

АКАДЕМІЧНІ
І ДОАКАДЕМІЧНІ
ОБРАЗИ
Української
історіографії

Київ 2012

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**АКАДЕМІЧНІ Й ДОАКАДЕМІЧНІ
ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРІОГРАФІЇ**

Колективна монографія

Київ – 2012

ББК 63.3(4 Укр)

A11

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 10 від 30 листопада 2011 р.*

Рецензенти: І. В. Верба, доктор історичних наук, професор,
Л. А. Дубровіна, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
С. А. Леп'явко, доктор історичних наук, професор.

Редакційна колегія: д. і. н., академік НАН України В. А. Смолій (голова), д. і. н., член-кореспондент НАПН України О. А. Удод (відп. редактор), д. і. н. Д. С. Вирський, д. і. н. І. Н. Войцехівська, д. і. н., член-кореспондент НАН України В. М. Даниленко, д. і. н. М. Ф. Дмитрієнко, д. і. н. Я. С. Калакура, д. і. н., член-кореспондент НАН України В. Ф. Колесник, д. і. н. І. І. Колесник, д. і. н. В. В. Кравченко, д. і. н. С. В. Кульчицький, д. і. н., академік НАН України В. М. Литвин, д. і. н. В. В. Масненко, д. і. н., член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт, к. і. н. О. В. Ясь (відп. секретар).

Академічні й доакадемічні образи української історіографії:

A11 Колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2012. – 720 с.

ISBN 966-8126-39-4

Висвітлюються актуальні питання української історіографії, зокрема з теорії, методології й історії історичної науки, біоісторіографії, проблемної історіографії та ін. Розглядаються наукова спадщина та історичні погляди відомих учених, у т.ч. М. Грушевського, М. Костомарова, П. Куліша М. Максимовича та ін.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

ББК 63.3(4 Укр)

ISBN 966-8126-39-4

© Інститут історії України НАН України, 2012

© Автори, 2012

ЗМІСТ

Передмова	4

Образи історіописання

<i>Олександр Удод</i> . Історія історичної науки в Україні: проблеми дисциплінарної структури та предметної області досліджень.....	7
<i>Дмитро Вирський</i> . Річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659 р.)	27
<i>Андрій Бовгиря</i> . Образи козацького історіописання XVII–XVIII ст.	150
<i>Олексій Ясь</i> . Ідеї та образи українського романтичного історіописання XIX ст.	193

Образи української історії

<i>Вадим Бондар</i> . Образ українського селянства другої половини XIX – початку XX ст. в сучасному історіописанні.....	396
<i>Наталка Пазюра</i> . Історія України в науковій спадщині Андрія та Миколи Стороженків	432
<i>Володимир Горак</i> . Способи історіописання ролі селянства України у військово-політичних подіях періоду громадянської війни (1917–1920 рр.).....	444
<i>Світлана Батуріна</i> . Образи української історії в дидактичній літературі країн-сусідів.....	486

Персональні образи – історичні діячі та вчені

<i>Ольга Ковалевська</i> . Образ гетьмана Івана Мазепи в українській історіографії	517
<i>Ольга Гончар</i> . Образ Миколи Костомарова в сучасному українському історіописанні	573
<i>Віталій Тельвак</i> . Образ Михайла Грушевського у дзеркалі національних історіографічних традицій (перша третина XX ст.).....	618

ПЕРЕДМОВА

Минуле зазвичай сприймається крізь призму певних уявлень – образів. Останні виникають, формуються та трансформуються під впливом багатьох чинників, обставин та передумов: історичної свідомості, домінуючих стереотипів, культурних підвалин і світоглядних орієнтирів, зрештою ідеологічних потреб та інтелектуальних вимог суспільства тієї чи іншої доби. Не становлять винятку в цьому відношенні й образи національної минувшини. Тим паче, що їхня рецепція вирізняється особливою складністю та суперечністю, позаяк йдеться про образи, сформовані й модифіковані в різні історичні епохи, у контексті відмінних мотивацій, вимог, зацікавлень тощо.

Ще складнішими є конструкції образів історіописання протягом різних культурних епох, які пов'язані з багатоманітною й динамічною палітрою розвою гуманістичних та суспільних дисциплін. Зрештою, образи проходять наскрізним рефреном крізь історичну думку будь-якої європейської нації. Втім, кожна з національних варіацій європейського історіописання має свою структуру віх і пластів, а відтак власну логіку сюжетів та проблем. Ця неповторна палітра образів історіографії визначається багатьма передумовами, обставинами й контекстами: соціокультурними розривами, включенням інших етнокультурних елементів, належністю до різних цивілізаційних комплексів, геополітичним становищем, інтенсивністю й тривалістю модернізаційних хвиль (індустріального, культурного, політичного оновлення й реформування), самотутнім механізмом спадкоємності, себто побутуванням відмінних, інколи, контраверсійних традицій, їхнім перехресуванням, змаганням або взаємодоповненням.

Нинішні культурні й інтелектуальні образи української історичної науки зумовлені співіснуванням розмаїтих, полівимірних, ба навіть конфронтаційних концепцій, візій, теорій та гіпотез, пов'язаних із більш ніж 2,5 тис. історією різних держав, державних утворень або протодержав.

Передусім, варто взяти до уваги те, що існування на праукраїнських теренах давньогрецьких міст-держав включило Північне Причорномор'я до античного культурного простору: від Ольвії до Боспорського царства, який згодом немовби успадкувала й розширила Візантійська імперія. Водночас від часів Великого переселення народів IV–VII ст. до ранньомодерного часу на тамошніх обширах побутували державні утворення й союзи низки кочових народів – скіфів, хозарів, печенігів, половців, пізніше кримських татар та ін.

Три знакові державницькі проекти в українській та східнослов'янській історії: Київська Русь, Україна-Гетьманщина та українські держави часів національної революції 1917–1921 рр., не тільки висвітлюються з різних інтелектуальних і культурних площин, а й з відмінних цивілізаційних

перспектив: православно-візантійської, русько-литовської, монгольської, польсько-католицької, російської, німецької, австро-угорської і т.п.

Врешті-решт, розмаїття просторово-регіональної конфігурації України спричинилося до того, що навіть у ХХ ст. українські землі перебували у межах багатьох держав, себто були об'єктом претензій конкурентних візій низки національних історіографій країн Східної та Центральної Європи.

Такими, у найголовніших рисах, є вузлові соціокультурні передумови, які визначали і визначають формацію різноманітних образів як національної минувшини, так і національного історіописання.

Пострадянська дійсність перевела наукові інтенції на полі українського історіописання, з одного боку, в практичну площину, пов'язану з проголошенням незалежності України, а відтак загострила й актуалізувала потреби у створенні різноманітних образів державності. У цьому процесі помітну роль відігравали історики зокрема та вчені-гуманітарії взагалі. З іншого боку, падіння «китайського муру», який відділяв Радянську Україну від світового культурного простору, призвело не тільки до поширення численних західних візій і теорій, а й помітно загострило конкуренцію і змагання між різними проектами історіописання.

З такої перспективи концептуалізація різноманітних образів набуває нового сенсу, позаяк відображає нагальні інтеграційні потреби. Тим більше, що універсальність та пластичність соціокультурного змісту поняття «образ» є незаперечною на рівні циклічних, стадіальних, хвильових, логістичних та інших теорій історії.

* * *

У представленій колективній монографії вміщені розділи, в яких йдеться про висвітлення дослідницьких стратегій та знаних інтелектуальних зразків, які формують різні види образів: самого українського історіописання та уявлень, котрі воно продукує і поширює. Відтак структура монографії поділяється на три частини: образи історіописання, образи української історії та образи вчених та історичних діячів.

**ОБРАЗИ
ІСТОРІОПИСАННЯ**

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ СТРУКТУРИ ТА ПРЕДМЕТНОЇ ОБЛАСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розвиток будь-якої науки здійснюється у відповідності з притаманною їй внутрішньою логікою розвитку і з викликами сучасності, що вимагають нових підходів. Складні процеси, що відбуваються на рубежі ХХ і ХХІ ст., привели до нового розуміння природи історичного пізнання, до якісних змін у предметному полі, проблематиці і методах дослідження, в структурі історичного знання. По суті, мова йде про формування нової історичної культури і нового образу історичної науки. Проблеми, що виникають, загострюють потребу в аналізі, що потенційно може дозволити глибше зрозуміти поточні тенденції і зосередити увагу на найбільш плідних із них і, таким чином, посилити роль історіографічної критики як інструмента оновлення і наступного подальшого розвитку української історичної науки в ХХІ ст.

Україна: цивілізаційний контекст пізнання

Плинність часу в усвідомленому просторі думок спонукає замислитись над сутнісними питаннями української історії. Сьогодні йде пошук власної ідентичності бачення України у світовій спільноті народів і країн.

З огляду на це відбуваються радикальні зміни у царині історіографії рубежу ХХ–ХХІ ст., позначені теоретико-методологічним удосконаленням пізнавальних засобів і прийомів наукових досліджень, з'ясуванням соціального статусу історії. Цивілізація як надбання та інтегральне поняття, що вміщують дух епохи, її розум, усі інші характеристики та обриси, з виокремленням автентики, причинно-наслідковості, архетипів і т.д., дедалі частіше перебуває в полі зору вчених, а цивілізаційний підхід набуває визначального у методологічному арсеналі дослідження національних історій. У цьому контексті й Україна, як країна з древнім корінням, яскравими спалахами у боротьбі за волю і незалежність, постає органічною складовою світової цивілізації, а, відповідно, її історії – всесвітньої. Українська мова, культура, традиції за сучасних умов націодержавотворення потребують посиленої уваги, а минуле – особливого історіософського погляду.

Як відомо, «історія» має в більшості європейських мов два основних значення: одне з них відсилає до минулого людства, інше – літературно-розповідного жанру, розповіді, нерідко вигаданої, про події. У першому значенні під історією трактується минувшина в широкому сенсі – як сукупність людських діянь. Крім того, термін «історія» вказує на знання про

минуле і позначає сукупність соціальних уявлень про попередній час. Синонімами «історії» в цьому випадку виступають поняття «історична пам'ять», «історична свідомість», «історичне знання», «історична наука». Явища, що вони позначають, взаємопов'язані, й провести межу між ними нерідко важко, майже неможливо. Проте, в цілому два перші поняття більшою мірою вказують на стихійно сформований образ минулого, тоді як два останніх мають на увазі переважно цілеспрямований і критичний підхід до його пізнання й оцінки.

Примітно, що термін «історія», який означає знання про минуле, зберігає значною мірою і свій літературний зміст. Пізнання минулого й оформлення цього знання в зв'язаному усному або письмовому викладі завжди допускає розповідь про певні події та явища, що розкриває їх становлення, розвиток, внутрішній драматизм і значення. Історія, як особлива форма людського знання, сформувалася в рамках літературної творчості й зберігає з нею зв'язок донині. Історичні джерела різноманітні за своїм характером: писемні пам'ятки, усні перекази, твори матеріальної і художньої культури. Для деяких епох ці свідчення вкрай нечисленні, для інших – рясні й різноманітні. Проте, в будь-якому випадку вони не відтворюють минуле як таке, а їх інформація не є прямою. Для нащадків це лише фрагменти втраченої назавжди картини пройденого. Щоб відтворити історичні події, інформацію про минуле потрібно виявити, розшифрувати, проаналізувати і витлумачити. Пізнання минулого пов'язане з його реконструкцією. Вчений, так само як і будь-яка людина, котра цікавиться історією, не просто досліджує певний об'єкт, а, по суті, відтворює його. У цьому відмінність предмета історичного знання від предмета точних наук, де будь-яке явище сприймається як безумовна реальність, навіть якщо воно не вивчене і не пояснене.

Історичне знання сформувалося в давнину у процесі розвитку суспільства і соціальної свідомості. Інтерес спільноти людей до свого минулого став одним із проявів тенденції до самопізнання і самовизначення. В його основі лежали два взаємопов'язані мотиви бажання зберегти пам'ять про себе для нащадків і прагнення зрозуміти власне сьогодення шляхом звернення до досвіду предків. Різні епохи і цивілізації протягом всієї історії людства проявляли інтерес до минулого не тільки в різних формах, але і різною мірою. Загальним і справедливим судженням сучасної науки можна вважати припущення про те, що тільки в європейській культурі, що сягає своїми витокami греко-римської античності, пізнання історії набуло виняткового соціального і політичного значення. Всі епохи становлення так званої західної цивілізації – античність, середньовіччя, новий і новітній час – відзначені інтересом суспільства, його окремих груп та індивідів до минулого. Способи його збереження, вивчення та розповіді про нього змінювалися в процесі суспільного розвитку, незмінним залишалася лише традиція шукати у ньому відповіді на нагальні питання сучасності. Історичне

знання було не просто елементом європейської культури, але одним із найважливіших джерел її формування. Ідеологія, система цінностей, соціальна поведінка склалися відповідно до того, як сучасники розуміли і пояснювали минуле.

З 60-х рр. ХХ ст. історична наука та історичне знання в цілому переживають бурхливий період ломки традицій і стереотипів, що сформувалися в новоєвропейському суспільстві протягом ХVIII–ХІХ ст. В останні десятиліття з'явилися не тільки нові підходи до вивчення історії, а й виникло уявлення про те, що минуле можна нескінченно інтерпретувати. Ідея його багатозаровості дозволяє припустити, що єдиної історії не існує, є лише безліч окремих історій. Історичний факт набуває реальності лише тією мірою, якою він стає частиною людської свідомості. Множинність «історій» породжується не тільки складністю пройденого, але й специфікою історичного знання. Теза про те, що історичне знання єдине і володіє універсальним набором методів та інструментів пізнання, була відхилена значною частиною наукового співтовариства. За істориком визнається право на особистий вибір як предмета дослідження, так й інтелектуального інструментарію.

Найсуттєвішим для сучасних дискусій про сенс історії як науки є два питання. Чи існує єдине минуле, про яке історик повинен говорити правду, чи воно розпадається на нескінченну множинність «історій», що підлягають тлумаченню і вивченню? Чи має дослідник можливість досягнути справжньої сенс минулого і сказати правду про нього? Обидва питання стосуються кардинальної проблеми соціального призначення історії і її «користі» для суспільства. Роздуми про те, як історичне дослідження може бути використане суспільством у сучасному, складно облаштованому, мінливому світі, змушують вчених знову і знову повертатися до аналізу механізмів історичної свідомості, шукати відповідь на питання: яким чином і з якою метою займалися пізнанням минулого люди попередніх поколінь?

Як приклад, звернемося до наших далеких предків. У слов'янських народів у давні часи основою соціуму стала територіальна або сусідська община, тоді як у більшості інших племен і народів панувала кровнородинна община. І згодом вся історія слов'янських народів ґрунтувалася на принципах територіальної общини, члени якої були пов'язані не стільки кровною спорідненістю, скільки спільним господарським життям, спільною територією, духовними і культурними уподобаннями.

Більше того, в такій общині цілком по-сусідськи вживалися вихідці не лише з різних племен, але навіть з різних народів, тобто етнічно віддалені один від одного. Адже відомо, що слов'яни цілком спокійно брали у свої общини людей іншого етнічного походження, іншої віри, інших звичаїв. Але подібні історичні феномени обернулися тим, що майже у всіх слов'янських народів відсутня пам'ять про далеку кровну спорідненість. Зазвичай

пам'ятаємо своїх родичів максимум до 4–5 коліна, а далі... або тиша, або треба проводити спеціальні дослідження. Замість «крові» об'єднуючими початками нашого народу стали образ єдиної Руської землі, єдина мова, єдина віра, спільна культура, спільна Київська держава і... спільна історична пам'ять. І в цьому випадку остання – це почуття (усвідомлене чи неусвідомлене) єдності історичної долі українського народу, причетності окремої, приватної долі до чогось великого, значущого.

Єдина історична пам'ять – це і цілий комплекс найважливіших історичних подій, загальна оцінка яких відточена століттями спільної історичної долі, а визнання цієї оцінки і визначає, власне кажучи, приналежність до народу, зрештою, спільна історична пам'ять – це цілком реальне відчуття причетності сучасних поколінь до історичної долі народу, розуміння історичної та моральної відповідальності за свою землю й народ перед минулими і майбутніми поколіннями. Отже, однією з найважливіших рис української національної свідомості не є «спорідненість по крові», а «спорідненість історії».

На Русі про історію сперечалися завжди, в усі часи, починаючи з сивої давнини. Наприклад, у X–XI ст. полемізували на тему «... звідки пішла Руська земля і хто в ній почав спершу княжити...». На північному сході, в Новгороді, дотримувалися версії про покликання варягів Рюрика з дружиною, а на півдні, в Києві, «батьком – засновником» вважали Кия з братами і сестрою. Ця дискусія яскраво відображена у «Повісті минулих літ» – першому руському літописі, де присутні обидві версії. Проте, були й незгодні з цими двома легендарними переказами. Так, одні «незгодні» (серед яких, наприклад, перший Київський митрополит Іларіон, автор знаменитого «Слова про Закон і Благодать»), першим руським князем вважали Ігоря. Інші «незгодні», в тому числі невідомий нам автор «Слова о полку Ігоревім», родоначальником русів називали якогось Трояна – чи то язичницького бога, чи то міфічного предка, а саму Руську землю іменували «землею Трояна». Отже, вже в ті далекі часи існувало мінімум чотири «історичні концепції» походження Руської землі, прихильники яких сперечалися один із одним. І такі запеклі суперечки велися на Русі завжди. Але рятувало те, що періодично наші предки викорінювали власні пристрасті, поступово виробляли єдине уявлення про минуле, визнану всіма інтерпретацію історії. Згодом на підставі такого тлумачення минулого вибудовувалося майбутнє України, а сама ця інтерпретація ставала частиною загальної історичної пам'яті, єдиної історичної свідомості українського народу. З часом з'являлося нове трактування, яке доповнювало, розвивало або ж заміняло собою попереднє. Проте, в будь-якому випадку, ця інтерпретація ставала найважливішим фактором подальшого руху країни і народу вперед історичними дорогами.

Важливо пам'ятати, що минуле не відмирає механічно, а продовжує жити, що в ньому приховується значно більше, ніж лежить на поверхні, насамперед,

це провідні тенденції та закономірності суспільного розвитку, цеглини для побудови майбутнього. Сучасність – це той перехідний рубікон, у якому закладено досвід і енергетику завтрашнього, його ідеали. Носієм цієї органічної цілісності досвіду є суспільна свідомість, у тому числі й національна. Спираючись на потужний історіософський та методологічний компонент, надбання галузевих наук, історія веде пошук відповідей на фундаментальні питання, котрі поставали і постають перед кожним поколінням українства, на кожному новому етапі його розвитку, а саме: хто ми такі, звідки ми, чого ми хочемо, що ми для цього маємо знати, що маємо робити, на кого можемо покладати надію? Якраз у пошуку відповідей на ці питання закладено інтелектуальний процес самопізнання народом, нацією власної сутності, минулого, місця і ролі в сучасному глобалізованому світі, покликання та історичної місії в перспективі.

Пізнання України – актуальна і пріоритетна місія української історіографії. Починаючи з давньоукраїнської міфології, усної творчості, історичних дум і пісень, з літописів княжої та козацько-гетьманської доби, з творчості Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, продовжуючи працями М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича і завершуючи сьогоднішнім, не спадає інтерес до національної минувшини. За тисячоліття створено величезний пласт літературних, публіцистичних творів і наукових праць, присвячених різним етапам етногенезу українського народу, формуванню української нації, утвердженню соціокультурної ідентичності України, історії державності, утвердилося нове бачення українського історичного процесу.

Однією з тенденцій новітнього історіописання стало подолання методологічної зашореності, успадкованої від радянських часів, ширше використання і національних традицій, і зарубіжного досвіду наукового пізнання. На зміну абсолютизованому формаційному підходу до історичного процесу утверджується цивілізаційне трактування, за яким у його основі лежить ідея стадійного розвитку шляхом поступальної зміни не стільки суспільно-економічних формацій, скільки цивілізацій як носіїв і виразників культурно-ціннісної єдності людства певної епохи. Вона запропонована в працях О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі та ін. Ця концепція, яка пов'язана зі структурним підходом школи «Анналів», модерністською парадигмою Ф. Фукуями, С. Хантінгтона та ін., дозволяє розглядати взаємодію окремих цивілізацій в просторі й часі, утверджувати синхронне бачення історії кожного народу і країни, у тому числі українців та України, в рамках домінуючих світових цивілізацій, спираючись на теорію модернізації (аграрний, індустріальний, постіндустріальний етапи).

Актуальність цивілізаційного пізнання України посилюється низкою інших чинників.

По-перше, цивілізаційний підхід ґрунтується на порубіжжі надбань майже всіх соціогуманітарних наук: історії, філософії, етнології, права, економіки, соціології, культурології, політології, соціальної психології та ін., які утворюють ядро дослідження і збагачують цивілізаційну теорію своїм методологічним підґрунтям. Він закладає надійні засади для системного пізнання України у часовому і просторовому вимірах.

По-друге, глобалізація світу, сучасні інтеграційні процеси торкнулися усіх царин суспільного розвитку, його гуманітарної сфери – культури, духовності, економіки, політики, міжнародних відносин. В епіцентрі цих процесів – люди, їх мобільність.

Ці та інші чинники висувають цивілізаційне пізнання України в часовому та просторовому вимірах до числа актуальних проблем історії та актуалізують дослідження її теоретико-методологічних засад, освітніх, пізнавальних і світоглядно-виховних функцій.

Проблема цивілізаційної специфіки України – предмет професійних досліджень багатьох істориків. Українське суспільство з XVII ст. знаходиться в процесі модернізації. Причому, і це досить суттєво, процеси історичного перетворення українського суспільства не завершилися. Через це українська культура має два рівні. Історично первинна традиційна культура, яка виникла в процесі цивілізаційного синтезу орієнтовно в XIII–XVI ст., вона і утворює базовий рівень культури. У подальшому, більше трьох століть, модернізація накладала і накладає на вихідну ментальність інші риси і формує інші інтенції. Процеси модернізації змінюють реальність на всіх рівнях і зрізах соціокультурного цілого. У результаті формується самостійний рівень культури, суттєво відрізняючись за своїми характеристиками від вихідного, який складним чином взаємодіє з культурою базового рівня. Це вказує на те, що базовий рівень культури зберігається, суттєво впливає на всі сторони нашої реальності, забарвлює собою весь світ суспільства, яке не завершило перехід від іманентно статичного до іманентно динамічного стану.

Дослідження української історії спонукає звернутися до цивілізаційного аналізу як сфери гуманітарного знання, що розвивається і розгортається на терені загальної культурології, філософії історії, соціології, геополітики та інших дисциплін.

Цивілізаційний погляд на суспільство і культуру дозволяє подивитись на український соціум через призму всесвітньо-історичного процесу.

Сьогодні однією з нагальних проблем, яка порушується у професійному середовищі, є проблема цивілізаційного статусу України. Зміст її полягає у відповіді на питання: чи є наша країна самостійною цивілізацією, чи маємо справу з її східно-європейським (православним) варіантом. З одного боку, зростаюча навколо світової релігії локальна цивілізація, як правило, просторово відноситься до базової конфесії. З іншого – Україна не вичерпується православ'ям і демонструє суттєві відмінності з іншими

спільнотами православного світу. Ми схильні розглядати феномен України як самостійну цивілізацію, яка співвідносна з типологічно близьким для неї світом східно-європейської цивілізації.

Дисциплінарні виміри української історіографії

За різними підрахунками сучасний світ науки складається від 1,5–2 тис. (мінімум) до 10–12 тис. (максимум) наукових дисциплін. Відтак, навіть з урахуванням міркувань інтерсуб'єктивності, релятивності та численних, іноді взаємовиключних процедур, у процесі застосування дослідницьких практик, за якими проводилися означені розрахунки, очевидно, що на сьогодні відсутні єдині універсальні критерії щодо визначення наукової «дисципліни».

Представлена картина дисциплінарної структури стає ще більш строкатою та суперечливою, коли йдеться про палітру національно-регіональних «дисциплінарних світів» з їхніми відмінними культурними традиціями, інтелектуальними стандартами, дискретністю, мінливими соціо- й етнокультурними середовищами, тотальним та швидкоплинним розширенням світу науки, дифузією дисциплінарних меж, загальною трансформацією дисциплінарного ядра цілих наукових галузей тощо.

Водночас протягом останніх десятиріч XX ст. неабиякої популярності набула організація науки на проблемних засадах як для виконання конкретних дослідницьких проектів, так і для інституціоналізації цілих напрямів та шкіл на пограниччі суміжних, споріднених, а інколи й різнорідних дисциплін. Дехто з науковців навіть обстоює думку про архаїчність дисциплінарного поділу та взагалі пророкує кінець «дисциплінарної ери» науки.

Втім, чутки і пророцтва про «передчасну смерть» дисциплінарної організації сучасної науки виявилися не тільки метафоричними перебільшеннями, а в багатьох випадках голосливими заявами з огляду на нинішні тенденції глобалізму. Адже ефективність дисциплінарної форми організації науки виявилася, передусім, в її інваріантності і, водночас, версальності щодо політичного, соціально-економічного та культурного оточення.

У дисциплінарній організації історичної науки особливе місце належить історіографії, котра виконує рефлексивні функції щодо нагромадження й представлення соціогуманітарного знання в інтелектуальному просторі.

Ось чому важливо висвітлити формування, становлення та перетворення національної історіографії як дисципліни в системі української історичної науки.

Дисциплінарна історія української історіографії розглядається шляхом виокремлення певних просторово-хронологічних сегментів, які характеризуються спільним соціо- та етнокультурним простором, типовими інтелектуальними рефлексіями та концептуальними підходами (греко-

римська традиція класичної давнини про праукраїнські землі, києво-руське, галицько-волинське та литовсько-руське літописання, річпосполитське та козацько-старшинське історіописання, раціонально-просвітницька історіографія, романтична історіографія, позитивістська історіографія, історіографія доби неокантіанського повороту та соціологічної хвилі, еміграційна й діаспорна історіографія, радянська та пострадянська історіографія і т.п.).

Проблемне поле вирізняється складністю локалізації та плаваючими межами відносно тієї чи іншої предметної області в історіографічному дослідженні. У найзагальнішому вигляді можуть бути такі проблемні лінії та сюжети: походження, тяглість, дискретність і просторово-регіональна конфігурація історіографії як дисципліни; середовища побутування історіографії, формуючі культурні традиції, етно- та соціокультурні передумови; інтенсивність та темпи формування дисциплінарного ядра історіографії (предмет, об'єкт, статус, інструментарій, термінологічний апарат, функції та ін.); міждисциплінарні зв'язки та впливи історіографії, роль інших дисциплін і галузей; інституціональна мережа та інституціонально-організаційні форми діяльності; неформальна інституціональна структура (напрями, школи, течії, групи, гуртки); найвизначніші вчені та класичні праці; дисциплінарні межі і проблеми інтердисциплінарності; видовий поділ та типологія історіографічних студій.

Поняття «образ» в історії історичної науки

Конструкція студій з наукознавства, історії науки чи історіографії зазвичай обіймає значні просторово-хронологічні сегменти, до того ж вельми різномірні як у соціокультурному сенсі, так і в інтелектуальному розумінні. Така мінливість предметної області потребує з'ясування, щонайменше, трьох провідних параметрів: масштабу роботи, способу чи комбінації способів репрезентації та мірила / мірил вартостей.

Урешті, ці три вектори задають, точніше структурують саме поле науково-історичних досліджень. Властиво те, що та чи інша конфігурація вказаних вимірів формує базовий, себто операційний інструментарій наукової студії з відповідною перспективою освітлення.

Такими можуть бути, приміром, парадигма і парадигматичні взірці, стильова формація та її варіації, науково-пізнавальна програма та її різновиди, формальні (дисциплінарна, мережева, інституціональна структура, міждисциплінарні та інтердисциплінарні утворення, стики і т.п.) та неформальні (напрямок, школа, течія, гурток, творчий тандем і т.п.) структури, семантичний код науки (провідні категорії, поняття, термінологічні родини й гнізда, субординація та шляхи термінотворення, співвідношення й змагання «родових» та сконструйованих дефініцій і т.п.),

архетипи, власне, первинні, вродженні і набуті риси наукової спільноти, побутування дисциплінарної версії науки як низки ситуаційно-пізнавальних контекстів у лінійному чи синхронному сенсі, культурне і соціальне середовища як підсистеми в конструюванні наукового співтовариства, регіонально-просторова конфігурація науково-пізнавального процесу тощо. Вочевидь, кількість потенційних варіацій обраховується, принаймні, кількома десятками!

Звичайно поняття «образ» залежить від тієї термінологічної конструкції, в яку вмонтовують означене поняття, але вповні не вичерпується призначеною сферою вжитку. За великим рахунком, йдеться про самотній баланс авторських пріоритетів та поворотів думки, що визначається низкою сформульованих питань, покладених до основи тієї чи іншої дослідницької програми.

З окресленої перспективи поняття «образ», як операційний інструмент, має чимало особливостей та низку незаперечних переваг.

Передусім, варто вказати на досить давнє побутування цього терміну. Приміром, його вживає у своїй класичній праці «Історія завоювання Англії норманами» один із адептів європейського романтичного історіописання О. Тьєррі. Цим терміном послуговується німецький історик К. Лампрехт у знаменитій студії «Історія німецького народу» для того, щоб простежити засадничі зрушення в німецькій історичній свідомості.

Загалом, протягом XIX ст. дефініція «образ» побутувала як у романтичному, так і в позитивістському історіописанні. Натомість, протягом XX ст. конструювання й формалізація образів історії посідає чільне місце в багатьох дослідницьких стратегіях: від неокантіанства й соціологізації історії до історичної антропології та постмодерністських практик.

Виглядає, що ця популярність пов'язана з пластичністю та мінливістю змістовної локалізації цього терміна. Саме вона дозволяє досить вільно вживати зазначену дефініцію в інструментальному плані, кардинально змінювати ракурс висвітлення незалежно від ступеня загальності тієї чи іншої дослідницької проблематики, ба навіть грати різноманітними смислами. Приміром, підносити чи співвідносити виїмкові або одиничні явища з домінуючими уявленнями, стереотипами завдяки конструюванню «образу» чи серії «образів».

Зразом варто взяти до уваги надзвичайну метафоричність зазначеного терміна, особливо для позначення явищ і процесів, що побутують у відмінних, але перехресних сферах буття. Така нелінійна взаємодія з різними ступенями інтенсивності породжує надзвичайно динамічну, інколи калейдоскопічну зміну контекстів розгляду, які висувають поняття «образу» на роль прямо-таки незамінного операційного інструменту.

Цікавою особливістю поняття «образ» є вдале конструктивне сполучення генетичних та структурних рис світу історії. Тим паче, якщо взяти до уваги,

що суперечність «процес / структура» належать до фундаментальних проблем наукознавчих студій чи праць з історії науки.

Врешті-решт, не варто забувати й про утилітарно-прагматичні міркування, а саме – інтеграцію різнопланових наукових інтересів, що обіймають величезний хронологічний діапазон у межах єдиного науково-дослідного проекту.

Хоч як би там було, проте окреслення науково-дослідної стратегії потребує певного рівня рефлексивності, зокрема окреслення трьох зазначених векторів.

Масштаб студії з історіографії значною мірою залежить від рівня загальності образів-конструкцій, тобто від того, наскільки вони будуть генералізовані.

Приміром, який з інструментів буде найпростішим і вихідним для даної роботи: образ історії як інтелектуальний продукт конкретного історика, груповий образ, створений уявленнями низки вчених (школа, напрям), тотальний образ із обсягу певного сегменту історіописання – романтичного, позитивістського, неокантіанського, неромантичного, антропологічного, образи як рефлексії з певної проблематики, образи як мутація соціального й наукового, образи-стереотипи, образи-трансформери, образ як ідеальний тип за веберівським взірцем, класичні, некласичні, посткласичні образи і т.п.

Вочевидь, з перспективи дослідження теми «Академічні й доакадемічні образи українського історіописання» це є наріжним питанням.

Є кілька варіантів його розв'язання: визначення єдиного рівня загальності й репрезентативності образів, окреслення кількох провідних варіантів сполучення різних конструкцій-образів чи відмова від такої субординації.

Спосіб репрезентації включає не тільки низку питань щодо видового статусу роботи, її композиції, а й стосовно логіки розгортання матеріалу та його побудови. Видається, що основним є питання про те, яким чином здобувається та представляється знання, тобто як виготовляється й репрезентується інтелектуальний продукт.

Наприклад, у вигляді серійних або видових підрозділів з чітко окресленою предметною областю, низки нарисів, тою чи іншою мірою, пов'язаних між собою спільною темою, нариси-есе, сполучені лише загальною назвою тощо.

Мірило чи мірила вартості. Значною мірою вони залежать від тих аксіологічних настанов, які покладені до концептуальних засад науково-дослідного проекту. Часто-густо вони зумовлюються просторово-регіональною конфігурацією.

Приміром, із перспективи різних соціокультурних середовищ (імперське – російське й австро-угорське, тоталітарне – радянське, домодерне, сучасне – пострадянське), в контексті інтелектуальних взірців та моделей національних

версій історіописання (німецька, французька, польська і т.п.), дослідницьких стратегій (модерних, постмодерних) тощо.

Іншою важливою складовою є проблема предметного контексту, який у багатьох випадках задає ціннісні параметри, а, інколи, є самоцінним. Тим більше, що цінність – це певне відношення, встановлена субординація чи паритет одиничного стосовно загального.

Отож, найважливішою проблемою є питання про те, яке становище посідає кожний окремих підрозділ у науково-дослідному проекті, себто встановлення такого паритету.

Предмет історії історичної науки

Кожна наука має свій предмет вивчення, яким вона відрізняється від інших наук. Предметом української історіографії є закономірності нагромадження знань і розвитку української історичної думки, її становлення і збагачення. Інакше кажучи, предмет історіографії складає не сам історичний процес, не конкретні факти, події, явища історії, а лише ті, що мають безпосереднє відношення до розвитку знань про ці події, факти і явища.

Українська історіографія фіксує і аналізує наступність розвитку знань, появу нових концепцій не лише з історії України, а й внесок українських істориків у дослідження світової історії, історії зарубіжних країн, інших народів. Слід мати на увазі, зазначає український історик Я. Калакура, що предмет історіографічного дослідження пов'язаний, але не співпадає з об'єктом пізнання, а тому дуже важливо враховувати це як у дослідницькій, так і в педагогічній практиці. Дослідник завжди виступає в ролі суб'єкта пізнання, а все, що він вивчає, є, відповідно, об'єктом дослідження.

Об'єктом української історіографії виступають її творці, результати діяльності окремих осіб або їх груп, причетних до розвитку української історичної науки, формування історичної свідомості українського народу. Ці результати наукових пошуків українських істориків зматеріалізовані у вигляді літописів, наукових праць, матеріалів наукових конференцій, періодичних видань. Отже, до об'єктів історіографії відноситься діяльність українських істориків, наукових історичних установ, інститутів, кафедр, наукових товариств і видавництва як у самій Україні, так і за її межами. Об'єкти історіографії тісно пов'язані між собою, а їх системне дослідження дозволяє з'ясувати теоретичні, методологічні та організаційні засади розвитку та зміст історичного знання.

Завдання української історіографії, як наукової галузі і навчальної дисципліни, випливають із її предмета і включають у себе такі дослідницькі проблеми: зародження української історичної думки, її витoki, основні етапи розвитку; внесок окремих вчених у розвиток історичних знань; поява нових концепцій, нове розуміння тих чи інших епох, періодів, процесів, подій і явищ власної і зарубіжної історії; роль наукових осередків, товариств та

видавничих інституцій у розвитку української історичної науки, в популяризації її надбань в Україні та в світі; провідні наукові школи, напрями, течії, що характеризують розвиток української історичної думки, їх взаємозв'язок з тенденціями світової історіографії; вплив історичної науки на розвиток суспільної свідомості, в т.ч. історичної; зміни проблематики історичних досліджень залежно від того чи іншого періоду історії; збагачення джерельної бази і методів досліджень.

Історія та історична пам'ять

Серед численних проблем, які стали хвилювати населення нашої країни, значної актуальності набула історична пам'ять як специфічна форма суспільної свідомості і поведінки людей, що охоплює знання, розуміння і ставлення людей до історичного минулого і його можливого відображення у майбутньому. Ґрунтовне вивчення істориками цього феномену дозволило сформуванню уявлення про історичну свідомість, про історичну пам'ять, які виявилися досить суттєвими характеристиками способу життя людей і які багато в чому визначають їх настрої і наміри, опосередковано суттєво впливають на характер і методи розв'язання суспільних проблем. Українське суспільство періоду незалежності стало «історичним», хворим на історію, болісно реагуючим на будь-які проблеми, що пов'язані з його минулим.

Характеризуючи стан історичної пам'яті українського народу, необхідно констатувати наявність чітко окресленої сукупності ідей, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, що відображають сприйняття і оцінку минулого в усій його різноманітності, що характерне для українського суспільства в цілому, так і для різних соціально-демографічних, соціально-професійних, етносоціальних груп, окремих людей і, що дуже небезпечно для Української держави, регіональних утворень. Історична свідомість громадян України є дивовижним поєднанням деяких наукових і повсякденних (побутових), мас-медійних уявлень про історію в цілому, історію України, історію свого етносу, а також історію свого міста, села, а інколи і сім'ї. Історична свідомість охоплює і важливі, і випадкові події, вбирає в себе як систематизовану інформацію, в основному через систему освіти (загальної середньої і вищої), так і невпорядковану (через засоби масової інформації, публікації, художню літературу, кіномистецтво).

Важливе значення має особиста історична пам'ять. Суспільство пам'ятає національних героїв, геніїв, талантів та їх діяльність, а відомості про мільйони людей зберігаються в пам'яті тільки близьких, рідних, друзів.

У результаті особистий зріз історичної свідомості залишається слабко розвиненим, а це, своєю чергою, підриває основи більш високих почуттів – патріотизму, гордості за свою країну, готовності захищати і відстоювати її інтереси.

Історична пам'ять забезпечує збереження індивідуального і колективного досвіду міжлюдських взаємин, формує уявлення про історію та місце людини, народу в ній. Вона є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає і історичної пам'яті (найпростіший і найзрозуміліший приклад її залежності від оточення – це турецькі яничари, відірвані від свого середовища й виховані на цілком нових для них традиціях). Таким чином, історична пам'ять – це, свого роду, ідентифікація з певною культурою.

Україна з кінця 80-х рр. ХХ ст. пережила бурхливий сплеск історичної самосвідомості, певний бум історичного публікаторства, відродження національної пам'яті, що отримало за деякими оцінками ознаки «націоналізації історії». Історична пам'ять в Україні перетворилася на поле змагань за ідентичність. Хоч досвід нашої країни в цьому сенсі не є унікальним. Проблема історичної пам'яті досліджували ще у ХІХ ст., яке називають століттям історії, або століттям націй. Увага до проблем історії, що спостерігається сьогодні в українському суспільстві, є свідченням повернення (наближення) вітчизняного соціуму до європейських цінностей, формування сучасної культури історичного мислення, яке базується на принципах толерантності, протидії ксенофобії, терпимості, полікультурності.

На формування історичної пам'яті значним чином впливає історична наука (історіографія). У період формування націй, їх відродження історіографія відіграє провідну роль, формує національну свідомість, відсікаючи неетнічні взірці минулого. Історична пам'ять є продуктом попередніх станів суспільної свідомості, до формування яких однаково причетні і особистий досвід та соціальна практика людей, і історична наука, яка формує доступну їй візію минулого, створюючи, тим самим, історичну картину і культурний контекст епохи. Закріплені у суспільній свідомості попередні стани та візії, у нових історичних умовах неодмінно перетворюються на міфи, на стійкі стереотипи, які вже повністю, або частково не відповідають новій реальності. Чим швидше змінюється картина світу, тим швидше попередньо здобуті знання стають міфами та стереотипами. Історична наука значно швидше долає такі стійкі свідомісні структури, натомість, історична пам'ять зберігає значно більшу інерційність мислення. Здобуті й усталені у свідомості окремих особистостей знання і досвід, як правило, складно піддаються переосмисленню.

Одним із характерних прикладів розбіжностей між історичною пам'яттю та історіографією є сприйняття українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни і ставлення до нього населення сучасної України. Діяльність ОУН і УПА під час війни у сучасній історичній пам'яті і свідомості різних соціальних та етнічних спільнот сприймалося по-різному (в західноукраїнського населення зберігається позитивно ідеалізований образ їх ролі в історії України, натомість, у східних регіонах – негативний, як

«бандерівців», «буржуазних націоналістів», «колаборантів»). Приклади різного ставлення до історичних подій можна наводити до нескінченності щодо кожної країни і народу (постать гетьмана України І. Мазепи, Полтавська і Конотопська битви, українсько-польський конфлікт на Волині і в Галичині в 1943–1944 рр., історія приєднання Криму до України та ін.); усі вони засвідчують відмінності історичної пам'яті, часом різні і протилежні, у спільнот з різним історичним досвідом.

Україна періодично переживає гучні конфлікти, пов'язані з амбівалентністю історичної пам'яті суспільства. Це і війна пам'ятників (спорудження монументу Катерині II в Одесі і невдалі спроби поставити пам'ятник І. Мазепі у Полтаві, руйнування і пошкодження пам'ятника В. Леніну та більшовицьким вождям), топонімів (перейменування міст, вулиць, присвоєння імен навчальним закладам), календарів (так звані «червоні» дні календаря і реальні дати українського історичного календаря).

Історична пам'ять спільноти ґрунтується на «місцях пам'яті» і «героях», з якими ця спільнота себе ідентифікує. При цьому відбувається неунікнена ідеалізація і міфологізація перших і других. Причиною і підставою міфологізації є прагнення соціальної спільноти легітимізувати свою присутність, свою ідентичність, виокремити і протиставити себе іншим спільнотам – етнічним, соціальним, культурним, релігійним, тощо. Історична пам'ять у таких випадках служить ідейним засобом легітимізації.

Історична наука покликана виконувати функцію «онаучнення» (сцієнтифікації) історичної пам'яті.

Інколи ще лунають заклики від «народних мас» писати історію «так як воно було». У цьому проглядається наївне уявлення про те, що і люди, і середовища здатні однаково дивитися і бачити як сучасні, так і минулі події. Здебільшого загал не може і не хоче зрозуміти тривіальної істини: бачення одних і тих же подій, наприклад, битв Другої світової війни з боку німецького і радянського солдата не може і не повинно бути подібним, воно завжди буде протилежним. Історія передбачає осмислення минулого, а цей процес залежить від менталітету, національної та історичної психології. Кожен народ, нація, етнос формує своє уявлення про минуле.

Інтеграція історичної науки і освіти

Зміст сучасної історичної освіти визначається множиною групи факторів. Деякі з них можуть бути домінуючими в обмежених хронологічних рамках (політична кон'юнктура, реформування освіти, зміна концепцій історичної науки), а деякі є визначальними протягом всього часу існування системи з її динамічними підсистемами (взаємозв'язок парадигми освіти і концепції окремої освітньої галузі, єдність освіти і виховання та розвитку, зв'язок з наукою і життям). У всі часи, в усіх освітніх системах не піддавались

сумнівам інтегративні (об'єднуючі) зв'язки науки і власне освіти. З точки зору гносеології, якщо говорити про зв'язок історичної науки з освітою, інтеграція у цій галузі означає праксеологічну артикуляцію історичної свідомості, тобто надає практичного сенсу, корисності, затребуваності досягнень історичної науки з боку її основного «споживача» – народу, населення країни, соціальних груп, що прагнуть історично обґрунтувати свою тяглість із минулим, свою окремішність і самотність.

Проблема інтеграції історичної науки і освіти періодично актуалізується (висувається наперед серед інших, набуває гостроти, суспільного резонансу) під дією викликів суспільства, функціонування органів влади, творчих пошуків у науковому і освітньому середовищах. Виклики подій останнього часу поставили перед науковцями і освітянами ті самі питання, що завжди перебувають в центрі інтегративних процесів: способи трансляції наукових знань, адекватності історичної науки і освіти, механізм функціонування соціального замовлення у сфері історичної науки і освіти, взаємодія політики/влади і науки в суспільстві взагалі.

Що ж таке інтеграція? Інтеграція (від лат. – відновлення, об'єднання) – це доцільне об'єднання та координація дій різних частин цілісної системи. Ключовими словами цієї дефініції є: об'єднання, координація, відновлення єдності, доцільність, цілісна система. Під інтегративними розуміємо ті явища, що відзначаються рухом, тенденцією до об'єднання, відновлення цілісності, вибудови системи. У філософії Спенсера інтеграція трактується як перетворення розсіяного, непомітного стану в концентрований, видимий. У цій же філософській системі вирізняли дихотомію – інтеграція і дезінтеграція. Окрім власне філософії явище інтеграції є предметом наукових досліджень в багатьох інших дисциплінах. Так, зокрема, у соціології інтеграцією означають згуртованість, консолідацію, функціональну єдність соціальних систем. У наукознавстві досить часто оперують поняттям міждисциплінарна інтеграція, коли мова йде про нарощування знань на межі наук або дисциплін, що можливе тільки при скоординованій дії різних галузей пізнавальної системи. Очевидно, що інтеграція в науці – це явище динамічне. Важко уявити такий стан системи, яка досягла певної стадії інтеграції і зупинилася в русі. Як правило, у повсякденній практиці науки та освіти прийнято говорити про дію інтегративних тенденцій, що і визначають оптимальну їх взаємодію.

Отже, якщо визначати інтеграцію у сфері історичної науки та освіти, то під нею слід розуміти скоординовану діяльність різних наукових, громадських організацій і установ, органів влади, окремих індивідів, що працюють у сфері історичної науки і освіти з метою забезпечення адекватності змісту освіти сучасному стану науки. Стратегічне значення інтеграції – це досягнення єдності, повної взаємодії соціальної/народної пам'яті, історіографії (наукової історії), історичної освіти, формування/досяг-

нення певного рівня історичної свідомості, що забезпечує більш-менш схожі підходи до трактування історичного минулого в найбільш принципових моментах різними політичними силами суспільства, особистостями різних вікових груп, пересічних громадян і наукової/інтелектуальної еліти. Зрозуміло, що така ситуація є досить далекою від сучасних українських реалій, але ідеальна модель має все таки існувати з метою вироблення офіційної політики пам'яті та чіткої системи організації історичної науки в країні. Сьогодні ж більше доводиться говорити, на жаль, про наявність значних дезінтегративних явищ, стереотипів у діяльності і ціннісних установках як вчених-істориків, так і організаторів історичної освіти. Найбільш живучі серед них такі: неправомірне протиставлення академічної науки шкільній (а також у значній мірі і вузівській) історичній освіті; популістські заклики про поділ історії на так звану «дидактичну» і «дослідницьку»; трактування історичної освіти (шкільної, особливо початкової) як довільного набору патріотичних (національних) міфів, далеких від «справжньої» історичної науки; протиставлення науково-історичних видань (монографій, наративів, джерельних досліджень, дисертацій) навчально-методичній, компілятивній літературі (підручники, посібники, курси лекцій, конспекти, хрестоматії).

Які ж вбачаються сьогодні принципи, висхідні положення щодо подолання означених дезінтегративних явищ? Що варто зробити, або усвідомити, як науковцям, так і організаторам історичної освіти?

По-перше, має чітко функціонувати закон адекватності історичної освіти (її змісту, насамперед) сучасному стану національної (української) і світової/європейської історичної науки (історіографії). Критерієм (мірилом) адекватності може слугувати тотожність народної історичної пам'яті та наукової історії (історіографії). Невідповідність між ними, розрив призводить до конверсії історичної пам'яті, соціальної мімікрії, подвійних моральних стандартів, поширення анекдотів на історичну тематику, «війни пам'ятників», дискримінації національних символів і героїв.

По-друге, усвідомлення того, що в навчальних закладах викладається не спрощена, «дидактична історія», а основи історичної науки, тобто її визначальні теорії, концепції, положення, основні факти, головні етапи. Виклад історичного матеріалу має здійснюватися не через його примітивізацію, спрощення, а через чітке і ясне розтлумачення, систематизацію і, власне, синтез головних історико-наукових праць, домінуючих концепцій, поглядів більшості вчених. Умовами досягнення такого рівня – наукового, а не міфологізованого – є наступне: а) генералізація навчального матеріалу, тобто виділення найсуттєвішого, що викликає пізнавальний резонанс і має найбільший виховний ефект; б) «олітературнення» історичного наративу, вироблення ефективних способів трансляції наукових знань; в) певний рівень адекватності мови науки і освіти;

г) розвантаження навчального матеріалу від власне наукового інструментарію (його опису), зайвого наукового апарату, зображення довгих шляхів пошуку істини при збереженні справді наукових висновків; д) мінімум дискусійності (залежно від вікових особливостей), подача матеріалів, висновків, що стали результатами наукових дебатів. Був правий, очевидно, М. Костомаров, коли відповідав на закиди своїх критиків щодо відсутності в його опублікованих працях наукового аналізу джерел: «критика джерел залишилась в моєму портфелі».

По-третє, варто відкинути як популістський, вузько корпоративний і стереотипно-негативний підхід до компіляції. Адже це ніяк не плагіат. Навпаки, навчальна література, особливо підручники для школярів і студентів творяться на основі апробованих праць науковців (монографій, що отримали серйозні рецензії і критику, статей, які стали доступні великій читацькій аудиторії, матеріалів конференцій та дискусій). З недовірою треба ставитися до автора, який вперше висуває нові теорії, концепції, гіпотези, оприлюднює нові документи саме в підручнику. Навчальна література – це синтез того гранд-нарративу, який створений великим колективом авторів, це узагальнення певного етапу, що його досягла національна історіографія. Зовсім не як критику, приміром, слід сприймати характеристику М. Грушевським, І. Крип'якевичем і сучасним російським істориком Б. Литваком творчого методу того ж М. Костомарова, який «...мав сильні потяги і здібності трибуна, агітатора, полеміста; ... в основу конструкції своєї праці він клав не актовий матеріал, але твори пізніших письменників; ...рідкісне вміння поєднувати елементи дослідження з певною компілятивністю». Саме вміла, талановита компіляція зробила історичні твори М. Костомарова архіпопулярними і ніхто не сумнівався в їх науковості.

Спільне коло діяльності науки і освіти, як двох галузей єдиної цілої системи побутування історичної свідомості, є майже безмежним. Але кожен період висуває певні свої пріоритетні спрямування. На сьогодні є актуальним формування сучасного змісту історичної освіти. Адже і навчальні програми, і підручники, і навчальні посібники містять ще дуже багато стереотипів із радянської історіографії, новітньої міфотворчості та впливів сусідніх імперських історій. Сучасна українська історична наука здатна забезпечити потреби школи і суспільства в науково обґрунтованому змісті історичної освіти. Але головна проблема полягає в тому, що в Україні відсутній механізм функціонування і, головне, правової формалізації соціального замовлення на зміст навчання історії. Не розв'язане питання: хто замовляє обсяг і характер історичних знань і як це замовлення реалізується? Були, є і можуть бути різні варіанти здійснення соціального замовлення на історичну освіту: а) замовник – керівна партія, що стверджує в суспільстві моноідеологію; в результаті – з'являється єдиний підручник з історії, як,

наприклад, Короткий курс із історії ВКП(б); б) замовник – держава, що встановлює панування в суспільстві державної ідеології, в науці стверджується легітимацийна історіографія (офіційна, нормативна, канонічна), в результаті – прагнення до єдиного підручника (міністерського, академічного, єдиного переможця конкурсу і т.д.); альтернативність і плюралізм не заохочуються; в) замовник – все суспільство (в ідеалі – громадянське суспільство), коли в змісті історичної освіти відображений світогляд переважної частини суспільства, оптимально – коли досягається реалізація плюралізму світоглядів; меншість суспільства може реалізувати свої погляди на історію через варіативні, або навіть альтернативні програми і підручники. Не варто нехтувати одним із постулатів філософії постмодернізму про «кінець історії», що розуміється нею як відмова від колективного, суспільного трактування історії на користь індивідуальної історичної самосвідомості.

В Україні проблема формування соціального замовлення на зміст історичної освіти ускладнюється тому, що сучасна її структура формувалась стихійно, в умовах правового вакууму (відсутність Конституції в 1991–1996 рр.), коли велись дискусії полярного характеру: від утвердження державної ідеології до «національної ідеї, що зазнала поразки». У першій половині 1990-х рр. не було належної взаємодії академічної науки і освіти. Перманентно загострюється боротьба партій за вплив/контроль над історичною освітою.

Якою ж має бути логіка формування змісту історичної освіти? Українське суспільство (з чітко вираженою історичною самосвідомістю української нації як титульної), його наукова еліта (без участі політиків) проводять широку дискусію з проблем історії українського народу, виявляється реєстр як усталених, загальноприйнятих, так і спірних, контроверсійних питань (вони фіксуються в історіографічних оглядах – особливо у вищій школі). На замовлення держави (її уособлюють парламент і президент) науковці створюють гранд-наратив, який лягає в основу державного стандарту, що деталізується в концепції історичної освіти. На їх основі (стандарту і концепції) розробляються програми (авторські, варіативні). За результатами відкритого конкурсу авторських концепцій, схем, принципів побудови курсу переможцям держава доручає написати підручник, який має доповнюватись навчально-методичним комплектом, де віддається перевага хрестоматіям і книгам для читання, що забезпечують доступ учнів до першоджерел. Окрім цього, треба створити велику кількість науково-популярної літератури з історії, як світової, так і української.

Певні контури (правові, світоглядні) такого механізму соціального замовлення на історичну освіту вже зафіксовані Конституцією України та законодавством про освіту, а тому можуть стати надійною базою для завершення цієї роботи. Мова йде про такі конституційні норми: держава

сприяє історичній свідомості української нації; жодна ідеологія не може бути обов'язковою; свобода світогляду; інтеграція з наукою; світський характер.

Таким чином, інтеграція історичної науки та освіти – нагальна необхідність. Це не підміна функцій однієї галузі іншою. Це ніяк не підриває авторитет високого академізму історичної науки. За великим рахунком історіографія, окрім вивчення історії історичної науки, передбачає і поширення знань. Найкраще з розповсюдженням історичних знань можуть справитися науковці разом із вчителями.

Історіографічне значення навчальної літератури необхідно оцінювати, виходячи із розуміння предмету власне історичної науки. Історична наука отримує прямий вихід у соціальну практику через шкільні підручники з історії, які, формуючи світогляд підростаючого покоління, розв'язують освітні і виховні завдання. Дискусії навколо змісту підручників з української історії перебувають в центрі уваги наукового і суспільного життя країни. Зв'язок між історичною наукою і суспільством у всі часи здійснювався і здійснюється головним чином через шкільну історичну освіту. У розв'язанні проблеми співвідношення «історії і сучасності» не можна обійтися без аналізу цього зв'язку, за допомогою якого реалізуються соціальні функції історичного пізнання, а саме: з'ясування закономірностей історії, прогностична функція, соціальна пам'ять, виховна функція. Якраз у реалізації соціальних функцій історії як науки полягає відповідь на запитання: для чого потрібна історія?

Підручник з історії несе в собі подвійну інформацію. По-перше, змістовну (історіографічну), так як він є масовим і інформативним джерелом для вивчення процесу формування, розвитку і взаємовпливу різних історичних концепцій. По-друге, шкільний підручник містить великий обсяг ідейно-політичної інформації. Правлячі кола будь-якої країни завжди це усвідомлювали і приділяли пильну увагу змісту підручників з історії. Звернемось до вітчизняної історії. Перший підручник у Російській державі («Синопис», 1674 р.) був більше ста років основним у середніх навчальних закладах. Таке його тривале використання пояснювалося ідейно-політичним змістом, який влаштовував владу. В ньому червоною ниткою проходила думка, що єдність і збереження державності слов'ян може забезпечити тільки російське самодержавство. В XIX–XX ст. російським урядом активно підтримувались підручники офіційно-охоронного напрямку, зміст яких дозволяв реалізовувати основне завдання шкільної історії – «виховання любові і відданості Престолу і Вітчизні». На початку 1930-х рр. Й. Сталін поставив завдання написання підручників з історії СРСР на основі марксистської формаційної теорії. У радянський час змісту підручників надавали величезного значення на партійному і державному рівнях. Із зміною політичної ситуації в країні (від генсека до генсека) змінювався і зміст підручників, перш за все в оцінці сучасної історії.

Таким чином, історія шкільного підручника історії – це історія власне історичної науки. Коли в Україні на початку 1990-х рр. була відсутня державна позиція в галузі історичної освіти, модними були гасла деідеологізації історичного знання. Існували варіативні та альтернативні програми та підручники. Посиливалась держава, лунали гасла про державну ідеологію – відповідно робилися спроби ввести єдиний підручник з історії.

Шкільний підручник з української історії – це дійсно історіографічне явище, а не тільки факт або джерело історіографії. Історіографічним фактом вважають такий об'єкт історіографічного дослідження, факт історичної науки, що містить в собі інформацію щодо історичного знання. Це можуть бути монографії, статті, авторські концепції, конференції, симпозиуми і т.п.

Історіографічному факту передуює історіографічне джерело, яке є первинним щодо історіографічного факту. Тобто праці історика, його біографія чи навчальна література є історіографічними джерелами, а певна інформація, яку з них вилучає дослідник, перетворюється в процесі осмислення на історіографічне знання, яке стає історіографічним фактом.

Підручник з історії, будучи за походженням і характером інтеграційним втіленням і факту, і джерела, і процесу, претендує на віднесення до категоріальних понять вищого рівня, а саме історіографічного явища, історіографічного феномену.

Шкільний підручник з історії є також засобом інтеграції історичної науки і освіти на всіх ланках її функціонування.

РІЧПОСПОЛИТЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНИ¹ (кінець XV ст. – 1659 р.) *

1. Оформлення ренесансної парадигми в історіописанні поліетнічної держави Ягелонів: етногенетична міфологія і династичний інтерес

Розпочати волюю за Ф. Броделем – з окреслення меж «можливого» і «неможливого», себто «кордонів представлення» презентованого сюжету або, як писали ренесансно-наснажені автори, визначення «*natura finis describitur*», природних країв опису. Відтак, образно кажучи, з'ясуємо відстань між Ремеслом і Мистецтвом чи то між ресурсом традиції-«фортеці» (укріпленої природою та постійним доглядом) і кращими людьми тогочасного «спецназу», майстрами штурму-«новизни».

За маркери «крайніх меж» у формах нарації тут можна прийняти незнищенні у будь-які часи *аннали та критичну історію*². Перші, у цікаву

---

¹ За відправну точку для роздумів, що призвели до написання цього нарису, правила такі знані «чужинські» синтези як: *Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego: Studia nad historiografią w. XVI–XVIII*. – Wrocław, 1981; *Dziuba A. Wczesnorenesansowa historiografia polsko-łacińska*. – Lublin, 2000; *Grabski A.F. Zarys historii historiografii polskiej*. – Poznań, 2000.

* Хронологічними рамками періоду, коли річпосполитський формат був основою для інтелектуального/історіографічного процесу в Україні і про Україну, визначаємо з кінця XV ст. по 1659 р. Нижній рубіж прив'язаний до життєдіяльності того вихованого на ренесансних ідеях покоління, яке привело Польське королівство до Радомської конституції 1505 р., що заклала основи нового політичного проекту – Речі Посполитої. Останній 1569 р., в результаті Люблінської унії, поширився майже на всю територію історичної України. Верхній рубіж – 1659 р. – обумовлений часом провалу неfortunної Гадяцької унії, після якого ціла Україна вже ніколи не мислила себе у рамках річпосполитського проекту.

² За сучасним польським теоретиком історіографії К. Заморським, історіографія до сьогодні є студіюванням взаємодії між *рефлексією першою*, себто первісною інстинктивною реєстрацією подій з минулого, і *рефлексією критичною*, див.: *Zamorski K. Dziwna rzeczywistość. Wprowadzenie do ontologii historii*. – Kraków, 2008. Отже, уявлення про перехід від стадії первісних анналів до розвинутішої критичної історії є вірним лише почасти. Зникнення анналів не відбувається.

Вправи ж у ретельній класифікації жанрів домодерного історіописання хоча і не є цілком безсенсовними, але, як на мене, аж надто загрожені на штучну редуцію унікальної гнучкості / еластичності тогочасних наративних форм. Але охочих до схоластики можна порадувати класифікаторським шедевром А. Кравчика, який знаходить в історіографії Речі Посполитої цікавого тут періоду такі жанри: проблематика теорії історії, вчена (академічна) історіографія, загальні нариси, твори з всесвітньої історії, твори з сучасної історії, мемуаристика, історія офіційної церкви, історія протестантизму, історія освіти і науки, регіональна історія, міщанська історіографія, історія господарства, проблематика правничо-устроєва, проблематика канонічного права, історія мистецтва, історія літератури, зародки допоміжних

нам добу, втрачають монополію на провід, статус історіографічної парадигми. Друга – цього становища ще не досягла і є радше винятком-аномалією, аніж правилом (свідомо вживаємо термінологію, розроблену Томасом Куном¹).

*Італійський
«першодвигун»*

Як часто буває, поштовх для «наукової революції» в республіканському історіописанні прийшов ззовні (принаймні, якщо не вважати «латинську Європу» спільним культурним простором). Батьківщиною нової ренесансної історіографії була Італія (вужче Флоренція) XV ст. Щодо Флоренції, то власне рубіжним тут вважається твір канцлера-історіографа Флорентійської республіки *Леонардо Бруні з Ареццо* (бл. 1369–1444) «*Historiarum Florentini populi libri XII*» / «Історія флорентійського народу, у 12 книгах» (доведена до 1404 р., видана у Страсбурзі 1610 р.; італійський переклад з 1473 р. друковано раніше – Венеція, 1476). Праця ця була позбавлена легендарних мотивів і спиралась на багатий джерельний матеріал.

Для флорентійської історіографії характерним був інтерес до внутрішньої політики. Пізніше оформилися ренесансні неаполітанська течія придворної історіографії, що схилилась до панегіризму, та проміжна між двома першими – венеціанська прагматична історіографія. Завдання останньої – перш за все інформувати світ про зовнішню політику тогочасної європейської «великої держави».

*«Одкровення»
від папи*

Саме з цього італізованого та гуманістичного письменницького середовища походив виклик й інтелектуалам Корони Польської. Ним став, насамперед, твір *Енея Сільвія Пікколоміні*² (1405–1464, з 1458 р. папи римського Пія II) «*Historia Bohemica*» / «Історія Богемії»^{*}.

Ця праця, написана 1458 р., надрукована вже по смерті автора – 1475 р. – у Римі. Згодом вона неодноразово передруковувалась, зокрема, у Кельні 1530 р. та у повному зібранні творів автора («*Opera omnia*»). Базель, 1551–1571). 1510 р. письменник, тлумач та друкар *Миколай Конач* (Mikuláš Konač z Hodiškova, бл. 1480–1546) видав чеський переклад цього

історичних дисциплін, епіграфіка, геральдика, генеалогія, нумізматики, бібліографія, історична етнографія, церковна археологія, див.: *Krawczyk Antoni. Historiografia polska epoki baroku. Stan i potrzeby badań // Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej / pod red. Jerzego Maternickiego. – Rzeszów, 1998. – S. 103–146.*

Особисто мені ближче окреслення жанрів/нараційних форм за уявленнями їх творців (хроніки, панегірики, спомини, щоденники тощо) та без зайвої акцентуації на єдиноможливій атрибуції.

¹ Див. зокрема: *Кун Т. Структура наукових революцій. – К., 2001 (першодрук – Чикаго, 1962).*

² *Zarebski I. Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami. – Kraków, 1939.*

^{*} *Богемія* – звичайна у латиномовній літературі назва Чехії.

твору («Česká kronika»), який, у передмові, рекомендував як чехам, так і полякам¹.

З цим твором Пікколоміні пов'язаний і дуже популярний текст «De Eurora» / «Про Європу» (першодрук у Меммінгені, 1490; польський друк під назвою «Eritome Eurorae» – Краків, 1512)². Тут поміж європейськими країнами та народами окремо згадано і «рутенів»-«роксоланів»³.

Принагідно зауважимо, що піколомінієву лінію у західному українознавстві-русистиці згодом підтримала праця *Йоганна Богемця* (Ioanne Воето/Воетус Aubano, бл. 1485–1535) про звичаї народів світу. Цей канонік з німецького Ульма, знаний як гуманіст, мандрівник і гебраїст, підписав свій твір як «священик тевтонського воїнства». Уперше його книжка побачила друк в Аусбурзі 1520 р. Згодом, твір Богемця мав десятки перевидань і перекладів про всій Європі (у венеціанському виданні 1542 р. передрукований разом з трактатом Меховіти про дві Сарматії). Зі слов'янських видань відомий його переклад чеською мовою (Оломоуц, 1579). Тут використано видання в Ліоні, 1541 р. У книзі про Європу (Liber III) – воно містило показний розділ «De Rusia sive Ruthenia, et recentibus Rusianorum moribus» / «Про Русь або Рутенію та огляд Руських звичаїв»⁴.

До речі, цей текст явно виграє на тлі, зокрема, такого сучасного йому європоцентричного видання – праці Ансельма та Христофора Целла (Cella) «Europae Descriptio Lucidissima D. Carolo V. Romanoru[m] Imperatori dedicata» / «Опис Європи, найяснішому пану Карлу V, римському імператору, присвячений» (Антверпен, 1535 і 1536)⁵. На жаль,

¹ *Gmiterek H.* Filiacje polsko-czeskie w historiografii okresu Odrodzenia (XVI – początek XVII wieku) // *Piśmiennictwo Czech i Polski w średniowieczu i w wczesnej epoce nowożytnej.* – Katowice, 2006. – S. 147. Недавнє чеське перевидання твору Пікколоміні див.: *Aeneae Silvii Historia Bogemica / Enea Silvio Historie Česká.* – Praga, 1998.

² Сучасне перевидання твору: *Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp II.* De Evropa. – Città del Vaticano, 2001; про автора і твір див. також: *Guida F.* Enea Silvio Piccolomini e l'Europa Orientale: il «De Europa» (1458) // *Clio: rivista trimestrale di studi storici.* Napoli, 1979. – XV-1. – P. 35–77.

³ *Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp II.* De Evropa. – P. 118. Пікколоміні зве їх «*клем'ям варварським і простацьким*» («gens barbara, incompta»), сусідами литовців.

⁴ *Boehme J.* Mores, Leges Et Ritus Omnium Gentium: ex multis clarissimis rerum Scriptoribus collecti. Cum Indice locupletissimo. – Lugduni, 1541. – P. 177–181. Відомо, що «руські» читачі у Й. Богемця – принаймні бл. 1632 р. – таки були, див. цитування його книжки (за виданням: Антверпен, 1542) в «Suplementum Sinopsis...» віленського православного братства (Вільно, 1632): *Архив ЮЗР.* – Ч. 1, Т. VII. – К., 1887. – С. 637. Ймовірно, йдеться про примірник, який 1630 р. перебував у бібліотеці Віленського єзуїтського колегіуму, див.: *Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им.В. И. Вернадского НАН Украины.* – К., 1995. – С. 84 (№357). До речі, у Києві донині зберігся й ще один варіант цього видання (Париж, 1538), див.: *Там само* (№356).

⁵ [*Cella A.*] *Europae Descriptio Lucidissima D. Carolo. V. Romanoru[m] Imperatori dedicata.* – Antverpiae, 1535.

більш цікавий для порівняння інший твір цих авторів-міжнародників – «Europaе descriptio: Tartaria, Hungaria, Bohemia, Polonia, Lithuania, Livonia, Prussia» / «Європи опис: Татарія, Угорщина, Чехія, Польща, Литва, Лівонія, Пруссія» (Антверпен, 1536) – для нас лишився недосяжним (утім, можливо, це просто некоректний запис назви вищезгаданого твору).

А взагалі-то традиція подавати Русь-Рутенію окремо від Литви з Польщею та Росії-Московії зберігалася і значно пізніше. Ось, зокрема, видання голландського гравера Авраама Брейна (de-Bruyn) про різні роди рицарської кінноти «Diversarum gentium armatura equestris» / «Різних народів озброєння вершників» (Кельн, 1577; Амстердам, 1617) між малюнками з короткими характеристиками вершників московітських (2-х), татарського, польського, литовського подає окремих малюнок вершника рутенського («eques Ruthenus»).

«Національна» реакція:
рукопис Длугоша

Польською відповіддю на твори Пікколоміні могла стати монументальна хроніка Яна Длугоша (1415–1480). Вона доведена до року смерті автора та наповнена, поруч із традиційно-середньовічними, вже й новими гуманістичними елементами. Це обумовило те вічне вагання новітньої історіографічної традиції щодо питання: відносити длугошеві твори до середньовічної чи вже до ренесансної парадигми. Наразі тут звитяжить компроміс, за яким славнозвісний хроніст є рубіжною постаттю між цими формами історіописання.

Із цензурних міркувань (історик доволі скептично оцінював «діяння» Ягелонів) твір Длугоша не побачив друк вчасно (частково надрукований 1614–1615 рр., цілком – 1711 р.)¹. Зауважу, що для української традиції це доволі сумний факт, адже уривалось багатообіцяюче длугошеве починання інтеграції локальних, у т.ч. давньоруських, літописів до загальнодержавної історіографічної традиції. Нове зацікавлення «руськими» джерелами прокинеться вже в історіографів аж другої половини XVI ст.²

¹ Про побутування рукопису Длугоша до повного видання у XVIII ст., див.: *Dymmel Piotr. Tradycja rękopiśmienna Roczników Jana Długosza. Studium analityczne ksiąg X-XII.* – Warszawa, 1992.

² Характерно, що тоді охоче друкують і рукописні пам'ятки створені в рамках ренесансної традиції ще у XV ст., див. реляцію 1461 р. про Белзьку землю підканцлера Яна Лютека (Lutek) з Бжез'я (Brzezcie) в Великопольщі (Johannis de Brzezyc, бл. 1405–1471) – напевно, найкращу тогочасну пам'ятку на «рутенську» тему, видруковану в: *Przyłuski Jakub. Leges seu Statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia [...] in gratiam [...] Sigismundi Augusti regis Poloniae [...] collecta, digesta et conciliata [...].* – Kraków, 1553. – P. 704–707.

Пошуки «класика» та експерименти з жанром

Надалі біля справи написання історії королівства в гуманістичному стилі заходився єпископ перемиський (номінат), а згодом – влоцлавський Пйотр з Бніна († 1494). Він пропонував доручити цю справу славнозвісному італійському емігранту *Калімаку* (Філіппо Буонакорсі, 1437–1496). Останній, проте, відмовився через похилий вік.

Утім, Калімахів вплив на формування історіографічних традицій в Короні Польській був примітним. Особливе значення мав його твір «*Historia de Rege Vladislae*» / «Історія про короля Владислава». Написана ця «Історія» була, вірогідно, в 1487 р., видана ж в Аусбурзі в 1519 р. (перевидання за цікавий тут період: Базель, 1556; Франкфурт, 1578; Краків, 1582; Франкфурт, 1584; Кельн, 1589; Франкфурт, 1600; критичне видання С. Квятковського¹). Твір оповідав про трагічний похід проти турків короля Польщі та Угорщини Владислава VI (III) Варненчика (1424–1444). В українському контексті важливою є й інша праця Калімаха – гуманістична біографія львівського архієпископа Григорія з Сянока «*De vita et moribus Gregorii Sanocensis, Archiepiscopi Leopoliensis*» / «Про життя та звичаї Григорія Сяноцького, архієпископа львівського» (1476)².

Нову спробу започаткування офіційної ренесансної історіографії королівства ініціював 1506 р. польський король Александр I Ягелончик (можливо, з подачі канцлера Яна Ласького), який пробував залучити до цього *Миколая Розембарзького* († 1506 або невдовзі), шляхтича з краківського воєводства, знаного польського дипломата, фахівця з «турецького напрямку». Утім, і цей кандидат після початкових проб пера³ зрікся цієї справи (або помер).

Зауважимо, що для української традиції М. Розембарзький цікавий як автор невеличкого рукописного трактату – «*Explanatio compendiosa de situ, moribus et diversitate Sciticarum gentium*» / «Пояснення стисле про місце розташування, звичаї та багатоманітність Скіфського [себто татарського] племені». Останній оповідав про фізіографічні, географічні та історико-етнографічні риси Південно-Східної Європи. У центрі уваги письменника-історика перебували кримські татари, походження яких учений «досліджує» майже винятково крізь призму популярних античних творів. Праця ця була написана на замовлення імператора Максиміліана Габсбурга⁴. Європа тоді,

¹ *Philippi Callimachi Experientis Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae regem* // *Monumenta poloniae historica*. – Т. III. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa, 1961). – С. 1–162.

² *Vita et mores Gregorii Sanocei Leopoliensis archiepiscopi*. Auctore Philippo Buonacorsi Callimacho // *Там само*. – С. 163–216.

³ *Rozembarcki Mikołaj (K.Baczkowski)* // *Polski słownik biograficzny*. – Т. 32. – С. 384–387.

⁴ Нині зберігається в Бібліотеці музею ім. Чарторийських у Кракові (далі – *Bibl. Czart.*) – ркп. 26 / *Teka Naruszewicza*. Т. 26/, к.592–619. Новітнє критичне видання див.: *Kowalska*

після підпорядкування Кримського ханату туркам у 1475 р., взагалі переживала нову хвилю зацікавлення татарами¹.

Після тривалих невдач, першого успіху в «інституалізації» офіційної історіографії Корони Польської досяг вже згаданий Ян Ласький (1456–1531)² – примас католицької церкви Польського королівства, один з головних королівських радників та, напевно, найпомітніша історична постать у Польщі початку XVI ст. До речі, він належав до тих небагатьох католицьких письменників свого покоління, хто наважувався дискутувати про «руську віру»-православ'я.

Адже на Латеранському синоді (на сесії з 5.V.1514 р.) Ласький оголосив меморіал «De Ruthenorum nationibus eorumque erroribus» / «Про тієї рутенської нації помилки»³. У ньому він сформулював 35 «помилко» руської/православної церкви, які розвивали та популяризували ідеї краківського професора Я. Сакрана (Яна з Освенціма молодшого, 1443–1527), званого теолога-ворога православ'я⁴. Цікаво також, що в меморіалі «русинів» поділено на три групи: «білих» – підвладних московському князю, «волоських» – мешканців Молдавського князівства, та «червоних» – підданих Корони Польської та ВКЛ.

Перебуваючи в Римі 1513–1515 рр., Ласький спробував залучити до створення сучасної синтези історії Польського королівства молодого італізованого далматинця (хорвата) Франциска Андроніка (Tranquillus Andronicus Parthenius, 1490–1571)⁵. Можновладець також – у листі з 28 липня 1514 р. – звертався за допомогою щодо збирання історичних матеріалів та виписок для цього проекту до знаних тоді з ученості представників

Z. Mikolajja Rozembarskiego traktat z roku 1499 o pochodzeniu Tatarów. Studium krytyczne i edycja traktatu. – Kraków, 1993.

¹ Kowalska Z. Niebezpieczeństwo tatarskie dla chrześcijańskiej Europy według «Kroniki świata» z roku 1483 // *Stomata Historica. Studia Historyczne Ofiarowane Romanowi Marii Zawadzkiemu w 70. Rocznicę Urodzin.* – Kraków, 2006. – S. 133–141 (ця теза ілюструється аналізом розлогої «Glossa o Tatarach» з хроніки анонімного італійця з Перуджі).

² Garbacik J. Prymas Jan Łaski o fałszerstwach historycznych papieża Piusa II // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 71. – *Prace Historyczne.* – T. 12. – Kraków, 1963. – S. 25–44. Tańkowski P. Jan Łaski (1456–1531): kanclerz koronny i prymas Polski. – Warszawa, 2007. – S. 345–348.

* *Примас* – перший за титулом церковний ієрарх, тут – гнєзненський архієпископ.

³ Tańkowski P. *Op. cit.* – S. 94–95. Копія меморіалу зберігається в: *Bibl. Czart.* – Sign. 1585 IV, f. 127–141.

⁴ Головна праця, написана на замовлення віленського католицького єпископа: «*Elucidarius errorum ritus Ruthenici*» (Краків, 1507). Вона вираховувала 40 «помилко» православ'я-«віри русинів». Про неї див.: *Niechwiej Marek.* O błędach rusińskiego obrządku, to jest *Elucidarius errorum ritus Ruthenici* (1501), czyli Jan z Oświęcimia wobec idei unii kościelnej z prawosławnymi Rusinami. – Kraków, 2012. – 482 s.

⁵ *Cytowska M.* Andronicus Tranquillus Dalmata – klient dworu Łaskich i Jana Zapolyi // *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych.* – Wrocław, 1969. – S. 95–106.

краківського університету – Бернардина Галла (Gallo, далматинець, учень Калімаха, утім невдовзі, у 1517 р., він помер) та Матвія з Мехова (Меховського, Меховіти).

Власне, Андронік не виправдав сподівань свого хлібодавця, оскільки вважав поетичні заняття незмірно вищим покликанням за обов'язки історіографа (зауважимо, що поетична форма викладу історичних подій в Україні з її живими епічними традиціями була явно популярніша за прозу увесь цікавий для нас період). Ласький змушений був відмовитись від його послуг та звернув свою увагу на земляка, який віддавна (від 1505 р.) перебував у Римі – *Бернарда Ваповського* (бл. 1450–1535).

Певний історіографічний досвід на той час останній вже мав – з-під його пера у 1509 р. вийшов латиномовний «Опис війни московської 1508 р.»¹. Втім, поза спільною всім гуманістам пристрастю до красного письменства, як науковця його найбільше вабила географія. Ваповським, власне, виконана та віддрукована у Кракові 1526–1528 рр. мапа Польщі, а мапа Східної Європи («*Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens* та *Tabula in qua illustrantur ditones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars*») стала основою для першої збереженої карти Польщі (власне Королівства Польського + ВКЛ) Вацлава Гродецького, дедикованої королю Сигізмунду Августу². Ці карти відіграли непересічну роль у процесі ознайомлення вченого світу Заходу з означеними теренами.

Однак і ця нова історіографічна надія польського офіціозу не квапилася взятись за перо (почасти через інші, зокрема дипломатичні, «навантаження»). Тому римська місія Ласького була змушена задовольнитись виданням історико-пропагандистської збірки «*Carmina de memorabili cede Scismaticorum*» / «Пісня про пам'ятну облогу схизматиків» (Рим, січень 1515 р.), до якої увійшли лист короля Сигізмунда I до папи Леона X, присвячений опису гучної перемоги над росіянами під Оршею 1514 р., та вірші різних авторів, які славили цю подію.

До речі, подібна ренесансна практика віршованих описів переможних битв яскраво представлена на сторінках хроніки М. Стрийковського. Мова

---

¹ Друку він так і не побачив, його рукопис зберігається у Ватиканській бібліотеці; видання: [*Wapowski B.*] *De bello a Sigismundo I, rege Poloniae, contra Moscos gesto a.1508* // *Analecta Romana quae historiam Poloniae saec. XVI illustrant ex archivis bibliothecis excerpta.* – Kraków, 1894. – S. 153–163; сучасний аналіз твору див.: *Dziuba A.* «Elegia orszańska» Bernarda Wapowskiego // *Roczniki humanistyczne.* – Т. XLV, zeszyt 3. – Lublin, 1997. – S. 117–127.

² Ще досить молодий студент Гродецький, який знаходився під опікою впливового кардинала С. Гозія, виготовив свою мапу на студіях у Лейпцигу 1557 р., а видано її у Базелі 1558 р., див.: *Grodecki W.* *In tabulam Poloniae a se descriptam cupatoria.* – *Index omnium Poloniae populorum...* – Basel, [після 1.1.1558].

про т.зв. анонімну пісню «Про вибиття татар перекопських під Вишневецом року 1512-го»¹.

Предтечею її може бути прозовий опис військової кампанії 1512 р., залишений її сучасником – *Анджеєм Крицьким* (Krzycki, 1482–1537)². Якщо ж мовити про давніші віршовані описи «битв українних», то ось трохи згодом *Микола Гусовський* (бл. 1470 – бл. 1533) склав латиномовну поему «Nova et miranda de Turcis victoria» (Краків, 1524) зі схожого приводу³.

Принагідно зауважимо, що твори такого типу зазвичай окреслюють за жанром як пісні-новини. Сучасний польський дослідник Пйотр Гроховський виділяє серед них три варіанти: 1) хронікерська (kronikarska); 2) ляментацийно-релігійна; 3) політично-пропагандистська⁴. Зрозуміло, що найбільш цікавим тут є перший варіант.

Та повернемося до Орші 1514 р. як історіографічного приводу. Про цю битву вістки Європою поширювали й прозові друковані реляції: «Wahrhaftiger Anfang und Unterricht der Schlacht von dem König von Polen mit dem Herzog von Moscovia» / «Правдиві звістки про битву короля польського з князем московським» (Лейпциг, після 14.IX.1514 р.); «Epistola Sigismundi regis Poloniae ad Leonem X de victoria contra haereticos ac schismaticos Moscovios apud aras Alexandri magni parta» / «Лист Сигізмунда, короля польського, до Леона X про перемогу над схизматиками-московитами...» (без місця друку, після 18.IX.1514 р.); «Die Schlacht von dem König von Polen mit dem Moskowiter» / «Битва польського короля з московитами» (Нюрнберг, після 8.IX.1514 р.).

А з тих таки інших авторів вищезгаданої римської збірки 1515 р. окремо слід виділити папського дипломата та легата в Польщі *Якуба Піко* (? – 1527). Для цього видавничого проекту він написав лише невелику «Epigramm'у», але його інший твір про Оршанську війну – «Epistola de conflictu Polonorum et Lithvanorum cum Moschovitis, 1514» / «Лист про конфлікт поляків та литвинів із московитами 1514 р.», уперше виданий у Вільно 1515 р., згодом

---

¹ *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. У 2 ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 5–10.* Чому для українських видавців автором пісні, що включена до складу хроніки Стрийковського (див.: *Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi. Wyd. nowe, będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego królewskiego z 1582. – Warszawa, 1846. – Т. 2. – S. 365–371*) став «Анонім» для мене загадка. Гадаю, що це віршування Стрийковського.

² «*De victoria a Tartaris circa Castellum Visniowiec, anno Domini 1512, die S. Vitalis Martyris reportata: Andreae Cricii Posn. Scholastici ad Christophorum de Szydlowice Castellatum Sandomir. et Procancellarium Regni Poloniae epistola prosaica manu exarata*» / «Про перемогу над татарами під замком Вишневецом, року Божого 1512...». Легкодоступний його польський переклад див.: *Pomniki historyi i literatury polskiéy / wydał Michał Wiszniewski. – Т. IV. – Kraków, 1837. – S. 122–135.*

³ Див. український переклад: *Гусовський М. Перемога над турками під Теребовлею 2 липня 1524 року // Українська поезія XVI ст. – К., 1987.*

⁴ *Grochowski P. Staropolskie pieśni nowiniarskie // Pamiętnik Literacki. – Rocznik XCIX (2008). – Zeszyt 3. – S. 105–123.*

неодноразово перевидавався (Базель, 1515; Базель, 1582; Франкфурт-на-Майні, 1584).

Перу Ваповського у тій самій римській збірці належав окремих «Panegyris, seu carmen elegiacum in victoriam Sigismundi I regis de Moschis» / «Панегірик або пісня елегійна на перемогу короля Сигізмунда I над Московітами». Він цікавий, поза описом «головної події», ще й передмовою, де поданий сюжет походження слов'ян (аж до утворення Королівства Польського) в дусі настанов, сформульованих самим Лаським.

Привертає увагу, що коліскою слов'ян «Панегірик» вважав Ільменське озеро; звідси вони рушили слідом за вандалами та готами, займаючи їх колишні володіння та відвойовуючи причорноморські та балканські землі у Візантії; і вже звідсіль вирушили в свій похід Чех і Лех, чим і завершили добу первісної слов'янської експансії. Завважимо, що така інтерпретація «державотворчого» процесу перегукувалась з давньоруськими інтелектуальними традиціями та сприяла трактуванням щодо важливості «руських земель» для загальнослов'янського минулого.

Після цього, на тривалий час, праця Ваповського як історика загальмувала. Можливо, сталося це через те, що «історіографічні» зацікавлення польського двору на цей момент потіснили «агіографічні»: на 1517–1521 рр. припадає справа канонізації «першого литовського святого» і брата короля Сигізмунда I – Казимира (1458–1484). За життє-біографію останнього тоді взявся навіть папський нунцій – *Захарія Феррарець* (Ferreri Zacharia, 1479–1524), який 1521 р. видав у Торуні і/або Кракові книжку «Vita Beati Casimiri Confessors ex Serenissimis Poloniae Regibus et Magnis Lithuaniae Ducibus clarissimi» / «Життє блаженного Казимира Сповідника з ясновельможних польських королів і великих князів литовських найясніших».

Відтак ініціативу історіописання перейняв «неформал» *Мамей Меховський* (власне Мацей Карпіга, бл. 1457–1523). На відміну від учених-«зірок», на яких покладався офіціоз, історіографічній справі цей краківський лікар та університетський діяч готовий був віддати стільки часу, скільки буде потрібно. Він особисто знав Длугоша, був на його погребі і міг претендувати на роль продовжувача справи великого історика.

Збирати матеріали для історичного твору Меховіта почав, вірогідно, після італійської подорожі (бл. 1492), і свою першу редакцію закінчив перед 1513 р. (про це він згадував у вітальній промові до Я. Ласького 1513 р.). На початку 1514 р. він підготував на підставі хроніки Длугоша історію Польської Корони до 1480 р. (цей текст склав 1-у частину хроніки), а за 1515–1518 рр. написав вже цілком оригінальну 2-у частину за 1481–1506 рр. (тобто до початку сучасного йому королювання Сигізмунда I).

Паралельно Меховіта підготував славнозвісний географічно-енциклопедичний трактат «De duabus Sarmatiis» / «Про дві Сарматії»,

виданий у Кракові 1517 р. 1521 р. його перевидали у тому-таки Кракові під назвою «*Descriptio Sarmatiarum*» / «Опис Сарматій».

Цю працю Меховіти широко перекладали в Європі вже XVI ст.: у Базелі в збірці «*Novus orbis regionum et insularum*» / «Новий світ регіонів та островів» 1532, 1537, потім 1582 pp.; у Венеції 1542 р. в збірці «*Epitome orbis terrarum*» / «Короткий виклад земель світу». Її вже 1518 р. (а може ще й 1519 р.) видано в Аусбурзі в перекладі німецькою мовою, потім у Страсбурзі 1534 р. Існував також переклад голландською мовою. Італійські адаптації друкувались вже 1523 та 1525 pp., а переклад Аннібала Маггі під назвою «*Historia delle due Sarmatie*» / «Історія про дві Сарматії» видавався у Венеції 1561, 1562 та 1584 pp. За відповідний період ця версія видання передруковувалася ще двічі – 1600 та 1637 pp. У XVII ст. перекладали трактат-бестселер і в Росії (рукопис).

1535 р. у Кракові під назвою «*Polskie wypisanie dwojej krainy świata, którą po łacinie Sarmatią zowią*» / «Польський опис двоякої країни світу, яку латині Сарматією звать» вийшов польський переклад Меховіти авторства краківського професора *Анджея Глабера з Кобиліна* († після 1572). Він перевидавався у Кракові ще 1541 та 1545 pp.

Сучасна українська наука звикла користуватись російськомовним виданням праці¹. Утім, найсучаснішим є польський переклад Т. Бенковського (Вроцлав, 1972) під назвою «*Opis Sarmacji Azjackiej i Europejskiej*» зі вступом Х.Барича².

Утім, повернемося до «*Chronica Polonorum*» Меховіти³. Праця побачила друк у грудні 1519 р., але зусиллями Я. Ласького на поширення цього краківського видання була накладена цензурна заборона. Зауважимо, що справа ця докладно досліджена⁴. Головним закидом М. Меховському було те, що він згадав про підозри щодо подружньої вірності королеви Сонкі (Софії Гольшанської) – юної дружини старого Владислава-Ягайла, а це ставило під сумнів законність походження усіх наступних Ягелонів.

Можна також говорити і про особисті мотиви Я. Ласького. Адже, попри те, що історик загалом підтримував настанови примаса стосовно питань походження слов'ян (хоча наголошував на їх поділі в процесі історичної генези на західну та східну – сарматську – групи), а також щодо критики антипольських писань Пія II, він не завагався включити до тексту своєї праці чимало некорисних для Ягелонів фактів, як поданих ще Длугошем, так і розшуканих особисто автором. Саме критичне зображення

---

¹ *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. – М. -Л., 1936.

² *Maciej z Miechowa.* Opis Sarmacji azjackiej i europejskiej. – Wrocław, 1972.

³ Класична праця про цей твір: *Borzemski A.* Kronika Miechowity. Rozbiór krytyczny. – Kraków, 1890.

⁴ *Bostel F.* Zakaz Mechowity // *Przewodnik naukowy i literacki.* Dodatek do «*Gazety lwowskiej*». – Lwów, 1884. – Т. XII (та окрема відбитка).

королювання Александра I викликало найбільший супротив Ласького, який, власне, за того королювання розпочав свою велику політичну кар'єру. Крім цього, Меховському закидано недосконалість (шорсткість) стилю писання, відтак його популяризація мала б «зашкодити» літературному іміджу країни.

Переробка твору Меховіти була доручена «людині двору», натуралізованому ельзасцю *Йосту-Людвіку Децію* (власне Детц Йодок, 1485–1545). Він вже був знаний за діаріушем про весілля Сигізмунда I і Бони Сфорца («*Diarii et eorum quae memoratu digna in ... Sigismundi Polonia Regis et ... Voпа...*», Краків, 1518). Праця Меховіти була Децію не чужа, його ж бо коштом здійснене й видання 1519 р. У підготовці нової редакції тексту хроніки, вірогідно, взяв участь і сам Я. Ласький (його перу належала частина правок)¹.

Відредаговане видання побачило друк 1521 р.². До нього Децій долучив власну історичну працю, що складалася з трьох книг: 1) «*De vetustatibus Polonorum*» / «Про давнину Поляків» – компіляція з творів різних авторів (зокрема вписувала «польські сюжети» до простору дискурсу німецької вченості); 2) «*De Jagellonum familia*» / «Про рід Ягелонів» – витяг з праці Меховіти; 3) «*De Sigismundi regis temporibus*» / «Про часи короля Сигізмунда» – оригінальна праця (утім майже цілком сперта на нотатках Меховіти за 1506–1516 рр., наданих Децію автором). Остання є важливим джерелом до історії початкового періоду королювання Сигізмунда I (до 1516 р.)³.

До історіографічної праці Децій звертався ще раз у 1527 р. Тоді він видав у Кракові (у формі листа, німецькою мовою) опис тогорічної перемоги К. І. Острозького над татарами під Ольшаницею на Білоцерківщині⁴.

У зв'язку з «репресіями» щодо оригінальної праці Меховіти, характерно, що польська хроніка *Станіслава Хвалчевського* († 1567), яка спиралась на неї, залишилася невиданим рукописом та побачила друк аж у XIX ст.⁵. Згаданий хроніст походив із калішського воєводства, був братом Єжі

---

¹ *Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego...* – S. 35.

² Репринт цього видання див: *Maciej z Miechowa. Chronica Polonorum – J.L.Decjusz. De vetustabus Polonorum. De Jagellonum familia. De Sigismundi regis temporibus.* – Cracoviae, 1521. Przedruk fotooffsetowy. – Kraków, 1986.

³ *Decjusz J.L. De Sigismundi regis temporibus l. III, 1521.* – Kraków, 1901; *Decjusz J.L. Księga o czasach króla Zygmunta.* – Warszawa, 1960.

⁴ Див.: *Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.).* – К., 2008 (підрозділ 3.1.).

⁵ *Kronika polska Stanisława Chwalczewskiego <...>, pisana 1549 roku.* – Warszawa, 1829. Рукопис за яким здійснено видання був некомплектний – відсутні перші сім розділів, після 14-го йде 17-й. Про Хвалчевського та його хроніку див. спеціальну працю: *Schirmer E. Stanisław Chwalczewski i jego kronika.* – Lwów, 1886.

Хвалчевського, біскупа луцького. Змолоду служив при дворі імператора Карла V. Належав до кола королеви Бони. 1536–1545 рр. – староста кременецький, 1545 р. – кобринський¹.

Текст писався за часів перебування автора на посаді кобринського старости, «набіло» хроніка переписана в родинному Рашкові калішського воєводства у 1549 р. Вона охоплювала період від Мешка I до смерті Болеслава Сором'язливого у 1279 р., була дослівним перекладом або скороченням хроніки Меховіти^{*}.

Згадане друге видання хроніки Меховіти, вкупі з його «Описом двох Сарматій», на тривалий час стали *basic book* для європейського читача, зацікавленого, зокрема, Україною. Принагідно слід зауважити, що Меховіта також намітив і перенесення головної уваги в «руському сюжеті» на Московію (чого не мав Длугош). Цікаво, що він міг користуватись якимось варіантом Іпатіївського списку давньоруських літописів та, напевно, користав з інформацій російських бранців (Оршанський полон 1514 р.) щодо актуального становища у Великому князівстві Московському.

Утім, урядові кола означену ситуацію зі справою історіографічного представлення минулого Корони могли сприймати хіба що як компроміс². Відтак, очі їх знов обернулися на «офіційного історіографа» – Б. Ваповського.

Останній всерйоз зайнявся укладанням історії тільки в останні роки життя, тому, на момент смерті автора, праця його лишалася незавершеною. До «сильних» сторін цього твору відносять, передусім, високий рівень риторичної вивершеності. Ваповський також успішно давав собі раду із завданням глорифікації династії Ягелонів (живо цікавлячись справами усіх країв, де урядували її представники) та був, за спостереженням Барича, одним із творців «історичного оптимізму» в річпосполитському історіописанні – зокрема, і міфу про непереможність польської зброї³.

Втім, вправна тенденційність офіційного історіографа мала наслідком легковажне ставлення до джерел. Сучасна дослідниця творчості Ваповського називає його «більш артистом пера, ніж досліджуючим архіви істориком»⁴. Він, можливо, найменше серед визначних річпосполитських істориків цікавився справою введення в обіг нового джерельного матеріалу. Праця Ваповського прямо базувалась на текстах попередників – Длугоша,

---

¹ Chwalczewski Stanisław (*W. Pocięcha*) // *Polski słownik biograficzny*. – Т. 4. – С. 3–4.

^{*} Спокусливо «прив'язати» до цього ще й інший «аналістичний» рукопис з 1549 р., див.: *Kronika od r. 1507 do 1541 spisana (z rękopisma 1549)* // *Biblioteka starożytna pisarzy polskich*. – Т. VI. – Warszawa, 1854. – С. 1–38.

² *Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego...* – С. 35.

³ *Ibidem.* – С. 38.

⁴ *Dziuba A. Wczesnorenesansowa historiografia polsko-łacińska.* – С. 39.

Меховського, а в останній найбільш сучасній частині (текст доведено до 1535 р.) – на угорській хроніці Емерика Венгра* (оповідала про події 1516–1531 рр.)¹. Цікаво однак, що нечисленні «оригінальні відомості» нової історичної синтези часто стосуються українських земель (рід Ваповських мав маєтності на Перемишльщині та родинні зв'язки з багатьма домами руської шляхти).

Сучасники високо оцінили працю Ваповського, король Сигізмунд I розпорядився її опублікувати. Втім, на заваді цьому стала, здається, ненависть підканцлера П. Томіцького до свого попередника Я. Ласького, якого історик-вдячний клієнт, зобразив на сторінках своєї хроніки з найкращого боку. До друку твору Ваповського так і не дійшло, згодом загинула і його початкова частина – до 1380 р.².

Таким чином, справа створення візитівки історії Польського королівства, важливої для зовнішньополітичних цілей, знову лишилась недовершеною. Чи не найбільш спроможною усвідомити ненормальність такого стану речей (за тогочасним євростандартом) була королева Бона. Італійка за походженням, вона добре розуміла користь історіографії. Саме їй, зокрема, бл. 1536 р. присвятив свою широко закреслену віршовану апологію королювання Сигізмунда I – «*Epithalamium reginae Bonae*» – 679 гексаметрів! – один з найвидатніших тогочасних польських інтелектуалів Ян Дантишек.

За підтримки королеви *Станіслав Гурський* (1497, або 1499, або 1489–1572) розгорнув свій масштабний джерелознавчий проект (почав бл. 1535 р.) – славнозвісний «*Acta Tomiciana*». Цей титул, за ім'ям першого протектора дослідника – підканцлера Пйотра Томіцького, затверджується за збіркою з XVIII ст. Оригінальна назва звучала «*Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Sigismundi Primi...*» або також «*Actionum Polonarum, Rerum Polonarum tomus primus, secundus i t.d.*». У підсумку Гурський нагромадив понад 100 томів виписок з актів від 1462 р. до кінця панування Сигізмунда

---

* *Емерик Венгр* (Emericus Ungarus, Emeryk z Wielunia) був власне краківським вченим-гуманістом, а його угорські сюжети пов'язані не скільки з угорським походженням автора, скільки із величезною актуальністю тогочасної Угорщини для Ягелонів – з цієї династії походили угорські королі Уласло-Владислав II (1490–1516) та Лайош-Людвік II (1516–1526).

¹ Див.: *Emerici Ungari monachi Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae in Wielium chronicorum sui temporis fragmentum 1516–1531 // Bienkowska B. Kronika Emeryka Węgra (1516–1531) jako źródło Wapowskiego.* – Wrocław, 1969.

² Власне, за доволі темних обставин, зник оригінал рукопису. Причому Х.Барич підозрював, що в цьому був зацікавлений М. Кромер, який не бажав, аби було з'ясовано наскільки текст його хроніки був залежним від наративу Ваповського, див.: *Barycz H. Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem potomności. Losy «Historii» Jana Długosza i Marcina Kromera w XVI i pierwszej połowie XVII wieku.* – Wrocław, 1952. – S. 45–47; *Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego...* – S. 109–110.

Августа. Т. зв. «текі Гурського» – 29 томів, бл. 7 000 оригіналів документів – згоріли 1944 р. Матеріали «Актив» досі опрацьовуються, останній з виданих томів – 18-й (1536 р.) – побачив друк 1999 р.¹. Загалом ці «екстракти» мали стати підпорою праці іноземного фахівця, а саме – відомого італійського ритора та латиніста Квінто-Маріо Коррадо, якому королева зробила пропозицію – приїхати до Польщі (врешті-решт, Гурський підніс їх сенату Речі Посполитої).

Утім, і ця широко закресна акція не увінчалася успіхом. Коррадо не приїхав, робота Гурського просувалася доволі повільно: перший короткий, Радзивілівський, звід – 1545 р.; наступні розширені – 1557, після 1549, 1567 (з редакцією 1569). По смерті ж, у 1548 р., чоловіка-венценосця Бона вже не була настільки зацікавлена в проекті, хоча, не без її участі, у Кракові та Венеції 1548 р. видрукувано промову Станіслава Оріховського на смерть короля Сигізмунда I. Вона була також і коротким історичним начерком історії королювання передостаннього Ягелона². На користь Оріховського, як претендента на статус офіційного історіографа, могло грати його тривале навчання в Італії, зокрема і під керівництвом знаного венеціанського історика Йоанна Христителя Егнаціо.

До популяризаторів «вітчизняної» історії зі схилку правління Сигізмунда I можна зарахувати також і *Клеменса Яніцького* (1516–1543). Цей знаний поет має в своєму доробку й працю «*Vitae regum Polonorum*» / «Життя королів Польських» (Антверпен, 1563; текст написаний між кінцем 1540 та 1542 рр.), де подав віршовані образи польських королів³. Наступні видання цього твору: Краків – 1566, 1568, 1573; без місця друку – 1574 (+ «Життя Сигізмунда Августа» А. Тржецького), 1575 та бл. 1586. У 1576 р. (без місця друку) Севастян Кльонович, а в 1591 р. у Кракові Ян-Ахаций Кміта видавали польські переклади твору Яніцького*. Згодом їх видання багаторазово

¹ [Acta Tomiciana]: tomus octavus decimus epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum: Serenissimi Principis Sigismundi Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae: A.D. 1536. T. 18 / per Stanislaum Górski. – Kórnik, 1999.

² Причому як такий вона явно поступалася у фактографізм аналогічній промові М. Кромера, створеній у тому таки 1548 р., див. сучасний польський переклад: *Kromer M. Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz O pochodzeniu i o dziejach polaków księgi XXIX i XXX.* – Olsztyn, 1982. Але ось на тлі брошури (реляції про погреб короля) писаря королівської канцелярії сілезця Мацея Франконіуса твір Оріховського явно вигравав, див.: *Franconius Matthias (Franconius Maciej).* Von christlichen Abschiedt auss diesem todlichen lebenn und begrebnus des durch leuchtigsteim Fürstenn unnd herrn herrn Sigemundtt Könige zu Polenn. weilandt Kurtzenn bericht durch Matthiam Franconium aus dem lattein vertolckett. Gedrückt tzu Krockaw durch Jeronymum Scharffenberg. (Краків, 1548, 6 арк.; полонімовний переклад: *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski / wyd. A. Grabowski.* – Kraków, 1845. – Т. 1. – С. 4–10).

³ *Cytowska M. Nowe uwagi o Żywotach Królów Polskich Klemensa Janickiego // Europejskie związki literatury polskiej.* – Warszawa, 1969. – С. 77–88.

* *Klonowic S. F. «Królów i książąt polskich zawarcie i opis»; Kmita J. A. «Żywoty królów polskich».* Кльонович до того ж бл. 1590 р. видавав «Пamięтник książąt i królów polskich».

передруковувались, нерідко зі зміненою назвою, як ось: у Гданську 1621 р. – «Chronicon dynastarum Regni Poloniae»¹.

Міркування з проблем історії Польщі видала краківська друкарня Флоріана Унглера († 1536) – «Problema historicum Poloniae» (Краків, 1534). Утім, ця праця znana лише за згадкою її В. Рудомичем у власному творі «Genealogia ks. biskupa Wakowieckiego», виданому у 1648 р.².

Зрештою, часи Сигізмунда I збагатили історіографію Корони й реляціями-монографіями окремої війни. Тут поза конкуренцією була молдавська кампанія гетьмана Яна Тарновського 1531 р., що завершилася гучною перемогою під українським Обертином. Її славив своїм пером польський дипломат з європейським ім'ям *Ян Дантишек* (1482–1537). Твір цей мав форму листа³. Написаний у Брюсселі 24.IX.1531 р.; крім згаданого першодруку в бельгійському Левені, цього ж року він друкований французькою мовою в Антверпені та Парижі (тут в обох – латинській та французькій – версіях).

Свій твір про Обертинську битву в Кракові видав і секретар канцлера коронного Кшиштофа Шидловецького. Ним був італієць – *Станіслав Сахарінус* (Захарінус)⁴.

Серед інших, вже згаданих описів військових кампаній часів Сигізмунда I Старого, була і праця *Якуба Фердинандо* (1510 – бл. 1560) – придворного лікаря Сигізмунда і королеви Бони (сам також з італійського Барі, хоча його рід походив з Іспанії). Видана 1538 р., вона є описом тогорічної виправи королевича Сигізмунда-Августа на Молдову (власне спадкоємець престолу лише перебував при війську до його зосередження в Глинянах під Львовом). Твір вже звично мав форму листа – «Epistola ad Nic. Ant. Carmignanum de junioris Sigismundi secundi contra Valachos expeditione forti et gloriosa» / «Лист... про юного Сигізмунда II-го проти волохів експедицію мужню і славну» (цей друк вважається загиблим).

*Реліктові «традиції»:
літописання etc*

Зрештою, традиція староруського рукописного літописання за часів Сигізмунда I також збагачувалася. До речі, сам король мав у особистій бібліотеці (доволі скромних розмірів) і якийсь «київський літописець»¹.

¹ Це видання гданшанина *Якуба Гадебуха* (Gadebusch, бл. 1600 – після 1623) доповнене було хронологічним списком польських володарів, опрацьованим за «Хронікою всього світу» М. Бельського. Цим, напевно, і узасаднена була зміна назви.

² *Rudomicz B. Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672.* – Lublin, 2002. – Cz. 1. – S. LXVII; *Estreicher K. Bibliografia polska.* – Cz. 3. – T. 26. – S. 466.

³ *Dantyszek J. Victoria Serenis. Poloniae Regis contra voyevodam Moldaviae Turcae tributarium et subditum parta 22 Augusti parta 1531.* – Louvain, 1531.

⁴ *Sacharinus S., Italicus. Descriptio duorum certaminum, quae Sigismundi regis Poloniae milites cum Petro Jon palatino Moldaviae et cum eius exercitibus habuerunt.* – Kraków, 1531.

Цей специфічний жанр історіописання тоді поповнився такими цікавими пам'ятками, як *Супрасльський літопис* (з протографа 1446 р. список 1519 р. створений, вірогідно, на теренах Холмщини або Підляшшя²) і *Короткий волинський літопис* (знаходився у літописному збірнику 1515–1530 рр.). Поза – умовно «офіційно-столичним» – *Віленським хронографом* першої третини XVI ст.³, вони можуть бути інтерпретовані як пробудження / поживлення руського регіонального історіописання (цікаво, що процес фіксується саме на прикордонні Корони Польської та Великого князівства Литовського – зоні відносно гострішого конфлікту ідентичностей).

Кілька слів належить сказати тут і про т.зв. «*Хроніку Биховця*». До пари з Віленським хронографом це радше «столичний» витвір. Цілий кодекс (звід) «*Хроніки Биховця*» постав у 1564–1574 рр. за цілком не знаних обставин. Творений він в три етапи (редакції): 1) вірогідно 1522–1527 рр. у Вільно в колі біскупа Павла-Ольгимунта Гольшанського та його кузена-віленського воєводи, плюс ще канцлера Ольбрахта Гаштольда постав первісний літопис; 2) до первісного тексту додано хронічку панування Казимира Ягеллончика, написану за інспірації того таки О. Гаштольда; 3) доданий літопис останніх років правління Казимира Ягеллончика та початку княжіння-королювання Олександра (обривається на описі битви з татарами під Клецьком 1506 р.) – між 1510 і 1514 рр. вийшов з-під пера автора-православного русина і великолитовського патріота, пов'язаного із кн. Семеном Михайловичем Слуцьким⁴. «*Хроніка Биховця*» входила у коло тих «тринадцяти» руських літописів, які стали джерелами для праці М. Стрийковського.

Насамкінець, за приклад локального (інститутоцентричного) хронікарства, що походило з українських теренів, нам можуть правити самбірські пам'ятки. Вони створені літописцями місцевих відділень католицьких орденів⁵ і взагалі-то є витворами цілком доренесансного стибу.

---

¹ *Hartleb K.* Biblioteka Zygmunta Augusta. Studium z dziejów kultury królewskiego dworu. – Lwów, 1928. – S. 135 (реєстр-каталог книжок датований 1510 р.).

² *Темчин С.* О времени появления Супрасльской летописи (списка 1519 г.) в супрасльском монастыре // *Rutenica*. – № 5. – К., 2006. – С. 160.

³ Зберігається: Вільнюс, Бібліотека АН Литви. – Ф. 19. – Спр. 109. Про нього див.: *Творогов О. В.* Хронограф Виленский // *Лихачев Д. С.* (ред.) Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып I: XI – первая половина XIV в. – Ленинград, 1987. – С. 476. Про хронографи як літературний жанр див.: *Творогов О. В.* Хронографы Древней Руси // *Вопросы истории*. – Москва, 1990. – № 1. – С. 36–49.

⁴ *Ochmanski J.* Nad Kroniką Bychowca // *Studia Źródłoznawcze*. – Т. 12. – 1967. – S. 157–162; *Antoniewicz Marcei.* Protopłaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii. – Warszawa, 2011. – S. 143–144.

⁵ *Bielowski A.* Spominki minoritów samborskich 1455–1501 // *Monumenta poloniae historica*. – Т. III. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa, 1961). – S. 252; *Kętrzyński W.* Wyjątek z kroniki bernardyńskiej w Samborze [1498] // *Ibidem*. – S. 800–801.

2. Самоусвідомлення «універсальної держави»: хроніки шляхетської революції

Шляхетська революція, що набирала обертів від часів Радомської конституції 1505 р. сягнула свого апогею за королювання останнього Ягелона. Консервативна природа революції виразно позначилася на езекуційному русі (тут *executio* зрозуміле як виправлення-повернення первісних/ природних прав) залюбованого у минулому. До того ж повсюдне зацікавлення античністю прищеплювало партикулярному і посередньовічному випадково-прецедентному політичному проекту польської монархії все більше універсалістських рис*, що відбилося і в поширенні самоіменування «Річ Посполита» та різноманітних міркувань про її Місію, обраність та взірцевість.

Відтак, панування (1548–1572) Сигізмунда-Августа принесло цілу низку історіографічних проектів, причому жоден з них не мав активної офіційної підпори. Тоді розквітли історіографічні таланти Мартина Бельського, Станіслава Оріховського, Мартина Кромера, першого польського теоретика історіографії Станіслава Іловського та першого ренесансного історика Великого князівства Литовського Августина Ротундуса. У шерезі тих «перших», значущими для українознавства, були ще й політико-етнографічний трактат т.зв. Михалона Литвина «Про нрави татар, литовців і московітів» (рукопис 1550 р., відомий лише фрагментарно за видруком 1615 р.) і перша спроба картографування Дніпра (мапа 1550 р., створена за наказом Сигізмунда-Августа, не збереглася)¹.

Утім, перш ніж перейти до аналізу творчості цього покоління істориків Корони Польської, згадаємо новий закордонний виклик у справі пізнання східноєвропейських теренів. Мова йде про працю *Зігмунта Герберштейна* (1486–1566) «*Regum Moscoviticarum comentarii*» / «Записки про московітські справи», уперше надруковану у Відні 1549 р. Протягом XVI ст. вона мала 10 оригінальних латиномовних видань, а також перекладів сучасними мовами: німецькою – 7 видань, по одному італійською, чеською плюс полономовний екстракт у виданні М. Бельського 1564 р., про який буде сказано нижче. Нині в Україні зазвичай уживане сучасне російськомовне видання².

* Див. тойбіанські трактування «універсальної держави» як втілення ідеальної (або найближчої до ідеалу) і загальноприйнятої моделі.

¹ *Buczek Karol. Ze studjów nad mapami Beauplana // Wiadomości Służby Geograficznej. – Warszawa, 1933. – Z. 1. – S. 25–26.* Підставою існування мапи є згадка в рахунках короля Сигізмунда-Августа. Бучек припускає, що ця карта могла послужити джерелом-натхненням для мапки-врізки Дніпра на загальній Радзивілівській мапі ВКЛ 1603/1613 рр. Можна також запідозрити, що мапа 1550 р. могла мати відношення до згаданого трактату Михалона Литвина.

² *Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988.*

Хоча українські землі знаходилися на периферії уваги австрійського дипломата, але книга його пробудила інтерес до «руських» сюжетів, запровадила для них новий нараційний стандарт. Не дивно, що твір Герберштейна знайшов жваву реакцію істориків Польського королівства. Уже особисто знайомий з автором М. Кромер користав з його доробку. І надалі рідко який письменник, котрий писав про східні володіння Речі Посполитої, обходився без тексту Герберштейна.

*Кромер:
історія для світу*

Проте повернемося до справи синтези історії Польського королівства. Її, вже «спраглому» за історією суспільству, презентував наймасштабніший історик свого покоління в Короні – *Мартин Кромер* (бл. 1512–1589)¹. Цей «сноб»² з німецьких міщан польського Підкарпаття змолоду зорієнтувався на «вчену кар'єру», зробив собі «ім'я» за кордоном, в Італії, а з поверненням до Корони отримував дипломатичні доручення та був знаний як правовірний католицький ортодокс. Відтак, ще навесні 1544 р. король Сигізмунд-Август мав з Кромером розмови щодо написання історичної праці. Сприяли цьому проекту й інші високі офіціали – коронний канцлер Ян Оцеський та підканцлер Ян Пшерембський.

Відтак, 1555 р. широко знана в Європі «міжнародна» друкарня Й. Опорина в Базелі віддрукувала довгоочікувану, «сучасну» та «офіційну», синтезу історії Польського королівства – «*De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*» / «Про походження та діяння Поляків книг 30»³. Хронологічно вона була доведена до 1506 р.

Про популярність праці можна судити за перевиданнями. Уже в 1558 р. у Базелі вийшло 2-е (зміни були, але незначні)⁴, а в 1568 р. – 3-є (досить суттєво доопрацьоване за рахунок нових для Кромера історіографічних джерел). У 1582 р. в Базелі вийшов непогоджений з автором передрук 1-го видання. Відповіддю на нього стало 5-є видання 1589 р. у Кельні під титулом «*Polonia*» – воно було доповнене різними творами самого Кромера, інших авторів (Б. Ваповського, К. Варшевицького,

---

¹ Останній за часом біографічний нарис та огляд біоісторіографії про нього див.: *Stasiak A. M. Ideał monarchy w pismach Marcina Kromera*. – Olsztyn, 2003. Відомо також, що дисертацію про М. Кромера вже тривалий час готує Александер Малецький з Познані. Див. також мій нарис про нього в: *Вирський Д. Річсполитська історіографія України...* – Ч. 1. – С. 169–174.

² *Grzybowski S. Marcin Kromer czyli kariera snoba // Pisarze staropolscy. Sylwetki*. – Т. 2. – Warszawa, 1997. – С. 43–70.

³ Класичний огляд історії едиції та рецепції твору Кромера див.: *Barycz H. Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem potomności. Losy «Historii» Jana Długosza i Marcina Kromera w XVI i pierwszej połowie XVII wieku; Його ж. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego...* – S. 71–130.

⁴ Після нього базельський професор медицини і філолог Генріх Панталеон видав німецький переклад твору Кромера під новою назвою «*Mitnächtlicher Völkcheren Historien...*» / «Історія північних народів» (Базель, 1562).

Р. Гейденштейна, Калімаха, С. Карнковського, Я. -Д. Соліковського) та мапою В. Гродецького¹.

Скорочений конспект історії «від Кромера» (хроніка + мова на погреб Сигізмунда I Старого) під власним іменем видав перемишлянин *Ян Гербурт* (1524–1577)². Книжка вийшла у Базелі в 1571 р. під титулом «*Stonica sive historiae Poloniae compendiosa ac per certa librorum capita ad facilem memoriam recens facta descriptio*» / «Хроніка або історія Польщі скорочена та за головною частиною вірних книг для творення пам'яті щойно зроблений опис».

У читачів цей твір був, можливо, популярнішим за свій взірець. Тут варто зауважити, що Гербурти були знаним шляхетським домом з Руського воеводства, причому зі специфічною родовою чеснотою «мудрих», відтак їх зацікавлення історіографією мало спеціальне значення для її сприйняття на теренах Польської Русі. 1573 р. у Парижі видано французький переклад згаданої хроніки-екстракту. Латиномовний варіант твору Я. Гербурта перевидавався у Базелі 1584 та 1615 рр., у Гданську – 1609 і 1647 рр. та у Кенігсберзі – 1658 р.

У 1568 та 1570 рр. готувались переклади Кромера польською мовою, але до видання не дійшло (здається, на перешкоді стало передусім протестантське віровизнання перекладачів). Лише 1611 р. русин (походив з околиць Самбора у Перемиській землі, був вірним греко-католицької церкви) *Мартин Блажовський* (? – бл. 1628) власним накладом у Кракові видав свій переклад під титулом «*O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX*»³.

Зауважимо, що цей перекладач мав намір стати продовжувачем Кромера, але жодних слідів існування такого продовження наразі не виявлено. Блажовський-історик відомий також як автор невеликого віршованого публіцистичного твору з часів рокошу М. Зебжидовського – «*Tłumacz rokoszowego powiatu ruskiego*» (Краків, 1607).

До кінця XVI ст. хроніка Кромера лишалася поза конкуренцією, а взагалі-то до категорії історіографічного антикваріату вона переходить лише у другій половині XVII ст.⁴. Наступне (покромерове) покоління істориків фактично

¹ Про це впливове видання див.: *Błażewicz P.* «Polonia» Marcina Kromera (Kolonja 1589) jako historyczna kreacja obrazu szesnastowiecznej Rzeczypospolitej // *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVII wieku na tle powszechnym.* – Olsztyn, 2006. – S. 85–99.

² *Schirmer E.* Ueber Jan Herbut, Castellan von Sanok, und seine Chronik // *Jahresbericht des k.k. II. Obergymnasiums in Lemberg für das Schuljahr 1889.* – Lemberg, 1889.

³ *Kromer M.* O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich: ksiąg XXX. Przez Marcina Błazowskiego z Błazowa: Wyrażnie na Polski język przetłumaczone, przydatkami i dowodami niektórymi poniekąd utwierdzone, i własnym onegoż kosztem z druku na świat podane. – Kraków, 1611.

⁴ *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego... – S. 121–123.

цілком зосередилося на жанрі «новітньої» історії, себто часах, неохоплених «живим класиком».

З перспективи «української історіографії» відзначимо незначний інтерес Кромера до «руської спадщини». Це з урахуванням, що пожвавлення інтересу до неї у кромерових сучасників вже окреслилося.

*Протестанти і М. Бельський:
історія для «народу»*

Причому, особливо жваво руською спадщиною цікавились протестанти. Адже наближення до народу, його мови та первісної традиції належало до «родзинок» цього віровчення.

Так, представити загалу староруську вченість, у т.ч. і поховану в київських монастирях, закликав С. Оріховського *Анджей Фрич Моджевський* (1503–1572). Протестантський виклик увів «руський досвід» у коло міжнародної інтелектуальної полеміки навколо «первісної чистоти» релігійних догматів, а отже і природної суспільної організації. Ось і в 1563 р. у Кельні виданий розлогий теологічний твір львівського проповідника і каноніка *Йоанна Арундіненсіса* (Ян з Тржцяни/Тростини, бл. 1510–1567) «De religione sacrosancta, de ecclesia, ac ceremoniis...» / «Про релігію святу, про церкву і церемонії...». Написаний у формі діалогу між русином-рутенцем, поляком, німцем і латинянином, в якому дуже активний «русин» Арундіненсіса розвивав, зокрема, аргументацію того таки С. Оріховського-Роксолана.

Відтак не дивно, що з кола ще однієї зірки протестантизму – Шимона Будного (бл. 1530–1593)* – вийшов у світ голосний фальсифікат-апокриф (1560-х рр.): *лист половця Івана Смери* до великого князя руського Володимира Великого, нібито віднайдений у православному Супрасльському монастирі «на дванадцяти мідних таблицях вибитим, літерами та язиком старим руським»¹. Цей твір містив посилання на, напевно так само фіктивну, руську хроніку згаданого Станіслава Будзинського.

Отже «винайдення» потрібної історії просувалось цілком успішно. Зрештою, народжений біля Галича класик польської літератури *Миколай Рей* (1505–1569), оспівуючи у своєму «Звіринці» (1562) знаного львівського хорунжого Станіслава Даниловича, писав²:

*Kto czytał ruskie dzieje, ten sie snadnie sprawi,
Jacy tam ludzie byli, a rycerze prawi;
Stąd bywali hetmani, bywali książęta,
A wielki warchoł bywał, niż ta ziemia wzięta*

* Крім Ш. Будного, до твору були причетні Андрій Колодинський і Станіслав Будзинський.

¹ *Мальшевский И.* Подложное письмо половца Ивана Смеры великому князю Владимиру святому. – К., 1876; *Kamieniecki J.* Szymon Budny – zapomniana postać polskiej reformacji. – Wrocław, 2002. – S. 74–77.

² *Mikołaja Reja z Nagłowic Zwierzyniec*, 1562. – Kraków, 1895. – S. 164.

(Хто читав руські історії, той легко пресвідчиться, / Які там люди були і лицарі справжні; / Звідти бували гетьмани, бували князата, / І великий буян бував, через що та земля взята [себто завойована]) [підкресл. – Д. В.]

Відтак читати «руську історію» стає популярним!

Але повернімося ще до Кромера. Поза вищезгаданим, можна казати й про «централізм» та «загальнодержавність» кромерових візій, за що його згодом звано «Першим усеполяком»¹. Між іншим, власне за це Кромера, ще за життя, критиковано з Литви та Пруссії – найпотужніших у Речі Посполитої осередків партикуляризму.

За масштабом постаті, серед сучасних Кромеру співвітчизників-історіографів, найбільше прав бути названим його «конкурентом» має, мабуть, *Мартин Бельський* (первісно М. Вольський, бл. 1495–1575). 1551 р. він видав у Кракові першу в Короні Польській працю з всесвітньої історії – «*Kronika wszystkiego swiata*». Причому, це також була перша хроніка, друкowana польською мовою.

Тут слід зауважити, що потреба у слов'яномовних синтезах світової історії на той час вже окреслилася. Зокрема, у Празі 1541 р. видруковано чеський переклад Бурйана Собка з Корніц популярної праці Йоганна Каріона (Johannes Carion, 1499–1538) – «*Knieha kronyk o wsselikich znamenitych wessech od ročatku swěta zběhlych...*» / «Книга хронік про всілякі знамениті речі, які від початку світу трапилися»^{*}. У православному світі типологічно близькими до цього жанру були т.зв. «Хронографи» (через це згодом т.зв. 2-а руська редакція 1617 р.^{**} так охоче запозичувала для хронографа матеріали з тексту М. Бельського, за московським перекладом видання з 1564 р., здійсненим 5.І. 1584 р. шляхтичем з Великого князівства Литовського Амброжієм Брежевським²).

У 1554 та 1564 рр., так само в Кракові, виходили наступні, все більш розширені та доповнені видання згаданого твору Бельського. Останнє, зокрема мало 966 сторінок великого формату, і саме в ньому з'являється опис Московії, ґрунтований на праці З. Герберштейна. Щодо цікавого з української перспективи питання про знайомство М. Бельського зі староруським світом варто згадати дослідження В. Децик-Зенби³. Авторка

---

¹ *Grzybowski S. Marcin Kromer czyli kariera snoba... – S. 58.*

^{*} Першодрук самого Й. Каріона – *Виттенберг, 1532.*

^{**} Класична 1-а редакція 1512 р. хронографу подавала всесвітню історію ще як *історію православною світу*. До речі, виклад подій тут закінчувався падінням Константинополя перед турками 1453 р. (таким чином, цілком ігнорувався ренесансний концепт «середніх віків» – 1453 р. відділяв давнину-античність від сучасності-новочасності).

² *Попов А. Обзор хронографов русской редакции. – Вып. 2. – М., 1869. – С. 87–88.*

³ *Decyk-Zięba W. Czy Marcin Bielski znał literaturę staroruską? // Slavia Orientalis. – T. XXXVII. – № 2. – Warszawa, 1988. – S. 289–293.*

доводить, що слідів користування Бельським руськими літературними джерелами немає, його рецепція Русі запозичена з Герберштейна.

Хроніка Польського королівства, що завершувала первісний текст М. Бельського, була доведена до 1548 р., себто до смерті та урочистого погребу Сигізмунда I Старого. У 2-му виданні до попередньої оповіді власне цієї частини-хроніки додано лише згадку про смерть у 1553 р. колишнього патрона історика – Петра Кміти, у 3-му – доповнень не було взагалі.

Книжка мала невисокі «наукові» вартості (здебільшого М. Бельський ішов за текстами Меховіти, Деція та Ваповського), автор був більше оповідач, ніж дослідник (оцінка класика польського літературознавства Вацлава А. Масієвського), мав нахил до енциклопедизму – «гаргантюєський апетит до читання»¹. Іміджу праці серед католицьких кіл суттєво шкодило протестантське віровизнання автора (відтак часто книгу зберігали, відірвавши титульну сторінку). Серед доповнень 3-го видання знайшов місце і розлогий нарис поширення Реформації Європою (здійснений за працею Й. Слейдануса²).

Слов'янська (польська) мова твору забезпечила М. Бельському широку популярність серед східних слов'ян, у тому числі й в Україні³. Тут варто зауважити, що орієнтація на твори «простою» мовою мала тоді обмежену «вчену» перспективу, адже, як писав 1609 р. польський сучасник: *«Помиляються усі, котрі пером домовим речі важкі посполитій людині пишуть: простий не зрозуміє; а вчений – Латинські [твори] читати волить»*⁴.

Проникнення «Kronik'i wszystkiego świata» на «коронну» Україну полегшувалося й тісними зв'язками її автора з тим-таки світом «трьох руських воеводств» (Руського, Подільського та Белзького) долиблінської Корони Польської⁵. Жвава ж російська рецепція була обумовлена тим, що, попри критичність Бельського щодо московських порядків, він у своїй праці (3-є видання 1564 р.) вмістив окремий розділ (книгу) про

---

¹ *Śniezko D.* «Kronika wszystkiego świata» Marcina Bielskiego. – S. 24.

² *Sleidanus J.* De statu religionis et rei publicae Carolo V caesare commentarii. – Argentorati, 1555.

³ Про рецепцію праць М. Бельського в Україні див.: *Лев В.* Український переклад хроніки Мартина Бельського // *Праці Українського наукового інституту.* – Т. XXIX. – Серія фільологічна, кн. 4. – Варшава, 1935; *Selicki F.* Kronikarze polscy w latopisarstwie i dawnej historiografii ruskiej // *Slavia Orientalis.* – Warszawa, 1965. – № 2. – S. 143–178.

⁴ *Valerius Maximus.* O Dziejach i powieściach pamięci godnych Ksiąg Dziewięć, Które dla Rzymiam teskliwych z Historyków rozmaitych, Greckich i Łacińskich krótko zebrał, Ludzi Świata niemal wszystkiego co przed nim żyli, Cnoty, Rozum, Postępki, Rzeczypoosp: Rząd, Poselstwa, Zwyczaj, Chytrości, Zdrady, Swawolą etc. ukazując / [переклад і доповнення з польської історії – А. Варгоцького]. – Kraków, 1609. – S. nlb; *Śniezko D.* «Kronika wszystkiego świata» Marcina Bielskiego... – S. 13.

⁵ *Starnawski J.* Marcin Bielski – piewca ziemi Przemyskiej // *Rocznik Przemyski.* – Т. XXXV: 1999. – Z. 3. – S. 11–12.

Московію, а відтак прирівняв її до інших європейських держав, яким також відведено було по розділу*. Велике значення мало й те, що М. Бельський мав талановитого спадкоємця – сина Йоахима, головний твір котрого, про який мова попереду, згодом майже витіснив з читацького ринку Кромера.

*Лловський:
перший теоретик*

Це велике покоління історіографів останнього Ягелона дало країні й першого «вітчизняного» теоретика історіографії. Ним був *Станіслав Лловський* (? – 1589) – відомий грецист і гуманіст загальноєвропейського формату. Він став автором невеличкої (11 стор.) праці «*De historica facultate libellus*» / «Книжечка про можливості історії» (Базель, 1557), що була приєднана до його перекладів грецьких письменників Деметрія Фалернського і Діонісія Галікарнаського¹.

До збірки також входили трактат сучасного падуанського професора Франческо Робортеллі «*De facultate historica*» / «Про можливості історії» (Флоренція, 1548²) та витяг з 4-ї книги Христофора Милеуса «*De rebus Universitate*» / «Про діяння всесвітні». Незважаючи на вплив тексту Ф. Робортеллі, який, зокрема, обговорював історіографічні настанови давньогрецького автора – Лукіана з Самосати (бл. 125–195), праця польського теоретика історіографії мала цілком самостійний характер.

За Лловським, принципи, на яких повинен був створюватись історичний твір, сформульовані таким чином: 1) не включати в твір брехні та вимислів; 2) не збільшувати похвал володарям і не підносити до небес власні діяння, не обтяжувати брехнею вчинків ворога і не замовчувати, якщо він здійснив що-небудь славне; 3) не користуватись найвищим ступенем (себто не оцінювати *a la* «най-, най-, най-»), не вводити неправдоподібне – це справа не історика, а поета; 4) не бавитись лестощами; 5) не насичувати розповідь розчуленістю; 6) не проводити суду, оскільки оцінку вчинків людей

* Певною мірою, доповненням до цього стали ще й окремі розділи про сучасний стан військової справи у московитів, татар, волохів і самих поляків у пізнішому творі М. Бельського – «*Sprawa Rycerska...*» (Краків, 1569).

¹ *Traktat polaka Stanisława Howskiego o historii jako nauce* // *Historyka*. – Т. VI. – Kraków, 1976. – S. 91–98; *Leśnodorski B. Polski Makiawel* // *Ludzie i idee*. – Warszawa, 1972. – S. 38–61; *Гейштор А.* Теория исторической науки в Польше XVI в. // *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения*. – М., 1976. – С. 32–43; *Вирський Д. С.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – Київ-Кременчук, 2001. – С. 104–107.

² Про цей важливий для річпосполитської історіографічної традиції твір див.: *Dziuba A.* Teoria historiografii w «*De historica facultate*» Francesco Robortello // *Roczniki humanistyczne*. – Т. XLIX, zeszyt 3. – Lublin, 2001. – S. 51–59; мій переклад цієї статті див.: *Дзюба А.* Теорія історіографії в «*De historica facultate*» Франческо Робортелло // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. – Вип. 2, Ч. 1. – К., 2006. – С. 144–152.

минулого треба залишити читачу; 7) не оточувати похвалами і не закидати образами; 8) не вдаватися до спорів із попередниками щодо правдоподібності; 9) не видобувати напучень з опису подій минулого, бо встановлювати життєві правила належить до обов'язків філософа-мораліста, а не історика.

На жаль, праця Ловського, як видається, мала досить обмежений вплив та не увійшла до канону лектури річпосполитських історіографів*. Слідів її рецепції в Україні наразі не виявлено, чому, можливо, посприяло те, що Ловський походив і, поза мандрівками Європою, жив у найвіддаленішому від України регіоні Польського королівства – Великопольщі.

*Хроніки «свого часу»:
Оріховський etc*

Жанр сучасної історії став справжньою візитівкою «шляхетської революції» середини XVI ст. Об'єктивно цьому сприяв і новий формат «парламентської хроніки» (щоденників сеймів, взірцевих промов тощо), що мав обслуговувати утилітарні потреби «шляхетської демократії»¹.

З усім своїм гострим відчуттям злободенності започаткував цей новий для країни історіографічний жанр *Станіслав Оріховський* (1513–1566). Поза моїми працями про цю постать², нагадаємо і про найбільшу збірку сучасних українських перекладів з Оріховського³ та останні польські монографії про нього⁴. Як і багато в чому іншому, в історіографії цей славний «Роксолан»*

* Те саме можна сказати про пізніші теоретичні студії згаданого періоду: трактат філософа з Замойської академії *Адама Бурського* (1560–1611) «*Recensio iudicii Dionysii Halicarnasaei de historia Thucydidis eiusdemque historiae defensione*» / «Огляд суду Діонісія Галікарнаського щодо історії Фукидіда з тієї таки історії захистом» (рубіж XVI/XVII ст., рукопис у варшавській Bibl. Narod., nr BOZ 1585); промову *Яна Фірля*, виголошену в березні 1604 р. у Гейдельберзькому університеті («*Oratio de studia historico*» / «Промова про вивчення історії»); трактат *Бартоломія Кекермана* «*De natura et proprietatibus historiae*» / «Про природу та властивості історії» (Ганау, 1610); *Шимона Старовольського* «*Penu historicum*» / «Страва історична» (Венеція, 1620; Рим, 1653); *Конрада Грасера* з Торуні «*Isagoge historica*» / «Вступ до історії» (1623); *Йоахима Пасторія* «*De dignitate historiae*» / «Про гідність історії» (Елблонг?, 1651). Зрештою, це специфічна ознака цілої доакадемічної доби в історіографії.

¹ Цікаві витвори цього роду див.: *Ponętowski J.* Krótki rzeczy polskich sejmowych pamięci godnych komentarz przez Jana Ponętowskiego z łączycyckiej ziemie w 1569 r. uczyniony. – Kraków, 1858; *Dyaryusz sejmu piotrkowskiego*, R. P. 1565 poprzedzony kroniką 1559–1562. – Warszawa, 1868.

² Див. зокрема: *Вирський Д. С.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель; *Його ж.* Пам'ятка ренесансного історіописання в Україні: «Аннали» С. Оріховського-Роксолана // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 3. – Харків, 2001. – С. 31–38.

³ *Оріховський С.* Твори / упоряд. В. Литвинов. – К., 2004. – 672 с.

⁴ *Kaim A.* Ekumenia w dobie Renesansu. Jedność Kościoła w ujęciu Stanisława Orzechowskiego. – Lublin, 2002 (з його «свіжіших» статей див.: *Kaim A.* Stanisław Orzechowski i dylematy chrześcijańskiego humanizmu // *Rocznik Przemyski*. – Т. XLVII (2011). – З. 2. – S. 11–30); *Koehler K.* Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego. – Kraków, 2004; *Krzywoszyński P.* Stanisław Orzechowski – ideolog demokracji szlacheckiej. – Poznań, 2010.

займає перехідне місце. Йому належить чимало починань, але до класиків історіописання цього «трибуна шляхетського» навряд чи можна зарахувати.

Першою пробою Оріховського на поприщі історіографії стала праця про т.зв. «курячу війну» 1537 р. – «Contiones in maximo totius Regni Poloniae conventu apud Leopolim de republica habitae» / «Зібрання максимальне цілого Королівства Польського сейму під Львовом про державний лад». Вона виглядала як «документальна збірка» промов безпосередніх учасників подій. Видана як окремих рік-хроніка, без хронологічного зв'язку із попередніми, у нижчезгаданому виданні «Анналів» Оріховського за 1611 р.¹

Певний розголос мала також взірцева промова Роксолана на смерть коронного гетьмана Я. Тарновського (1561). Власне то була доволі докладна біографія цього «культового магната» – стовпа держави часів шляхетської революції.

Утім, найбільша історична праця Оріховського «Annales» (1556²) – хроніка перших років панування Сигізмунда Августа; з семи (?) її порічних розділів збереглося п'ять перших (з 1548 до 1552 рр.) – залишилася незавершеною та вийшла друком лише зусиллями Я. -Щ. Гербурта у 1611 р.³. Цікавий тут період знає і ще одне перевидання «Анналів» – Гданськ, 1643. У новіші часи твір неодноразово перевидавався (Лейпциг, 1712; Краків, 1767; Варшава, 1805; Вроцлав, 1826; Сянок, 1856; Варшава-Вроцлав-Краків, 1972).

Цікаво зрештою, що в роду Оріховських хронікарські зацікавлення Роксолана спадкував його двоюрідний брат – *Валента Оріховський* († 1588), суддя земський перемиський. Він є найвірогіднішим укладачем збірки матеріалів до історії сеймів та безкоролів'я 1563–1576 рр.⁴

Більш нещасливо склалася доля історіографічного доробку вправного опонента Роксолана за званою дискусією щодо унії Корони Польської та Великого князівства Литовського – *Августина Ротундуса* (Мелеського,

---

* Означення себе «*Gente Roxolani, Natione Vero Poloni*» Оріховський виніс навіть у титули видань своїх праць про Петриківський синод 16.II. 1552 р. та Варшавський синод 13.III. 1561 р. (обидві – Краків, 1561).

¹ Польський переклад 1767 р. пера Зігмунта-Олександра Влинського, цілком за виданням 1611 р. див.: *Stanisława Okszyca Orzechowskiego, Kroniki Polskie. Od zgonu Zygmunta I-go.* – Warszawa, 1805. – S. 176–267.

² Бібліотека Курницька Польської Академії Наук у Познані (далі – *Bibl. Korr.*) – Rps 262: «*Annales Stanislai Orichovii ab excessu Sigismundi I-mu*». Наприкінці тексту віднотовано, що «*Annalis quinti*» / «річник п'ятий» закінчено 24.VI.1556 р. Кехлер взагалі приймає за рік написання «Анналів» 1553 р. (див.: *Koehler K. Op. cit.* – S. 316), отже чи були ті 6-й та 7-й річники?

³ *Annales Stanislai Orichovi Okszi.* – Dobromili, 1611.

⁴ Рукопис Бібліотеки Національної в Варшаві (далі – *Bibl. Narodowa*). – sign. III.3081 (mf BN 5225).

бл. 1520–1582)¹. Цей по-європейськи вишколений правник (студіював у Віттенберзі, Кракові, Падуї та Фераррі) десь після 1551 р., з інспірації короля та великого князя Сигізмунда-Августа (а отже паралельно з М. Кромером і С. Оріховським, які також претендували на королівську протекцію), взявся за укладання нарису історії Литви, згідно з сучасними ренесансними нараційними нормами.

На жаль, той рукописний твір (незавершений) – «Cronica sive historia Lituaniae» / «Хроніка або історія Литви» (оповідав про події від початків литовської історії до смерті останнього Ягелона) – згодом загинув і знаний лише з дрібних уривків та витягів². Утім, бібліотекою та наробками Ротундуса, вірогідно, широко скористався М. Стрийковський (перший, власне, патрунував останнього)³. Зауважимо, що «литовський сюжет» у річпосполитській історіографії торував широкий шлях «руським джерелам», усталюючи інтерес до них цілої «національної» (загальнодержавної) історіографічної спільноти.

Наприкінці зауважимо, що за часів «мирного короля» Сигізмунда-Августа у підлеглий йому країні трохи підупав вже знайомий нам жанр друкованих реляцій. Так, хіба що переможна битва з росіянами під Улою 1564 р. дочекалася видавця (і то в Німеччині). Цю реляцію до своєї історії Лівонської війни долучив Тілман Бреденбах (1526–1587) («Historia belli Livoniae, quod Magnus Moscovitarum Dux contra Livones gessit, per Tilmannum Bredenbachium conscripta. Una cum brevi narratione praeclarae ejus victoriae, qua paucis abhinc mensibus Lituani vicissim Contra Moschovitas potiti fuerunt»). Левен [Lovanii], 1564; перевидання: Кельн, 1564; Антверпен, 1564; Ниса Сілезька, 1565). Латиномовний лист-реляцію героя кампанії 1564 р. литовського гетьмана польного Г. Ходкевича видав у Відні, разом із своїм вітальним віршем, Йоанн Миліус⁴. Вірш на цю тему видав на студіях в Італії Вавжинець Госліцький («De victoria Sigismundi Augusti serenissimi et potentissimi Regis Poloniae»,

¹ Baryczowa M. Augustyn Rotundus Mielecki wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy // Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku. – Wrocław, 1976. – S. 77–154; Antoniewicz M. Protopłaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii. – S. 215–218.

² Щодо автентичності тих витягів також точиться дискусія, пов'язана з можливою фальсифікацією у XIX ст. хронічки німецького історика середини XVII ст. Йогана-Фридерика Рівіуса (мешкав якійсь час у Литві), за посередництва тексту якого і дійшли ті витяги з Ротундуса. Про оригінальні історичні погляди Ротундуса певне уявлення дає вищезгадана полеміка з Оріховським, див.: [Rotundus A.] Rozmowa Polaka z Litwinem, 1564. – Kraków, 1890; Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa debata o Rzeczypospolitej / wybór i opracowanie K.Koehler. – Kraków, 2009. Плюс ще маємо, написаний десь десятиліттям пізніше, відомий історичний вступ Ротундуса до латинського видання II-го Литовського Статуту – «Eritome principium Lituaniae» / «Короткий виказ князів Литовських» (від Полемона/Публія Лібона до Стефана Баторія).

³ Питання про вплив Ротундуса на Стрийковського досі лишається відкритим, через брак прямих свідчень такого впливу.

⁴ Mylius J. Victoria de Moschis repertata a Gregorio Chodciewitio. – Viennae, 1565.

Падуа, 1564). Зрештою, віршований опис битви на Улі 1564 р. залишив (в рукописі) і М. Стрийковський¹.

До цього ж, так само цікавою «журналістською» темою була Люблінська унія 1569 р. У зв'язку із нею привертають увагу т.зв. «Nowiny Lubielskie 1567 г.» / «Новини Люблінські» (Люблін, 1567), у яких автор-поляк (шляхтич коронний) мовить про те, що литвини за щастя лічити повинні прилучення до польських вольностей².

3. Переможці-посткласики: від апології і аж до мегаломанії

У повній мірі «сучасна історія» затріумфувала завдяки безкоролів'ям 1572–1575 рр., які принесли перші *pacta conventa*, що назавжди змінили устрій і долю Речі Посполитої. Причому, як побачимо з подальшого оповідання, практично кожне наступне покоління річпосполитських істориків знову і знову поверталось до цього сюжету.

*Pacta conventa і виборний король:
тріумф презентизму*

Письменницькими (в т.ч. історіографічними) зірками цього часу часто-густо ставали найбільші «революціонери» того часу – шляхтичі-протестанти. З них взірцеву фактографічну працю про свій буремний час залишив *Свентослав Оржельський* (Ожельський, 1549–1598)³. Щодо цієї підкресленої «фактографічності» зауважимо, що протестантська історіографія взагалі була обережна щодо засобів риторики, адже ціла реформатська доктрина рекомендувала історика, як і проповіднику, простоту стилю – як перший, так і другий мали бути зрозумілі «для усіх».

Здається, Оржельський, як і його сучасник і земляк-великополянин Леонард Горецький, мав нахил до писання т.зв. «таємної історії» (взорованої на творі Прокопія Кесарійського?⁴), адже основні праці обох цих істориків-протестантів залишились у рукописах. Утім, доля хроніки С. Оржельського була щасливішою (сучасній науці лишилося навіть кілька її списків). Цей історіографічний твір обіймав 1572–1576 рр. і носив цілком утилітарну назву

¹ *Wojtkowiak Z.* Odnaleziony tekst Macieja Strykowskiego o bitwie z Moskwą 1564 roku i inne rewelacje w zbiorach rosyjskich i nie tylko. – Poznań, 2010; *Дзярнович О. И.* Поэма Матея Стрийковского «Битва под Улој» (1564 г.): образный ряд и событийная конкретика // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* = Петербургские славянские и балканские исследования. – СПб., 2010. – № 2(8). – С. 127–134.

² *Wiszniewski M.* Historia literatury polskiej. – Т. 8. – S. 46.

³ Про нього ширше див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... (підрозділ 4.1.).

⁴ Вчена Європа широко познайомилася з *Прокопієм Кесарійським* (490–562) завдяки латиномовному перекладу його головного твору – «De rebus Gothorum, Persorum ac Vandalorum libri VII» (Базель, 1531).

«Acta interregni post obitum nimirum Sigismundi Augusti» / «Акти безкоролів'я по смерті Сигізмунда Августа»¹.

Поза конфесійними уподобаннями, природним гучним історіографічним «приводом» для річпосполитських істориків стало обрання на польський престол французького претендента – Генріха Валуа. Розповісти йому, а разом з ним і всьому «світові», про країну, де королюватиме член такого авторитетного монаршого дому, знайшлося чимало охочих.

Одним із них був *Ян-Анджей Красінський* (1550–1612), який вже 1573 р. видрукував у Болоньї промову до сенату і шляхти польської на честь обрання Генріха Валуа польським королем («Oratio ... de electione Henrici Valesii Polonorum regis ad senatum et equites Polonos»). Юнак не зупинився на цьому і підготував нову цікаву працю «Полонія» (Болонья, 1574), що доволі докладно оповідала й про «руські» володіння Корони².

Уже знайомі нам М. Кромер для цієї ж потреби використав рукопис створеного трохи раніше (1558 р.) трактату «*Polonia sive de situ, popolis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo*» / «Полонія або про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського книги дві». Його він 1573 р. переслав для ознайомлення новообраному королю (через краківського єпископа С. Карнковського)³.

До набутків історіографії недовгого королювання Генріха Валуа можна віднести праці французького дипломата та історика *Блеза де Віженера* (1523–1596) «*Les chroniques et annales de Poloigne*» / «Хроніка та аннали Польщі» (описи за королюваннями від легендарних часів аж до Генріха I включно) та «*La description du royaume de Poloigne et pays adiacens...*» / «Опис Польського королівства та країв прилеглих»⁴. Обидві книжки видані у Парижі 1573 р., так само як і тексти Красінського і Кромера – на «потребу дня». Особливістю «українських» фрагментів тексту Віженера є широке залучення фактажу з хроніки Я. Длугоша, він також охоче використовував трактат «Про дві Сарматії» М. Меховського. Звідси чимало його вже архаїчних для другої половини XVI ст. тверджень.

¹ Уперше побачили друк у 1856–1858 pp. у польському перекладі В. Спасовича: *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576*. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego. – Т. I–III. – Petersburg, 1856–1858 (репринт – Warszawa, 1980); критичне видання латинського оригіналу здійснив Е. Кунце: *Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro. 1572–1576*. – Kraków, 1917.

² Див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... (підрозділ 2.1).

³ Про цей твір також ширше див.: *Там само*.

⁴ Остання книга уже давно оцінена українознавством завдяки перекладу 1890 р., останній передрук якого в Україні див.: *Литвин Михайло, Віженер Б., Горецький Л., Ляссота Е.* Мемуари до історії Південної Русі. – Дн-ськ, 2005.

Менш значущими були видання: *François de La Guillotière.* Description de tout le royaume de Pologne. Duchés et provinces joints à iceluy avec ses confins. – Paris, 1573; анонімні: «Discours sur l'histoire des Polonois...» (Ліон, 1573; Париж, 1573); «Briefve description du paus et royaume de Pologne...» (Ліон, 1573); «Discours fait sur le royaume de Pologne...» (Париж, 1574).

Смак до експансії:
історія війн і першопрохідців

Баторіанська доба дала новий імпульс річпосполитському історіописанню. Це час Леонарда Горецького, Станіслава Сарницького, Бартоша Папроцького, Рейнольда Гейденштейна, Яна-Дімітра Соліковського, Яна Ласицького, Мацея Стрийковського та ін. То доба зростання вимог до праці історіографа, інтеграції локальних героїв до загального «національного» історичного нарративу. Зокрема, саме вищекреслена генерація істориків починає регулярно цікавитися українськими землями, які стали частиною Корони Польської після Люблінської унії 1569 р. Вона не лише демонструє принагідний інтерес, а й справді «полює» на місцеві історичні наративи і, зрештою, провокує реакцію, досі майже цілком автаркійної, традиції руського літописання.

Слід зауважити, що сам Стефан Баторій від початку свого королювання жваво цікавився історіографією (взагалі нагадаємо, що рідна йому «угорська» ренесансна історіографія на той час виглядала багатшою та респектабельнішою за «польську»). Причому, на момент вибору польським королем він уже мав наближених історіографів – італійця Джанміхеле Бруто та угорця Францишка Форгача*.

Перший мав опрацювати давнішу історію Угорщини (від смерті короля Матяша Корвіна в 1490 р.), продовживши таким чином широкозnanу угорську хроніку *Антоніо Бонфіні* (бл. 1427–1502) – «*Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*» / «Діянй угорських чотири з половиною декади»¹. Другий – близьке минуле (1540–1572 рр.). Причому, якщо від першої праці вимагалось стати фундаментальною «історією», то друга прийняла у назві дефініцію «коментарі», а отже мала значно вільнішу нарративну форму (близьку до споминів, репортажу чи підручних нотаток).

Баторій не жалів власного часу на обговорення програми та окремих тем історіописання, звернув увагу на джерелознавчі проблеми і спробував отримати матеріали, що стосувались підвладних йому земель, з Ватиканської бібліотеки (на жаль, без успіху). Дбав він і про матеріальний стан своїх історіографів (Джанміхеле Бруто спочатку мав отримувати 450 талерів щорічно, але швидко ця сума зросла до 550 талерів, а з 1 квітня 1581 р. його пенсія склала 841 злотий). Історіографи також отримували секретаря для

* Канцлер Семигороддя, він помер 19 січня 1577 р., невдовзі після обрання Баторія на польський престол, а відтак мав скромніший вплив на власне річпосполитські історіографічні інспірації короля. Зауважимо ще, що Форгач, як і всі інші офіційні історіографи короля, належав до вихованців падуанського університету.

¹ Вийшла друком у Базелі в 1543 р., перевидана 1568 р. Сучасне видання хроніки див.: *Bonfinis A. de. Rerum Ungaricarum decades*. – Т. I-IV. – Lipsiae, 1936–1976. Поділ на декади – то наслідування Лівія. 1-а декада присвячена походженню угрів-угорців до їх переселення на терени Угорщини; 2-а – від християнізації у 1001 р. до 1382 р.; 3-а – доводить до 1463 р.; 4-а – 1490 р., 5-а (має тільки річники/книги 1–5) сягає лише до 1496 р.

переписування паперів, мешкали у королівському замку на Вавелі (Краків) та мали постійний доступ до особи монарха¹.

Венеціанець *Джанміхеле Бруто* (1517–1592), попри украй скандальну репутацію в очах суспільної моралі (під-розстрига, підозрюваний в атеїзмі, двосженець і т.д.), здобувся на незаперечний авторитет у короля як історіограф. Як вправний історик-ритор він став відомим в Європі ще до служби Баторію. Він, зокрема, написав нарис-історію панування Карла V та «Флорентійську історію у 8 кн.», де перетлумачив аналогічну працю Н. Макіавеллі у вигідному Медичам дусі.

Вірогідно, Бруто справив враження на нове середовище і своєю першою працею на становищі королівського історіографа. Нею став теоретичний трактат «Про похвали історії» (Краків, 1582)², в якому досить кваліфіковано обговорювалися проблеми історіописання. Крім цього, того самого року в Римі Бруто видав і невеликий (6 арк.) актуальний твір з сучасної історії – «De rebus gestis Stephani I. regis Poloniae contra magnum Moschorum ducem pagtatio» / «Про діяння Стефана I короля Польщі проти великого московського князя оповідь» (за іншими даними це твір Станіслава Решки)³.

З приводу друку в 1582 р. первістка новочасної офіційної історіографії Польського королівства – «Історії короля Владислава», Бруто написав перший нарис біографії її автора – Калімаха (її можна вважати предтечею місцевої біоісторіографічної традиції). У 1585 р. венеціанець завершив свої «Історії Угорців книг 20», що обіймали період з 1490 до, принаймні, 1560 рр. (а можливо, до вокняжіння Стефана Баторія на семигородському престолі у 1571 р.*).

Монарх-замовник лишився задоволений і довірив Бруто нове важливе завдання – описати його правління як польського короля. Утім, швидка смерть Баторія – у 1586 р. – завадила реалізації цього проекту, оскільки після смерті протектора венеціанець залишив Корону Польську (як прихильник обрання австрійського ерцгерцога Максиміліана).

Отже, придворна історіографія Баторія хіба тільки визначила певну планку праці історіографа, завдання – опрацювання «вітчизняної історії» для Речі Посполитої, вона не виконала. Причому, не йдеться про те, що король

---

¹ Симптоматично, що з цього часу походять кілька справжніх панегіриків фаху історика, пера Б. Папроцького (див. «*Senator*». Краків, 1579) та Дж.-М. Бруто і С. Сарницького (про цих двох див. далі).

² *Bruti J.-M. De historiae laudibus sive de certa via et ratione, qua sunt rerum scriptores legendi liber unus // Selectarum epistolarum libri V.* – Cracoviae, [після 1.V.]1582 – [після 1.II.]1583. – Lib. I.

³ 1582 ж року і в Римі ж підбірку історичних матеріалів про війну Баторія з Москвою з майже тотожною назвою «De rebus gestis Stephani I. regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae etc. contra magnum Moschorum ducem pagtatio...» видав і *Нобілі Фламینیо* (1533–1590). Дедиковано цей твір Станіславу Карнковському, архієпископу гнзненському.

* Ця праця залишалася в рукописі, надрукованому лише 1863 р., остання частина її – 15–20 книги – загинула і znana лише з окремих пізніших виписок.

чекав, коли наближені придворні історіографи закінчать опрацьовувати «ріднішу» йому угорську історію. Дослідження історії Корони Польської мало вестися паралельно, силами інших істориків.

І для цього завдання спочатку планували залучити «іноземного фахівця». Пропозиції приїхати до Польщі отримали падуанський професор Карло Сігоніо (Sigonius, 1524–1584)^{*}, а потім генуезький вчений – Уберто Фогліетто (1518–1581). На жаль, обидва італійці, зрештою, не наважилися полишити батьківщину¹.

Відтак, змушений шукати «власних Платонів», королівський двір, вірогідно з подачі того ж таки Я. Замойського, звернув увагу на *Станіслава Сарницького* (бл. 1532–1597). Останній мав досить різнопланову освіту, був знаний як автор рукописних «Книг гетьманських» («Księgi hetmanski», 1577)², насичених військово-історичними матеріалами та численними ілюстраціями (наразі зберіглося 6 копій, щоправда, 4 з них уже з XIX ст.)³.

Історик-претендент належав до протестантів, які тоді широко цікавились історичним знанням, котре прагнули використати в полеміці з католицизмом. Крім цього, Сарницький був знаний як стійкий монархіст (що мало імпонувати Баторію) та проявляв особливу зацікавленість до прадавньої історії поляків і слов'янства в цілому. Хтозна, може, походження з Холмщини, такої близької до живих епічних традицій України, зіграло тут не останню роль, адже згодом «українська» епіка зачаровуватиме й іншого знаного творця історіографічних легенд – Войцеха Демболецького.

Саме у висвітленні первісної доби історії народогенези Сарницький убачав родзинку своєї «наукової» праці (про це він ясно твердив і у видрукованому 1582 р. проспекті-синописі своєї майбутньої праці). Міфічний Асармот – нащадок Ноя за прямою лінією та предок сарматів-слов'ян/поляків, став візитівкою його історичного твору (нашого сучасника,

---

* Колишній наставник найближчого співробітника короля – коронного канцлера Яна Замойського.

¹ Внеском італійців при дворі Баторія до українознавства можна вважати й уведене в історіографічний обіг вже за модерної доби барвисте донесення Філіппо Талдуччі, тосканського агента на дворі цього короля, про діяльність та страту І. Підкови, див.: *Бумаги Флорентинского центрального архива, касающиеся до России. Итальянские и латинские подлинники, с русским переводом графа М. Д. Бутурлина*. – Ч. II. – М., 1871. – С. 280–286.

² Інші назви: «Commentarii bellici», «Commentarii de rebus bellicis», «Compiductoria». Видавались лише дрібні шматочки цього твору, див.: *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski / wyd. A. Grabowski*. – Т. 1. – С. 226–235.

³ До речі, Сарницький включив до складу штатних «ремісників», які необхідні війську і полководцю, «історика та поета». Останнім він присвятив і окремих підрозділ трактату. Цікаво також, що серед списку джерел своєї праці Сарницький вмістив і «Хроніку Руську» (чи, якщо запис у наступному рядку «Литовську» є продовженням, то «Хроніку Руську і Литовську») – напевно під цим титулом ховається твір М. Стрийковського «O początkach, wywodach, dzielnościach... sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego» (рукопис з 1577 р.).

добре знайомого із жартівливими фікціями проекту програми «Намедні» / «Наша ера», де ведучого Л. Парфенова «подомальовували» у кінохроніці, не здивує «історіографічна техніка» Сарницького, який так само «домальовував» милого *Сармата* до практично будь-якої знаної події всесвітньої та священної історій).

Утім, уже сучасники свідомі були щодо міфотворчості цього історика. Вірогідно, відповіді на опус Сарницького мала вельми прониклива «O Czechu i Lechu historia paganiona» / «Про Чеха та Леха історія ганебна» (Краків, 1589), пера славнозвісного польського поета Яна Кохановського (друкована по смерті автора в 1584 р., вона вважається незавершеним твором*).

Було зрозуміло, що праця Сарницького компрометувала серйозного протектора. Відтак свої «Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum» / «Аннали або про походження та обставини діянь Поляків та Литвинів» (Краків, 1587; оповідали, на думку автора, про період від 2210 р. до н.е. до 550 р. – від Асармота до Леха) історика довелося видавати за власний кошт.

Власне Сарницький спочатку присвятив свою працю сенату Речі Посполитої та всьому елекційному сейму 1587 року. Але, не дочекавшись на жодну винагороду, а, здається, він гадав, що його вшанують за прикладом М. Кромера, наступного року історик написав іншу дедикацію, вже на честь міської ради Львова. Причому назву твору він також змінює-скорочує на «De gestis Polonorum et Lithuanorum» / «Про діяння Поляків та Литвинів».

Варто відзначити, що Сарницький був першим (в Короні Польській, у Великому князівстві Литовському це зробив п'ятьма роками раніше Стрийковський), хто поєднав у титулі історичного твору «Поляків і Литвинів», відтак задекларувавши нові межі «вітчизняного історичного нарративу». Проте, власне литовський чи то литовсько-руський сюжет поданий у нього не оригінально, а шляхом запозичень з того таки Стрийковського.

Зрештою і для українознавця Сарницький-історик більше цікавий як піонер українського краєзнавства. Адже в праці «Descriptio veteris et novae Poloniae» / «Опис давньої та нової Польщі» (Краків, 1585) він увів до «історіографічної традиції» цілу низку описів міст і місцевостей України¹.

Тим часом урядові кола відшукали іншого кандидата на роль офіційного історіографа баторіанських часів у Речі Посполитій. Ним стає *Рейнольд Гейденштейн* (Гейденштейн, Гайденштайн, 1553–1620). Пруссак за походженням, він мав добру освіту (юридичну); між іншим, належав до

---

* До речі, сам Кохановський тут не уник міфотворчості. Так, етимологію етноніму «лях» він, через те, що так, мовляв, поляків зве лише іновірна Русь, він виводив від ляхської («Latskieu») = латинської віри.

¹ Ширше див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... (підрозділ 2.2).

вихованців Падуанського університету (як і король із канцлером); був досвідченим дипломатом і мав певний історіографічний досвід (писав-продовжував «Annales Patavinci» – літопис падуанських правників-легістів німецької нації за 1576–1579 рр.).

Залучений до офіційного історіописання у 1582 р., Гейденштейн отримав завдання – описати переможну для Баторія Лівонську війну (1577–1582). Причому і тут мав місце «угорський» двійник-історик – *Павло Гууляй* (Paulus Gyulay, Pál Gyulai, бл. 1550–1592), який, знов-таки трохи раніше, підготував невеличку працю, дедиковану канцлеру Трансильванії Вольфгангу Ковачу – «Commentarius rerum a Stephano rege, adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580» / «Коментарі історії діянь короля Стефана проти великого князя Московського року 1580»¹.

За наративний взірць Гейденштейну правили «Коментарі» Юлія Цезаря (іх тоді щойно перевидав Бруто). Чорновий варіант праці «De bello Moscovitico commentariorum libri sex» / «Коментарі про війну московську в шести книгах» був готовий вже у 1584 р. (і на титульному аркуші 1-го краківського видання стоїть саме цей рік), утім остаточно редакція (свій внесок до якої зробив, зокрема, і Я. Замойський) побачила друк вже у 1585 р. Книжка набула популярності. Знано кілька її перевидань: Базель, 1588; Кельн, 1589 (разом із історичними працями М. Кромера); Франкфурт, 1600 (у збірці «Rerum Moscoviticarum auctores varii unum in corpus congesti»); плюс німецький переклад – Гьорлич, 1590.

Слід зауважити, що для української традиції важливим є особливий інтерес Гейденштейна до «руських» історіографічних джерел. Так, він навіть при описі трофеїв, узятих у Полоцьку 1579 р., осібно виділив місцеву бібліотеку з руськими літописами².

Таким чином, поділ історіографічної праці на власне *історію* (вивершену за риторичною формою) та «простіші» *коментарі*, що вирізняло, як згадувалось вище, роботу над угорським минулим, зберігався і на «річпосполитській» ділянці офіційної баторіанської історіографії. Гейденштейн мав консультації з Бруто і, досить вірогідно, первісно перетопити «коментарі» першого в «історію» мав саме останній.

І лише смерть Баторія та еміграція Бруто змусили Гейденштейна продовжити працю над історією. Її останній так і не завершив (виклад подій доведено до 1603 р., але відрізок 1587–1603 рр. лишався у начерках, далеких від справжньої готовності до друку). Справа у тому, що стосунки Я. Замойського з королем Сигізмундом III Вазою наприкінці життя цього видатного коронного гетьмана і канцлера († 1605) загострилися, відтак і на працю Гейденштейна королівський двір почав дивитись скося. Відтак,

¹ Gyulay P. Commentarius rerum a Stephano rege, adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580. – Claudiopoli, 1581.

² Гейденштейн П. Записки о Московской войне (1578–1582). – СПб., 1889. – С. 71.

перспективи своєї історії автор, напевно, оцінював скептично і тому практично закинув роботу над нею.

Готову частину праці – 8-м книг за період 1572–1587 рр. – мав намір опублікувати 1628 р. Станіслав Любенський, якому Сигізмунд III доручив дати раду історіографічному доробку Гейденштейна (загалом регалістські настанови офіційного історика-баторіанця імпонували новому королю). До 1630 р. Любенський допрацював і останні 9–12 книги*. Він таки уже вів перемовини про видання всієї праці, але швидка смерть короля (1632 р.) розладнала ці плани.

Цілий допрацьований текст Гейденштейна «*Regum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII*» / «Діяння Польські від смерті Сигізмунда Августа книг XII» вийшов друком у Франкфурті-на-Майні аж 1672 р., накладом Яна Гейденштейна, сина історика**. Класичний польський переклад М. Гліщинського, зроблений за цим виданням, опублікований 1857 р.¹

Примітним істориком баторіанських часів став німець-лівонець, «доктор права» *Лаврентій* (Вавжинець) *Мюллер* (Мілер, 1530-і – 1598)². На поприщі історіографії він дебитував твором про Лівонську війну (власне про події 1576/1581–1584 рр.)³, який давав доволі широку панораму подій, що

---

* Відтак, принагідно зауважимо, що, зокрема, посилання істориків козацької війни під проводом С. Наливайка на Гейденштейна як інформатора, який писав по свіжих слідах подій, лише почасти відповідають дійсності.

** I–II книги – складала оповідь про елекцію та урядування Генріха Валуа; III–VII – «Коментарі про московську війну»; VIII–XII – хроніка до 1603 р.

¹ *Rejnolda Hejdenstejna sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*. Książ XII. – Petersburg, 1857.

² *Мицик Ю. А.* Україна в описі німецького мандрівника XVI ст. Лаврентія Мюллера // Наукові записки НаУКМА. – Т. 21: Історичні науки. – К., 2003. – С. 54–61.

³ Повна назва: *Polnische, Liffländische, Moschowiterische, Schwedische vnd andere Historien so sich vnter diesem jetzigen König zu Polen zugetragen: das ist kurtze vnd warhaffte Beschreibung welcher Massen dieser jetzt regierender König in Polen Stephanus dess namens der Erste zum Regiment kommen was für Krieg er geführet vnd wie der dieselben geendiget was sich zu seiner Zeit biss daher begeben vnd auff den Reichstagen zu vnterschiedlichen mahlen abgehandelt, vnd was von dem Zürcken vnd Moschewiter für Wervungen vnd andere Auschläge fürgelauffen: vnd was jetzund für ein Zustand in Liffland, Polen, Littawen, vnd der Mosckaw sey. Darinnen auch die schwedische Kriege wider den Moschowiter vnd andere Schwedische vnd Dennemärckische hieher notwendig gehörende Händel mit vermeidet vnd beschrieben werden ingleichen von der vndeutschen Völcker in Liffland Sitten vnd Leben so wol auch der Tarteren dess Fluss Boristhenis der alten Statt Kuoff Gelegenheit vnd vom warhafften Ort dess Exilii Onidiani, sehr nützlich vnd lüftig zulesen.* Твір виданий у Франкфурті-на-Майні 1585 і 1586 рр.

1585 ж року цей твір друкувався в Лейпцигу у складі: *Schlesische General Chronica: Darinnen Warhaffe eigentliche vnd kurtze Beschreibung Des Landes Ober vnd Nider Schlesien ... Auch was sich mit den vmblicgenden Lendern vnd Völckern ... biß auff diese jetzige zeit ... zugetragen hat.* *Polnische, Liffländische, Moschowiterische, Schwedische vnd andere Historien, so sich vnter diesem jetzigen König zu Polen zugetragen: Das ist Kurtze vnd warhaffe Beschreibung, welcher Massen dieser jetzt regierender König in Polen, Stephanus deß namens der Erste, zum Regiment kommen, Was für Krieg er geführet ... Ingleichen von der Vndeutschen Völcker in Liffland Sitten vnd Leben,*

оберталися навколо королівського двору Стефана Баторія. В Україні традиційно велике зацікавлення викликає описана Мюллером власна мандрівка влітку 1581 р. до подільського Дикого Поля (екскурсія до міфічної могили Овідія) та відвідання Києва на зворотньому шляху.

Згодом Мюллер розширив свою працю, довів виклад до 1593 р., і видав під новою назвою «Північні історії...» 1595 р.¹ У цьому творі також трапляються звістки про Україну.

Примітними «історіографічними подіями» доби Баторія стали дві закордонні «хрестоматії» з історії Речі Посполитої. Мова йде про виданий у Базелі 1582 р. Йоанном Пісторієм (Пісторіуш, 1546–1608) «*Polonicae historiae corpus*» / «Польської історії корпус» (у 3-х тт.) та друкована у Франкфурті-на-Майні 1584 р., накладом Зігмунта Фейсрабенда, збірка «*Rerum Polonicarum tomi tres*» / «Діянь Польських три томи» (у літературі znana ще й як збірка А. Гваньїні). Ці великою мірою дублюючі одне одне видання надовго стали *basic books* для європейця зацікавленого будь-яким аспектом життя на Сході Європи. Отже, не зайвим буде згадати зміст обох видань:

«*Polonicae historiae corpus* <...>² /
«Польської історії корпус»
(Базель 1582)

so wol auch der Tartarey, des Fluß Boristhenis, der alten Stadt Kyoff gelegenheit, vnd vom warhafften ort des Exilii Ouidiani ... (автори – *Joachim Curaeus, Lorenz Möller, Heinrich Rätel*; збірка згодом неодноразово перевидавалась). Крім уривків перекладу українською мовою (див.: *Мицик Ю. А.* Україна в описі німецького мандрівника XVI ст. Лаврентія Мюллера...), відомий також польський переклад цілого твору, див.: *Miller W.* Pamiętniki Milerowe do panowania Stefana Batorego / tłum. J.J.Lipnicki. – Poznań, 1840.

У колоритному провідникові-інформаторові Мюллера, ймовірно, слід убачати подільського шляхтича *Ярему Войновського*, автора віршованого твору «*In discordiam et tumultum electionem Regiam subsequutos*» (Краків, 1588) та перекладача середньовічного життєпису Ганібала, приписуваного Плутархові (Краків, 1593).

¹ Повна назва: *Septentrionalische Historien Oder Warhaffte Beschreibung der fürnembsten Polnischen, Liffländischen, Moscowiterischen, Schwedischen vnd andern Geschichten*: So sich bey Regierung beeder Königen in Polen Stephani vnd Sigismundi deß dritten dises namens, von Anno 1576. biß auff das 1593. Jar zugetragen; In zwey Bücher kurtz verfasst. Deren Das Erste ... durch D. Laurentium Müllern ... beschrieben vnd in Druck geben; Das ander aber, sampt einem Appendice vnd continuation deß Ersten, jetzt newlich durch einen Liebhaber der Historien ... zusammen gezogen worden ... – Amberg, 1595.

² Повна назва: *Polonicae historiae corpus hoc est, Polonicarum rerum Latini recentiores & veteres scriptores, quotquot extant, uno volumine comprehaensi omnes, & in aliquot distributi Tomos. Ex Bibliotheca Ioan. Pistorii Nidani D. Opus omnibus pernecessariam, ad perfecte cognoscendam regionis Polonicae, vicinarumque ditionum descriptionem: & ad rerum a polonis per omnes aetates gestarum intelligendam historiam: & summatim ad eorum omnium comprehaendam notitiam, quae vel ad terram, vel ad gentes, vel ad caeteros Poloniae, & subiectarum cumq; Polonia continentium provinciarum, pertinent. Cum Gratia & Privilegio. Caes. Maiest. – Basileae per Sebastianum Henricpetri, 1582.*

Том I: 1) PIUS II papa, De Polonia («Про Польщу»). – 2) STELLA Erasmus, De Borussiae antiquitatibus («Про пруські стародавності»). – 3) GUAGNINI Alessandro, Chorographia Poloniae («Хорографія/землеопис Польщі» – частина з «Sarmatiae Europaeae description»). – 4) KROMER Marcin, Polonia («Полонія»). – 5) MACIEJ Z MIECHOWA, Tractatus de duabus Sarmatiis («Трактат про дві Сарматії»). – 6) HERBERSTEIN Sigmund, Descriptio Lithuaniae («Опис Литви» – фрагмент з «Rerum Moscoviticarum commentarii»). – 7) MELA Pomponius, Descriptio Sarmatiae («Опис Сарматії»). – 8) WATT Joachim von, Commentariolus in Pomponium Melam («Замітка до Помпонія Мела»). – 9) SCHEDEL Hartmann, De Sarmatia («Про Сарматію»). – 10) CORVINUS Laurentius, Ode de Polonia («Ода про Польщу»). – 11) CELTIS Konrad, Ad Vistulam («До Вісли»). – 12) SCHRÖTER Adam, Iter salinarum Sarmaticum («Між солеварень сарматських»). – 13) CELTIS Konrad, Salinaria Odoiporike («Солеварня»). – 14) PRZYŁUSKI Jakub, De provinciis Polonicis tractatus («Про провінції польські трактат» – фрагмент з «Leges seu Statuta Regni Poloniae»).

Том II: 1) MACIEJ Z MIECHOWA, Chronica Polonorum («Хроніка Польщі»). – 2) DECIUSZ Jost Ludwik, De vetustatibus Polonorum, De Jagellonum familia, De Sigismundi Regis temporibus («Про давнину Поляків», «Про рід Ягелонів», «Про часи короля Сигізмунда»). – 3) GUAGNINI Alessandro, Compendium chronicorum Polonie («Стисла хроніка Польщі» – частина з «Sarmatiae descriptio...»). – 4) JANICIUSZ Klemens, Vitae regum Polonorum («Життя королів польських»). – 5) KROMER Marcin, De origine et rebus gestis Polonorum («Про походження та діяння славні Поляків»).

Том III: 1) PISO Iacobus, Epistola ad I. Coritium de conflictu Polonorum et Lithuanorum cum Moscovitis («Лист до Й[огана].Корітіума про конфлікт Поляків та Литвинів з Московітами»)¹. – 2) SIGISMUNDUS I rex Poloniae, Epistola ad Leonem X papam de victoria contra Moschovios («Лист до папи Леона X про перемогу над Московітами»). – 3) CIOŁEK (Vitellius) Erazm, Oratio ad caesarem Maximilianum a.1518 (Промова до імператора Максиміліана року 1518). – 4) DANTYSZEK Jan, Victoria

¹ Першодрук у збірці: *Iani Damiani Senensis ad Leonem X. pont. max. de expeditione in Turcas elegeia, cum argutissimis doctissimorum virorum epigrammatibus. Epistola Pisonis ad Io. Coritium, de conflictu Polonorum & Litanorum cum Moscovitis. Henricus Penia ad reverend. card. de Saulis, de gestis Sophi contra Turcas. Epistola Sigismundi Poloniae regis ad Leonem X. pont. max. de victoria contra schismaticos Moscovios, apud aras Alexandri Magni parva. Erasmi Roterodami epistola ad Leonem X. pont. max. de laudibus illius, & nova Hieronymianorum operum aeditione. Eiusdem ad reverendiss. d. Grimannum S. m. cardinalem epistola. Eiusdem ad reverendiss. dn. Raphaelem Rearium tit. S. Gaeorgii cardinalem epistola. Eiusdem ad eximium sacrae theologiae doctorem Martinum Dorpium Hollandum epistola apologetica de suarum lucubrationum aeditione. Eiusdem in laudem urbis Selestadii panegyricum carmen* (Базель, 1515).

Sigismundi contra Vayvodam Muldaviae («Перемога Сигізмунда над воєводою Молдавії»). – 5) HERBERSTEIN Sigmund, Fragmentum de bello Poloni et Mosci («Фрагмент про війну поляків з московітами» – фрагмент з «*Rerum Moscoviticarum commentarii*»). – 6) KROMER Marcin, Oratio in funere Sigismundi I («Промова на смерть Сигізмунда I»). – 7) DANTYSZEK Jan, Sigismundi I epitaphium («Епітафія Сигізмунду I»). – 8) ORZECOWSKI Stanisław, In funere Sigismundi oratio («На смерть Сигізмунда промова»). – 9) BREDENBACH Tilmann, Belli Livonici a.1588 historia («Історія Лівонської війни року 1588»). – 10) SCHARD Simon, De vita et obitu Sigismundi Augusti («Про життя і смерть Сигізмунда Августа») [*Симон Шард* (1535–1573) – німецький правник і історик]. – 11) ŁASICKI Jan, Historia de ingressu Polonorum in Valachiam («Історія про вторгнення поляків до Волощини»). – 12) GORECKI Leonard, Descriptio belli Ivoniae («Опис війни Івоні»). – 13) [LITTERAE], Exemplar quarundam litterarum super discessu Henrici III («Екземпляр деяких творів щодо втечі Генріха III»). – 14) ŁASICKI Jan, Clades Dantiscanorum («Нещастя Гданська»). – 15) BIELSKI Joachim, Satyra in quondam Dantiscanum («Сатира на якихось Гданщан»). – 16) SUPPLEMENTUM de rebus gestis inter regem Stephanum et Magnum Ducem Moscoviae («Додаток про діяння славі між королем Стефаном і великим князем московським»). – 17) LOEWENKLAU Johann, De Moschorum bellis commentarius («Про Московську війну коментарі»). – 18) PISTORIUS Joannes, Tredecim regni Polonici mutationes, Genealogia principum Silesiae item tabula ducum Masoviae et ducum Lithuaniae familia («Тринадцять королів польських вирахування», «Генеалогія володарів Сілезії, а також таблиця князів Мазовії та князів Литви рід»).

«*Rerum Polonicarum tomi tres <...>*»¹/

«Діяннь Польських три томи»

(Франкфурт-на-Майні, 1584)

Том I: 1) WARSZEWICKI Krzysztof, Panegyricus ad Stephanum Poloniae Regem («Панегірик до Стефана, польського короля»). – 2) COMPENDIUM chronicorum Poloniae secundum seriem et succesiones omnium principum regumque gentis a Lecho ad modernum regem Henricum

¹ Повна назва: *Rerum Polonicarum tomi tres: quorum primus omnium Poloniae regum, a Lecho primo gentis duce, ad Stephanum Bathorem, etiamnum Regemtum Principum Lituaniae, chronologicam, recensionem, ac singulorum res gestas complectitur Adiecta recens historiarum in nostram aetatem incidentium continua narratione. II. Provinciarum, quae uno Sarmatae Europaeae nomine vulgo veniunt, chorographicam descriptionem continet. III. Res singulariter a Polonis in Valachia gestas, Orationes item et Epistolas sceptri Polonici negotia concernentes habet.* – Francofurti (Frankfurt), 1584.

Valesium ordine («Стисла хроніка Польщі, а потім вервечка та вирахування усіх князів та королів народу від Леха до сучасного короля Генріха Валуа»). – 3) LITTERAE, Exemplar quorundam litterarum super discessu Henrici III («Екземпляр деяких творів щодо втечі Генріха III»). – 4) ŁASICKI Jan, Clades Dantiscanorum («Нещастя Гданська»). – 5) SUPPLEMENTUM de rebus gestis inter regem Poloniae Stephanum et magnum ducem Moschoviae («Додаток про діяння славні між королем Стефаном і великим князем московським»). – 6) WARSZEWICKI Krzysztof, Oratio qua ad Zapolsciam confectam pacem gratulatur («Промова до Заполяї, вітання з укладенням миру»). – 7) ORDO qualiter rex Poloniae iuxta veterem consuetudinem coronatur («Порядок як король польський згідно з давнім звичаєм коронується»). – 8) COMPENDIUM chronicorum Lithuaniae, secundum seriem et successiones ducum gentis a primo ad novissimum ordine servato («Стисла хроніка Литви, а потім вервечка та вирахування князів народу від перших до новітніх з дотриманням порядку»). – 9) FORMA, Novae gubernationis Livoniae forma, recens a Stephano rege instituta, Anno 1583 («Нова форма управління Лівонії, щойно від короля Стефана установа, року 1583»).

Том II: 1) DESCRIPTIO, Poloniae, Lituaniae, Samogitiae, Massoviae, Prussiae, Livoniae, Moschoviae, Tartariae... chorographicam descriptionem («Польщі, Литви, Самогітії, Мазовії, Пруссії, Лівонії, Московії, Татарії... хорографічний/землеописний опис»). – 2) DESCRIPTIO, Regni Polonici cum suis palatinatibus districtibusque, civitatibusque et arcibus principalibus compendiosa descriptio («Королівство польське зі своїми воєводствами, повітами, містами і замками головними стисло описане»). – 3) ORDO, Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lituaniae, Regis cum sanatoribus suis in senatu ordo («Королівства польського, Великого князівства Литовського, порядок короля із сенаторами своїми в сенаті»). – 4) DESCRIPTIO, Magni Ducatus Lituaniae cum suis provinciis, palatinatibus, civitatibus et castris compendiosa description («Велике князівство Литовське зі своїми провінціями, воєводствами, містами та замками стисло описане»). – 5) CHODKIEWICZ Hrehory (Grzegorz), Articuli constitutionum bellicarum M.D.Lituaniae («Артикули конституції військової В[еликого] к[нязівства] Литовського»). – 6) DESCRIPTIO, Prussiae cum suis provinciis, civitatibus omniumque magistrorum Crucigerorum Teutonici ordinis compendiosa descriptio («Пруссія зі своїми провінціями, містами цілого магістерства хрестоносців Тевтонського ордену стисло описана»). – 7) DESCRIPTIO, Livoniae totius cum suis provinciis, civitatibus, castris et commendaturis description («Лівонії цілої зі своїми провінціями, містами, замками і комендатурами опис»). – 8) DESCRIPTIO, Omnium regionum Moschoviae description («Усіх регіонів Московії опис»). – 9) DESCRIPTIO, Tartarorum campestrium

brevissima description («Татарських степів найкоротший опис»). – 10) FABRI Johannes aus Leutkirch, Religio Moschovitarum («Релігія Московитів»). – 11) SACRANUS Joannes, Elucidarius errorum ritus Ruthenici («Поз'яснення помилок віри русинів»). – 12) ODERBORN Paul, De Russorum religione («Про релігію Русів»). – 13) MALECKI Jan, De religione et sacrificiis veterum Borussom («Про релігію та жертвоприношення давніх пруссів»).

Том III: 1) ŁASICKI Jan, Historia de ingressu Polonorum in Valachiam («Історія про вторгнення поляків до Волощини»). – 2) GORECKI Leonard, Descriptio belli Ivoniae («Опис війни Івонії»). – 3) PISO Joannes, Epistola ad Jo. Coritium de conflictu Polonorum cum Moschovitis («Лист до Й[огана]. Корітіума про конфлікт Поляків та Литвинів з Московітами»). – 4) SIGISMUNDUS I rex Poloniae, Epistola ad Leonem X de victoria contra Moschovios («Лист до папи Леона X про перемогу над Московітами»). – 5) CIOŁEK Erazm, Oratio in Augustensi conventu ad caes. Maximilianum nomine Regis Poloniae Sigismundi («Промова в августійшому зібранні до імператора Максиміліана від імені короля польського Сигізмунда»). – 6) DANTYSZEK Jan, Victoria Sigismundi I contra vayvodam Muldaviae a. 1531 («Перемога Сигізмунда I над воєводою Молдавії року 1531»). – 7) HERBERSTEIN Sigmund, Fragmentum Commentariorum («Фрагменти Записок»). – 8) KROMER Marcin, Oratio in funere Sigimundi I («Промова на смерть Сигізмунда I»). – 9) ORZECHOWSKI Stanisław, In funere Sigismundi I oratio («На смерть Сигізмунда I промова»). – 10) BREDENBACH Tilmann, Belli Livonici a. 1588 historia («Історія Лівонської війни року 1588»). – 11) SCHARD Simon, De vita et obitu Sigismundi Augusti regis Poloniae («Про життя та смерть Сигізмунда Августа, короля польського»).

Взагалі, хоча С. Баторій претендував на цілковитий контроль за історіографічним процесом у країні, саме баторіанське та наступне покоління роблять історичне письменство ледь не масовим захопленням. «Цензурні» обмеження, здається, лише підстьобнули доморослих історіографів, утім вони часто обирали для своїх творів «вільніші» мемуарний і реляційні стилі (література факту), обмежували тематично та хронологічно предмет власних зацікавлень і часто-густо задовольнялися рукописним побутуванням власних праць.

На жаль, це, інколи, ставало фатальним в плані збереження подібних витворів. Так, зокрема, втраченим для сучасності є твір автора, який ще у 1577 р. «засвітився» на полі історіографії своїм описом званого «гданського бунту» – «Commentarii de tumultu Gedanensi» / «Коментарі про гданський бунт» (Мальборк, 1577).

Мова йде про відомого польського філолога *Анджея-Патриція Нідецького* (1522–1587) та його працю «*Commentariorum rerum memorabilium sui temporis libri X*» / «Коментарів наших часів діянь гідних пам'яті книг 10»¹. Ці коментарі мали бути творені в «салюстієвому» стилі. Перша книга їх була написана 1579 р., закінчено працю 1583 р. Остання згадка про цей рукопис Нідецького походить з 1776 р., коли його перевезли до Вільнюса і помістили до бібліотеки місцевих єзуїтів.

Краща доля випала твору *Мартина Броневського* (Broniowski, † 1593), який опрацював латинську реляцію про «Татарію» («*Tartariae Descriptio*» / «Опис Татарії»; дедикація королю Стефану Баторію) на підставі власних спостережень часів посольств Анджея Тарановського до кримського хана Мехмет-Гірея з 1578 та 1579 рр. У 1595 р. в Кельні знаний друкар польських історичних праць А. Миліус видав її разом з іншими текстами². Того ж року твір Броневського потрапив і до іншої кельнської збірки, а згодом видавався у Франкфурті 1600 р. та в Лейдені 1630 р., так само у складі збірок³. 1625 р. видрукувано англійський переклад цієї праці. Екстракти з «Опису Татарії» публікувались і польською мовою (бл. 1621 та 1622 рр.)⁴.

Свій твір Броневський починав з Брацлава на Поділлі. Він подав короткий опис дороги, торкнувся стосунків козаків з татарами, побіжно згадував і про Молдову. Оповідав про Кілію та Білгород, детально – про Крим⁵.

До речі, на річесполитську історіографічну традицію «татарознавства» більший вплив здійснив інший опис посольських мандрів. Це опис – уже знайомим нам А. Тарановським – власного посольства 1569 р. Польські послы тоді з Константинополя рушили слідом за турецьким експедиційним корпусом, який мав, спільно з кримцями, штурмувати підросійську Астрахань. Текст Тарановського був виданий

---

¹ *Morawski K. Andrzej Patrycy Nidecki, jego życie i dzieła.* – Kraków, 1892. – S. 299–300.

² *Martini Broniovii...*, *Tartariae descriptio...* – Coloniae Agrippinae, 1595.

³ У Естрайхера можна зустріти ще один друк, який можна запідозрити у передруці «Опису Татарії»: *Descriptio germanica rerum inter R. Polo. et Sueciae occasione Livonicae invasionis a Carolo factae gestarum, cum narratione de Tartaris et descriptione eorum quae inter Polo. et domum Brandenburg. Varsaviae 1601 suscepta sunt per Magni nominis Iureconsultum.* – Б. м. д., 1602.

⁴ *Pogrom Tatarow przez... Stanisława Zołkiewskiego...*, w Wołoskiej ziemi, 6 Octobris w Roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy tatarskiej na woynę, Marcina Broniowskiego... [B.m.dr., ale бл. 1621] // *Biblioteka starożytna pisarzy polskich.* – Т. III. – Warszawa, 1843. – S. 223–247; *Perspectiwa na upatrzenie sposobow woiowania kraioiw nieprzyiaciol Krzyza Swietego...*: z opisaniem porządkow ich Woyskowych...; do tego przydane jest Wyrażenie prawdziwe położenia krain przedniejszych w panstwie tureckim leżących ... z pisma wielu ... autorow ... zebrane. – Poznań, [після 20.VII] 1622.

⁵ Про М. Броневського та його творчість див. досить свіжу працю: *Жарких М.* Європейські джерела 16–17 ст. про Кримське ханство [Електронний ресурс]. – К., 2005. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/edik/index.html>.

німецькою мовою (Нюрнберг, 1571), відомим є також і полономовний рукопис, з якого оповідання було видано у середині XIX ст.¹ та, зі скороченнями, століттям по тому².

З цього історичного твору широко черпав М. Пашковський в «Історії турецькій і змаганнях козацьких з татарами» (Краків, 1615)³. Вірогідно, також з його ж ініціативи екстракт з посольської подорожі 1569 р. потрапив і до А. Гваньїні «Хроніки європейської Сарматії» видання 1611 р.⁴. Він таки використаний і в іншому місці цієї «Хроніки» – у частині III книги VIII «Астрахань, татарське царство»⁵.

Знані також рукописні описи посольських мандрівок до Туреччини Еразма Отвіновського 1557 р. та Петра Зборовського 1568 р.⁶. Але вони суттєво поступаються текстам Тарановського та Броневського за інформативністю, та й сліду їх впливу на історіографічну традицію досі не виявлено.

Зауважимо також, що не всі «сходознавчі» пам'ятки наразі дочекалися на ретельне дослідження. Ось, наприклад, практично не введена до наукового обігу віршована книга 2-разового учасника посольств до Туреччини, сяноцького шляхтича *Єжи* (Юрій) *Стано* († 1624 або після 1638) «*O poselstwach w różne kraje wschodnie i wyprawu rycerskie ksiąg trzu*» (Краків, без дати)*.

Класичну спробу вписати кримськотатарський сюжет у «вчені» рамки ренесансної науки здійснив шотландський викладач Замойської академії *Вільям Брюс* (Bruce, бл. 1560 – після 1611), відомий ще як автор антитурецького трактату «*Ad principes populumque Christianum de bello adversus ad Turcos gerendo*» / «До князів люду християнського про ведення війни проти турків» (Краків, 1594)⁷. Його твір називався скромно: «*De Tataribus diarum*» / «Про татар щоденник» (Франкфурт, 1598), а за джерела

¹ *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E.Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J.K.M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568.* – Kraków, 1860. – S. 41–63.

² *Antologia pamiętników polskich XVI wieku.* – Wrocław, 1966. – S. 203–216.

³ Про нього див.: *Вирський Д. С.* Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) // *Історико-географічні дослідження в Україні.* – Число 12. – К., 2012. – С. 42–57.

⁴ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С. 178–183.

⁵ *Там само.* – С. 714–721.

⁶ *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi...; Antologia pamiętników polskich XVI wieku...*

* На жаль, ця книга, вірогідно, загинула 1944 р.

⁷ Авторство В. Брюса щодо рукописної реляції про стан Польського королівства «*A Relation of the State of Polonia and the United Provinces of that Crowne, 1598*» – першого твору такого роду адресованого англійському двору, нещодавно спростував американський професор Себастьян Собеський, див.: *Sobecki S.* The Authorship of «*A Relation of the State of Polonia, 1598*» // *The Seventeenth Century* [друк: Manchester University Press]. – Vol. 18. – № 2. – (2003) [2004]. – P. 172–179.

цьому принагідному сходознавцю правила класична література та особисті розмови з татарським посланцем-генуезцем Антоніо Спінолою (Spinola).

Врешті-решт, якщо назагал оцінювати рівень річпосполитського татарота туркознавства, то його можна визнати доволі високим. Отже, погодимось зі ще одним тогочасним описом звичаїв (переважно військових) татар і турків, який твердив: «Є то не новина, а дійсно *ніби вроджена цнота* народу Польського, мати відомості про краї чужоземські та звичаї їх; і *Бусурманське Панство є їм добре відоме* [курсив – Д. В.]»¹.

**Панегірики:
облік Героїв**

Специфічними історіографічними пам'ятками були також і численні панегірики – жанр, який в цей період сягає процвітання. Їх «принагідність» має багато спільного з реляціями (які найчастіше йшли тут за джерело натхнення), а часто уживаний віршований декор зближував з фольклорною епікою. Панегірикам особливо багато завдячує історична біографістика.

Поміж заплідненою панегіризмом письменністю варті на особливу згадку т.зв. «мови погребові». Вони часто-густо ставали творами, з яких і розпочиналося історіографічне освоєння будь-якого новітнього періоду чи сюжету.

Не маю амбіції проаналізувати тут як історіографічні пам'ятки увесь комплекс панегіричної літератури, пов'язаної з Україною. Утім, без згадки про бодай окремих чільних творців цього популярного жанру тогочасної «культури пам'яті», цей нарис втратить більше, ніж виграє від стрункості лаконізму, що виштовкує панегірики на (чи й поза) маргінес власне історіографії.

Постаттю першої величини в процесі творення локальних панегіричних традицій на Західній Україні був видатний львівський поет *Шимон Шимонович* (1558–1629)². Близький до Я. Замойського та його політичного клану, один з головних фундаторів університету «для Русі» в Замості, він мав намір (висловлений, зокрема, в листі від 12 квітня 1612 р.) серйозно зайнятись написанням історичної праці. До того, на жаль, не дійшло, але кілька панегіричних віршів Шимоновича таки присвячено визначним подіям сучасності.

Так, відбиття татарського вторгнення 1589 р. стало темою «*Aelinopean'a*» (Краків, 1589; назва-оксюморон: «*pean*» – пісня тріумфу, гімн; «*aelinos*» – жалісний; отже, перемога навпіл з сумом за шкодами від вторгнення). Текст цей згодом передруковувався³.

¹ *Perspectiwa na upatrzenie sposobow woiowania kraioiw nieprzyiaciol Krzyza Swietego...* – Poznań, 1622.

² Останнім досягненням «Шимоновичіани» є збірка: *Szymon Szymonowic* – poeta wciąż aktualny. *Materiały z sesji naukowej Zamość, 24 października 2008.* – Zamość, 2008.

³ *Simon Simonides Bendoński.... Aelinopean [1589] // Opera omnia...* – Varsaviae, 1772. – S. 97–115.

Про переможну битву з татарами над Удичем* у грудні 1605 р. оповідає «*Tropheum Stanislai Zolkevii Scythis caesis, fugatis*» / «Знак Триумфу Станіслава Жолкевського по погромі та прогнанні Татар» (Замостя, 1606). Власне, цьому присвячена лише частина – близько третини – твору, що також славив щойно померлого Я. Замойського та перемогу Я. -К. Ходкевича над шведами під Кіргольмом – у вересні 1605 р.¹

Рокош М. Зебжидовського 1606–1608 рр. Шимонович уславив у творах «*Rytm po pogromieniu na terazniejsze rozguchy*» (1607) та «*Halcyonia Poloniae Sacrae Regiae Maiestati et amplissimis Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae ordinibus*» / «Тиша-спокій польського священного маєстату і величнішого Корони Польської та Великого князівства Литовського устрою» (Замостя, 1608**) тощо. Зрештою, для історіографічної традиції Шимонович цікавий ще й як наставник Якуба Собеського (про нього див. нижче).

Іншим знаним панегіристом (представляв тип автора – магнатського «слуги домового»), який відзначився на полі історичної біографістики, був *Станіслав Журковський* (1-а половина XVII ст.). Він був автором біографії (рукопис створено в Замості 1643 р.) потужного польсько-українського магната Томаша Замойського². У модерній Україні його текст знаний переважно завдяки епізоду, пов'язаному з Куруківською битвою 1625 р.³

На подив плідним біографом-панегіристом (тип «модного» автора) був і уродженець Львова, проповідник королевича Владислава *Фабіан Бірковський* (1566–1636). Його перу, зокрема, належить відома біографія кн. К. Збарзького, уперше видана 1627 р.⁴

Тексти Бірковського приваблюють не фактографізмом, а художнім «міфотворенням». Ось, наприклад, як у панегірику на смерть Стефана Хмелецького (Варшава, 1632) він пише про встановлення Вітовтом кордону з татарами по нижньому Дніпру: великий литовський князь «до середини Дніпра конем в'їхав і, здійнявши шаблю, мовив: 'Доти моє'»⁵.

Локальну «острозьку» панігіричну традицію представляє «Ламент дому княжат Острозких над зешлим с того світа ясне освіцоним княжатем Александром Константиновичом кнежатем Острозским воєводою

* *Удич* – назва лівої притоки Пд. Буга та озера на Білоцерківщині (нині близько С. Шаулиха Тальнівського р-ну Черкаської обл.).

¹ *Hahn W.* Zapomniane wiersze łacińskie Szymona Szymonowica // *Przewodnik naukowy i literacki.* Dodatek do «*Gazety lwowskiej*». – Lwów, 1902 (та відбитка). Див. також: *Hetman Stanisław Żółkiewski w poezji rokoszowej z lat 1606–1608* // *Borek P.* W służbie Klio. Studia o barokowych pisarzach minorum gentium. – Kraków, 2011. – S. 13–30.

** До речі, згадувала і про С. Наливайка.

² *Żurkowski S.* Żywot Tomasza Zamojskiego Kanclerza w. kor. – Lwów, 1860.

³ Див. зокрема: *Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – К., 2011. – С. 90–98.

⁴ *Birkowski F.* Mowy pogrzebowe i przygodne. – Warszawa, 1901. – Cz. 1.

⁵ «...w poł Dniepru z koniem zajechał i, szabli dobywszy, rekl: 'Póty moje'», див.: *Ibidem.* – Cz. 2. – S. 214.

волинским» (Дермань?, 1604; знаний єдиний пошкоджений примірник). Ймовірно, автором цього твору був Дем'ян Наливайко¹.

У Києві ж тоді народився перший панегірик козацькому гетьману авторства Касіяна Саковича (бл. 1578–1647). Мова про знані «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622). За класику ж «академічного» (та виразно історіографічно-наснаженого) київського панегірика можна окреслити анонімний (колективний?) твір на пошану кн. Яреми Вишневецького – «*Maiores... Wiszniewecciorum...*» (без місця друку, 1648)².

«Малі батьківщини»: творення візитівок

Багатоплановий «експорт» революції (шляхетської) та екстенсивна розбудова пантеону її Героїв поставила на порядок денний і питання образу «провінції» та «малої батьківщини». Щодо українських теренів на звання поетичних репрезентацій регіональної історичної ідентичності можуть претендувати такі добре відомі твори як:

1) «*Roxolania*» / «Роксоланія» (Краків, 1584) Севастяна-Фабіана Кльоновича³. Сучасну монографію про останнього нещодавно видала в Любліні Галина Вишневецька⁴. Інтерес Кльоновича до української тематики в значній мірі пов'язаний з такими протекторами письменника як Я. Замойський і Й. Верещинський.

2) Адама Чагровського «*Duma ukrainna*» / «Дума українна». Вона вміщена до збірки поезій цього автора-жовніра «*Treny i rzecy rozmaite*» (Познань, 1597; Львів, 1599⁵).

3) «*Camoenae Borysthenides...*» / «Дніпрові пісні» (Фастів, 1620) Яна (Івана) Домбровського⁶. Н. Яковенко вважає, що, можливо, Домбровський був лише автором передмови та післямови, основний же текст створила особа, близька до кола київських православних інтелектуалів.

Варті на згадку також численні «козакофільські» вірші *Мартина* (Марціна) *Пашковського** – «Україна, татарами терзана, князів та панів прикордонних про порятунок із жалісним лементом просить» (Краків, 1608); «*Traktat de offensivo bello*» / «Трактат про наступальну війну» (Краків?, 1612);

¹ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 135.

² Яковенко Н. Кого топчуть коні звияжного Корибута: До загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. «*Maiores Wiszniewecciorum*» // Synopsis: A Collections of Essays in Honour of Zenon E. Kohut / edited by Serhii Ploky and Frank E. Sysyn. – Edmonton-Toronto, 2005. – Р. 191–218.

³ Кльонович С. -Ф. Роксоланія / пер. з лат. Михайло Білик. – К., 1987.

⁴ *Wiśniowska H. Renesansowe życie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowica.* – Lublin, 2006.

⁵ Модерне перевидання, див.: *Czahrowski A. Treny i rzeczy rozmaite.* – Warszawa, 1937.

⁶ Яковенко Н. Латина на службі киево-руській історії («*Camoenae Borysthenides*», 1620 рік) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.

* Можливо, походив з українсько-польського етнічного прикордоння, адже відомий Мацей Пашковський герба Задора – у Люблінському воєводстві луковський мечник (1686).

«Історія турецька і змагання козацькі з татарами» (Краків, 1615); «Розмова Козака запорозького з перським гінцем» (Краків, 1617¹). Про творчість М. Пашковського в Україні найкраще писав М. Возняк². У Польщі цією постаттю наразі зацікавився Міхал Куран, філолог-полоніст з Лодзі, який щойно приготував про цього публіциста і історика окрему працю³.

Зрештою, до переліку «україноцентричних» віршованих історичних творів можна додати й *Войтеха Кіцького*⁴. Він є автором римованої праці «Dialog o obronie Ukrainy, u robudka z przestroga. Dla zabezpiezenia Incursiom tatarskim» / «Діалог про оборону України...» (Доброміль, 1615)⁵.

Навіть жартівлива «фрашка» має заслуги перед вітчизняною історіографією⁶. Ось, наприклад, ідею, популярну в модерних українських істориків, про родовий зв'язок української козаччини з антипольським повстанням Мухи (1490–1492), здається, уперше озвучено 1620 (1621?) р. пов'язаним зі Львовом сатириком *Яном Дзвонівським*. Так, виписуючи реєстр козацьких діянь, він писав:

Fraszka* był Kozak Mucha za króla Olbrachta,
Fraszka i Nalevajko, jam też kozak Płachta.
Bo ci przeciw ojczyźnie wojowali, ale
Jam zaś ojczyzny bronił ręką swoją cale⁷.

¹ Сучасні українські переклади див.: *Марсове поле*. Героїчна поезія в Україні X – початок XIX століть. – К., 2004; *Слово многоцінне*. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). У 4-х кн. – К., 2006. – кн. 3; *Шевчук В.* «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам'ять століть. – К., 1997. – № 3. – С. 38–50.

² *Возняк М.* Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру [Додаток]: Уривки з книги Пашковського з 1615 р. // Записки НТШ. – Львів, 1927. – С. 141–161.

³ *Kuran M.* Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012. – 664 S. Куранева «Пашковськіана» почалася статтею: *Kuran M.* «Chorągiew sauramatcka w Wołoszech» Marcina Paszkowskiego jako przykład epickich nowin poświęconych batalii chotimskiej z 1621 roku // Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica. – № 10. – Łódź, 2008. – S. 21–40.

⁴ Про В. Кіцького відомо, що був він ще автором «Zwierciadło Ich Mościom Panom tak Duchownym, jako i Swietckim w Greckiej Wierze będączym. Z strony Kalendarza, także i o zwierchności Papieskij... nowo wydane» (Краків, 1630) – невеличкого твору цікавого як практика добору історичних аргументів у творах на традиційно-«руські» теми.

⁵ *Слово многоцінне...* – кн. 1. – С. 602–620. «Dialog...» – ще один проект інспірований Я. - Щ. Гербуртом?

⁶ Про цінність річпосполитського літературного анекдоту для вітчизняної інтелектуальної традиції нам уже доводилося писати, див.: *Вирський Д. С.* «Русин для Русина дасть собі зуб вирвати, але для Ляха не хоче і волоска»: образ русина та Русі в польському літературному анекдоті кінця XVI – першої половини XVII ст. // Борисфен. – Дн-ськ, 2008. – № 6. – С. 28–29.

* «Fraszka» тут у сенсі пародія, поспіховисько, а не справжній козак.

⁷ *Dzwonowski J.* Konterent cudowny i siła Kozaka Płachty, ukrainca, który był przyciągnął z Sajdacznym Kozakiem do Morawy we dwudziestu tysięcy kozaków wybomych i dzielných młodoców, przeciw ludziom niechrześciańskim, w roku 1620 // Pisma Jana Dzwonowskiego (1608–

Підозрюю, що й широкознаний лист запорожців турецькому султану за наративний взірець мав послання козаків-лісовчиків до Лютера¹.

*Поляка з Литвином
розмова про Україну:
від Папроцького до Гваньїні*

Люблінська унія 1569 р. пробудила зацікавлення Україною як у тих, хто втратив, так і у тих, хто набув, як у нових зверхників з Корони Польської, так і у старих панів з Великого князівства Литовського. Не дивно, що вже наприкінці XVI ст. свої колоритні «українські» політичні проекти на суд громадськості винесли Йосип Верещинський² та Петро Грабовський³, а Миколай-Криштоф Радзивіл (Сирітка), опікуючись проектом карти Великого князівства Литовського (видана в Амстердамі бл. 1603 і 1613 рр.), послав 1596 р. Томаша Маковського скласти й мапку нижнього Дніпра⁴.

Менш знані в модерній Україні інші «оборонні» проекти річпосполитських авторів рубежу XVI–XVII ст.: Кшиштофа Варшевицького «Paradoxa» (Вільно, 1579; Прага, 1588; Краків, 1598; твір дуже загального змісту); Северина Бончальського «Ochrona koronna» (Краків, 1606); Мартина Пашковського (Задора) «Traktat de offensivo bello...» / «Трактат про наступальну війну» (Краків?, 1613); Миколая Хабельського «Sposób rządu koronnego i gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być» (трактатик

1625). – Kraków, 1910. – S. 87. Щодо культу козака *Мухи*, то, можливо, з ним слід пов'язати згадку вірменською хронікою Агопа і Аксента Кам'янецьких у Кам'янці-Подільському 1615 р. могил козаків *Мухи* та Калини (біля розп'яття за Польською брамою), поруч з якими тоді урочисто поховали двох скараних на вимогу турків козаків, див.: *Гаркавець А. Н.* Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Алматы, 2002. – С. 537.

¹ [Habspert Nikiel]. List o Kozakach Polskich. – В.м.д., 1636.

² *Wereszczyński J.* Droga pewna do prędszego y sńadnieyszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń Królestwa Polskiego, jako też względem drożnieyszej obrony wszystkiego ukraińskiego położenia od nieprzyjaciół Krzyża świętego. – Kraków, 1590; *Його ж.* Publika... tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżаком według reguły maltańskiej. – Kraków, 1594; *Його ж.* Pobudka (1594 r.) // Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezija ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Antologia. – Cz. 2. – Kraków, 1998. – S. 36–46; *Його ж.* Pisma polityczne ks. Józefa Weresczczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowie, z wiadomością o jego życiu i pismach i z dołączeniem podobizny własnoręcznego jego podpisu. – Kraków, 1858; *Лен'явко С.* Проект колонізації Придніпров'я П. Грабовського (1596 рік) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. VII. – Запоріжжя, 1999. – С. 15–19; *Сіткова А.* О писарстві Józefa Weresczczyńskiego. Wybrane problemy. – Katowice, 2006.

³ *Grabowski P.* Zdanie syna koronnego. – Kraków, 1858 [1-е вид. 1595 р.]; *Його ж.* Polska niżna albo Osada polska osobliwie na ochronienie pogranicznych państw od tatory na opatrzenie rozplodzonych synów koronnych pachołków chudych: 1596. – Kraków, 1859; *Лен'явко С.* Проект колонізації Придніпров'я П. Грабовського (1596 рік)...

⁴ Ця поїздка має, щоправда, лише непрямі підтвердження, див.: *Кемпа Т.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) – wojewoda wileński. – Warszawa, 2000. – S. 211–212.

при брошурі цього автора «Pobudka narodów chrześcijańskich na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża św.» (1615)). Зрештою, і козацька тема стала звичною для річпосполитської політичної публіцистики з часів перед Хотинською війною 1621 р.¹

Шукаючи «першокласиків», зауважимо, що на особливий внесок до «історичної регіоналістики» Речі Посполитої, в цікавій тут україноцентричній перспективі, може претендувати *Бартош Папроцький* (1543–1614). Початковий період його творчості тісно пов'язаний з «українною» тематикою. Їй безпосередньо присвячені віршовані «Historya zalosna o prętkości y okrutności Tatarskiey a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiey y Podolskiey» / «Історія жалісна про прудкість та лють татарську і про суворе мордування та псування земель руської та подільської» (Краків, 1575)², «Panosza, to jest wysławienie panów i paniąt ziem ruskich...» / «Паносша, себто уславлення панів земель руських і подільських» (Краків, 1575³) та так само полономовний «Короткий і правдивий опис в'їзду до Волох Івана-воєводи, котрого Підковою звать» (Краків, 1578; знаний К. Несецькому, наразі не віднайдений). Припускаю, що саме останній твір у скороченому прозовому варіанті переказано у розширеному М. Пашковським виданні 1611 р. хроніки А. Гваньїні⁴.

Угорські та німецькі каталоги (зокрема і знаний покажчик літератури з османістики К. Гьоллнера) відносять до творів Папроцького ще й «Warhatlige Beschreibung des kriegs, welchem der Walachische Wojewod Jvon mit den Türcken geführt. Item: vom tödtlichen Abgang des türk. Kaisers Solimanni» / «Правдивий опис війни, яку волоський воєвода Івоня з турками вів...» (Б. м. д., 1576; 20 арк., переклад з польської мови – зазначено, що уперше твір виданий у Кракові 1575 р.). Єдиний відомий примірник цього видання зберігається у Відні в Національній бібліотеці (по ознайомленні із ним, я схильний підтримати рацію атрибуції цього твору Б. Папроцькому).

¹ *Chabielski M.* Sposób rządu koronnego i gotowości. Obrona Rzeczypospolitej, jakaby miała być. Wydany przez Mikołaja Chabielskiego z Chabielec. Więznia Tureckiego. – Kraków, 1615; *Gajewski K.* Rozmowa Ukrainy z żołnierzem wydana gwoli łatwiejszemu sposobowi obronienia granic Korony Polskiej od nieprzyjaciół chrześcijańskich. – В. м. і др., 1619 (нині, впродовж, втрачена); «Jego Mości xiędza Lubienieckiego biskupa wołoskiego consilium Królowi Jego Mości podane w Warszawie». – Бібліотека Ягеллонська в Кракові (далі – *Bibl. Jagell.*). – Rkps 102, k. 505–507 (за іншою, новішою, нумерацією С. 251–252); *Niebylski Nikodem.* Declaratia abo Obiaśnienie kart kozackich. – Б. м., 1621; *Rozwadowski M.* Zaciąg woienny, to iest, sprawy potoczne terazniejsze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przelożone. – В. м. і др., 1622.

² Ширше про цей твір див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... (підрозділ 3.2).

³ Уривок з неї опублікував П. Куліш, див.: *Кулиш П. А.* История возсоединения Руси. – Т. 2. – СПб., 1874. – Приложение: Ода Папроцкого в честь Руси: Do Polakow. – С. 425–427.

⁴ Див. зокрема: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С. 430–434.

Багато «українського» матеріалу в історико-генеалогічних працях «Gniazdo snoty» / «Гніздо цноти» (Краків, 1578^{*}) та «Herby rycerstwa polskiego» / «Герби рицerstва польського» (Краків, 1584). В останньому виданні зреферована і втрачена (незакінчена?) віршована «Історія» про запорізьку виправу Самійла Зборовського 1579 р.

Цікаво також, що явна заангажованість стосовно регіональної традиції трьох «руських» воєводств долюблінської Корони Польської (Руське, Подільське, Белзьке) робила з Папроцького виразного реципієнта давніх ідеологем-традицій Галицько-Волинського князівства (вже адаптованих ідеологами «Корони») та скептика щодо «литовських» історичних концептів. До речі, «Герби» невдовзі нашли продовжувача – Станіслав Барановський довів їх до 1634 р. (цей рукопис уже у XVIII ст. позичав К. Несецькому київський біскуп Ю. -А. Залуський)¹.

Чимало матеріалу з українного буття містить і твір Папроцького «Urominek albo przestroga zacnemu narodowi Polskiemu i wszelkim stanom W.X.Lit. naymileysy sługa y brat na to Interregnum oddaie, napisany y wydany w r.1587», що є чи не найгострішою критикою королювання Стефана Баторія (спрямований, щоправда, більше проти фаворита цього короля – Яна Замойського). Автор риторично питає скільки подільських бранців пішло до Криму і Туреччини; чому не виконав король свої передвиборні обіцянки з викупу полонених і компенсації пограбованого; за що карав «мужів добірних»-козаків; та, зрештою, наводив промовисті факти королівської несправедливості.

Згодом цікаву хроніку за 1594–1597 рр. (про події війни країн Священної ліги з Туреччиною) Папроцький долучив до опису царювання австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга (1552–1612) у своєму творі «Ogrod krolewsky...» / «Сад королівський» (Прага, 1599). Пізніше вона без змін увійшла до вже чеськомовного видання «Діадох» (Прага, 1602). Про характеристики українських козаків, вміщені у цих працях, мені вже доводилося писати².

Важливою мірою до презентації українських регіональних сюжетів у річпосполитській історіографії спричинилися також три рухливі письменники загальнокоронного формату – Ян-Дімітр Соліковський, Ян Ласицький та Леонард Горецький.

Перший з них – *Ян-Дімітр Соліковський* (1539–1603), знаний в Україні як львівський католицький архієпископ (з 1583 р.), скептик у питанні унії

---

* Його доповнений варіант на шилку життя збирався перевидати *Лукаш Папроцький* (1607–1657), небіж Бартоша. Судячи по всьому, саме за видання 1578 р. Б.Папроцький отримав за наказом від 5.1.1579 р. королівську пенсію (40 флоренів на рік).

¹ *Kilka rysów i pamiątek Ew. go Hellenijusza*. – Poznań, 1860. – S. 355. У бібліотеці Залуських цей рукопис був під № 178 (загинув 1944 р.).

² Див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... (підрозділ 4.1).

Литви та Польщі, симпатик козаків-запорожців і куратор справи греко-католицької унії. Він був автором мови на погреб короля Сигізмунда-Августа («In funere D. Sigismundi Augusti... oratio». Краків, 1574) та особливо цінних записок – «Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti» / «Короткі коментарі діянь Польських по смерті Сигізмунда Августа».

Останні, написані у 1589–1597 рр., оповідали про події 1572–1590 рр., причому автор зосереджувався, майже винятково, на подіях, у яких сам брав участь. Ці «Коментарі» були видані лише 1647 р. у Гданську. З них довге історіографічне життя мав опис страти І. Підкови у Львові.

Поза цим з іменем Соліковського зв'язують також ще один україноцентричний публіцистичний твір – «Votum szlachcica polskiego... o zalozeniu skarbu Rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich...» (1589). У ньому автор висловлював свої не дуже оригінальні міркування щодо покращення оборони України.

Другий з трійці – *Ян Ласицький* (1533 або 1534 – після 1599), то вчений-протестант, письменник величезної історіографічної ерудиції¹. Він знаний як автор, зокрема: 1) монографії окремої військової кампанії (про невдалу виправу на Молдову у 1572 р.) – «Historia de ingressu Polonorum in Valachiam» / «Історія вторгнення Поляків на Волощину» (Франкфурт-на-Одері, 1578)²; 2) хронічки чи радше реляції про перші часи владарювання Баторія у Польському королівстві, написані десь у 1576–1577 рр., – «De initio regemini Stephani» / «Про початок королювання Стефана» (Базель, 1615); а також 3) релігійно-етнографічного трактату – «De Russorum, Moscovitarum et Tartarorum religione» / «Релігії русинів, московитів та татар» (Спіра/Шпайер, 1582³).

Третім був *Леонард Горецький* (бл. 1525 – після 1582). Протестант зі скандальною репутацією, він знаний як автор двох великих історичних праць, що лишилися рукописними та в цілості не збереглися. Мова про «Decades...» – нарис у 20 книгах історії Польського королівства до 1572 р. (фрагмент з них з описом війни в Молдові 1574 р. у 1578 р. в Базелі виданий

---

¹ З недавньої української літератури про нього див.: *Дашкевич Я.* Ян Ласицький и его очерк об армянах на Украине в 70-х гг. XVI ст. // *Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури.* – Львів, 2006. – С. 65–71.

² *Leonardi Corecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Ivoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXVIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. Huic Accesit Jo. Lasicii historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano, et caede Turcarum.* – Francofurti, 1578; *Jana Łasickiego, Historia wtargnienia polaków na Wołoszczyznę z Bogdanem Wojewodą (po którym nastąpił Iwon), i porażce Turków pod dowództwem Mikołaja Mileckiego i Mikołaja Sieniawskiego, roku 1573.* – Petersburg-Mohylew, 1855.

³ Здається, це частина видавничого проекту історика-професора з Вітенбергу *Петера Альбінуса* (Albinus, 1540–1598) під загальною назвою «Scriptores varii de Russorum religione».

у німецькому перекладі та в Франкфурті-на-Одері – у латинському оригіналі і разом з «Historia de ingressu...» Ласицького¹) та хроніки (можливо, це частина продовження «Декад», що включала часи Генріха Валуа та Стефана Баторія) королювання Стефана Баторія (збережений фрагмент за 1576–1582 рр. видано вже аж 1939 р.²).

Крім цього, у промові з приводу т.зв. гданського бунту 1577 р., Горецький відгукнувся і на татарський набіг на Волинь і Поділля у березні того таки року³. Спочатку Горецький говорить про понад 20 тисяч татар-нападників, з яких озброєних 20 тисяч. Далі більше, татар вже 120 тисяч, з яких 60 тисяч нападають на волинське Дубно, а 20 тисяч йдуть на Сокаль, Теревовлю та Кам'янець. Вони пустошать все на своєму шляху, а бранців ведуть до турецького Білгорода-Дністровського.

З іншої опції креслили українські історіографічні сюжети і славнозвісні політичні «питвини» – Мацей Стрийковський та Алесандро Гваньїні.

З них *Мацей Стрийковський* (бл. 1547 – перед 1593) здавна викликав сталий інтерес у історіографів⁴. І нині на ниві «Стрийковіани» активні поляк Збіслав Войтковяк, а також білоруські дослідниці Анна Кичко (Бідная) та Альбіна Семянчук. Перу останньої, зокрема, належить

---

¹ *Leonardi Corecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae...* . Переклади див.: *Leonarda Goreckiego, szlachcica polskiego, Opisanie wojny Iwona hospodara wołoskiego z Selimem II cesarzem tureckim, toczonej w roku 1574.* – Petersburg-Mohylew, 1855; *Горецький Л.* Описание войны Ивонии, господаря волошского // Киевская Старина. – 1889. – № 10. – С. 92–112; *Мемуары, относящиеся к истории южной России.* – Выпуск 1. – К., 1890; *Литвин Михайло, Віженер Б., Горецький Л., Ляссота Е.* Мемуари до історії Південної Русі. – Дн-ськ, 2005. – Вип. 1.

² *[Gorecki L.] Kronika z czasów króla Stefana Batorego 1575–1582.* – Kraków, 1939.

³ *Oratio Leonhardi Gorecii, qua Gdanenses admonetur, ut ab hoc bello nefario abstineant, seseque Stephano regi ultro dedant. Ubi horrendae clades vastitasque Volynicis ac Podolicis regionibus, in Martio anno d. 1577 a Scyti illata commemorantur, rexque Stephanus admonetur, ut post habito hoc bello intestino, contra Gdanenses, junctis viribus suis, pariter cum universis Christianis, eos contra hanc tantam immanitatem Scytharum ac Turcarum convertat.* – Posnaniae, 1577 (24 стор.). Повстання в час зовнішньої небезпеки для держави Горецький подає як обтяжуючий провину гданщан складник.

⁴ *Ptaszycki S.* Ruskie przekłady kronik Bielskiego i Strykowskiego // *Pamiętnik Literacki.* – Т. 30. – Lwów, 1933. – Z. 1–4. – S. 168–184; *Дзира Я.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // *Український історико-географічний збірник.* – К., 1971. – Вип. 8. – С. 83–102; *Radziszewska J.* Macej Strykowski, historyk-poeta z epoki Odrodzenia. – Katowice, 1978; *Wojtkowiak Z.* Maciej Strykowski, dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. *Kalendarium życia i działalności.* – Poznań, 1990; *Borek P.* *Ruś* w «Kronice» Maceja Strykowskiego // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. V. – К., 1992. – С. 57–67. *Ульяновський В. І.* Українські переклади хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII століття // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 1993. – Вип. 1. – С. 5–12; *Толочко О.* Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського з колекції О. Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII століття. Український хронограф і «Синопис» // *Записки НТШ.* – Т. 231. – Львів, 1996. – С. 158–181; *Jučas M.* *Lietuvos metraščiai ir kronikos.* – Vilnius, 2002.

досить свіжий нарис про білорусько-литовські літописи та польські хроніки¹.

З класичного білоруського доробку дивись також працю Сямьона Падокшина². А нещодавно, у зошиті 183 (Т. 44/4) за 2007 р. «Польського словника біографічного», опублікована стаття про М. Стрийковського авторства Агнешки Беджицької та Збіслава Войтковяка³.

Щодо студій над творчістю *Алесандро Гваньїні* (1534–1614) нагадаю, що кілька (кільканадцять?) років Інститут археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України готував видання українського перекладу «Хроніки європейської Сарматії» (за виданням 1611 р.). Нещодавно його завершено (2007 р.)⁴. Деякі частини цього проекту опублікувані Ю. Мициком раніше – у серії «Старожитності Південної України»⁵ та в низці інших його публікацій⁶.

Цікаву тут тему українського козацтва у хроніці Гваньїні аналізував дніпропетровський дослідник Олег Дячок⁷. Цей-таки дослідник також відносно нещодавно підсумував свої багаторічні «гваньїнізнавчі» студії⁸. У Польщі творчістю Гваньїні (у зв'язку з інтересом до М. Пашковського) наразі зацікавився полоніст з Лодзі Міхал Куран.

Творчий доробок обох класиків «великолитовського» історіописання таки чималий. Так, Стрийковський розпочав свою історіографічну кар'єру короткою віршованою історією Польщі та Литви – «*Goniec spoty do prawyuch*

¹ *Семянчук А.* Беларуская-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – Гродна, 2000. У свіжій своїй статті ця авторка позиціонує Стрийковського як «першого історика Східної Європи», див.: *Siemiańczuk A.* Maciej Strykowski – pierwszy historyk Europy Wschodniej // Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU. – Т. XI. – Kraków, 2010. – S. 77–83.

² *Падокшын С. А.* Беларуская думка ў кантэксте гісторыі і культуры. – Мінськ, 2003.

³ *Polski słownik biograficzny.* – Т. 44. – S. 536–541. Певним «свіжим» доповненням до неї є видання: *Wojtkowiak Z.* Odnaleziony tekst Macieja Strykowskiego o bitwie z Moskwą 1564 roku i inne rewelacje w zbiorach rosyjskich i nie tylko. – Poznań, 2010.

⁴ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії... Наразі вийшло вже й 2-е незначно доопрацьоване видання: *Гваньїні Олександр.* Хроніка європейської Сарматії / [упорядкув. та пер. з пол. о.Юрій Мицик]. – К., 2009. – 1008 С.

⁵ *Гваньїні О.* «Хроніка про татарську землю». – Запоріжжя, 2000; *Його ж.* Хроніка європейської Сарматії (молдавська і турецька частини). – Запоріжжя, 2003.

⁶ *Мицик Ю.* Опис Чехії у «Хроніці» Олександра Гваньїні // *Хроніка 2000.* – К., 1999. – Вип. 25–26. – С. 57–63; *Його ж.* Опис України у хроніці Олександра Гваньїні // *Всесвіт.* – К., 2000. – № 11–12. – С. 116–156; *Його ж.* Опис Німеччини і скандинавських країн у хроніці О. Гваньїні // *Гуманітарний журнал.* – Дн-ськ, 2000. – Літо-осінь. – С. 181–210; *Його ж.* Опис Естонії та Латвії в хроніці О. Гваньїні // *Український археографічний щорічник.* – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 264–305; *Його ж.* Опис Греції у хроніці О. Гваньїні // *Історичний журнал.* – К., 2003. – № 4–5. – С. 102–118; *Його ж.* Історико-географічний опис Польщі в хроніці О. Гваньїні // *Історичний журнал.* – К., 2004. – № 4. – С. 73–87.

⁷ *Дячок О. О.* Запорізьке козацтво в «Хроніці Європейської Сарматії» А. Гваньїні // *Історія запорізького козацтва: сучасний стан і проблеми вивчення.* – Дн-ськ, 1990. – С. 70–80.

⁸ *Дячок О.* Хроніст Алессандро Гваньїні // *Український археографічний щорічник.* – № 8/9. – К., 2004. – С. 299–321.

szlachciców uczyniony» (Краків, 1574). Згодом друк побачили його чергові праці: «O początkach, wywodach, dzielnościach... sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego» (1577 – лишилася недрукованою, оповідала історію з легендарних часів до 1506 р.^{*}) та «Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi...» (Кролевець/Кенігсберг, 1582).

Гваньїні – відзначився історико-географічним твором «Sarmatiae Europae descriptio» / «Опис європейської Сарматії» (Краків, 1578; ймовірно, майже цілком – плагіат з матеріалів Стрийковського). Італійське походження автора та латиномовність тексту сприяли популяризації твору в Європі¹.

Підсумовуючи міркування про «польське» і «литовське» дзеркала для України, цікаво відзначити наступне. Автори-патріоти кожної з двох цих «державних традицій», а за найхарактерніший приклад тут можуть правити Папроцький і Стрийковський, у своїх історичних концепціях часто-густо відтворювали давню конкуренцію за «руську спадщину» Галицько-Волинського князівства-королівства (саме його спадкоємцем трактується Корона Польська) та Великого князівства Литовського. «Польські» тези з «литовськими» антитезами виплекали, зрештою, й власне суто «український» синтез.

*Протопреса і
попит на факт*

Маємо бути свідомі, що по всій Європі тоді вже крокувала перша «мас-медійна» революція. Йшлося про постання новочасної «преси». В Італії вже навіть з'являлися друкарні, що спеціалізувались на річпосполитських звістках-новинах. Такою, наприклад, була римська друкарня Лодовіко Грігнані, яка друкувала реляції: про перемоги над татарами 1624, 1626 та 1644 рр.; над козаками та шведами 1625–1626 рр.; над росіянами та турками 1633–1634 рр.; про захоплення в'язнями з України («Русі, підлеглої Королівству Польському») турецьких галер 1628 та 1643 рр. Реляцію про битву під Берестечком 1651 р. надрукували того ж року в Італії відразу в двох місцях – у Римі і Неаполі².

Відтак, жанр реляції-репортажу все потужніше тиснув на історичну нарацію. Власне про реляції маємо відносно недавно ґрунтовну працю Ю. Мицика³. Дослідник у ній оглянув пам'ятки про Україну за період 1475–

^{*} Хронологічні рамки явно «підігнані» під хроніку Кромера.

¹ Латинські друки: Спіра/Шпайер, 1581; Базель, 1582; Франкфурт, 1584; Лейден, 1626, 1627, 1642, переклади – чеською, німецькою, італійською мовами, про пономовний друк Пашковського 1611 р. див. нижче.

² Подібну реляцію 1652 р. (про перемогу поляків над татарами та козаками) див. також: *Бумаги Флорентинського центрального архива...* – Ч. II. – С. 379–386.

³ *Мицик Ю.* Україна XV–XVII століть у світлі тогочасної преси (За матеріалами «летючих листків») // *Записки НТШ.* – Т. 233. – Львів, 1997. – С. 30–46. Про те, що автор не полишає цієї проблематики свідчить і ось така свіжа публікація: *Мицик Ю. А., Пухальська Н. Я.* Італійська

1660 рр., які походили не лише з теренів Речі Посполитої, але й з цілої Європи.

Менш «селективною» щодо «українських» матеріалів, але досить інформативною є праця К. Завадзького про початки «польської преси»¹. Певні доповнення подала також Т. Хінчевська-Геннель². Вона, зокрема, наводить згадку про ще одну реляцію «постхотинського циклу», автором якої був італійський мандрівник та лікар Франческо Ольмо – «*Relazione del Regno di Polonia del Si. Giovanni Francesco Olmo, scritta l'anno 1623*» (Venetia, 1628)*. Зрештою, зауважимо, що публікація офіційних і приватних листів або невеличких брошур відкривала для історика нові джерелознавчі можливості і, зрештою, дарувала йому значно ширшу «публіку».

Ці «малі» наративні форми також часто ставали авторською «пробою пера», демонстрацією вивершеності освіти, відтак, на тлі виразної «шкільної революції», коло їх «творців» зростало чи не в геометричній прогресії. «Демократичні» настанови (чи то неспеціальне читацьке коло) схилили до частішого застосування у подібних нараціях «народних» мов.

Примітно, що вітчизняна історіографічна традиція досі всерйоз не намагалася скільки-небудь ретельно-цілісно опрацювати та інтегрувати до власних обріїв цей наративний комплекс, полишаючи його на розсуд «джерелознавця конкретної проблеми». Більш-менш щастило хіба що «козацьким сюжетам», відтак на добре фахове відчитання та сталий резонанс можуть претендувати, зокрема:

1) спогади («Апологія») Бернарда Претвича (1550 р.)³;

2) «EPICEDION, себто вірш жалобний про благородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького» (Краків, 1585)⁴. Н. Яковенко гадає, що, найімовірніше, автором поеми був *Ждан Білицький* з роду давніх

брошура 1633 р. про участь запорожців у Смоленській війні // Укр. істор. журн. – К., 2010. – № 3. – С. 213–218.

¹ *Zawadzki K. Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI–XVIII wieku.* – Warszawa, 2002.

² *Chynczewska-Hennel T. Najjaśniejsza o Najjaśniejszej. Rzeczpospolita w weneckiej literaturze historycznej XVII wieku // Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* – Т. L. – Warszawa, 2006. – S. 191–203. У моєму перекладі: *Хінчевська-Геннель Т. Найясніша про Найяснішу: Річ Посполита у венеціанській історичній літературі XVII ст. // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки.* – Вип. 4. – К., 2009. – С. 499–513.

* У виданні: *Olmo Gio. Fr. Relazioni della di Venetia del Regno di Polonia et del Regno di Boemia.* – Venezia, 1628.

³ *Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича).* – Запоріжжя-Київ, 1997.

⁴ *Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки.* – К., 1904 (тут – публікація полономовного оригіналу); *Українська поезія XVI ст.* – К., 1987. – С. 169–194 (український переклад В. Пепи); *Українські гуманісти епохи Відродження.* – К., 1995. – Ч. 2. – С. 20–39; *Яковенко Н. Шляхтич «латинський» чи «латинізований». Нотатки на полях поеми «Epicedion» (1585) // Паралельний світ.* – С. 148–153.

волинських бояр (з-під Кременця), слуг-ленників Вишневецьких. Вона також довела залежність тексту «Epicedion'u» від наративних взірців хроніки Стрийковського;

3) Симона Пекаліда «De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor» / «Про Острозьку війну під П'яткою проти низовців, книг чотири» (Краків, 1600)¹;

4) щоденник Еріха Лясоти (бл. 1594 р.)²;

5) окремі твори про Хотинську війну 1621 р.;

6) щоденник козацької війни 1625 р. аноніма (Якуба Собеського?);

7) реляція про т.зв. другий похід на Крим у 1628 р. (взагалі-то вивчена вона недостатньо, джерело інформації про неї – застаріла публікація Северина Голенбійовського з 1852 р.³);

8) реляція 1631 р. гетьмана реєстрових козаків Тимоша Орендаренка про козацьку війну 1630 р. (у переказі Львівського літопису М. Гунашевського);

9) присвячена Самійлу Лашу «Nowa pieśń o woynie kozackiej, która się odprawowała pod Kumejkami nad Dnieprem» / «Нова пісня про війну козацьку...», надрукована, без місця видання, після 15.XII.1637 р.⁴;

10) щоденники Шимона Окольського за 1637–1638 рр. та Станіслава Освенціма за 1643–1651 рр.;

11) славнозвісна праця Гійома Левассера де Боплана «Опис України» (Руан, 1651⁵).

Збагатити цей перелік аналізом маловідомих творів про козацьку війну під проводом С. Наливайка¹, татарських нападів 1527, 1575, 1589, 1626 рр., а

---

¹ Українська поезія XVI ст. – С. 196–242 (український переклад В. Маслюка); *Українські гуманісти епохи Відродження*. – Ч. 2. – С. 40–77; Яковенко Н. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600 рік) // Паралельний світ. – С. 157–188.

² Останнє українське перевидання: *Литвин Михайло, Віженер Б., Горецький Л., Ляссота Е.* Мемуари до історії Південної Русі / [Володимир Боніфатійович Антонович (ред.) Т. С. Завгородня (пер.)]. – Дн-ськ, 2005. – Вип. 1: XVI ст. – 220 С. На жаль, воно не інтегрувало досягнення з польського опрацювання тексту: *Opis Ukrainy* / Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana; [W przekładzie Zofii Stasiewskiej i Stefana Mellera. Pod red., ze wstępem i komentarzami Zbigniewa Wójcika]. – Warszawa, 1972.

³ *Relacya terazniejszej wojska zaporoskiego imprezy do Krymu* // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1852. – Т. II. – С. 21–26 [додаток до статті С. Голенбійовського «Szahingerej i kozacy»].

⁴ Коротку замітку про неї див.: *Мицик Ю.* Незнана польська поема про повстання 1637 р. // *Історичний календар '97*. – К., 1996. – С. 294–295.

⁵ Власне, 1-е видання праці Боплана мало іншу назву «Description des contrées du royaume de Pologne» / «Опис країв Польського королівства» і містило значно коротший текст, аніж «канонічне» видання «Description d'Ukraine» (Руан, 1660), див.: *Перналь Андрій Б., Ессар Денніс Ф.* Гійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С. 34. Докладніше див.: *Їх таки. The first Edition (1651) of Beauplan's Description d'Ukraine* // *Harvard Ukrainian Studies*. – Cambridge, 1990. – Vol. XIV. – № 1–2. – Р. 84–96.

також «козацьких війн» (переважно 1637–1638 рр.)², доводилося і мені. Зрештою, чимало таких наративів, опрацьованих поодинокі в модерній польській історіографічній традиції, ще залишаються слабо відомими в Україні³.

*Й. Бельський:
белетризована історія для
«розбудженої» публіки*

Героєм постбаторіанського покоління річпосполитських історіографів став *Йоахим Бельський* (бл. 1550–1599). Саме про цього історика поет писав, що його твір «стерти» може труд Кромера, бо, за інших рівних («до одної правди яко цілі прямує»), розрахований на ширшу читацьку аудиторію⁴.

Зовні Й. Бельський продовжував справу свого батька Мартина. У 1597 р. в Кракові Йоахим видав «Kronikę polską Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydaną» / «Хроніку польську Мартина Бельського, наново Йоахимом Бельським, сином його видану». Формально це було продовження-доповнення останньої частини «Хроніки всього світу» (присвяченої Польському королівству), утім, насправді, від попереднього тексту лишилося небагато.

Праця обіймала період з найдавніших часів до 1586 р. Причому найсильнішою стороною творчості Й. Бельського стала не фаховість як історика, а блискуча літературна польська мова. Автор широко користувався «готовими» наративними матеріалами (головним його авторитетом був Кромер), практично ухиляючись від власне дослідницької роботи, рідко використовував актові першоджерела. Недоліками його праці вважали слабкий критицизм, надмірну увагу до деталей та шляхетську апологетику.

Існує рукописний список-редакція праці Й. Бельського 1606–1607 рр., який доводить хроніку до 1598 р. Його перший видавець – Ф. -М. Собещанський¹ –

¹ *Вирський Д. С.* У борні з козацькою фортуною (специфіка одного літературного образу «гетьманського подвигу» С. Жолкевського у війні з С. Наливайком) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогобич, 2004. – С. 156–163.

² *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... (§ 3.1. Війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція; § 3.2. Хроніка успішного татарського нападу 1575 р. (Б. Папроцького віршована «Історія жалісна...»); § 3.3. Анонімна реляція «міжнародна» про набіг татар 1589 р.); § 4.4. Новий самостійний сюжет – «війна козацька» («Марс савроматський» С. Шимановського etc)); *Його ж.* Битва під Білою Церквою 1626 р. та «Реляція правдива» Яна Доброцького // Укр. істор. журн. – К., 2010. – № 6. – С. 150–160.

³ Ось наприклад: *Jasnowski Józef.* Dwie relacje z wyprawy Zamojskiego pod Cecorę w r.1595: 1) Relacja anonimna; 2) Diariusz Pawła Piaskowskiego // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1938. – Т. 10. – С. 240–250. До цього можна додати і колоритний твір пера самого Я. Замойського (видрук листування з папою римським) про прорив 1594 р. татар в Угорщину через територію Речі Посполитої: «De transitu Tartarorum per Pocusiam Anno M.D.XCIII...» (Краків, 1594).

⁴ Вірш Станіслава Гроховського «На хроніку польську Йоахима Бельського» (1609 р.) цит. за: *Zawacki T.* Katalog ksiąg i królów polskich. – Katowice, 2004. – S. VIII.

вважав, що доповнення 1587–1598 рр. також зробив Й. Бельський, але невдовзі В. Негрінг², спростував цю точку зору (Собещанський погодився з аргументами Негрінга). Пізніше Барич обережно схилився до визнання за Йоахимом Бельським авторства цього доповнення, хоча й досі це питання вважається невіршеним³.

Особисто я вважаю аргументацію Негрінга переконливою, аби її спростувати, треба вдатися до надто багатьох «але». Відтак, має сенс наразі при посиланні на текст за 1587–1598 рр. вживати термін «*продовження / продовжувач хроніки Й. Бельського*».

Хроніка Й. Бельського мала величезне значення для української традиції, власне, це був перший (поруч із Стрийковським і Гваньїні) новочасний історик, якого «українці» читали досить широко, причому аж до XVIII ст. включно. Не дивина, що й досі український національний гранд-нарратив має виразний пієтет до тексту Бельського⁴.

З найраніших «руських» рецепцій хроніки Й. Бельського (кінця 1580-х рр.?) відома рукописна історична збірка рубежу XVI/XVII ст. зі зборів бібліотеки Чарторийських у Кракові⁵. Склад збірки (всього 269 стор.) такий: на першій обкладці напис «*Rekopism ruski Eszdrasa Szleydana*». Далі – Книга Ездри, тобто її переказ від згаданого Йоганеса Слейдана (1506–1556) – стор.1–20. Опис подорожі З. Герберштейна до Москви в 1516 р. (уривок), за виданням 1564 р. «Хроніки цілого світу» М. Бельського – стор.21–25. Стор.26–28 – чисті. Далі «Хронограф руський від панування Августа [себто короля Сигізмунда Августа] до 1585 р.»: факти до 1559 р. списані за хронікою Й. Бельського, потім йде оригінальне оповідання про смерть римського папи Григорія XIII, подана як кара за зміну календаря; далі, здається, сунуть вже різночасові доповнення – перелік римських пап до 1735 р.; копія твору І. Потія «*Unija al'bo vyklad...*» (Вільно, 1595); інші виписки з М. Бельського; розділ XII згаданої книги Ездри; промови Григорія Ниського.

<i>Академізація або вчені історики: Любенський, Старовольський, Петріцій etc</i>

Найбільш визначним істориком доби тривалого королівання першого польського монарха з династії Вазів – Сигізмунда III (1588–1632) був *Станіслав Любенський*

---

¹ *Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* – Warszawa, 1851.

² *Nehring W.* O historykach polskich XVI w. – Cz. 2. O życiu i pismach Joachima Bielskiego. – Poznań, 1860. – S. 68–76.

³ *Śniezko D.* «Kronika wszystkiego świata» Marcina Bielskiego. – S. 282.

⁴ Див. зокрема: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... (підрозділ 4.2).

⁵ Актуальна сигнатура 1273 I; мікрофільм Національної бібліотеки <BN> у Варшаві № 16124.

* *Книга Ездри* (Езри) – 15-а книга Ветхого Заповіту (Біблії). Написана бл. 460 р. до н.е.

(1573–1640). Про нього нещодавно вийшла розлога монографія В. Грачика¹, утім, для знайомства з Любенським-істориком корисніша невикористана там стаття Ю. Длугоша². Зрештою, найсвіжішою розвідкою про С. Любенського є «Післямова» Я. Билінського та В. Качоровського до сучасного видання польських перекладів його творів³.

Учений прелат був автором численних історичних творів, першим з яких став «Brevis narratio profectioes in Sueciam...» / «Короткий опис від'їзду до Швеції...». Він оповідав про поїздку короля Сигізмунда III до батьківської Швеції 1593–1594 рр. Між іншим, Любенський згадав тут і про перебіг першої «козацької війни» – повстання під проводом К. Косинського 1591–1593 рр.

Одним з найважливіших його творів став «De motu civili in Polonia libri quattuor» / «Про громадянське повстання в Польщі книг чотири». У ньому історик представив події рокошу М. Зебжидовського 1606–1608 рр.

Любенський також був автором численних історико-політичних трактатів, які, утім, волів не публікувати за свого життя. Тільки 1643 р. в Антверпені видано ошатний том його праць під титулом «Opera postuma...» / «Твори посмертні...». З нього хіба що, перекладений польською мовою у 1855 р., «Короткий опис поїздки до Швеції Сигізмунда III» було введено до обігу модерної української історіографії. Про характеристику козацтва, створену С. Любенським, мені доводилося писати раніше⁴.

Позмагались з історіографічним доробком Любенського з-поміж сучасників здатний, либонь, лише *Шимон Старовольський* (1588–1656) – «польський Варон», письменник енциклопедичного формату⁵. Волиняк з убогої боярської родини, він зробив кар'єру наставника магнатських дітей. Його «вчительські» інспірації відбилися у друці нарисів з методології та дидактики історії – «Penu historicum» / «Страва історична» (Венеція, 1620; Рим, 1653). У ньому особливо цікавим є окреслення тогочасної лектури з «теорії історіографії», що дає уявлення про методологічні межі, досяжні для річпосполитського історика.

¹ Graczyk W. Stanisław Łubieński – pasterz, polityk i pisarz: 1574–1640. – Kraków, 2005.

² Długosz J. Stanisław Łubieński (1573–1640) – biskup, podkanclerzy, historyk-polemista // Studia historyczno-prawne: prace dedykowane Profesorowi Janowi Sereyde... – Opole, 2004. – S. 65–72.

³ Posłowie // *Łubieński S.* Droga do Szwecji Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego, w 1593 roku (przełożył Adam Benedykt Jocher); Rozruchy domowe w Polsce w latach 1606–1608 (przełożyła Sylwia Szczygieł) / wydali Janusz Byliński i Włodzimierz Kaczorowski. – Opole, 2009. – S. 183–231.

⁴ Див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... (підрозділ 4.2).

⁵ Про внесок Старовольського до історії історіографії див.: *Topolski J.* «Prawda nie tylko jest piękną ozdobą historii, lecz samą jej duszą» (O miejscu Szymona Starowolskiego w historii historiografii) // *Ludzie. Kontakty. Kultura XVI–XVIII w. Prace ofiarowane prof. M. Boguckiej.* – Warszawa, 1997. – S. 201–207.

Старовольський згадує тут таких авторів: «*Celius Sekundus*» [Целіо Секундо Куріоне (Curione, 1503–1569) – італійський теолог і філолог, автор «*De utilitate historiae legendae*» / «Про користі читання історії»]; «*Lukian*» [Лукіан з Самосати (123–190) – давньогрецький ритор, автор «Як належить писати історію»]; «*Dionizjusz z Halikarnasu*» [Діонісій з Галікарнасу (60–5 рр. до н.е.) – давньогрецький ритор та історик, автор монументальної «Археології римської» та праці «Про стиль Фуکیدіда»]; «*Franciszek Patricius*» [Франциско Патріці (1529–1597) – італійський вчений, автор «*De historia dialogi*» / «Про історію діалоги» (1560)]; «*Franciszek Balduinus*» [Франциск Балдуїн (Baudouin, 1520–1573) – французький вчений, правник, автор «*De institutione historiae universae*» / «Про навчання історії всесвітньої» (1561)]; «*Jowian Pontanus*» [Йоанн Понтанус (1426–1503) – урядник канцелярії неаполітанської держави, історик, автор «*De arte historiae tractatus*» / «Про мистецтво історії трактат»]; «*Andrzej Frankenberger*» [Анджей Франкенбергер (1536–1590) – ректор гімназії Гданської, професор у Віттенберзі, автор «*De lectione historiarum*» / «Про навчання історії» та «*De dignitate et amplitudine historiae propheticae*» / «Про велике значення священної історії»]; «*Tomasz Porkatius*» [Томаш Поркатиуш (Поркатиус, Поркаччі, бл. 1530–1585) – італійський історик, займався переважно історією античності та Італії (біографістика)]; «*Fryderyk Tilemann*» [Фридерик Тілеман († 1598) – німецький професор історії, автор «*De historicorum delectu*» / «Про підбір істориків»]; «*Antoni Possewino*» [Антоній Поссевіно (1534–1611) – італійський єзуїт, папський дипломат, легат у Польщі за короля С. Баторія, автор творів з різних ділянок, зокрема: «*Il soldato Cristiano*» / «Воїн Христов» (1569), «*Bibliotheca selecta de ratione studiorum*» / «Вибрані книжки про спосіб навчання»]; «*Jan Beurerus*» [Йоган-Якуб Беурер († 1605) – професор латини з Фрайбурга, автор трактату «*Synopsis historiarum et methodus nova*» / «Огляд історії та новий метод» (1609)]; «*Filip Glaserus*» [Філіп Гласер (1554–1601) – філолог та історик в Стразбурзі, автор «*Syngramma historicum*» / «Твір історичний», де є міркування про відповідне читання історії]; «*Franciszek Robortello*» [Франческо Робортелло (1516–1568) – італійський гуманіст, професор ораторського мистецтва в Падуї та Болоньї, автор «*De facultate historica*» / «Про можливості історії» (1548)]; «*Sebastian Fox*» [Себастьян Морзілло Фокс (1528–1568) – іспанський філолог та історик, автор «*De historiae institutione dialogus*» / «Про настанови історії діалог»]; «*Uberto Foglieto*» [Уберто Фоглієто (1518–1581) – італійський історик, автор «*De ratione scribendae historiae*» / «Про спосіб писання історії» та «*Elogia clarorum Ligurum*» / «Похвали славних Лігурів»]; «*Antoni Viperanus*» [Йоанн-Антоні Віперанус (бл. 1540–1610) – італійський теолог, філософ та оратор, автор «*De scribenda historia liber*» / «Про писання історії книга»]; «*Krzysztof Milaeus*» [Христофор Милеус (Милаеус, † 1570) – швейцарський вчений, автор «*Consilium de scribenda universitatis rerum*»

historia» / «Порадник про писання всесвітньої історії» (1548)]; «*Dionizjusz Lambinus*» [Діонісій Ламбінус (Ламбін, 1516–1572) – французький філолог, професор в Парижі, видавець та коментатор багатьох античних авторів, зокрема, Непота]; «*Ventura Caecus*» [Вентура Каекус/Фалконетті (Саесо/Сіесо, Falconetti, XVI ст.) – історик з Болоньї, автор «*De conscribenda historia dialogus*» / «Діалог про писання історії» (1563)]; «*Krzysztof Pezelius*» [Христоф Пезеліуш (Пезел, 1539–1604) – протестантський теолог з Бремена, автор «*Mellificium Historicum*» / «Роблення меду історичного»]; «*Jan Sambucius*» [Ян Самбуціус (Sambucus, 1531–1584) – угорський/словацький лікар та історик, автор численних історичних праць та перекладів античних письменників]; «*Antoni Riccobonus*» [Антоній Ріккобонус (1541–1599) – італійський філолог, правник, автор «*Commentarius de historia fragmentis historicorum veterum illustratus*» / «Коментарі про історію, фрагментами з давніх істориків ілюстровані»]; «*Dresserus*» [Матей Дрессер (1536–1607) – професор історії та ораторського мистецтва в Лейпцизі, видав твір «*Isagoge historica per millenarios distributa*» / «Впровадження до історії, поділеної на тисячоліття»]; «*Melchior Canus*» [Мельхіор Канус (Кано, 1523–1560) – домініканський теолог, філософ та історик у Саламанці]; «*Bartłomiej Keckermann*» [Бартоломій Кекерман (1572–1609) – гданщанин, автор трактату «*De natura et proprietatibus historiae commentarius*» / «Про природу та властивості історії коментарі», про нього також див. далі]; «*Jan Bernartius*» [Йоанн Бернартіус (1567–1601) – учень гуманіста Юстуса Ліпсія (1547–1606). Бернартіус написав трактат «*De utilitate historiae legendae*» / «Про користі від читання історії», в якому розвивав та тлумачив погляди Ліпсія. Цю працю Старовольський вважає найбільш цінною¹.

Як секретар та історіограф героя Хотина гетьмана Яна-Кароля Ходкевича Старовольський був творцем кількох антитурецьких праць: «*Wielkiego Turka listów*» (Краків, 1618; це переклад латиномовної книжки Лаудівіуса* з 1512 р.), «*Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów Perekopskich*» (Краків, 1618), «*Dyskurs o wojnie tureckiej*» (після 1633) та ін. З цікаю темою також тісно пов'язані військово-історичні трактати – «*Eques Polonus*» / «Лицарство польське» (Венеція, 1628) та «*Institutorum rei militaris libri VIII*» / «Настанов справи військової книг VIII» (Краків, 1639 та 1640; Амстердам, 1641; Флоренція, 1646). В останніх Старовольський, зокрема, яскраво «вписав» українське козацтво до історичних (аж до античності) та сучасних контекстів військового мистецтва.

Потрапили козацькі ватажки і до іншого відомого твору вченого – збірки біографічних нарисів «*Sarmatae bellatores*» / «Сарматські войовники» (Кельн,

¹ *Starowolski Sz. Wybór z pism.* – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991. – S. 5–8.

* *Laudivio Zacchia de Vezzano* (Lauduvio Vezzanense, Laudivius Hierosolimitanus). 1-е видання його «*Epitolae Magni Turci*» – Неаполь, 1473.

1631; містить 133 життєписи). Так, тут зустрічаємо замальовки про О. Дашковича, Я. Свірчовського, Г. Голубка, Г. Лободу та П. Сагайдачного.

Серед праць Старовольського на історичну тематику цікава і монографія про часи Сигізмунда I – «De rebus Sigismundi Primi» / «Про справи Сигізмунда Першого» (Краків, 1616). До неї доволі штучно (книга IV) було приєднано й оповідання про бурхливе господарювання Івоні в Молдові (1569–1574 рр.). З останнього історик виніс стійкий інтерес до постаті Яна (Івана) Свірчовського. Цей-таки твір послужив основою для його подальших апологій О. Дашковича як засновника українського козацтва.

Перу Старовольського належать також перший канон історії літератури Речі Посполитої – «Scriptorum Polonicorum hekatontas» / «Письменників польських [чудова] сотня» (Франкфурт-на-Майні, 1625) та компендіум «Monumenta Sarmatarum» / «Пам'ятник сарматів» (Краків, 1655), в якому зібрано 1900 надгробних написів з теренів усієї Речі Посполитої. До аналізу конкретних творів Старовольського мені вже доводилося звертатись раніше¹.

Першим власним офіційним історіографом на той час обзавівся і Краківський університет. Ним став львівський уродженець *Ян-Іноцентій Петрицій* (1592–1641), відомий також як лікар, ритор та педагог. Як історик Петрицій знаний за твором «Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX» / «Історія справ у Польщі, що відбулися року 1620» (бл. 1622, оповідав про події 1620 р.). Він, доповнений реляцією про Хотинську війну 1621 р. (на базі діаріуша Я. Собеського), удруге-таки виданий під титулом «Rerum in Polonia ac graeciae belli cum Osmano Turcarum imperatore gesti finitique historia anno MDCXX et MDCXXI» (Краків, 1637). У довідниковій літературі (зокрема, «PSB») це видання, зазвичай, помилково датують 1632 р. (напевно, за Естрайхером, у якого є згадка і правильної дати видання – 1637 р., але той бібліограф вважав її новим перевиданням праці 1632 р.). Вірогідно, помилка пов'язана з останньою датою (1632 р.), на якій закінчується оповідання Петриція.

Є вістка, що Петрицій залишив у рукописі аннали до 1628 або 1638 року (не збереглися)². У його історіографічному доробку є також праця «Comitia sapientum» / «Зібрання мудрості» (1628), яку вважають за першу на річпосполитському ґрунті спробу синтетичного осягнення всесвітньої історії та культури; а також кілька «прмов», що стосувались подій польської історії; та фрагмент опису російської Смути (першої Димитріади) – «Historia Moschovitica», 1641. Друк останнього твору в Кракові було перервано в зв'язку із смертю автора – збереглися, без титульної сторінки, книги I, II та початок III. Уся праця сперта, як припускають, на матеріалах і нотатках

---

¹ Див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... (підрозділи 2.3 і 4.3).

² Petrusy Jan Innocenty (*L.Hajdukiewicz*) // *Polski słownik biograficzny*. – Т. 25. – С. 701–703.

батька вченого – знаного професора Краківського університету, лікаря і філософа Себастьяна Петриція (1554–1627).

Справу Я. -І. Петриція як історіографа Краківського університету продовжували *Ян Цинерський* (Рахтамович, 1600–1654; його річніки за 1641–1647 рр. не збереглися) і *Станіслав Темберський* (між 1610 та 1620–1679). Останній з 1647 р. стало працював над латиномовною хронікою сучасності («*Annales*» за 1647–1672 рр.: частина за 1647–1656 рр. видана наприкінці XIX ст.¹; частина за 1657–1666 загинула; остання партія за 1667–1672 рр. досі не друкувалась²). У ній, зокрема, широко оповідалося про Козацьку революцію (а порівняння Б. Хмельницького з Яном Жижкою взагалі, здається, унікальне)³.

Варшевицький:
політологія і популяризація

Доволі скромним і нетривким був історіографічний доробок іншого примітного на рубежі XVI–XVII ст. інтелектуала, званого іноді «польським Макіавелем», – *Кишиштофа Варшевицького* (1543–1603)⁴. Схильний до загальноєвропейської «системи координат» для думки, він ще у 1585 р. склав синхронічні таблиці всесвітньої історії – «*Memorabilium rerum et hominum coaevorum descriptio ab orbe condito usque ad MDLXXXV*» / «Визначних справ та людей однакового віку опис від заснування світу до 1585 р.».

«Об'єктивізм» (а радше прагматизм) зробив Варшевицького помітним і на полі «критики історіографії». Його твори «*De origine seu derivatione generis et nominis Poloni dialogus*» / «Діалог про походження або запозичення роду та імені поляків» (Вільно, 1580) та «*De origine generis, et nominis Poloni Dialogus*» / «Діалог про походження роду та імені поляків» (Рим, 1601) про початки історії поляків спростували, або підставили під сумнів, чимало легендарних матеріалів, уведених до обігу Кромером та, особливо, Бельським (зрештою, заступити їх пропонувалось іншими, такими ж непереконливими, легендами).

Зокрема, більш цікавий для нас текст першого з двох вищезгаданих творів представляв собою фіктивний діалог між двома «взірцевими» польськими магнатами – Яном Тарновським та Яном Тенчинським. Стверджувалось (явно за Оріховським), що слов'яни не від скіфів (татар-кочовиків) чи німців, а

¹ *Stanisława Temberskiego Roczniki 1647–1656*. – Kraków, 1897.

² Зберігається в: *Bibl. Jagell.* – Rkps.230.

³ Розлогий огляд українських сюжетів частини тексту за 1647–1656 рр. подав Степан Рудницький, див.: *Рудницький С.* Нове жерело до історії Хмельниччини // *Записки НТШ*. – Т. XXIII–XXIV. – Львів, 1898, кн. III–IV. – С. 1–22 (наукова хроніка).

⁴ *Вержбовський Ф.* Христофор Варшевицький (1543–1603) и его сочинения: историко-литературное исследование. – Варшава, 1885; *Wierzbowski T.* Krzysztof Warszawicki 1543–1603 i jego dzieła: monografia historyczno-literacka. – Warszawa, 1887; *Leśnodorski B.* Polski Makiawel // *Ludzie i idee*. – Warszawa, 1972. – S. 38–61.

радше близькі грекам (мову, характер та звичаї мають схожі із грецькими). Назва слов'ян від слова «слава». Зауважено, що існує в архівах турецьких заповіт Олександра Македонського, в якому землі від Балтики до Адріатики той надавав слов'янам. Ім'я *sarmatів* останні прибрали після перемоги над скіфами (сармати виводяться від біблійного Асармота).

Співрозмовники креслять величезні розміри давніх слов'янських держав. За німецьким хроністом А. Кранцем,¹ вони відкидають теорію про походження Чехів та Поляків від Русів з Новгороду. Зауважують, що поляки можуть походити від слова «поле» або від Леха-Ляха (поЛехія-поЛяхія), а може, від «*polus*»-полюс (етимологія почерпнута з середньовічного «Життя Карла Великого» пера Ейнгарда). Зрештою, співрозмовники не розв'язують це питання остаточно.

На жаль, мазовшанин Варшевицький, поза загальноєврохристиянським антитурецьким контекстом та панслов'янськими ідеями, мало цікавився українською проблематикою. Його хроніки першого (по смерті Сигізмунда-Августа) та третього (по смерті Стефана Баторія) безкоролів'їв – «*Regum polonicarum libri tres*» / «Справ польських книги три» та «*Regum polonicarum liber XIII*» / «Справ польських книга XIII» (написані у 1589 р., а видані лише у XIX ст.), сконцентровані на діях «центрального уряду» та не мають примітних екскурсів у провінційне життя (за винятком хіба що рідної Мазовії). Те саме можна сказати й про популярну у сучасників промову на погреб С. Баторія – «*In obitum Stephani I. regis Poloniae oratio (1586)*»², що була видана разом з «Полонією» М. Кромера (Кельн, 1589).

Про вищезгадані хроніки варто зауважити, що обидві вони складають початок та кінець нереалізованого масштабного історіографічного проекту Варшевицького. «*Libri tres*» оповідають про події з дня смерті Сигізмунда-Августа (7.VII.1572) до початку елекційного сейму (відкрився 5.IV.1573), причому третя книга незакінчена, текст обірвано на середині фрази. «*Libri XIII*» – це лише 13-а книга – від смерті С. Баторія 12.XII.1586 р. до захоплення в полон ерцгерцога Максиміліана 24.I.1588 р.

Небагато «українців» потрапило і до укладеного Варшевицьким куценького списку/реєстру славних Поляків (144 гасла: 29 монархів, 44 записи про одну або кілька осіб святих і блаженних, 39 лицарів та 27

---

¹ Krantzius A. *Wandalia – de Wandalorum vera origine, variis gentibus, crebris e patria, migrationibus, regnis item, quorum vel autores vel eversores fuerunt.* – Frankfurt, 1575 (1-е видання – Кельн, 1519; текст його писався з 1502 р.). Видання 1575 р. вийшло спільно із Кромеровою «Полонія або про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського книги дві» (у цьому виданні, непогодженому з автором, назву дещо спрощено «*Poloniae, gentisque et reipublicae Polonicae descriptionis, libri duo*»).

² Напевно, варіантами її були і пізніші видання: «*Vita, res gestae, et obitus Stephani Regis Poloniae, Orationes funebri exposita a Christophoro Warsevicio*» (Базель, 1588, 23с.) та «*Vita, res gestae, ac obitus Stephani Regis Poloniae, Orationes duae*» (Посток, 1626; тут 2-ю, поруч з текстом Варшевицького, надруковано промову лівонського шляхтича Христофора Стурція).

письменників) – «Reges, sancti, bellatores, scriptores poloni» / «Королі, святі, воявники, письменники польські» (Рим, 1601; Познань, 1629)¹. Утім, історика не можна запідозрити й в ігноруванні українців. Навпаки, він свідомо підбирав своїх героїв з теренів цілої Речі Посполитої, а не лише Польщі, аби підкреслити єдність держави.

З-поміж королів Варшевицький особливо тут вирізняв Мешка I (хреститель Польщі), а також Владислава-Ягайла та Сигізмунда I Старого (обидва останні описані як ідеальні володарі). До грона описаних святих потрапила й св. Параскева (княжна полоцька XIII ст., наприкінці життя навернулась до католицтва), блаженний Ісидор (митрополит-діяч Флорентійської унії 1439 р.), брати-князі Борис і Гліб (руські святі часів з-перед католицько-православного розколу церков). Улюбленим «войовником» Варшевицького став майже сучасник – Ян Тарновський, але віддав належне він, наприклад, і Вітовту.

В українському контексті, можливо, найцікавішою є розлога історико-політична поема «Венеція» (Краків, 1572; Краків, 1587 – зі змінами та скороченнями), авторство якої приписують К. Варшевицькому. Вона містить нарис історії Туреччини та боротьби з нею християнського світу².

Розвинув свої антитурецькі ідеї Варшевицький у розлогих 14-і «Турчиках»³ (Краків, 1595), а також у «De optimo statu libertatis libri Duo» / «Про найкращий стан вольності» (Краків, 1598)⁴. Так, у 8-й і 12-й «Турчиках» він звернув увагу на нових героїв антитурецької боротьби – козаків-запорожців (про яких Варшевицький мовить у купі із Б. Претвичем та О. Дашковичем). А в діалозі «Про найкращий стан вольності» палко закликав «поляків» і «литвинів» взяти приклад з московитів, які підкорили вже два татарських ханства (Казанське і Астраханське), та докласти зусиль для завоювання ханства Кримського.

Цікавий тут історіографічний доробок Варшевицького доповнюють біографія Я. Тарновського («De laudibus Joannis Tarnovii...»). Краків, 1585) та взорований на Плутарху збір порівняльних життєписів «Caesarum, regum et principum vitarum parallelarum libri II» / «Цесарів, королів та князів життів порівняння» (Краків, 1603; Франкфурт-на-Одері, 1604 та 1608). За джерела для першої правила аналогічні твори двох клієнтів-інтелектуалів Я. Тарновського: С. Оріховського та В. Рожанки*. А між згаданими

¹ Żaryn M. Dziełko Krzysztofa Warszawickiego o królach, świętych, wojownikach i pisarzach // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Т. XXXII. – Warszawa, 1987. – S. 91–106.

² [Warszewicki K.] Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z konca XVI wieku. – Warszawa, 1886.

³ «Christophori Varsevicii Turcicae Quatuordecim...».

⁴ Сучасне видання з польським перекладом, див.: Krzysztofa Warszawickiego i Anonima uwagi o wolności szlacheckiej / red. Krzysztof Koehler. – Kraków, 2010. – S. 124–437.

* Рожанка Валента (1542–1571) – правник, потім королівський секретар. Рукопис його біографії Тарновського згодом загинув.

життєписами владців є лише одна «польська» пара – Владислав-Ягайло та Сигізмунд-Август. Причому засновнику династії приписується «усе краще», залишаючи негатив її останньому представнику. Проте цей текст історика цінується як незаангажоване джерело до біографії Сигізмунда-Августа.

Насамкінець варто відзначити міжнародну «розкрученість» імені Варшевицького. Вона навіть підживлювала зацікавлення річесполитськими історичними концепціями в Європі. Так, саме Варшевицькому дедикував свою працю «*Dell' origine degli Slovini. O Sarmati in Dalmazia*» / «Походження слов'ян або сармати в Далмації» (Рим, 1606¹) хорватський вчений Фауст Вранчич (Vrančić; Veranzio, 1551–1617).

Популярний жанр «житій монархів» приніс у новому поколінні й послідовників К. Яніцького (за підрахунком Н. Яковенко, до 1620-х рр. і сама його праця 11 разів перевидавалася у Кракові, з них чотири рази у перекладі польською мовою²). Так, друкар *Арнольд Милиус* (Mylius, 1540–1604), знаний з друку чергового перевидання «Полонії» Кромера в 1589 р., видав у Кельні в 1594 р. свої «*Principum et regum Polonorum Imagines ad vivum expressae*» / «Князів та королів Польських зображення для живих явні». У 1605 р. надруковано ілюстровані «*Ikones książąt i królów polskich... Do tego są przyłożone wiersze łacinskie Janicjusza poety*» *Яна Глуховського* († перед 1604; переклад твору Яніцького здійснив близько 1575 р.; оповідання доповнене до 1588 р., до обрання Сигізмунда III)³. Невдовзі *Теодор Завадський* (Завацький, Роголя-Завадський, † бл. 1637) видав латиномовний «*Catalogus ducum atq[ue] Regum Polonorum...*» / «Каталог князів і королів Польських» (Краків, 1609), який швидко продублював у двох уже полономовних виданнях «*Porządek u rozrodzenie książąt u królów polskich...*» (Краків, 1611; Краків, 1613)⁴. А 1643 р. у Кракові видрукована *Александра Ободзінського* (Obodziński) віршована «*Pandora starozytna monarchow polskich...*» (написана 1641 р., доведена аж Владислава IV включно).

*Дидактика та
екстракт «на експорт»:
Неугебауер і Кекерман*

Зрештою, 1620 і 1626 рр. у Франкфурті видані «*Icones et Vitae Principum ac Regum Poloniae*» / «Зображення та життя князів і королів польських» уродженця королівської

Пруссії та ректора протестантської школи у малопольському Коцку

¹ Так подає Естрайхер. За даними сучасної енциклопедичної літератури ця праця називалася «*De Slavinis seu Sarmatis in Dalmatia*» / «Про слов'ян або сармати в Далмації» та лишилася в рукописі.

² *Яковенко Н.* Латина на службі киево-руській історії («*Camoenae Borysthenides*», 1620 рік) // Паралельний світ. – С. 270–295.

³ *Gluhowski J.* Ikones książąt i królów polskich. (Reprodukcja fototypiczna wydania z 1605 r.). – Wrocław, 1979.

⁴ Сучасне перевидання, див.: *Zawacki T.* Katalog książąt i królów polskich. – Katowice, 2004.

Соломона Неугебауера (2-а пол. XVI – після 1620). Твір представляв персони владців від Леха до Сигізмунда III.

Неугебауер відомий ще й як автор досить широкозної компіляції (на базі хронік М. Кромера, Б. Ваповського, М. Бельського та Р. Гейденштейна) – нарису історії Польського королівства «*Historia regum Polonicarum*» / «Історія діянь польських». Перша версія цього твору, що вийшла друком 1611 р. у Франкфурті, доводила виклад до 1444 р.; друга, розширена (Ганновер, 1618), – до 1587 р.¹ До української теми, поза польсько-давньоруськими сюжетами, тут відноситься хіба що згадка на сторінках цього ошатного видання козаків (не ясно, українських чи татарських, адже козаки згадані як спільники татар в наскоці на Річ Посполиту) під 1582 р.²

Неугебауер був також автором історико-етнографічного та географічного твору «*Moscovia hoc est de origine, situ, regionibus, moribus, religione, ac republ. Moscoviae commentarius. Accessit tabula Moscoviae geographica*» / «Московія, себто про походження, розташування, області, вдачу, релігію та державу московську коментарі. З доданням карти географічної Московії» (Гданськ, 1613). Його розділ V («*De ropolis Moscoviae*») закінчується короткими згадками кримських татар, Подніпров'я (Очаків, Канів, Київ) та Поділля (стор.56–57); розділ VII («*De fluviis, lacubus, piscibus, et paludibus*») згадує Танаїс-Дон та Азов (с.62–63), а також Бористен-Дніпро (с.64–65). Наприкінці книги вміщено мапу Московії, на якій досить загально позначені й українські землі.

Гданський освітньо-науковий осередок у цьому поколінні висунув і теоретика історії, уже згадуваного *Бартоломія Кекермана* (1572–1609). Місцевий уродженець (з кальвіністської купецької родини) він тривалий час навчався та викладав за кордоном (Віттенберг, Гейдельберг), а з 1602 р. зайняв посаду професора філософії у респектабельній Гданській гімназії.

Тут Кекерман відзначився як реформатор програми навчання (утворив кафедри історії та права, викладав філософію замість теології). Він став автором підручника з історії державних устроїв («*Systema disciplinae politicae*»: Hanower, 1607) та вже згадуваного трактату з теорії історії – «*De natura et proprietatibus historiae*» / «Про природу та властивості історії» (Hanau, 1610)³. Його зібрання творів – «*Opera omnia*» – вийшло в Женеві 1614 р.⁴

---

¹ *Neugebauer S. Historia Rerum Polonicarum. – Hanoviae, 1618.*

² *Ibidem. – P. 735.*

³ Модерний польський переклад трактату див.: *700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XVII wieku. – Warszawa, 1979. – Cz. 2. – S. 10–30.*

⁴ Про історіографічні настанови Б. Кекермана див.: *Nadolski B. Poglądy na historię uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna (1571–1609) // Rocznik Gdański. – T. XVII/XVIII (1958–1959). – Gdańsk, 1960. – С. 253–261.*

Мемуари:
історія особиста

На той таки час покоління по унії в Любліні та «пактів конвента» примітним стає розквіт історико-мемуарної літератури Речі Посполитої. Пам'ятки такого роду взагалі з кінця XVI ст. потроху тіснять класичні знеособлені аннали-хроніки (мова про ділянку «історії своїх часів»). Так, особливо високого рівня історична мемуаристика сягнула у творчості Лукаша Гурницького, Станіслава Жолкевського та Якуба Собеського.

Перший з них – *Лукаш Гурницький* (1527–1603) – відомий передусім як автор «*Dworzanin'a*» / «Придворного» (Краків, 1566). Ця праця була адаптацією на річпосполитському ґрунті тексту трактату «Придворний» італійця Б. Кастильоне (у літературі твір Гурницького знаний також як «Дворянин польський»)¹.

Утім, на схилку життя (близько 1597–1603 рр.) Гурницький пише досить розлогі спомини – «*Dzieje w Koronie Polskiej... od roku 1538 aż do roku 1572*» (видані зусиллями синів автора в Кракові 1637 р., з посвятою вже королю Владиславу IV)². Їх текст великою мірою наслідує хроніку Й. Бельського, проте, тяга до деталі-сенсації підштовхувала мемуариста до розбудови окремих сюжетів. Для українського читача, зокрема, вельми цікавим є опис скандальної справи з викрадення Гальшки Острозької князем Дмитром Сангушком з його взірцевими «судовими» промовами оборонців обох сторін конфлікту (цікаво, що дії князя пробувано представити як козацький наїзд).

Великий гетьман коронний та потужний український магнат *Станіслав Жолкевський* (1547–1620) був гідним учнем Яна Замоїського та вирізнявся широкими інтелектуальними обряями. Він залишив спомини про найяскравішу сторінку своєї кар'єри – війну з Росією в 1609–1611 рр. – «*Początek i progres wojny moskiewskiej*»³.

Ще один український магнат *Якуб Собеський* (1566–1646), батько майбутнього короля Яна III, як історик свого часу уславив себе передусім працею «*Commentariorum Chotinensis belli libri tres*» / «Коментарі Хотинської війни у 3-х книгах» (Гданськ, 1646⁴). У ній він описав перебіг Хотинської війни 1621 р., в якій сам брав активну участь* (про характеристику козаків-запорожців з цієї праці мені вже доводилося писати¹).

¹ *Lichański J.Z.* Łukasz Górnicki – sarmacki Castiglione. – Warszawa, 1998.

² *Górnicki Ł.* Dzieje w Koronie Polskiej. – Wrocław-Warszawa, cop. 2003 [перевидання публікації 1950 р.].

³ *Żółkiewski S.* Początek i progres wojny moskiewskiej. – Kraków, 1998; *Bauer M.* Z dziejów batalistyki polskiej. Studia nad pamiętnikami wojennymi z XVII w. – Kraków, 2007. – S. 32–56.

⁴ Польський переклад див.: *[Sobieski J.] Jakoba Sobieskiego, pamiętnik wojny chocimskiej, xiąg troje.* – Petersburg, 1854.

* Щоденники про Хотинську війну полишили принаймні 10 авторів, серед них п'ятеро (крім Я. Собеського) знані з імення – Прокіп Збігневський («*Adversaria abo Terminata sprawy woienney, która sie toczyła w wołoskiej ziemi z tureckim cesarzem: w roku teraznieyszym 1621*», текст згодом доповнювався), Петро Напольський (виданий у

До речі, чимало уваги запорозькому війську Собеський приділив і в своєму діаріуші походу королевича Владислава на Москву 1617–1618 рр.² Деякі дослідники також приписують пану Якубу й авторство відомого анонімного щоденника Куруківської кампанії 1625 р. проти українських козаків³.

Скромнішим порівняно із попередньою трійцею був мемуарний доробок *Збігнева Оссолінського* (1555–1623)⁴. Його спомини починаються з року народження автора, але регулярні щорічні записи відлічуються від 1577 р. (коли Оссолінський закінчив навчання та пішов на королівську службу) до 1621 р. З 1600 р., з надання князів Острозьких, цей мемуарист став тримачем Красилова на Волині, відтак доволі жваво цікавився українськими справами. Для україніки особливо важливі його записи за 1615–1621 рр. (татарський набіг 1615 р., приватна війна в Молдові князів С. Корецького і М. Вишневецького в 1615–1616 рр., турецький десант на Запоріжжя 1616 р. та ін.).

Розквіт річпосполитської мемуаристики не обійшов і Наддніпрянської України. Так, син київського вйта *Богдан Балика* (2-а пол. XVI ст. – після 1621) лишив по собі цікаві спомини про події російської Смути – повість «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного» (крім цього, до його історіографічних заслуг належить перепис, з редагуванням і додатком нових записів, літописного ізводу 1620 р., укладеного Кирилом Івановичем, який був уставником Успенської церкви на Подолі в Києві, а потім – ченцем)⁵.

перекладі іспанською), Ян Остророг, Матвій Титлевський (текст виданий спочатку в перекладі італійською, згодом широко використаний у літописі Самійла Величка), Станіслав Любомирський (вірогідно).

Відома ще німецькомовна «Коротка реляція...» (Аусбург, 1621), що за «достовірними» свідченнями переповідала перебіг подій 1.IX–24.X.1621 р. (дручек в: *ЦДІАУК*. – Ф. 2175. – Оп. 1. – Спр. 1). Про неї і її розширену версію видруковану тим самим видавцем 1622 р. (в т.ч. і переклад тексту) див.: *Мицик Ю.* О двух немецких «летучих листках» XVII в. // *Проблеми історії країн Центральної і Східної Європи*. – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 203–212.

¹ Див.: *Вурський Д.* Річпосполитська історіографія України... (підрозділ 4.3).

² *Sobieski Jakub.* Diariusz ekspedycyjej moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława 1617–1618 / opracowali Janusz Byliński, Włodimierz Kaczorowski. – Opole, 2010.

³ *Trawicka Z.* Jakub Sobieski. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów. – Kraków, 2007. – S. 215.

⁴ *Ossoliński Zbigniew.* Pamiętnik / oprac. i wstępem poprzedził Józef Długosz. – Warszawa, 1983; *Zbigniew Ossoliński i jego pamiętnik* // *Anusik Zb.* Studia i szkice staropolskie. – Łódź, 2011. – S. 57–67.

⁵ *Антонович В.* Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. (Из летописного сборника Ильи Кошкаковского) // *Киевская старина*. – 1882. – № 7. – С. 97–105; *Сборник летописей*, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888; *Мыцик Ю. А.* Украинские летописи XVII века. – Дн-ск, 1978; *Київський літопис* першої чверті XVII ст. // *Укр. істор. журн.* – К., 1989. – № 2. – С. 107–120; № 5. – С. 103–114.

Здається, Балика планував видати свій твір, але задум лишився нереалізованим. Цікаво, що з давньої Київщини (білоруської Мозирщини) походив й інший мемуарист подій російської Смути – мозирський хорунжий Юзеф Будзило (Йосип Будило)¹.

*Популяризація класики:
переклади та перевидання*

До примітних історіографічних подій початку XVII ст. належали й переклади польською мовою хронік М. Кромера та А. Гваньїні. Перший здійснив уже згадуваний самбірський русин, уніат, колишній жовнір і письменник-початківець Мартин Блажовський. Нове видання вийшло власним накладом перекладача під титулом «*O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX*» у Кракові в 1611 р. з посвятою Сигізмунду III.

Другий – «гваньїнієв» переклад – того ж року і також у Кракові під титулом «*Kronika Sarmacyej Europejskiej*» видав Мартин Пашковський*. Причому, цей відомий співець України, суттєво доповнив «українські» сюжети власними матеріалами.

Непересічне значення для річпосполитської історіографії мав перший друк 1615 р. хроніки Я. Длугоша (встигли надрукувати лише 1-й – до 1240 р. включно – з планованих 3-х томів). Вона вийшла накладом Яна-Щасного Гербурта (1567–1616) у його діничному Добромилі (до того тут вже видрукували 1611 р. «Аннали» С. Оріховського та 1612 р. хроніку Вінцентія Кадлубка).

Добромільський видавничий проект, на думку Барича, стоїть у зв'язку із занепадом інтересу до хроніки Кромера (занадто риторичної і багато в чому скорочуючої відомий історичний матеріал), натомість із зростанням зацікавленості до багатого на фактографію тексту Длугоша². На жаль, в очах королівського двору экс-рокошанин Гербурт лишився підозрілим, тому це видання було конфісковане*. Не здобувся видавець на винагороду й у Венеції, якій, як кращій з держав, була дедикована ця книжка.

*Розкіш барокова: новаторства
та надмірності*

Ім'я Я. -Щ. Гербурта дороге й українській традиції як спомин про одного з перших «ідеологів» руського

¹ *Budzilo J. Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrów od 1603 do 1612 r.* – Wrocław, 1995.

* Це видання продубльоване в Кракові ще й 1612 р.

² Див. ширше § «Zmierch sławy Kromera-dziejopisa» та § «Renesans dzieła Długosza»: *Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego.* – S. 115–123; 123–129.

* Утім, принаймні, частина накладу вціліла, примірник цього видання має й відділ стародруків НБУВ у Києві.

руху в Короні Польській¹ – автора «Розмислу про народ руський» (1611 або 1613?), скептика щодо справи церковної унії (див. його лист до папи римського від 5.IV.1616 р.²). Йому також належить авторство барвистої рукописної історії про переможні походи запорожців 1608 р. – «Victoriae Kozakorum Nisoviorum de Tartaris Tauricanis in anno 1608 narratio Herburthi» / «Перемога козаків низових над татарами таврійськими року 1608, описана Гербуртом» (1608)³.

У цьому творі Гербурт, зокрема, висловився і щодо питання походження козаків. Їх він уважав нащадками хозар-«Козарів» (останніх приймав за одне із слов'янських племен). Таким чином, популярний у козацькому літописанні XVIII ст. «хозаризм» мав свого річпосполитського предтечу.

Дуже своєрідною пам'яткою історіописання того часу стала «Poloneutychia abo Polskiego Królestwa szczęście» / «Полоневтиха або Польського королівства щастя» (бл. 1616) *Анджея Любенецького* (бл. 1551–1623)⁴. Її автор походив з Люблінщини (і, що цікаво, мав власний українний досвід). Чільний протестант, у молоді роки він користувався протекцією Я. Замойського. Знаний також із сентименту до Франції та її культури.

Історія належала до постійних зацікавлень Любенецького, а написана у 1613–1616 рр. «Полоневтиха» стала вершиною його історіографічного таланту. Праця мала виразний історіософський характер, прагнула з'ясувати витоки та генезу «щастя» Польського Королівства, яке робило сучасних йому громадян Речі Посполитої справжнім «обраним народом».

На середину XVII ст. класичним підручником з історії Польської Корони стала праця *Йоахима Пасторія* (Pastorius ab Hirtenberg, 1611–1681). Як історик-педагог 1641 р. у Лейдені він видав (у популярному кишеньковому форматі) свій «Florus Polonicus seu Polonicae historiae epitome nova» / «Цвіт Польський або Польської історії новий короткий виклад» (виклад подій від Крака та Леха до королювання Сигізмунда-Августа включно⁵).

Цей підручник перевидавався у Лейдені 1642 та 1644 рр. Його розширене видання побачило друк у Гданську 1651 р. (до нього долучені й панегірики

¹ Захарій Копистенський писав про Я. -Щ. Гербурта у передмові до «Бесід на послання» (Київ, 1623): «Славный и мудрый віков наших политик и историк глубокий», див.: *Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків.* – К., 1924. – С. 74.

² Оpubлікований в: *Slivski Jakob. Grus spiritualis, seu vigilantia pastoris: continens literas, de unione Schismaticorum Ruthenorum cum Catholicis optand.* – Sracoviae, 1617. Там само Гербурт заявляв, що шість коронних руських воеводств (напевно, мова про Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське і Київське) «не з провінцією, але з Королівством порівняти можна».

³ *Возняк М.* Виправа Запорожців на Перекоп у 1608 р. // *Україна.* – К., 1929. – № 9 (кн.36). – С. 18–21. Рукопис в: *Bibl. Czart.* – Rps.1577 IV, S. 179–184.

⁴ Сучасне критичне видання, див.: *Lubieniecki A.* Poloneutychia. – Warszawa-Łódź, 1982.

⁵ Сучасний польський переклад див.: *700 lat myśli polskiej.* Filozofia i myśl społeczna XVII wieku. – Warszawa, 1978. – Cz. 1. – S. 180–189.

королю Владиславу IV^{*}). Воно ж згодом перевидавалося з доповненнями (Амстердам, 1664; Гданськ і Франкфурт, 1679; хронологічно оповідання доведене до 1660 р.).

Загалом текст Пасторія спирався на хроніку Кромера, але спеціальне пристосування матеріалу для шкільних потреб забезпечило цьому підручнику сталий успіх до XVIII ст. включно. Це зайвий раз вказує на усталення «канону історіописання» в Речі Посполитій саме у першій половині XVII ст.

Торкнувшись підручничкової справи, принагідно зауважимо, що у царині локального підручника з всесвітньої історії примітною була праця викладача гімназії в Лешно (Великопольща), сина шотландського емігранта *Яна Йонстона* (Jonston, 1603–1675). Мова йде про «*Skeleton historiae universalis civilis et ecclesiasticae*» / «Скелетон історії загальної – цивільної і церковної» (Лейден, 1633; згодом неодноразово перевидавалася; 1636 р. – перекладена німецькою мовою).

Взагалі, щодо підручників з історії, варто відзначити, що кожен навчальний заклад мав схильність до задоволення дидактичних потреб власними силами. Так, професор історії Замойської академії Василь Рудомич (про нього нижче) надрукував свій «*Compendium monarchiarum mundi <...> ex diversis chronologiis collectum <...>*» / «Компендіум монархій світу ... з різних хронологій зібраний» (Замостя, 1648), а про існування «київського» підручника можемо довідатися за заповітом Афанасія Кальнофойського 1646 р., де згадана «*Єпитоми Chorologiae S[ancti] Patris nostri Nestoris pro recompositione pueris danda, ut sciant gentis suae acta*» / «Стислий виклад Хронології нашого св. Отця Нестора для навчання хлопців, аби знали історію свого племені»¹.

Зрештою, повернемося до Пасторія. Автор цей в Україні більш відомий як хроніст перших козацьких війн короля Яна-Казимира – мова передусім про твір «*Bellum scytico-cosacicum seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russiae contra regnum Poloniae*» / «Війна скифо-козацька або про союз татар, козаків та племса Русі проти Корони Польської» (Гданськ, 1652). Наступні видання цієї книги виходили у Гданську 1659 та 1665 рр.

Її ж розширений (за рахунок аналітичних вставок) текст згодом друковано під новим титулом – «*Historiae Poloniae pars prior*» / «Історії Польщі частина перша» (Гданськ, 1680, хронологічно обмежена 1648 р.) та «*Historiae Poloniae pars posterior*» / «Історії Польщі частина наступна» (Гданськ, 1683–1685, оповідала про події 1649–1651 рр., від Зборова до Білоцерківського миру). У 1685 р. обидві частини передруковані в Гданську в єдиному виданні:

---

* «*Sequuntur ob Argumenti similitudinem Panegyrici duo, Honori Vladislai IV Poloniae Regis Magni Ducis... Prior tempore Coronationis a Samuele de Przypkowitz Przypkowski, antehac sub nomine Equitis Poloni editus / Posterior, tempore nuptiarum a Martino Opitio dicti*».

¹ *Lubieniecki A. The Will and Testament of Afanasij Kal'nofojs'kyj // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, 1991. – Vol. XV. – № 3/4. – P. 423.*

«Historiae Poloniae plenioris partes duae» / «Історії Польщі повні дві частини». До нього був долучений й інший історичний твір Пасторія – «De originibus Sarmaticis» / «Про походження сарматів».

Зрештою, на тему Козацької революції знані також реляції (варіанти реляції) написані цим автором: «Eigentliche und gründliche Relation dez Zuges und Verrichtung welche Joannes Casimirus, König von Polen wider die Tartaren und Kosaken gehabt hat» / «Вірна і ретельна реляція походу польського короля Яна-Казимира проти татар і козаків» (Без місця видання, після 20.VIII.1649 – реляція про Зборівську битву та зборівську угоду). Більш-менш одночасно надрукований її переклад латиною, а в наступному 1650 р. опублікований і пономовний її варіант.

Як історик-теоретик Пасторій відомий ще своїми промовами про користь історії: «De dignitate historiae» / «Про гідність історії» (Без місця видання, 1651¹), «Oratio de praecipuis historiae autoribus...» / «Промова про видатних історій авторів...» і «De potissimis historiae argumentis...» / «Про наймогутніші історії аргументи...» (написані 1655 р., видані як «Orationes duae» / «Дві промови». Гданськ, 1656?). Їх він видавав як професор гімназій в Ельблонзі (першу) та Гданську (дві наступних).

Наприкінці цього підрозділу згадаємо про розвиток етногенетичного міфотворення. Так, давніший інтерес Сарницького до «праісторії» наслідував *Еразм Глічнер* (1535–1603) – лідер лютеран Великопольщі. Утім, він відкинув сарматсько-біблійний родовід поляків *a la* Сарницький, повернувшись до Леха як відправної точки польської історії. Глічнер у Торуні в 1597 р. видав першу частину (до Земомисла) своєї синтези «Chronicon rerum Poloniae a Lecho gentis rege ad Sigismundum III descriptum» / «Хроніки справ польських, описані від Леха, племінного короля, до Сигізмунда III». Частини 2-4 (до Сигізмунда III) залишились в рукописі (втрачені вже в ХХ ст.).

Історіографічною екзотикою цього часу, втім доволі голосною, стала й творчість *Войцеха Демболецького* (1585–1645). Гербовий брат Бельських (Правдичі) і, по лінії матері, нащадок Йоста-Людвіка Деція, він міг сприйматись як «природний» історик.

Його першою працею був опис діянь лісовчиків 1619–1623 рр. – «Przewagi Elearów polskich, co ich niegdy Lisowczykami zwano» / «Переваги легких кіннотників польських, що їх інколи Лісовчиками звать» (Познань, 1623²). Демболецькому також приписують цілу низку інших творів про

---

¹ Фрагмент з неї переклав польською Т. Влодарчик, див.: *700 lat myśli polskiej*. Filozofia i myśl społeczna XVII wieku. – Cz. 2. – S. 107–118.

² Сучасне перевидання: *Dembolecki W. Przewagi elearów polskich, co ich niegdy lisowczykami zwano*. – Toruń, 2005. Див. також: *Szyber R. Piórem, kropidłem i szablą. Wojciecha Demboleckiego pisarska i kapelańska przygoda z lisowczykami (1619–1623)*. *Studia i szkice*. – Zielona Góra, 2005; *Bauer M. Z dziejów batalistyki polskiej*. – S. 79–93.

козаків-лісовчиків: «Deklaracja abo objaśnienie kart kozackich», «Kopia listu utrapionej ojczyzny do rycerstwa lisowskiego», «List o lisowczykach», «Pieśni o snych kozakach lisowskich» (з них дві пісні відомі й під іншою назвою «Pogrom abo porażka Czechów i kalwinistów przez lisowczyki Roku Pańskiego 1620 różnemi czasy raz po raz ośm razy»), «Wiersze o lisowczykach», «Żywot kozaków lisowskich»¹.

Утім, найбільший «історіографічний» розголос у модерній традиції отримала його праця «Wywód jedynowłasnego państwa świata» / «Вивід єдиносправжньої [обраної] держави світу» (Варшава, 1633). Це переклад 1-ї частини широко закроєної латиномовної всесвітньої історії («Speculum universalis historiae»), яку планував видати Демболецький.

Книга присвячувалась праісторичним часам (до 2033 р. від початку світа або до 370 р. від Потопа) і була покликана обґрунтувати обраність народу польського. Для цього автор не гребував вигадкою, далеко перевершивши фантазії Сарницького. Зокрема, серед його «здобутків» було з'ясування, що син Адама Сет – це власне Скїт (Скїф), від якого виводяться слов'яни-поляки, носії первісної «скїтійської» прамови. Термін «сармати» історик вивів від слова «цар» («Car → Sar → Sarmat»)². А ось готів-«готових» Демболецький оголосив військовою формацією праполяків/слов'ян, із поділом на остроготів-«остроготових» і візіготів-«вискоцготових» (за аналогією із сучасними йому жовнірами спорядженими відповідно *по-гусарські* та *по-козацькі*)³.

Цікава дискусія цього історика-«новатора» з Кромером і, меншою мірою, Гваньїні з приводу походження Русі. Демболецький визнає русинів, поруч із поляками, єдиними автохтонами на теренах Корони Польської. Руса-першопредка він, щоправда, визнає лише за онука Леха-першопредка поляків (Рус – 3-й молодший син Лешка – сина Леха)⁴.

Схилок життя Демболецький провів в Україні (помер у Львові) і був, зокрема, зачарований місцевою епікою та фольклором.

4. Україніка зі зрілої загальнорічнополитської перспективи

*Інтегратори-українознавці:
Окольський, Пясецький і Фредро*

Останніми великими історіографічними іменами Речі Посполитої часів, що нас цікавлять (це майже весь період королювання останніх Вазів – Владислава IV та Яна-Казимира), були Шимон Окольський, Павло Пясецький та Анджей-

¹ Останній твір звичайно пов'язують із Й.-Б. Зиморовичем, див. далі. Обговорення гіпотез атрибуції згаданих творів див.: *Dembołęcki W. Przewagi elearów polskich...* – Toruń, 2005. – S. 15–18.

² *Dembołęcki W. Wywód jedynowłasnego państwa świata.* – Warszawa, 1633. – S. 33.

³ *Ibidem.* – S. 96.

⁴ *Ibidem.* – S. 86–88.

Максиміліан Фредро. Усі вони походили з родів міцно закорінених у полікультурній традиції «трьох руських воєводств» (Руського, Белзького та Подільського).

Шимон Окольський (1580–1653) був уродженцем Кам'янця-Подільського в Україні, навчався у Львові та Болоньї, належав до ордену домініканців. Знаний українській історіографії він найбільше за вже згадуваними творами, присвяченими козацькій війні 1637–1638 рр. – «*Diariusz transakcyje wojennej między wojskiem koronnym a zaporowskim w r. 1637*» (Замостя, 1638) та його продовженням «*Kontynuacje... w r. 1638*» (Краків, 1639)¹. Їх автор, який взагалі мав значний «українний» досвід (бл. 1618 р. навіть потрапив у полон до татар та утримувався в Криму), під час описуваних подій був надвірним теологом і табірним проповідником у польного гетьмана Миколая Потоцького.

У 1648–1652 рр. Окольський керував «руською провінцією» ордену домініканців (виділилась з польської протягом 1596–1612 рр., причому на підставі «історичних» аргументів). Її історію він описав у праці «*Russia florida rosis et liliis...*» / «Русь квітнуча розами та ліліями» – Львів, 1646 (можливо, мало попереднє видання – Рим, 1641; 2-е видання – Лейпциг, 1759).

Цей твір на самому початку містить вельми пристойний, за стандартами тогочасної історіографії, нарис історії Русі (розділи про походження назви Русь, про поділи Русі, про князів Русі, про релігію Русі тощо). До того ж, серед «звітів» про українські осередки ордену домініканців звертає на себе увагу розлог інформація про «відділення» в Кодаку.

Окольський також був автором латиномовного каталогу-низки біографій католицьких єпископів Києва та Чернігова (Львів, 1646²). Праця ця містить чимало інформації з історії католицьких інституцій на Київщині та демонструє широкі історіографічні обрії автора. Зокрема, на її сторінках Окольський, крім власних праць, посилається на твори

---

¹ Обидва передруковані К.-Ю. Туровським (Краків, 1859), утім, в Україні звикли користуватись російськомовним перекладом 1896 р., див.: *Мемуари* относящиеся к истории Южной Руси. – Выпуск 2. – К., 1896; *Мемуари* до історії південної Русі: Выпуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф. Євлашевський, Я. Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С. Окольський, Г. Боплан, звільнення невільників, Б. Машкевич. – Дн-ськ, 2006.

Явним непорозумінням є поява у А. Боровяка (*Borowiak A. Powstanie kozackie 1638. – Zabrze, 2010*) окремої анонімної рукописної праці «*Rozprawa z Kozakami rebellizantami na Ukrainie Anno 1638 poczawszy od Maja*». Вона була видана у часописі: *Przyjaciel Ludu czyli: Tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości. – Leszno, 1844. – Т. I. – S. 58–63, 68–70, 73–74*. Але це, поза сумнівом, видрук з Т. зв. «Тек Нарушевича» (див.: *Bibl. Czart. – Rkps 135. – S. 245–272*) і нова назва для екстракта з Окольського зроблена лише «для зручності» і належить самому історику-джерелознавцю кінця XVIII ст.

² Польський переклад В. Серватовського, див.: *Okolski Sz. Biskupów Kijowskich i Czerniechowskich świętego katolickiego Rzymskiego kościoła porządek i liczba. – Kraków, 1853*.

Я. Длугоша, М. Стрийковського, Бельських, М. Кромера, С. Бзовського, Я. Скробішевського, А. Варгоцького, Я. Гербурта, Я. Янушовського, Я. Цинерського, П. Пясецького.

Утім, твором життя для історика став віршований гербовник «Orbis Polonus» / «Світ поляків» (Краків, Т. 1–1641; Т. 2–1643; Т. 3–1645. Т. 4 – лишився незавершеним). Він і нині вважається за цінне свідоцтво культури сарматизму.

Павло Пясецький (1579–1649), другий, по Демболецькому, «лісовчик» річпосполитської історіографії¹, єпископ кам'янецький (з 1627), холмський (з 1640) та перемиський (з 1644), автор широкозної праці «Chronica gestorum in Europa singularium» / «Хроніка подій в Європі» (Краків, 1645 та 1648 – з виправленнями та доповненнями; Амстердам, 1649²). Попри «європейський» розмах назви, текст переважно оповідає про справи Речі Посполитої. Хроніці доби королювання Сигізмунда III та Владислава IV передує вступ-нарис панування Стефана Баторія. Порічні розділи описують 1587–1638 рр., а до останнього – «1638 року» – долучений короткий огляд перебігу подій аж до років 1-го та 2-го друків хроніки відповідно.

Захват перед антитурецькою боротьбою українських козаків та часткове виправдання їх повстань (акцент на невиконанні зобов'язань уряду перед ними), а також ставлення до церковної греко-католицької унії як до шкідливої «новизни», яка порушує давнє мирне співіснування «старих вір» – католицизму та православ'я, зробило хроніку Пясецького популярною в Україні (наприкінці XVII ст. її було перекладено для українського та російського читача³). Нею широко користувались класики української історіографії XIX – початку XX ст., утім, для сучасного вітчизняного історика Пясецький – це досить призабуте ім'я.

Польські джерелознавці 1972 р. познайомили ширший науковий загал з іншою працею Пясецького (у перекладі польською мовою) – «Responsum de absoluto domino illustrissimi et reverendissimi Pauli Piasecki episcopi praemisliensis, Clarae Tumbae abbatis» / «Відповідь про абсолютну владу...»⁴.

---

¹ Szulgowski A. Paweł Piasecki, historyk polski XVII w. Cz. 1, Życiorys i charakterystyka ogólna pisarza. – Lwów, 1899; Krawczyk A. Warsztat historyczny Pawła Piaseckiego // Folia Societatis Scientiarum Lublinensis (Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Humanistyka). – Vol. 29, nr.2. – Lublin, 1991. – S. 59–68; Його ж. Historiografia krytyczna. Formowanie się nowożytnej postawy naukowej w polskim piśmiennictwie historycznym XVII w. – Lublin, 1994.

² Полономовний переклад кінця XVIII ст. видано Ю. Бартошевичем зі скороченнями, див.: *Кроніка Павла Пясецького* бискупа przemyskiego. – Kraków, 1870.

³ Про цей рукописний переклад, див.: *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – Т. 1. – кн. 2. – К., 1892. – С. 1426. В. Іконников, вірогідно помилково, записав, що книга перекладена «с польского».

⁴ *Czapliński W.* Nieznany traktat Pawła Piaseckiego // Archiwum Literackie. – Т. XVI. Miscellanea Staropolskie (4). – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – S. 237–243; *Piasecki P.* Responsum de absoluto dominio... // *Ibidem*. – S. 244–264.

Написаний між весною 1631 та весною 1632 рр. у формі листа-фіктивної відповіді якомусь сенатору Речі Посполитої, цей політичний трактат проливає світло на формування історіософських поглядів автора.

Зокрема, на Пясецького велике враження справив досвід російської Смути, здатність росіян відродити свою, вже здавалося знищену, державність. У цьому він побачив підставову перевагу тутешнього «звичаю»-суспільного ладу, який, мовляв, базований на найчистішому слов'янсько-сарматському першовзорі.

Пясецький, власне, писав: «І нічим іншим Москва не стоїть, тільки, що затримує в чистоті власну кров та звичаї словенські. Міг би мені хто сказати, що має вона дещо татарського, але і то народ нам природний, за єдино усі історики кладуть завжди Сарматів, Скїфів, Гетів або Готів... Єдиний є народів тих усіх корінь, не відрізняється від нашого, коли спільно від себе [з єдиного джерела – Д. В.] беремо звичаї. Дай Боже, аби й ми були б мужніми та грізними сусідам, аби й ми сарматські та татарські звичаї бажали тримати, окрім віри»¹. Подібна рецепція «руськості» – в ідеологічному вимірі «національного» – дуже цікава саме в контексті сприйняття в тогочасній Речі Посполитій «своєї Русі» – України та Білорусі.

Анджей-Максиміліан Фредро (бл. 1620–1679) був ще одним перемишлянином, який відзначився на полі річпосполитської історіографії. На відміну від Пясецького, родове шляхетство якого було украй сумнівне*, це був представник давнього магнатського роду – одного зі стовпів Речі Посполитої². Його родові інтереси та політична кар'єра були тісно пов'язані з Україною, що відбилося й на багатоплановій письменницькій спадщині Фредра (проекти реформ освіти, культури, військової справи, політична моралістика).

Як історика його прославила праця «*Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio...*» / «Історія народу польського за правління Генріха Валуа». Вона, за життя автора, перевидавалась тричі (Гданськ, 1652, 1659, 1660), а згодом, 1698 року, ще й передрукована в Амстердамі. Твір описував події 1572–1576 рр., але не як суху хроніку, а привід для аналізу та узагальнень з точки зору апології шляхетського ладу. За стилем і композицією «Історія» нав'язувала до Тацита (мода на останнього часто інтерпретується як ознака «барокової історіографії»), що надходить на зміну «ренесансній», котра кохалася передусім у Лівії³.

¹ *Piasecki P. Responsum de absoluto dominio...* – S. 249.

* Хоча однофамільність з Яном Пясецьким, давнім соратником Д. Вишневецького-Байди, могла йти йому на користь.

² *Rynduch Z. Andrzej Maksymilian Fredro. Portret literacki.* – Gdańsk-Wrocław, 1980.

³ Про цікаву тут Фредрову характеристику українських козаків див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... (підрозділ 4.3).

*Придворна історіографія:
династичний патріотизм*

Наближаючись до кінця цього огляду річпосполитської історіографії України, напевно, варто трохи сказати про придворну історіографію Вазів. При дворі першого з них – Сигізмунда III – примітним був лікар та історіограф королівський *Йоахим Поссель* (Posselius, † 1624). Він походив з Мекленбургії (підписувався Megapolitanus). Навчався у Відні, бл. 1596 р. приїхав до Польщі, де і вступив на службу до магнатів Костків. 1604 р. мандрував Італією (Венеція, Падуя, Флоренція, Болонья). 1607 р. знову подорожував Італією, Францією та Англією. Після 1609 р. Сигізмунд III прийняв його на становище лікаря з пенсіоном 500 злотих, який згодом (2.VIII.1624) подвоїв за хронікарську працю «*Historia rerum polonicarum et pruthenicarum ab a.1389 ad a.1623*» / «Історія діянь польських та пруських від 1389 до 1623 рр.», дедиковану королевіччу Владиславу.

У ній багато місця відведено інформаціям про згадану родину Костків та близьким автору справам пруським (помер Поссель у Гданську). Українознавцю тут цікавими будуть хіба що інформації про родичів Костків – князів Острозьких. При вістці про шлюб Олександра Острозького з Анною з Костків (1593 р.) поданий і класичний «історичний» родовід цього князівського дому: від Руса, брата Леха, через Володимира Святого до «короля» Данила Романовича. Утім, загалом «українська» тема в цій праці бідна на оригінальні факти та деталі.

Крім хронологічного викладу подій, наприкінці «Історії» Посселя поміщено списки польських королів і великих магистрів хрестоносців, дані про бюджет війн з Пруссією від 1454 до 1567 рр., а також інформація про урядників пруських земель. Праця ця, досі недрукована, має 826 стор. і зберігається в Бібліотеці Чарторійських у Кракові (гкр. 1322), фрагмент є й у Бібліотеці Оссолинських у Вроцлаві (гкр. 77).

Мав Сигізмунд III і власного «італійського фахівця» (їх, як ми вже переконалися, традиційно поціновувано при польському королівському дворі). Ним був *Алессандро Ціллі* (Чиллі) *да Пістоїя* (бл. 1565 – бл. 1639). Ще 1594 р. він дістав посаду тенора придворної капели. Як то було звичайним, надавав співак і певні інформаційні послуги зацікавленим «землякам» – італійським можновладцям (зокрема, писав реляції для тосканського двору – з 1608 до 1620 рр.).

З ініціативи Сигізмунда III Ціллі 1627 р. видав у рідній Пістої в Італії однією книжкою (з присвятою тосканському князю) два історичних твори: «*Historia delle sollevationi notabili sequite in Polonia gl'anni del Signore 1606, 1607 e 1608*» / «Історія повстань шляхетства, які відбулися в Польщі в роках 1606, 1607 і 1608»¹ та «*Historia di Moscovia dell ationi heroiche e memoriabili*

¹ Існує також окремий його рукопис про події лише 1606 р.: *Opis rokосу Zebzydowskiego w 1606 r. przez Aleksandra Celli Pistoriusa w języku włoskim* (s. 280, fol.). Див.: *Bibl.Czart.* – Rps. 336 (mf BN № 15919).

imperse dell'invitissimo Sigismundo III, Rei di Polonia» / «Історія Московії в героїчних діяннях та пам'ятних справах Сигізмунда III, короля Польщі»¹.

За часів Владислава IV титул історіографа отримав *Ебергард Васенберг* (1610 – бл. 1668 або 1671)². Останній прибув до Польщі в почті королеви Цецилії-Ренати (перед тим був історіографом і бібліотекарем ерцгерцога Леопольда-Вільгельма^{*}). Після 1645 р. він залишив Річ Посполиту та повернувся на австрійську службу. Головною «річпосполитською» працею Васенберга стала «Gestorum... Vladislai IV... pars I principem panegyricе repraesentans. Pars II regem panegyricе repraesentans» / «Історія... Владислава IV... частина I, що принцу панегірик представляє. Частина II, що королю панегірик представляє» (Гданськ, 1640–1641; Гданськ, 1643; Гданськ, 1649).

Праця ця сфокусована на постаті головного героя та оповідає про події від його народження до 1640 р. Цікаво, що автор цілком поігнорував антиурядові виступи українських козаків за весь цей період. Останні на сторінках «Історії» з'являються лише у позитивному образі борців із зовнішніми ворогами держави (Москва, Хотин, Смоленськ).

Пошанував Васенберг і принца Яна-Казимира Вазу, майбутнього польського короля. Йому він присвятив працю «Serenissimi Johannis Casimiri [...] carcer Gallicus ab Everhardo Wassenbergio conscriptus» / «Найяснішого Яна-Казимира ... ув'язнення французами, Ебергардом Васенбергом описане» (Гданськ, 1644³; згадане ув'язнення мало місце з 10.V.1638 по лютий 1640 рр.).

Згодом у невеличкому виданні «Everardi Wassenbergii Saguntus, in Dantisco, non deleta» / «Сагунт^{*}, в Гданську, не знищений» (Гданськ, 1671), описуючи сучасний стан справ у Польській Короні відгукнувся і на Козацьку революцію, яку зв'язав з польсько-московським протистоянням і трактував її як чергову, по Смоленській війні 1632–1634 рр., фазу цього конфлікту (див. стор.9–10 тієї праці).

¹ Вітчизняна історіографія почасти знайома з цим твором за давнім дослідженням Павла Пірлінга, див.: *Пирлинг П.* Из Смутного времени. Статьи и заметки. – СПб., 1902. – С. 164–181 (замітка «Алессандро Чилли»). З італійських робіт про А. Ціллі див.: *Danti A.* Alessandro Cilli e la sua «Historia di Moscovia». – Mantova, 1968.

² *Serczyk J.* Ewerard Wassenberg, historiograf Władysława IV (1610–1672) i jego pochwała Gdańska // *Rocznik Gdański.* – Т. 24 (1965). – S. 125–153.

^{*} *Леопольд-Вільгельм Габсбург* (1614–1662), ерцгерцог, 2-й син австрійського імператора Фердинанда II.

³ Модерний друк див.: *Więzienie we Francyi Jana Kazimierza, polskiego i szwedzkiego królewica przez Ewerharda Wassenberga opisane/ tłum. i oprac. Michał Baliński.* – Mogylew-Petersburg, 1858. У цій праці дуже цікавою є згадка чуток з 1638 р. (друкувалися послідовно у французьких, німецьких і італійських газетах), що Ян-Казимир отримав титул віце-короля Португалії за те, що «отих зухвалістю і буйством слинучих Запорізьких козаків, віддавши в службу іспанську, сам від Дніпра і Чорного моря спрямував з метою вторгнення до Франції» (S. 69).

^{*} Знищення м.Сагунту, стало причиною 2-ї Пунічної війни.

Так само титул придворного історіографа 1637 р. отримав і гданщанин *Мартин Опіту* (Opitius, 1597–1639). Він всерйоз зайнявся науковими підставами сарматизму та видав розлогу і як на той час вельми аргументовано-джерельну працю «*Variarum lectionum liber. In quo praecipue Sarmatico*» / «Різних викладів книга. В якій головним чином про Сарматію» (Гданськ, 1637), яку дедикував Т. Замойському.

*Хроністи
воєн українних*

Популярний історіографічний жанр монографії окремої війни підтримав український магнат-інтелектуал *Юрій Немирич* (1612–1659). З-під його пера вийшла праця про т.зв. Смоленську війну 1633–1634 рр. – «*Discursus de bello moscovitico*» / «Розмисел про війну московську» (Париж, 1634)¹. Щоправда, молодий автор був схильний не ретельно переповідати події (вістки про які, до нього на закордонних студіях, доходили, напевно, спорадично), а використовувати їх для широких узагальнень щодо сучасного військового мистецтва взагалі.

Згодом відзначився Немирич і як інспіратор українознавчих студій: профінансував, разом із братом, видання гданщанином Даніелем Цвікером (Zwicker) карти Полісся 1650 р. та схилив М. Руара до опрацювання охматівської кампанії 1644 р. С. Конєцпольського проти татар. Зрештою, 1659 р. у Гданську видано (у 3-х окремих дручках у німецькому перекладі) Немиричеву промову-апологію Гадяцької унії (виголошену у квітні 1659 р. на сеймі у Варшаві).

«Допереяславську» вазівську історіографію Речі Посполитої завершують хіба праці *Станіслава Кобежицького* (Кобержицький, бл. 1600–1665), *Самуеля Твардовського* (бл. 1600–1661), *Галеаццо Гуальдо Пріорато* (1606–1678) та деякі інші клієнти-інтелектуали останніх польських Вазів. Отже, зупинимося на них докладніше.

Перший, «вітчизняний» для Речі Посполитої, твір Кобежицького – «*Historia Vladislai, Poloniae et Sueciae principis... usque ad excessum Sigismundi III*» / «Історія Владислава, королевича Польщі та Швеції... аж до смерті Сигізмунда III» (Гданськ, 1655) – мав компіляційний характер і зосереджувався передусім на кресленні образу королювання Сигізмунда III².

¹ *Немирич Ю.* De bello moscovitico // Хроніка-2000. – К., 1995. – № 1. – С. 68–87; *Тумов В.* Юрій Немирич та його праця «Discursus de bello moscovitico» // Конотопська битва 1659 року: Зб. наук. праць. – К., 1996. – С. 77–81. З яскравих наративів про Смоленську війну див. також: *Diarusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633–1634.* – Warszawa, 2006.

² Російський переклад уривків про походи Сигізмунда III і Владислава IV на Росію видавав І. Боричевський, див.: *Сказания польского историка Кобержицкого о походах польского короля Сигизмунда и королевича Владислава в Россию* // Сын Отечества. – СПб., 1842. – № 3. – С. 3–28 (1611–1616 рр.); № 4. – С. 3–40 (1617–1618 рр.); № 5. – С. 3–24 (1618–1619 рр.). Сучасний польський переклад цілого твору див.: *Kobierzycki S.* Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego. – Wrocław, 2005.

Причому, «українські» сюжети автора з Помор'я цікавили слабо (як такий, можна згадати хіба що загальновідомі звістки про похід Сагайдачного під Москву).

Твардовський же продовжив колоритну традицію віршованих історичних творів. На його рахунку, зокрема, «Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy» (Краків, 1633; 1639)¹, «Szczęśliwej moskiewskiej ekspedycji Władysława IV opisanej roku 1634» (Люблін, 1634), «Xiążę Wisniowiecki Janusz» (Лешно, 1646), «Władysław IV król polski i szwedzki» (Лешно, 1649; 1650)², «Woyna Kozacka poznieysza przez Jana Kazimierza poparta y skończona, w Roku 1651» (Лешно, 1651)³. К. Естрайхер атрибутував як твір Твардовського і анонімний «Katafalk rycerski» (1650)⁴, але, як на мене, це дуже сумнівно⁵. Найбільш відомим в Україні твором Твардовського є «Wojna domowa z Kozaki i Tatarzy» / «Війна домова з козаками та татарами» (Краків, 1660; Каліш, 1681), яка, почасти, інтегрувала в себе попередні тексти автора щодо Козацької революції⁶.

Останній з трійки – Гуальдо – був автором «Dell'Historie del conte Galeazzo Gualdo Priorato. Parte Quarta. Nelle quale si contengono tutte le cose universalmente occorse dall'Anno 1645 fino all'Anno 1649, consacrata alla Maestà Augustissima di Giovanni Casimiro Re di Polonia, e Svezia etc.» / «Історія ... у 4-х чч. ... з 1645 до 1649 рр., з посвятою ... Яну-Казимиру, королю Польщі та Швеції і т.д.» (Венеція, 1651). То черговий твір італійця-

¹ Свіжі українські статті про цей твір див.: *Тарасенко І.* Поет-хроніст XVII ст. Самуель Твардовський та його творчість // *Укр. істор. журн.* – К., 2007. – № 3. – С. 17–35; *Її ж.* «Легатія» С. Твардовського як джерело з історії України першої третини XVII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Випуск 7. – К., 2007. – С. 306–316.

² Сучасні перевидання трьох з вищезгаданих творів див.: *Twardowski S.* Władysław IV, król polski i szwedzki (Wybór). – Łódź, 1998; *Його ж.* Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy. – Warszawa, 2000; *Його ж.* Szczęśliwa moskiewska ekspedycja Najaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego. – Łódź; Poznań, 2002. *Його ж.* Władysław IV, król polski i szwedzki / wyd. Roman Krzywy. – Warszawa, 2012 («Biblioteka Pisarzy Staropolskich» 40).

³ Видання зазвичай обережно датують «з-перед 1655 р.», але вірогідніше, що воно постало «по горячих слідах».

⁴ Твір звичайно, за описаними подіями 1648–1649 рр., датують 1649 р., але згадка Станіслава Лянцкоронського як «нині брацлавського воєводи», має віднести його до 1650 р.

⁵ Виявити якісь конкретні стилістичні та смислові збіги, наприклад з «Війною домовою» чи «Війною козацькою» мені не вдалося, а гроно авторів-шанувальників Фірлеїв (їм присвячений «Катафалк рицерський») доволі широке, аби не «зациклюватись» саме на Твардовському. Ширше див.: *Вирський Д. С.* Анонімний «Катафалк рицерський» (1650) про початок Козацької революції (кампанія 1648 р.) – стаття подана до друку в «Укр.істор.журн.» (6'2012. Готується до друку також: «Військова кампанія на Україні 1649 р. в анонімному 'Катафалку рицерському' (1650)»).

⁶ *Тарасенко І. Ю.* «Wojna Domowa» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки / Відп. ред. В. Брехуненко. – К., 2011.

шукача протекції, наразі у свіжообраного польського короля Яна-Казимира¹. До своєї праці Гуальдо вніс і опис початкової фази Козацької революції на Україні. До речі, у пізнішій своїй книжці (Відень, 1670), написаній вже задля австрійського протектора, автор сміливіше ставав на бік козаків при описі козацько-шляхетського конфлікту.

Прислужився українознавству і ще один італієць на службі польського короля Яна-Казимира – *Ієронім Піночі* (Hieronim Pinocci, 1612–1676). Власне титул королівського секретаря він отримав ще 1645 р., за королювання Владислава IV. Піночі був автором колоритної записки «Про Богдана Хмельницького і про козаків», написаної 1654 р.². Згодом він підготує ще один українознавчий текст – «*Relazione generale dell' Ukraine*» / «Реляція загальна про Україну» (рукопис, бл. 1673)³.

Мовлячи про італійських інтелектуалів на службі Польської Корони, гадаю, слід зауважити, що наразі нез'ясованим залишається стосунок до офіційних кіл Речі Посполитої *Майоліно Бізаччіоні* (1582–1663) – примітного венеціанського історіографа, званого передусім за твором «*Historia delle guerre civili di questi ultimi tempi*» / «Історія громадянських війн останнього часу» (Венеція, 1653; 1655; 1664; а також Болонья, 1654; 1663)⁴. Чимало уваги ця «Історія» приділила й Хмельниччині. З інших творів Бізаччіоні українського науковця може спеціально зацікавити: «*Demetrio Moscovita*» (Венеція, 1643; 1649); «*Memorie storiche delle mosse d'armi di Gustavo Adolfo re di Svetia in Germania dal 1630*» (Болонья, 1630); «*Historia universale dell'origine, guerre et imperio de'Turchi*» (Венеція, 1654).

Однак, відомо, що трактування італійським істориком Козацької революції було переважно сприятливим для центральних влад Речі Посполитої. Основним джерелом Бізаччіоні – до опису Білоцерківської кампанії 1651 р. включно – був Пасторій, а також окремі реляції італійських дипломатів. Перше видання «Історії громадянських війн останнього часу» – 1653 р. – закінчується на подіях 1652 р.; видання 1655 р. – доведене до підписання Переяславської угоди 1654 р.

Натомість щодо *Гійома Левассера де Боплана* (бл. 1600–1673) можна зауважити, що він, створюючи свій славнозвісний «Опис України», безпосередньо розраховував на щедрість королів Владислава IV та Яна-Казимира*. Принаймні, саме перший надав йому 1645 р. привілей на друк

---

¹ Див. зокрема: *Хінчевська-Геннель Т.* Найясніша про Найяснішу: Річ Посполита у венеціанській історичній літературі XVII ст...

² *Ojczyznie spominki* w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т. 1. – S. 138–143.

³ *Archiwum Panstwowe w Krakowie*. – Rps 370.

⁴ *Хінчевська-Геннель Т.* Найясніша про Найяснішу: Річ Посполита у венеціанській історичній літературі XVII ст...

* Не маю даних, чи не було «замовним» французьким прецедентом тут видання: *Briefve description du Royaume de Pologne. Avec un sommaire ou abregé de l'Histoire de ses Roys, depuis l'an 550 iusques a present, extraicte des Historiens ancien et modernes*. – Paris, 1648.

карти України, а другому француз дедикував своє 2-е доповнене видання «Опису» (Руан, 1660; вірогідно, й 1-е видання 1651 р. було присвячене королю Яну-Казимиру, принаймні, додаток до цього видання – мапа України, виконана гравером Вільгельмом Гондіусом у Гданську 1648 р., містить дедикацію саме йому). Видання 1660 р. стало стереотипним для численних наступних передруків та перекладів. Утім, його вплив на річпосполитську історіографію вже виходить за кордон середини XVII ст. (1-е видання «Опису», друковане в Руані 1651 р. накладом лише 100 примірників, мало дуже камерний резонанс).

Взагалі-то спокусливо побачити у обох авторизованих виданнях Боплана реакцію, по черзі, на Зборівський мир 1649 р. та Гадяцьку унію 1659 р. Крім того, зауважимо, що твір Боплана немало прислужився занедбанню попередньої наративної традиції українознавства Речі Посполитої, оскільки цілком ігнорував цю останню, описуючи предмет, ніби з «чистого листа», та претендуючи на авторитет очевидця (Боплан прослужив інженером-фортифікатором на українських кордонах Речі Посполитої сімнадцять років, з 1630 до 1648 рр.). До певної міри цей факт (рубіжність видання 1660 р.) і було враховано при визначенні верхньої хронологічної межі цього нарису.

Праця Боплана немало прислужилася *П'єру Шевальє* (Chevalier), французькому дипломату при польському королівському дворі, який 1653–1663 рр. займався написанням власного козако- і татарознавчого твору. 1663 р. він побачив друк у Парижі (1-а друкована версія – «Розвідка про козаків» у збірці реляцій з мандрівок світом, 2-а – власним коштом – у складі «Розвідка про землі, звичаї, управління, походження та релігію козаків», «Розвідка про перекопських татар» і «Історія війни козаків проти Польщі» – оповідь про Хмельниччину, поділена на дві «війни»: перша – до Зборівського миру 1649 р., друга – до Білоцерківського миру 1651 р. – схема *a la* Пасторій). Твір Шевальє мав досить широкий розголос (перевидання 1668 і 1672 рр., останнє – англійською мовою) і добре «засвосний» вітчизняною історіографічною традицією України (видавався у Києві 1960 і 1993 рр.).

Завершити цей параграф хотілося б згадкою «прокозацького» італійського хроніста, який писав свій твір вже більше з перспективи гетьманського двору Б. Хмельницького. Мова йде про знаного венеціанського посла 1650 р. до українського гетьмана – *Альберто Віміну* (Michiele Bianchi, 1603–1667)¹. Його головною історичною працею була «*Historia delle guerre civili di Polonia*» / «Історія громадянської війни у Польщі» (Венеція, 1671), що описала початковий період Козацької революції (події за 1648 – весну 1652 рр.). Утім, Віміна також залишив по собі і рукописний твір «*Relazione dell'origine e de costumi de Cossacchi, fatta l'anno 1656*» / «Реляція про

---

¹ *Chynczewska-Hennel T.* Alberto Vimina – autor «Historii wojen domowych w Polsce» // *Między Odrą a Uralem. Księga dedykowana Profesorowi Władysławowi Andrzejowi Serczykowi / pod red. Wacława Wierzbieńca.* – Rzeszów, 2010. – S. 231–240.

походження і звичаї козаків, складена 1656 р.» (текст цей, вперше опублікований 1890 р., зробив «кар'єру» в історіографії вже ХХ ст.¹).

Вигасання традиції
«литовської» українці

Як особливість тогочасного історіографічного процесу слід відзначити відчутну втрату значення «литовського» історіописання для висвітлення українських історичних сюжетів². Хіба тільки у зв'язку із «давньою» історією Великого князівства Литовського торкаються їх, без особливої оригінальності, *Самуель Довгірд* (1-а половина XVII ст.), автор «Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych» (Любча, 1626; віршований твір, базований переважно на «Гінці цноти» М. Стрийковського³) та, напевно, найвизначний історик ВКЛ середини XVII ст. – *Войцех* (Альберт) *Коялович* (Віюк-Коялович, 1609–1677)⁴. Останній був автором «Historiae Lituanae...» (ч.1: Гданськ, 1650, оповідання доведене до 1386; Ч. 2; Антверпен, 1669, оповідає про 1387–1572 рр., текст завершено автором між кінцем 1660 та 1663 рр.) та знаного гербовника шляхти ВКЛ.

Інша справа – сучасна історія, де Коялович відзначився описом початкової фази Козацької революції: «De rebus anno 1648 et 1649 Contra Zaporovios cosacos gestis» / «Про справи років 1648 та 1649, що проти запорізьких козаків діялися» (Вільно, 1651)⁵. Праця складалася з трьох

¹ Російський переклад Н. Молчановського видано в «Киевской старине» (1900, № 1).

² Найсвіжіший фаховий огляд «великолитовської» історіографії згаданого періоду див.: *Antoniewicz Marcei. Protopłaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii.* – Warszawa, 2011.

³ *Dougirdas S. Genealogija arba Trumpas didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ir jų didžiųjų bei naršių karo žygių aprašymas, kadaise Motiejaus Strijkovskio sukurtas, a dabar antaujintas ir vel išleistas Samuelio Daugirdo is Pagaujo.* – Vilnius, 2001; [*Dougird S.*] *Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych. Uczynione niegdyś przez Mathysa Strykowskiego, a teraz odnowione i znowu na świat wydane: przez Samuela Dowgirda z Pogowia.* – Poznań, 2004.

⁴ *Jučas M. Lietuvos metraščiai ir kronikos.* – Vilnius, 2002. – S. 183–199; *Antoniewicz M. Protopłaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii.* – S. 262–292.

⁵ Цей твір нещодавно перевиданий у перекладі литовською мовою з коментарем Сігітаса Нарбутаса, див.: *Albertas Vijukas-Kojalavičius. Lietuvos istorijos įvairenybės.* – Vilnius, 2003 (Частина 1, С. 12 і наступні). У 2-й частині цього видання (Vilnius, 2004) на С. 348–354 вміщено і статтю про цей твір: *Melius E. Kai kurios Alberto Vijuko Kojalavičius knygos Apie 1648 ir 1649 metų žygius prieš Zaporozės kazokus (De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios Cosacos gestis) parašimo aplinkybės.*

В Україні про цей твір писав С. Плохий, див.: *Плохий С. Н. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века.* – Дн-ск, 1983; *Його ж.* Влияние сочинения А. Кояловича на зарубежную историографию освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII–XIX веков: Сб. наук. тр. – Дн-ск, 1992. – С. 65–75.

частин, які мали форму реляцій: 1) *Copiarum Magni Ducatus Lituaniae adversus Zaporowianos Cozacos Anno 1648 et 1649 gesta, Compendiario narrata* / «Стислий опис дій війська Великого князівства Литовського проти запорізьких козаків 1648 і 1649 рр.» (стор.1–52); 2) *Ducis in Wisniewiec et Lubnie, Hieremiae Michaelis Koribut, Palatini Russiae, Gubernatoris Kanioviensis etc. etc., Contra Cozacos Zaporovios A.1648 gesta, compendiario narrata* / «Стислий опис дій князя на Вишнівці і Лубнах Яреми-Михала Корибута, воєводи руського, старости канівського і т.д. проти козаків запорізьких року 1648-го» (стор.53–70); 3) *Regii exercitus cum Tauricani Principis copiis Anno 1649 ab Zboroviam congressus, Compendiario narratus* / «Стислий опис війни королівської армії з військом кримського хана року 1649-го до Зборівського конгресу» (стор.71–102).

Під титулом «*Epitome de rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios Kosacos in Polonia et Lithuania gestis...*» / «Короткий виклад про справи років 1648 і 1649: діяння проти запорізьких козаків у Польщі та Литві» цей твір Кояловича передруковувався у Відні 1653 р. (як компіляція Яна-Діонісія Лобжинського). Наслідував Кояловича й інший розлогіший анонімний твір на ту саму тему – «*Rerum in Magno Ducatu Lithuaniae per tempus rebellionis Russiae gestarum commentarius...*» / «Коментарі діянь у Великому князівстві Литовському за часів реbelie Руської...» (Кенігсберг, 1653; Ельблонг, 1655).

Представлені козацькі війни доби Хмельниччини Кояловичем і в його історії дому Радзивілів «*Fasti Radiviliani gesta [...] domus ducum Radziwił compendio continens*» / «Літопис діянь Радзивілів...» (Вільно, 1653). Зокрема, описані кампанії 1648–1651 рр., переважно на ділянці відповідальності армії Великого князівства Литовського (с.99–108).

Наступним великим ім'ям великолитовської історіографії середини XVII ст. є *Альбрехт-Станіслав Радзивіл* (1593–1656). Він народився у волинській Олиці і свою політичну кар'єру починав як земський посол Волинського воєводства (1612). З 1619 р. підканцлер Великого князівства Литовського, а з 1623 р. – канцлер А. -С. Радзивіл добре був обізнаний із сучасним йому політичним життям. Не дивно, що примітним він став у дослідженні, передовсім, недавнього минулого чи то історії «свого часу».

Головним історичним твором А. -С. Радзивіла є «*Epitome rerum gestarum in Regno Poloniae regnatibus Sigismundo III, Vladislao IV et Joanne Casimiro*» / «Короткий виклад справ у Польському королівстві за королювань Сигізмунда III, Владислава IV, Яна-Казимира». Виклад у ньому обіймає 1588–1652 рр.¹

¹ Рукопис у Бібліотеці Чарторийських у Кракові; Ч. I – панування *Сигізмунда III Вази* – видавав Е. Котлубай в «*Atheneum Wileński*»: 1848, Т. V. odd. II (сучасне видання див.: *Radziwił A.S. Rys panowania Zygmunta III / przełożył E. Kotlubaj; wydali J. Byliński i W. Kaczorowski. – Opole, 2011*).

Магнат залишив також великі за обсягом мемуари «Memoriale regum gestarum in Polonia a morte Sigismundo III...» / «Спомини про суспільні справи в Польщі від смерті Сигізмунда III...». Вони написані у формі діаріуша за 1632–1656 рр.¹ і є одним з основних джерел з історії королювання Владислава IV Вази. «Спомини» написані з перспективи поінформованого придворного (з широким залученням документальних актів), містять характеристики багатьох шляхетських політиків, а також подають численні згадки про культурне життя країни.

Скромнішим зразком мемуарної літератури з теренів Великого князівства Литовського середини XVII ст. є спомини литвина-лікаря короля Владислава IV *Мацея Ворбека-Леттова* (Vorbek-Lettow, 1593–1668). «Українські сюжети» тут починаються від 1646 р., коли автор згадує про плани Владислава IV щодо війни з Туреччиною, та продовжуються описами епізодів Козацької революції середини XVII ст. (сам мемуарист втратив маєтність на Сіверщині, його син воював у литовській армії, брав участь у перемовинах щодо Білоцерківського миру 1651 р. тощо)².

Зрештою, шерег литовських мемуаристів середини XVII ст. можна завершити *Самуелем Гадомським* (Gadomski) та *анонімним офіцером литовської армії*, автором листа від 19 лютого 1655 р. про змагання із наказним гетьманом І. Золотаренком і росіянами на Білорусі. Першого з них переможна для литовського війська битва під Загалем 17 червня 1649 р. з повстанським корпусом Іллі Голоти (який мав наміри поширити Козацьку революцію на терени Великого князівства Литовського) надихнула скласти невеличку рукописну віршовану «Pieśń o tey bitwie zlozona A[nno] 1649. Nota jako o Koreckiem» / «Пісня про ту битву...». Гадомський був очевидцем цієї події, що, безумовно, додає вартості твору. Екстракт з листа другого вищезгаданого «очевидця», про бойові дії під білоруськими Биховим і Могилевом, був видрукований французькою мовою у Брюсселі 3 квітня 1655 р.³

На ниві ж історичної популяризації з-поміж «литвинів» відзначився пастор-кальвініст, згодом учитель знаного Богуслава Радзивіла, *Павло Димитрович* (? – 1641), автор-укладач праці «Compendium abo Krótkie opisanie tak Książąt i Królów Polskich, iako spraw, przypadków, y dawnych dzieiów Królestwa Polskiego, z Kroniki Marcina Kromera, Biskupa

---

¹ Їх неповний польський переклад поч. 18 ст. (Ієроніма Радзивіла) видав Е. Рачинський у 1839 р. Сучасне наукове видання підготували А. Пшибось і Р. Желевський (Т. 1–4, 1968–1974); польський переклад у 3-х тт. вийшов у 1980, див.: *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656.* – Т. 1–3. – Warszawa, 1980.

² *Vorbek-Lettow M. Skarbnica pamieci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV / oprac. E.Galos i F.Mincer pod red. naukową W.Czaplińskiego.* – Wrocław, 2006.

³ *Extrait d'une lettre écrite par un officier de l'armée de Lituanie logée dans la ville ... de Mohilow du 19.II.1655.* – Bruxelles, 1655 (4 стр.).

Warmińskiego, u inszych, osobliwie dla tych, którzy szYROKIEM czytaniem nie radzi się bawią, przez Pawła Demitrowicza w druk na świat wydane» / «Компендіум або короткий опис як князів і королів польських, так і справ, випадків та давніх історій... для тих, хто не готовий читати докладно...» (Любча, 1625). Текст упорядкований у 18 відділах-«зібраннях», складається з 151 гасла (наводимо інформацію про цей твір як взірць цілого жанру історичного компендіуму)¹.

Назви «зібрань» тут такі: 1) зібрання княжат та королів польських, котрі по котрих; 2) зібрання княжат і королів польських, котрі в старості померли; у молодому віці з того світу зійшли (і т.д.); 3) зібрання княжат утоплених, княжат отруєних, княжат зраджених, княжат убитих (і т.д.); 4) зібрання про людиновбивство, про тиранство, про розбійництво (і т.д.); 5) зібрання воєн з німцями, з мазурами, з чехами, з саксонцями; 6) зібрання про війну батька з сином, про війну між братами, про війну несправедливу (і т.д.); 7) зібрання про чудеса та дива, зібрання про знаки нещастя; 8) зібрання про терплячість та милосердя, про старосту неправочинно поставленого; 9) зібрання про старання наклепників та підбурювачів, святотатства, чоловіковбивства, несправедливого суддю (і т.д.); 10) зібрання про вірність слуг щодо панів; 11) зібрання про милість пана до слуги; 12) зібрання про злих слуг і служебників; 13) зібрання про злого чоловіка та про добру і неправедну дружину, про жінок злих та добрих, великого та мужнього серця, про чистоту стриманості та нестриманість; 14) зібрання про рік урожайний та сухий, про зиму теплу та прикру, про негоду та бурі люті (і т.д.); 15) зібрання про землетруси, про град та блискавки, про комети (і т.д.); 16) зібрання про найвищих єпископів римських, про єпископів злих та добрих, про турботи єпископства (і т.д.); 17) зібрання про різні речі так веселі, як і смутні, так поважні, як і смішні, [які] кожному знати потрібно; 18) зібрання про богів язичницьких та пізнання справжнього Бога, про давніх богів польських, про давніх богів руських і московських, про давніх богів литовських (і т.д.). Наприкінці твору є ще відсилка на с.241, де є «про час, коли поляки, і Русь, і Литва християнами стали».

Наразі можемо зауважити про зацікавлення цим твором на теренах тогочасної України. Його, напевно (бо згадка не за титулом, а за прізвищем автора), згадує літопис Я. Бінвільського² (про останній мова буде далі).

Умовно, «литовським» історіографічним доробком можна вважати ще видання (Базель, 1615; про передруки в Лейдені 1627 та 1642 рр. у збірці «Respublica...» див. далі) уривків з давньої (1550 р.) рукописної праці

¹ З українських досліджень цього твору, див.: Мицик Ю. А. Історія Київської Русі на сторінках хроніки П. Демитровича // Укр. істор. журн. – К., 1996. – № 6. – С. 120–124.

² Докладно дослідив залежність тексту Бінвільського від твору Димитровича Ю. Мицик, див.: Літопис Яна Бінвільського / підгот. Ю. Мицик // Наукові записки НаУКМА. – Т. 20: Історичні науки. – Ч. 2. – К., 2002. – С. 60–77.

*Михалона Литвина*¹. Утім, резонанс цього тексту, зокрема на тогочасній Україні, не був примітним.

Певне значення мала й вже згадувана публікація, з інспірації Миколая-Кшиштофа Радзивіла (Сирітки) (1549–1616), в Амстердамі 1613 р. вельми інформативної першої друкованої карти Великого князівства Литовського (в долюблінських кордонах). Зауважимо, що справа видання цієї мапи велася коштом Радзивіла з кінця XVI ст. (розпочата бл. 1595 р.). У ній брали участь знаний картограф баторіанських часів Мацей Струбіч († бл. 1605), його молодший колега Томаш Маковський (бл. 1575 – бл. 1630), який і був основним виконавцем (об'їздив терени ВКЛ, склав коментарі), а також несвіжські єзуїти.

Власне, перше видання мапи (бл. 1603 р.) не збереглося, але на його підставі голландський гравер Герард Гессель (G.Hessel) приготував 1613 р. новий друк під титулом: «Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium, exacta descriptio...». Він таки використав її при друці карти Московії (з прилеглими краями) 1614 р. Зрештою, відомий нідерландський картограф Віллем Янсзон-Блау (Blau, 1571–1638) включив Радзивілівську мапу ВКЛ до свого популярного атласу світу (1631).

Насамкінець зауважимо, що 1609 р. приніс поразку Віленського православного братства* у багаторічному протистоянні з підтримуваними королівським урядом уніатами за контроль над місцевими церковними інституціями та маєтностями. Ця подія призвела до занепаду значення Вільно-Вільнюса у русі православних – націєтворчому для України. Відтак, функції «столиці Русі» в Речі Посполитій, у т.ч. інтелектуальні, остаточно перейшли до митрополичого Києва.

*Церковні історії:
богоугодність історіографії*

Останнім великим «зовнішнім викликом», сприйнятим річпосполитською історіографією, можуть вважатись «Annales ecclesiastici» («Церковні аннали») італійця *Цезаря Баронія* (1538–1607). Це була офіційна відповідь католицизма на історію церкви в протестантській редакції («Магдебурзькі центурії» в 13 тт. Базель, 1559–1574). Монументальний твір Баронія мав 12 томів (по тому на століття християнської ери; текст доведено до 1198 р.), що видавались протягом 1588–1607 рр. в Антверпені**.

---

¹ *Michalonis Lituani. De moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum. Fragmina X. multiplici Historia referta.* – Basileae, 1615. Сучасне видання твору, див.: *Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян.* – М., 1994.

* Суперники охрестили його членів «наливайками», намагаючись скомпрометувати їх в очах законослухняних громадян (для яких Наливайко – то державний злочинець).

** До речі, Т. XI (1606) вийшов з посвятою Сигізмунду III Вазі (дедикація написана ще 1604 р.), а Т. VII (1603) містив додаток про справу Брестської унії 1596 р. («De Ruthenis ad

Його польський переклад-компіляцію (10 томів перероблено в один) – «Roznych dziejów kościelnych...» (Краків, 1603; Краків, 1607) здійснив *Петро Скарга* (1536–1612)¹. Скорочену 2-томну версію праці Баронія опрацював та видав під назвою «Historia ecclesiastica» / «Церковна історія» (Рим, 1616) польський домініканець *Станіслав* (Абрахам) *Бзовський* (бл. 1567–1637). Згодом він таки продовжив цю хроніку до 1572 р.² (вийшла під титулом «Annalium ecclesiasticorum post Caesarem Baronium...» т.13–20. Кельн, 1616–1641; т.21. Рим, 1672). Утім, саме пологомове видання Скарги в Україні користувалось найбільшою читацькою увагою.

Цікаво, що Бароній мав контакти у колах польських католицьких ієрархів. Серед його кореспондентів був і київський єпископ *О. Соколовський*³.

Відтак, не заскочує нас і те, що у творчій спадщині знаного кардинала був і невеличкий твір, спеціально присвячений «давньоруському» сюжету, – «Discours de l'origine des Russiens et de leurs miraculeuse conversion...» / «Розмисел про походження русинів та їхнє чудесне навернення [до Риму] і кілька визначних документів їхніх королів» (Кельн; Париж, 1599⁴; під трохи зміненими титулами твір друкувався ще в Кельні – 1598 і 1600 pp.⁵). Він постав з приводу знаного прийому руських проунійніших ієрархів римським папою у 1595 р.⁶. Утім, даних про рецепцію цього твору в Україні досі не виявлено (хіба що вона йшла через «Церковні аннали», до яких, зрештою, інтегровано і текст «Розмислу»).

З «зовнішніх історіографічних викликів» певне значення мала також збірка текстів про Річ Посполиту, яка побачила друк у рамках широко знаної видавничої країнознавчої серії (знову у популярному кишеньковому форматі), що виходила в Лейдені. Мова йде про «Respublica, sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae, etc. diversorum Autorum» / «Держава або

---

communione Sedis Apostolicae receptis monumentum», P. 721–731) з численними унікальними фактами.

¹ В українській традиції примітне значення мав й інший скромніший твір Скарги з церковно-історичної проблематики – опис Брестського собору 1596 р.: *Skarga P. Synod Brzeski i jego obrona*. – Kraków, 1597 (припускають, що існувала і руськомовна версія друку).

² Причому були й пізніші додатки. Так, у виданому 1627 р. Т. 18 Бзовський відгукнувся на Хотинську війну, зокрема, вмістив тут і Мацея Титлевського «Опис про достославні битви [варіант перекладу – Опис про перебіг війни] між поляками і турками 1620 і 1621 pp.» (саме завдяки цьому переддруку виданий в Італії й Іспанії твір став відомим і українському читачеві).

³ *AGAD*. – Zbiór Aleksandra Czołowskiego (Zespół 388). – Sygn.468 (mf 39075).

⁴ Модерний передрук див.: *Discours de l'origine des Russiens et de leurs miraculeuse conversion par le Cardinal Baronius / Tradict en François par Marc Lescarbot / Nouvelle edition revue et corrigée par le prince Augustin Galitzin*. – Paris, 1856.

⁵ На цю ж тему Бароній публікував і ще один твір: «Legationes Alexandrina et Ruthenica ad Clementem VIII [...] pro unione et communion cum sede Apostolica» (Інгольштадт, 1598).

⁶ До речі, після публікації римським папою Клементом VIII «*Bulla unionis nationis Ruthenae cum Ecclesia Romana*» (Рим?, після 23.XII.1595), ставити під сумнів існування «народу руського» у Речі Посполитій стало проблематично.

статус Королівства Польського, Литовського, Пруського, Лівонського і т.д. з різних авторів». Уперше вона друкована в 1627 р., у 1642 р. її передруковано без змін.

«*Respublica, sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae, etc. diversorum Autorum*» / «Держава або статус Королівства Польського, Литовського, Пруського, Лівонського і т.д. з різних авторів»
(Лейден, 1627)

1) Stanislai Krzistanovic Iuricosulti Status Regni Poloniae compendiosa descriptio («Станіслава Криштановича правознавця Статусу Королівства Польського стислий опис») [*Станіслав Криштанович (1577–1617)* – правник, уродженець с.Зубра (Зубжа), що належало м.Львову, вихователь дітей Жолкевських та Белжецьких, початкова кар’єра якого була пов’язана з Я.-Д. Соликовським]. Цей твір, що в первісному варіанті називався «*Polonia sive Brevis descriptio Statuum Regni Poloniae*» видано в Могунції /Майнц/ 1606 р. з посвятою С. Жолкевському*); 2) *Poloniae descriptio Martini Cromeri* («Опис Польщі Мартина Кромера»); 3) *Poloniae Regni descriptio ex Thuani Historiarum lib.LVI* («Польського королівства опис з Туана 'Історії' кн.56») [*Якоб-Август Туан (1553–1617)* – впливовий французький політик, радник Генріха IV, як історик продовжив монументальний твір П. Джовіо «*Historiarum sui temporis*», під тією ж назвою та з того року, яким закінчив попередник, загалом описав період 1547–1607 pp.]; 4) *De Valachia, ex Thuani Historiarum lib.LVIII* («Про Валахію, з Туана 'Історії' кн.58»); 5) *De Lituanae gentis origine et moribus, ex Alexandri Guagnini Sauromatia Europaera* («Про литвинів роду проходження та звичаї, з А. Гваньїні 'Сарматія Європейська'»); 6) *Quadam ad Lithuaniam pertinentia, ex fragmentis Michalonis Lituani* («Що до Литви тягнеться, з фрагментів Міхалона Литвина»); 7) *De Ducatu Samogitiae, ex Alexandro Guagnino* («Про князівство Самогітія, з А. Гваньїні»); 8) *Joannis Lasicii Poloni de Diis Samogitarum caeterorumque Sarmatarum* («Яна Ласицького поляка про Богів Самогітії та іншої Сарматії»); 9) *Articuli constitutionum bellicarum magni Ducatus Lituaniae, in comitiis generalibus constituti, a supremo et generali copiarum imperatore fortissimo, et heroë perpetua memoria digissimo, illustri D. Gregorio Chodkievicio Castellano Vilnensi confirmati, et militibus imperati* («Артикули конституції військової Великого князівства Литовського <...> Григорія Ходкевича <...>»);

* Цю книжку переклав польською мовою та трохи доповнив виписками з вітчизняних хронік Криштоф Скерньовський, див.: *Squernovius Krzysztof. Polska abo krotkie opisanie stanow Krolestwa Polskiego: z podzieleniem prowincyi u dygnitarstw, z rozmaitych awtorow zebrane.* – Kraków, 1609 (5 арк.).

10) Prussiae cum suis Provinciis et civitatibus compendiosa descriptio, ex Alexandro Guagnino («Пруссія зі своїми провінціями та містами стисло описана, з А. Гваньїні»); 11) Origo et Series Principum Teutonici ordinis («Походження і склад володарів Тевтонського ордену»); 12) Livoniae descriptio. addita est quoque brevis narratio quomodo haec regio in ius invictissimi Regis Poloniae, Sigismundi Augusti etc., cesserit («Лівонії опис. <...>»); 13) Joannis Boteri Poloniae descriptio («Джованні Ботеро Польщі опис»); 14) De Novo in Polonia Rege eligendo, Honorii dissertation («Про нове в Польщі короля обирання, Гонорія дисертація»); 15) Joannis Barclaii iudicium de Polonia et ingeniis Polonorum («Джона Баркляя судження про Польщу та її мешканців») [Джон Барклай (1582–1621) – шотландський письменник і поет]; 16) Series ac ordo Principum et Regum Poloniae, ex Alstedii Chronologia («Список та порядок князів та королів польських, з Алстеда 'Хронології'») [Йоганн-Генріх Алстед (1588–1638)]; 17) De Re nummaria Polonorum, ex Historia Salomonis Neugebaueri a Cadano («Про справу монетну Польщі, з 'Історії' Саломона Неугебауера»); 18) De Vestigalibus Regis Poloniae, ex eodem Salomone Neugebaueri («Про давнину Королівства Польського, з того ж С. Неугебауера»).

Для українознавства у цій лейденській видавничій серії цікаві ще й збірки, присвячені Росії-Московії та «Татарії», дивись, зокрема, «*Russia seu Moscovia itemque Tartaria coomentario topographico atque politico illustrato*» / «Русії або Московії, а також Татарії коментарі топографічні та політичні ілюстрації» (Лейден, 1630). У цьому виданні передруковувались і Михалона Литвина «Про нрави татар, литовців і московитів», і Мартина Броневського «Опис Татарії».

Та повернемося до самої Речі Посполитої та її церковного історіописання. Зазвичай для його ілюстрації обирають характерну для того часу войовничу «конфесійну» історіографію. Вона, зокрема, широко представлена у творчості єзуїтських письменників, твори яких щодо України стали, щоправда, примітнішими вже у другій половині XVII ст.

Принагідно зауважимо, що поточну «конфесійну історію» сучасності/тогочасності можна вважати окремим потужним історіографічним напрямком. Адже історичними сюжетами та «аргументами» насичені численні твори церковно-полемічної літератури, але тут я свідомо здебільшого виводжу цей неозорий метанаратив за межі свого нарису. Нижче згадую лише окремі імена й праці, які мали не тільки утилітарно-конфесійне значення, а й інспірували ширші «відкриття» в історіографії України.

Отже, розпочнемо таки з єзуїтів. Мова піде, зокрема, про *Павла Парісіуша* (Парис, 1596–1667) та *Яна Велевицького* (1566–1639).

Перший походив з Пруссії, але тривалий час викладав у єзуїтських освітніх закладах України: 1631–1632 рр. – професор теології моральної в Острозі, 1632–1634 – професор філософії у Львові, 1634–1635 – знову в Острозі (проф. філософії), 1638–1639 – суперіор у Фастові, 1641–1642 – те саме у Новгороді-Сіверському, 1642–1643 – професор теології моральної у Львові, 1646–1648 – суперіор в Овручі, 1657–1658 – професор теології моральної в Луцьку, далі викладав вже на теренах Польщі (у Каліші та Раві). Був Парісіуш також надвірним і табірним місіонером кн.Корецького*. Залишив у рукописах (не збереглися) праці «Historia polona» та «Slavia» – у 3-х тт., оповідала про початки слов'ян¹.

Твори Парісіуша були відомі ще у XVIII ст. Зокрема, знаному історико-генеологу К. Несецькому².

Другий з цієї пари походив зі шляхетської родини з Великопольщі. Єзуїт з 1584 р., навчався у Познані та Вільно. Професор і ректор колегіумів у Каліші, Львові, Ярославі та Познані. Суперіор резиденцій в Торуні та Перемишлі. Проповідник (1602–1606) та препозит (1619–1623 та 1629–1632) у краківському домі професів при костелі св.Барбари.

У 1629–1639 рр. Велевицький опрацьовував «Historici diarii domus professae SJ Cracoviensis...» – діаріуш (термін «діаріуш»-щоденник не цілком відповідає «жанру» праці, яку сам автор у тексті називав ще й «історією»), що обіймав період 1579–1639 рр. Томи I–IV цього твору видані Ю. Шуйським і В. Хотковським у 1881–1899 рр. як тт. 7, 10, 14 та 17 в серії «Scriptores rerum polonicarum»³. Вони обіймають текст за 1579–1629 роки. Останній фрагмент за 1630–1639 рр. нещодавно був виданий у Польщі в латиномовному оригіналі⁴.

---

* Напевно, йдеться про *Самуеля-Кароля Корецького* (1621–1651).

¹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*. – Kraków, 1996. – S. 491. Полоноцентричне слов'язознавство на той час взагалі стало популярною темою в Європі. Про це, зокрема, свідчить поважного обсягу (830 стор.) рукопис «De Sarmaticis sive Venedicis et Slavonicis populis, libri XXII» / «Про сарматський або венецький і слов'янський народ, у 22 книгах» (Нюрнберг, 1639). Його копія (XVIII ст.) зберігається в: *Bibl. Czart.* – Rpis 1324. У цьому рукописі ретельно зібрані та проаналізовані вістки античних авторів, Біблії та інформації з сучасної латино- та німецькомовної літератури (полономовні праці не аналізуються, отже автор, напевно, не знав цієї мови), що стосувалися минулого теренів Речі Посполитої. Про досліді теми Сарматії гданщанином М. Опітцем вже йшлося вище.

² *Dacka I.M.* «Korona polska» Kaspra Niesieckiego. Pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego. – Warszawa, 2004. – S. 75. Крім «Корони польської...», є згадка «Славії» Парісіуша і в Т. 7 гербовника того таки К. Несецького.

³ *Ks. Jana Wielewickiego T.J. Dziennik spraw domu zakonego OO. Jezuitów u św.Barbary*. – Kraków, 1881–1899: Т. 1: 1579–1599. – 1881; Т. 2: 1600–1608. – 1886; Т. 3: 1609–1619. – 1889. Т. 4: 1620–1629. – 1899.

⁴ *Ks. Jan Wielewicki S.J. Dziennik spraw domu zakonego OO.Jezuitów u św. Barbary w Krakowie 1630–1639*. – Т. 5. – Kraków, 1999.

Твір Велевицького був прикладом «відомчої» історії: автор не мав наміру його друкувати-публікувати, але не був це і чисто «особистісний» документ (особисті підручні записи, писані, принаймні, з 1606 р., Велевицький вів окремо). Своїм Читачем він уважав власних наступників у домі професів* та керівництво польської провінції ордену єзуїтів загалом.

До речі, поштовхом для такого роду праці, вірогідно, послужило розпорядження орденського генерала Клаудіо Аквавіві, віддане для цілого ордену єзуїтів 25.III.1608 р. (повторюване 1616 та 1623 рр.), за яким усі єзуїтські доми мали подбати про донесення до прийдешніх поколінь (та центральних органів ордену в Римі) власної історії. Ось і вже 1620 р. у Кракові побачив друк твір з історії єзуїтів у польському королівстві¹. Про наративні джерела та історіографію українських єзуїтів нещодавно докладно писала Тетяна Шевченко².

Постав твір Велевицького у Кракові, так би мовити, «у три підходи»: перша частина (1578–1631 рр.) – опрацьована в 1631–1633 рр.; друга (1632–1637) – між 1636 та 31 грудня 1637 рр.; третя, або II-й том, писана більш-менш синхронно описуваним подіям від січня 1638 до червня 1639 рр. Діаріуш демонстрував широку історіографічну начитаність Велевицького (черпав з Бельських, Гваньїні, Гейденштейна, Соліковського, Любенського, Наугебауера, Кромера та ін.).

Історичною працею, близькою за методом діаріушу Велевицького, на теренах Речі Посполитої може бути визнана хіба що історія академічного католицького колегіуму у Львові (також патронованого єзуїтами). Її опрацював *Мацей Велевич* (1607–1665) від початку існування колегіуму (витоки єзуїтської присутності у Львові відносять до 1590 р., а початок організованого ними навчального процесу – до 1599) аж до року 1665, коли цей автор помер³. Причому, на відміну від краківського колеги, львів'янин Велевич мав продовжувачів.

Твір Велевицького містив чимало інформацій про Україну⁴, чому сприяло використання писаного у 1581–1611 рр. щоденника П. Скарги (згодом загинув), а також діаріушів (наразі втрачених) різних єзуїтських

* *Профес* – чернець, який дав обітницю.

¹ *Argentus I. De rebus Societatis in Regno Poloniae.* – Cracoviae, 1620. До речі, цей твір на С. 43–45 містив підрозділ під назвою «Україна» («Ucraina») з оглядом діяльності місцевих осередків (Бар, Вінниця, Київ).

² Див.: *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С. 14–21. Див. також вражаючий перелік реляцій і описів різних історичних подій у Речі Посполитій єзуїтами XVII ст.: *Polonica w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego.* – Т. 1. Polonia / A.P.Bieś, L.Grzebień, M.Inglot. – Kraków, 2002.

³ Рукопис зберігається у Національній бібліотеці у Відні – № 11 988.

⁴ Огляд українських сюжетів виданої у 1881–1899 рр. частини щоденнику див.: *Срібний Ф.* Дневник Велевицького як джерело до української історії // *Записки НТШ.* – Т. LXVII. – Львів, 1905, кн. V. – С. 1–7 (Наукова хроніка).

колегіумів – зокрема, львівського та самбірського. Автор також мав інформаторів безпосередньо близьких до «центру подій». Так, гетьман Станіслав Жолкевський повідомляв його про справу військової конфедерації «зборовчиків» (1614); єзуїти: Станіслав Пакош – про набіг татарський, що сягнув аж Перемишля (1624), Матеуш Бембус – про львівський синод (1629), Ян Каленкович – про погреб підканцлера і київського воєводи Томаша Замоїського (1638), Анджей Гончел (Hączel) – про кривди шляхті від біскупа київського Олександра Соколовського (1638); єзуїти-табірні капелани описали йому облогу Смоленська 1611 р.; про перебіг боїв під Смоленськом 1633–1634 рр. оповідав Велевицькому, зокрема, єзуїт-капелан військ воєводича руського Станіслава Даниловича – Бартоломій Папроцький; єзуїт Станіслав Бронівський склав для нього реляцію про бойові дії гетьмана С. Конєцпольського з турками 1633 р. та ускладнення з українськими козаками в 1635 р.; про перебіг козацьких війн 1637–1638 рр. інформував Велевицького табірний капелан-єзуїт Христофор Вербович (Costinius); а про багатотижневі урочистості в Самборі 1639 р. оповів йому двірський підскарбій Яна-Миколая Даниловича Ян Сапалецький.

Зрозуміло, єзуїти були не єдиними інтелектуалами католицької церкви. Справжньою зіркою церковного історіописання України був вже згадуваний домініканець Ш. Окольський, а про різні твори католицьких авторів, де піднімалася проблематика місцевих клерикальних інституцій, не раз йшлося на сторінках цього нарису в інших контекстах.

Але звернемо ще увагу на пару малоінтегрованих до вітчизняної історіографічної традиції праць. Мова йде про дві праці францисканців – 1) друковане у Вільнюсі 1637 р. *Марекон Кораною* (бл. 1590–1651) «*Speculum provinciae Russiae et M.D.Litvaniae ordinis S.Francisci fratrum minorum conventualium. In quo repraesentantur origo et qualitas provinciae...*» / «Зерцало провінції Русі та Великого князівства Литовського ордену св.Франциска... В якому представлене походження і властивості провінції» та 2) списаний 1647 р. у Львові рукопис *Бернарда Калишського* «*Laconicum novellae provinciae Russiae ..., aliquotque eiusdem locorum et conventuum myrthothecium, seraphico Fratrum Minorum Regularis Observantiae Ordini mollificans...*» / «Лаконічні новели Руської провінції ..., щодо кількох тих місць і конвентів ... францисканського ордену», де є розділи і про Київський та Лубенський конвенти, яким так непросто велося існувати поруч із козаками-запорозжцями¹.

Зрештою, можна згадати ще й *Анджея Ліпського* (1572–1631), краківського біскупа (з 1630), який є автором невеличкої «*De rebus gestis ... Sigismundi III ... brevis narratio*» / «Про справи Сигізмунда III короткий опис»

---

¹ Бібліотека ПАН в Кракові (далі – *Bibl. PAN w Krakowie*). – Rps 1969. – Арк.100–107.

(Рим, 1605), про перші роки панування цього короля¹. У ній він доволі оригінально вивів «чорну смугу» у королюванні Сигізмунда III з провини схизматиків-православних – спочатку повстання Наливайка (1596), а згодом (1599–1600) війна з волоським господарем Михаєм Витязем*.

На іншому краї західно-християнського «конфесійного» спектру знаходились такі примітні протестанти, як *Станіслав Будзинський* († 1593) та пастор-кальвініст *Анджей Венгерський* (1600–1649), які були істориками реформації на теренах Речі Посполитої. Перший з них взявся за опрацювання історії цього руху в Польщі та сусідніх країнах близько 1590 р. Текст своєї «Історії церковної...» («*Historia ecclesiastica eorum, quae in Polonia eique conterminis regionibus a primordiis reformationis usque ad annum 1593 in negotio religionis contigerunt*») Будзинський довів до 1593 р. проте той залишився в рукописі і згодом загинув.

Більш тривкою була спадщина Венгерського. Його початковий твір – «*Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias*» / «Система історико-хронологічна церкви слов'янської, за різними провінціями» (Утрехт, 1652) – оповідав про історію чеських братів та події реформації в Речі Посполитій до 1650 р. Згодом ця праця була розширена (додано «*Colloquium charitativum...*» А. Вишоватого) та видана під новим титулом «*Libri quatuor Slavoniae reformatae*» / «Слов'янської Реформації книг чотири» (Амстердам, 1679²). Остання 4-та книга твору – «*De Graeco-Ruthenorum Ecclesiis*» / «Про греко-руські церкви» (s.457–586) – була присвячена історії православ'я та його стосункам з протестантизмом.

Особливе значення для модернізації інтелектуальної сфери східнохристиянського середовища мала новонароджена уніатська, греко-католицька конфесія. Гостро потребуючи ясної історичної легітимациї, вона відпочатку могла розраховувати на «гуманітарну допомогу» з боку розгалуженої католицької інфраструктури. Відтак не дивно, що чимало «новинок» зі сфери історіописання та інтелектуального життя загалом проклали собі шлях до питомо руського чи то українсько-білоруського середовища саме завдяки активності уніатів.

Так, цікавим прикладом «іноземного фахівця»** на службі справі новонародженої уніатської, греко-католицької конфесії, що гостро

¹ *Nieznane dzieło Andrzeja Lipskiego, biskupa krakowskiego, o pierwszych latach panowania Zygmunta III // Radziwiłł A.S. Rys panowania Zygmunta III. – Opole, 2011. – S. 145–154 (Aneks 2).*

* *Mixaj* (1558–1601) – об'єднувач румунських князівств (Молдови, Волощини і Трансильванії-Семигороддя). Як відомо, він претендував навіть на «руську столицю» – Львів, а також пробував залучити на свою службу «лицарів Русі»-запорожців – отже був останнім молдовським господарем, який претендував на титул «збирача руських земель».

² Сучасний репринт див.: *Andreae Wengerscii Libri quatuor Slavoniae reformatae. – Varsoviae, 1973.*

** У православній історіографії першого по Брестській унії 1596 р. «призова» подібну роль «найманого пера» віграв поляк-протестант *Мартин Броневський*. Він став автором, зокрема,

потребувала ясної історичної легітимації, був грек, вихованець Грецького колегіуму св.Атанасія в Римі *Петро Аркудіус* (Ἀρχουδιός, Arcudius, Arkudeusz, 1562 або 1563–1633)¹. Під його безпосереднім впливом перебувала відома «героїчна» постать нової церкви – митрополит *Інатій Потій* (1541–1613). До речі, останній також був не чужий історіографії, але тут цей непересічний ієрарх був більше інспіратором, аніж власне дослідником² (те саме можна мовити і про, не менш «культового», його православного колегу – Петра Могилу³; зрештою, який «реформатор» без історичних/історіографічних зацікавлень?).

На полі історіографії згаданий Аркудіус відзначився творами про рідний колегіум – «*Historia Collegii Graecorum*» (рукопис праці зберігається в архіві цього закладу в Римі), а також щодо історії Берестейської унії – «*Historia de Ruthenorum cum Romana Sede unione*» / «Історія про унію русинів з римською Столицею» (рукопис загинув) та «*Libri VII de concordia Ecclesiae occidentalis et orientalis in septem sacramentorum administratione*» / «Книг 7 про згоду Церков західної та східної...» (певний час ця праця була знана в рукописі, видано її в Парижі у 1619 р.; наступні друки – 1626 та 1672 pp.).

Природно також, що «першим» історіографічним сюжетом греко-католицької конфесійної історіографії став «правильний» опис Бреського собору 1596 р. Йому було присвячено кілька творів авторів-уніатів – «Справедливий опис вчинків і справи собору Берестейського» (знане лише за згадкою в «*Antirresis'iu*»), два тексти І. Потія – «*Unia albo wykład przedniejszych artykułow ku zodnoczeniju Griekow z Kostelom rzymskim należaszczych*» (Вільно, 1595) та «*Anirresis* або апологія проти Христофора Філалета» (Вільно, 1599 – руська версія і там само 1600 – польська), а також латиномовний та грецькомовний трактатики П. Аркудіуса.

І надалі греко-католицькі історики зберігали любов до хронік церковних соборів. Так, вже згадуваний *Касіян Сакович* двічі видавав у перекладі

вельми «документального» опису собору в Бресті 1596 р. очима православних – «*Ekthesis* або krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim» (Краків, 1597; існувала також руськомовна версія видання). Вже під псевдонімом Христофор Філалет Броневський опублікував на цю ж тему розлогий полемічний трактат «*Apokrisis*» (Краків, 1597).

¹ *Kuczara Konrad*. Grecy w Kościołach wschodnich w Rzeczypospolitej (1585–1621). – Poznań, 2012. – S. 147–157.

² Найбільшим був, либонь, внесок І. Потія до джерелознавства, див. два почасті дублюючих видання: *Pociej Hipacy Adam*. O przywilejach nadanych od najaśniejszych krolow polskich y przedniejszych niektórych dowodach, które świętą Unią wielce zalecaią i potwierdzają. – S. n. [1605?] та *Його ж*. Poselstwo do papieża rzymskiego Sixta IV od duchowieństwa y od książąt i panów ruskich w roku 1476. – Wilno, 1605. Кирилічна републікація: *Архив ЮЗР*. – Ч. 1, Т. VII. – С. 199–231.

³ З доробку П. Могили як історика-хроніста (переважно історії православної церкви в Речі Посполитій) див.: *Собственноручныя записки Петра Могили* // *Архив ЮЗР*. – Ч. 1, Т. VII. – С. 49–132.

польською мовою опис київського православного собору 8–18 вересня 1640 р. (Варшава, 1641; Краків, 1642)¹.

Серед «доморослих» греко-католицьких історіографів наступного покоління можна пригадати василіанина та знаного полеміста *Івана (Яна) Дубовича* († 1646)². Він по собі залишив у рукописі розлог (824 стор.), хоч і малооригінальну, хроніку-сумаріуш («Część wtóra albo summariusz historii kościelnych i inszych świata dziejów rocznych, począwszy od r. 34 aż do 1600»³), де згромадив вістки з історії церкви від 34 р., а також (здебільшого) з польської історії до 1600 р. (для цього компілював з Кромера, Меховіти, Стрийковського, Бельських). Дубович також старанно укладав списки імператорів, королів, складав генеалогічні таблиці і т.ін.

Вельми «історіографічна» за підбором фактів-аргументів і праця віленського архімандрита *Леона (Лева) Кревзи-Жевуського* (перед 1569–1639) «Obrona iedności cerkiewney, abo dowody ktorymi się pokazuie, iż grecka Cerkiew z łacinską ma być ziednoczona» (Вільно, 1617). Крім місцевих «руських хронік», автор охоче посилається і на «московський» літопис, і «грецькі» хроніки (Зонара etc). За цим твором, можна завважити справді відчутне зростання історіографічної ерудиції східнохристиянських вчених кіл (у порівнянні із попереднім періодом-«поколінням»)*.

З точки зору вивчення поширення історіографічних обривів греко-католицького історіописання, цікавою є й книжечка волиня *Тимофія Шимановича*⁴ «Próba Werifikaczej Omylnej i dowód swowoleństwa...» (Замостя, 1621)**. Він, зокрема,

¹ *Киевский собор 1640 года*, по рассказу Саковича // Русская историческая библиотека. – Т. IV: Памятники полемической литературы в Западной Руси (кн. I). – СПб., 1878. – С. 21–48.

² Син віленського бурмістра і архімандрит монастиря у Дермані на Волині, знаний більше як автор розлогої праці з питань історії церковної організації: *Dubowicz Jan. Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwi bozey od [...] Jana Dubowicza [...]*. – We Lwowie, 1644. – [10], 237, [6], 238–260, [1] S.

³ За інформацією 1939–1946 рр., зберігалась у: *Bibl. Narodowa*. – Sign. BN Pol. A. I, 90. Наразі ця сигнатура, почерпнута з «PSB», вже неактуальна. Мій пошук за нею у Варшаві, дав негативний результат.

* До речі, виразною «історіографічною культурою» виділяється і раніша праця Кревзи – «Obrona S. Synodu Florenskiego powszechnego dla prawowierney Rusi napisana» (Вільно, 1603). Вона була видана під псевдонімом Петра Федоровича – ректора першого «руського колегіуму» (цікаво, що у Вільнюсі, а не в Києві – як звично для багатьох думати, отже ідея Києво-Могилянського колегіуму запозичена в уніатів?).

⁴ Можливо, йдеться про *Івана-Тимофія Симановича*, який згадується у 1625–1641 рр. спочатку як архідиякон, а далі як капітульний писар при Успенському соборі у Володимирі-Волинському, див.: *Довбищенко М. В.* Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 2008. – С. 284, 622.

** Відповідь на знану працю М. Смотрицького «Verifikatia newinności» (Вільно, 1621), написаної на захист відновлення 1620 р. православної ієрархії.

зауважив свіжу історіографічну новацію православних, які піднесли давньоруський «літописець» до статусу новочасної «національної» *кройніки*¹.

Утім, інтелектуальний потенціал греко-католиків не зміг або, враховуючи повільність «просвіти» у домодерному суспільстві, попросту не встиг «опанувати маси» (особливо на теренах Наддніпрянщини – ключових для «національного руху», що згубив старожитну річпосполитську Русь та заклав основи модерної України). Та й православна реакція заповзялася «вчитися» в опонентів аж занадто швидкими темпами.

Відтак, саме «конфесійна історіографія» православних успішно реалізувала претензії на «загальнонаціональне» звучання та монопольне представництво «руського минулого» в Україні (в якому історія «церкви» виразно зливається з історією «народу»). Через це, волю винести сюжет про українське православне історіописання за рамки церковно-історичного параграфу і представити багатогранні здобутки істориків-українознавців з кіл оновленого православ'я у наступному підрозділі.

*Історія
як аргумент вченості*

Зрештою, як приклад ширення річпосполитського історіописання, згадаємо рукописні пам'ятки зі скромним впливом-резонансом на сучасників. Часто вони виконували роль утилітарних конспектів «людей вчених» – добірки більшої чи меншої «бази даних», необхідної для принагідної/швидкої демонстрації тієї таки «вченості» автора даного рукопису-конспекту (часто також поєднаному з приватною архівною збіркою оригінальних актів чи їх копій/витягів).

Так, зокрема, відомий приклад такого роду (ухил – країнознавство) – це рукописний «*Descriptio Poloniae*» / «Опис Польщі» (середина XVII ст.)². Він складається з 2-х частин: s.1–97: «*Pars I Geographica descriptio Poloniae*»; s.97–463: «*Pars II Historica description Poloniae. Historia Polski od Lecha I do Jana Kazimierza*».

Тут-таки варта на згадку (ухил – джерелознавство) znana фахівцям з історії Хмельниччини збірка *Марціна Голінського* (1608–1673)³. Про

¹ На С. 38 Шиманович пише: «... Czego dowodzimy z samych Latopisow Ruskich / ktorych ci omylni Verificatorowie pokatnemi / y z podlawia wydartemi Kroynikami / na wzardę narodu swego / pazywaią.» / «Що доводимо з самих літописів руських, які ці хибні верифікатори, по закутках і з-під лавки видобувши, хроніками, на погорду народу свого, називають».

² *Biblioteka Główna Uniwersytetu im. A. Mickiewicza (Poznań), Dział Rękopisów. Sign. 491 I.*

³ *Bibl. Czart. – Rkps 1320: Marcin Goliński. Zbiór Królów i Xiążąt Polskich <...>. Acta diversa annorum 1574–1648 necnon diarii annorum 1619–1648. 1649; фотокопія в Архіві Інституту історії України НАНУ. № 4184, 1668 арк.*

цього автора та його збірку є сучасні розвідки М. Нагельського¹ і Я. Федорука².

З того часу відомі й інші численні приватні компендіуми польської історії, дрібніші історіографічні/ квазіісторіографічні форми та документальні збірки. За приклади тут можуть правити 1) т.зв. збірка *Яна Осмольського* (Осмолицький, ☩ зимою 1593/1594), ренесансного вченого з Люблінщини – вона, між копіями актів, містить, зокрема, і короткі реляційні записи про напади татар на Україну 1557–1558 рр.³; 2) твір близького до королівського двору краківського друкаря *Яна Янушовського* (1550–1613)⁴ під умовною назвою «'Miscellanea' до історії польської з 1337–1606 рр., переважно ж до королювань Генріха Валуа, Стефана Баторія та Сигізмунда III»⁵ та 3) *Яна Рацького* (Радзький, 1610–1682), краківського професора риторики «Compendium historiae Poloniae» (1646)⁶. Останній особливо жваво цікавився питаннями походженням сарматів та поляків.

Чимало з подібних текстів досі так і не введено до наукового обігу. Для прикладу, не актуалізованим залишається українознавчий потенціал документальної збірки актів королювання Сигізмунда III за 1605–1608 рр. – доби рокошу М. Зебжидовського, яка укладена (1614 р.?) суддею гродським калішським і коронним інстигатором, знаним своєю правничими студіями і книгозбірнею *Анджеєм Лісецьким* (Lisiecki, ☩ 1639)⁷.

¹ *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648–1651). – Warszawa, 1999. – S. 7–84.*

² *Федорук Я.* Рукопис Мартина Голінського – археографічна пам'ятка середини XVII століття // *Український археографічний щорічник.* – Вип. 8/9. – К. – Нью-Йорк, 2004. – С. 37–87.

³ *Bibl. Narodowa.* – Rkps. III.3043. Записи про події 1557–1558 рр. див. № 27 (к.162–164).

⁴ *Kiliańczyk-Zięba J.* Czcionką i piórem. Jan Januszowski w roli pisarza i tłumacza. – Kraków, 2007. Як правник Янушовський першим в своєму зібранні законів Речі Посполитої «Statuta, Prawa u Constitucie Koronne Łacinskie u Polskie z Statutow Łaskiego u Herborta u z Constitucy Koronnych zebrane» (Краків, 1600) подав (у кн. 6 – про військову справу) окрему підбірку актів (сеймових конституцій) за 1589–1596 рр. *про низовців* (до того лише С. Сарницький вмістив дві конституції 1589 і 1593 рр. про низовців – суто карального змісту – у своєму «Statuta u Metrika Przywileiow Koronnych», виданому тим таки Янушовським у Кракові 1594 р.). Крім того, слідом за Я. Пшилуцьким, він подав окремий розлогий розділ (ч.2, кн. 7) про права підпорядкованого польським королям «Руського Князівства» (до речі, включало тут тільки коронні воєводства, а отже збіглося з кордонами України). Оскільки йшлося вже про полономовний, а не тільки латиномовний як у Пшилуцького, текст, Янушовський міг розраховувати на ширшу аудиторію.

⁵ Рукопис (1068 S.) в: *Bibl. Jagell.* – sign.107 (mf BN 2031).

⁶ *Bibl. Narodowa.* – Rkps. III.6622 (mf BN 23285). З джерельного боку він малооригінальний. Це радше «шкільний конспект» (35 арк./70 стор., без кінця). Його відкривають розділи «Про походження сарматів» та «Про походження поляків», а далі йдуть розділи-королювання – від Леха Першого до Стефана Баторія.

⁷ *Bibl. Narodowa.* – Rkps. III.3087 (mf BN 225). Містить 328 документальних позицій. Щодо авторства Лісецького висловлював сумнів Ю. Корженьовський.

**5. Річнополитське причастя «кресів»:
є у революції початок, нема у революції кінця**

Львів – столиця коронної Русі:
досвід мультикультурності

Центром регіональної (умовно «української») історіографічної традиції в цей час міцно утверджується Львів – об'єктивно найпотужніший урбаністичний осередок в Україні. Місто також претендувало на спадщину *столиці королів галицьких* (яких тлумачено також як королів «вся Русі», що підносило Львів до статусу історично обґрунтованого загальноруського центру – конкуренти ж бо були лише князівськими, а не королівськими резиденціями). Отже, не дивно, що саме «сенату» міста Лева присвятив С. Кльонович свою славу «Роксоланію» (Краків, 1584).

Однією з найцікавіших постатей місцевого історіописання був *Ян-Анджей Прухницький* (1553–1633)¹, шляхтич з давнього руського дому, католицький єпископ кам'янецький (1607–1614) та львівський архієпископ (1614–1633). Він продовжив на Галичині традицію прелата-інтелектуала, яскраво запрезентовану згадуваним вище Я. -Д. Солковським.

За підтримки Прухницького *Якуб Скробішевський* († 1635) – великополянин за походженням, професор Краківського університету, архідиякон львівський, правник та історик – видав 1628 р. у Львові «*Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium*» / «Життя архієпископів галицьких та львівських» (79 арк.). Це була перша спроба нарису історії львівської діоцезії в біографіях її провідників. Твір складався з трьох частин: 1) історія львівської метрополії (архієпископства); 2) біографії архієпископів галицьких і львівських (від Кристина до Прухницького); 3) герби архієпископів (з інформацією про дати перебування на посаді та смерті) з панегіричними 4-віршами, присвяченими кожному з них. У праці вміщено чимало документів і папських булл, подано численні деталі та докладні хронологічні вістки².

Ще раніше, інший львівський канонік – *Томаш Піравський* (1568–1625) – також відзначився у царині історіографії. На честь сходження Прухницького на архієпископську кафедру він написав ґрунтовну фактографічну роботу «*Relatio status Almae Archidioecesis Leopoliensis*» / «Реляція статусу благої архієпископії Львівської» (1615³).

Сам Прухницький відомий українській історіографії завдяки рукописному компендіуму з історії свого роду (який він виводив від

¹ *Gebarowicz M. Jan Andrzej Próchnicki (1553–1633). Mecenaz i bibliofil. Szkic z dziejów kultury w epoce kontrreformacji.* – Warszawa, 1981.

² *Skrobiszewski Jakub (K. Stopka) // Polski słownik biograficzny.* – Т. 38. – С. 386–389.

³ Модерне перевидання див.: *Thomae Pirawski primi episcopi suffraganei Leopoliensis Relatio status Almae Archidioecesis Leopoliensis: accedunt testamenta eiusdem Th. Pirawski et Ioannis Zamoiscii, archiepiscopi leopoliensis.* – Leopoli, 1893.

міфічних князів Бибельських) під титулом «*Chotconum ducum de Bybul privilegiorum confirmatio...*» (Львів, 1629). Цей твір у свій час широко використовував М. Грушевський¹. Праця Прухницького дуже цікава як оригінальне осмислення процесу інтеграції Русі до Польського королівства (тлумаченого як позитивне явище) та спроба автора знайти консенсус між «руською» (локальною) та «польською» (загальнодержавною) лояльностями.

Принагідно зауважимо, що ця проблема взагалі-то була постійною для репрезентантів регіональної традиції усього цікавого для цього нарису періоду (та й за його хронологічними межами мала довге відлуння). На середину XVII ст. вінчав цю стійку інтелектуальну парадигму професор і ректор Замойської академії Василь Рудомич (про нього ще йтиметься нижче), який з нагоди Гадяцької унії 1659 р. готував працю «*Philadelphia*» / «Братерство» про історичний зв'язок Русі та Польщі, а раніше – у 1651 р. – написав панегіричний твір «Львівський лев під владою Яна-Казимира»².

Інші «проби пера» Прухницького також цікаві для українознавця. Так, нещодавно звернуто увагу і на його «Реляцію» з 1622 р.³

Тоді ж «дозріває» й міське (міщанське) хронікарство у Львові, як уже мовилося, на той час найбільшому урбаністичному осередку України. Тут варто зауважити, що традиція міського хронікарства на теренах Речі Посполитої існувала вже тривалий час, але переважно в містах, які знаходились в орбіті німецької культури (Пруссія, Краків тощо)⁴.

Так, перший виразно міщанський докладний опис Львова лишив у своїх німецькомовних автобіографічних рукописних записках (писані в 1601–1606 рр., коли автор вже залишив купецьку кар'єру та вступив до ордену домініканців) *Мартин Груневег* (1562 – бл. 1618) з Гданська. У столиці Західної України він мешкав у 1582–1602 рр. Описав він також і Київ, який відвідав у жовтні 1584 р. Коротко згадував і окремі інші українські міста⁵.

¹ *Грушевський М.* Причинки до історії роду Бибельських, зібрані архиєпискупом Яном Прохніцим // Записки НТШ. – Т. XLVIII. – Львів, 1902, кн. IV. – С. 1–12. На витяги з цієї «фамілійної хроніки», надруковані ним за матеріалами А. Крижановського, Грушевський не раз посилався і згодом, див.: *Його ж.* Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 40; Т. 6. – С. 238.

² *Rudomicz B.* Leo leopoliensis sub auspiciis Ioan. Casim. // *Źródła do dziejów literatury i cywilizacji polskiej w XVI. i XVII. stuleciu.* 1, Bazylego Rudomicza Leo Leopoliensis. – Stryj, 1889.

³ *Осіян О.* «Реляція» львівського католицького архиєпископа Яна-Анджея Прухницького (1622 р.) як джерело з історії вірменської громади Львова // *Укр. істор. журн.* – К., 2006. – № 2. – С. 190–205.

⁴ *Dworzaczkowa J.* Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku. – Gdańsk, 1962.

⁵ *Ісаєвич Я.* Найдавніший історичний опис Львова // *Жовтень.* – К., 1980. – № 10. – С. 105–113 (2-е вид.: *Його ж.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 132–153); *Його ж.* Мартин Груневег і його опис Києва // *Всесвіт.* – К., 1981. – № 5. –

У 1605–1606 рр. (за іншими даними між 1603 та 1605 рр.) латиномовний опис Львова для 6-томного видання Георга Брауна «Опис визначних міст світу» (Кельн, 1618) підготував львівський міський райця (радник магістрату), за освітою аптекар, *Ян Алембек* (Альнпек, Альмпек, Алемпех, Алембеґе, 1567–1636)¹. До речі, саме йому дедиковав Ш. Старовольський свою «Страву історичну» (Венеція, 1620). Рукопис більш розлогого первісного варіанту тексту Алембека знаний під титулом «*Topographia civitatis Leopolitanae a Joanne Alnpekio Leop. studioso lectori donata*» / «Топографія міста Львова...» (принаймні, до 2-ї світової війни він зберігався у Львові)².

Я. Алембек серйозно збирався писати хроніку Львова (збережені його матеріали у літературі зветься «*Kodeks Alembeka*», «*Kronika Alembeka*» або «*Liber Memorabilium*»). Він був також автором двох мемуарних праць: 1-а записана під двома різними титулами – «*Plantatio arbitramenti inter Magistratum et Populum Leopoliem. Per Sacram R.Mtem confirmati anno 1603*» та «*Wielkie zajście Civitatis miasta Lwowa z Pany Rajcy, ktore mnie do wielkich trudności przywiodło, a ich Pan Bóg z tego świata wziął in furore suo*»; 2-а – «*Księgi Kłopotni*» (нині загиніли).

«Локально-історичні» зацікавлення цього непересічного львівського нобіля наслідував і його син *Фридерик Алембек* (1598–1672). Останній, щоправда, опрацьовував уже переважно перемишльські теми (його службова кар'єра була пов'язана з католицькою діоцезією в Перемишлі). Відтак, крім «*Xeniolum'a*» – вірша-похвали рідному Львову (Краків, 1619), він став автором кількох рукописних праць:

С. 204–211; *Його ж.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь. Культура. Традиції. Збірник наукових праць. – К., 1982. – С. 113–129; *Його ж.* Мандри Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI–XVII ст. // Міжнародний науковий семінар «Німецькі колонії в Галичині: історія – архітектура – культура»: Матеріали доповіді та повідомлення. – Львів, 1996. – С. 33–42. Найсвіжіше перевидання Груневега німецькою мовою, див.: *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – ca 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen* / wyd. A.Bues. – Т. I–IV. – Wiesbaden, 2008.

¹ *Толочко О.* Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського з колекції О. Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII століття. Український хронограф і «Синопис» // Записки НТШ. – Т. 231. – Львів, 1996. – С. 158–181; *Літопис Яна Бінвільського* / підгот. Ю. Мищик // Наукові записки НАУКМА. – Т. 20: Історичні науки. – Ч. 2. – К., 2002. – С. 60–77; *Twardowski S.* Szczęśliwa moskiewska ekspedycja Najjaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego. – Łódź; Poznań, 2002; *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005.

² *Осіян О. Л.* «*Topographia civitatis Leopolitanae*» Іоганна Алембека початку XVII ст. як джерело з історії Львова: когнітивна рамка, нарративні стратегії // Укр. істор. журн. – К., 2010. – № 4. – С. 192–222.

1) «Status ecclesiarum diocesis Premisliensis» / «Статус церкви Перемиської єпархії» (твір з часів візитації 1636–1642 рр., оригінал загинув 1830 р., але лишилися виписи);

2) «Privilegia canonicatus fundi Pnikułt» / «Привілеїї канонії фундації Пекулиця/Пнікульт [у перемиській капітулі]» (1645 р.);

3) «Trzebiniana seu privilegiorum Episcopatus et Capituli consignatio» / «Требініана* або привілеїї єпископату і капітули свідчення» (закінчене 1647 р.);

4) «Gemma ecclesiae cathedralis» / «Гемма/самоцвіт церкви кафедральної» (1647 р.) – включала каталоги архієпископів галицько-львівських, єпископів, прелатів і каноніків перемиських та інші архівні матеріали;

5) «Collectanea librorum consistorialium Premysliensium» / «Витяги з книг консисторських Перемиських» (1649 р.) – регести найважливіших актів з книг консисторських за 1470–1646 рр.;

6) «Annulus canonicalis» / «Ланки каноній» (1649 р.; укладені за абеткою витяги архівних документів до справ капітули);

7) «Procuratoria Capituli et Faricae ecclesiae cathedralis» / «Прибутки капітули і церкви кафедральної» (1650–1651 рр.; рахунки капітули і її богослужбових фундацій);

8) «Status ecclesiae parochialis Zoravicensis 1662» / «Статус церкви парафії в Журавицях» (1662 р.).

З 1634 р. над місцевою хронікою у Львові стало працює *Йозеф-Бартоломій Зіморович* (Зиморович, 1597–1677). Завершена вона була в 1665–1667 рр., але за життя автора так і не була видана. Загалом ця латиномовна хроніка, т.зв. «Leopolis Triplex» / «Потрійний Львів» доведена до 1597 р. – року народження автора¹.

Утім, як автор історичних віршів, Зіморович був відомий і раніше, ніж «сів» за свою хроніку². Мова йде, зокрема, про такі твори, як «Pamiętka wojny tureckiej w roku MDCXXI od polskiego narodu podniesionej» / «Пам'ять війни турецької, року 1621-го польським народом перенесеної...» (Краків, 1623³) та «Żywot Kozaków Lisowskich. Także i potyczki ich szczęśliwe» / «Життя козаків лісовських. Також і сутички їх щасливі» (Краків, 1620).

* *Требінський Александер* (Trzebiński, † 1644) – 1622–1636 рр. – підкоморій львівський, від 1642 р. єпископ перемиський і референдар коронний, від 1643 р. – підканцлер коронний.

¹ *Zimorowicz J.B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się z polecenia reprezentacji miasta.* – Lwów, 1899 (латиніомовні оригінали); *Зіморович Б.* «Потрійний Львів. Leopolis Triplex». – Львів, 2002.

² Див. свіжу студію Пйотра Борека: *Obleżenia Lwowa 1648 i 1655 roku w twórczości Józefa Bartłomieja Zimorowicza // Borek P. W służbie Klio. Studia o barokowych pisarzach minorum gentium.* – Kraków, 2011. – S. 109–139.

³ Фрагмент передрукував М. Возняк: *Возняк М.* Козацтво під Хотиним 1621 р. в сучасній поезії // *Записки НТШ.* – Т. 149. – Львів, 1928. – С. 141–172. Див. також в перекладі українською В. Пепи: *Українські гуманісти епохи Відродження.* – Ч. 2. – С. 225–230.

З «мемуарів львівських», опрацьованих пізнішими історіографами, можна також згадати лікарські нотатки про пошесть у Львові 1623 р.¹ Зі специфічно регіональних реляцій-репортажів (не факт, що друківаних у Львові) відзначимо ще «Pogrom i executia wywołancow zgrupowanych. Przytym Nowiny pewne z obsucz stron do Polski przyniesione» (без місця друку, 1615?; оповідь про розгром жовнірської конфедерації, що безчинствувала на західноукраїнських землях, та страту її ватажків у Львові плюс новини про запорожців), «Piesn abo raczej powiny barzo straszne ktore sie w tym roku 1637 działy w ziemi Ruskiey» (без місця друку, 1637 – коротеньке, на 4 сторінки, оповідання про землетрус у Львові).

Зрештою, до незасвоєних українською історіографічною традицією належить і видана у Львові 1644 р. віршована «Rozmowa Ukrainy z żołnierzem» / «Розмова України з жовніром» *Кшиштофа Порадовського*². Власне, це черговий (*a la* «Паноша» Б. Папроцького з 1575 р.) колективний панегірик українній шляхті. Остання оголошується письменником, явно в пику козацтву (під враженням від козацької війни 1637–1638 рр.), єдиною справжньою захисницею України.

Так само не щастило й іншому цікавому твору цього автора – «Bitwa Wołoska. Żal książąt Wiśniowieckiego i Koreckiego» (видання без дати – 1617 р.³ – і місця друку). Мова у ньому йшла про гучну і спочатку успішну, але врешті-решт нещасливу для цих українських магнатів експедицію до Молдови 1615–1616 рр.

Зрештою, з колоритних гданських «летючих видань» вже не такої гучної поберестьцької доби козацько-польського протистояння можна згадати «Ingressus ... Stephani ... Czarniecki ... Leopolim, Metropolitanam ejusdem Russiae Urbem Post Hungaros, Cosacosque, et Valachos ac Moldavos Insignibus aliquot cladibus affectos. Anno Victoris et Triumphatoris ... 1657» / «Вступ Стефана Чарнецького до Львова, столичного міста Русі, після угорців, козаків і волохів з молдаванами знаків кількох поразок. Рік перемоги і

---

¹ *Kraszewski J.I.* Notatki lekarza w czasie morowego powietrza we Lwowie 1623 r. // Athenaeum. Pismo zbiorowe poświęcone historii, filozofii, literaturze, sztukom it.d. – Wilno, 1850. – Т. 3. – S. 209–226.

² На жаль, особа автора праці наразі ближче не znana (хоч за його авторства, на час виходу «Розмови», вже було надруковано три менших вірша). Напевно, походив він з *Порадовських* герба Кораб. З них чимало обирало жовнірську кар'єру (Анджей Порадовський, 1610 р. поручник польської залоги в Москві; Ієронім Порадовський, пійманий татарами «в Україні», кілька років провів у полоні, а 1616 р. вбитий волохами, коли їхав з посольством до татарського хана від господаря О. Могили та кн. С. Корецького; Ян Порадовський, хорунжий галицький – загинув 3.IV.1654 р. у бою з козаками під Уманню). У Перемишльському архіві виявлений заповіт Кшиштофа Порадовського, в якому згаданий замовлений ним львівському видавцю Яну Шелізі друк книги «De metodis», див.: *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – С. 224–225.

³ Наприкінці тексту згадано як щойно померлого Я. -Щ. Гербурта, який помер 31.XII. 1616 р.

тріумфу 1657-й» (Гданськ, 1659). Це опис тріумфального в'їзду С. Чарнецького до Львова 7 серпня 1657 р., який містить чимало суто львівських деталей.

*Замостя:
університет для Русі*

Інший тогочасний культурний (університетський*) центр Західної України – Замостя – подарував історіографії таких мемуаристів, як вже згадуваний *Василь* (Базилій) *Рудомич* (бл. 1620–1672) та *Ян Голліуш* (1634–1694). Перший походив з теренів ВКЛ (вірогідно, з Вільна), з православної родини. Початкову освіту також здобув у православної (греко-католицької?) церковній школі, де опанував кириличне письмо. 1630 р. розпочав навчання у Замойській академії, а 1644 р. отримав ступінь бакалавра вільних мистецтв. 1644-го ж року навернувся до католицизму (це відкривало йому можливість викладацької кар'єри).

Все подальше життя Рудомич пов'язав із Замостям, пройшов усі щаблі кар'єри в Академії (до ректора включно), брав участь у міському самоврядуванні та інших громадських справах міста та околиці. Поза тим він мав контакти у Львові, Сокалі, Холмі, Вільно і навіть у Києві (серед православних духовних кіл). Був прихильником польсько-руського (українського) порозуміння.

Список наукових та літературних праць Рудомича має 61 позицію. З них тут особливо цікава вже згадана «*Philadelphia*» / «Братерство» – твір про історичну співпрацю Русі та Польщі (надихався Гадяцькою унією 1659 р., лишився в рукописі). Як мемуарист же Рудомич полишив розлогий (близько 400 сторінок) та переважно латиномовний (близько $\frac{1}{10}$ полонимовного тексту) приватний щоденник за 1656–1672 рр. – «*Ephemeris seu diarium privatum A.D. 1656 (ad 1672), Zamosci*» / «Записна книжка або щоденник приватний з 1656 р. (до 1672 р.), Замостя»¹.

Добрий приятель попереднього персонажа – *Ян Голліуш* – походив з міщан Белза і відзначився як автор «студентських» мемуарів². Їх він почав писати 1650 р., у 16-літньому віці в Замості, перед виїздом до Лейпцигу для продовження навчання. У саксонській столиці він перебував два роки, продовжуючи писати свій діаріуш. Повернувшись на

* *Замойська академія* – цей перший вищий навчальний заклад «для Русі» (у територіальному сенсі), формально отримав статус університету за папською буллою 1594 р., розпочав функціонувати вже наступного року, але нормальний навчальний процес тут – то вже справа XVII ст. Окрема кафедра історії в Замойській академії існувала з 1645 р.

¹ *Rudomicz B. Eferemos czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672.* – Lublin, 2002. – Cz. 1: 1656–1664; Cz. 2: 1665–1672.

² *Górzyński S. Jan Golliusz mieszczanin zamojski XVII wieku.* – Warszawa, 1931; *Golliusz Jan (A.Sajkowski) // Polski słownik biograficzny.* – Т. 8. – S. 228–229.

батьківщину, мешкав у Замості та Львові, де довів свою працю до 1653 р. Згодом Голліуш перебував у Литві, де також вів записну книжку, до якої вписував і свої поетичні твори. Загалом рукопис діаріуша та записної книжки має обсяг понад 400 сторінок (зберігається в Британському музеї в Лондоні)¹.

Слід також відзначити особливо тісний зв'язок із Замостям сусідньої Волині – регіону культурно надважливому в просторі «чотирьох українських воєводств» (Брацлавському, Волинському, Київському і Чернігівському). Автори-волинці охоче видаються в замойських друкарнях та й взагалі «східна» проблематика, популярна на цілій Україні, плекалася тут з виразним пієтетом.

Зрештою, не можна не згадати і *Замойський (Замостський) літописець* (1640-і рр., до 1649 р., автор – друкар Кирило Іванович)². Він особливо цінується як джерело зі староукраїнської культури (оповідав про діяльність друкарських кіл в Україні першої половини XVII ст.).

*Магнатська історіографія:
ad majores gloria*

Оскільки рідкий магнат у тогочасній Речі Посполитій (власне починаючи від середини XVI ст.) не здобувся на історіографа – хроніста, принаймні, найбільших власних діянь, то маємо цілу низку коротеньких діаріушів або вже знайомих нам монографій окремої війни (часто віршованих)*. Освітні фундації вельможного панства у своїх резиденціях** постачали кадри панегіристів, які, часом, були здатні і на ґрунтовнішу історіографічну працю.

Чимало таких наративів уже згадувалось на сторінках цього нарису в інших контекстах. Отже, додамо тут лише деякі найбільш «україноцентричні» і досі малоактуалізовані твори, що виходили з-під пера магнатських хроністів:

Ієроніма (Яроша) Отвіновського «Powodzenie niebezpiecznego ale szczęśliwego wojska J.K.M. przy J.M.Panu staroście kamienieckim w Multaniech opisane prawdziwe» (Краків, 1601 – віршоване оповідання про битву

¹ *Pamiętnik* Jana Golliusza mieszczanina polskiego (1650–1653) z autografa wydał i wstępem poprzedził Józef Kallenbach // *Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*. – Т. 7. – Kraków, 1892. – S. 81–129.

² *Мызык Ю. А.* Украинские летописи XVII века. – С. 77–81; *Исаевич Я. Д.* Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в. // *Книга. Исследования и материалы*. – Т. 34. – М., 1977. – С. 149–154.

* Причому, «приватне» і «державне» в цих творах часто-густо годі розділити (відтак не має дивувати тут явне перекукування матеріалу з представленим у попередньому розділі підрозділом «Хроністи воєн українних» або й ще ранішими блоками про реляції та панегірики).

** Загальновідомим прикладом тут є *Острог* князів Острозьких, але подібних більш чи менш зразкових магнатських центрів лічилося на Україні десятки.

річпосполитських військ під проводом Яна Потоцького з волоським воєводою Міхаєм Витязем у 1600 р.)¹;

Ротмістра Станіслава Бартолануса (молодшого)^{*}, який славив ту саму виправу в латиномовному вірші-реляції з поля бою (Краків, 1601)²; близько 1602 р. він готував до друку і ширший діаріуш цієї війни (здається, до видання справа так і не дійшла);

Станіслава Вітковського «Przestroga koronna terażniejszym orłakanym czasem i potomnym służąca» (Краків, 1613, у віршованій формі співчутливо оповідалось про невдалий похід Стефана Потоцького на Молдову в 1612 р.);

Тим таки подіям присвячений твір співця антитурецької боротьби *Вавжинця Хлебовського* († після 1626) «Rokosz tatarski z Turkami o oyczyźnie naszej Koronie Polskiej zayrzac Krolowi iego m. Monarchiey Moskiewskiej. Przytym wtargnienie ich do Wołoch z nieorłakaną szkodą narodu chrześcianskiego w roku 1612 dnia 13 lipca» (Краків, після 13.VII.1612);

Експедиції в Молдову князів Михайла Вишневецького та Самійла Корецького, які 1615–1616 рр. взяли за підтримку претензій дому Могил на молдовське господарство, присвятив свою працю безпосередній учасник тих походів – французький дворянин з Лотарингії *Шарль де Йоннекурт/Жоннекурт* (Joppécourt)³;

«*Diariusz expeditiey Jego Mości Pana Stanisława Żółkiewskiego, Kanclerza i Hetmana Koronnego, przeciwko Tatarom pod Rohatyn*» (1618 р., анонімний рукопис)⁴;

Анджея Бендонського (Będoński)^{*} «Potrzeba Secorska z Skinderbaszą u Sołtanem Gałga» (Б. м. д., але посвята підписана 16.IV.1621 р. у Замості);

«*Diariusz znacznych przypadków w Krymie 1623*» – звіт-щоденник (за 21.V–4.VII.1623 р.) польського посланця в Бахчисараї Кшиштофа Краузовського (Крансовського) (адресований польському послу до Туреччини Кшиштофу

¹ *Wagner M.* «W obronie tronu Mołytów». Hieronim (Jarosz) Otwinowski i jego mołdawski poemat z 1600 roku // *Revistă de Istorie a Moldovei.* – Nr.1–2 (61, 62). – ianuarie-iunie 2005. – Chişinău, 2005. – P. 115–122.

^{*} Ймовірно син доктора філософії і медицини *Станіслава Бартолана (Бартолон, Борколан)*, який отримав шляхетство (прийнятий до герба «Наленч») на сеймі 10.IV.1589 р. Ротмістр С. Бартолан видав ще вірші на смерть Я. Замойського (Замостя, 1605).

² *Sigismundi III Poloniae et Sveciae regis, duce Joanne Zamoiscio, ex Michaele utriusque Valachiae [et] Transilvaniae tyranno insignis victoria / per Stanislaum Bartholanum in bello descripta ...* – Scacoviae, 1601.

³ *Joppécourt Charles, de.* Histoire sommaire des choses plus memorables advenues aux derniers troubles de Moldavie ou sont descrites plusieurs batailles gaignees tant par les princes polonois, que par les Turcs et Tartares. – Paris, 1620 (видав молдовознавець Жак Баррет); модерний передрук: *Papiu-Illarian A.* Tesauru de monumente istorice. – T. II. – Bucureşti, 1863.

⁴ *Czołowski A.* Dwa diariusze najazdów tatarskich na Ruś z lat 1618 i 1624 // *Kwartalnyk historyczny.* – Lwów, 1892. – T. 6. – S. 93–99.

^{*} Родич Ш. Шимоновича? Вірогідно, тотожний *Андрію-Казимиру Бендонському*, писареві гродському у Володимирі-Волинському, згадуваному під 1628, 1630 і 1633 рр.

Збараському) про зміну ханів у Криму та акції татар і козаків підчас цієї політичної нестабільності¹.

«*Rozprawa szczęśliwa z Tatury Jego Mości Pana Stanisława Koniecpolskiego Hetmana Polnego Koronnego na Podolu pod Szmańkowcami* w roku 1624 6ta Februarii*» (анонімний рукопис)²;

Продовженню тогорічної військової кампанії гетьмана С. Конєцпольського присвячений і так само анонімний друкований «*Diariysz prawdziwy zwycięstwa nad Taturami otrzymanego roku M.DC.XXIII. Dnia dwudziestego Czerwca*» (Б. м.д., 1624);

Брацлавського мечника Яна Доброцького († 1634) віршована реляція про битву з татарами під Білою Церквою 1626 р.³;

*Рукописні описи набігу татар восени 1629 р.*⁴ – «*Diariusz expeditiey z pogaństwem*»⁵ (вірогідний автор – Самуель Отвіновський) та «*Relacya Expedycyi przeciwko Dewlet Gierejemu Sołtanowi Gałdze*»⁶;

Невеличкий твір *Миколая Остророга* (1593–1651) про війну 1633 р. під Кам'янцем-Подільським з турками Абази-паші – «*Diariusz z Obozu z pod Kamienca opisany przez Jego Mce Pana Mikolaia Hrabie na Ostrorogu Podstolego Koronnego ... dnia 27 octobris 1633*»⁷.

Віршовані хроніки *Самуеля Гутора Шимановського* з Клечан († після 1654) – «*Mars sавроматски, to iest od szczęśliwey koronacyey niasnieyszego Wladislawa IV z laski Bożey krola polskiego etc. Krotkie opisanie różnych expeditiу*» (Варшава, 1642)⁸. Оповідають про військові виправи сучасного автору королювання: Смоленську війну 1632–1634 рр. з Росією (с. 10–40);

---

¹ Публікація в: *Мицик Ю.* Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII – початку XVIII ст. // *Україна в минулому.* – Вип. VIII. – К. -Львів, 1996. – С. 207–208.

* *Шманківці* – село на схід від м.Чорткова.

² *Czolowski A.* Dwa diariusze najazdów tatarskich na Ruś z lat 1618 i 1624...

³ *Dobrocieski J.* Relacya prawdziwa pogromu poganstwa pod Białą Cerkwią roku 1626 dnia 7 Octobra szczęśliwie otrzymanego. Prez Jego Mosti pana Stefana Chmieleckiego, chorążego Woiewodstwa Braclawskiego, ktorego Poganstwa z Muradyn Sołtanem, w liczbie było Ośmdzieśiat tysięcy. – Lwów, [1626?]. Див. також: *Вирський Д. С.* Битва під Білою Церквою 1626 р. та «Реляція правдива» Яна Доброцького // *Укр. істор. журн.* – К., 2010. – № 6. – С. 150–160.

⁴ *Gliwa A.* Jesienny najazd Tatarów krymskich i budżackich na Rzeczpospolitą w 1629 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej // *Rocznik Przemyski.* – Т. XLIII (2007). – З. 1. – С. 105–156.

⁵ *Bibl. Kórn.* – Rkps 201. – S. 364–365v.

⁶ *Bibl. Czart.* – Rkps 121 IV (Teki Naruszewicza). – S. 463–464.

⁷ *Przyłęcki S.* Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. – Lwów, 1842. – S. 270–275. М. Остророг, як відомо, був також автором діаріуша з епізодом військової кампанії 1649 р. (12–14.III. 1649 р.), див.: *Dyariusz pogromu Kozaków* // *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski.* – Т. 1. – S. 78–82.

⁸ Сучасне видання цілого тексту «Марса савроматського» підготував до друку польський дослідник Пйотр Борек, див.: *Szymanowski Samuel Hutor.* Mars Sauromatски i inne poematy / do druku podał Piotr Borek. – Kraków, 2009. – 230 s. Див. також: *Samuel Hutor Szymanowski* – zapomniany epik barokowy // *Borek P.* W służbie Klio. Studia o barokowych pisarzach minorum gentium. – Kraków, 2011. – S. 49–88.

прикордонний конфлікт під Кам'янцем-Подільським з Абазою-пашею 1633 р. (с.41–53) та наступну підготовку до повномасштабної війни з Туреччиною 1634 р. (2-а кам'янецька експедиція, с.53–63); пруську кампанію зі Швецією 1635 р., що фактично так і не розпочалася (с.63); зрештою, про козацькі війни 1637–1638 рр. та будівництво Кодака 1639 р. (с.63–89)¹.

Іншими (значно меншими) творами Шимановського були «Kawaler Polski ... Andrzeiowi z Dąbrowice Fierleiw...» (1651, згадує Зборівську війну 1649 р. та найбільше уваги приділяє Берестецькій битві 1651 р.) та «Fatum żalosne ... Henryka z Wysokiego na Mielnicy Kaszowskiego» (Люблін, після 15.I.1654, оповідає про життєвий шлях цього офіцера-жовніра, який брав участь у козацьких війнах, починаючи від Переяславської кампанії 1630 р.);

Зрештою, згадаємо ще оригінальний анонімний «*Diariusz woyny kozackiej ktora się zaczęła się die 13 Aprilis z Ostraninem u Skidanem. 1638*», присвячений козацькій війні 1638 р.²;

*Діаріуш посольства до Туреччини Войцеха Мясковського 1640 р.*³;

*Опис гучної перемоги С. Консцпольського під Охматовим 1644 р.*⁴;

Опис приватного походу кн. С.-К. Корецького у надбузькі Дикі поля в серпні-вересні 1644 р. – «POGONIA Ochotacy Wyprawy do obozu w Dzikie Pola... Samuela Karola na Korcu Koreckiego» (Б. м.д., 1645)⁵.

Ціла серія історичних видань znana з часів початку Хмельниччини. Це віршовані хроніки співця діянь кн. Я. Вишневецького, вояка та поета, який походив з-під Пшеворська, – *Яна Білобоцького* (бл. 1600 – після 1661)⁶, а

¹ Нарис щодо фрагменту про козацькі війни (з публікацією тексту, українським перекладом і коментарем) див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України. – К., 2008 (підрозділ 4.4 та додаток 14).

² *Новий документ до історії повстання Остриниці* (видав М. Антонович) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – № 7/8. – С. 35–38.

³ *Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r.* / Opracował Adam Przyboś. – Warszawa-Kraków, 1985.

⁴ *Epistolica relatio equitis Poloni ad amicum, de praelio auspiciis serenissimi potentissimique Poloniae Sveciaeque Regis Vladislai Quarti, Ductuque Illustrissimi Domini, Dn. Stanislai a Koniecpole Koniecpolski, Castellani Cracoviensis, summique exercituum Regni Poloniae Dusis contra Tartaros ad Achmetoviam XXX Januarii anno Christi M.DCXLIV feliciter commissi.* – Dantisci, 1644. Припускаю, що автором цієї реляції був *Мартин Руар* (1587–1657 або поч.1658), аріанський письменник (мешкав переважно в Гданську), який мав добрі стосунки з С. Консцпольським.

⁵ Готую окрему публікацію цього тексту.

⁶ *Bialobocki J.* Poematy gycerskie / wstęp i oprac. P. Borek. – Kraków, 2004. Публікація обіймає наступні твори Білобоцького: «Pochodnia wojennej sławy...» (Краків, 1649), «Klar męstwa na objaśnienie Pochodni...» (Краків?, 1649), «Pogoda jasna Ojczyzny...» (Краків, 1650), «Odmiana postanowienia sfery niestatecznej kozackiej...» (Краків, 1653), «Brat Tatar abo liga wilcza ze psem na gospodarza» (Краків, 1652). Див. також: *Jana Bialobockiego «Odmiana postanowienia sfery niestatecznej kozackiej»* // *Borek P.* W służbie Klio. Studia o barokowych pisarzach minorum gentium. – Kraków, 2011. – S. 89–107.

також праці інших авторів¹. Цікаві також «підсумкові» твори «на смерть» магнатів-організаторів спротиву Козацькій революції – Миколая Потоцького², Анджея Фірлея³, Олександра Конєцпольського⁴.

1651 р., ймовірно у Гданську, видана була латинською абеткою україномовна історична пісня «Duma Kozacka o Woynie z Kozakami pod Beresteczkiem nad Styrem Reka. Roku Terazniejszego 1651. Dnia 28, y 29, y 30 Czerwca y potym Dziewiątego y dziesiątego Lipca»⁵. Вона цікава тим, що оповідь тут йде від імені козаків-повстанців.

Своєрідну «утопію» – якою мала б бути підлегла полякам Україна – запропонував у своїх «Сатирах» (Амстердам, 1650 і 1652; згодом неодноразово перевидавалися) *Кишишоф Опалінський* (1611–1655)⁶. Цей

¹ Зі ще не згадуваних на сторінках цього нарису див.: 1) *Borek P.* Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej (1648–1649). – Kraków, 2005. Містить: [*Jan Karol Dachnowski*]. Trąba na rozpruszonych do obozu przeciw Kozakom (b.m., 1648); *Anonim.* Na «Trąbę» żołnierska odpowiedź w roku 1648 (b.m., 1648); [*Szymon Starowolski*]. Nowy Satyr polski, który się wraca z Bukowiny wołoskiej. Do którego przydana Perspektywa krótka po żalosej klęsce rozproszenia wojskowego za Konstantynowem (b.m., 1648); *Anonim.* Satyr nowy z chorej głowy (b.m., 1649); *Anonim.* Szlachcic do szlachcica o wojnie kozackiej w roku tysięcznym sześćsetnym czterdziestym ósmym i dziewiątym (b.m., 1649); *Samuel Twardowski.* Pobudka wychodzącemu wojsku pod Otykę pro 1 Maii anno 1649 (b.m., 1649); *Wojciech Radwański.* Zbaraska ekspedycja poważna i sławna i oblężenie zbaraskie niestychane z dawna (Warszawa, 1649); [*Mikołaj Frykacz*]. Zabawy rycerstwa polskiego po szczęśliwej elekcyjnej niezwykniętego Jana Kazimierza, szczęśliwie panującego Króla Jego Mości. Współ z oblężeniem zbaraskim i szczęśliwie dokończoną ekspedycją zborowską. Wydane przez jednego żołnierza w roku 1649... (Lublin, 1650); *Marcin Kuczwarewicz.* Relacja ekspedycyjnej zbaraskiej w roku Pańskim 1649 przeciw Chmielnickiemu... (Lublin, 1650).

2) *Borek P.* Od Piławiec do Humania. Studia staropolskie. – Kraków, 2005. Містить у т.ч. публікацію текстів рукописів: *Żaloszny lament* na rozpruszone wojska pod Piławcami anno 1648, d<ie> 12 Septembris; *Pieśń żaloszna* po rozpruszeniu wojska pod Piławcami będącego in anno 1648, d<ie> 12 Septembris; *Lament Korony Polskiej* (на облогу Збаража 1649 р.); *Diariusz* zbaraskiego oblężenia 1649; *Samuel Kazimierz Kuszewicz.* Diariusz oblężenia Lwowa przez Chmielnickiego w roku 1648; *Diariusz* obsidij kamienieckiej; O oblężeniu kamienieckim, które było d<ie> 10 Maii 1651. Див. також різні модерні видання мемуарів Б.-К. Маскевича (Машкевича).

3 української класики на цю тему див.: *Франко І.* Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах. – Львів, 1898; *Плохий С. Н.* Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века. – Дн-ск, 1983.

² *Borkowski Modest.* Complement ozdoby starozytney Pilawie przez Jáśnie Wielmożnego Jego Mości Pána Mikolaia z Potoka Potockiego ..., pisma S. Doktora y Kaznodzieie Lwowskiego Zakonu Kaznodzieyskiego provincyey Ruskiej, w kościele Jezupolskim Oycow Dominikanow, w roku 1652 dnia 15 Kwietnia przy ostatniej parentacyi, do wiadomości podany. – Lwów, [1652?].

³ Мова йде про вже згадуваний анонімний «*Katafalk rycerski...*» (Б. м.д., 1650).

⁴ *Odymalski Walenty.* Żaloszna postać Korony Polskiej ... z utracenia synów bogatyrskich ... a osobiwie ... Alexandra Koniecpolskiego ... гупет ... wyrażona. – Kraków, [після 4.XI. 1659].

⁵ *Зволинський П.* Неизвестное первое издание «Думы казацкой» 1651 г. // Труды отдела древнерусской литературы. – М. -Л., 1958. – Т. XIV. – С. 335–340.

⁶ Див. сатиру «*Zdanie i rozszdek o nowych osadach i slobodach ukrainskich*» та ін. в: *Nowy zbiór starozytnych klassików polskich.* – Poznań, 1840. – Т. I (К.Опалінського «*Satyr albo przestrogi do naprawy rządu i obyczajów w Polsce należące*», 1652).

такий собі міцний заднім умом поляк (чи то «по шкоді мудрий лях») бачить українське «світле майбутнє» без козаків (про яких згадав лише раз – як об'єкт, рівний з Японією, яким, як і турками і татарами, мають зайнятись місіонери католицьких орденів) і без православ'я (яке цілком має заступити уніатський греко-католицизм). Новий порядок, за Опалінським, тут має триматися на відставних польських жовнірах-колонізаторах. Він дивується, що поляки гірше знають українські терени, аніж голландці Америку та інші заокеанські колонії (цей автор взагалі охоче порівнює Україну з колоніальним Новим Світом).

Чимало рефлексій над тими революційними часами залишилося в рукописах. Зокрема, анонімний «*Kороткий літопис про війни поляків з козаками 1647–1656 pp.*»¹, «*Historia o buntach Chmielnieckiego, o wojnie z Tatarami, ze Szwedami i z Węgrami za króla Władysława i Jana Kazimierza przez lat dwanaście, krótko zebrana, ab anno 1647*» (виклад подій 1648–1656 pp.; написана, якщо судити із назви, 1659 р.)², а також дуже колоритний діаріуш львівського підкоморія *Войцеха Мясковського* († бл. 1654) про посольство А. Киселя до Б. Хмельницького 1.І–5.ІІІ. 1649 р.³ або й анонімний опис облоги молдовської Сучави 1653 р. – «*Krotka narratywa o expedycyi w Roku 1653 po Świątkach przeciwko rebelii Kozackiej z potęgą Tatarską po szósty raz staczaną*»⁴. Взагалі, писання щоденників (переважно військових дій), реляцій і новин стало на той час фактично масовим заняттям⁵.

¹ *Памятники изданные Киевской комиссией для разбора древних актов.* – Т. I. – К., 1898. – С. 173–195. Видавці датували цю пам'ятку кінцем XVII ст., але, гадаю, вона могла мати і раніший «протограф».

² *Pamiętniki o wojnach Kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora.* – Wrocław, 1840 і 1842; Краткая история о бунтах Хмельницкого и войне с татарами, шведами и уграми, в царствование Владислава и Казимира, в продолжении двенадцати лет, начиная с 1647 г. Перевод с польского // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. – М., 1846. – № 4.

³ Видавався неодноразово, в останнє: *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы* в 3 тт. – Т. 2: 1648–1651 годы. – М., 1953. – С. 104–122.

⁴ *Bibl. Czart.* – Rkps. 147 (Teki Naruszewicza). – S. 141–190.

⁵ Див. класичну сучасну підбірку таких наративів (на основі славнозвісної збірки історичних матеріалів *Якуба Міхаловського* (1612–1663)): *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648–1651).* – Warszawa, 1999. Містить: *Kopia listu imp. hetmana wielkiego koronnego [Mikołaja Potockiego] do króla świętej pamięci JM. Władysława IV z 31 marca 1648 r. z relacją o początkach buntu kozackiego; Diariusz z pierwszego okresu buntu B. Chmielnickiego spisany przez towarzysza spod chorągwi Kozackiej wziętego do niewoli pod Kniażymi Bairakami; Raport pachołka spod chorągwi kozackiej Stanisława Mariusza Jaskólskiego o bitwie u Żółtych Wód; Quinta junii. Relacja jednego niedobitka muszkietera spod regimentu pana Henryka Dengoffa obersztera o pogromie panów hetmanów pod Korsuniem; Diariusz obozowy od 1 do 13 września 1648 roku; Akta anni 1649 pod Zbarażem Nowym albo raczej diariusz w miesiącu lipcu za regimentu im. pana Andrzeja z Dąmbrowice Firleja kasztelana na ten czas bełskiego, im. pana Stanisława z Brzezia Lanckorońskiego*

Зрештою зауважу, що рефлексії над Козацькою революцією вивели річпосполитський «дискурс про козаків» на новий якісний рівень. Не випадково, уже 1653 р. тут «засвітився» практично модерний жанр вченої історіографії – дисертація. Мова про дедикований кам'янецькому біскупу твір пастора-вченого з Торуні *Арона Бліверніца* (Blivernitz, Blivernic, 1629–1701) – «Dissertatio juridico-politica de Cosacis an satius sit ad finiendum bellum Poloniae civile, rebelles Cosacos Marte prosequi funditus extirpare, An vero Arte et perpetuis induciis cum eisdem pacisci» / «Дисертація юридично-політична про Козаків...» (Лешно, [1653])¹.

*Краків
як кресу Русі*

Врешті-решт, згадавши не такі вже рідкісні для ранньомодерної доби окреслення кордонів Русі – «по Люблін, по Краків», зауважимо, що той таки Краків, який не раз вже окреслювано у цьому тексті як центр «загальнодержавного» значення, відзначився і як осередок локальної регіональної традиції для крайньозахідних українських теренів. Особливо природно Краків (як, зрештою, і Люблін та etc) сприймається як місцевий культурний центр на рівні осілих на Західній Україні польських поселенців, а також у середовищі «поляшених» груп тутешнього населення.

---

kasztelana kamienieckiego, im. pana Mikołaja Ostroroga podczaszego koronnego; Anno 1649. Stanąwszy w obozie pod Zbarażem ultima junii spod Konstantynowa przy nędzy, krótkie opisanie ciężkich progresów naszych od wojska kozackiego i ordy za następowaniem post nonam julii in odsidone będąc; *Diariusz* Ekspedycyjej Zborowskiej; *Relacyja* bitwy pod Zborowem die 15 augusti 1649. Wojciech Miaskowski sekretarz JKМ. do niewiadomego z obozu pod Zborowem die 22 augusti 1649; *Ekspedycyjej* kozackiej diariusz od 19 lutego do 24 marca 1651 r.; *Diariusz* wojny pod Beresteckiem z chanem krymskim i Kozakami zaporoskimi za szczęśliwego panowania Króla JM. Jana Kazimierza, na którą sam osobą swą ruszył się z Warszawy in Anno 1651; *Diariusz* obozowy (rozpoczynający kampanię białocerkiewską 1651 roku); Kopia listu jm. Pana krakowskiego [Mikołaja Potockiego] do jm. księdza kanclerza [Andrzeja Leszczyńskiego] de data z obozu prima octobris 1651, albo diariusz transakcyje pod Białą Cerkwią.

В Україні на цю тему див.: *Мыцук Ю. А.* Краткие польские летописи середины – второй половины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники социально-экономической истории России и Украины XVII–XIX вв.* – Дн-ск, 1983. – С. 27–35; *Мыцук Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дн-ськ, 1996 (див. останній 7-й розділ – «Наративні джерела»).

¹ Писати і видаватись цей автор почав з 1652 р.

¹ Досі, здається, найдокладніше про нього писалося англійською, див.: *Friedrich K.* The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569–1772. – Cambridge University Press, 2000. – P. 128–131 (у польському перекладі див.: *Friedrich K.* Inne Prusy: Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami /1569–1772/. – Poznań, 2005 – S. 188–190). Попри явну «вчену» амбітність, Бліверніц мало орієнтувався у попередній історіографії козацького сюжету. Свої міркування він спирав переважно на класичну літературу античності та загальноісторичні праці. Таким чином, він по-своєму продовжив традицію «вписування» козаччини в античні та загальноєвропейські рамки.

Так, цікавим феноменом історичної свідомості «католицької Русі» став культ св. Саломеї – «королеви галицької», який сумлінно нагадував про державну («королівську») спадщину русинів-галичан¹. Власне у Кракові 1633 р. побачив друк розлогий агіографічний твір «Żywot i cuda W. Salomei, Królowej Galickiey або Halickiey, córki Leszka Białego»². Його автором був краківський професор *Адам Опатовчик* (Opatovius, 1570–1647). Особливе зацікавлення тут викликає розділ 14 «Як Саломея королюю Galatiae стала» (s. 72–76)³.

Слід згадати, що львівська католицька школа (академічна гімназія) була колонією Краківського університета (і це не єдина краківська інституція з українськими філіями). Відтак, інтелектуальні контакти, розробка спільної проблематики та «кадрові перетікання» тут річ звичайна.

Зрештою, краківські видавці жваво відкликалися на висвітлення подій місцевого масштабу. Як приклад, можемо згадати невеличкий дручек В. Хлебовського про пожежу 1625 р. у Ярославі на Перемишльщині⁴.

*Київ: столиця «руської
античності», віри та
національного Відродження*

Жваво цікавилися історіографією і в православних середовищах. Вони таки і вивели 1620–1621 рр. (у зв'язку із широкозакресною справою відновлення

православної ієрархії в Речі Посполитій) історіописання на рівень *руської «національної справи»*.

Історіографічною сенсацією загальноукраїнського значення було введення до обігу в Києві Хлебниковського літопису (назва за прізвиськом пізнішого власника). Твір оповідав про події давньоруської історії і був створений у другій половині XVI ст., можливо, на Волині. Інспірував його «відкриття», напевно, П. Могила або близькі до нього кола. Ця літописна

* *Саломея* (1211 або 1212–10.XI. 1268) – дочка польського князя Леська (Лешка) Білого, дружина галицького короля-угорця Коломана.

¹ *Włodarski B.* Salomea, królowa halicka (Karta z dziejów wprowadzeniu zakonu klarysek do Polski) // *Nasza Przeszłość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce.* – Т. 5. – Kraków, 1957. – S. 61–83.

² Причому, автор на титульній сторінці зазначив, що твір це «з *манускриптів... та історіографів польських зібраний*» (щодо істориків, то автор залучив свідчення Длугоша, Меховського, Кромера, Яна Гербурта та Мартина Бельського).

³ Зокрема, на S. 74 зустрічаємо доволі рідкісне пояснення титулу «король галицький». На думку Опатовчика: «Krolem Galatiae mianowano / i pisano / to podobno dla tego / że Białey Ruśi krolem został / która białość to imię znaczy...». Отже, автор воліє виводити назву Галичини-Галатії не від маленького Галича (про який він писав в іншому місці), але від цілої «Білої Русі» (тут українсько-білоруської, порівняй з заявою Б. Хмельницького від 1649 р. «Військо Запорізьке і вся Біла Русь», див.: *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 тт.* – Т. 2. – М., 1953. – С. 152).

⁴ *Chlebowski Wawrzyniec.* Lament żałobny na straszliwy pożar sławnego miasta Jarosławia. – Kraków, 1625 (віршем).

пам'ятка утвердила в «руській» традиції ім'я власного «святого історіографа» – Нестора-літописця¹.

До речі, О. Толочко переконливо довів, що «Нестор» був вдалим винаходом українських інтелектуалів XVII ст. Він, зокрема, в умовах ренесансного авторитету Авторства, підвищував літературний рейтинг «хронік руських» (за гандж яких досі правила анонімність), котрі тепер, зазвичай без розбору, приписували «іменитому» літописцю². Тут також цікаво зауважити, що підозріло близько того часу – у 1630 р. – відновилося офіційне літописання в Московському царстві, причому саме при патріаршому (чутливішому до новацій з митрополичого Києва?), а не царському дворі.

Ціла серія копій Хлебниковського літопису була створена близько 1637 р. (вірогідно, також інспіровані середовищем, пов'язаним з митрополитом Петром Могилою)³. Літопис копіювався і пізніше (протягом цікавого тут періоду). Так, відомим є список Яроцького (за іменем переписувача знаний ще як список Марка Бундура), створений 4 травня 1651 р. у київському Микільському Пустинному монастирі⁴.

Ймовірно, із цим процесом слід пов'язати і рукописну збірку з бібліотеки самого П. Могили, яка зберігається нині у Москві в Архіві Міністерства Зовнішньої Політики Російської Федерації (фонд 181, рукопис №365, 470 арк.). Її 1–258 аркуші містять всесвітні хроніки разом з Хронікою патріарха Никифора, Хронікою литовською та Літописцем руським 1495 року⁵.

Сильвестр Косів (Косов, † 1657), автор оновленого положенового варіанту «Кієво-Печерського патерика» – «*Paterikon, albo żywoty ss. Ojców Pieczerskich*» (Київ, 1635), назвав літопис Нестора основним джерелом прямо в титулі своєї праці⁶. Як прикінцевий додаток (с. 167–181) у книжці вміщена,

---

¹ Толочко О. «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. – 1996. – № 4/5. – С. 11–35. Автор вважає, що ця літописна пам'ятка створена на рубежі 1620–1630-х років, утім, гадаю, що якийсь її варіант (ще без імені Нестора) існував вже на 1621 р.

² До Нестора культовим істориком для Русі визнавано М. Стрийковського. Див. дуже виразну його характеристику – «*riłny Ruskich dzieiow historyk / пильний руських діянь історик*» – в «*Obropa verificacieu*» (Вільно, 1621): *Архив ЮЗР.* – Ч. 1, Т. VII. – С. 385. І коментар від «уніатів» у «*Sowita wina*» (Вільно, 1621) – бо Стрийковський «*z latopiscow Ruskich kronikę swą pisał / з літописців руських хроніку свою писав*»: Там само. – С. 452.

³ Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005. – С. 133.

⁴ Там же. – С. 124; *Енциклопедія історії України.* – Т. 1. – С. 406; *Книш Я.* Фрагменти невідомого списку Іпатівського літопису // Галичина та Волинь у добу Середньовіччя (Історичні та культурологічні студії, 3). – Львів, 2001. – С. 86–105.

⁵ *Pelin V.* Un manuscris necunoscut al mitropolitului Petru Movilă la Moscova // *Revistă de Istorie a Moldovei.* – Nr. 1–2 (61, 62). – ianuarie-iunie 2005. – Chişinău, 2005. – P. 44–46.

⁶ Повна назва: «*Paterikon, albo żywoty świętych Ojców Pieczerskich obszynie słowieńskim językiem przez świętego Nestora zakonnika i latopisca ruskiego przedtym napisany, teraz zaś z*

дедикована митрополиту П. Могилі, «Chronologia o prawoslawnych metropolitach ruskich...» (з короткими даними по кожному ієрарху від хрещення Русі до самого П. Могилі).

Якщо ж окреслювати коло історіографічного читання автора «Paterikon'у», то наприкінці праці він вельми урочисто перерахував вісім істориків, з книг яких черпались наведені відомості: 1) св.Сімеон, єпископ суздальський; 2) св.Полікарп, ігумен печерський¹; 3) св.Нестор, чернець печерський; 4) І. Зонара, історик грецький; 5) М. Стрийковський; 6) Б. Ваповський; 7) Бельський (власне Й. і М. Бельські); 8) М. Кромер.

Своєрідним продовженням цього твору стала, так само просякнута історіографічними і хронікарськими елементами, монументальна «Тератургемма» *Атанасія Кальнофойського* († після 1638), видана в Києві 1638 р.². У ній чимало місця приділено «введенню в обіг нових джерел». У т.ч., особливо по-хронікарські реалістично звучать описи «чуд» з 1620–1630-х рр., подані за оповідами очевидців або й бачені на власні очі (зокрема, чудо IV-е «Appendix'a», що оповідало про штурм польськими жовнірами Печерського монастиря – епізод з історії козацької війни під Переяславом 1630 р.).

До речі, залюбованість «літописною» формою демонструє й знакове видання Віленського церковного братства «ΣΥΝΟΨΙΣ* albo Krotkie spisanie praw, przywileiow, swiebod y wolnosci: od Naiąśnieyszyc S. pamieci Krolow Ich Mści Polskich, y Wielkich Xiążąt Wiel. X. Lit. y Ruskiego etc. etc. Przezacnemu Starowiecznemu Narodowi Ruskiemu, pod Posłuszeństwom S. Oycy Patriarchy Konstantinopolskiego stale y nieodmiennie od Okrzczenia sie swojego trwaiącemu, nadanych y poprzysiężonych. Na kształt rocznych dzieiow Ruskich» (Вільно, 1632). Це презентаційне видання, підготовлене до коронаційного сейму Владислава IV та дедиковане сенату держави (невеличке, на 41 стор., але яскраво оформлене)³.

---

greckich, łacińskich, słowiańskich i polskich pisarzy objaśniony i krócej podany przez wielbego w Bogu ojca Sylwestra Kossowa, episkopa mściławskiego, orszańskiego i mohilewskiego» (церковнослов'янська версія, підготовлена автором 1655 р., видана вже 1661 р., по його смерті). Фрагментарно перевидався: *Архів ЮЗР*. – Ч. 1, Т. VIII, Вып. 1 – К., 1914. – С. 448–472.

¹ Ці двоє перших – єпископ володимирський і суздальський *Симон-Сімеон* († 1226) і київський чернець *Полікарп* залишили по собі переписку з 1220-х рр., яка увійшла до збірки «Києво-Печерського патерику» – пам'ятки XIII–XV ст.

² *Kalnofojski Atanazy*. Teraturgemma, lubo cuda, które były tak w samym świętocudotwornym Monasteru Pieczarskim Kijowskim, jako i w obudwu świętych pieczarach. – [Kijów]: Druk Ławry Pieczerskiej, 1638. – [34]+332 S. Фрагментарно перевидалась: *Архів ЮЗР*. – Ч. 1, Т. VIII, Вып. 1. – С. 473–504.

* У бібліографічних описах це рідкісне грецьке слово звичайно заміняється на знаніший відповідник – «Synopsis».

³ Перевидавалось в: *Архів ЮЗР*. – Ч. 1, Т. VII. – С. 533–576. З ним таки пов'язаний і полемічний твір «Suplementum Sinopsis...» віленського православного братства (Вільно, 1632), який наголошує на потребі взяти до уваги «історичні» права православної церкви в Речі

Воно містило екстракт історії православної церкви на річпосполитській Русі (щодо якої використовується й асоціація з «обраним народом» – «людом Ізраїльським»). У викладі давніших подій анонімний автор охоче посилався на Кромера, Гваньїні і особливо багато на Стрийковського. У ближчих до 1632 р. звістках широко використовуються сеймові конституції, що регулювали статус православної церкви в державі. Зрештою, оголошуються «непевними» і не вартими обговорення деякі джерелознавчі відкриття уніатів.

З середовищем Віленського братства здебільшого був пов'язаний і *Павло Домжжив-Люткович* (Люткевич-Телиця, † бл. 1634), православний письменник і видавець, який походив зі Львівщини, а в ченці постригся у Києво-Печерському монастирі. У 1619 р. в Угерцях (нині с.Нагірне) на Самбірщині, за підтримки тутешнього мецената Олександра Федоровича Шептицького, він, ймовірно, видав «Короткий хронологічний літописець» (знаний лише за рукописним збірником XVIII ст.)¹.

До білорусько-української традиції належав і ще один твір-компендіум – «Розниця», який уклав *Іван Іванович Хашковський*. Наприкінці збірки (арк.99–104) міститься полонимовна «Kroyniczka albo Sumarusz», що оповідає про події 1569–1615 рр.² Автор «Розниці» розпочав роботу над своєю працею 1617 р. у Черейському Троїцькому монастирі (с.Черєя, Чашникський р-н Вітебської обл. у Білорусі), закінчив у 1618 р. у монастирі св.Онуфрія (варіантів його локалізації може бути кілька). Виявлена ця книжка серед зібрання рукописів Михайлівського Златоверхого монастиря в Києві.

На цей таки час припадає й продукування цілої низки локальних «українських літописів», творених православними авторами. Це, зокрема, вже згадані *Київський літопис першої чверті XVII ст.*³; *Острозький літопис* (грунтований на хроніці Бельських, відомий в редакціях, що обіймають 1500–1636, 1500–1621 та 1494–1649 рр.); *Львівський (або Львівсько-руський) літопис* (створений 1650 р., описує 1498–1649 рр.) вихованця Замоїської

Посполитій, див.: *Там само.* – С. 577–649. Уніатська ж сторона відповіла полемічним твором *Каспра-Томаша Скупінського* (Скупенського), писаря-лавничого варшавського (міста Старої Варшави), «*Rusin albo Rellatia rozmowy dwoch Rusinow schizmatyka z unitem...*» (Варшава, 1634), див. передрук: *Там само.* – С. 650–733.

¹ *Ісасевич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – С. 202–203. Дослідник має сумнів у існуванні цього видання, адже текст зі збірника XVIII ст. ідентичний «літописцям»-урикам з малих візантійських хронік, доданим до Часослова острозького друку 1612 р. та до Молитов повседневних, надрукованих Лютковичем у Єв'ї 1615 р.

² *Описание рукописних собраний, находящихся в городе Киеве.* Сост. Н. И. Петров. – Вып. II: Собрания рукописей Киево-Печерской Лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого и женского Флоровского, и Десятинной церкви. – М., 1896. – С. 157.

³ *Київський літопис першої чверті XVII ст.* // Укр. істор. журн. – К., 1989. – № 2. – С. 107–120; № 5. – С. 103–114.

академії Михайла Гунашевського († після 1672)¹; *Хмельницький літопис* (обіймає 1636–1650 рр., присвячений цілком локальній проблематиці)²; *Переяславський літопис*, розпочатий 1636 р. (не зберігся, ймовірно, оповідав про події 1621–1645 рр., відомий як джерело літопису С. Величка³); *Замойський (Замостський) літописець*, про який уже згадувалось вище, і, зрештою, найбільш знаний і новаторський *Густинський літопис* (постав у 1620-і роки)⁴.

Цей останній жваво користав з хронік Баронія, Бельських, Гваньїні, Стрийковського, Кромера, Меховіти та Длугоша (спорадично). Відтак, можна завважити, що українська Русь (з Київською православною митрополією у вигляді основного «замовника») від 1620 р. починає стало цікавитися розбудовою парадигми власного історіописання, широко користуючись річпосполитськими історіографічними набутками.

Переконають у цьому висновку і ще два відомі твори літописного жанру. Це, здається незавершений, літопис *Яна Семеновича Бінвільського* (1600 – після 1646), який постав після 1641 р. (згадка смерті Я. Острянина) і не пізніше 1646 р. Серед його джерел-хроніки М. Кромера, Я. Длугоша, М. та Й. Бельських, П. Пясецького та ін.⁵ (самого Бінвільського можна вважати інтелектуалом київського кола). Друга зі згаданих пам'яток – це т.зв. *Український хронограф* старшої редакції, відомий список якого датований 1646 р. (мав протограф, який постав на тій самій примітній межі кінця 1620-х – початку 1630-х рр.)⁶

¹ *Львовская русская летопись // Русский исторический сборник. – Т. 3. – кн. 3. – М., 1839; Грушевский М. О так называемой «Львовской летописи» (1498–1648) и ее предполагаемом авторе // «Известия АН СССР». Серия 7. «Отделение общественных наук». – М., 1931. – № 5. – С. 569–588; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1971.*

² *Левіцький О. И. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. Див. Частина 3: Хмельницький літопис 1636–1650 рр. – С. 77–81.*

³ *Розанов С. «Кройника» 1636 р. // Український науковий збірник. – М., 1915. – С. 21–30; Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. – Дн-ск, 1978. – С. 62.*

⁴ *Літопис Густинського монастиря. Літопис Мгарського монастиря // Пам'ять століть. – К., 1996. – № 2. – С. 97–116; № 3. – С. 15–37; Толочко О. «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історіографічної традиції. – С. 11–35; Suszko H. Latoпись Hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze. – Wrocław, 2003.*

⁵ *Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века; Його ж. Відображення деяких подій з історії Києва в літописі Яна Бінвільського // Укр. істор. журн. – К., 1982. – № 2. – С. 73–76; Його ж. Історія Київської Русі у висвітленні українських літописців 17 ст. Семена Глуговського та Яна Бінвільського // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988. – С. 229–244; Літопис Яна Бінвільського / підгот. Ю. Мицик // Наукові записки НАУКМА. – Т. 20: Історичні науки. – Ч. 2. – К., 2002. – С. 60–77.*

⁶ *Князьков Ю. П. К вопросу о влиянии украинского хронографа на исторические сочинения XVII века // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII–XIX веков: Сб. наук. тр. – Дн-ск, 1982. – С. 57–65. Оригінал найранішого списку хронографу 1646 р. локалізується в ЦНБ НАНУ. Відділ рукописів, № 1, 171.*

Згаданий хронограф складался з двох частин – всесвітньоісторичної та «Кройніки слов'яноруської о панствах руських, польських і литовських» (у цьому, до речі, його відмінність від давніших хронографів XVI ст., що мали лише всесвітньоісторичну частину¹). Остання цілком ґрунтована на рукописному «руському» перекладі (1610-х – 1620-х рр.) хроніки М. Стрийковського².

Згодом цей хронограф доповнювався. Зокрема, 1699 р. його текст послужив основою для «літописця» (рукописного історичного збірника) Леонтія Боболінського († 1717).

До київської мемуаристики можна віднести й твір католицького вченого *Миколая Циховського* (Циховія, 1598–1669) «Colloquium Kijoviense» / «Колоквіум київський...» (Краків, 1649; уривок з нього перекладено російською³). Він є описом ученого диспуту в Києво-Могилянській академії 1646 р. У 1658 р. автор видавав цей текст у складі ширшої праці⁴.

Історико-документальні рукописні збірки-компендіуми з Київщини яскраво представляє «*Книга різних документів і паперів*» (назва умовна) з Києво-Печерського монастиря (почала укладатися з 1621 р., найпізніший акт з 1650 р.; головним чином матеріали за 1620-і – 1630-і рр., 115 арк.). Вона містить як документи, які стосуються справи «руського» народу і православ'я в Речі Посполитій, так і окремі літописні нотатки за 1630-і рр.⁵

Наприкінці цього огляду історіографічної Київщини, аби проілюструвати питомість історичних «хронік» на Наддніпрянщині, наведемо колоритний відгук 1648 р. з рукописного твору під назвою «*Dyariusz czyto kronika o Początku Rebelliey kozackiey a iakiey okazyey u kto nadał do tey iadowitey resolutiey*» / «Диаріуш чи то хроніка про початок повстання козацького...». Його невідомий автор-жовнір оповідав, що козаки «в пасіках свої сходки і таємні ради чинять, [де] Хмельницький, письменний серед них і бувший військовим писарем, таку давав пораду,

---

¹ Один такий хронограф редакції 1512 р. мав Михайлівський Златоверхий монастир в Києві (оригінальна назва «*Сія книга глаголемая Кройніка монастиря святого Михайла церкви златоверхого*»), див.: *Попов А.* Обзор хронографов русской редакции. – Вып. 1. – М., 1866. – С. 96; Вып. 2. – С. 273. Відома й українська копія хронографу редакції 1512 р. переписана ще 1656 р. (ймовірно на Волині), див.: *Там само.* – Вып. 2. – С. 273–274.

² *Толочко О.* Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського... – С. 175.

³ *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.* – К., 1874. – С. 52–55.

⁴ [*Cichowski M.*] Tribunal SS. patrum orientalium et occidentalium ab Orientibus summè laudatorum: ad quod, duas, de processione Spiritus Sancti à Patre et Filio, et de praeeminentia Romanorum pontificum supra orientales patriarchias, controversias expendendas, graeci schismatis propugnatoribus proponit, P. Nicolaus Cichouius Societ. Jesu. – [Краків, 1658]. – Р. 313–329. Твір перевидався (зі скороченнями) польською мовою (Львів, 1692).

⁵ *Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве.* – Вып. II. – С. 23–34. Серед її укладачів був і С. Косів.

яку вичитав у хроніці¹, що від віків русь у союзі з татарами давали відсіч литві та полякам» (курсив – Д. В.)²

Приватні
«нетрі історії»

Наближаючись до кінця цього нарису, хотілося б ще акцентувати на індивідуальних проявах «культури пам'яті». Мова піде про явище приватних хронік (*silva rerum*^{*}), що добре знане на власне польському матеріалі, а в Україні наразі вивчене недостатньо.

Либонь найстаршою такою пам'яткою (з тих, що до сьогодні привертали увагу вітчизняних дослідників) є родинна хроніка, створена в 1574–1589 рр. двома особами (найвірогідніше, це представники знаної протестантської родини з Холмщини – Станіслав та Якуб Оріховські герба Рогая)³. Записи тут зроблено на вільних аркушах друкованого «Історичного календаря» (Віттенберг, 1574). У давнину вони сягали другої половини XV ст.

Помітний і тривалий резонанс у модерній історіографії має т.зв. хронічка *Йоахима* (Яна, Якіма) *Єрлича* (1598–1674). Вона оповідає про події з 1620 по 1673 рр., що діялися переважно на Київщині та Волині⁴.

¹ Тут цікаво зауважити, що осіб, які проявляли інтерес до «русських хронік» сучасники, бувало, трактували як чорнокнижників, див. публіковану 1614 р. характеристику Г. Отреп'єва – «...и чернокнижник (он довольно читал Русские летописи)» – пера прибалтійського німця Матвія Шаума: *Tragoedia Demetrio-Moscovitica* // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских. – № 2. – М., 1847. Чи не закорінені, власне, і «чародійські» таланти Б. Хмельницького, про які писали сучасники, у зацікавленні історією?

² *Chzaszcz I.E.* Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeceniu uczestnika wyprawy Żółtowskiej i naoczного świadka wypadków // *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego.* – Lwów, 1934 [1936]. – S. 260; *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648–1651).* – S. 98; *Мицик Ю. А.* Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – С. 27.

Цікаво також, що Б. Хмельницький готовий був слухати й мусульманську книжкову мудрість. У квітні 1649 р. він казав російському послу: «Да царь же крымской мне говорил, что у них многие мудрые люди в книгах своих усмотрели, что пришло время православным христианом из неволи ото всех вер свободитца», див.: *Воссоединение Украины с Россией.* Документы... – Т. 2. – С. 155.

^{*} Крім класичного «ліс справ», можливий і переклад «нетрі історії».

³ *Ульяновський В. І.* Родинна хроніка останньої чверті 16 ст. // Український археографічний щорічник. – Т. 3–4. – К., 1999. – С. 406–431.

⁴ Модерні видання див.: *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole świata, ile pamięć moja mogła znośić i wiedzieć, o czym z czytania jako i z widzenia na piśmie po sobie w krótcie (po krótcie) i na potomne czasy potomkom moim zostawuję; chcącemu wiedzieć z czytania tych książek w posiedzeniu przy dobrej myśli dla zabawy, pod rokiem od narodzenia Syna Bożego w Trójcy Jedynej, Twórcę wszego (wszystkiego), Pana Wiekuistego. 1620 roku. – Petersburg, 1853. – Т. 1–2; *Южнорусские летописи.* – К., 1916; *Тесленко І.* Родинний клан Єрличів // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 135–188.

Утім, вірогідно, 1629 (1621?) р. була укладена хроніка (нотатки) брацлавського підкоморія кн. Стефана Четвертинського (напевно, як доповнення до списаної тоді в князівській резиденції – Животові – копії Хлебниковського літопису). Крім оригінального т.зв. Погодинського списку, цілий текст відомий також і за пізнішим компендіумом (864 стор.) 1758 р. монаха-василіанина Устимовича: «Rękopism Ruskiey Kroniki przez pewnego czernca w mieście Zywotowie z roznych Latopiscow za rozkazem Xcia Jego mosci Czetwertynskiego Podkomorzego Braclawskiego w roku 1629 napisanu»¹. Дата «1629» р. не цілком зрозуміла, оскільки далі в тексті мова про те, що створена «книга rekomuja Letopisec Ruskaja Kronika Kniazenija Rossyiskoho» 23 березня 1621 р. Можливо, зіграла роль паралельна дата від сотворіння світу 7129 р. наведена тут таки. Утім, якщо 1629 р. не проста помилка, таке датування Погодинського списку значно більше укладесться в контекст «сенсаційності» появи Хлебниковського літопису на українському інтелектуальному небосхилі².

Про *silva rerum* львівського архієпископа Яна Прухницького з того ж таки 1629 р. мова вже йшла. Цікаво, що працю такого роду залишила і примітна особа з кола київського митрополита П. Могили – берестейський ігумен Афанасій Філіпович († 1648)³. Її колоритна повна назва виглядала таким чином:

«Діаріуш албо список дѣв правдивых, в справѣ помноженя и обьясненія вѣры православное голошеный, волею Бозскою и молитвами Пречистой Богородици, в недавнопрошлых часех: впрод у благочестивого царя Московского Михаила, потом у его милости короля Полского Владислава четвертого, на остаток у преосвященного архієпископа, всея России митрополиты, Петра Могилы, и списаный през смиренного ієромонаха Афанасія Филиповича, на сесь час ігумена Берестя Литовского, през которого то в монастыру Печаро-Киевском и выписуется, для ведомости людем православным, хотячим о том теперь и у потомные часы вѣдать. Року 1646 мѣсяца дня»⁴.

Твір містив інформацію переважно про події останнього десятиліття перед його написанням.

Практику коротких історичних нотаток репрезентує і «Кройнік» «для памяти списана бысть» у 1648 р. невідомим ченцем Миколаївського

---

¹ *Bibl. Czart.* – Rkps.122 (Teki Naruszewicza). Мікрофільм № 6679 в Бібліотеці Народовій у Варшаві.

² Див. вже згадуваний вище сюжет, представлений в: *Толочко О.* «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історіографічної традиції...

³ *Коршунов А. Ф.* Афанасий Филиппович. Жизнь и творчество. – Минск, 1965.

⁴ *Диариуш* Берестейскаго игумена Афанасия Филиповича 1646 г.// Русская историческая библиотека. – Т. IV: Памятники полемической литературы в Западной Руси (кн. I). – СПб., 1878. – С. 49–156.

монастиря в Крехові біля Жовкви. Пам'ятка містилася на чистих аркушах виданого в Києві у 1628 р. «Лімонару... Софронія патріарха ерусалимського»¹.

Насамкінець, можна згадати «Rodowod domu Koniecpolskich»² (1651). Він написаний «бідним родичем» цих потужних польсько-українських магнатів – *Зигмунтом-Стефаном Конєцпольським* (1588 – після 1664). Його таки зусиллями укладено примітну збірку (*silva rerum*) за 550–1647 рр. (докладніші відомості лише за останні десятиліття оповіді) – «Zwierciadło dzieł rocznych w Rzeczypospolitej Polskiej i W.X.Litewskim» (1650 р., 544 арк.), що містить чимало рідкісних фактів про «справи українні»³.

*Діаспорні історіографії України:
вірмени та євреї*

Зрештою, в цей час до історіографії широко звертаються й «національні» меншини річпосполитської України. Мова йде, передусім, про вірмен та євреїв (інші іноземці були радше явищем етнічного прикордоння плюс емігранти, які не творили значних громад і швидко асимілювалися).

Так, з XVII ст. походить вірменська т.зв. *Кам'янецька хроніка Агопа* (початковий варіант бл. 1610–16/26.IV.1621) та *Аксента* (Авксента, остаточно редакція 1650–1652 рр.) *Кам'янецьких*, братів, які належали до вірменського патріціату Кам'янця-Подільського. Хроніка, написана вірменською та кипчацькою мовами, переповідає події на Правобережній і Західній Україні, а також у Молдові та Румунії за 1430–1652 рр. (про особливе значення молдавсько-українських зв'язків цього періоду у справі підживлення «руської» ідентичності мені вже доводилося писати⁴).

Особливо цікава її частина за 1620–1621 рр., що оповідає про Хотинську війну⁵. Цей фрагмент «Кам'янецької хроніки» широко використав і інший вірменський хроніст цієї події – *Йоаннес Кам'янецький*, автор «Історії

¹ Крижановський А. Руська «кройника» з XVII в. // Записки НТШ. – Т. LXII. – Львів, 1904, кн. VI. – С. 1–3 (Miscellanea).

² Przyłęcki S. Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. – Lwów, 1842.

³ Bibl. Kórnicka. – Rps 201.

⁴ Вирський Д. С. Запізнілий «збирач земель руських» чи молдовська примара України // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С. 222–229.

⁵ Schutz E. An armeno-kipchak chronicle on the polish-turkish wars in 1620–1621. – Budapest, 1968; [Каменаці, Агоп и Аксент.] Каменецкая хроника // Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник документов и материалов / Сост. Х.М. Ибрагимбеги, Н. С. Рашба. – М., 1984; Кам'янецька хроніка складена Агопом, доведена і продовжена його рідним братом Аксентом // Жовтень. – К., 1985. – № 4. – С. 95–105; Комарницький С. Хотинська епопея (з історії Хотинської війни 1621 року). – Чернівці, 2000. – С. 148–182; Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Алматы, 2002.

Хотинської війни» (оповідь сучасника, також пов'язаного із Кам'янцем-Подільським, про події 1621–1622 рр.)¹.

Скромнішими пам'ятками анонімних (і колективних) вірменських хроністів, що також включені до збірки братів Агопа і Аксента Кам'янецьких, є т.зв. «*Венеціанська хроніка*» (оповідь від Різдва Христового до 1536 р.) та «*Історія Польщі*» (дослівно «Історія Польського улуса», оповідь від Різдва Христового до 1530 р.). Обидві досить лаконічні і їх також пов'язують з Кам'янцем-Подільським².

Цікавий мемуар про основну спеціалізацію вірменських купців – східну (турецьку) торгівлю – лишив по собі пов'язаний із Замостям та Львовом автор-вірменин – *Симеон дпир Легаці*. Його текст обіймає події з кінця 1580-х до 1636 р., хоча сфокусований навколо розпочатої 1608 р. 12-річної мандрівки оповідача теренами Османської імперії (Константинополь, Єрусалим, Вірменія) з виїздом і до Італії (Венеція, Флоренція, Рим). Був тут і опис львівської вірменської громади, а також хронікальні записи про Хотинську війну 1621 р. і Смоленську війну 1632–1634 рр.³

З-поміж перших істориків-євреїв Речі Посполитої примітне місце займає *Фалк (Валк) Джощуа бен Олександр га-Коген* (бл. 1550–1614), званий ще *Сема* (SeMa – за аббревіатурою свого головного твору). Уродженець Любліна, він з 1592 р. був рабином Львова. Найпомітнішим його внеском до історіографії став кодекс – коментар до правил збирання податків – «*Kontres al-Dine Ribbit*» (виданий єврейською в Амстердамі у 1692 р.), у якому він докладно описав люблінський синод Вааду* 1607 р.

Лихоліття, що спало на українських євреїв з початком Хмельниччини, інспірувало низку єврейських хронік. Зокрема,

Меір бен Самуель зі Щєбжешина (серед. XVII ст.) близько 1649 р. написав хроніку «*Сок ha-Ittim*» / «Тягарі часів» (Краків, 1650, оповідала про події 1648–1650 рр.)⁴;

---

¹ «*История Хотинской войны*» Иоаннеса Каменецкого (пер. К. Н. Юзбашяна) // Историко-филологический журнал АН АрмССР. – 1958. – № 2. – С. 258–286.

² *Гаркавец А. Н.* Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог... – С. 14.

³ *Симеон дпир Легаці.* Путевые заметки / перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии М. О. Дабриян. – Москва, 1965; *Дашкевич Я.* Симеон дпир Легаці – хто он? // Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 72–82 [першодрук з 1974 р.].

* *Ваад* – *Сейм Чотирьох Земель* – у 1580–1764 рр. щорічний з'їзд представників близько 70 єврейських кагалів Речі Посполитої. Відбувався у Любліні, Ярославі та інших місцях (приурочувався до певного ярмарку). Згаданими класичними «чотирма землями» були «Великопольща», «Малопольща», «Русь Червона» та «Волинь». Якщо додавалась великокняжа «Литва», то сейм звався «п'яти земель».

⁴ Плагіат (під іменем *Йєшуа бен Давид зі Львова*) цього твору виданий у Венеції 1656 р.

Саббатай бен Меїр га-Коген (Саббат Гакоген, 1621–1662 або 1663) видав свою невеличку працю «*Megillat Ejfa*» / «Послання» (Амстердам, 1651, описує лише 1648 р.);

Габріель бен Йєшуа Шосбург – «*Petah teshuvah*» / «Брама покаєння» (Амстердам, 1651 або 1653; оповідач на початок Козацької революції мешкав у Ржищіві і сам від козаків не постраждав, опис стосується 1648–1649 рр., але згадує і події повстання 1637–1638 рр.);

Самуель Фейвел (Feivel) *бен Натан з Відня* – «*Tit Hayavein*» / «Трясовина» (Амстердам, 1650);

Абрахам бен Самуель Ашкеназі – «*Zaar Bath Rabim*» / «Біди багатьох» (Венеція, без дати).

Усі ці роботи присвячені нещастям євреїв України в 1648–1649 рр.¹

Утім, найяскравішою пам'яткою єврейської історіографії України цього часу стала «*Jawen mezulah*» / «Безодня» (Венеція, 1653; варіант перекладу – «Глибока трясовина»*) *Натана Нота Гановера* († 1683). Автор тривалий час мешкав у м.Заславі (нині – Ізяслав, райцентр Хмельницької обл.), його хроніка оповідає про 1648–1652 рр. (хоча у вступі Гановер згадує й Наливайка та Павлюка як предтеч Б. Хмельницького).

Відносно свіжий огляд єврейської історіографії Хмельниччини (щоправда на рівні довідників, а не текстів), зроблений львівським дослідником Я. Хонігсманом². До поданої там інформації, тут таки можна додати і автобіографію («*Megillat Eivah*» / «Сувій Ворожості» або «Сувій Плачу») вченого рабина *Іом-Тоб Ліпмана Геллера* (1579–1654), в житті якого був і «волинський період» (текст вперше видано вже 1818 р. у Вроцлаві).

* * *

У підсумку до цілого нарису зауважимо, що ранньомодерна україніка не вичерпується річпосполитською історіографією. Адже практично цілком поза нею залишаються традиції кримсько-татарського та османського історіописання, більш чи менш спорадичними контактами на той час

---

¹ *Еврейские хроники XVII столетия* (Эпоха «хмельничины»). – Москва-Иерусалим, 1997; *Ганновер Н. Н.* Богдан Хмельницкий: летопись еврея-современника о событиях 1648–1652 гг. в Малороссии. – Одесса, 1878 (2 вид. – Лейпциг, 1883); [*Gabriel ben Joshua Schossburg.*] Brama pokuty, elegia historyczna: dzieło drukowane w Amsterdamie, 1651 ... / *Xawery Korczak Branicki.* – Paryż, 1879; *Weinryb Bernard.* The Hebrew Chronicles on Bohdan Khmel'nyts'kyi and the Cossack-Polish War // *Harvard Ukrainian Studies.* – Cambridge, 1977. – Vol. I, nr 2. – P. 153–177; *Fram Edward.* Creating a Tale of Martyrdom in Tulczyn, 1648 // *Jewish history and Jewish memory: essays in honor of Yosef Hayim Yerushalmi.* – Hanover-London, 1998. – P. 89–112.

* У назві, можливо, ужита гра слів – перше слово на івриті може також означати Грецію, що символізує православ'я.

² *Хонигсман Я.* К вопросу о начале еврейской историографии в Польше и Украине // Матеріали XII міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центрально-Східної Європи – Єврейське краєзнавство та колекціонування» (23–25 серпня 2004 р., м.Київ). – Режим доступу: <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/conf2004/02–2004.htm>.

обмежуються історики інших зацікавлених Україною державних потуг (румунські князівства, Угорщина, Австрія, Московія-Росія) та перші вчені-інтернаціоналісти (які мали амбіції писати «для цілого світу»).

Поза тим, за півтора століття розвитку річпосполитська історіографія нагромадила сотні бібліографічних позицій, що представляли практично всі відомі на той час літературно-історіографічні жанри. Історична вченість у країні сягнула високого, хоч і не виняткового, рівня наукової зрілості (відповідно до тогочасного стандарту науки). Причому, з часом слабшало значення «імпорту мізків» (зазвичай італійських, меншою мірою німецьких). Рівень методологічної рефлексії кращих річпосполитських істориків також цілком абсорбував загальноєвропейські здобутки у цій сфері. З'явилися навіть приклади зворотного впливу.

Королівський двір і «князі церкви» втратили початкову «монополію» на історіюписання, суттєво зросло коло замовників і споживачів історіографічної продукції. «Нація», наразі здебільшого формально-політична (імперсько-сарматська), а не етнокультурна, впевнено відтіснила на задній план «династію»/ «вотчину». Усе це позитивно позначилося на розбудові інституційної мережі історичної вченості, динаміці допливу молодих кадрів, а також тематичному та жанровому розмаїтті історіографії Речі Посполитої.

Помітним стало і «випромінення» річпосполитської історіографії на оточуючий світ. Підкріплена зовнішньополітичними успіхами держави, творчість істориків Речі Посполитої все більше приваблювала не лише сусідів, але й загальноєвропейські вчені кола. Останні залюбки приймали річпосполитське посередництво у формуванні своїх східноєвропейських візій, у т.ч. і щодо теренів сучасної України. А для будь-якої історіографічної ініціативи, що виходила з цих останніх, наробки вчених Речі Посполитої становили звичайну рамку та пробний камінь для перевірки власних концепцій.

З річпосполитської історіографії вийшла й «національна» українська історична наука. Концепції «народу», «народної церкви» і «федеральності» державного устрою стали ґрунтом для сепарації-виокремлення. «Вигаслість» та дискретність династійності висунула церковну (конфесійну/православну) історіографію на роль власне «національної».

Відтак, свій «дитячий» річпосполитській досвід українська національна історіографія застосовувала/застосовує практично на рефлекторному рівні, часто «несвідомо» та «позасвідомо». Дорослішання-емансіпація призводило і до спроб «відкинути» та «подолати» цю відсталу/незрілу спадщину, наслідком чого було звуження рамок «національної традиції».

Доходило аж до схеми оцінки будь-якої постаті історика (чи письменника взагалі) за параметрами етнічного, соціального, конфесійного і культурного, отже в ідеалі «справжній український інтелектуал» – це автохтоний русин-

українець, з простолюду, православний, який писав кирилицею. Зрозуміло, що через таке «голкове вушко» більшості річпосполитських авторів було годі навіть протиснутися.

Відтак, і «вивчалися» в модерній Україні – як «свої» – буквально лічені тексти з кінця XV – середини XVII ст. Штучно створювався дуже бідний формат інтелектуального / історіографічного розвитку країни і суспільства в ранньомодерний період. Утім, сподіваємося, з набуттям «зрілості», подоланням «юнацьких комплексів» та «тіней старших братів» (та іншої, не завжди проханої, «рідні»), українським історіографам до снаги буде «свідоме» засвоєння цілого досвіду річпосполитської україніки.

ОБРАЗИ КОЗАЦЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ XVII–XVIII ст.

Утворення Козацької держави спричинило до виникнення нового жанру історіописання на її теренах. Воно було новим не стільки за формою, оскільки структура козацьких літописів багато в чому наслідувала попередні зразки – твори церковного історіописання, а за тематикою. Для авторів козацьких наративів головним об'єктом висвітлення стала історія новоутвореної держави, глорифікація козацтва. Тексти цього жанру не з'явилися одразу після розгортання Визвольної війни. Для цього потрібен був відносно тривалий час аби викристалізувалася ідеологія, сформувалася власна еліта. До кінця XVII ст. необхідні умови настали. В той час козацька держава, переживши добу становлення і катаклізмів, вступає у відносно стабільний період свого існування, що позначився утвердженням керівних інституцій, виробленням оригінальних ознак культури, національної ідентичності та певної політичної ідеології, яка в значній мірі базувалась на історичній пам'яті, комплексі національних міфів, пантеону історичних героїв тощо. Важливим підґрунтям для козацького історіописання стало існування Києво-Могилянської академії, з її передовими на той час здобутками у викладанні риторики, філософії, історії. Цей заклад був своєрідним посередником між культурними впливами католицько-протестанського Заходу й православними традиціями Східної та Центрально-Східної Європи. Академія майже в повному обсязі забезпечувала управлінськими та службовими кадрами державні установи Гетьманщини від сотенних і полкових органів управління до Генеральної Військової канцелярії та гетьманської адміністрації. Саме із середовища військових канцеляристів походили ті, зусиллями яких в більшості творились пам'ятки нового світського історіописання. Свого часу Михайло Грушевський навіть назвав його зразки «літературою канцеляристів»¹. Перші твори історичного письменства нового типу: літописи Самовидця, Граб'янки, Величка, так само як і пізніші його зразки, належать перу представникам саме цього прошарку, які володіли мовами, могли читати твори тогочасної польської, німецької історіографії, розумілися на праві, мали доступ до документальних матеріалів, які використовували як джерела для написання власних історико-наративних текстів.

Перші історичні твори нового жанру, які дійшли до наших днів датовано саме кінцем XVII – поч. XVIII ст. – періодом гетьманування Мазепи, йдеться зокрема про коротку редакцію «Літопису Граб'янки», «Літопис Самовидця».

---

¹ Грушевський М. Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний // Известия АН СССР. – М., 1934. – Ч. III. – С. 220–229.

Невдала акція Мазепи в та поразка під Полтавою, після чого посилюється натиск на автономні інституції, також спричинили активізацію процесу історіописання. Автори козацьких літописів у своїх творах відстоювали самобутність Гетьманщини, тяглисть її державотворчої традиції від давньоруських і навіть античних часів. На противагу імператорським маніфестам, де всі гетьмани до Мазепи включно іменувались зрадниками, тексти літописів подають альтернативну картину історичного розвитку, сповненого драматизму і героїки, а не суцільної смуги зрад, як це було у візії російських чиновників. Мета козацьких літописів полягала в доведенні давності походження «козацького малоросійського народу», що своєю історією, звитягою не поступається іншим етносам, а його автономні права і привілеї є непорушними і їх не допустимо зліквідувати, попри відкритий збройний виступ Мазепи.

Впродовж XVIII ст. і до кінця існування Гетьманщини відбувалося ряд політичних подій, які також стимулювали появу нових історичних наративів. Так початок чергового «безгетьманського» періоду в 1734 р. після смерті гетьмана Апостола і запровадження II Малоросійської колегії позначився появою «Короткого опису Малоросії», якому судилося стати своєрідною опорою процесу історіописання на наступні десятиліття, слугуючи джерельною основою для багатьох історичних компіляцій. Відновлення гетьманства у 1751 р. співпало з написанням патріотичних текстів Григорія Покаса та Олексія Дзівовича – продовжуваних редакцій «Короткого опису Малоросії», в яких особлива увага акцентувалася на обранні нового гетьмана як символу відродження давніх прав і вольностей. Так само як і ліквідація гетьманської форми правління в 1764 р. призвела до появи «Истории о козацком малороссийском народе» Петра Симоновського, який вважав скасування гетьманату явищем «не полезным» і навіть відмовився далі продовжувати свій твір після 1764 р. Незадовго до цього, у відповідь на інтеграційну політику нової імператриці Катерини II, був написаний знаменитий «Разговор Великороссии с Малороссиею» а також остання редакція «Чернігівського літопису». В 70–80 рр. XVIII ст. – періоду поступового згасання автономії також постало ряд історичних текстів, серед них твори Стефана Лукомського, «Повесть о том, что случилось в Украине, когда она Литвою завладена», «Краткое историческое описание о Малой России», численні списки раніших наративів. Їх зміст, сповнений уславленням історичного минулого, був однак уже спрямований не стільки на захист колишніх вольностей а прагненням довести їх легітимність для отримання прав дворянства імперії.

Основні твори козацького історіописання: джерела, структура та авторство. «Літопис Самовидця» серед «козацько-старшинських літописів» постав найраніше – у кінці XVII – на початку XVIII ст. Твір вирізняється з-

поміж решти пам'яток «літератури канцеляристів» своєю джерельною основою, в якій домінують власні авторські спостереження. Це робить «Літопис Самовидця» цінним з огляду на авторську рецепцію історичних подій, а також, в окремих випадках, в якості історичного джерела. Твір охоплює події від початку Хмельниччини до 1702 року, але основна увага концентрується у ньому на подіях 1648–1657, що і відобразилось в первинній назві – «История о войнах Хмельницкого». У рукописних списках «Літопис Самовидця» представлений порівняно не широко. Загалом нараховується сім списків цього твору. Три із них являють собою так звані списки-монтажі, коли підставовий текст «Літопису Самовидця» доповнений двома блоками описів подій – за період від 1340 до початку Хмельниччини та від початку XVIII ст. до 1734 р¹.

Інші чотири списків мало чим різняться в текстологічному аспекті. В історіографії вони відомі за іменами їх попередніх власників – представників української старшини XVIII ст. Якова Козельського², Петра Іскрицького³, Івана Ананієвича⁴, історика Миколи Костомарова⁵.

Питання авторства було центральним в студіях над «Літописом Самовидця». Пошуки автора твору велись з часу публікації пам'ятки у 1846 році Йосипом Бодянським⁶. Основою для цієї публікації став список Пантелеймона Куліша, який і дав твору відому нині назву «Літопис Самовидця», зважаючи на автобіографічні мотиви, що прослідковуються в його тексті. Публікація Й. Бодянського сприяла посиленню інтересу до даного твору в середовищі істориків. З'являються перші розвідки стосовно структури, джерел, авторства літопису. Втім, щодо останнього, дослідники в більшості обмежувались лише припущеннями про соціальне походження автора, його політичних симпатій. Зокрема, Михайло Максимович убачав в авторові козака, оскільки в тексті помітна симпатія до козацької верстви⁷. Натомість Григорій Карпов припускав, що автором могла бути особа міщанського або духовного походження⁸. Микола Костомаров висловив припущення про Федіра Коробку,

---

¹ Харківська Державна наукова бібліотека. – № 596805; Національний музей у м. Львові. – № 520925/526; Чернігівський історичний музей. – АЛ-4. – Арк. 1–89 (Про особливості даного списку, упорядкованого в 60-х рр. XVIII ст. протопопом Кузьмою Дубницьким, див.: Коваленко О. Маловідомий список «Літопису Самовидця» // Український історичний журнал. – 1979. – № 2. – С. 124–130).

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Далі – ІР НБУ). – Ф. І. – 3862.

³ ІР НБУ. – Ф. І. – 3866.

⁴ Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки (Далі – ВР РНБ). – Ф. IV, 889.

⁵ ІР НБУ. – 312/526с.

⁶ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междуусобиях, бывших в Малой России по его смерти. – М., 1846.

⁷ Максимович М. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 398.

⁸ Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. – М., 1873. – С. 233.

наказного гетьмана і обозного, як автора, проте ця версія не знайшла подальшої підтримки¹.

Орест Левицький, який в 1878 році підготував нове видання «Літопису Самовидця», детально дослідив твір на предмет його структури, місця написання, походження автора². Проте спроби будь-якої персоналізації автора пам'ятки вчений вважав марними. Попри такий невтішний присуд 1925 році з'являється стаття історика Василя Романовського, де вперше аргументовано доводиться, що автором пам'ятки був генеральний підскарбій, а згодом, стародубський священик Роман Онисимович Ракушка-Романовський³. Дослідник виводив авторство твору шляхом компаративного аналізу біографії Романа Ракушки, ґрунтовно дослідженої Володимиром Модзалевським⁴ та автобіографічними фрагментами з самого тексту «Літопису Самовидця». Було з'ясовано, що відомості з тексту та біографії Романа Ракушки повністю співпадають і узгоджуються.

На сторінках одного з рукописів другої половини XVIII ст. – списку «Літопису Граб'янки» є додаткове підтвердження авторства «Літопису Самовидця»⁵. У тексті «Літопису Граб'янки» при описанні сюжету, зміст якого збігається з аналогічним описом з «Літопису Самовидця»⁶ читаємо примітку: «Самовидець Романовській судія стародубовській написа сіє»⁷. Ця фраза написана таким же почерком і чорнилами, що і весь збірник. Подібна ж примітка фіксується на полях ще одного зі списків «Літопису Граб'янки» 60-х рр. XVIII ст.⁸ Напевно, що упорядники обох збірників мали у своєму розпорядженні список «Літопису Самовидця», де згадувалося ім'я автора твору. У такому разі не зовсім слушним є твердження, що Ракушка-Романовський свідомо зробив свій твір анонімним. Ймовірнішим видається припущення про те, що всі відомі списки «Літопису Самовидця» були позбавлені відомостей про автора.

Його біографія найбільш відома з усіх представників козацько-старшинської історіографії. Роман Ракушка народився близько 1622 р. Батько

¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Мазепа и мазепинцы. – Издание второе. – Спб., 1885. – С. 61.

² Левицкий О. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 1–75.

³ Романовський В. Хто був «Самовидець»? // Україна. – 1925. – № 5. – С. 60–73.

⁴ Модзалевський В. Перший військовий підскарбій Роман Ракушка-Романовський (1663–1669) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. 18–52; К., 1920–1922. – Кн. 2 – С. 29–59.

⁵ ІР НБУ. – Ф. І. – 6490.

⁶ Літопис Самовидця / Підготовка до друку Я. Дзири. – К., 1971.

⁷ ІР НБУ. – Ф. І. – 6490. – Арк. 188 зв.

⁸ Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки (Далі – НДВР РДБ). – Ф. 205. – 421. – Арк. 69.

Онисько мав у власності село Романівку Брацлавського воєводства, звідси й подвійне прізвище – Ракушка-Романовський. В документах воно часто фіксується в різних варіаціях: Ракушка, Ракушенко, Рікушченко, Ракушчина, Рокушко та ін. Уперше ім'я автора літопису зустрічається в козацькому реєстрі 1649 р., там він значиться як козак однієї із сотень Ніжинського полку. Про його освіту і дитинство не відомо нічого. Певно він не одержав високої шкільної освіти, на кшталт тієї, яку давала Києво-Могилянська академія. До того ж в самому творі Ракушки відчувається неприхильне ставлення до подібних шкіл. В 1654–1655 рр. він займає посади в установах Військового скарбу Ніжинського полку. Наступного 1656 р. Ракушка-Романовський перебуває під Ригою в царському таборі, а в травні 1657 р. знову як козак проживає в Ніжині. 1658 р. як ніжинський сотник бере участь у відновленні союзу Виговського з кримським ханом. Після цього на деякий час слід Романовського губиться, і лише в 1659 р. він з'являється як полковий суддя. В 1660 р. Роман Ракушка –сотник в ніжинському полку, а незабаром – ніжинський наказний полковник. Ракушка з групою «значних» Якима Сомка та Івана Золотаренка був на ніжинській раді. Пізніше, дещо несподівано він стає прибічником гетьмана Івана Брюховецького та займає посаду генерального підскарбія. На 1667 р. припадає кінець гетьманування Брюховецького, тоді ж обривається і політична кар'єра Ракушки Романовського. Незадовго по цьому, наприкінці 1668 р. Ракушка з'являється на Правобережжі в Брацлаві протопопом. У цей час він активно виступає проти гетьмана Многогрішного, який захопив його майно в Ніжині. Йому навіть вдалося виклопотати в константинопольського патріарха церковне прокляття на свого ворога – гетьмана. Після цих подій слід Романа Ракушки знову губиться. Лише 1676 р. ми знову його бачимо на Лівобережній Україні в м. Стародубі як духовну особу. Тут він прожив з родиною до самої смерті – 1703 р¹.

У праці Ракушки важко вловити сліди використання документальних матеріалів або ж наративних текстів, які фіксуються в інших літописах. Постає питання джерельної основи твору. Автор в окремих місцях визнає себе очевидцем конкретних подій. Це, зокрема, стосується обставин поховання наказного гетьмана В. Золотаренка в Корсуні 1655 р., під час якого загорілася церква, де правилася заупокійна служба: «Сам там был и набрался страху немало, бо сам на тое смотрѣл»². Також власними очима автор «смотрѣл» і на облогу Риги козацько-московськими військами 1656 р.³ Вважається також, що з позиції безпосереднього очевидця написані сюжети про облогу і здобуття Смоленська в 1654 р., похід лівобережних козаків проти гетьмана Юрія Хмельницького 1662 р., обставини двох кримських

---

¹ Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 21–22.

² Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 72.

³ Там само. – С. 73.

походів, бій між військами Брюховецького та польською армією під Білою Церквою та ін.¹

О. Левицький висловив цілком слушне твердження, підтримане пізніше іншими дослідниками, щодо поділу тексту «Літопису Самовидця» на дві хронологічно майже рівні частини – історичну та літописну. В першій частині переважає історична форма викладу, вона має характер своєрідних мемуарів. В ній охоплено події за період від 1648 по 1672 р. Опис подій тут викладено в логічній послідовності в окремих сюжетно цілісних оповіданнях, окремі з яких мають назву, наприклад – «Война самая», «О началъ войны Хмельницкого», «Починается война Збаражская», більшість розділів назв не мають, а означаються лише відповідним роком. Кожна така структурна частина охоплює опис подій за один рік. Іноді в тексті згадуються події, що мають відбутися в майбутньому, через декілька років наперед. Наприклад, в оповіданні про похід козацького війська в 1650 р. в Молдавію є звітка про двохрічне ув'язнення Юрія Хмельницького 1664 р. В 1648 р. згадується королювання Михайла Вишневецького, що став королем лише в 1667 р. Такі моменти у тексті наштовхують на висновок про те, що твір від 1648 по 70-ті рр. XVII ст., точніше 1672 р., за спостереженнями О. Левицького², чи 1677 р. – згідно аналізу, проведеного М. Петровським, писався одномоментно³. Від цього часу бере початок друга частина наративу, що має продовження до 1702 р. Ця частина пам'ятки має форму літопису. Головним принципом її структури і сюжетної побудови є хронологія. Події і явища відбираються не за ступенем важливості, а за хронологічною послідовністю. В результаті чого до тексту поряд з подіям загальнодержавного значення потрапляють повідомлення локального масштабу про різноманітні стихійні лиха чи природні явища.

Втім, на відміну від першої частини твору, в другій значно менше фіксується хронологічних чи фактичних помилок, що свідчить про відносну хронологічну близькість до автора описуваних ним подій. Чимало сторінок тексту пам'ятки в цій частині нагадують щоденникові записи.

Отже, Роман Ракушка-Романовський, сам перебуваючи у вирі політичних подій XVII ст., почав писати свій твір в 70-х рр. цього ж століття. Події з 1648 р. до означеного часу, очевидно, описувалися під впливом спогадів, а ймовірно з використання власних авторських записів чи нотаток інших очевидців. Від 1672 або 1677 текст укладався як літопис в хронологічній послідовності. Цей процес припиняється за неповних два роки до смерті автора.

---

¹ Левицький О. Опыт исследования о Летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1878. – С. 43–45; Багалій Д. Нарис української історіографії. Джерелознавство. – К., 1925. – Т. 2. – С. 6–9.

² Левицький О. Опыт исследования о летописи Самовидца. – С. 36.

³ Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. – Харків, 1930. – С. 152.

Літопис Величка. Без перебільшення «Літопис Величка» є найбільш масштабним твором козацького історіописання за обсягом, кількістю залучених джерел, методологічним інструментарієм, пишністю стилю, красномовством та ступенем використання різноманітних риторичних прийомів. З усього переліку історичних наративів козацької доби саме цей твір викликав найбільший резонанс в наукових колах, спричиняючи до виникнення численних дискусій щодо стилю, оригінальності окремих фрагментів чи сюжетів. Втім, в інтелектуальному середовищі XVIII ст. «Літопис Величка» був майже невідомий. Він не знайшов такого розповсюдження в списках, як, скажімо, «Літопис Граб'янки». Причиною цього, можливо, є ідеологія твору Величка, який симпатизував більше запорозькому козацтву протиставляючи його козацтву городовому. Це звичайно не було прийнятним для еліти Гетьманщини, що виступала основним реципієнтом історико-наративної продукції. Однак відсутність списків-копій «Літопису Величка» очевидно більше пов'язана зі значним об'ємом твору (785 аркушів), який унеможлиблював тиражування.

Нині відомі лише два списки літопису, один з яких найімовірніше є оригіналом, інший – пізніша копія, до виникнення якої вважається причетним Григорій Полетика¹.

Оригінал рукопису придбав на аукціоні в 1846 р. Михайло Погодін у відомого пошановувача і колекціонера старовини Лаптева. Нині цей рукопис зберігається в Санкт-Петербурзі в Російській національній бібліотеці². Саме за цим списком Київською Археографічною комісією була здійснена перша публікація «Літопису Величка»³. Друга публікація, щоправда лише першого тому, побачила світ у 1926 році завдяки зусиллям тієї ж комісії. Це видання більш досконале за перше, оскільки були враховані всі його помилки⁴. В 1991 році здійснена третя публікація пам'ятки в перекладі на українську мову за виданням XIX ст.⁵

Видавці дещо змінили авторську структуру тексту, яка є доволі чіткою і логічною. Увесь твір розділено на три томи. Перші два мають назви та авторські передмови. Власне перший том складає окрему сюжетно цілісну історичну повість, що носить розгорнуту, в стилі історіописання тієї доби, назву-анотацію «Сказаніє о войнѣ козацкой с поляками чрез 3-новія Богдана Хмелницкого, Гетмана войск Запорожских, в осми лѣтах точившойся, а в дванадцати лѣт у поляков з іншими панствами провлекшойся. Якого он Хмелницкій при всесилной помощи Божественной, с казаками и татарми от

---

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. – Ф. VII-I. – 154/153.

² ВР РНБ. – Ф. 558 (Рукоп. собрание М. Погодина). – Д. 2020/1–3

³ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самуил Величко. – Т. 1–3. – К., 1848–1864. (Далі – Летопись С. Величка).

⁴ Величко С. Сказаніє о войні козацкой з поляками. – К., 1926.

⁵ Самійло Величко. Літопис / Перекл. В. Шевчук. – Т. 1–2. – К., 1991.

тяжкого ига лядського вибился и под високодержавное пресветл-йшого монархи Россійского Алексія Михайловича владѣніе доброволнѣ поддался. От авторов: немецкого – Самуила Пуфендорфія, Козацкого Самуила Зорки, и полского – Самуила Твардовського, войну тую в книзі «Война Домова» названной, в-ршом полским описавшего. Ниже вкратце стилем гисторичным и нарѣчіем малороссійским справленное и написанное тщаніем Самоила Величка канцеляристи негдись войска Запорожского. В селѣ Жуках, уезду полтавского. Року 1720.»¹. Назва відповідає сюжету цієї частини твору, що присвячена опису подій Визвольної війни 1648–1657 рр. та перших років після смерті Б. Хмельницького до Оливського миру між Швецією та Річчю Посполитою 1659 р. Цим же самим роком закінчується віршований твір Самуеля Твардовського «Війна домова», що став основним джерелом для першого тому літопису.

Ми ще повернемося до специфіки хронологічних рамок першого тому «Літопису Величка», наразі звернемо увагу на другий та третій томи твору. Вони хоч і розділені, але мають спільну назву «Повѣствованіе лѣтописное о малороссійских и инних поведеніях, собранное и zde описанное.» Слід відзначити, що всі томи Величкової праці мають спільну пагінацію аркушів. Текст оригінального списку супроводжують ілюстрації, зокрема десять гетьманських портретів від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи та мапа-схема оборони Чигирина 1687 р. Про оригінальність погодінського списку додатково свідчить датування філіграней паперу, з якого виготовлений рукопис. Майже всі вони відносяться до 1719 р., тобто на рік раніше завершення роботи над текстом рукопису².

Другий том «Літопису Величка» має хронологічні рамки 1660–1686 рр., Третій розпочинається 1687 роком – початок першого Кримського походу, а завершується 1700 роком, хоч ця дата не є остаточною, оскільки Величко писав свій твір в 1720 р. і напевно не міг обійти увагою драматичних подій початку століття, свідком яких він виступав. До того ж в тексті літопису містяться посилання на події 1700–1721 рр. і навіть 1723 р. Цілком можливо, що автор свідомо проігнорував події цього періоду, пов'язаних з трагічними сторінками його біографії, окремі сюжети якого Величко помістив у тексті літопису. З нього ми дізнаємося, що Самійло Величко, маючи «килконадцать лет», в 1690 р. почав свою кар'єру службовцем при особі тодішнього генерального писаря Василя Кочубея, якого мав собі за покровителя і був посвячений в «секретнейшие дѣла» свого патрона. В 1705 р. Величко просунувся уверх по службі, зайнявши посаду в Генеральній Військовій канцелярії, де, як зауважує про себе автор, «былем не послѣдним в делех

¹ Летопись С. Величка. – Т. 1. – С. 1

² Дианова Т. В. Филигрانی XVII–XVIII вв. «Герб города Амстердам». – М., 1998. – С. 100. – № 320.

писарских»¹. Успішна кар'єра несподівано обірвалася в 1708 р., Величко був заарештований. В історіографії немає єдиної позиції щодо причин такого повороту подій. Висловлювалася думка про участь Величка у виступі гетьмана Мазепи, за іншою версією, причиною арешту стала наближеність автора літопису до Василя Кочубея, страченого за неправдивий донос на гетьмана. Останнє вважається більш вірогідним, оскільки участь у «справі Мазепи» потягла б значно серйозніші наслідки, аніж ув'язнення.

Через сім років, проведених за ґратами, Величко, який майже втратив зір, поселяється в селі Жуки, що належало родині Кочубеїв. Саме тут і був написаний знаменитий твір, завдяки якому імя Самійла Величка стало відомими. Помер козацький літописець наприкінці 20-х рр. XVIII ст.² Його перу належить також переклад з німецької «Космографії», своєрідної енциклопедії, що містила інформацію про культуру, географію, історію різних народів³. Під цією працею, а також на початку кожного тому своєї праці Величко залишав підписи, один із яких звучить так: «Самуил Величко – істинній Малія Росії син з племені хазарського, и слуг Войска Запорожского найменший слуга»⁴. Його зміст певним чином сприяє реконструкції етнополітичної ідентичності його власника та властивий йому патріотизм.

Літопис Граб'янки. Твір, відомий нині як «Літопис Граб'янки», був найпопулярнішим історичним нарративом XVIII ст. Написаний, як гадається, на початку цього ж століття, він увібрав у себе традиції літописного стилю написання, виявляючи водночас риси історичного літературно обробленого оповідання. Останнє розбивається на ряд структурних одиниць – сказаній, кожне з яких описує певний хронологічний проміжок від найдавніших часів до початку XVIII ст. і має свою назву відповідно до описуваних подій. Власне літописом, а радше хронікою можна назвати прикінцеву частину тексту (1664–1709 рр.), що побудована на основі коротких повідомлень, розміщених у хронологічному порядку.

Основна тема твору – події Визвольної війни, представлена у ньому якнайповніше. Опис інших подій слугує своєрідним вступом та післямовою до основної сюжетної лінії. За джерельною основою «Літопис Граб'янки» являє собою компіляцію з історичних творів XVI–XVIII ст. Їх перелік, що поданий у авторській передмові до «Літопису», включає праці європейських істориків XVI–XVII ст. – Кромера, Коховського, Бельського, Твардовського, Пуфендорфа і Гібнера а також, як тут же зазначено:

---

¹ Летопись С. Величка. – Т. 3. – С. 90.

² Герасименко Н. Історичні події на Україні 1657–1659 (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С. В. Величка. – К., 1999. – С. 5.

³ Дзира Я. Самійло Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1974. – Вип. 4. – С. 201.

⁴ Летопись С. Величка. – Т. 4. – С. 5.

Диариуша наших воинов, в обозѣ писаного, духовных и мирских лѣтописцѣв, Синописис Гизеля...¹.

Питання авторства «Літопису Граб'янки» є далеко не дослідженим, адже з виявлених на сьогодні близько 60 списків цього твору лише окремі з них означені ім'ям ймовірного автора – гадяцького полковника Григорія Граб'янки. Ця обставина суттєво вплинула на процес встановлення авторства твору. Перше видання «Літопису Граб'янки» здійснювалось у 1793 році Федором Туманським за анонімним списком. Цей же твір використовувався автором «Історії Русів», Олександром. Бантишем-Каменським, Миколою Маркевичем і кожен з його користувачів іменував його по-різному. «Малороссийский летописец» – так назвав «Літопис Граб'янки» перший видавець Федір Туманський, чие прізвище надалі слугувало для означення цього твору, – назва «Летописец Туманского» закріпилась за «Літописом Граб'янки» не на одне десятиліття. Микола Маркевич – автор п'ятитомної «Истории Малороссии» іменував твір «Писаревською летописью» за прізвищем власника одного зі списків – Ераста Писарева². Ніхто з перерахованих авторів не знав достеменно приналежність авторства «Літопису...» і не чинив спроб його дослідження. Лише в 30-х роках ХІХ століття Пантелеймон Куліш спробував пролити світло на це питання. Автором Куліш вважав, не приводячи для цього жодних доказів, священника Максима Плиску³. Вперше ж ім'я Григорія Граб'янки, як автора однойменного твору почало фігурувати з часу його опублікування Тимчасовою Комісією для розгляду давніх актів у 1854 році. Перед цим було виявлено т. зв. список Григорія Полетики 60-х років ХVІІІ століття, переписаний його рукою, у назві якого були зазначені відомості про Граб'янку як автора твору. Це дало підстави видавцям назвати твір за списком Полетики «Літописом Граб'янки». Проте невдовзі твердження про авторство Граб'янки піддалось сумнівам. Олександр Лазаревський вважав недостатнім повідомлення зі списку Полетики для такого твердження. На його думку, це могла бути версія самого Полетики – укладача списку⁴. Однак невдовзі був знайдений так званий Сорочинський список «Літопису Граб'янки» датований 1756 роком, тобто старший за список Полетики, що змусило Лазаревського погодитись з висновками комісії про авторство «Літопису...»⁵.

¹ Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки. – К., 1846. – С. 3.

² Маркевич Н. История Малой России. – М., 1843. – Т. V. – С. 20.

³ Письма П. Кулиша к О. Бодянскому // Киевская Старина. – 1897. – № 11. – С. 401.

⁴ Лазаревский А. Опушенная из печати страница из «Летописи Граб'янки» // Киевская Старина. – 1894. – № 11. – С. 297–300.

⁵ Лазаревский А. К вопросу о Грабянкиной летописи // Киевская Старина. – 1897. – № 2. – С. 41–42.

Втім, на цьому питанні про авторство «Літопису Граб'янки» не вичерпалось. Воно переходить у іншу площину і формулюється з інакшим акцентом, суть якого полягає у вирішенні питання безпосередньої приналежності літопису перу Граб'янки. Під «безпосередністю», мається на увазі опрацювання самим Граб'янкою підставових текстів, або ж користування ним готовою компіляцією, укладеною на основі цих же текстів. Подібним чином це питання постало в роботі історика Симона Наріжного, присвяченій аналізу «Літопису Граб'янки»¹. Дослідник заперечує авторство Григорія Граб'янки. За його спостереженнями списки, в яких зазначено ім'я Граб'янки-автора «були генетично пов'язані з списком (не з твором, а з списком !), що належав полковникові Граб'янці. Цей список був ним переписаний, можливо зрадагований та доповнений. Наслідки «трудолюбія», – підсумовує Наріжний. – зводяться до звичайного редагування»². Симон Наріжний не був самотнім у своїх здогадах про існування якогось підставового твору, що став для Граб'янки основою для його власної компіляції. Сумніви щодо авторства Григорія Граб'янки висловив Михайло Грушевський, вважаючи його недостатньо доведеним³. В цьому контексті цікавим є рукопис магістерської дисертації Миколи Зерова. Разом з джерельним аналізом «Літопису Граб'янки», визначенням усіх його ймовірних джерел, він також висунув припущення про можливість використання Граб'янкою готового твору⁴. На таку ідею автора наштовхнув запис у щоденнику генерального підскарб'я Якова Марковича (1717–1749), де під 1 липня 1725 року записано: «Сего дня были у Горленков, где взял рукописную книгу почитать»⁵. Далі Маркович приводить досить розлогий огляд змісту рукописної книги⁶. М. Зеров провів детальне порівняння змісту «рукопису Горленка» і «Літопису Граб'янки». Виявилось, що цитований Марковичем рукопис за своєю загальною структурою тотожний «Літописові Граб'янки», втім містить і ряд особливостей, що різнять його з цим твором. Виходячи з цього, Микола Зеров зробив припущення про те що «Літопис Граб'янки» та «книга Горленка» два різних твори.⁷ За головний доказ свого припущення М. Зеров висуває анонімність останньої. Адже сумнівним видається те, що «Літопис Граб'янки» написаний, як це зазначено в його назві, в 1710 році, встиг поширитись у своїх списках до 1725 року настільки, що втратив ім'я свого творця. Крім того, на думку М. Зерова, в

---

¹ Наріжний С. Действия презельной брани. – Прага, 1938.

² Там же. – С. 34.

³ Грушевский М. Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний // Известия АН СССР. – М., 1934 – Ч. 3. – С. 221.

⁴ ІР НБУ. – Ф. 35. – Арк. 51.

⁵ Дневник генерального подскарб'я Якова Марковича. – К., 1893. – Ч. I (1717–1725). – С. 241.

⁶ Там же. – С. 241–245

⁷ ІР НБУ. – Ф. 35. – Арк. 53.

старшинському середовищі надто добре знали один одного і були пов'язані родинними зв'язками, аби не помітити літературний доробок людини зі свого оточення¹. До того ж, гіпотетичний автор твору Григорій Граб'янка на 1725 рік був ще живий. Загинув він лише в 1737 році під час чергової російсько-турецької війни.

Нині нараховується понад 60 списків твору. Вони поділяються на списки короткої та повної редакції. Перші різняться на тлі повної версії твору скороченістю змісту до 60-х років XVII століття, відсутня також вступна частина з її передмовою до читача, вірші про «герб малоросійський» та на похвалу Богдана Хмельницького. Натомість коротка редакція у рукописних збірниках майже завжди супроводжується документальним компактом, який слугує за своєрідне продовження твору.² Детальне текстологічне порівняння списків обох редакцій виявило, що текст короткої редакції «Літопису Граб'янки» виник значно раніше за сам твір Граб'янки. Такий парадокс пояснюється доволі просто – упорядник «Літопису Граб'янки» включив початковий текст (короткої редакції) до свого твору, дещо під корегувавши його зміст та доповнивши хронологічно. Про це свідчать текстологічні, мовні та історіографічні факти. У короткій редакції присутні численні фрагменти, спроможні доповнити своїм змістом текст «Літопису Граб'янки». Характер їх різний – від містично-релігійного і легендарного до історичного. Їх присутність не можна пояснити фактом пізнішого включення до змісту тексту на основі «Літопису Граб'янки», бо при порівнянні змісту двох творів виокремлюються риси текстової залежності «Літопису Граб'янки» від тексту короткої редакції. У «Літописі Граб'янки» фіксується чимало фрагментів, відсутніх у тексті короткої редакції. Серед них – початок твору з його зверненням до читачів, віршами на похвалу Хмельницького та «герб малоросійський», закінчення, численні фрагменти усередині тексту включно з цитуванням окремих документів. Порівняння текстів, завдяки якому вдалось виокремити такі фрагменти, вказує на мовні відмінності від загальної церковнослов'янської мовної стилістики твору короткої редакції. Вони писані українською книжною мовою XVIII століття без архаїчних словесних форм. Це може свідчити про незалежне походження таких фрагментів, складових «Літопису Граб'янки», що вносились до його тексту на основі сформованого твору. Його автор нажаль не відомий, втім, зважаючи на церковнослов'янську мову твору та його релігійний підтекст, можна припустити ймовірність його духовного сану.

Граб'янка не був плагіатором в сучасному розумінні цього поняття. Для традиції історіописання тієї доби факт запозичення відомостей із інших джерел, чи навіть цілковите їх переписування і привласнення авторства є

¹ Там само. – Арк. 53 зв.

² Апанович Е. Рукописная светская книга XVIII на Украине. – К., 1983. – С. 98.

традицією і не вважалось осудливим. У XVIII ст. не було авторського права, а був авторитет джерела.

Визначним твором козацького історіописання XVIII ст. є **«Короткий опис Малоросії»** – наративний твір, що представляє собою виклад подій української історії від 1340 до 1734 рр. Він власне є верифікацією популярного у XVIII ст. «Літопису Граб'янки», який дійшов до наших днів у двох редакціях та понад шестидесяти списках. Автор «Короткого опису Малоросії» переробив його текст, відкинувши пишномовність, старослов'янізми, якими переповнений підставовий твір. Це фактично була перша спроба написання «прагматичної історії України».¹

Автор твору не прагнув висвітлити історію від найдавніших часів, за аналогією із своїм джерелом – «Літописом Граб'янки», що бере свій початок із старозавітних часів та раннього етногенезу народів Східної Європи. Своїм завданням він вбачав висвітлення передусім козацької доби, органічно поєднавши її із попереднім періодом. Нижня хронологічна межа в «Короткому описі Малоросії» означена серединою XIV ст., тобто початком литовського володарювання над українськими землями. Діяльність перших литовських князів у творі, так само як польських королів, інтерпретується крізь призму збереження і утвердження ними прав та привілеїв для шляхетського стану, спадкоємцем якого, автор вбачав козацтво.

Виклад козацької історії до 1648 р. має характер хронологічного переліку козацьких зверхників від Предслава Лянцкоронського, який в козацькому історіописанні традиційно вважається першим «запорозьким гетьманом», до Богдана Хмельницького. Тут містяться короткі характеристики козацьких очільників з акцентуванням уваги на їх військових звитягах у боротьбі з турками, татарами й поляками. Ці повідомлення не пов'язані єдиною сюжетною лінією, що є зрештою притаманним для літописної форми історіописання. На думку Володимира Антоновича, автори XVIII ст. загонами, прикордонним старостам та ін. ототожнювали козацтво XVI ст. і державну структуру Гетьманщини².

З 1648 р. опис подій стає ширшим, оскільки тема Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького є центральною для «Короткого опису Малоросії», як і для козацьких літописів в цілому. Однак відносно детальний опис подій триває до 70-х рр. XVII ст. і надалі знову трансформується у лаконічні фрагменти. Це пов'язане із особливостями структури джерельного тексту – «Літопису Граб'янки», який з цього ж періоду також втрачає свою детальність. Останній завершується 1708 р., «Короткий опис Малоросії» має продовження до 1734 р. – смерті гетьмана Данила Апостола та запровадження Першої Малоросійської колегії. Не відомо, чому саме ця дата

---

¹ Иконников В. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1572.

² Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ // Киевская старина. – 1883. – кн. 5. – С. 141.

стала фінальною у творі. Не виключено, що автор вбачав у ній певну рубіжність для української історії.

У самостійній частині твору переважають повідомлення про військові акції за участю українських військ, присутні детальні сюжети про зміни в структурі правлячої еліти Гетьманщини та церковній ієрархії. Це може додатково свідчити про належність автора до старшинського середовища або ж до одного із управлінських рівнів тогочасної української автономії.

Зміст та ідеологія «Короткого опису Малоросії» цілком відповідають духові автономізму, яким пройняті козацькі літописи. У творі, попри його лаконічний та стриманий виклад, присутнє возвеличення героїв національної історії, зокрема Сагайдачного, Хмельницького. Значний акцент зроблено на давності та легітимності привілеїв для козацької старшини та українського суспільства в цілому. Разом з тим автор виявляє лояльність і до імперського правління, монарших осіб, як його репрезентантів та гарантів збереження існуючих прав та вольностей.

Вперше пам'ятка була опублікована в 1777 р. Василем Рубаном у Петербурзі під редакцією канцлера Олександра Безбородька, президента Колегії іноземних справ, який доповнив готовий текст описом подій 1735–1776 рр., додавши до нього «Изыявление настоящего образа правления в Малой России.»¹. Видання Рубана-Безбородька пізніше стало об'єктом для копіювання, увійшовши до складу рукописних збірок². Ще однією спробою видання «Короткого опису Малоросії» є його переклад французькою мовою, що здійснив Жан-Бенуа Шерер і опублікував його у Парижі в 1788 р. під назвою «Annales de la Petite Russie ou histoire des Cosaques»³. Пізніше, через два десятиліття, цей твір був знову перекладений на російську мову істориком початку XIX ст. Василем Ломиковським⁴. Перше ж наукове видання твору за одним списком було здійснене Орестом Левицьким як додаток до «Літопису Самовидця» у 1878 р.⁵

Авторство «Короткого опису Малоросії» достеменно невідоме, можна лише робити припущення щодо приналежності його творця середовищу військових канцеляристів або козацької старшини. Для більш конкретної атрибуції імені автора може прислужитися один із списків пам'ятки. Йдеться про рукопис 1814 р., що належав стародубському жителю Федорові Ямченку.

¹ Краткая летопись Малья России / [упорядники Ф. Туманський, О. Безбородько]. – С-Пб, 1777.

² Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – 5423; Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). – FIV, 801.

³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 42.

⁴ ІР НБУВ. – Ф. І. – 54663. – Арк. 331–366. *Бовгиря А.* Рукописні збірники Василя Ломиковського «Припасы для малороссийской истории» // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2003. – Т. VIII. – С. 3–27.

⁵ Краткое описание Малоросии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 209–319.

На титульному аркуші рукописної книги міститься напис: «Русская история, писанная Яковом Радкевичем в 1734 году 24 января»¹. На жаль, про її ймовірного автора не вдалося віднайти певних свідчень. Він належав до родини, представники якої фіксуються серед козацької старшини ще напередодні Визвольної війни². Один із Радкевичів – Михайло, був генеральним обозним у період гетьманування Павла Тетері³. В XIX ст. представники цієї родини належали до дворянства Чернігівської губернії, звідки, власне, і походить означений рукопис⁴. Очевидно, він постав на основі оригінального списку 1734 р., автором якого, дійсно, був Яків Радкевич. Вказана дата, збігається із загальноприйнятою в науковому середовищі гіпотезою про написання пам'ятки в 1734 р., зважаючи на кінцеву дату в тексті «Короткого опису Малоросії». Подібний висновок знаходить своє підтвердження також у результатах спостереження над текстологічними особливостями компілятивної хроніки «Летописец краткий», написаній у 1735 р.⁵ Серед її джерельних складових виявлено фрагменти «Короткого опису Малоросії», а це означає, що на час її створення, «Короткий опис Малоросії» уже існував.

Отже, якщо датування пам'ятки не викликає особливих заперечень, то авторство Якова Радкевича залишається в царині гіпотез, поки не виявлено оригінального тексту. Схиляємося до думки, що початковий текст, написаний у 1734 р. Яковом Радкевичем, піддався пізніше деякій переробці. Про це свідчить мова та стиль написання. Текст твору перекладений на російську мову та позбавлений літописної форми викладу. Натомість, опис подій складено у оповідання з цілісним сюжетом з домінуванням художньо-емоційних образів та характеристик, включенням до тексту численних цілком вигаданих епізодів. До останніх варто віднести, наприклад, текст промови Юрія Хмельницького до генеральної старшини з проханням позбавити його гетьманської влади, обставини перемовин польського короля та турецького султана про фізичне усунення Богдана Хмельницького, взяття останнім Львова та ін. Також розширено опис подій 1708–1709 рр., які збагачені описами захоплення Батурина, трагічними подробицями винищення населення міста, що піддавалося жорстоким тортурам, «единое воображение которых в ужас приводит». Автор додає також повідомлення про Прутський похід 1711 р., що ледве не став трагічним для Петра I, якби не зусилля

---

¹ ОПИ ГИМ. – И. Забелин, 617.

² Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси з історії козацьких полків. – К., 2004. – С. 87.

³ Там само. – С. 155.

⁴ Милорадович Г. Родословная книга Черниговской губернии. – Санкт-Петербург, 1901. – Т. 2. – Ч. III. – С. 273.

⁵ ОР РНБ. – F IV, 889. Один із пізніших списків цієї хроніки (к. XVIII ст.) був опублікований: Летописец краткий... / Гистория о началі проименованія козаков. – Житомир, 2001. – С. 158–260. Детальніше про цей твір – в наступному розділі.

майбутньої імператриці Катерини, «бывшей тогда царевой любовницей». До тексту дописано фрагменти, що повідомляють про пожежу в Києво-Печерській бібліотеці – «истинном сокровище для Россіи», яка знищила «всѣ записки, служащие к истории самых дальних времен сей имперіи, множество манускриптов рѣдких и драгоценных...»¹. Список також містить промову наказного гетьмана Полуботка, виголошену перед Петром I. Часто в тексті трапляються хронологічні диспропорції, коли, події описані в ньому, випереджають реальні на декілька років, міняються місяцями тощо. Якщо на початку твору автор посилається на джерела – «Синописис», твори Стрийковського, то в подальшому він не робить жодних приміток, хоч в тексті трапляються виписки з «Літопису Величка». Втім у більшості випадків джерелом для нього є власна фантазія та суб'єктивне сприйняття подій чи персонажів.

Рукопис Якова Радкевича дуже схожий за змістом із текстом Жана-Бануа Шерера 1788 р. Припускаємо, що саме він став основою для французького видання.

Окрім списку, де зазначено ім'я Якова Радкевича як автора твору, на сьогодні виявлено ще два подібні тексти. Йдеться про рукопис початку XIX ст., що належав до бібліотеки Корнелія Борозни² та список 1842 р.³, який за змістом і структурою ідентичний двом попереднім, але містить дуже цікаву примітку переписувача: «Переписано 1842 года. Подлинник писан в лист рукою времен Екатерины, находится в Твери и у Н. И. Головина. Подобный экземпляр, по словам Г. Надежнина, находится у графа Воронцова»⁴. Відтак можна припустити, що упорядник рукопису мав у своєму розпорядженні список XVIII ст., що додатково підтверджує гіпотезу про датування твору Радкевича.

Ідеологія автономізму, повнота представлення вітчизняної історії при доступному стилі написання та незначному об'ємі, сприяли популярності «Короткого опису Малоросії» в тогочасному інтелектуальному середовищі. Через недоступність друкованого видання, попит забезпечували рукописні копії-списки, яких нині існує більше 30.

Переважна більшість списків «Короткого опису Малоросії» не надто різняться в текстологічному відношенні, виявляючи майже дослівний збіг по

¹ ОПИ ГИМ. – И. Забелин, 617

² ІР НБУ. – Ф. І. – № 6699. В кінці рукопису міститься запис: «Переписано в сентябре 1813 г.». Є також пізніший власницький запис, очевидно О. Лазаревського: «Экземпляр этой летописи подарена мне июня 1884 года Павлом Александровичем Аболишевым из бывшей библиотеки Корнелия Петровича Борозны».

³ Відділ рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка (Далі – ВР ХДНБ) – № 596805. – Арк. 99–174. Назва рукопису: «Летопись о Малой России или сокращенная история о казацких гетманах и о всем случившемся достойного примечания в Украине»

⁴ Там само. – Арк. 174.

усьому тексту. Однак окремі упорядники рукописів змінювали підставовий текст, вносили свої доповнення до існуючого опису подій, спираючись при цьому на власні ерудицію, досвід пережитого або ж збагачували його повідомленнями, що відносились до родинної історії. Серед них представники тогочасної української еліти – Григорій Покас, Олексій Дзівович, Федір Маньківський.

Короткі історичні твори, регіональні літописи. Характерною рисою вітчизняного історіописання XVIII ст. була індивідуалізація цього процесу. Відсутність певної державної ідеології, що б спонукала творення історичних наративів, брак освітніх установ сприяли тому, що написанням історико-наративних текстів займались виключно аматори. Вони діяли в умовах відсутності повноцінної системи нагромадження та передачі та популяризації історичних знань, впорядкованої архівної інфраструктури, що спричинило до загибелі переважної більшості джерел історичної інформації. Фактично одним з небагатьох засобів її збереження і популяризації залишалась рукописна книга. Нечисленні осередки її накопичення – приватні бібліотеки, існували надто ізольованими одна від одної, щоб виступати опорними пунктами історіографічного процесу. Ті поодинокі ентузіасти, що намагались займатись написанням історичних творів, робили це відособлено, часто не знаючи про існування одне одного і часто не мали доступу не лише до праць своїх колег попередників, але й сучасників¹.

Водночас в українському інтелектуальному середовищі XVIII ст. існував великий попит на історичні твори, які не лише романтизували українське минуле, але й виступали засобом для легітимації української еліти в імперському середовищі, що невпинно поглинало рештки української самобутності. На очах сучасників минала минала ціла історична епоха, яку при відсутності інших можливостей, намагалися хоча б зафіксувати й зберегти пам'ять про неї хоча б на сторінках коротких історичних хронік. Позитивним фактором для цього була поява в кінці 30-х років XVIII століття «Короткого опису Малоросії» – першого синтезованого твору з історії України, що відповідав як за фактологічним так і за ідеологічним аспектами потребам її інтелектуального середовища. Саме цей твір став підставовим текстом для багатьох історичних хронік.

Відтак у XVIII ст. поряд із творами, що, хоч і умовно, але можна означити як зразки критичного історіописання, у великій кількості представлені своєрідні релікти середньовіччя – хроніки, що зберегли літописну манеру викладу матеріалу, тобто в стислій формі за хронологічним порядком, переважно без сюжетного і логічного зв'язку між повідомленнями. Але на

---

¹ Кравченко В. Нариси української історіографії епохи національного відродження: друга половина XVIII – С. XIX ст. – Х., 1997. – С. 64.

відміну від раннях літописів, українські хроніки XVIII ст. мають яскраво виражені риси локальності, – їх зміст прив'язаний до конкретної місцевості, а описи подій загальноісторичного значення чергуються з суто місцевими повідомленнями.

Такі хроніки як правило містяться в рукописних збірниках поряд з «класичними» «козацькими літописами» й історичними документами. Їх авторство належало упорядникам та власникам рукописних книг, котрі уклали хроніки шляхом компіляції або ж використовували для цього власні спостереження. Часто два означені методи поєднуються, в такому разі рання частина хроніки є компіляцією, а пізніша – хронологічно ближча до автора, є самостійним історичним твором. В окремих випадках має місце продовження пізнішим автором хроніки, що велась до нього.

В якості пізніх українських хронік можна трактувати «Переяславський літопис» (1693–1751)¹, «Новгород-Сіверський літопис» (1401–1759)², «Кройничку» (1640–1762)³, «Краткий малороссийский летописец» (1697–1751)⁴, а також «Літопис Квітки» (1719–1780)⁵, «Летописные заметки о разных отменах в Малороссии» (1783–1811)⁶, «Летописные заметки о событиях в Новороссии» (1740–1806)⁷, хроніку Юрія Биковського⁸, хроніку Гадяцького монастиря⁹, записки про події в Києві (1746–1756)¹⁰. До цього переліку можна також долучити понад п'ятдесят історичних хронік, що вельсь в Галичині в XVIII – поч. XIX ст. Серед них «Перемишльський

¹ Отчет Императорской публичной библиотеки за 1899 год. – Спб., 1900. – С. 163. (Упорядники звіту зазначають, що хроніка містилась в рукописному збірнику з Переяслава).

² Там само. – С. 163–164. (Зазначено про виявлення хроніки в запасниках Лубенського архіву. Таку назву хроніка отримала через детальний опис перебування гетьмана Розумовського в Новгород-Сіверському в 1752 році, а також завдяки численним описам стихійних явищ, що мали відношення до цього міста).

³ Кройничка // Киевская Старина. – 1883. – № 3. – С. 680–682.

⁴ Ковальський Н. Мицик Ю. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 93. (Рукопис за інформацією авторів зберігається у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки (С-Петербург).

⁵ Надруковано в «Харьковский календарь на 1885 год». – Х., 1884. – С. 655–661. Про авторство хроніки див: Шугуров Д. Малороссийский историк конца прошлого века // Киевская Старина. – 1890. – № 3. – С. 453–457.

⁶ Летописные заметки о разных отменах в Малороссии // Киевская Старина, – 1897. – № 12. – С. 65–66. (надруковано лише частину хроніки, яка, на думку редакторів, містла оригінальні записи, запозичені ж повідомлення з інших джерел опущено)

⁷ Летописные заметки о событиях в Новороссии // Киевская Старина, – 1890. – № 3–4.

⁸ ІР НБУ. – Ф. 1.– № 54663. – Арк. 174–174 зв. Частину цієї хроніки переписав до свого збірника «Припасы для малороссийской истории» історик Василь Ломиковський (1777–1856). З хроніки пререписано 12 повідомлень за 1744–1765 роки із зазначенням «переписано із личних записей хорунжего Василия Быковского».

⁹ ІР НБУ. – Ф. VIII. – №, 147/56. – Арк. 125–146.

¹⁰ ІР НБУ. – Ф. 306. – №, 326 п / XI. 103. – Арк. 125–134.

літопис» (1711–1794), «Городенківський літопис» (1648–1768) та ін¹. Про зміст цих творів свідчать самі їх назви, що мають відношення до певного регіону і торкаються передусім локальної історії при одночасному висвітленні деяких подій загальнодержавного значення.

Конструювання ідентичностей та візія історії в козацькому історіописанні.

Етногенез. Питання витоків свого народу, його ранньої історії для авторів ранньомодерної доби мали вирішальне значення. Древність історичного розвитку держави, глибокі історичні витoki її мешканців додавали неабиякої престижності в очах власних підданих, сприяло легітимізації сучасного становища державних інституцій, прав та привілеїв еліти, посилювали конкурентоспроможність на зовнішньополітичній арені.

Окреслюючи витoki свого давнього минулого, вітчизняні автори XVII–XVIII ст. намагалися слідувати торованим шляхом своїх попередників – європейських і, зокрема, польських істориків. Вони відшукували в їх творах не лише фактичні відомості, що могли б прислужитися при укладанні картини власного минулого але й певні схеми та усталені форми, міфи, які були популярні на той час в Європі. Адаптовані елементи на ґрунті козацького та церковного історіописання набували власних оригінальних форм або ж ставали аналогією вже існуючим зразкам.

Одним із елементів існуючої етногенетичної традиції була античність – власне давньоримська історія, що виступала засобом підкреслення давності етнічних витоків і була дуже популярна в польських та інших східноєвропейських авторів ранньомодерної доби². Активно залучали її також і при укладанні царської генеалогії в Московській державі, виводячи правлячу династію від імператора Августа. Для творців українських історичних наративів у XVII–XVIII ст., попри їх добре ознайомлення з античною традицією через польське та чеське посередництво а також візантійську спадщину, давньоримські та грецькі діяння не стали основоположним елементом в етногенетичних пошуках. Їх радше використовували в риторичних прийомах, різноманітних аналогіях аби підкреслити вишуканість стилю та власну освіченість.

Вітчизняні автори, особливо це стосується представників до-козацького історіописання – церковних інтелектуалів, в питаннях етногенезу активно використовували біблійну генеалогію. Звертання до Старозавітних часів, що,

---

¹ Крип'якевич І. Літописи XVI–XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання. – 1964. – Вип. 1. – С. 63–81. Тексти хронік надруковані в: Сводная Галицко-русская летопись. – Т. 1–6. – Львов, 1874–1897.

² Див.: Мильников А. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 74–101.

зрештою, було притаманно для багатьох європейських історій, має дві основні причини. По-перше автори таким чином намагалися довести давність походження народу, ввести його історію в певний сакральний вимір. Інша причина, на думку Паоліні Левін, полягала в тезі про служіння Богу як найвище завдання людського буття. Відтак, читання й написання історії також мало підпорядковуватися цій меті¹.

В «Хроніці Сафоновича», «Густинському літописі», «Хроніці Боболинського», «Синописі» та інших творах XVII ст. є сюжети про розселення народів після Потопу й походження народу руського. Генеалогія останнього виводиться від Ноевого сина Яфета – родоначальника європейських народів, та його нащадків – в різних версіях Мосоха чи Рифата². З'ясувавши найдавніші витoki, автори вдаються до киево-руської історії – змалювання величі та героїки якої мало стати аргументом на захист православ'я. Звеличення Русі у творах XVII ст. мало також на меті зломити концепцію її історії, вироблену в польській історіографії. Адже, наприклад, у Длугоша розвивається концепція трьох слов'янських народів, що походили від Леха, Чеха й Руса. Втім останньому відводиться лише роль кузена, а не рідного брата. Таким чином його нащадки не були рівними нащадкам двох перших. У Кромера є відомості про привілеї надані імператором Оттоном III польським королям про зверхність їх над іншими слов'янами та відстоюється теза про завоювання Русі та її наступну втрату через слабкість королів³. Бельський дещо стриманий у своїх висловлюваннях але також підтримує теорію завоювання Русі. Лише в Стрийковського Русь не розглядається з таких позицій. Для нього руська монархія закінчилася в 1320 р., а не в 1018, подібно до його попередників, коли король Болеслав прибав свого щита на Золотих Воротах.

Для церковних інтелектуалів важливо було показати, всупереч польській візії, що ніякого завоювання не відбулося. Русь добровільно піддалася під литовську і польську зверхність лише після того як були гарантовані усі права еліти та православної віри⁴. Втім, основним джерелом для церковних інтелектуалів – авторів вітчизняних історичних творів, попри знайомство з

¹ Lewin P. Ancient and Early-Modern Thought in Ukrainian Historiography // *Europa Orientalis*. – 1986. – № 5. – P. 322.

² Див.: Мильников А. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 21–31. Момрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів: до постановки проблеми// *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – № 5. – С. 111–118.

³ Velychenko S. From Kievan Rus' to Malorossia (1200–1822). The Clerical Chronicles. The Cossack Chronicles // *National History as Cultural Proces. A Syrvey of the Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Writing from the Earlier Time to 1914*. – Edmonton, 1992. – P. 7.

⁴ *Ibid.* – P. 144.

давньоруським літописанням та введенням до читацького кола Іпатіївського літопису в 1630-х рр., залишалися польські твори того ж Длугоша, Кромера, Меховіти, Гваніньї. Саме завдяки ним Русь опанувала своє руське минуле. Відтак за цим руським минулим в історичних та історико-полемічних текстах, що укладалися на українських теренах у XVII ст., впізнається польсько-латинський образ з характерним тлумаченням поняття «держава», «права і вольності», «вітчизна», що зовсім не були притаманні давньоруському літописанню. Звідси й бароково-ренесансні образи давньоруських князів в творах XVII ст.¹

Втім, біблійна генеалогія, руське минуле залишалися за межами інтересів творців козацького історіописання. В козацьких літописах годі шукати сюжети про Русь, діяння київських князів, чи тим паче галицько-волинських. Лише в поодиноких текстах натрапляємо на сліди руського минулого. Так, наприклад, в «Короткому описі Малоросії» є речення про існування держави Володимир Великого та її розпад за його наступників², в «Літописі Граб'янки» є непевна згадка про хрещення Русі, в «Конституції» Пилипа Орлика знаходимо згадку про Київ як стольний град Русі. Самовидець та Величко воліють взагалі не помічати руське минуле у своїх творах. У відносно пізньому творі 1765 р. Петра Симоновського «История о малороссийском народе» натрапляємо лише на стислі повідомлення про князів Олега й Ігоря, та й то в контексті передісторії виникнення козацького стану. Чому ж творці козацького історіописання ігнорували такий, здавалося б, потужний пласт історичного минулого, достатньо відомого і героїчного аби представляти нову козацьку державу?

Козаки передусім прагнули легітимізувати свої права, вольності, нову державу, її інституції. На киеворуське минуле чи біблійну генеалогію як пункти відліку початків власної історії та створенні на їх основі нового міфу, вони вже не могли спиратися. Русь стала засобом легітимації для відновленої православної церкви, відносини з якою у козацтва були не простими. Очевидно, в сприйнятті козацьких авторів киеворуське минуле асоціювалося саме з церковною традицією, через активну його експлуатацію церковними інтелектуалами. В 20–30 рр. XVII ст. на хвилі відродження православ'я та «віднайдення Русі» козацтво ще позиціонувало себе з як частина народу руського. В документах часів гетьманів Сагайдачного та Бородавки (Нерода) часто трапляються сентенції на кшталт: «ми і наш народ руський», ...³ В творах Іова

---

¹ Толочко О. «Русь» очима «України» в пошуках само ідентифікації та континуїтету // Сучасність. – 1994. – № 1. – С. 117.

² Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением малороссийских хроник. Киев, 1878. – С. 212.

³ Brechunenko W. Kozaczyna i kształtowanie się nowej tożsamości ukraińskiej // Rzecz Pospolita w XVI–XVII wieku. Państwo czy wspólnota? – Toruń, 2007. – S. 155–158.

Борецького, Захарії Копистенського, Теодосія Софоновича, «Густинському літописі» – репрезентантів тодішнього історіописання, козацтво – це нащадки дружинників київських князів, народи лицарський. Касіян Сакович у «Вірші на жалостный погреб...» (1622 р.) пише про козаків як про плем'я Яфетове та ототожнює їх із руськими князями, що воювали Візантію¹. Однак уже після 1648 р. ситуація докорінно змінилася. Повстання розділило «русь» на своїх прибічників та антагоністів. Багато з представників руської шляхти влилися в козацьке середовище, інша її частина залишилася в політичному просторі Речі Посполитої. В очах останніх козацтво втратило свою легітимність через збройний виступ проти короля та вітчизни а також право представляти інтереси всієї «русі». Православна віра та етнічність тепер втрачають свою визначальність у виборі та формуванні політичної лояльності. Вже в часи гетьманів Брюховецького та Самойловича козацька старшина перетворюється на замкнений стан еліти, в середовищі якої починають продукуватися нові ідеї, які мали б виробити якісно нову концепцію історії, відмінну від попередників. Значна частина цієї нової еліти не мала шляхетного походження ні польського ні русько-православного. Відтак виникає ідея «політичного народу», на кшталт польської політичної нації – народу-шляхти, однак тепер уже на українсько-козацькому ґрунті. Ця нова категорія не була залежна ні від «русі» ні від поляків, а мала виробити свою власну ідеологію. Щоправда в козацькому історіописанні, що репрезентувало нову ідеологію нового «політичного народу» руське минуле не було витіснене остаточно. Одним із стрижнем нової ідеології залишалось православ'я і руська ідентичність козаків здебільшого ним і обмежувалася². Так, у Самовидця, який ігнорує повністю руське минуле, тим не менше вживає термін «народ руський», маючи на увазі православних носіїв «русської віри».³

Ідея політичного народу-шляхти, чи в українському прочитанні народу-козаків/старшини вимагала відповідного підґрунтя. Відкинувши руське минуле, як засіб легітимації витоків козацької історії, творці нового жанру історіописання взяли на озброєння популярну в польському інтелектуальному середовищі XVI–XVIII ст. концепцію сарматизму, дещо її видозмінивши для власних потреб.

Сарматизм – як етногенетична концепція не був власне польським винаходом. Його коріння сягають ще в добу античності, коли грецькі та римські автори позначали Сарматією територію причорноморських рівнин. Так, «Географія» Птоломея визначає Сарматією терени Польщі, Литви (з

¹ Сакович К. Вірші на жалісний погреб презацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного // Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. – К., 1978. – С. 221.

² Brechunenko W. Kozaczyna i kształtowanie się nowej tożsamości ukraińskiej. – S. 158.

³ Літопис Самовидця. – С. 52.

Україною)¹. Власне реальною причиною виникнення цієї теорії був брак достовірних знань про географію та історію Центрально-Східної Європи. Подальшого розвитку етногенетичний міф набуває в працях німецьких та французьких хроністів Х–ХІІІ ст., які воліли вбачати в слов'янах нащадків сарматів чи й самих сарматів². Також в епоху Відродження з властивим їй захоплення античністю. Зокрема його розвинув в 1470 р. італійський історик і філософ Філіппо Буанароксі Каллімах в праці «Історія Польщі, Чехії та Угорщини»³.

Польським «першовідкривачем» сарматизму став Ян Длугош в середині ХV ст. Від нього ця теорія була перейнята авторами ХVІ–ХVІІ ст. Меховітою, Бельським, Стрийковським, Кромером, Сарніцім, Ваповським та ін. В основі сармацької етногенетичної легенди (в її польським прочитанні) лежить сюжет про те, що сарматські племена мешкали до перших років нової ери в степах між Доном і пониззям Волги. Від того часу вони починають свій рух на захід і займають обширну територію між Дніпром та Віслою, винищивши або полонивши місцеве населення⁴. Причому тогочасні автори були схильні асоціювати сарматів виключно з поляками. У візії Станіслава Оріховського – польсько-українського історика, політичного мислителя сарматизм набув дещо пом'якшених «проукраїнських» форм – слов'яни підкорили більшу частину Сарматії та успадкували ім'я своєї нової батьківщини. Предкам українців дісталась територія одного із найславетніших сарматських племен – роксоланів⁵. Дещо співзвучним є думка Анджея Максиміліана Фредро, який вважав нащадками сарматів не лише польську шляхту але й шляхетський стан Литви та Русі⁶.

Згодом, в ХVІІ ст. сарматизм з етногенетичної категорії перетворюється на категорію соціально-політичну, шляхетську

---

¹ Кресін О. Український сарматизм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 136.

² Sznarski S. Sarmatyzm – ideologia i styl życia // Polska XVII w.: państwo, społeczeństwo, kultura. – Warszawa, 1969. – S. 247; Ulewicz T. Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej w XV–XVI w. – Kraków, 1950. – S. 18–19.

³ Мыльников С. Картина славянского мира. Взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века. – С. 71.

⁴ Tazbir J. Sarmatyzm a barok // Kwartalnik Historyczny. – 1969. – № 4. – S. 815–816. Теорії походження, подібні сарматизмові в поляків мали місце і в історії інших європейських народів. Наприклад французи у ХVІ ст. розробили теорію франкогалізму, в скандинавських країнах того ж періоду його аналогом був нордизм, в голландців – батавізм (походження народу від стародавніх батавів). Втім лише у поляків етногенетичний міф набув помітного впливу на суспільно-політичне життя. На думку Януша Тазбіра, певні аналогії з польським сарматизмом можна лише проводити з свідомістю іспанської еліти ХVІ–ХVІІ ст. – Tazbir J. Op. cit. – S. 817–818, 826.

⁵ Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – Київ., 2001. – С. 134.

⁶ Sznarski S. Sarmatyzm – ideologia i styl życia. – S. 20.

ідеологію. Згідно її польська шляхта – нащадки войовничих сарматів, яка має панувати над іншими нижчими станами – селянами, козаками, міщанами¹. Сарматизм впродовж XVII–XVIII ст. визначав багато аспектів життя шляхти в Речі Посполитій – звичаї, поведінку, мистецтво, одяг та ін. Зрештою, він мав значний вплив на внутрішньо та зовнішньополітичне життя країни. Звідси експансія на Схід (терени розселення стародавніх сарматів), комплекс вищості щодо інших народів, ксенофобія та релігійна нетолеранція².

Таким чином на час появи Козацької держави сарматизм набув своїх довершених форм. Оскільки він асоціювався передусім з польською шляхтою, козацькі інтелектуали змушені були його модифікувати. Втім вони не були серед перших, хто використовував сарматський міф. В «Густинському літописі» є докладна характеристика географічних меж Сарматії та походження сарматського народу, від якого походять усі слов'яни³. Подібним же чином про сарматів як слов'янських прабатьків йдеться і в «Синописі»⁴. Тема «Сарматії» також звучала у віршованих творах XVII ст. – панегіриках гетьманам Самойловичу, Мазепі, геральдичній поезії. Йдеться, зокрема про польськомовні твори Сильвестра Косова, Павла Холодовича-Остропольського, Афанасія Кальнофойського, Яна Орновського та ін. В них вживається категорія «Сарматія Російська». Під останньої очевидно розуміли частину загальної Сарматії, що включала й польську⁵.

Самійло Величко по-своєму інтерпретує сарматський етногенетичний міф. Він вживає різні назви для позначення предків козаків – «сармато-козацкие предки», «словено-козацкие», «козакорусские», «савроматийские козакорусские»⁶.

Етногенетична концепція сарматизму не набула широкого застосування у вітчизняних історичних наративах XVIII ст. Основною причиною, очевидно, було трактування українців не як автохтонів своєї території, а як прийдешніх завойовників. До того ж сарматизм був сильно пов'язаний з національною само ідентичністю польської шляхти, що не завжди однозначно сприймалось новою українською елітою. Вітчизняними авторами XVII ст. сармати трактувалися як спільні предки для всіх слов'ян, козакам же була потрібна

¹ Сарматизм не був визначальним для всіх станів населення. «Сарматський» одяг в XVII ст. могли носити і міщани, а великі магнати аби вирізнятися від решти шляхти, намагалися вести свій рід від римських часів. – Tazbir J. Op. cit. – S. 820.

² Tazbir J. Op. cit. – S. 816–822.

³ Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. – Спб., 2003. – Т. 40. – С. 13–15.

⁴ Sinopsis, Kyiv 1681. Facsimile mit einer Einleitung von Hans Rothe. – Bohrlau-Werlag-Keln-Wien. – 1983. – 152.

⁵ Roksolanski Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do XVIII wieku. – S. 136, 315, 318, 321, 375.

⁶ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – Т. 1. – С. 21, 31.

цілком окрема теорія, яка б підтримувала ідею існування козацького народу. Втім, сарматизм подекуди знаходив і практичне відображення. Наприклад, з призначенням Юрія Хмельницького гетьманом у Немирові, султан надав йому титул князя (володаря) Сарматійського, що мало підкреслити автономність його країни.

На зміну сарматській теорії етногенезу, вже у XVIII ст. приходять хозарська концепція, що ототожнювала українців з ранньосередньовічними хозарами. В поєднанні із сарматською теорією вона фіксується в «Літописі Величка», автор якого вживає подвійне означення «сармато-козари» чи «русо-козари»¹.

Хозаризм, на відміну від сарматизму, не мав таких глибоких коренів в європейській інтелектуальній традиції. Про козарів як предків козаків згадується у Стрийковського. Оповідь про них і в «Синописі», втім без жодного стосунку до їх спорідненості з слов'янами чи тим паче козаками². Маємо також згадку в «Повісті врем'яних літ», де русичі постають як платники данини хозарам.

Як елемент теорії етногенезу, хозаризм, користувався значною популярністю в представників козацького історіописання. Найбільш повно він представлений в «Літописі Граб'янки», куди сюжет про походження українців від хозарів (козарів) потрапив із «Житій святих» Дмитрія Ростовського (Туптала), де міститься розділ «О козарех»³. В ньому коротко оповідається про історію цього народу, його походження, географічні межі розселення та звичаї. В «Літописі Граб'янки», який існує у двох редакціях – короткій та поширеній, цей сюжет дещо видозмінено:

Житія святих

Козари, их же греци хазарами, римляне газарами, б'яше народ скифскки, языка славенскаго или рускаго...⁴

Коротка редакція «Літопису Граб'янки»

Народ в Малороссийской стране, глаголемый козаки, свое имеют преименование воправду от древняго своего рода козарска, их же греки нарицаху хозарами. Язык то бе словянски...⁵

---

¹ Там же. – Т. II. – С. 406.

² Sinopsis, Kiev, 1681: Facsimile mit einer Einleitung / ed. Rothe Hans. – Cologne: Böhlau Verlag, 1983. – S. 157–158.

³ [Дмитрій Ростовський (Туптало)] Книга житій святих во славу Св'ятія Животворящія Троици на три місяці – март, априль, май. – Киев.: [Типографія Києво-Печерської лаври], 1700.

⁴ Там же. – С. 552.

⁵ Гісторія о началі проименованія козаков / упорядник Віктор Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С. 40

Козацький літописець дещо трансформував повідомлення, що слугувало йому за підставове джерело, вівши його в контекст українського етногенезу.

Подальшого розвитку хозаризм здобув в «Конституції» Пилипа Орлика. Там, зокрема зазначено, що войовничий і прадавній козацький народ, що раніше звався козарським просвітився ще за панування каганів хазарських і прийняв хрещення від Апостольського Константинопольського престолу¹.

Чим же був привабливий хозарський міф для творців козацько-старшинської історіографії? Тут можна виділити декілька аспектів. В історичних наративах XVII ст., зокрема, церковно-монастирських хроніках вибудовувалась династична модель історичного розвитку, тобто вітчизняна історія розглядалась як почергова зміна правлячих династій – спочатку київських, потім литовських князів, польських королів і, нарешті, московських царів. Історія України ж із її Визвольною війною, козаччиною не вписувалась в дану конструкцію. Тому їй була винайдена альтернатива – хозаризм. За яким, українці-хозари мали значно древнішу власну династію каганів, а християнство перейняли у Візантії задовго до литовців, поляків та московитів. Звідси й висновок – нова українсько-козацька держава має повне право на політичну автономію та власну автокефальну церкву. До того ж етимологія слова «козак» легко виводиться від «козар». Про це згадує Григорій Граб'янка: «...а козаров нарицаніє малороссиїстїи вои пременившє мало. Козари козаки именуются посем²».

Козарська концепція давала можливість козацьким літописцям, що опирались при цьому на давню європейську традицію, розробити старозавітну генеалогію походження українців-козар, за якою останні були нащадками Гомера – Ноевого внука³.

Виходячи з цього, в історичних наративах розроблялись різноманітні теорії що, стосувались етимології цього слова. Досить розгорнуто такі версії представлені у творі Петра Симоновського – бунчукового товариша, випускника Києво-Могилянської академії. Згідно однієї із них, козаки називаються так від назви місцевості Касахія, що на території між Чорним і Каспійським морем, за іншою – «козаки есть род скифославенски, живший в Гиркании». Звідси: *hirkus* – козел – козак, бо у творах польських істориків (М. Стрийковський, О. Гваніні) «козак» виводиться від «козел», оскільки козаки носили козині хутра і були такими ж спритними як ці тварини. Далі Симоновський подає сюжет про завоювання литовцями

¹ Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. Підготувала Вовк О. Б. // Архіви України. – 2010. – Випуск 3–4 (269). – С. 155.

² Гісторія о начале проименованія козаков. – С. 45.

³ Момрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів: до постановки проблеми// *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – № 5. – С. 111–118.

Києва і про переселення народу в пониззя Дніпра. Тут переселенці змішались із козаками, давніми мешканцями цих теренів і дали початок малоросіянам.

Для пізніших текстів не властиве бароковість та занадто міфологізовані сюжети давнього минулого. Власне давнє минуле перестає існувати для пізніших авторів, які починають історію не від біблійних чи сарматських часів, а значно прозаїчніше – з часів литовського панування, початку Хмельниччини. В «Короткому описі Малоросії» (1734 р.)¹, що написаний на основі «Літопису Граб'янки», відстоюється позиція автохтонності місцевого населення. В цьому творі Русь асоціюється з Україною-Малоросією, яка внаслідок монголо-татарської навали та польсько-литовського панування надовго позбулась своєї незалежності і повернула її лише завдяки збройній боротьбі. В подібному контексті розглядають походження мешканців України і Стефан Лукомський – автор «Собрания исторического»² (1770 р.) та анонімний автор «Повести о том что случилось на Руси, когда ею Литва завладела»³. Як і в «Короткому описі Малоросії», в цих творах спостерігається відхід від міфологічного конструювання етногенезу. Українці трактуються як автохтони своєї землі, причому важливим формуючим елементом етносу вважається козацтво як репрезентант державницького начала, військової доблесті, оборонець православної віри.

Впродовж нетривалого періоду, наслідуючи існуючи зразки та винаходячи нові теорії, творці козацького історіописання змогли створити власний міф давнього минулого. Він ґрунтувався передусім на якісно новій основі. Руське минуле – фундамент церковного літописання, не відігравав істотної ролі для козацьких інтелектуалів, які створили сармато-хозарський міф походження нового політичного народу – козаків. В умовах інтеграційної політики імперії, створені міфи допомагали зберігати певний час власну ідентичність, ви кристалізувавши малоросійську свідомість, а на її ґрунті став можливий розвиток модерної української нації.

Територія. Важливим елементом ідентичності для авторів козацького історіописання була територія, яка позиціонувалася як «своя», де відбувалися основні події «власної» історії та проживали люди з усвідомленням власної етнічної чи релігійної спільності. В козацьких наративах кордони цієї території були доволі рухомі і залежали від світосприйняття авторів чи підставових джерел, якими вони користувалися.

---

¹ Краткое описание Малоросии // *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.* – К., 1878.

² Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей обшитованным полковым обозным Стефаном Васильевичем сыном Лукомским, сочиненное в малороссийском городе Прилуки 1770 году / *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.* – К., 1878. – С. 321–372.

³ Повесть о том, что случилось на Украине с тоя поры, как она Литвою завладена // *Чтения Императорского общества истории и древностей российских.* – 1848. – № 5. – Отд. 4.

Її означення включає, як правило, декілька назв: «Україна», «Русь/руська земля», «Малоросія», вживання яких опосередковане часом написання твору чи конкретною метою, яку ставив перед собою його автор. Спробуємо окреслити в загальному як ці територіальні означення існували в текстах та як змінювалося їхнє значення.

Найбільш давнім серед них є визначення «Русь» чи «Руська земля». В козацьких наративах їх вживання з одного боку пов'язане з впливом попередньої – церковної традиції історіописання, з іншого – Русь, від якої в більшості текстів козацької доби лишилася одна назва, все ж таки уособлювала героїчне минуле та дозволяла вбачати потенційно «своїми» території, які виходили за межі козацької юрисдикції. Наприклад Величко, слідуючи традиціям церковного історіописання, вказує на значно ширші обсяги «своєї» території. Він, зокрема, цитує відомий Білоцерківський універсал Богдан Хмельницького, в якому визначено «истиннія з древних векав земли і провінції наши Сарматійскіє і Козакорусскіє»¹. Під останніми розумілися землі Київської Русі включно з Галичиною, Білоруссю. Втім, якщо для церковних інтелектуалів цей простір передусім пов'язаний з традицією Рах Orthодоха, то для козацьких авторів означав максимальну і бажану перспективу по розширенню Козацької держави.

Прикметно, що в творах XVII ст. «Русь» і «Україна» існують паралельно але для означення різних територій. Для автора «Львівського літопису» Україна співпадає з польським уявленням про її територію ще до розгортання Хмельниччини. Це південно-східні землі Речі Посполитої. Втім, хоч територія Поділля, Галичини, Волині у творі не є Україною, але вони й не польські, а руські². Михайло Гунашевський – автор літопису помістив до нього промовистий епізод: «Жолніри приїхали до Києва аби впрод Козаков а затим по вшисткой Україні Русь стинати...»³. Показовим є те, що Русь тут є категорією етнічною та конфесійною, яка існує в територіальних межах України. Дещо відмінне розуміння Русі натрапляємо в анонімній польськомовній хроніці XVIII ст., написаної на Правобережжі, очевидно представником «іншої Русі», яка не приєдналася до козацького повстання: «Kozacy, przycięzeni do Moskwy, Rus wojują»⁴.

Русь часто фігурує в обох редакціях «Літопису Граб'янки». В одному випадку вона є синонімом «Україна», яка доволі широко представлена в тексті. Для його автора зрозумілими є «предели земли своєї», які включають

¹ Величко С. *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* – Т. I. – С. 82.

² Бевзо О. *Львівський літопис і Острозький літописець.* – Львів, 1971. – С. 114, 121.

³ Там само. – С. 105.

⁴ ІР НБУВ. – Ф. XXIV. – № . 2371. – Арк.17 зв. Рукопис форматом F 4°, об'ємом 21 аркуш носить назву «Хронікальные заметки по истории Польши (1550–1763)», яка не є оригінальною для даної хроніки. На рукописі збереглася первинна пагінація, що починається з 29 аркуша. Це може свідчити про первинну належність хроніки складу рукописного збірника.

тогочасні Київське, Брацлавське, Чернігівське та Подольське воєводства, які є водночас Руссю та споконвічними землями козаків¹. В «Літописі Граб'янки» поряд з «Руссю» та «Україною» представлена ще одне означення, яке поєднує територію й вітчизну – «Україна-мати» як сакральна батьківщина «людей украинских» і «козаков». Зокрема в своєму зверненні до реєстрових козаків напередодні повстання Хмельницький закликає їх приєднатися до запорожців, бо їх «єдина породи мати Украина». «Короні ли Полскої пособити можут, яке неволею мужество им заплатила или матери свойї Украині, яке свободою дарствовать хошет»². В тексті короткої редакції («История о действиях презельной брани») знаходимо також епізод з таким визначенням: «От бач, каждый русине и Украины матки твоей сыне, як Бог тебе любе. Из под лядской неволи освободиша, дал тебе полскую землю в користь яко жидам землю ханаанскую, которой уже обобравши ужитков начатки, даждь славу Богу, а далее при помощи Божей поступай»³. В цьому фрагменті ще привертає увагу поєднання «русин – Украины матки сын». Тобто йдеться про взаємоіснування старої та нової ідентичностей – Русі та України, а можливо «русин» втілювало православну ідентичність. Слід зауважити, що автор схильний розмежовувати козаків та «людей украинских» чи росів/русинів⁴, під двома останніми маючи на увазі некозацьке населення. Втім вони були вихідцями з України і вона вважалася «своєю» землею для й всіх них.

Ряд концепцій, властивих «Літопису Граб'янки» впливали й на твори, для яких він був за джерело. Йдеться не стільки про текстологічні запозичення як про ідейні. Так, Симоновськи також окреслює територію України чотирма воєводствами⁵. Проте в «Истории о малороссийском народе», як і в інших творах другої половини XVIII ст. фіксується також вживання терміну «Малоросія» для Лівобережної України а також традиційних означень «тогочасная» і «сегочасная Украина»⁶. В іншому наративі – історичній драмі «Милість Божа», поставленій студентами Києво-Могилянської академії в 1728 р. з нагоди 80-річчя від початку повстання Хмельницького, також подібно до «Літопису Граб'янки» простежується образ «Україна-матері» в значенні батьківщини козацького народу⁷.

---

¹ Летопись Грабянки. – С. II.

² Там же. – С. 43.

³ Гисторія Г. Граб'янки. Лїтопись краткій... – С. 79.

⁴ Летопись Григория Грабянки. – С. 26, 32, 111

⁵ Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. – М., 1847. – С. 58, 67.

⁶ Там же. – С. 90–92.

⁷ Милость Божія // Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори. – Київ, 1983. – С. 307–311.

Для Величка характерне, як правило, синонімічне вживання назв «Русь», «Україна», «Малоросія» для визначенні території. Нерідко він робить їх поєднання на кшталт: «Украина малороссийская», «Украина козакорусская». Територіальні межі для цих категорій в творі не представлені однозначно. Так, Величко, оповідаючи про події напередодні Визвольної війни, вказує, що Хмельницький втік із Бродівського замку «в Україну»¹. Тобто, за аналогією з Самовидцем, Величко не схильний трактувати Галичину як Україну. Те ж саме стосується і епізоду про похід гетьмана на Паволоч, де він чекав прибуття козацького війська з України² фрагменту із тексту, зміст якого стосується розсилання гетьманського універсалу «во всю Украину Малороссійскую и в далние города русские»³. Територія «отчизни украиномалороссійской» для Величка, як і для Самовидця – землі, на які в різні часи розповсюджувалася юрисдикція Козацької держави.

Для нього питання єдності Правобережної – «тогочной» та Лівобережної – «сегобочной» є священним – запорукою існування самої держави та гарантією миру. Не дарма ця проблема винесена автором у звернення до читача – центрального елементу твору, де він визначає його мету, свої завдання як його автора. Власне і поштовхом для написання історії стала подорож Величка Правобережною Україною у 1703 р. Під час військової кампанії. Побачена ним руїна краю спонукала до пошуку причин такої ситуації: «видѣх многія гради и замки безлюднія и пустии, валы негдись трудами людскими аки гори и холми висипанні и тилко зверьем дікіим прибѣжищем и водвореніем суще ... Видѣх же к тому на розніх там мѣстцах много костей чловѣческих сухих и нагих... и рекох в умѣ, кто сіе»... Як так сталося, задає автор собі риторичне запитання, що квітуча колись «отчизна наша Украина малороссійская» приведена в запустіння, а славні діяння предків zostалися забуті.⁴ Впродовж усього твору Величко не раз нарікає на розкол України та втрату та занепад внаслідок цього Правобережжя: «Пала тогочная Украина аки древній Вавилон»⁵.

Величко не лише окреслює саму територію – ареал проживання «козакоруського народу» але й пробує визначити місце Козацької держави в середовищі цілого Європейського регіону. Крім того, що в творі неодноразово наголошується роль цієї держави в історичному розвитку регіону, також означено її саму означено як європейську: «сталося знаменитое в страні нашей Европійской примереніе». Хоча варто все ж таки застерегти трансляції сучасного розуміння європейськості на світогляд XVIII ст.

¹ Величко С. *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* – Т. I. – С. 13.

² Там же. – С. 99.

³ Там же. – С. 80.

⁴ Там же. – С. 4.

⁵ Там же. – С. 8.

Для Самовидця центральним означенням «своєї» території була «Україна». Так, за підрахунками Ярослава Дзири, в «Літописі Самовидця» ця назва зустрічається понад 70 разів¹. Його автор – Роман Ракушка-Романовський, який писав свій твір під впливом особистих вражень від побаченого, але вже на початку XVIII ст., тобто в часи коли Україна була розділена на лівобережну й правобережну частини, часто варіював вживання цієї назви, поширюючи її на Лівобережжя чи власне всю територію повстання. Так, пишучи про здирства польських старост перед початком війни, він вказує, що самі старости та власники маєтків не жили в Україні², маючи на увазі здебільшого землі Київського воеводства. Вже з початком розгортання війни, Самовидець означає Україною ті землі, що потрапили під козацький контроль³. Максимальні ж її межі за Самовидцем сягали по р.Случ⁴, тобто території Козацької держави згідно умов Зборівського договору 1649 р.

Прикметно, що, пишучи про міста Поділля, Романовський не означає їх Україною. Наприклад: «Тягнул [Хмельницький] к полским городам, где притягши под. Пилявци, не доходя до Константинова Старого»⁵, або ж: «мусіло войско уступать на Украинну, пойшли через переправи через Ікву і Пляшову... увойшло в Украинну»⁶.

В одному місці свого твору автор визначив територію України, яка включає в себе Лівобережжя а також правий берег: «По тамтой стороні Дніпра аж до Дністра»⁷. При описанні подій Руїни а також поділу Козацької держави після Андрусівського перемир'я територія Правобережжя продовжує визначатися як Україна.

Назва «Малоросія», популярна серед пізніших козацьких авторів, не трапляється в «Літописі Самовидця». Очевидно, твір був написаний в період, коли її вживання ще не усталилося. Натомість термін «Русь» в творі фіксується⁸. Його Самовидець використовує для позначення православної спільноти Речі Посполитої. «Русь християнська» – категорія не територіальна, а радше конфесійна і виступає синонімом «православ'я».

Територія України в «Літописі Самовидця» не така широка як в «Літописі Граб'янки», бо не включає Поділля, хоча в тексті не можна чітко простежити окреслення територіальної приналежності Галичини але цитати на кшталт:

---

¹ Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. – К., 1973. – С. 35.

² Там само. – С. 46.

³ Там само. – С. 47–50.

⁴ Там само. – С. 59.

⁵ Там само. – С. 53.

⁶ Там само. – С. 61.

⁷ Там само. – С. 52.

⁸ Там само. – С. 54, 59, 115.

«возвратися Хмелницкий з Замостя на Украину»¹, дозволяють припускати що закінчується вона етнічними кордонами Польщі.

Трапляються також визначення території України по річку Горинь, по якій проходила «граница украинская»². Або ж визначення козацької території по річці Случ, що було однією з умов Зборівського договору. Зокрема в «Ніжинському літописі» натрапляємо на такий фрагмент: «гетман Богдан все войско лядское разбил и всех ляхов за Случ выгнал и границу устрои и укрипи от Гетманщины з ляхом и написа на границе: «Смотри ляше, по Случ наше, назад не оглядайся, а вже панувати тут не сподівайся»³.

Слід відмітити, що вживання терміну «Малоросія», поряд із «Літописом Самовидця» не було в цілому властивим для історичних творів написаних в до полтавську добу. Яскравим підтвердженням цьому є «Літопис Дворецького», що постав в 1670-х рр. В його тексті взагалі відсутня Малоросія, натомість повсюдно вживаються Україна в тому числі як спільна назва для обох її берегів: «...з усею Україною по обеим сторонам Днепра будучою»⁴. Коли ж необхідно було виокремити територію по один бік Дніпра, Дворецький застосовує визначення «край задніпрский». Те ж саме можна сказати про віршовані історичні твори написані в кінці XVII ст. Йдеться зокрема про поему Олександра Бучинського-Аскольда, написаної з нагоди Чигиринських походів, в які домінує назва Україна⁵.

Синонімічність термінів «Україна-Малоросія» характернее для твору другої половини XVIII ст. «История о том как Литва Русью завладела», автор якої, крім того стверджував, що ці назви побутували ще в часи монгольської навали⁶.

В пізніших творах, написаних на основі козацьких літописів – короткі хроніки, літописці, реєстри історичних подій, в своїй більшості не відзначаються оригінальними повідомленнями в тій частині, яка написана на основі джерельного наративу і в цілому повторюють його концепцію. Цим джерельним текстом найчастіше виступав «Літопис Граб'янки» чи його спрощена версія «Короткий опис Малоросії». Лише в поодиноких випадках регіональні хронічки можуть слугувати матеріалом для реконструкції їх авторами таких концепцій як територія, етнос, вітчизна. Кожен з таких творів, а йдеться зокрема про Ніжинський, Новгород-Сіверський, Переяславський Чернігівський літописи писалися під впливом двох основних

¹ Там само. – С. 60.

² Повесть о том, что случилось на Украине с тоя поры, как она Литвою завладена – С. 60.

³ ІР НБУВ. – Ф. 310. – № 34. – Арк. 115.

⁴ Мыщык Ю. «Летописец Дворецких» – памятник украинского летописания XVII века // Летописи и хроніки-1984. – М., 1984. – С. 229.

⁵ Олександр Бучинський Аскольд. Чигирин // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. В. І. Кречотня. – Київ, 1987. – С. 309.

⁶ Повесть о том, что случилось в Украине, когда она Литвою завладена. – С. 1.

чинників. По-перше, їх творці хотіли зафіксувати близьку їм за часом і місцем регіональну історію, яку вони самі пам'ятали чи могли відтворити за переказами а також ввести її в загальний контекст історії Гетьманщини. Для таких авторів характерним є своєрідний місцевий/регіональний патріотизм. Адже навіть описуючи загальноукраїнські події, вони звертали увагу щодо їх впливу на власний регіон або ж концентрували увагу подіях власної території, обмеженої містом чи полком, занотовуючи найменші подробиці з їх життя включно з описами стихійних явищ, поточних цін на збіжжя тощо.

Показовим в такому контексті є «Новгород-Сіверський літопис». Його автора мало цікавили події, що відбувалися за межами його території – міста Новгород-Сіверська. Так опис подій Визвольної війни помістився в фрагменті: «Так [Хмельницький] зараз с козаками на запороги побыл и собрав козаков немало, також татар в помощь, пошел на поляков войною»¹. Натомість подіям з історії міста приділено якнайдетальнішу увагу. Описуючи його давню історію, автор наголошує про існування могутнього Новгород-Сіверського князівства чи то навіть герцогства.

Зазвичай через надзвичайну стислість і лаконічність пам'яток регіонального історіописання важко буває простежити просторово-територіальні візії їх авторів. Для опису давнішого періоду застосовувалися концепти, які були характерні для кінця XVII – поч. XVIII ст. з їх ідеєю єдності обох берегів Дніпра. Втім в другій половині XVIII ст. батьківщиною і «своєю» територією стала Лівобережна Україна або Малоросія, саме такий термін утвердився для її означення і він зустрічається в текстах тієї доби майже повсюдно. Правобережжя, яке для нового покоління вже давно стало «закордоном», в текстах означається як «Украина тогбочная» або ж навіть «Польша». Слід також відзначити, що в цей же період з'являється назва Гетьманщина як альтернатива Малоросії для позначення території Лівобережжя. Зокрема ця назва фіксується в «Ніжинському літописі»². Відтак «Гетьманщина» зовсім не була кабінетним терміном XIX ст., ним послуговувалися принаймні століттям раніше.

З територією нерозривно пов'язане й поняття «батьківщина/вітчизна». Це була одна з найважливіших парадигм XVIII ст. – важливий фактор формування національної ідентичності. З повстанням Хмельницького починають формуватися нова система лояльностей, нові політичні, культурні та соціальні межі для нової батьківщини³. Втім, необхідним є прослідкувати яким чином змінювалися це поняття, який зміст в нього вкладався.

Сам термін «вітчизна»/«ojczyzna» пов'язаний передусім з польською традицією, в Московії він мав дещо відмінного значення, оскільки його

---

¹ Отдел рукописей Российской Национальной библиотеки (Санкт-Петербург). – Ф. 550. – Ф XVII, 79. – Л. 1–29.

² ІР НБУВ. – Ф. 310. – № 34. – Арк. 155, 156 зв.

³ Plokyh S. The Origin of Slavic Nation. – Cambridge. – 2006. – P. 334.

відповідник «отчизна» уособлював не територію, а родову власність, спадок.¹ В XVII ст. це поняття активно залучається до текстів, що писалися на українських теренах. Для частини їх авторів вітчизною продовжувала бути Річ Посполита. Таке її трактування, зокрема простежується у творі Касіяна Саковича «Вірші на жалостний погреб...» (1622 р.)², Симона Пекаліда «Про Острозьку війну» (1600 р.)³.

В творах церковних інтелектуалів Феодосія Софоновича, автора «Густинського літопису» поняття «вітчизна» мало дуалістичний характер. З одного боку, оскільки Русь, руське минуле були для них основоположним чинником історичного розвитку і важливого підґрунтя для існування православної церкви, цілком природно, що «вітчизна» охоплювала межі усього православного простору Речі Посполитої, маючи не територіальні а конфесійні кордони. З іншого, політичною батьківщиною лишалася Річ Посполита. Автор «Густинського літопису», наприклад, називає Длугоша та інших польських істориків «нашими летописцями»⁴. Московське царство, попри його православність і належність до Рах Orthodoxy, є ворожим не тільки до об'єкту їх політичної лояльності – Речі Посполитої, але й для Русі. З втіхою описуються перемоги польських королів а серед сусідів, від яких Русь терпіла лиха, зустрічаємо й Москву.

Ще до появи перших творів козацького історіописання, в яких концепт нової батьківщини набув розвитку, його формування простежується в гетьманських універсалах від часів Брюховецького. При ньому фактично вперше популярності став набувати топонім про Україну як козацьку батьківщину. На відміну від, наприклад, Тетері, який продовжував трактувати Річ Посполиту як батьківщину для козаків⁵. В обох редакціях «Літопису Граб'янки» та творі Ракушки-Романовського поняття вітчизни ще не набуло вираженої артикуляції. Так, в «Літописі Граб'янки» його зустрічаємо лише один раз як «наше отчество»⁶. Найімовірніше тут він вже є даниною петрівській епосі.

Найбільш яскраво поняття «вітчизна» представлене на сторінках літопису Величка. Саме цей твір ілюструє як у свідомості козацьких інтелектуалів нова політична реальність – Гетьманщина остаточно замінювала собою Річ Посполиту як вітчизну⁷. За своєрідне кредо Величка може слугувати уривок з його твору: «Вся по обеих сторонах реки Днепр сушая Малая Росія от

¹ Ibid. – Р. 334.

² Сакович К. Вірші на жалостний погреб Петра Конашевича Сагайдачного // Українська література XVII ст. – С. 221.

³ Пекалід С. Про Острозьку війну // Антологія української поезії. – К., 1984. – Т. 1. – С. 77.

⁴ Густинская летопись // ПСРЛ. – М., 2003. – Т. 40. – С. 15.

⁵ Plokhy S. The Origin of Slavic Nation. – Р. 335.

⁶ Летопись Грабянки. – С. III

⁷ Sysyn F. Fatherland in Early Eighteenth Century Ukrainian... // Mazepa at His Time. – Р. 51.

древних и старовечних времен бысть отчизною козацкою»¹. Для Величка, який писав свій твір задовго після поділу України на лівий і правий береги, ареал вітчизни лишається єдиним, вираженим в таких термінах як «отчизна наша украиномалороссийская»² чи «Украина – отчизна козацкая»³, а сам Андрусівський поділ а втор вважає найбільшою її трагедією.

Таким чином, не доводиться стверджувати, що уявлення про територію, її назви у вітчизняних інтелектуалів XVII–XVIII ст. в тому числі й представників козацького історіописання, були сталими і визначеними для кожного з періодів чи конкретного автора. Існувало розуміння «своїї» землі/території, що представлялася як простір, заселений людьми, етнічно та конфесійно спорідненими. Розміри території, її означення були змінними навіть в межах одного тексту. Побутування одного з найдавніших термінів – «Русь» пережило впродовж XVII–XVIII ст. свою трансформацію від уявлень про неї як простору Рух Orthodoxa до означення власне українських етнічних теренів чи земель Київської Русі, яка в окремих наративах поставала навіть споконвічною предківською землею козацького народу.

Репрезентація України в творах XVII–XVIII ст. найчастіше включала в себе чотири воєводства Речі Посполитої, зрідка охоплюючи також Поділля, Волинь та Галичину. Назва «Україна» для пам'яток межі цих століть виступала домінантним терміном для означення території. Вже в пост-полтавський період поряд з Україною дедалі частіше з'являється Малоросія. Для авторів другої половини XVIII ст. Малоросія – це Лівобережна Україна, автономна держава в складі Російської імперії. Втім за Правобережжям визначення Україна зберігалось.

Не було сталим в текстах тієї доби й поняття «вітчизна». Так для церковних інтелектуалів Річ Посполита продовжувала бути політичною вітчизною при рецепції Русі як сакральної вітчизни, православного простору. В творах козацького історіописання, зокрема в творі Самійла Величка, це поняття постає як батьківщина козацька – «отчизна украиномалороссийская». В подальші часи, вже приблизно в другій половині XVIII ст. перед вітчизняними авторами, як і більше століття тому перед церковними інтелектуалами, постала проблема двох вітчизн: політичної – Російської імперії та Малоросії – землі предків. Таке суміщення характерне для так званої малоросійської ідентичності, яка виявлялася у відстоюванні автономії, прав і вольностей при одночасній лояльності до імператора.

Говорячи про **репрезентацію картини минулого** у візії авторів XVIII ст., слід відзначити, що вона була опосередкована кількома чинниками – наявністю необхідних джерел, ерудицією самих авторів, їх певним

---

¹ Величко С. *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* – Т. I. – С. 298.

² Там же. – С. 5.

³ Там же. – С. 298.

суб'єктивним уподобанням та часом написання твору з притаманними йому інтелектуальним потребами чи «соціальним замовленням».

Оскільки виникнення козацького історіописання прямо залежало від постановки Козацької держави, саме її історія стала в центрі уваги його творів. Це відобразилось і в їх оригінальних назвах: «Літопис Величка» – «История о войнах Хмельницкого», «Літопис Граб'янки» – «Действия презельной брани..», «Літопис Самовидця». Крім об'єктивних причин виникнення цих текстів, кожен з їх творців мав свою мотивацію до їх написання. Живучи на межі XVII–XVIII ст., вони ставили перед собою приблизно такі запитання. Як так сталося, що їх держава – Гетьманщина/Малоросія/Військо Запорозьке, яка існує вже півстоліття, а й досі не представлена творами, які б висвітлювали її історичне минуле? Чому інші народи мають власні писані історії, а наш ні, хоча діяння наших предків не менш славні? Чому відомості про своє минуле змушені дізнаватися в іноземних авторів, які не завжди толерантні до нього? Тому мотив для авторів був спільним – заповнити інформаційну лакуну та відобразити героїчні діяння предків чи своїх попередників, які уможливили статус їх нової держави. Для Величка поштовхом до написання твору стало побачене ним спустошення Правобережної України. Як так сталося, що квітуча колись «отчизна наша Украина малороссійская» приведена в запустіння, а славні діяння предків zostалися забуті. Аби дошукатися причин, Величко, не покладаючись на розповіді ще живих очевидців, «бо не мощно мнѣ было з их неединогласных повѣстей информоватися», сам узявся до написання історичного твору. Додатковою мотивацією для автора стала відсутність достатньої інформації про історію «наших сармато-козацких предков» в історичних творах іноземного походження, які до того ж є недоступними в Україні. Натомість вітчизняних авторів звинувачено в лінощах за те що не спромоглися витворити чогось гідного окрім «реестриков бардзо щуплых жадних з яких причин що повстало, як ся отпраовало и як кончило, не виразивши околичностей.¹» Автор «Літопису Граб'янки», визначаючи роль та завдання автора у відображенні картини минулого, посилається на прадавні часи «Но кто би до сих времен відал Богом устроенного вождя Мойсея... ? Кто би Навуходносора в славі на землі певійшого, кто Кира, перве кораблями моря наполнившого, Александра в славі превознесенного, и Августа, вселенною единовластвующаго?... Тих убо и тим подобних побідите лей истории мні многочстні в сладок чтушу и ползу народом их ежн к безсмертной им славі поразумівшу, соболізновах немало, яко и нашего отчества ничим же от иних во воинских трудах разнствующаго, а толикой забвенія пучині діла вида погруженна; сего ради не коею либо любострастною лавицею, но обпою возбужденій ползою судих и сего вірнішого Россійского сына благо

---

¹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – Т. I. – С. 4.

розумного вождя Богдана Хмельницького..., немолчная дійствія не оставляю в пепелі погребенних повістми світу явити...».¹ Григорій Покас визначив своє завдання у з'ясуванні «обстоятельств оного [козацького] народа и великости их малороссийской нації». Слава якого не минула «и во всем свете и соседственным иностранным народам совершенно известны и никогда потаится не смогут»².

Для регіональних, родинних хронік, які виникли на основі козацьких літописів, мотиви й завдання були скромніші – зафіксувати минуле своєї місцевості чи родини, вписати її в історію Гетьманщини.

Головну мету автори історичних наративів вбачали також в зображенні подій в головному їх контексті – історія виникнення, утвердження й розвитку прав і вольностей, священних/прадавніх, як їх називали в текстах. Саме походження цього концепту має, безперечно, польське коріння і стосується самосвідомості та ідентичності політичного народу-шляхти. Оскільки козаки також до певної міри вважали себе політичним народом, то й ідея прав і вольностей була адаптована до власних потреб. Відтак вся історія, всі події чи персоналії в творах козацького історіописання так чи інакше детерміновані цим концептом. Суть події, вчинки історичних діячів оцінювалися крізь призму прав і вольностей. Яким чином сприяли вони їх утвердженню, чи ж навпаки були шкідливими.

Витоки і початки історії Козацької держави дещо різняться в творах. Власне лише «Літопис Граб'янки» і деякі тексти похідні від нього мають екскурс в давнє й дещо міфологізоване минуле. Для багатьох інших авторів історія розпочинається з XVI ст. Так, автор «Короткого опису Малоросії» не прагнув висвітлити історію від найдавніших часів, за аналогією із своїм джерелом – «Літописом Граб'янки». Своїм завданням він вбачав висвітлення передусім козацької доби, органічно поєднавши її із попереднім періодом. Нижня хронологічна межа в «Короткому описі Малоросії» означена серединою XIV ст., тобто початком литовського володарювання над українськими землями. Діяльність перших литовських князів у творі, так само як польських королів, інтерпретується крізь призму збереження і утвердження ними прав та привілеїв для шляхетського стану, спадкоємцем якого, трактовано козацтво. Після цього короткого відступу одразу йде перехід до XVI ст. В «Короткому описі Малоросії» як і в багатьох текстах власне виклад козацької історії розпочинається від описів діянь перших козацьких зверхників від Предслава Лянцкоронського, який в козацькому історіописанні традиційно вважається першим «запорозьким гетьманом», до Богдана Хмельницького. Тут містяться короткі характеристики козацьких очільників з акцентуванням уваги на їх військових звитягах у боротьбі з

---

¹ Летопись Грабянки. – С. III.

² ОР РНБ. – F IV. – № 812. – Л. 2.

турками, татарами й поляками. Ці повідомлення не пов'язані єдиною сюжетною лінією, що є зрештою притаманним для літописної форми історіописання. На думку Володимира Антоновича, автори XVIII ст. ототожнювали козацтво XVI ст. і державну структуру Гетьманщини. Відтак, аби пов'язати два періоди вітчизняної історії – до Богдана Хмельницького і після, вони намагалися створити єдиний хронологічний ряд козацьких гетьманів-володарів за аналогією із рядом правлячих монархів в сусідніх країнах. Оскільки реальних підстав для цього не існувало, вони, користуючись неясними фактами польських авторів, приписували звання козацького гетьмана всякій особі, про яку знайшли відомості, що вона головувала над козацькими загонами, прикордонним старостам та ін.¹

Опис цих подій – це лише вступ чи передісторія головного сюжету козацького історіописання – повстання Богдана Хмельницького. Йому передують змалювання причин війни, які крилися в тяжкому становищі корінного населення, яке потерпало від визисків польської шляхти, магнатів, євреїв-орендарів, утисків православної церкви. Несправедливості щодо козаків, котрі за свої військові доблесті та заслуги перед Річчю Посполитої не отримали належної відплати й пошанування. Найдраматичніший сюжет причин Хмельниччини міститься в «Літописі Граб'янки», де створено нестерпну картину життя козаків та посполитих напередодні повстання: «...яко ляхи великия тяжести людем украинским и козакам налагаху насилія, и обиди церквям Божіим творяху... И что есть мучительство фараоне прротиву поляков тиранству? Дітей в котлах варяху, женам сосци древієм изгнетаху и иния неисповидимая творяху біді...»².

Автори козацьких літописів були свідомі того, що військовий виступ проти короля, держави, трактувалося злочином. Тому опис страждань народу під польським пануванням мав підводитися до того, що розгортання Визвольної війни як і всіх невдалих козацьких повстань до неї виглядало цілком справедливою відплатою за кривди і закономірним їх наслідком. Власне й сама війна трактувалася як дії проти шляхти та магнатів, а не проти короля.

Опис подій самої війни у всіх трьох козацьких літописах відбувається за схожою схемою: привід – напад Чаплинського на Суботів, початок – втеча Хмельницького на Січ, його обрання гетьманом, перші перемоги – битви при Жовтих Водах, Пилявцями, Корсунем. У «Літописі Граб'янки» кожна з цих битв і наступних названа війною зі своїми причинами, ходом та наслідками. Самовидець і Величко були схильні до хронологічного висвітлення подій згідно літописного стилю у хронологічному порядку. Автор «Повести о том что случилось на Украине когда она Литвою

¹ Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ // Киевская старина. – 1883. – Кн. 5. – С. 141.

² Летопись Грабянки. – С. 31–32.

завладена», створив свою періодизацію війни, яка в нього не є самостійною подією а включена в контекст козацьких повстань XVII ст. Таких, на його думку, було п'ять: 1) Наливайка, 2) Тараса, Гуні, 3) Хмельницького до Зборівської угоди, 4) Хмельницького від Зборовської до Білоцерківської угоди, 5) битва під Батогом¹. Якщо у Величка й «Літописі Граб'янки» повстання Хмельницького це пафос перемог і звеличення козацької звитяги, то в Самовидця це, передусім, війна, яка, попри благородну мету призвела краху звичного стану речей, насилля і вбивств: «Рідкий хто рук своїх у крові не умочил»², – писав він.

Ще радикальнішою в такому розумінні є позиція Петра Симановського. Попри малоросійський патріотизм, яким пройнятий його твір, ставлення автора до повстання Хмельницького не однозначне. Спочатку він протиставляє еліту – руську шляхту і козацтво як бунтівників. Згодом, при розгортанні повстання, для Симановського козаки вже стають елітою, а посполиті, що примкнули до війська – «взбунтовавшися мужики»³. Втім і про козаків пише: «Храбрость их достойна была бы великой похвалы если бы не употребляли безчеловеческих поступков... [и не] прибывали в ярости, в которой утверждены были через их попов».⁴ Така позиція Симановського, очевидно була пов'язана з його елітарною позицією, шляхетською візією історії Гетьманщини а також характером джерел, які він використовував.

В цілому ж опис війни відзначається пафосністю в більшості творів. Навіть поразки козацького війська презентуються як тимчасові чи зумовлені підступами союзників. Ці невдачі врешті-решт компенсуються ще більшими перемогами й, відповідно, ніщивними поразками супротивника. Максим Плиска та Іоанн – автори віршованих історичних творів, взагалі уникали будь-яких негероїчних подій козацької історії, опускаючи відомості про невдачі козацького війська натомість представили череду його суцільних перемог й тріумфу.

Одним із сюжетів при описі Визвольної війни є підданство московському цареві, яке в творах козацького історіописання зображено як важлива подія в контексті нового етапу утвердження прав і вольностей, гарантованих тепер уже московським монархом. Величко, описуючи цю подію робить далекоглядний висновок: «Чинь мондре а патш конца»⁵, натякаючи щодо наслідку Переяславської угоди, свідком якого він був. Взагалі для Величка Пнереяславська Рада – не стільки підданство іншому монарху та інші політичні реалії пов'язані з цим, а кінець річпосполитського світу передусім

---

¹ Повесть о том, что случилось на Украине с тоя поры, как она Литвою закладена. – С. 6.

² Літопис Самовидця. – С. 52.

³ Симановский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах. – С. 22, 26.

⁴ Там же. – С. 55

⁵ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – Т. I. – С. 170.

для самої Польщі. Вона «утратила Україну аки златое яблоко»¹ і звідси почалися всі проблеми для польської державності, зокрема шведська інвазія – Потоп. «Літописі Граб'янки» (коротка редакція) ці події мали релігійно-візіонерське трактування, як відплата полякам за їхні гріхи й кривди проти народу малоросійського². Величко воліє триматись осторонь польсько-шведського конфлікту, але його симпатії на боці колишніх співвітчизників і вважає повстання Хмельницького першопричиною не лише Потопу але й подією, що збурила всю християнську Європу і викликала ланцюгову реакцію європейських війн. «Мало не всю християнскую Європу (з неменшою бусурманам потѣхою) біли запалили и димами военніми затмили, почавши от Хмельницкого року 1648 аж до року 1659»³.

Доба Руїни в козацьких літописах виступає протиставленням героїчним подіям Хмельниччини – період поділу України та кривавих міжусобиць, які поставили під загрозу здобуті права і вольності. Якщо у візії Самовидця та автора «Літопису Граб'янки» події після смерті Хмельницького не викликали особливого занепокоєння, вони просто констатували їх перебіг, то для Величка Руїна це трагедія з жахливими для вітчизни наслідками – розділом, спустошенням Правобережжя: «Пала тогобочная Украина аки древний Вавилон»⁴. Для нього це зовсім інша епоха, відмінна від попереднього правління Хмельницького – «золотих часів» держави. Основну причину історичних невдач козацького народу Величко вбачає в існуванні своєрідної дихотомії – з одного боку героїзм, істинність і простодушність, славне, сповнене подвигами минуле, з іншого – відсутність внутрішньої згоди. Задля підкреслення образ історичної долі українства та пороків, які перешкоджають йому, Величко залучає алегоричні аналогії з двох підставових текстів. Перший з них – польський віршований твір кінця XVII ст. «Nędza z biedą z Polski idą». Величко робить висновок, що йдуть вони саме в Україну: «Нендза и беда присовокупили себе подобних свойственниц, привендровали и зачестили, губителными лікворами своїми напоіли народ наш козако-русскій... народ мужественний, рицерскій, древним продкам своїм Скифо-Словянским подобящим». Іншою алегорією міжусобиць й розбрату є так звана «Сатинова повість», написана Величком за зразком поеми «Звільнений Єрусалим» італійського поета XVI ст. Торквато Тассо⁵. В її зміст, зокрема

¹ Там же. – С. 175.

² Гісторія о начале проименования козаков. – С. 142–143.

³ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – Т. I. – С. 451–452.

⁴ Там же. – Т. II. – С. 8.

⁵ Поема «Звільнений Єрусалим» (1575) була відома в Україні через польський переклад Петра Кохановського (1566–1620), що у XVII ст. пережив три видання. Існував і український переклад поеми (Тассо Т. Действия Кгоффреда или Иерусалиму свобожденного // Українська поезія сер. XVII ст. – К., 1992. – С:). На думку Валентини Соболев, Величко користувався польським перекладом поеми: Соболев В. «Літопис С. Величка як явище українського бароко». – Дніпропетровськ, 1996. – С. 123

поміщено сюжет виступу Люципера перед нечистою силою, в якому викладено план знищенню українського народу, що набрид йому більше за інші народи своїм благочестям і лицарством. «Нехай однѣ по свѣту волочатся яко заблудшіе без пастора овци, другіе затягаются на службу розним посторонним монархам и там за денги гинут, третти в пянствѣ утопают, четверти в свѣтових розкошах, яко вепрові нехай утопают, пяти в сладострастіях плотских нехай гнуснѣют и Бога на ся ображают, шести на своїх гетманов и началников нехай бунтують, а роздвоєніями и незгодами внутрними и междуусобіями своїми сами себе нехай викореняют, нехай війско згине, нех му ся то станет, же козаров память не зостанет¹».

В контексті Руїни Величко розглядає й правління Брюховецького. За його версією, український народ двічі повставав за свої права. Один раз за Богдана Хмельницького, другий – за правління гетьмана Брюховецького, при якому «всенародное негодование разширилося за уничтожение древних прав и волностей малороссійских» і який допустив і «позволил непредусмотрительно біти воеводам московским по всѣх городам малороссійским, которіи з тѣм позволеніем по указу монаршім поїхали и господствовать почали з великим ... з всенароднім малороссійским отягощеніем»². Апогеєм Руїни за Величком став поділ території Козацької держави на дві частини згідно Андрусівської угоди 1678, яка відбулася з «великою кривдою козацкой» й стала черговим актом занепаду традиційних прав і вольностей.

Для пізніших представників козацького історіописання події Руїни вже позбавлені такого драматизму як у Величка. Можливо тому, що більшість їхніх творів ґрунтувались на основі «Літопису Граб'янки», а можливо й через те, що автори, які жили писали вже в середині – другій половині XVIII ст. не були свідками міжусобиць та їх наслідків. Окремі ж них, згадувані Максим Плиска та Іоанн, воліли взагалі уникати опису цих подій, аби не погіршувати загальну картину героїчного минулого, яку вони конструювали у своїх віршованих історіях.

Ці автори сприймали повстання Хмельницького, події Руїни як далеку історію – «золотим віком», часом становлення і найвищого піднесення прав і вольностей. Втім і в сучасному їм періоді вони прагнули віднайти такі події, які б могли привіятися до героїчних діянь, описуваних їхніми попередниками. Такими подіями стали російсько-турецькі війни 1734–1739, 1774–1776 рр., йдеться зокрема про участь в них козацьких формувань та елекція гетьмана Кирила Розумовського. Для тодішніх творців козацького історіописання вони означали не менше ніж події Хмельниччини для Величка чи Самовидця. Так Максим Плиска в 1763 р. навіть ототожнював часи великого повстання і війни з турками 1730-х рр.: «...сіи баталіи совокуплены

---

¹ Величко С. – *Летопись событий в Юго-Западном крае.* – Т. 2. – С. 406–407.

² Там же. – С. 96.

были и яко славного гетмана Малороссійского Богдана Хмелницкого, который спас Малороссию от поляков, так і сіи баталіи про честь и удале російскаго народа, храбрость и отвагу и вѣчную их славу с которых впервых пишу»¹. При цьому свій текст він намагався конструювати за аналогією з «Літописом Граб'янки» у формі сюжетно-цілісних оповідань «сказаній» та «повістей»: «Сказаніе о первой баталіи с турками и военных дѣйствіях против турок и татар 1736 году», «Повѣсть о взятіи преславного турецкого города Хотина».

Тема воєн з турками присутня так чи інакше в більшості творів, написаних в середині – другій половині XVIII ст. Різниця між ним полягає в ступені детальності висвітлення подій. Але загальне спрямування сюжету доволі схоже. Воно ґрунтується на двох головних аспектах. Перший серед них – участь козаків у військових діях, їхня доблесть, виявлений героїзм. Для упорядників «Ніжинського літопису», «Новгород-Сіверського літопису», «Літопису Лизогуба», «Краткой записки о дѣйствіях прежде бывших...», продовжених варіантів «Короткого опису Малоросії» та ін., які й самі нерідко виступали свідками й учасниками військових дій, головним було показати незамінну й важливу роль підрозділів Гетьманщини під час війни. Другий аспект, на якому особливо наголошується в текстах, полягав у висвітленні драматичних наслідків війни для господарства та населення Гетьманщини, яке потерпало від постійних експропріацій худоби, збіжжя, участі в будівництві різних фортифікаційних споруд, обтяжливих військових постоях. «Внутри Малой Россіи, – писав Григорій Покас, який брав участь у війні, – не толко то, что къ армии потребно било, но что толко офицерамъ пожелалось, все забирали, а при томъ грабили гвалтомъ людей малороссійскихъ, которые за свою бѣдную обиду приговаривали, обстаивали, мучили до полусмерти и убивали многихъ. Погонщиковъ къ генералному магазейну въ походахъ взятихъ более 2000 человекъ умертвили въ единой толко компанії очаковской»². Інший учасник війни і автор Федір Маньківський детально занотовує кількість волів, забраних з Малоросії, число цивільних, які працювали на будівництві оборонних ліній³.

Означені сюжети мали слугувати певною реабілітацією за виступ Мазепи, а також репрезентувати звитягу козацького війська, ефективність автономного устрою Гетьманщини, її провідну роль у військових перемогах імперії.

В такому ж контексті, гетьманська елекція 1750 р. – другий за популярністю сюжет, сприймалася авторами як визнання імперією заслуг Гетьманщини, недоторканості її автономних прав і вольностей та відновлення природного стану речей. Опису цієї події передують епізоди про

¹ ОР РГБ. – Ф. 299. – №. 552. – Л. 146 об.-147.

² ОР РНБ. – Ф IV. – № 812. – Л. 94.

³ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 581. – Арк.55–57.

беззаконня, що творилися урядниками Малоросійської колегії: ігнорування традиційного устрою Малоросії, непосильні збори і податки. «Коллегія сія была ... много людей значных помордовано, звѣрства всяким образом вымышляно, кабалы взымано ... Выдоили добре Малороссию!»¹ – писав автор «Лизогубівського літопису». Відтак відновлення гетьманського правління постає як початок нового світлого періоду, відновлення традиційних прав і вольностей. Сучасники в правлінні Розумовського вбачали певну рубіжність. Можливо тому Покас завершує свій твір 1750 роком, а Симоновський, попри те що він жив ще до кінця століття, 1764 роком – коли був скасований гетьманат, що на думку автора було «не полезным»². В окремих творах представлено детальну картину виборів, атмосферу загального свята, приділено багато уваги усім начинанням молодого гетьмана. В жодному з них немає натяку на фіктивному характері виборів. Лише один невідомий читач XVIII ст. залишив на полях таку примітку: «Неправда, ибо хотя наказано волными голосами, но повелено им выбрать Разумовского»³.

Можливо в деякій мірі й вірна є гіпотеза про те, що на козацьке історіописання у свій час справила вплив «Риторика» Феофана Прокоповича, написана в 1706–1707 рр.⁴ Це був своєрідний підручник, за яким навчалися покоління студентів Києво-Могилянської академії, а більшість ж авторів історичних наративів були її випускниками. Згідно «Риторики», автор, приступаючи до написання твору, мав визначити для себе головну подію, явище, на яку мали спиратися всі другорядні та ґрунтуватися причинно-наслідковими зв'язками між ними. Можливо, користуючись такими настановами, творцями козацьких літописів визначена концепція прав і вольностей як головна основа їхніх творів. Керуючись нею, вони описували плин вітчизняного минулого. Цій основі підпорядковувалася низка вузлових подій історії – серед них Хмельниччина, війни з турками, відновлення гетьманату.

---

¹ Летописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев. – С. 55.

² Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах. – С. 159.

³ Апанович. Е. Рукописная светская книга... – С. 197.

⁴ Levin P. Ancient and Early Modern Thought in Ukrainian Historiography // *Europa Orientalis*. – 1986. – № 5. – P. 322.

ІДЕЇ ТА ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЧНОГО ІСТОРІОПИСАННЯ ХІХ ст.

Романтичне історіописання породжує яскраві та контрастні, часом несподівані і суперечливі інтерпретації, позаяк апелює до уяви й інтуїції історика. Відтак романтизм продукує різноманітні відчуття та рефлексії вчених як щодо своєї стильової природи, так і творчих експериментів науковців, зорієнтованих на інтуїтивні й ірраціональні зразки мислення.

Недаремно із цим стилем пов'язана ціла низка відомих афоризмів учених і мислителів. Отож романтизм визначають як своєрідну інтелектуальну «хворобу», порівняно з «класикою», що є «здоров'ям» (Гете)¹, «нове царство наукової роботи», з якого постав ряд соціогуманітарних дисциплін ХІХ ст. (В. Віндельбанд)², як суцільний «колотит місця та часу» на сцені минувшини (В. Бузескул)³, як «життєво зумовлену реакцію супроти просвітницької думки» (К. Маннгейм)⁴, врешті-решт як ідею тотальної диверсифікації, котра об'єднує досить різноманітні напрями та стильові течії (А. Лавджой)⁵.

Утім, британський історик Е. Гобсбаум навіть висловив думку, що романтизм узагалі не піддається жодній класифікації⁶. Проте не бракує й різноманітних міркувань про потребу інтердисциплінарного вивчення й осягнення феномена романтизму, зокрема у сучасній соціогуманітаристиці⁷.

Така багатолика, мінлива та калейдоскопічна рецепція витворює враження невловимості й оманливості і, заразом, синкретичної неподільності романтизму, яку споглядаємо під час спроб осягнути його у межах формалізованих схем та концепцій. Зрештою, іманентний ефект руху і суцільної домінації індивідуальності, властиві романтичному історіописанню, висувають на перший план ідею історизму.

¹ Рудницький Л. Феномен німецького романтизму: контури й орієнтири // Мислителі німецького Романтизму / Упоряд. Л. Рудницький, О. Фешовець. – Ів.-Франківськ, 2003. – С. 13.

² Віндельбанд В. Філософія в німецькій духовній житті // Віндельбанд В. Избранное. Дух и история / Пер. с нем. – М., 1995. – С. 313.

³ Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: В 2 Ч. – Л., 1929. – Ч. 1. – С. 50.

⁴ Маннгейм К. Социология культуры: Избранное. – М. –СПб., 2000. – С. 350.

⁵ Лавджой А. Великая цепь бытия: История идеи / Пер. В. Софронов-Антони. – М., 2001. – С. 301.

⁶ Гобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848 / Пер. с англ. Л. Д. Якуниной. – Ростов н/Д., 1999. – С. 353.

⁷ Степанова Н. Н. Романтизм как культурно-исторический тип: опыт междисциплинарного исследования // http://anthropology.ru/ru/texts/stepanova/symp12_51.html

Саме ця ідея, попри різноманітні морально-етичні, релігійно-містичні, національно-регіональні та інші мотиви, набула тотального поширення і фактично визначила інтелектуальну спрямованість європейської романтичної історіографії. Відтак романтичні тлумачення історичного руху вибудовувалися під знаком моральності і добра, краси й естетизму, фольклористичних, етнографічних та літературно-художніх захоплень народним / національним буттям тощо.

На відміну від просвітницько-раціональної історіографії, що віддавала перевагу класичним взірцям античності, романтики зосередилися на своєрідній медієвізації минувшини. Відтепер романтичного ідеалу на теренах історії здебільшого дошукувалися саме в часи середньовіччя, зокрема прагнули декодувати його залишки – народні думи, балади і пісні. *«Суверенности королів була протиставлена суверенність народу* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – Авт.). Історію почали викладати не як історію держави й особи державця, в цілковитій їх ототоженості, а як безособову історію народу й народоправства», – відзначав В. Петров¹.

З романтичними інтерпретаціями до історичної науки ввійшов масовий, колективний герой – народ / нація з множинністю, ірраціональністю і містичністю способів дії та неосяжним розмаїттям форм її виявів². Натомість «старі герої козаччини бліднуть і тьмяніють перед новим колективним і безіменним героєм»³.

Вважалося, що саме у минулому народ сповна виявив свою духовну силу⁴. З його появою єдиний, всеохоплюючий і логічно впорядкований Космос минулого, представлений у просвітницько-раціональному світобаченні, водночас поступився місцем романтичному Хаосові з безліччю епізодів і фрагментів. Ба більше, поява народу / нації на сцені минувшини призвела до того, що історична подія вилучається з логічного вмотивованого та зумовленого ланцюга раціоналістичних схем. Наразі ширяться уявлення про дискретність, мозаїчність та фрагментарність світу історії.

Кардинальні метаморфози європейського устрою перших десятиліть XIX ст., продемонстрували інтелектуалам-романтикам швидкоплинний зв'язок між минулим і сучасним, який реалізовувався за життя однієї

---

¹ Бер В. [Петров В.] Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини». The Saturday Review of Literature. New York. V. 1946) // Рідне слово (Мюнхен). – 1946. – № 8. – С. 32.

² Грушевський М. Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – № 6. – С. 2.

³ Его же. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Его же. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – СПб., 1907. – С. 45.

⁴ Грушевський О. З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства // Україна. – 1914. – № 1. – С. 75.

генерації. Цей досвід переживання, споглядання катастрофічних революційних, військово-політичних зрушень і масштабних соціокультурних трансформацій істотно підважив раціоналістичні уявлення про універсальність та лінійність змін у світі історії, сенс яких зазвичай виводився з перспективи сучасності.

Натомість постулюються новітні романтичні уявлення про історичний час як органічний потік, який може набувати різної подоби: бурхливого водоспаду, стрімкої та могутньої течії, кількох самостійних річищ, спокійної заводі, що майже завмерла у своєму плині тощо. Рух цього потоку у романтичній історіографії визначався ірраціональними засадами: волею божественного Провидіння чи народним Духом.

Помітно змінюється й призначення історика, котрий відтепер не прагне досягнути минуле у дусі всесильного Ratio, а відіграє роль специфічного посередника між Минулим та Сучасним, сакральним і буденним. За афористичним означенням Ф. Шлегеля, «історик є *пророком, зверненим назад*»¹, котрий намагається досягнути минувшину інтуїтивним шляхом. Відтак до інтуїції апелюють не тільки як до методу, а, за великим рахунком, як до кінцевої мети пізнання².

Водночас розмаїття світу історії, представлене у романтичних версіях минувшини, вимагало від історика більш різноманітного інструментарію, ніж за часів просвітницького раціоналізму. Тож дослідницькі канони вчених-романтиків збагатилися за рахунок творчої уяви й споглядання, інтуїтивного прозирання та чуттєвого переживання, здатності до індивідуалізації історичної дійсності і сприйняття певного духовного стану конкретних осіб, спроможності до численних трансформацій різноманітних форм виразу ідей, колективних, масових образів із виключною увагою до просторових і часових характеристик. Означені новації пронизують майже всі сюжетні лінії романтичного історіописання.

Динамічні, багатовимірні реконструкції різноманітних виявів «народного духу» потребували й істотного розширення джерельної бази досліджень. На часі поставали проблеми встановлення ступеня вірогідності значних масивів фактів, себто критики й інтерпретації різноманітних видів історичних джерел.

Визначні зрушення в опрацюванні джерел сталися з впровадженням критичного або історико-філологічного методу. Його фундаторами вважаються німецькі вчені Б. Нібур та А. Г. Геерен. Саме перший із них сформулював відомий девіз «критика та прозирання (проникнення в суть

¹ Шлегель Ф. Із праці «Атенийські фрагменти» // Мислителі німецького Романтизму. – С. 193.

² Вайнштейн О. Л. Историография средних веков. В связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. Допущено ВКВШ при СНК СССР в качестве учебника для высшей школы. – М. –Л., 1940. – С. 152.

чого-небудь, осягнення його розумом. – Авт.)», який в XIX ст. став провідним дороговказом для більшості європейських істориків¹.

Вважають, що саме в культурну добу романтизму розпочинається диференціація критики й герменевтики², себто намічається виразна демаркація між установленням достовірності джерела та його інтерпретацією, потрактуванням.

Отож науково-історична творчість романтиків широко продукувала нові вимоги до історіописання.

Передусім, передбачалося не тільки художнє, а й достовірне написання історії. Відтак стильова формація романтизму постала під гаслом поєднання історії з філологією, ідеї з фактом, яке задовго до появи романтиків сформулював італійський філософ Джамбаттиста Віко³.

Втім, сполучення зазначених вимог у романтичному світобаченні здебільшого реалізовувалося в ірраціональному, амбівалентному вигляді на основі чуттєвого проникнення до сутності речей та явищ, зокрема через фольклорні й етнографічні джерела. Вважалося, що якраз вони і представляють духовну підоснову народу / нації, яку прагнули досягнути в межах «мовної програми» романтизму.

Проте романтики досить успішно засвоювали та переосмислювали й спадщину просвітницької доби, зокрема універсалістські підходи до історії. Щоправда, останні тлумачилися не стільки як наднаціональна інтерпретація минулого в єдиному концептуальному сенсі, скільки як загальна настанова щодо студіювання багатоманітних народних / національних культур.

Зазвичай поширення романтизму на українських теренах розглядають у контексті західних інтелектуальних впливів, іноді за російського, східноєвропейського чи південнослов'янського посередництва. Проте романтична хвиля на національному ґрунті мала й специфічні, унікальні характеристики.

На українських землях, де в народній пам'яті побутували численні перекази про добу Гетьманщини, козацької звитяги та вільного життя, що час від часу потрапляли на сторінки друкованих видань початку XIX ст., романтизм віднайшов плідний ґрунт. Адже тодішня сучасність із тяжкою кріпацькою працею селянства, усталеним, розміреним побутом малоросійського панства, різуче контрастувала з оспіваною славетною минувиною і спогадами про героїчні часи козацтва.

---

¹ Нібур Б. Г. Дрібні історичні й філософські статті: Вступ до лекцій з римської історії (1811) // Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г. Рожина. – [Харків], 1929. – С. 48.

² Ковальчук О. О. Українське історичне джерелознавство доби романтизму / Відп. ред. П. С. Сохань. – К., 2011. – С. 6.

³ Кроче Б. Теория и история историографии / Пер. с итал. И. М. Заславской. – М., 1998. – С. 167.

Зауважимо, що романтизм поширився на українських обширах із помітним часовим запізненням наприкінці 20-х – 40-х роках XIX ст. За висловом Дмитра Чижевського, романтичні віяння на Заході в той час уже майже завмирили, а у слов'ян ще тривалий час лишалися живими й актуальними¹.

«Народ», а з ним і національний характер освіти, літератури, під впливом романтичної школи та політичного лібералізму, підсилені ідеями слов'янського відродження стояли на черзі дня, зробивши *основним настроєм цілого століття народ*», – наголошував Іван Теліга². Відтак в українському контексті романтичні новації, хоч і впроваджувалися на кшталт західних аналогів³, але помітно відрізнялися від них.

Та й інтелектуальний простір імперської Росії суттєво різнився від середовища побутування романтизму в Німеччині чи Франції. Панські мастки, в яких ще жеврів відгомін старих автономістських традицій, малоросійські земляцтва великих, особливо столичних, міст, літературні салони та студентські гуртки, групи поетів, митців, критиків та інших дописувачів навколо т.зв. «товстих», універсальних журналів склали неповторні осередки романтизму.

Зарозом постали і нові інституціональні структури – наукові товариства й асоціації, які суттєво розширили можливості академічної комунікації. Вони творили новий публічний простір модерної доби, який з'явився спершу як доповнення до офіційних форм громадського життя.

З часом ці модерні осередки публічності поступово набувають дедалі більшої ваги, зокрема певною мірою впливають і на урядову сферу. Завдяки їхній появі ширяться неформальні, часто-густо непов'язані безпосередньо зі службовою, урядовою або викладацькою діяльністю, культурні і дослідницькі практики.

Зрештою, соціокультурні контексти поширення романтизму на українських землях в імперії Романових включають досить специфічне поєднання як елементів нової публічності, так і кон'юнктурних урядових настанов. Йдеться про офіційну політику у культурно-освітній сфері щодо Південно-Західного краю у 1830–1840-х роках, яка, за виразом

¹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. – К., 2005. – Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди. – С. 105.

² Теліга І. Куліш-критик (Принцип етнографічної точності) [машинопис статті, Київ, 1920-ті]. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 10, Спр. 18233, арк.2.

³ Грушевський М. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленню: Наук. щорічник за 1927 рік / За ред. К. Грушевської. – К., 1928. – Вип. 1/3. – С. 4.

М. Драгоманова, мала «надати краю *руський вигляд*»¹. На той час у державних колах соціогуманітарні дисципліни, передусім російська словесність, розглядалися як засіб насадження універсальної загальноімперської комунікації та русифікації в регіоні, в якому доволі впливовими залишалися польські освітні і культурні практики².

З огляду на ці обставини й передумови, інтенції українських науковців 30–40-х років XIX ст. досить несподівано сполучилися з тогочасними міністерськими розпорядженнями для установ і навчальних закладів Південно-Західного краю щодо вивчення місцевих старожитностей в антипольському чи допольському сенсі, які поширилися після Польського повстання 1830–1831 рр.³

«Збити польські домагання, як безпідставні, вияснення того старого основного шару українського, це було завданням наукових чергових дослідів, поставлених з гори офіційно місцевим вченим», – підкреслює О. Грушевський⁴. Такі урядові настанови розгорнули своєрідний горизонт можливостей для багатьох учених-гуманітаріїв, які проводили академічні студії з перспективи вивчення «народного духу» й одночасно зберігали / декларували лояльність до імперської влади.

Однак, уже в 40-і роки XIX ст. ситуація помітно змінюється, особливо з погромом кирило-мефодіївських братчиків 1847 р. Відтоді малоросійська минушина розглядається російською бюрократією як неблагонадійна царина наукових дослідів та освітніх, культурних практик, яка містить потенційні, а, іноді, й реальні загрози ідеологічним і навіть державно-політичним засадам імперії Романових.

Таке строкате і калейдоскопічне нашарування різноманітних передумов та кон'юнктурних впливів висуває питання про своєрідність і, власне, сутність українського романтизму.

Вважають, що, попри різноманітні чинники та специфічне соціокультурне підґрунтя, український романтизм протягом першої половини XIX ст. став органічним явищем національного духовного, культурного та наукового життя⁵. Причини такого феноменального успіху та тривалої популярності романтизму як одного з «великих стилів» (від другої половини 20-х до 70–80-х років XIX ст.), очевидно слід шукати в його динамічній і багатовимірній інтелектуальній основі.

¹ Драгоманов М. Евреи и поляки в юго-западном крае. По новым материалам для юго-западного края // Вестник Европы. – 1875. – № 7. – С. 155.

² Біленький С. Російська словесність в університеті Св. Володимира: між наукою і політикою // Пам'ять століть. – 1999. – № 4. – С. 96.

³ Максимович М. Письма о Кіеве и Воспоминания о Тавриде. – СПб., 1871. – С. 39, 86.

⁴ Грушевський О. З київської історіографії 1840-х рр. [машинопис статті] // ІР НБУВ, Ф. 10, Спр. 17182, арк. 7.

⁵ Легеза С. В. Романтизм і українська історіографія: методологічний аспект: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.06 / Дніпропетров. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 1–2.

Вона дозволяла не тільки інтегрувати суспільні запити та культурно-освітні вимоги тогочасного українства до національного Відродження, а й формувати світоглядні і ціннісні орієнтири в умовах соціальних, культурних та духовних трансформацій.

Більше того, романтизм став тим ферментом, який привніс європейські інтелектуальні та світоглядні впливи в Україну і спричинився до початку нового етапу українського Відродження, пов'язаного з кирило-мефодіївськими братчиками на Наддніпрянщині та Руською трійкою в Галичині. Не випадково тодішній український рух досить часто називають «молодим» або «новим»¹ і порівнюють з «Молодою Європою» (1834), заснованою Дж.Мадзіні. У цьому ж річищі «Книгу буття українського народу», автором якої вважають М. Костомарова, співставляють із «Книгами польського народу і польського паломництва» (1832) А. Міцкевича та «Книгою народу» (1838) Ф. де Ламенне².

Взагалі український романтизм мав поліфункціональне призначення: 1) як каталізатор національної міфотворчості; 2) як інструмент для оформлення та висунення суспільно-політичних і культурницьких програм; 3) як месіанський репрезентант української ідеї на теренах слов'янства та Європи; 4) як спосіб актуалізації історичних традицій, що формували національну свідомість; 5) як інтелектуальне підґрунтя для творчості багатьох українських учених та одна зі стильових моделей функціонування тогочасної історіографії.

Врешті-решт, романтизм спричинився до перших спроб самоусвідомлення українства та, власне, запустив модерний проект «винайдення» України!

Ця функціональна синкретичність зумовила побутування романтизму на українських теренах від 1820-х років до початку ХХ ст. Заразом поліфункціональність, специфічність умов поширення українського романтизму породжували багатство мотивацій, а також розмаїті, інколи незвичні інтелектуальні сполучення у поглядах тодішніх науковців. Відтак романтичне світосприйняття досить часто гармонійно поєднувало як ірраціональні та ідеалістичні засади, так і елементи пізньопросвітницького раціоналізму, класицизму та позитивізму.

На відміну від перших десятиліть ХІХ ст. український учений-романтик 30–50-х років зазвичай був дослідником із солідною професійною підготовкою, хоч і не завжди фаховим істориком (наприклад, М. Максимович). Утім, на теренах українського історіописання представлені

---

¹ Драгоманов М. Малоруський інтернаціоналізм // З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. – Wien, 1922. – С. 165.

² Козак С. Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське братство. – Ів.-Франківськ, 2004. – С. 7.

і талановиті аматори, серед яких чільне місце посідає самобутня постать Пантелеймона Куліша.

Стильові домінації романтизму істотно розширили дослідницький інструментарій істориків та інтелектуалів-гуманітаріїв, у середовищі яких циркулювали – мовознавча, літературна, етнографічна, а, згодом, архівна, археографічна, археологічна та інші практики. Останні досить часто побутували не стільки як домінуючі напрями діяльності, скільки як своєрідне поєднання різних складових в історичному письмі.

Це сполучення продукувало новітні дослідницькі інтенції, які не віднайшли належного місця в космополітичному проекті російського гранд-нарративу або представлялися в його межах як периферійні явища. Наразі в студіях українських романтиків на перше місце висувалися проблеми індивідуального, національного, регіонально-провінційного, мистецько-естетичного, особливого, специфічного і навіть екзотичного та містичного вимірів української минувшини, які здебільшого нівелювалися, ігнорувалися чи вважалися маргінальними на полі імперського історіописання.

На часі поставали питання про співвіднесення ритму культурного й суспільного буття, історичного часу не тільки з почуваннями масового, колективного героя, а і з життям окремої особистості, її складним внутрішнім світом. Відтак розуміння неповторності і мінливості українського минулого вносило нові масштаби та критерії вартості щодо її трактування й репрезентації.

М. Максимович: природник на полі соціогуманітаристики

Одним з найвідоміших репрезентантів української романтичної історіографії був природник та гуманітарій Михайло Максимович.

Його світосприйняття та погляди, переважно тлумачать у руслі інтелектуальних впливів тогочасної німецької думки, передусім натурфілософії Фрідріха фон Шеллінга¹. Зокрема, російський історик

---

¹ Письмо М. П. Погодина (28 августа 1871) // Юбилей М. А. Максимовича (1821–1871) / 2-е изд. – СПб., 1872. – С. 52; Житецький І. Життя М. О. Максимовича // Україна. – 1927. – № 6. – С. 15; Острянин Д. Світогляд М. О. Максимовича. – К., 1960. – С. 37, 138; Белодед В. Д., Буслинский В. А., Бычко А. К. и др. Философская мысль в Киеве: (историко-философский очерк). – К., 1982. – С. 191; Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. – К., 1986. – С. 12–14, 39; Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ -Кембридж, 1991. – С. 6; Томенко М. В. «Ширий малоросіянин» – видатний вчений (Михайло Максимович) // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994. – С. 81–82; Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. – К., 1997. – С. 29; Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С. 273.

Павло Мілюков навіть обстоює думку, що М. Максимович став шеллінгіанцем¹.

У світлі такої філософської візії людський світ сприймався як продукт художньої творчості Божого Провидіння, а будь-який витвір мистецтва – як його мікрокосм. Адже шеллінгіанська натурфілософія спиралася на ідею єдності світу та його мистецько-художнього осягнення. Відтак Людина розглядалася як вища мета Природи, а метафізичні пошуки народного духу на шляху до свободи тлумачилися як сутність тодішньої науки².

Вважають, що з ідеями німецького філософа М. Максимович ознайомився за посередництвом московського професора фізики та агробіолога Михайла Павлова та плеяди його послідовників³.

Утім, незважаючи на майже повну однастайність різних дослідників щодо витоків інтелектуальних впливів, питання про сполучення тих чи інших складових у світосприйнятті М. Максимовича, його роль в українському історіописанні і досі залишаються дискусійними.

Зокрема, щодо поглядів ученого циркулюють розмаїті, часом суперечливі тлумачення: гармонійне сполучення «ідеалістичного народолюбства», раннього слов'янофільства 1830-х років та «визнання великої ваги всебічної європейської освіти» (Г. Житецький)⁴, історик-реаліст і, водночас, соціальний традиціоналіст-консерватор стосовно «тисячолітнього будівництва народу» (М. Грушевський)⁵ та ін.

Заразом М. Максимовича розглядають як «поміркованого українофіла», але не в пізньому значенні цього терміна (О. Пипін)⁶, «теоретика-етнографа» (І. Стешенко)⁷, «історика-аналітика» (П. Клепацький)⁸, філолога-критика історичних праць (І. Крип'якевич)⁹, «героїчного наукового анахорета (самітника. – *Авт.*)» (О. Гермайзе)¹⁰, «основоположника народницького

¹ Мілюков П. Главные течения русской исторической мысли / 3-е изд. – СПб., 1913. – С. 262.

² Шеллинг Ф. Із праці «Про суть німецької науки» // Мислителі німецького Романтизму. – С. 354–355.

³ Бобров Е. А. Философия в России: Материалы, исследования и заметки. – Казань, 1900. – С. 600–601; Барсуков Н. Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. А. Максимовича к князю П. А. Вяземскому: Предисловие // Старина и новизна: Историч. сб., издаваемый при обществе Ревнителеев русского исторического просвещения в память императора Александра III. – СПб., 1901. – кн. 4. – С. 15; Николай Полевой: Материалы по истории русской литературы и журналистики тридцатых годов / Ред. и вступ. ст. В. Орлова. – Л., 1934. – С. 177.

⁴ Житецький І. Вказ. праця. – С. 16.

⁵ Грушевський М. «Малороссийские песни» Максимовича... – С. 5, 10–11.

⁶ Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 4 Т. – СПб., 1891. – Т. 3: Этнография малорусская. – С. 320.

⁷ Стешенко И. Михаил Александрович Максимович (К столетию годовщины его рождения) // Киевская старина. – 1904. – № 9. – С. 354.

⁸ Клепацький П. М. О. Максимович як історик // Україна. – 1927. – № 6. – С. 84.

⁹ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII ст. – Львів, 1923. – С. 34–35.

¹⁰ Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – № 5. – С. 18.

напрямку» (Н. Полонська-Василенко)¹ і навіть як «хрещеного батька» українського Відродження (І. Лисяк-Рудницький)².

Таке розмаїття громадських і академічних ролей М. Максимовича безперечно продукує чимало питань. Очевидно, що відповіді на них варто дошукуватися у його численних текстах та різноманітних культурних, освітніх і дослідницьких практиках.

Ключовим моментом у світоглядній еволюції М. Максимовича є його несподіване перетворення з московського природника в київського, а, пізніше, наддніпрянського гуманітарія-історика, яке ще й дотепер нез'ясоване повною мірою. Вочевидь, саме ця метаморфоза стала тим інтелектуальним сплавом, завдяки якому сформувалися самобутні погляди цього вченого.

Перший прижиттєвий біограф М. Максимовича, відомий бібліограф та літературознавець Степан Пономарьов стверджував, що в цій трансформації «травника» (як називали юнака тогочасні приятелі) в філолога й історика важливу роль відіграли його публічні виступи «Об участии Московского университета в просвещении России» (1830) та «Речь о русском просвещении» (1832)³. Вони якраз і виявили його широкі дослідницькі устремління на ниві соціогуманітаристики.

Проте зацікавлення цієї проблематикою споглядаємо в майбутнього вченого ще в юнацькі часи. Адже М. Максимович як представник дрібного малоросійського дворянства, яке походило з козацької старшини нижчого та середнього рангу, перебував під благодатною опікою родичів-українців – дядьків Тимківських. Останні зробили успішні кар'єри на російській урядовій службі та в академічному світі⁴.

Зокрема, слід згадати: Іллю Федоровича, доктора права і філософії, професора Харківського університету і одного із засновників Новгород-Сіверської гімназії, в якій навчався М. Максимович; Романа Федоровича, професора грецької і римської словесності Московського університету; Єгора Федоровича, знаного російського дипломата й автора тритомних записок про подорож до Китаю; Василя Федоровича, письменника та губернатора Бессарабії⁵.

---

¹ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія / На правах рукопису; вступ. ст. В. Янева. – Мюнхен, 1971. – С. 67.

² Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 Т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. – К., 1994. – Т. 1. – С. 31.

³ Пономарев С. Михаил Александрович Максимович: (Биографический и историко-литературный очерк). – СПб., 1872. – С. 11.

⁴ Марченко М. І. Українська історіографія: (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 196.

⁵ М. М. [Максимович М.] Воспоминание о Тимковских // Киевская старина. – 1898. – № 11. – С. 260–272.

Отже, сфера гуманістичних та суспільних наук не була для юнака terra incognita, як і кар'єрні перспективи імперського чиновника чи урядовця.

Скажімо, в червні 1819 р. на публічному іспиті в Новгород-Сіверській гімназії він виступив з промовою «Об истинном просвещении»¹. Та й перші два роки М. Максимович навчався на словесному відділенні Московського університету, яке обрав, як припускають, за наполяганням свого дядька Р. Тимківського².

Зауважимо, що останній був відомим дослідником «Слова о полку Ігоревім». Ці зацікавлення він прищепив і своєму племіннику³. У рецензії 1833 р. М. Максимович згадував, що студії та матеріали Р. Тимківського, присвячені цій давньоруській пам'ятці, були втрачені після його смерті⁴.

Проте юнацькі мрії стати ботаніком взяли гору. 1821 р. М. Максимович перейшов на фізико-математичне відділення Московського університету⁵. Здавалося б, що первісні гуманітарні устремління залишилися на маргінесі інтересів початкуючого студента, який швидко став відомим московським природознавцем.

Але культурні та дослідницькі практики М. Максимовича повертають його погляди до садів Мінерви, зокрема на ниву словесності.

Сучасні дослідники пояснюють таке швидкоплинне перетворення науковця-природника в гуманітарія поєднанням різних спонукальних мотивів, зокрема ірраціональним, ідеалістичним потягом до українських коренів та кар'єризмом академічного вченого⁶.

Втім, цей процес не був миттєвим актом дії і відбувався поступово у руслі різних чинників та передумов.

Мистецько-естетичні та літературно-художні захоплення молодого М. Максимовича виявилися ще в його працях ученого-натураліста, в яких

---

¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Московского университета за истекающее столетие, со дня учреждения января 12-го 1755 года, по день столетнего юбилея января 12-го 1855 года, сост. трудами проф. и преподавателей, занимавших кафедры в 1854 г. и расположенный по азбучному порядку. – М., 1855. – Ч. 2. – С. 3.

² Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича // Україна. – 1927. – № 6. – С. 37–38; Короткий В. «Старий українець» Михайло Максимович // Максимович М. У пошуках омріяної України: Вибр. українознавчі твори / Упоряд. та вступ. ст. В. Короткого. – К., 2003. – С. 10.

³ Данилов В. В. М. А. Максимович в работе над «Словом о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: Сб. исслед. и ст. под ред. чл.-кор. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. – М. -Л., 1950. – С. 284.

⁴ Максимович М. Рец. на кн.: Песнь Ополчению Игоря Святославича, Князя Новгород-Северского. Переведенная с древнего русского языка XIII столетия Александром Вельтманом. – М.: В тип. Селивановского, 1833. – 50 С. // Фризман Л. Г., Лахно С. Н. М. А. Максимович – литератор. – Харьков, 2003. – С. 373.

⁵ Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. – С. 18–19.

⁶ Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. – К., 1999. – С. 124.

спостерігаємо відлуння шеллінгіанських уявлень про природу як творчу роботу Духу. Зокрема, в одній зі своїх природознавчих студій він схарактеризував природу як «храм, повний незлічених виразів думок Художника Всевишнього»¹.

Таке художнє відтворення природничого матеріалу не залишилося поза увагою як сучасників, так і дослідників його творчості. Приміром, російський драматург Микола Чаєв назвав працю М. Максимовича «Размышления о природе» (М., 1833) «поемою про природу»².

Наразі слід згадати й про активну участь М. Максимовича в неформальному просторі тогочасного публічного життя Москви – літературно-філософських салонах, наукових товариствах та часописах.

Зауважимо, що вже в травні 1820 р. студент першого року навчання М. Максимович був запрошений як перекладач творів Горация на звання обід до письменника Володимира Філімонова, на якому познайомився з Миколою Полевим – майбутньою зіркою російського історіописання. Щоправда, до цього запрошення спричинилася письмова рекомендація його дядька Р. Тимківського³.

Однак, незабаром молодий провінціал здобуває незаперечний успіх завдяки своїм природознавчим публікаціям. Він бере участь у літературно-філософських вечорахлюбомудрів князя В. Одоєвського, який разом з шеллінгіанцем В. Кюхельбекером видавав відомий альманах «Мнемозина» (1824–1825, 4 книги)⁴, з'являється на літературних четвергах поета Семена Раїча та відвідує знаменитий салон Євдокії Єлагіної⁵.

Так, протягом 1820-х років відбувається різюча метаморфоза «молодого хохлика», як охарактеризував М. Максимовича при першій зустрічі М. Погодін⁶, в знаного науковця та літературного діяча.

У Москві М. Максимович виявляє себе як вправний рецензент та полеміст. Він пише не тільки на природничі теми, а й порушує питання літератури, етнографії, фольклористики, історії та філософії.

Приміром, молодий адепт природознавства прорецензував книгу Івана Кульжинського «Малороссийская деревня» (М., 1827), в якій гостро засудив ідилічні мотиви у висвітленні тогочасної України. Водночас рецензент висловив досить цікаве спостереження про поєднання в психічному характері

¹ Максимович М. Размышления о природе / 2-е изд., поправ. и доп. – К., 1847. – С. 2.

² Чаев Н. Михаил Александрович Максимович (Прочтено в публичном Заседании Общества Любителей Российской Словесности 23-го Марта 1874 года, посвященном памяти Максимовича) // Русский архив. – 1874. – кн. 2. – Стб.1062.

³ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. – СПб., 1889. – кн. 2. – С. 95–96.

⁴ Чаев Н. Указ. соч. – Стб.1058; Фризман Л. Г., Ляхно С. Н. Указ. соч. – С. 11.

⁵ Савченко Ф. Вказ. праця. – С. 42. Аронсон М., Рейсер С. Литературные кружки и салоны / Ред. и предисл. Б. М. Эйхенбаума. – Л., 1929. – С. 123, 159; Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. – С. 24–25.

⁶ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. – СПб., 1888. – кн. 1. – С. 62–63.

українців трьох видів «первісного життя»: наїзницького, пастушачого та землеробського¹.

У 1829 р. М. Максимович виступає на захист поеми О. Пушкіна «Полтава». Він спростовує закиди Фадея Булгаріна та інших критиків, які звинувачували поета в неправдоподібності зображення історичних постатей, зокрема І. Мазепи.

Коментарі М. Максимовича, хоч і виказують дещо однобічну, полемічну спрямованість цієї розвідки, але й демонструють його тогочасні роздуми щодо української історії та її дійових осіб.

Зокрема, автор досить своєрідно трактує «зраду» гетьмана І. Мазепи. «Даремно припускати, щоб такі злочинні дії хилилися до визволення Малоросії для її добра: він не мав того на увазі та хотів зробити незалежною для себе, свою незалежність хотів ствердити він, оволодівши Малоросією», – зазначає М. Максимович². В іншому місці він досить критично відгукується про І. Іскру та В. Кочубея, зокрема наголошує, що їх варто віднести до «страждальців», а не героїв малоросійської історії³.

Та найбільшу популярність принесла М. Максимовичу збірка «Малороссийские песни» (М., 1827), завдяки якій він спізнався з М. Гоголем, В. Жуковським, О. Пушкіним та багатьма іншими письменниками, поетами й інтелектуалами⁴. Причому думки автора-укладача про відображення в піснях «народного духу», висловлені в передмові до цього видання, були досить прихильно сприйняті російською освіченою публікою, зокрема відомим критиком Степаном Шевиричем⁵.

Дехто з дослідників вважає, що ані «Украинские народные песни» (М., 1834), ані «Сборник украинских песен» (К., 1849), видані М. Максимовичем, так і не змогли зрівнятися з тим феноменальним успіхом, який мала збірка 1827 р.⁶

Зокрема, учень та особистий секретар М. Грушевського, історик Федір Савченко вважав, що саме «Малороссийские песни» спокусили М. Максимовича перетворитися із «професора-ботаніка на ректора-словесника»⁷.

¹ Пец-Галуховский Н. [Максимович М.] Рец. на кн. : Кулжинский И. Малороссийская деревня. – М., 1827. – IX, 136 С. // Московский телеграф. – 1827. – Ч. 13, № 3. – С. 231.

² Максимович М. О поэме Пушкина «Полтава» в историческом отношении [передрук з журналу «Атеней». – 1829. – Ч. 2, № 6. – С. 501–515] // Киевская старина. – 1899. – № 5. – С. 254.

³ Там же. – С. 256.

⁴ Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики... – С. 113.

⁵ С. Ш. [Шевырев С.] Рец. на кн. : Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – М. : Тип. Августа Семена, 1827. – XXXVI, 234 С. // Московский вестник. – 1827. – Ч. 6, № 22. – Отд. : Критика. – С. 311.

⁶ Фризман Л. Г., Лахно С. Н. Указ. соч. – С. 99.

⁷ Савченко Ф. Вказ. праця. – С. 25

Однак, побутують і інші погляди. Приміром, літературознавець В. Данилов більш високо оцінював видання 1834 р. Зокрема, він тримався думки, що це була перша збірка пісень, в якій систематично відображено культурно-історичне життя України за сорок років до публікації В. Антоновичем та М. Драгомановим «Исторических песен малорусского народа» (К., 1874–1875. Т. 1–2)¹.

Пізніше науковці віднайшли чимало огріхів в етнографічних збірках М. Максимовича. Це визнавав і їхній укладач.

За свідченням М. Костомарова, навесні 1872 р. під час зустрічі у С.-Петербурзі «поважний старець» сам зізнався в тому, що в московську добу (1819–1834) він був недостатньо знайомий із «духом народної малоруської поезії» та припустився низки помилок².

Втім, як у долі М. Максимовича, так і всього українства збірка 1827 р. мала величезне значення. Адже вона стала каталізатором тієї хвилі етнографічних дослідів, з якою, власне, пов'язують початок ери українського романтичного народництва ХІХ ст.³

Врешті, видання 1827 та 1834 рр., мабуть, варто радше розглядати не як єдиний визначальний чинник в означеній метаморфозі молодого вченого, а в загальному контексті його побутування у Москві.

Зауважимо, що М. Максимович виступав не тільки в ролі академічного вченого-природника, популяризатора, етнографа, критика та полеміста, а навіть як видавець-редактор. За висловом М. Драгоманова, літературна діяльність М. Максимовича розпочалася саме за доби романтизму⁴.

Протягом 1830–1834 рр. М. Максимович видав літературний альманах «Денница» (3 випуски). На сторінках цього видання знаходимо чимало славетних імен, переважно письменників, поетів та критиків пушкінської плеяди: С. Аксаков, Є. Баратинський, О. Вельтман, П. В'яземський, Ф. Глінка, А. Дельвіг, І. Кіреєвський, М. Погодін, О. Пушкін, Ф. Тютчев, О. Хом'яков, С. Шевирьов, М. Язиков та ін.⁵

В альманасі також представлено низку цікавих спостережень М. Максимовича як літературного критика. Зокрема, в огляді російської

---

¹ Данилов В. Другий збірник українських пісень М. О. Максимовича з 1834 року // Україна. – 1929. – № 37: (жовт./листоп.). – С. 22.

² Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы. Рец. на кн. : Исторические песни малорусского народа, с объяснением В. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый // Вестник Европы. – 1874. – № 12. – С. 628 (прим. 1).

³ Грушевський М. Сто літ українського народництва... – С. 4; Козак С. Михайло Максимович і формування романтичної думки в Україні // Journal of Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. 9, no. 1. – P. 3–32.

⁴ Драгоманов М. Промова про М. А. Максимовича // Драгоманов М. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Львів, 1899. – Т. 1. – С. 53.

⁵ Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича... – С. 37–38; Фризман Л. Г., Лахно С. Н. Указ. соч. – С. 28, 69.

словесності за 1830 р. він розглядає появу перших двох томів «Истории русского народа» (М., 1829–1830), автором яких був М. Полевий. Причому рецензент слушно характеризує останні як першу спробу написання «філософської історії Росії»¹.

Власне, досвід видання «Денницы» пізніше добре прислужився М. Максимовичу як редактору-видавцю альманахів «Киевлянин» (3 випуски 1840, 1841 та 1850) та «Украинец» (2 випуски 1859 та 1864).

Така активність та неабиякі успіхи не тільки на академічних теренах, а і в новому публічному просторі старої російської столиці виявляють незвичайну комунікативність М. Максимовича. Зокрема, він плідно спілкувався не тільки з університетськими колегами та блискучими московськими інтелектуалами з численних літературно-філософських салонів і гуртків, а й з постатями, котрі уособлювали та репрезентували крайні суспільні полюси тогочасної Росії.

Приміром, М. Максимович здобув прихильність як консервативного президента тодішньої Імператорської Академії наук, майбутнього міністра народної освіти С. Уварова, так і молодих російських радикалів О. Герцена та М. Огарьова².

Він цікавився й творчістю родоначальника польського романтизму А. Міцкевича, з яким, мабуть зустрічався у Москві. Зокрема, М. Максимович присвятив йому спеціальну розвідку. Вважають, що автор подарував її С. Раїчу³. Зауважимо, що протягом січня–лютого 1894 р. Агатангел Кримський на прохання Івана Франка розшукував статтю М. Максимовича «Воспоминания о пребывании в Москве Мицкевича» у місцевих антикварів та книгопродавців⁴.

Воднораз московську публіку заінтригували літературні здібності та вправність М. Максимовича як оратора, які помітили і в його привселюдних промовах, і на лекційних викладах⁵. Недаремно сучасники вважали, що він має виняткові здібності до професури, зокрема володіє даром слова⁶.

За автобіографічним свідченням ученого, його університетські виклади відзначив сам С. Уваров⁷. Відтак у листі від 14 березня 1834 р.

¹ Максимович М. Обзорение русской словесности за 1830 год // Фризман Л. Г., Лахно С. Н. Указ. соч. – С. 363.

² Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики... – С. 116; Фризман Л. Г., Лахно С. Н. Указ. соч. – С. 189.

³ Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. – С. 10.

⁴ Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах / Гол. редколегії І. К. Білодід; ред. тому С. Д. Зубков. – К., 1973. – Т. 5, кн. 1: Листи (1890–1917). – С. 136, 142.

⁵ Житецкий И. Первый ректор Киевского университета М. А. Максимович // Русская школа. – 1904. – № 10/11. – С. 47.

⁶ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. – СПб., 1893. – кн. 7. – С. 268.

⁷ Максимович М. Автобиография // Максимович М. Киев явился градом великим...: Вибр. українознавчі твори / Упоряд. В. Замлинський; авт. прим. І. Бутич; передне слово В. В. Скопенка. – К., 1994. – С. 398.

до С. Уварова, вже як міністра, ботанік М. Максимович із достатньою певністю відзначає: «словесність не була для мене чужим предметом, що я іноді брав у ній деяку участь, про це відомо вашому превосходительству»¹.

Отож, у світлі таких розмаїтих дослідницьких, культурних та освітніх практик позірна швидкоплинна метаморфоза природника в гуманітарія не видається зовсім несподіваною, а виглядає як досить умотивований, хоч і поступовий вибір. Це перетворення пов'язане з успішним входженням М. Максимовича у московський неформальний публічний простір, який відкрив молодому науковцю інші можливості та перспективи, ніж кар'єра університетського професора ботаніки.

Загалом наукові інтереси М. Максимовича формувалися на перехресті кількох мотиваційних потоків: західні впливи і публічне середовище московських інтелектуалів та літераторів 1820-х – початку 1830-х років, ідеалістичний потяг до малоросійських коренів і щира загальноросійська лояльність, блискуча кар'єра університетського професора в Москві та Києві, яка разюче контрастувала з майбутнім становищем приватного вченого-відлюдника на Михайловій горі, сполучення різноманітних практик природника, гуманітарія, популяризатора та редактора-видавця в одній особі тощо.

За влучним означенням М. Драгоманова, вчений належав до діячів «Жуковсько-Пушкінської доби», хоч і мав багато «живих зацікавлень, які пов'язували його з інтересами наступних поколінь»².

Зауважимо, що образ М. Максимовича як науковця зазвичай пов'язувався з універсалізмом³, який за радянських часів плавно трансформувався в тезу про вченого-енциклопедиста.

Почасти до виникнення таких уявлень спричинився й сам М. Максимович, оскільки він обстоював думку у дусі шеллінгіанства, що вчений має поширювати єдиний та універсальний погляд на весь об'єкт дослідження. Зокрема, автор визначав науку як «виклад наших знань про який-небудь предмет, представлений систематично, в послідовному порядку»⁴.

Знання розглядалися М. Максимовичем як необхідний продукт Розуму, закладений і організований природою в Людині. З цими уявленнями,

---

¹ Данилов В. М. О. Максимович на київській кафедрі [лист до С. С. Уварова від 14 березня 1834 р. та інші матеріали] // Україна. – 1929. – № 34: (трав./черв.). – С. 93.

² Драгоманов М. Михаил Александрович Максимович (некролог) // Вестник Европы. – 1874. – № 3. – С. 453.

³ Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості // Єфремов С. О. Літературно-критичні статті / Упоряд., передм. і прим. Е. С. Соловей. – К., 1993. – С. 319–320.

⁴ Максимович М. А. Записки из Естественной Истории, составленные М. М. [автограф, вересень 1826] // ІР НБУВ, Ф. 32, Спр. 381, арк.2.

очевидно, і пов'язана його спроба поширити універсалістські підходи щодо навколишнього світу, що випливає з шеллінґіанського принципу полярності в розумінні природи, як продукту, так і суб'єкта дії.

Водночас така універсальність не заважала сприймати вченому навколишній світ у специфічних, особливих та індивідуальних образах. Зокрема, вважають, що саме М. Максимович увів до природничої літератури термін «особень» (рос. *особь*). Ця дефініція заступила цілу низку інших понять: «неподільне», «індивідуум» та навіть російське *индивидуум*¹, які до того часу побутували у багатьох текстах.

Наслідуючи та розвиваючи філософську систему Фрідріха фон Шеллінґа та Франца фон Баадера М. Максимович особливе місце відводить історії, зокрема підкреслює, що «в наш час найголовніші її (філософії. – *Авт.*) питання пов'язані з наукою історії. Від того філософія була схоластичною, формалістичною, матеріалістичною, критичною, містичною і т.п.; і нарешті вона одержує характер історичний»².

Наразі вчений відзначає історичність, а деякою мірою й ірраціональність самого процесу пізнання, хоч і вказує на його обмеженість. «Розум наш тепер уже вимагає знання не логічно-негативного, а історично-позитивного, – наголошує автор, – воліє судити не за законами можливості й необхідності свого часткового, обмеженого розуміння, але за подіями дійсними, які часто незрозумілі, дивні для нашого розуму й перевищують його, бо походять від Розуму Всевишнього...»³.

Таке акцентування М. Максимовича на ролі історії привертає увагу і сучасних науковців⁴. Одні дослідники слушно наголошують на діалектичності мислення М. Максимовича⁵, інші навіть вважають його прибічником діалектичного історизму⁶.

Зауважимо, що побутують навіть думки про стильовий перехід ученого від «розквітлого романтизму» до позитивізму⁷. Причому аргументації цієї тези спирається на міркування В. Антоновича⁸, подані у робочих матеріалах

¹ Данилов В. В. М. А. Максимович в работе над «Словом о полку Игореве»... – С. 291.

² Максимович М. Письмо о философии. – М., 1833. – С. 9.

³ Його ж. Про значення та походження слова // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1/2. – С. 199–200.

⁴ Бойко Н. І. Вчений-енциклопедист М. О. Максимович як історик України: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Чернівецьк. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – С. 5, 12–13.

⁵ Жмир В. М. О. Максимович – патріарх новітньої української науки // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1/2. – С. 191.

⁶ Біленький С. Інституційна генеза та історичні об'єкти дискурсу гуманітарних дисциплін у Київському університеті між 1834–1850 роками // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки й культури. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 247–248.

⁷ Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: Школи, постаті, проблеми. – К., 2004. – С. 163.

⁸ Антонович В. Б. Значение исторических трудов М. А. Максимовича [автограф доповіді]. – ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 7920, арк. 1–13в.

щодо впровадження М. Максимовичем «позитивного методу» та «створення нової течії у вивченні місцевої історії»¹.

Втім, мабуть, варто вести мову про самотутнє сполучення у творчості М. Максимовича романтизму з пізньопросвітницьким раціоналізмом. Адже останній в типологічному плані подібний до першої хвилі позитивізму. Відтак німецький філософ та історик Ернст Трельч стверджував, що позитивізм виник на ґрунті ідей англо-французького Просвітництва².

Вочевидь, риси інтелектуальної спорідненості просвітницького раціоналізму та позитивізму і спричинилися до такого витлумачення поглядів М. Максимовича. Зрештою, світ історії у представленні українського вченого виглядає надзвичайно динамічним, розмаїтим та суперечливим. На його думку, найважливішими чинниками історичного процесу є наука і культура, а за великим рахунком – просвітництво.

Цей термін М. Максимович інтерпретує досить своєрідно: *«Просвітництво є найкраще надбання в цьому житті для душі людської, рівно як буття (курсив М. Максимовича. – Авт.) є найкоштовніший дар для кожної істоти»*³.

Відзначимо, що таке розуміння «просвітництва» як абсолютної цінності відразу корегується самим автором. Зокрема, він протиставляє «просвітництво» іншій засадній складовій – «Руському духу».

Проте ця опозиція не є тотальною, а стосується тих європейських «хворобливих шквалів пристрастей і помилок», від яких зміг оборонити та захистити себе «Руський дух» наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Однак, навіть така неповна контраверсія дає М. Максимовичу підстави стверджувати, що *«Росія, до цього вихованка та наслідувачка Європи, нині здається починає переходити до внутрішнього життя свого духу, щоб зробитися самостійною»*⁴. Відтак автор поглиблює цю опозицію й протиставляє «Руський дух» ідеї космополітизму («всесвітнього громадянства»), що була вельми популярною серед багатьох мислителів-просвітників⁵.

---

¹ Короткий В. Взаємини М. Максимовича та В. Антоновича (До питання тягlosti української історіографічної традиції) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 120–121.

² Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории: Пер. с нем / Отв. ред. и авт. послесловия Л. Т. Мильская. – М., 1994. – С. 309–310.

³ Максимович М. Речь о русском просвещении, говоренная Адъюнктом Михаилом Максимовичем на Собрании имп. Московского университета, 1832 года 12 января. – М., 1832. – С. 6.

⁴ Там же. – С. 11.

⁵ Там же. – С. 13–14.

Утім, М. Максимович уточнює і подає власне тлумачення поняття «просвітництва», в якому знаходимо відголос неоплатонізму та етично-релігійної традиції. «...істинне просвітництво складається не в одному зверненні та розвитку розуму пізнанням, – це тільки *вченість*; (курсив М. Максимовича. – *Авт.*) воно потребує ще релігійно-морального виховання серця й волі. Таким чином, істинне просвітництво полягає в повному та гармонійному вдосконаленні людини, в погодженні знання та дії», – стверджує вчений¹.

Зауважимо, що впливи неоплатонізму, які досить часто називають «філософією серця», спостерігаємо і в його міркуваннях щодо людських почуттів.

Приміром, М. Максимович обстоює думку, що «почуття взагалі представляють цілість нашої духовної діяльності. Серце (підкреслення М. Максимовича. – *Авт.*). Серце є орган почувань як зовнішніх явищ світу, так і внутрішніх подій»². Заразом він відводить особливу роль естетичному почуттю, яке вирізняє з-поміж інших, зокрема навіть від релігійного почуття³.

В іншій праці М. Максимович конкретизує уявлення про просвітництво, зокрема наголошує на його масовому, народному вимірі. «*Міру просвітництва* будь-якої країни складає не кількість учених голів, у кабінетах і фоліантах яких науки вдосконалюються та живуть, як відлюдники у своїх келіях. Тоді науки складають просвітництво, коли вони поширюються, рухаються, зростають *у розумі всього народу* та його поліпшують», – наголошує автор⁴.

Зрештою, варто ввести мову про суттєву трансформацію самої дефініції «просвітництво» в його рецепції. Адже вчений тлумачить її в царині Духу, як надіндивідуальний творчий акт.

Наприклад, в одній зі студій він розглядає Київ як центр «духовного просвітництва руського»⁵, а в іншій – відзначає, що навіть початки просвітництва мали духовний характер⁶.

Отже, в авторському розумінні просвітництва помічаємо сполучення як колективних, так і індивідуальних мотивів, а також моральних та релігійних

¹ Там же. – С. 17.

² Максимович М. А. О чувстве вообще. Об эстетическом чувстве. Глава 2. [автограф, робочі матеріали 1840-ї] // ІР НБУВ, Ф. 32, Спр. 406, арк.1.

³ Там же. – Арк.2.

⁴ Максимович М. Об участии Московского университета в просвещении России. Речь, говоренная Адъюнктом М. Максимовичем в Университетском Собрании 1830 г. 12 января // Русский зритель, журнал истории, археологии, словесности и сравнительных костюмов (М.). – 1830. – Ч. 6, № 21/22. – С. 8–9.

⁵ Его же. Об участии и значении Киева в общей жизни России // Собр. соч. М. А. Максимович: В 3 Т. – К., 1877. – Т. 2: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – С. 20.

⁶ Его же. Об участии Московского университета... – С. 4.

чинників. Саме вони не тільки складають основу його трактування просвітництва, а й формують романтичне підґрунтя світосприйняття й поглядів М. Максимовича.

Про те наскільки впливовими є означені світоглядні й інтелектуальні засади свідчить, наприклад, чотирьохчленна періодизація історії російської словесності, висунута М. Максимовичем: перший період (стародавній) – 60-ті роки IX – третя чверть XIII ст.; другий (середній) – остання чверть XIII ст. – XVII ст.; третій (новий) – XVIII ст. – перша чверть XIX ст.; четвертий (новітній або сучасний), який розпочався з царювання Миколи I¹.

Власне, засади цієї періодизації спираються на метафізичну ідею побутування «Руського духу». Останній з другої половини IX ст. зазнає внутрішнього перетворення (давньоруська держава, введення християнства) і створює особливий, Руський світ, що поширюється з Києва на всю Русь та організовує її внутрішню, духовну єдність².

Проте, окремі періоди вирізняються автором за зрушеннями, що сталися не тільки в суспільно-політичній та державній сфері, а і в просвітництві. Зокрема, другий період М. Максимович виділяє не тільки за його удільним устроєм, а й за впливами греко-римського та латино-західного просвітництва³.

Початок третього періоду вчений відносить до доби єдності Росії та перетворень Петра I та Катерини II за новосвропейським зразком⁴. Натомість четвертий період М. Максимович пов'язує з «відродженням і зростанням устремління до *самобутнього та своєрідного* розкриття *Руського духу* (курсив М. Максимовича. – Авт.) у всіх галузях життя»⁵.

Насамкінець, автор навіть тлумачить представлену періодизацію в контексті побутування просвітництва.

Зокрема, він характеризує: перший період як греко-східне, другий – греко-латино-слов'янське, третій – новоевропейське, а четвертий – самобутньо-руське просвітництво⁶. Відтак ці чотири історичні етапи є своєрідними стадіями побутування Руського духу, який торує шлях до духовного звільнення й самоусвідомлення.

В аналогічному сенсі М. Максимович трактує і призначення *всесвітньої та вітчизняної історії*. «*Історія всесвітня*, оповідаючи про події людські, розкриває нам *позитивну* духовну вдачу людини та долі людства. *Історія вітчизняна* (курсив М. Максимовича. – Авт.) повинна розкрити у всій

¹ Его же. История древней русской словесности. – К., 1839. – кн. 1. – С. 6–7.

² Там же. – С. 7, 9.

³ Там же. – С. 11.

⁴ Там же. – С. 11–12.

⁵ Там же. – С. 9.

⁶ Там же. – С. 14.

повноті минуле життя Росії та пояснити нам істинні властивості Руського духу», – зазначає автор¹.

Таким чином, у поглядах ученого щодо визначальних чинників історичного процесу спостерігаємо самобутній, стильовий сплав раціоналізму та романтизму. Ці інтелектуальні складові представлені у вигляді двох засадних понять «просвітництва» та «Руського духу», які не тільки гармонійно співіснують, а й доповнюють один одного і творять своєрідну цілісність.

Варто підкреслити, що саме ідея суцільного Просвітництва й метафізична думка про Руський дух формують той самобутній каркас ідеалу науковості М. Максимовича, який сполучає раціоналістичну універсальність і, zarazom, романтичну індивідуальність в осягненні людського буття, зокрема світу історії.

Таке поєднання дозволяло вченому інтегрувати різнорідні інтелектуальні впливи, раціональні й ірраціональні елементи, які органічно узгоджувалися в складній системі цінностей та внутрішніх лояльностей вченого-природника і гуманітарія. Відтак різноманітні мотиви в науковій творчості М. Максимовича співвідносяться з тверезим практицизмом природознавця, неабияким критичним хистом інтерпретатора джерел та мистецько-художніми рефлексіями літератора.

Фрагмент як форма мислення. Стильові та жанрові особливості творчості М. Максимовича

В київську добу свого життя (1834–1845, з перервами) М. Максимович виступає на науково-освітній ниві як представник загальноросійських культурних і академічних практик. Вони, звичайно, були скеровані на змагання з польськими соціальними і культурними традиціями на обширах Південно-Західного краю імперії Романових, зокрема спиралися на ідею осягнення Руського народного духу в місцевому, малоросійському контексті.

Такої орієнтації М. Максимович тримався і як ректор-адміністратор (липень 1834 – грудень 1835), і, пізніше, як професор університету Св. Володимира.

«Професор, викладач «истории русской словесности» за тих часів, коли поставлено в основу науки та навчання «самодержавие, православие и народность», – зазначає О. Грушевський, – *Максимович згідно з вимогами служби мусив звернути особливу увагу на вивчення «народного духа», піддержувати якого в цій країні треба було, щоб мати успіх в боротьбі з полонізацією*².

---

¹ Максимович М. Речь о русском просвещении. – С. 20.

² Грушевський О. З київської історіографії 1840-х рр. – Арк.5.

Водночас «російська словесність» як сфера діяльності перетиналася або включала багато інших соціогуманітарних дисциплін із зародковою на той час інституціоналізацією (філологія, мовознавство, фольклористика, етнографія та ін.). Відтак ця освітня, культурна та дослідницька царина містила чимало потенційних можливостей.

Скажімо, терен словесності дозволяв М. Максимовичу реалізувати своєрідну «мовну концепцію» романтизму, зокрема виявити та продемонструвати мистецько-естетичні, духовно-етичні, комунікативні, етносоціальні й інші властивості та функції мови. З цієї перспективи численні сентенції українського інтелектуала доволі добре репрезентують світоглядні настанови М. Максимовича, котрі простежуємо в його історичному письмі.

«Слово є третій, щонайповніший і, можна сказати, щонайпритаманніший і щонайближчий душі спосіб її вираження, в якому немає односторонності ні образу, ні звуку, але в якому і той, і той злиті у довершену, первородну *єдність і цілісність* (курсив М. Максимовича. – Авт.)», – відзначає вчений¹.

У робочих записках до першої лекції 1843 р. в університеті Св. Володимира автор так характеризує дисципліну, яку викладає: «Словесність (підкреслення М. Максимовича. – Авт.) є сукупність пам'яток, в яких виявляється душа та життя народу, за допомогою мови – усно або письмово»². В іншій лекції він наголошує, що в мові виявляється «особистість (підкреслення М. Максимовича. – Авт.) народу»³.

Показовими є думки М. Максимовича щодо самовираження українського народу, висловлені в «Полемическом Обозрении Малороссийской Словесности». «*Малоросійський народ здавна виражає своєю мовою свою душу, своє домашнє та суспільнє життя*, і залишив у спадок нинішньому століттю, як зразок і в науку новій словесності багатий запас своїх переказів, прислів'їв, казок та пісень», – наголошує М. Максимович⁴.

Причому автор звертає увагу на історичні виміри побутування «слова» (мови), які вважає визначальними щодо витлумачення української минувшини. «Така вже історична доля Малоросії, що її своенародній мові не довелося стати письмовою мовою її, – що головним органом її письмового та книжного висловлення були по черзі Церковнослов'янська, Західноруська і, нарешті, нинішня Російська мова», – стверджує М. Максимович⁵.

¹ Максимович М. Про значення та походження слова... – С. 194.

² Его же. З первых лекций 1834 г. [записи до лекцій з російської словесності 1834, 1843] // ІР НБУВ, Ф. 32, Спр. 389, арк.26.

³ Там само. – Арк.8 зв.

⁴ Максимович М. А. Полемическое Обозрение Малороссийской Словесности [автограф статті 1860] // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 558/1474, арк.2зв.

⁵ Там само. – Арк.5зв.

Отже, мова («слово», «словесність») тлумачаться українським мислителем із позицій шеллінгіанства, зокрема як спосіб виявлення самобутнього народного / національного духу.

Наразі варто підкреслити, що мовні (літературні, фольклорні, етнографічні) компоненти посідають чільне місце в романтичному світогляді. Адже за уявленнями романтиків «словесна» (пісенна, етнографічна) традиція сягає віддалених часів. Вона виступає як вагомий доказ стародавнього родоводу народу / нації, зокрема відображає його етногенетичні, ба навіть архетипічні риси, релігійно-культурне, дохристиянське буття.

Ці спостереження повною мірою справедливі й стосовно М. Максимовича, який залишив значний науковий спадок саме в царині словесності – етнографії, фольклористики, літературознавства.

Приміром, ученому належить низка студій, присвячених давньоруській пам'ятці «Слово о полку Ігоревім», вивченням якої він захопився у 1830-ті роки¹. Зокрема, автор підготував її переклад українською мовою, опублікований 1857 та 1859 рр.² У передмові датованій 14 листопада 1854 р. до українського перекладу вчений зазначає: «Буду радий, якщо мені вдалося, на живому наріччі моєї батьківщини, передати, хоча б приблизно, *лебедину пісню давньої Русі...*»³.

Зауважимо, що в полеміці з істориком Олексієм Гатцуком М. Максимович акцентує увагу на численних переробках, яких зазнав його український переклад⁴. Причому автор прагне показати близькість цієї пам'ятки до українського фольклору, зокрема відображення в ній народного світосприйняття⁵. Водночас він відкидає закиди опонентів (М. Катков, Й. - Ю. Сенковський та ін.), які висловлювали сумніви щодо давньоруського походження «Слово о полку Ігоревім»⁶.

---

¹ Максимович М. Песнь о полку Игореве (Из лекций о Русской словесности, читанных 1833 года в Университете св. Владимира): Статья первая. Статья вторая: Песнь Игорю, относительно ее духа. Статья третья, окончательная // Журнал Министерства народного просвещения. – 1836. – № 4. – Отд. 2. – С. 1–22; № 6. – С. 439–470; 1837. – № 1. – С. 29–58.

² Фризман Л. Г., Лахно С. Н. Указ. соч. – С. 156.

³ Максимович М. А. Предисловие [та матеріали до перекладу «Слова о полку Игореве»; автограф, 14 листопада 1854, Михайлова гора] // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 570/1463, арк.2.

⁴ Его же. Объяснение г-ну Гатцуку о моем «Украинце» // Московские ведомости. – 1859, 5 мая. – № 105. – С. 786.

⁵ Чернявський М. Максимович як наш перший перекладач Слова про похід Ігоря // Україна. – 1929. – № 38: (груд.). – С. 4–5; Фризман Л. Г., Лахно С. Н. Указ. соч. – С. 146.

⁶ [Сенковский О. -Ю.] Рец. на кн.: Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII века, на древнем Русском языке. Издана, с переводом на нынешний Русский язык, профессором Русской словесности М. Максимовичем для своих слушателей. – К.: Тип. Университета Св. Владимира, 1837. – 49 С. // Библиотека для чтения. – 1837. – Т. 24, № 2. – Отд. 6: Литературная летопись. – С. 35–37; [Катков М.] Рец. на кн.: Максимович М. История Древней Русской словесности. – К., 1839. – кн. 1 // Отечественные записки. – 1840. – № 4. – Отд. 5: Критика. – С. 71.

Зрештою, реалізація мовної програми романтизму й етнографічні студії протягом 1820–1830-х років поступово розкривають перед ученим інші виміри народного духу, зокрема пласт незнаної малоросійської минувшини. Афористично говорячи завдяки «словесним» практикам М. Максимович відкрив історію народу як духовної субстанції.

Це «відкриття» історичної площини буття примусило вченого замислитися як щодо способів та форм її представлення в тогочасному академічному світі, так і стосовно інтеграції до єдиної картини природи та суспільства. Тим паче, що світосприйняття і погляди М. Максимовича, порівняно з Д. Бантишем-Каменським чи М. Маркевичем, спиралися на досить добре розроблену шеллінгіанську натурфілософію.

Загальноімперська спрямованість російського гранд-нарративу істотно звужувала можливості введення українського матеріалу, зокрема представлення його на ниві культури. Втім, у неформальному публічному просторі 1820-х – 1840-х років побутувала своєрідна, щоправда, дещо поверхова мода щодо малоросійської тематики, особливо стосовно етнографічних та фольклорних матеріалів¹.

Однак, російська рецепція української минувшини була досить складною та амбівалентною. Зокрема, малоросійська проблематика сприймалася то як периферійна екзотика однієї з провінцій імперії, то як важливий бік і навіть неодмінна складова слов'янського духу, а відтак необхідне доповнення до Великої Росії (А. Краєвський)².

Але навіть за сприятливих обставин контексти введення малоросійських матеріалів до великого російського нарративу були достатньо обмеженими, позаяк українська проблематика дедалі частіше розглядалася імперською владою як прихована загроза.

Приміром, закриття 1839/40 р. університету Св. Володимира через викриття «польської змови» поміж київськими студентами спричинилося до неабияких цензурних утисків. «Мені й нині сумно згадувати, під яким цензурним тягарем, і з якими збитками в статтях, друкувались ті дві книжки [1840, 1841] мого Києвлянина», – згадував М. Максимович³.

Зокрема, цензурою була вилучена розвідка самого редактора-видавця «Сказание о Колиивщине», яку він уважав найцікавішою статтею в першому

---

¹ Курьянов С. О. Литературная деятельность Н. А. Маркевича в контексте русско-украинских литературных связей 1820–1830-х годов: Автореф. дис. ... к. филол. н.: 10.01.01 / Днепропетров. Ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. – Днепропетровск, 1991. – С. 15.

² Данилів В. До історії української етнографії (Риси літературної діяльності М. А. Максимовича, А. Л. Метлинського та П. А. Лукашевича) // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1909. – кн. 4. – С. 46.

³ Максимович М. Письма о Кieve... – С. 15.

випуску зазначеного альманаху¹. Згодом М. Марченко навіть назвав М. Максимовича «першим істориком Коліївщини»².

З погромом кирило-мефодіївських братчиків 1847 р. ця ситуація істотно погіршилася. Що робити?

Відповідь підказали численні культурні, освітні й дослідницькі практики М. Максимовича, набуті ним у московську добу (1819–1834).

Передусім, обирався такий ракурс висвітлення, в якому малоросійська самотність сприймалася не тільки лояльно, й а достатньо прихильно.

Один із способів полягав у такому включенні давньоруських / малоросійських елементів до загальноросійської конструкції минувшини, що вони перетворювалися в сутнісні атрибути Руського духу. Ба більше, вони виявляли і підкреслювали своєрідні, особливі риси української минувшини в межах російського гранд-нарративу.

Наприклад, у своїй студії «Об участии и значении Киева в общей жизни России» М. Максимович стверджує, що Київ, Москва та С.-Петербург репрезентують три основи, з яких склалося єдине Руське життя. Причому Київ представлений у цьому тексті як своєрідна цитадель та пам'ятка руського православ'я, охоронець нашого минулого³.

Недаремно англійський історик Д. Сондерс звертає увагу на дослідницькі устремління М. Максимовича, скеровані на відтворення культурного зв'язку між Київською Руссю та сучасною Росією⁴.

Якщо взяти до уваги визначальну роль, яку відігравали релігійні атрибути в тогочасній імперській ідеологічній доктрині (славнозвісна уварівська тріада 1832/34 – православ'я, самодержавство, народність), то стає зрозумілим і відповідне акцентування М. Максимовича на ролі Києва в загальноросійській історії.

Водночас об'єктом історіописання М. Максимовича стає не стільки малоросійська минувшина, скільки її синкретичне поєднання з широким полем соціогуманітаристики (етнографія, мовознавство, фольклористика, література, історична топографія, топоніміка та ін.), яка вводиться до російської історії.

Проте, якщо в «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського малоросійська історія подається в загальноросійському контексті (Російська держава, її володарі – царі та територія), то в розвідках М. Максимовича цей

¹ Там же. – С. 89.

² Марченко М. І. Українська історіографія від давніх часів до середини XIX ст. Посібник для студентів історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів (К., 1971. Рукопис з Родинного архіву Марченків) / Примітки І. Войцехівської // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Бібліотека Байдосу / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. І. Колесник. – К., 2009. – Вип. 3, Ч. 2. – С. 366.

³ Максимович М. Об участии и значении Киева... – С. 5–6.

⁴ Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton, 1985. – P. 154.

ракурс висвітлення часто простежується на другому, а, інколи, навіть на третьому плані.

Загалом у конструкції вченого предметна область наукових студій репрезентована у вигляді провідної духовної субстанції – Народу, яка гармонійно співіснує з іншим важливим, але також ідеалізованим рушієм історії – Просвітництвом. Така побудова, здавалося б, іманентно тяжіє до цілісного, всеохоплюючого представлення минувшини.

Проте це враження оманливе, принаймні щодо творчості М. Максимовича. Відтак історія України у його репрезентації немовби розсипається на безліч дрібних фрагментів – мікроісторичних сюжетів: малоросійські місцевості та населені пункти, культурно-релігійні пам'ятки і стародавні писемні твори, окремі події й біографічні матеріали з обсягу життя відомих осіб та родин, київська топографія і українська топоніміка тощо.

Схожу фрагментацію, децентралізацію світу минувшини в працях ученого спостерігаємо й щодо суб'єктів руху історії, з-поміж яких можна вирізнити принаймні кілька центрів тяжіння: православна віра й церква, масовий, колективний герой – руський та малоросійський народ, Російська держава та її володарі, історична особа – видатна і пересічна.

Отож фрагментарне представлення малоросійського минулого стає наріжним каменем історичного письма М. Максимовича.

Зауважимо, що якраз із цієї перспективи вчений і формулює завдання романтичного історіописання – відтворення достовірної і, водночас, образної, художньої історії з акцентуванням уваги на фактах та дрібних деталях.

«Ми хочемо й вимагаємо від історії, щоб у ній давно минуле життя з'являлося *живцем* перед очима нашими; а для цього необхідно, щоб кожна історична подія й особа була пізнана та представлена вірно, в її справжньому вигляді і на своєму місці, як *було* (курсив М. Максимовича. – *Авт.*) воно насправді», – наголошує історик¹.

Аналогічну скерованість та дивовижну співзвучність з цією тезою М. Максимовича знаходимо і в сентенції з відомої статті Миколи Костомарова 1846 р.: «...необхідно *відкрити подробиці, поставити кожну на справжнє місце* і потім привести їх в струнке тіло *художнім пензлем*; тільки тоді ми можемо мати свою історію, тільки тоді вона відкриє плодоносне поле для роздумів політика та філософа»².

Така орієнтація на подробиці, деталі, а за великим рахунком на індивідуальне й особливе, спричинилася й до специфічної репрезентації результатів наукових студій у вигляді окремих фрагментів – невеличких

¹ Его же. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. У пошуках омріяної України. – С. 195.

² [Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – 1846. – Т. 78, № 9. – С. 21.

розвідок, заміток, рецензій тощо. Відзначимо, що вона властива не тільки творчості М. Максимовича, а й представлена в спадщині інших українських романтиків 1830–1850-х років. Та найповніше фрагментарне представлення історії побутує саме в студіях ученого-відлюдника з Михайлової гори.

Ця констатація нав'язує певні аналогії з німецькою романтикою, зокрема з відомими «Фрагментами» Новаліса чи «Атенийськими фрагментами» Фрідріха Шлегеля тощо.

Наведене порівняння не є відповідним щодо форми праць, у випадку німецьких романтиків репрезентованих, іноді, у вигляді низки афористичних висловлювань чи дрібних заміток-есе.

Проте таке співставлення є достатньо адекватним стосовно функціонального призначення. Адже фрагмент є незавершеним, синкретичним і, водночас, аморфним за своєю жанровою природою. Він інспірує уяву читача, надає викладу динамічності та діалогічності, зрештою продукує багатоголосся і різні смислові шари.

На вибір фрагментарної форми представлення малоросійської минувшини суттєвий вплив справила і зміна статусу М. Максимовича з академічного вченого на приватного дослідника-інтелектуала, що сталася після остаточного завершення його університетської кар'єри у 1845 р.¹

Зауважимо, що йдеться не про становище якогось науковця-аматора, який у вільний час від господарських справ проводить свої досліді, а про побутування колишнього московського професора, зрештою недавнього ректора одного з імператорських університетів.

Давній московський приятель ученого, князь П. В'яземський був надзвичайно вражений такою метаморфозою. У листі від 1 січня 1867 р. до відлюдника з Михайлової гори він зазначає: «Ви, як вільний козак, не приписані ні до якої класифікації Божого та канцелярського порядку і творіння»².

У листі від 22 серпня 1868 р. П. В'яземський характеризує становище М. Максимовича в тогочасній ієрархічній системі майже у метафоричному виразі, що містить неприхований подив: «Невже Ви ніде не значитеся, ні до чого не прикріплені і т.п. та ін.? Та Ви, виходить, *єдине виключення, парія в нашій розграфленій, департаментській, комітетській, прикомандированій і т.п., мундирній Росії*. Це чого-небудь та вартує»³.

За свідченням історика права О. Романовича-Славатинського, університет св. Володимира немовби забув про свого першого ректора⁴.

¹ Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики... – С. 205.

² Пономарев С. И. Памяти князя П. А. Вяземского. Письма кн. П. А. Вяземского к М. А. Максимовичу // Сб. отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – СПб., 1880. – Т. 20, № 5. – С. 168.

³ Там же. – С. 171.

⁴ Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг.: Воспоминания и заметки // Вестник Европы. – 1903. – № 1. – С. 199.

На думку М. Костомарова, М. Максимович настільки захопився романтичною «роллю» самітника з Михайлової гори, що навіть вигадав цілу легенду про походження її назви¹.

Отож значна кількість полемічних студій, зокрема ряд оригінальних «Листів» написані М. Максимовичем, переважно, як приватним ученим.

Заразом фрагментарна форма відповідала й устремлінням М. Максимовича як дослідника минувшини. Свою генеральну інтенцію щодо творчих пріоритетів історик сформулював у полеміці з Пантелеймоном Кулішем: «...піддати *історичній критиці* всі важливі малоросійські літописи і новітні твори з історії Малоросії. Незалежно від особистих взаємин та самолюбства, відокремлюючи від них *істину історичну* і ставлячи її предметом моїх *критичних зауважень* (курсив М. Максимовича. – Авт.)»². Відтак, за висловом В. Іконникова, М. Максимович не залишив поза своєю увагою майже жодного «пам'ятника південно-руської минувшини»³.

В іншій студії М. Максимович так схарактеризував свої дослідницькі домінації: «На полі, вижатому нашвидку істориками Малоросії *я збираю пропущені та загублені ними колосся і по трохи передаю їх у загальну відомість*»⁴.

Отже, критика й інтерпретація джерел складають два основні напрями в творчості М. Максимовича-історика, крім його фольклористичних і етнографічних студій⁵. Саме вони, головним чином, і сформували дослідницький інструментарій ученого.

Наразі слід наголосити, що специфіка авторського світосприйняття, схильність до критично-аналітичного стилю мислення, обставини особистого життя (важкі, хронічні хвороби, постійна матеріально-фінансова скрута, відірваність від головних науково-освітніх центрів, зокрема обмеженість доступу до історичних джерел та наукової інформації, своєрідна напівізоляція, внаслідок усамітнення на Михайловій горі, яка ускладнювала академічну комунікацію та ін.) значною мірою визначили вибір провідної проблематики, форми й архітекτονіки наукових розвідок М. Максимовича.

Останні представлені критичними працями, дрібними замітками фактографічного та біографічного спрямування, бібліографічними нотатками, рецензійними статтями. Власне, мозаїчність репрезентації історичного матеріалу є засадною ознакою ідеалу науковості М. Максимовича.

¹ [Воспоминания Н. И. Костомарова об М. А. Максимовиче для «Северного вестника» в изложении «Киевлянина»] // Киевлянин. – 1877, 2 июня. – № 65. – С. 2.

² Максимович М. Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада», 1857 г. (Письмо к Г. П. Галагану) // Собр. соч. М. А. Максимовича: В 3 Т. – К., 1876. – Т. 1: Отдел исторический. – С. 527.

³ Іконников В. С. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2, кн. 2. – С. 1593

⁴ Максимович М. О десяти городах и некоторых селах древней Украины (Письмо М. П. Погодину) // Максимович М. Киев явился градом великим... – С. 269.

⁵ Клепацький П. М. О. Максимович... – С. 81.

З огляду на це слушним є спостереження Івана Крип'якевича про те, що серед студій ученого «мало є праць синтетичних, що характеризували б якийсь питання в цілості»¹.

Взагалі в українській історіографії образ М. Максимовича як дослідника-критика і донині є домінуючим. Зокрема, на ці риси звертають увагу й сучасні науковці².

Зрештою, критичні мотиви справді таки посідають чільне місце у науковій творчості М. Максимовича. Недаремно серед його студій багато як дрібних рецензійних заміток, так і великих критично-аналітичних статей із локальними, інколи незавершеними сюжетами.

Останніх розвідок, написаних у вигляді «Листів», дехто з дослідників нараховує близько 30³. Втім, насправді їх значно більше. Іноді ці статті складають цілі цикли, об'єднані певною проблематикою. В. Антонович навіть називає їх «короткими монографіями»⁴.

Варто відзначити, що публікації, адресовані певній особистості і водночас звернені до широкої громадськості, були досить популярні у тодішній російській публіцистиці. Проте, в працях М. Максимовича цей жанр зазнає помітної метаморфози.

Насамперед відзначимо, що «Листи» мають усталену архітектуру. Стаття розпочинається з інформації про видання чи певну публікацію, зокрема з пояснення того чому вона привернула його увагу, або з загальних авторських суджень і міркувань і т.п.

Інколи кілька перших «Листів» виконують функцію впровадження до провідної проблематики. Зазвичай автор зачинає їх з абстрактних розумувань.

Наприклад, у першому та другому «Письмах о Богдане Хмельницком» М. Максимович подає свої враження про друге видання монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницкий» (1859). Зокрема, він висловлює думку, що незалежно від призначення твору для широкої чи вченої публіки «всюди рівно потрібна та передбачається історична жива істина; а для її досягнення необхідні точність і достовірність історичного факту (курсив М. Максимовича. – Авт.), позаяк це є основа, без якої не може міцно реалізуватися ніяка справа історика»⁵.

Зауважимо, що вказана сентенція певною мірою ілюструє авторське розуміння співвідношення художності та достовірності в історичному творі.

¹ Крип'якевич І. Вказ. праця. – С. 34.

² Фризман Л. Г., Лахно С. Н. Указ. соч. – С. 226; Бойко Н. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм. – Черкаси, 2004. – С. 111.

³ Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича... – С. 77.

⁴ Антонович В. Б. Значение исторических трудов М. А. Максимовича... – арк. 1

⁵ Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. У пошуках омріяної України. – С. 195.

Потім М. Максимович переходить, власне, до аналітичної частини розвідки, зокрема відзначає суперечність певних положень або фактографічні неточності. Здебільшого вчений зосереджується на розгляді окремих аспектів проблеми, конкретних фактів, коментує й інтерпретує джерельні свідчення та висвітлює історичні події тощо.

Приміром, у розвідці «Исторические письма о козаках приднепровских» автор скеровує вістря критики супроти тези В. Антоновича про управління козаками до Люблінської унії (1569) князями з дому Гедиміновичів¹.

Натомість М. Максимович уважає, що в дійсності козацькими гетьманами були окремі представники цього княжого роду у різні часи. Втім, така констатація у жодному разі не засвідчує істинність вищенаведеного положення В. Антоновича, а, навпаки, підважує його тезу.

Причому встановлення достовірності певного факту у текстах М. Максимовича, як правило, пов'язано з інтерпретацією та критикою того чи іншого джерела. Зокрема, щоб з'ясувати питання про походження князів Острозьких, учений використовує старі пом'яники київських церков, в яких записаний цей рід².

Загалом М. Максимовичу властивий докладний і послідовний виклад авторських міркувань, припущень та узагальнень. Учений просто і логічно, без надмірних стилістичних прикрас, уводить читача до власної дослідницької лабораторії, показує логіку розгортання своїх думок, щедро ілюструє останні витягами з джерел та нав'язує їхню інтерпретацію.

Врешті, М. Максимович як історик здебільшого вирізняється відкритим прочитанням джерел із демонстрацією значної частини підготовчої та попередньої роботи, проведеної дослідником, широкій публіці. Ймовірно, витоки такої стильової своєрідності варто шукати у його практиці літературного критика кінця 1820-х – початку 1830-х років.

Коло джерел, яке використовує М. Максимович, зазвичай відзначається значним розмаїттям.

Втім, помітні і певні уподобання. Автор часто спирається на дрібні джерела: пом'яники, записи на берегах або вкладних аркушах старих видань, написи на могилах і культових спорудах та ін., які викликають у ньому яскраві, неповторні асоціації.

«Я назву Вам до 20-ти українських полковників, про яких і згадки немає у всіх раніше виданих літописах і документах, про яких я дізнався зі старих пом'яників, вкладних написів на церковних книгах, домашніх актів і т.п.», – пише М. Максимович у листі від 18 червня 1856 р. до Пантелеймона Куліша³.

---

¹ Его же. Исторические письма о козаках приднепровских (К М. В. Юзефовичу): Письмо первое // Там само. – С. 115.

² Его же. Письма о князях Острожских (К графине А. Д. Блудовой): Письмо первое // Там само. – С. 87.

³ Його ж. Листи / Упоряд. та вступ. ст. В. Короткого. – К., 2004. – С. 142.

Інколи уточнюючи окремі аспекти питання, окреслюючи ті чи інші нюанси фактографічної канви вчений застосовує прийом риторичних запитань, які задають діалогічний характер авторського викладу.

Він неначе веде уявну бесіду зі своїм опонентом та читацькою аудиторією, наводить аргументи, аналізує емпіричний матеріал, представляє нові відомості, інтерпретує джерельні свідчення, пропонує коментарі тощо. За виразом О. Грушевського, вчений «дорожить кожним відгомонам далекого минулого, кожним спомином, кожною пам'яткою»¹.

Гострий, вишколений погляд М. Максимовича-філолога звертає увагу на написання імен та прізвищ, плутанину зі встановленням ролі тієї чи іншої історичної особистості, невірне прочитання документа, хибне висвітлення певних подій, топоніміку окремих місцевостей і поселень тощо.

Досить часто такі помилки та прогалини спонукають ученого до написання конкретної розвідки.

Скажімо, темою одного з «Писем о Кieve» є помилкове приписування статистику Д. Журавському авторства «Обозрения Кieва в отношении к древностям» (К., 1847), виданого Іваном Фундуклеєм. Цей огріх М. Максимович віднайшов в праці М. Закревського «Описание Кieва» (М., 1868. Т. 1–2)².

Низку схожих зауваг зустрічаємо і в його циклі статей «Письма о Богдане Хмельницком». Сьомий лист із цього циклу навіть має підзаголовок: «Спор о малороссийских именах»³.

Дехто з дослідників закидає М. Максимовичу те, що його зауваги зазвичай стосуються окремих неточностей і перекручень, віднайдених у монографії М. Костомарова про Б. Хмельницького, а не на критиці цієї історичної студії в цілому⁴.

Втім, у приватному листуванні М. Максимович більш критично оцінив третє видання цієї монографії (1870). «Поспішно, поверхово, ефектно для малознаючого натовпу та незадовільно для солідного читача», – зазначає історик у листі до Осипа Бодяньського від 29 грудня 1870 р.⁵

Однак, вчений публічно визнавав і власні помилки. Зокрема, він навіть просив читача виправити їх на відповідних сторінках альманаху «Киевлянин»⁶.

---

¹ Грушевський О. З українського культурного і наукового життя в середині XIX в. // ЗНТШ (Львів). – 1906. – Т. 74. – С. 74.

² Максимович М. Письма о Кieve... – С. 5–6.

³ Его же. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо седьмое: Спор о малороссийских именах... – С. 217–221.

⁴ Коваленко Л. А. Исторические взгляды М. А. Максимовича (из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30–50-х годов XIX в.) // История и историки: Историографический ежегодник. 1972. – М., 1973. – С. 254.

⁵ Максимович М. Листи... – С. 73.

⁶ Его же. Объяснительные параграфы о Кieve // Собр. соч. М. А. Максимовича. – Т. 2. – С. 50–52.

У полеміці з відомим російським публіцистом Михайлом Катковим навколо «Истории древней русской словесности» (К., 1839. Кн. 1) М. Максимович сформулював низку вимог до критика-рецензента, яких неухильно дотримувався у своїх розвідках. «...книгу, яку збирається критикувати, варто спершу прочитати з увагою всю, не пропускаючи нічого, ні передмови, ні приміток, ні навіть вказівки на друкарські помилки», – зазначає історик¹.

Зауважимо, що він досить негативно відгукувався про істориків скептичної школи, зокрема щодо їхньої практики відкидати все те, що не вкладається у річище певних поглядів².

Отож, у багатьох історичних розвідках автор переважно концентрує свій виклад навколо критики окремих фактів, джерельних свідчень, упущень і помилок, а не на загальних концептах чи установчих положеннях!

Світ історії уявлявся М. Максимовичем у вигляді складної й динамічної палітри фактів, які залишилися у багатьох рештках минувшини. Зокрема, у листі до П. Куліша, написаному у січні 1854 р., він метафорично характеризує «Сказание о Межигорском монастыре» як студію, складену з атомів, що зібрані у сотні місць³.

Недаремно ідея фрагменту і пов'язаного з ним мікроісторичного сюжету панує в його працях. Водночас розвідки М. Максимовича досить часто виглядають незавершеними, позаяк апелюють до уяви й асоціацій читача, тобто залишають простір для діалогічності.

Зрештою, мозаїчне представлення минувшини не заважає історичній висловлюватися і щодо проблем більш високого рівня загальності. Проте автор розглядаючи масштабні сюжети зазвичай спирається на досить конкретні спостереження.

В «Исторических письмах о козаках приднепровских» М. Максимович спершу на підставі співставлення та інтерпретації кількох джерельних свідчень відкидає припущення про гетьманство князя Дмитра Вишневецького в першій чверті XVI ст.⁴, а згодом спростовує аналогічне твердження щодо князя Євстафія Ружинського⁵ та його реформи полкового устрою (створення 20 полків)⁶, висловлює ряд інших думок та спостережень.

---

¹ Его же. Отзыв на критику Истории древней русской словесности, М. Максимовича, помещенную в «Отечественных Записках» // Северная пчела (СПб.). – 1840, 6-го июня. – № 125. – С. 499.

² Там же. – С. 498.

³ Каманин И. Письмо М. А. Максимовича к П. А. Кулишу [30 січня 1854] // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца / Под ред. А. М. Лободы. – К., 1905. – кн. 18, Вып. 3/4. – С. 128.

⁴ Максимович М. Исторические письма о козаках приднепровских (К М. В. Юзефовичу) // Максимович М. У пошуках омріяної України. – С. 121.

⁵ Там само. – С. 134–139.

⁶ Там само. – С. 141–142.

І тільки узагальнивши різні критичні зауваги й джерельні інтерпретації вчений формулює загальний висновок про необхідність виключити з історичної минувшини Придніпровської Русі князів Гедиміновичів до середини XVI ст.¹

Подібним чином М. Максимович розглядає і роман П. Куліша «Черная рада», зокрема відзначає низку помилок і перекручень. Насамкінець він підсумовує, що ця персоніфікована історія часто перетворюється в маскарад².

Загалом «Листи» М. Максимовича є досить простими за своєю архітектонікою і включають: 1) вступні зауваги; 2) критично-аналітичну частину, яка інколи поділяється на ряд окремих, але пов'язаних між собою сюжетів; 3) кінцеві узагальнення.

Проте автор часто уникає підсумкових висновків та обмежується проміжними міркуваннями щодо опрацьованого матеріалу, як, наприклад, у «Письмах о Богдане Хмельницком». Недаремно молодий історик О. Гатцука звернув увагу на їхню незавершеність та наголосив на домінуванні дрібних тем у розвідках М. Максимовича³.

Архітектоніка інших статей М. Максимовича є ще більш простішою, а, точніше, фрагментарною. Тим більше, що значна кількість цих праць висвітлює окремі, часто-густо дрібні аспекти певної проблеми, подає інтерпретацію фактів, тих чи інших відомостей про події, постаті, старожитності тощо.

Зрештою, ряд дослідників звертає увагу на ефект мозаїчності у творчості М. Максимовича.

Приміром, учень В. Антоновича, історик Петро Голубовський був надзвичайно вражений розмаїттям наукової проблематики, порушеної в працях першого ректора університету Св. Володимира. Відтак він наголошував, що навіть при уважному перегляді бібліографії студій М. Максимовича «ми не знайдемо, ніякого ні зовнішнього, ні внутрішнього, органічного зв'язку між ними»⁴.

Однак, у текстах самітника з Михайлової гори помічаємо й певні елементи схожості, зокрема у побудові сюжету, техніці викладу, системі аргументації тощо.

Здебільшого, в працях М. Максимовича домінує критично-аналітична спрямованість. Інколи на перший план виступає послідовний та зв'язаний виклад історичних подій, себто оповідальні компоненти. Заразом автор

---

¹ Там само. – С. 148.

² Максимович М. Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада»... – С. 522.

³ Гатцук Ол. Новости малороссийской литературы // Московские ведомости. – 1859, 26 апр. – № 98. – С. 735.

⁴ Голубовский П. Исторические труды М. А. Максимовича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1905. – кн. 18, Вып. 3/4. – С. 118.

прагне зберегти простий та логічний виклад матеріалу, докладно розглядає і зважає аргументи pro et contra, коментує джерела тощо.

Втім, у низці дрібних розвідок М. Максимовича споглядаємо панування оповіді, а критичні моменти відсуваються на другий план. У таких студіях учений, переважно викладає перебіг подій, пов'язаних із визначними особистостями, місцевостями, пам'ятками та старожитностями української історії.

Останні поєднуються з критичними нотатками, заувагами та коментарями. Зокрема, у відомій студії історика «Обозрение старого Киева» переважає оповідальний виклад, а поодинокі критичні зауваги уточнюють окремі фактичні аспекти, подають інтерпретацію літописних відомостей тощо.

Варто відзначити, що ряд розвідок ученого має ознаки рецензійної статті, себто використання жанру рецензії не стільки для висвітлення й аналізу конкретної студії, скільки як упровадження до розгляду певної проблематики.

Наприклад, такі риси знаходимо в «Письмах о Богдане Хмельницком» М. Максимовича.

Водночас означені розвідки містять й інші складові (публіцистичні пасажі, мемуарні згадки, автобіографічні ремарки про певних осіб, елементи приватного епістолярію та ін.), що свідчить про їхню жанрову синкретичність.

Невипадково Г. Житецький наголошував на своєрідних способах «вигворення його (М. Максимовича. – Авт.) наукових розвідок: ці писання були іноді дуже коротенькі, іноді це були досить довгі листи з наукових питань на адресу близьких приятелів або авторів того чи іншого наукового дослідження, зо всіма ознаками особистого, приватного листування, з ліричними побічними замітками в зв'язку з різними спогадами, а бувало і з жартовливими чи гумористичними випадками, – цей жанр писання невеликих розміром, але важливих і цінних змістом наукових праць був улюблений його жанр, – спосіб надзвичайно характерний і ніби-то особливо пристосований до характеру, вдачі і особистого духовного обличчя нашого українського вченого»¹.

Схожу думку висловив і історик літератури Іван Хрущов, який уважав, що в працях М. Максимовича побутувала «хмелинка поезії»².

Таке сполучення виказує риси фрагментарності текстів М. Максимовича, які часто переховуються у вигляді публіцистичних заміток та рецензійних статей. Загалом жанр рецензій був уповні природним для М. Максимовича.

Скажімо, у листі до редактора «Журнала Министерства народного просвещения» Костянтина Сербіновича від 5 червня 1834 р. він пише про

---

¹ Житецький І. Вказ. праця. – С. 21.

² Юбилей М. А. Максимовича (1821–1871) / 2-е изд. – СПб., 1872. – С. 16.

давню звичку до рецензій¹. Мабуть, йшлося про московські практики М. Максимовича протягом 1820-х – на початку 1830-х років – публіцистичну, редакторську, видавничу, коли молодий адепт шеллінгіанства виявив себе не тільки як вправний рецензент багатьох академічних студій, а й як талановитий літературний критик і полеміст.

Чимало невеликих статей М. Максимовича мають історико-біографічний характер. Адже біографічний жанр із його виключною увагою до дрібних деталей і подробиць відповідав основним пріоритетам наукової творчості вченого², який приділяв першочергову увагу фактографічній достовірності своїх праць.

Історична постать, як визначна, так і маловідома, в студіях ученого виступає як необхідна складова масового, колективного героя, самобутня частка народного духу. Однак, вона зберігає неповторний образ та відіграє індивідуальну, властиву тільки їй, роль в історії!

Таким чином, історичний потік у рецепції вченого уявляється не тільки у вигляді широкого річища своєрідних, унікальних фактів-мозаїк, а й з руху різних поколінь людей, що посідають у ньому самостійне і виняткове становище.

За влучною заувагою відомого літературознавця Миколи Петрова, «*стислі розповіді Максимовича про стародавніх людей схожі на спомини онука про маститого дідуся, ще живо пам'ятного та міцно-міцно любимого*»³. Та й назви багатьох розвідок ученого розпочинаються з сентиментально-ностальгійних визначень: «Воспоминания...», «Сказание...» і т.п.

У працях М. Максимовича помітні і православні, антиуніатські устремління щодо зображення та витлумачення подій, зокрема стосовно їхнього розгортання і представлення на сцені минувшини.

Зазначені інтенції історика, особливо відчутні в його полемічних творах, зокрема у відомій студії «О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М. А. Грабовскому)». Недаремно М. Максимович тримається думки, що саме «образа православ'я» була найголовнішою причиною українсько-польської ворожнечі⁴.

Та навіть у полемічних розвідках автор виявляє неабияке знання джерел та незвичайну майстерність інтерпретатора, які використовує у численних дискусіях.

Втім, у деяких працях, наприклад у «Бубновской сотне», він виступає і як історик-художник, який із неприхованим естетизмом і мистецьким смаком відтворює мальовничу природу Канівщини⁵.

¹ Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики... – С. 235.

² Клепацький П. Вказ. праця. – С. 82.

³ Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. – К., 1884. – С. 179.

⁴ Максимович М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М. А. Грабовскому) // Максимович М. У пошуках омріяної України. – С. 187.

⁵ Его же. Бубновская сотня // Там само. – С. 268.

Водночас природно-географічне середовище в працях М. Максимовича несподівано перетворюється в своєрідний антропологічний ландшафт, самотні підмости побутування історичної людини. Відтак антропологічні виміри історії водночас сполучаються з географічними й етнічними теренами проживання українського народу.

Більше того, вони стають сутнісними атрибутами духовного існування народу / нації.

Схильність до художнього відображення минувшини спостерігаємо і в «Топографических заметках Киевлянина»¹ та інших розвідках М. Максимовича. У цих студіях історик-критик часто поступається місцем літератору-романтику, який із захопленням малює картини минулого.

Літературний хист помічаємо в багатьох розвідках М. Максимовича. Тим паче, що художньо-естетичні та морально-етичні елементи знаходимо в низці його історичних статей, зокрема навіть у тих, в яких домінує критично-аналітична чи оповідальна техніка викладу. Вони досить добре простежуються в образних історіографічних оцінках М. Максимовича.

Приміром, «История Малой России» Дмитра Бантиша-Каменського була схарактеризована автором як позбавлена «живого духу»².

В аналогічному сенсі М. Максимович розглядає і наукову діяльність Августа Шлецера, яку порівнює з «морокком у нашій історії»³. Причому самого А. Шлецера український учений характеризує у поетичному дусі, хоч і досить суперечливо, як «славного, грізного паладина (лицаря. – *Авт.*) Руських літописів, зразок терпіння в праці та нетерпіння в думці»⁴.

Своєрідну оцінку М. Максимовича отримала і студія Аполлона Скальковського «Наезды гайдамак на Западную Украину. 1733–1768» (Одесса, 1845). Останню він порівнює з «годинником, в якому хвилинка (стрілка. – *Авт.*) різниться з годинниковою, а репетиція (дзвін годинника. – *Авт.*) видзвонює зовсім не те, що показують стрілки»⁵.

Натомість «Историю русов» автор вважає «надзвичайною з художнього боку»⁶, «вельми незвичайною в художньому відношенні»¹, називає її

---

¹ Его же. Топографические заметки Киевлянина: 1. О месте села Предславина на Лыбеди; 2. О месте Туровой Божницы; 3. О месте Витичева холма; 4. Копырев конец; Латынские стихи Феофана Прокоповича на местоположение Киева // Собр. соч. М. А. Максимовича. – Т. 2. – С. 39–49.

² Его же. Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Собр. соч. М. А. Максимовича. – Т. 1. – С. 342.

³ Его же. Откуда идет Русская земля, по сказанию Нестеровой повести и по другим писаниям русским // Там же. – Т. 1. – С. 87.

⁴ Там же. – С. 65.

⁵ Максимович М. Известие о гайдамаках (Замечания на книгу г. Скальковского «Наезды Гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии»), изданную в Одессе, 1845 г. 230 С. // Собр. соч. М. А. Максимовича. – Т. 1. – С. 573.

⁶ Его же. Исторические письма о козаках приднепровских (К М. В. Юзефовичу): Письмо третье // Його ж. У пошуках омріяної України. – С. 137.

«чарівною «Історією»»², а також відзначає «надлишок будівничої сили розуму» в її творця³ тощо.

Образні характеристики, художньо-естетичні та морально-етичні дефініції знаходимо і в науковій полеміці М. Максимовича.

Приміром, дискутуючи з П. Кулішем учений зазначає, що автор в «Записках о Южной Руси» (СПб., 1856–1857. Т. 1–2) зображує «всю Малоросійську старшину та шляхту з перебільшеним відтворенням їхньої темної сторони»⁴, тобто звертає увагу на гіперболізацію контрастів історичної минувшини.

Варто відзначити, що критик П. Куліша застосовує дихотомічні естетичні («громадянська краса», «громадянська потворність») та морально-етичні категорії («правда», «добро») щодо означення поглядів свого опонента. «...як Малоросію, оновлену в гетьманство Богдана, Ви уявляєте собі в перебільшеній громадянській красі; так і Малоросію, що була в гетьманство Розумовського, Ви уявляєте собі в перебільшеній громадянській потворності. – підкреслює М. Максимович. – Насправді, як Малоросія, що виникла при Богдані, не вмщувала одне тільки новонароджене добро та благоустрій народний, так і Малоросія XVIII віку, при всіх зловживаннях і непорядках, що були в ній на присмерку її гетьманства та старого козацтва і вільноперехідного поспільства, містила в собі ще багато добра і правди у всіх станах (курсив М. Максимовича. – Авт.) народу свого, і послугувалася ними з честю та славою як сама для себе, так і для всього Руського світу»⁵.

Знаний дослідник творчості та наукового спадку М. Максимовича О. Грушевський слушно відзначав, що в полеміці цей учений «не виходячи за межі наукової дискусії, не зловживаючи тенденційністю і не випускаючи з виду головної мети виявляє дуже багато індивідуальності в своїх гострих і живих полемічних статтях»⁶.

Ці стильові особливості М. Максимовича, зокрема уточнюючі нотатки, іронічні, добродушні і, заразом, гострі, образні коментарі, персональні, майже приватні звернення, в яких добре відчувається психологічний стан, емоційна налаштованість та інтелектуальні вподобання опонента, представлені в його історичному письмі.

¹ Его же. Записки о первых временах Киевского Богоявленского братства // Его же. Киев явился градом великим... – С. 126 (прим. *).

² Его же. Исторические письма о козаках приднепровских (К. М. В. Юзефовичу): Письмо четвертое. – С. 140.

³ Его же. Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада»... – С. 524.

⁴ Его же. О Григории Николаевиче Теплове и его записке «О непорядках в Малороссии» (Письмо к П. А. Кулишу) // Собр. соч. М. А. Максимовича. – Т. 1. – С. 561.

⁵ Там же. – С. 564.

⁶ Грушевский А. С. М. А. Максимович: Из украинской историографии XIX в. // Известия Отд. русского языка и словесности имп. Академии наук. – СПб., 1906. – Т. 11, кн. 1. – С. 395.

Повною мірою вони виявляються в полеміці українського вченого зі своїм давнім московським приятелем М. Погодіним щодо походження Русі та давньоруської мови, імовірного переселення великорусів на північ у зв'язку з вторгненням монгольських полчищ, гаданої колонізації Середнього Придніпров'я у XVI–XVII ст. вихідцями з Галичини та Волині тощо.

Зауважимо, що М. Максимович був одним із перших учених, який в академічну добу розпочав російсько-український діалог про «києво-руську спадщину» (рос. *«борьба за русское первородство»*), який триває і донині. Причому опонент М. Погодіна не тільки аргументовано спростовує його тези, а й висловлює дошкульні коментарі.

«Доводити, що до навали Татарської на Київ не було Малоросійського народу на Русі Київській, – для мене все одно, якщо б доводити те, що до навали Польської на Москву не було Великоросійського народу на Русі Московській», – зазначає український учений¹.

Утім, контексти та стиль висловлювань М. Максимовича, попри гострі полемічні пасажі, майже ніколи не були образливими. Недаремно М. Погодін любив повторювати: «Ми ж з одного покоління, хоч і *виводимо Русь із різних сторін* (курсив М. П. Барсукова. – *Авт.*)»².

Своєрідні риси М. Максимовича як полеміста спостерігаємо і в його дискусіях з М. Закревським щодо низки питань топографії давнього Києва³.

Проте, історіографічними оцінками та полемічними заувагами, не обмежується сфера вжитку художньо-естетичних понять у науковій творчості М. Максимовича. Відтак учений використовує такі означення, щоб представити зображення явищ і процесів із високим ступенем загальності, або з руйнівними, катастрофічними наслідками.

Скажімо, він порівнює початок історії Малоросії з кометою⁴, що швидко промайнула на небосхилі, називає монголо-татарську навалу «грозою Батиевою»⁵, висловлює думку щодо виникнення запорозького козацтва як «живого злиття» двох стихій – азіатсько-наїзницької та греко-християнської⁶,

---

¹ Максимович М. Филологические письма к М. П. Погодину: Письмо восьмое // Собр. соч. М. А. Максимовича: В 3 т. – К, 1880. – Т. 3: Языкознание. История словесности. – С. 230.

² Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. – СПб., 1893. – кн. 7. – С. 12.

³ Закревский Н. Рец. на изд.: Максимович М. Письма о Киеве (первое, пятое и шестое). Помещены в журнале «Русский» на 1968 год, изд. М. Погодиным; Максимович М. Объяснительные параграфы о Киеве № 2, 3 и 4-й «Киевских Епархиальных Ведомостей» на 1869-й год // Древности. Труды Московского археологического общества. – М., 1871. – Т. 3. – С. 101–107; Максимович М. О Киевском урочище Копыреве-конце, по поводу статьи о нем г. Закревского // Собр. соч. М. А. Максимовича. – Т. 2. – С. 143–154.

⁴ Максимович М. О малороссийских народных песнях // Максимович М. О. Киев явился градом великим... – С. 283.

⁵ Его же. К истории малорусского языка (Филологические письма к М. П. Погодину): Письмо четвертое // Его же. Киев явился градом великим... – С. 364.

⁶ Его же. Исторические заметки: Заметки о происхождении и значении козачества // Собр. соч. М. А. Максимовича. – Т. 1. – С. 838.

зіставляє козаків з західноєвропейськими лицарями¹, іменує козацтво «народним лицарством»², розглядає Гайдамаччину як «вогнедишне виверження народної помсти та ворожості»³ та ін.

Метафоричні елементи інколи присутні і в деяких оцінках визначних історичних особистостей, що представлені в працях М. Максимовича.

Приміром, Богдана Хмельницького він називає «красою і славою козацтва»⁴, «грізним месником за всі образи і біди»⁵, Петра Конашевича-Сагайдачного – «благочестивим гетьманом»⁶, а князя Костянтина-Василя Острозького – «героєм Західної Русі»⁷ і т.п.

У багатьох розвідках М. Максимовича споглядаємо його морально-етичні інтенції, насамперед сакральність історичних символів.

Наприклад, Троїцькі ворота Києво-Печерської лаври історик співвідносить з образом «святої Русі»⁸.

Воднораз київські старожитності підносяться вченим до топосу священного міста («божого граду»), які стають складовими романтичної міфологеми про невмирущий народний дух та простір його побутування – благословенні землі Середнього Подніпров'я. Відтак етично-релігійні мотиви спостерігаємо в багатьох авторських тезах і думках.

Зокрема, заслугу українського козацтва історик убачає в тому, що воно «хрестовими походами» на захист православ'я здобуло собі безсмертя⁹.

Зауважимо, що змагання супроти утисків православ'я М. Максимович практично ототожнює з боротьбою за рідну землю. «Захист віри обернувся в захист України...», – зазначає вчений у «Сказанні о Колиивщині»¹⁰.

Отож у текстових фрагментах історика споглядаємо динамічність і художність викладу, які сполучаються з його афористичними висловлюваннями. Водночас вони виявляють і відрефлектованість поглядів автора щодо предмета історіописання – української минувшини.

Загалом художньо-естетичні та морально-етичні мотиви в характеристиках і оцінках М. Максимовича демонструють його калейдоскопічну рецепцію історії.

¹ Его же. Заметка о козацких гетманах (Письмо к С. М. Соловьёву) // Там же. – Т. 1. – С. 317.

² Его же. Об участии и значении Киева // Там же. – Т. 2. – С. 18.

³ Его же. О сотнике Харьке и запорожце Чуприне (Письмо П. А. Кулишу) // Собр. соч. М. А. Максимовича. – Т. 1. – С. 601.

⁴ Его же. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Його ж. У пошуках омріяної України. – С. 192.

⁵ Его же. Письма о князьях Острожских (К графине А. Д. Блудовой): Письмо седьмое // Там само. – С. 112.

⁶ Его же. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Его же. Киев явился градом великим... – С. 224.

⁷ Его же. О надгробиях в Печерском монастыре // Там само. – С. 149.

⁸ Его же. Святые врата Печерской лавры // Там само. – С. 137.

⁹ Его же. О надгробиях в Печерском монастыре // Там само. – С. 159.

¹⁰ Его же. Сказание о Колиивщині // Там само. – С. 248.

Недаремно фрагментарна репрезентація минулого є засадною рисою стилю мислення М. Максимовича. Адже окрема людина¹, а зрештою, подія чи факт сприймаються ученим, як своєрідний мікрокосм рухливого й неосяжного світу історії. Відтак мозаїчне представлення минулого задовольняло як критично-раціональні вимоги, які висував системно-універсальний світогляд науковця-природника, так і ідеалістичні, ірраціональні мотиви історика-романтика, зорієнтовані на пошук специфічного, особливого, неповторного.

Така репрезентація минувшини дозволяла М. Максимовичу сполучати різноманітні мотиваційні потоки, які не тільки гармонійно співіснують, а й досить чітко розділені у світобаченні вченого.

Відзначимо, що проблема співвідношення раціонального та емоційно-художнього (ірраціонального) в історіописанні сягає своїми витокami ще доакадемічної доби, в якій протягом тривалого часу відбувалося змагання між цими тенденціями². Варто зважати й на індивідуальне та своєрідне сприйняття минувшини в романтичному світогляді³.

У випадку з М. Максимовичем помітна й очевидна диференціація в його рецепції різних історичних явищ, об'єктів і фактів. Зокрема, розглядаючи конкретний матеріал учений міцно тримається критичних і раціональних засад, хоч досить часто підносить окремі подробиці, характеристики чи авторські враження до загальних асоціацій, пов'язаних з відповідною історичною добою.

Приміром, надгробки в Києво-Печерській лаврі нав'язують історика спомини про часи, коли дві частини Руського світу існували окремо, а, іноді ворогували між собою. Причому М. Максимович трактує цю ворожнечу як завершення «давньої удільної боротьби»⁴.

У той же час знакові явища українського минулого (монголо-татарська навала, козаччина, гайдамаччина) породжують у М. Максимовича низку яскравих образів-символів, які репрезентують переломні, масові вияви народного духу. Причому в авторському сприйнятті народ виступає не тільки як духовна субстанція, яка продукує перетворення, а й як своєрідна міфологема, що живить творчу уяву сучасника, себто витворює часову вісь минувшини – тодішня сучасність.

Водночас у поглядах ученого поважне місце посідають поняття «зла», «добра», «правди». Це – позачасові, фундаментальні цінності, які виступають

---

¹ Его же. З первых лекций 1834 г. ... – Арк.32.

² Смоленский Н. И. Рациональное и эмоциональное в языке историка // Исторические записки. – М., 1999. – Вып. 2/120. – С. 137–148.

³ Комаринец Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). – Львів, 1983. – С. 79.

⁴ Максимович М. О надгробиях в Печерском монастыре // Его же. Киев явился градом великим... – С. 150.

як найважливіші духовно-етичні мірила вартості щодо діяльності тих чи інших видатних особистостей, визначних подій і явищ.

Однак, у викладі фактографічної канви подій М. Максимович залишається, передусім, прискіпливим критиком та інтерпретатором джерел. Саме тому у своїх наукових студіях він послідовно застосовує історико-філологічний або критичний метод до розробки багатьох проблем з обсягу української минувшини.

З цієї перспективи М. Максимовича, хоч і з певними застереженнями, можна порівняти з постаттю німецького історика Бартольда Нібура, який справив значний вплив на російську історіографію, зокрема на відомого вченого М. Полевого¹.

Варто наголосити, що такі дослідницькі устремління досить точно характеризують і М. Максимовича як історика. Тим паче, що за ученим в українській історіографії міцно закріпився образ дослідника-критика та науковця-аналітика². Це однозначно вказує на критично-аналітичний стиль мислення вченого.

Щоправда, на відміну від Б. Г. Нібура, М. Максимович не мав такої довершеної підготовки у царині класичної філології і зосереджувався на розгляді окремих проблем української історії. Натомість предметом наукових студій цього німецького дослідника була вся давньоримська епічна традиція.

Проте в працях М. Максимовича споглядаємо і певні спроби подати загальний погляд на українську минувшину. Зокрема, полемізуючи з польським письменником Міхалом Грабовським учений пропонує власну періодизацію української історії: 1) «доба *Татарської* влади над всією Україною» (1240–1320); 2) «доба *Литовської* влади» (1320–1569); 3) «доба *Польської* влади» (1569–1654); 4) «доба *роздвоєного* буття України: *східної* – постійно під владою *Руською*; *західної* – спершу в коливаннях між Росією та Польщею, протягом *57 років* (курсив М. Максимовича. – *Авт.*); пізніше (після

---

¹ Иконников В. Скептическая школа в русской историографии и ее противники: П. Н. А. Полевой // Университетские известия. – К., 1871. – № 10. – С. 29; Вернадский Г. В. Русская историография / Сост. В. Н. Козляков. – М., 1998. – С. 83.

² Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Упор. та вступ. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич / 3-є вид., репринт. – К., 1996. – С. 84; Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. – Харків, 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С. 222; Крип'якевич І. Михайло Максимович – історик (В століття видання «Малороссийских песен» 1827 р.) // ЗНТШ (Львів). – 1927. – Т. 147. – С. 166–167; Калакура Я. Михайло Максимович як фундатор документалізму української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 165–178.

договору Прутського 1711 року), у постійній належності Польщі до падіння її королівства (1795)»¹.

Зазначимо, що термін «роздвоєння» є специфічним інструментом романтичного стилю мислення. Зокрема, ця дефініція досить часто вживалася М. Костомаровим щодо різних епох української та російської історії.

На думку М. Марченка, М. Максимович поклав до основи цієї періодизації два провідні чинники – державний та культурний².

Втім, М. Максимович все ж таки замилювався більше дрібними деталями і подробицями, ніж побудовою синтетичних конструкцій або загальних образів минувшини. Побудова та представлення зачарованого, мозаїчного, сповненого суперечностей світу фактів видавалося йому одним із найголовніших пріоритетів дослідницької діяльності. Адже історико-філологічна критика значною мірою дозволяла пізнати й досягнути індивідуальне й особливе.

Тож у застосуванні історико-філологічного методу стосовно вивчення історії Малоросії, зокрема в опрацюванні різноманітних джерел, М. Максимович, мабуть, був найпослідовнішим дослідником серед тодішніх українських романтиків.

Зрештою, українська минувшина на той час істотно поступалася за рівнем розробки не тільки історії Росії, а й класичної давнини. Більше того, на часі поставали проблеми, пов'язані з введенням до наукового обігу великих обсягів достовірного фактографічного матеріалу.

Втім, попри критично-аналітичну спрямованість морально-етичні та художньо-естетичні елементи посідають важливе місце в історичному письмі М. Максимовича. Вони представлені, переважно у вигляді невеликих оціночних або образно-символічних вкраплень, які показують авторське ставлення до переломних подій, визначних особистостей, відомих історичних праць чи пам'яток тощо.

У широкому сенсі, очевидно слід вести мову про самотутнє поєднання критично-раціональних засад та ідеалістичних, ірраціональних елементів у науковій творчості М. Максимовича. Останні не тільки досить мирно співіснують, а й гармонійно доповнюють один одного в авторських текстах.

Та найголовніше, незавершений і синкретичний у стильовому, жанровому та видовому відношенні окремих фрагмент («уламок минувшини»), репрезентований у текстах М. Максимовича, прагне до відтворення цілісності, або, точніше, до її конструювання.

Зауважимо, що мікроісторичний сюжет у працях ученого виглядає не тільки як імпліцитне устремління до цілісного осягнення історії, а як

¹ Максимович М. О причинах взаємного ожесточення... – С. 167–168.

² Марченко М. І. Українська історіографія від давніх часів до середини XIX ст. // Ейдос. Бібліотека Ейдосу. – Вип. 3, Ч. 2. – С. 327.

чужорідне включення в російський гранд-нарратив, що потенційно містить у собі програму його руйнації.

Цю інтенцію вченого до комплексного осмислення минувшини споглядаємо в його робочих записах про психологічні риси та історичне побутування великорусів і українців. Зокрема, у зазначених нотатках постають цілісні і, zarazom, відмінні образи росіян та українців, які містять цікавий матеріал для осягнення стилю мислення М. Максимовича.

«У великоросіян живість, сприйняття душі розвивалась під пануванням думки (підкреслення М. Максимовича. – *Авт.*) і була повернута переважно на зовнішній бік своєї дійсності», – наголошує М. Максимович¹.

Така орієнтація на зовнішнє та «силу думки», вважає історик, не тільки позначилася на психологічних обрисах великорусів, а й на їхньому історичному житті. «Щаслива удача, яка супроводжувала пізніше державне життя Великої Росії... прив'язала її народ великою любов'ю та повагою до його дійсності, ствердила в ньому дух задоволення (підкреслення М. Максимовича. – *Авт.*) своєю долею, дух покірності своїй долі та довіри до неї, як до свого щастя», – зазначає автор². Відтак М. Максимович акцентує увагу на підкоренні волі розуму, яке, власне й складає основу психологічного типу великоруса.

Натомість психологічний тип українця є не тільки відмінним, а, майже, протилежним у замальовці вченого. «Українець, більш непорушний для зовнішньої діяльності житейської, – підкреслює М. Максимович, – менш заповзятий, – безпечність та недбалість про зовнішнє – особисте благо житейське... Його зовнішня діяльність була повернута на подвиг слави і війни, на подвиг суспільний: в цьому подвигу виявилась його особистість (підкреслення М. Максимовича. – *Авт.*)»³.

Але автор не обмежується констатацією психологічних відмінностей. Він навіть поглиблює останні завдяки історичним аналогіям.

М. Максимович протиставляє історичне призначення східних (донських) козаків, які увійшли до системи Російської держави та сприяли її розширенню, і західних (дніпровських) козаків, котрі спричинилися до становлення українського народного духу.

«Козацтво Дніпровське (підкреслення М. Максимовича. – *Авт.*) навпаки розливаючись з XVI віку по Південній Русі зробило в ній оновлення цілого народного життя, розлило по ній козацький дух свій. – відзначає автор. – Тоді воно ввійшло в систему Західної Русі, польського володарювання при

---

¹ Максимович М. Психологическое воззрение. Историческая жизнь [автограф, робочі записи 1830–40-х про психологічні відмінності та історичне побутування росіян і українців] // ІР НБУВ, Ф. 32, Спр. 393, арк.2.

² Там же. – Арк.4.

³ Там же. – Арк.5.

Баторії, – тоді козацтво само стало зерном народної української самобутності. Козацьке життя все більше розросталося в Україні, діяло разом з нею, проникало до її родинного побуту, і її суспільні цілі та вигоди, відносилися до її віри та самобутності народної; воно (охороняло – *Авт.*) свою козацьку волю, свою честь і славу...»¹.

Ця мимовільна констатація психологічної та історичної самобутності в рецепції М. Максимовича ледь-ледь не перетворюється в апологію чужорідності України щодо Великої Росії! Наразі навіть коментар історика стосовно «сполучення» українських земель з Москвою разуче дисонує з його генеральною тезою про єдиний Руський світ.

«Таким чином, обставини зупинили самобутній розвиток України на всьому ходу... і вступила (вона – *Авт.*) в загальне Життя Росії...Безвідрадне невдоволення та досада, глибока Журба – сильна на свою долю (підкреслення М. Максимовича. – *Авт.*) щербату, закарбувалася всією силою... глибокого почуття серця», – зазначає автор².

Зауважимо, що психологічні риси українців та великорусів у сприйнятті вченого подаються у вигляді опозиції: «зовнішнє» – «внутрішнє», «думка» – «дійсність».

Ці порівняння не доводяться М. Максимовичем до контраверсійної межі. Більше того, він навіть прагне узгодити, примирити чи навіть проігнорувати останні, зокрема, вкотре згадує про монолітний Руський світ.

Однак, ностальгійні почуття автора щодо колишньої козацької слави та народної самобутності України у цих робочих записках, здається, затьмарюють навіть його щире загальноросійське лояльність. Відтак М. Максимович впритул наближається до думки про цілісність і відмінність українського історичного буття, порівняно з російською минувиною.

Схоже акцентування на своєрідності українського народного типу згодом споглядаємо в працях М. Костомарова «Две русские народности» (1861), В. Антоновича «Три національні типи народні» (1888) та інших учених.

Втім, М. Максимович так і не генералізує свої спостереження до лінії вододілу, за якою постають відомі формули: «дві народності» чи «три національні типи». Тому дві частини Руського світу з різною історичною долею все ж таки в історичному письмі М. Максимовича сполучаються в образі святої Русі, яка є основою їхньої внутрішньої єдності. Її творить метафізичний Руський дух, який, здавалося, усуває чи нівелює історичну самобутність українців та великоросів!

Іноді вона все ж таки проривається в авторській рецепції української історії, хоч учений розглядає її як сентиментальний відголос далекої і сивої минувины, яка не є суттєвою в контексті тодішньої сучасності.

---

¹ Там же. – Арк.8 зв.

² Там же. – Арк.9 зв.

Отже, незважаючи на психологічні відмінності українців та великоросів внутрішня, духовна єдність Русі / Росії є визначальною у поглядах М. Максимовича. Відтак його розуміння народних / національних типів є досить далеким від костомаровської дефініції, зорієнтованої не тільки на демонстрацію відмінності, а фактично на апологію самоцінності історичного буття «двох руських народностей».

Зауважимо, що навіть поміркована українофільська платформа «Основи» видавалася М. Максимовичу занадто радикальною. Наприклад, у листі до О. Бодянського від 1 січня 1865 р. він засуджував крайнощі мовної програми зазначеного журналу¹.

У цьому відношенні М. Максимович залишався діячем старої Миколаївської доби з традиційними вподобаннями, які М. Грушевський слушно тлумачив як «соціальний консерватизм».

Зрештою, тексти М. Максимовича безперечно торували шлях до національного самоусвідомлення іншим генераціям українських інтелектуалів, зокрема щодо самобутності та цілісності історії України. Відтак у рецепції наступних поколінь самотник з Михайлової гори поставав як один із перших будівничих академічного образу нашої минувшини.

Приміром, В. Горленко тримався думки, що маленькі розвідки М. Максимовича стали «першими каменями» в розбудові малоросійської історії². Д. Багалій порівнював їх з добре обробленими цеглинами³. О. Пріцак називав їх мініатюрами, де «в дуже стислій гармонії ідеї та документації творилися *підвалини під майбутню будову української національної історіографії*»⁴.

У компаративному плані стиль мислення М. Максимовича посідає виняткове місце в українській романтичній історіографії. Адже в його історичному письмі простежуються кілька змістовних пластів: 1) фактографічний, оброблений у критично-аналітичному розумінні; 2) оповідальний, який є зв'язаним, логічним і послідовним викладом подій та фактів без їхньої інтерпретації і тлумачення; 3) ірраціональні, ідеалістичні вкраплення з морально-етичною чи естетичною мотивацією, метафоричними оцінками та афористичними порівняннями, символічними співставленнями, поетичними асоціаціями, художніми замальовками природного середовища й

---

¹ Данилов В. М. Максимович і журнал «Основа» (Листи В. Білозерського до М. Максимовича) // ЗНТШ (Львів). – 1930. – Т. 100, Ч. 2: Ювілейний зб. на пошану акад. К. Студинського. – С. 325.

² Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. – 1893. – № 1. – С. 65.

³ Багалей Д. И. Русская историография. – Харьков, 1911. – С. 425.

⁴ Пріцак О. Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського // Пріцак О. Чому кафедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембридж–Нью-Йорк, 1973. – С. 97.

географічної арени історичних подій, автобіографічними елементами, мемуарними згадками, полемічними пасажами тощо.

Наявність різних змістовних шарів у текстах М. Максимовича відображає не тільки співіснування відмінних стильових та світоглядних компонентів у його творчості, а й розмаїття дослідницьких, культурних, освітніх практик та інструментарію.

У широкому сенсі йдеться про своєрідний сплав раціоналізму та романтизму в ідеалі науковості М. Максимовича, втіленням якого є розвідка на перехресті кількох жанрів із локальним, мозаїчним представленням минувшини.

Ці стильові особливості вченого виявляються в сполученні дослідницьких стратегій природника й гуманітарія з елементами історіософського осмислення (пізньопросвітницький універсалізм і метафізичний «Руський дух»), сегментація об'єкта на мікроісторичні сюжети й децентралізація суб'єктів історичного руху, багатство академічних контекстів з обсягу соціогуманітаристики – мовознавство, філологія, етнографія, фольклористика та ін.), синкретичному поєднанні жанрових і видових особливостей наукових праць ученого (славнозвісні «Листи»). Означені складові й сформували критично-аналітичний та фрагментарний стиль мислення М. Максимовича як гуманітарія.

Конструкція історичного часу у візії М. Костомарова

Микола Костомаров з'явився на арені української історіографії в перехідну добу, коли залишки архаїчних канонів пізньопросвітницького раціоналізму та класицизму поступалися новій, потужній романтичній хвилі. Цей конфлікт супроводжувався кардинальною зміною інтелектуальних уявлень, які спричинилися до стильових перетворень у царині тодішнього історіописання.

Передусім, відбувається докорінна переорієнтація в пошуках сенсу минувшини. Традиційна просвітницька опозиція – сучасне / минуле водночас поступається місцем новітній контраверсії – минуле / сучасне. Відтак історичний сенс прагнуть віднайти не в тогочасному сьогоденні, а в давньому минулому, передусім у середніх віках. Більше того, тодішні суспільні трансформації прагнуть витлумачити спираючись на історичні ретроспекції, тобто в контексті минувшини, яка відтепер стає своєрідним культурним взірцем¹.

Утім, ідеалістичний та ірраціональний поворот в історіописанні висунув перед його репрезентантами-романтиками низку вимог і проблем.

3-поміж них чільне місце посіло питання: як виміряти, а за великим рахунком – як упорядкувати й осягнути історичний час, представлений у

---

¹ Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Знання о прошлом: теория и история: В 2 Т. – СПб., 2003. – Т. 1: Конструирование прошлого. – С. 567.

вигляді органічного потоку? Адже пізньопросвітницькі, раціоналістичні конструкції, зорієнтовані, переважно, на лінарне і послідовне відтворення темпоральних змін, були непридатними для інтерпретації незчисленних реакцій, загальних та індивідуалістичних виявів дій масового героя, які створювали вкрай суперечливу й динамічну палітру минувшини.

Цю проблему науковці-романтики зазвичай намагалися вирішити шляхом ірраціональних та ідеалістичних включень до часових конструкцій. У цьому ж інтелектуальному річищі прагнув досягнути історичний час і М. Костомаров, хоч його погляди та стиль мислення вирізняються неабиякою самобутністю.

Зауважимо, що навіть походження вченого (незаконнонароджений син дворянина і його кріпосної селянки) та драматичні сторінки його творчої біографії (знищення першої магістерської дисертації «О причинах и характере унии в Западной России» (1841/42), участь у заснуванні Кирило-Мефодіївського братства 1846–1847 рр., арешт і ув'язнення в Олексіївському рavelіні Петропавловської фортеці 1847–1848 рр., саратовське заслання 1848–1855 рр., українофільство 1860–70-х років) певною мірою відображають важливі соціокультурні й інтелектуальні віхи в становищі підросійського українства.

Сучасник М. Костомарова – О. Пипін слушно називав його «найкращим виразником південноруської історичної свідомості»¹ і навіть тримався думки, що студії вченого стали «основою нового українства» та початком «українського панславізму»².

Врешті, С. Томашівський розглядав М. Костомарова як «першого українського історика» у «новочаснім розумінню того слова»³, а О. Гермайзе уважав його «першим істориком-професіоналом»⁴. Нині М. Костомарова вважають першим представником народницької романтичної (популістської) історіографії (Б. Клід)⁵.

Сам М. Костомаров досить цікаво схарактеризував пізнавальну ситуацію, яка склалася на початку 1840-х років, у своїй другій магістерській дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» (Харьков, 1843), яку захистив 1844 р.

Зокрема, привертають увагу його тлумачення тогочасних дослідницьких устремлінь щодо студіювання народної історії. «Я вважаю, що *на те є три*

¹ Пыпин А. Н., Спасович В. Д. История славянских литератур: В 2 Т. – СПб., 1879. – Т. 1. – С. 373.

² Там же. – С. 396.

³ Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (3 нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник. – 1906. – Т. 33, кн. 1. – С. 43.

⁴ Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – № 5. – С. 18.

⁵ Klid B. The Origins of Ukrainian Statist Historiography in the Context of Political, Ideological, Cultural, and Generational Change // Journal of Ukrainian Studies. – 2004. – Vol. 29, no.1/2. – P. 266–267.

причини. – наголошує вчений. – Перша є літературна – наслідок занепаду класицизму; ворогуючі сторони класицизму та романтизму примирилися на ідеї народності. Друга – політична, виникла зі ставлення урядів до народів. Третя – історико-сцієнтистська... «¹.

Якщо перша з трьох причин, названих істориком, не потребує коментарів, то на інших доцільно спинитися докладніше.

У розпливчату формулюванні М. Костомарова про ставлення урядів до народів, імовірно йшлося про тогочасні міністерські настанови щодо вивчення малоросійських старожитностей в антипольському чи допольському сенсі, а в ширшому розумінні – про відому уварівську формулу, про яку згадувалося вище.

Щодо третьої – «історико-сцієнтистської» причини, то вона трактувалася як поєднання прагматизму в історичному дослідженні з довершеною обробкою викладу. «Ці два способи не тільки не містять у собі суперечності, але є єдино можливими один при іншому», – стверджує історик².

Зазначимо, що у вступній частині цієї дисертації автор обґрунтовує зацікавлення історією народів посилаючись на приклад «безсмертного Гердера»³. Причому його вислів про мистецьку обробку оповіді в історичній студії вельми нагадує думки Й.-Г. Гердера про необхідність запозичення історіографами художніх прийомів, які нададуть «тіньовому зображенню історії кольорів, повноти, життя, омани», в результаті чого вона предстане «наполовину романом»⁴.

Таким чином, уже на зорі своєї академічної кар'єри М. Костомаров як історик декларував романтичні пріоритети своєї творчості, хоч і не цурався елементів класицизму та раціоналізму. Причому останні співіснували в його поглядах із романтичними інтенціями.

Втім, ідеї, проголошені молодим дослідником, спершу були зустрінуті скептично-негативно, про що свідчать відгуки у тодішній російській журнальній періодиці.

Приміром, невідомий рецензент з журналу «Библиотека для чтения» з приводу теми другої дисертації М. Костомарова саркастично зауважив: «...це все-рівно, що сказати – історичне значення зеленого вина і гарненьких дівчат у філософії ямщиків!»⁵. Схожі оцінки побутували і в інших бібліографічних замітках та оглядах⁶.

¹ Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков, 1843. – С. 7.

² Там же. – С. 7.

³ Там же. – С. 6.

⁴ Гердер Й. Г. Из праці «Про два типи німецького мистецтва» // Мислителі німецького романтизму. – С. 65.

⁵ Рец. на кн. : Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков, 1843. // Библиотека для чтения. – 1844. – Т. 66. – Отд. 6: Литературная летопись. – С. 12.

⁶ Рец. на кн. : Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков, 1843. // Отечественные записки. – 1844. – Т. 33. – Отд. 6: Библиографическая хроника. – С. 11.

Тільки І. Срезневський прихильно оцінив цю роботу М. Костомарова, яку розглядав як початок великої наукової праці. Щоправда, і він висловив низку суттєвих зауваг¹.

Перші публікації вченого на початку 1840-х років привернули увагу і його майбутнього опонента М. Погодіна, який уважав, що *«розповіді Костомарова про перші війни Малоросійських козаків та про Русько-Польських вельмож вельми цікаві та обіцяють у ньому письменника надзвичайного»*².

Загалом М. Костомаров, як і інші романтики, винятково чутливо схоплював мінливість та динамічність світу історії, зокрема акцентував увагу на якісних вимірах певного явища або процесу в той чи інший час. Він виходив із того, що будь-яке суспільство переживає періоди виникнення, розквіту та занепаду. Причому добу зародження історик характеризує як часи варварства та хаосу в суспільному устрої.

Зокрема, полемізуючи з П. Кулішем у другій половині 1870-х років М. Костомаров підкреслює, що *«...будь-яке громадянське суспільство, перш ніж утворити струнке державне тіло, несе на собі, більше чи менше, відбиток хаосу, в якому легко розшукати риси, властиві, за нашими спостереженнями розбійникам, тобто людям, котрі шукають можливості впровадити в суспільстві хаос»*³. Варто наголосити, що термін «хаос» належить до ключових понять романтичного мислення, зокрема відображає неповторність, суперечливість, багатоманітність та масштабність історичного руху.

Проте витoki таких темпоральних уявлень простежуємо ще на зорі наукової творчості М. Костомарова, позаяк хаос, жадобу до грабунку та війни, наплив авантюристів він кваліфікує як основні риси «героїчних віків народу» у своїй першій, забороненій магістерській дисертації⁴.

Принагідно відзначимо, що станом на 1938 р. дослідники віднайшли 5 уцілілих примірників цієї дисертації⁵.

Зрештою, судження М. Костомарова нагадують відомі погляди Т. Карлейля, котрий розглядав минувшину, особливо в революційні часи, як хаос буття, що досягнувши зрілості занепадає та зникає⁶.

---

¹ Срезневский И. Рец. на кн.: Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков, 1843. – 216 С. // Москвитянин. – 1844. – Ч. 2, № 3. – С. 154.

² Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. – СПб., 1893. – кн. 7. – С. 209.

³ Костомаров Н. О козаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях Русского Архива (изд. 1877 г.). Историко-критический очерк // Русская старина. – 1878. – Т. 21, № 3. – С. 399.

⁴ Его же. О причинах и характере унии в Западной России // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського. – [К.] 1928. – С. 28.

⁵ Хлебников Л. М. Сожженная диссертация // Вопр. истори. – 1965. – № 9. – С. 215.

⁶ Карлейль Т. История Французской революции / Пер. с англ. Ю. В. Дубровина, Е. А. Мельниковой. – М., 1991. – С. 13–14.

Подібно до англійського історика М. Костомаров сприймав кожен епоху досить рельєфно та амбівалентно. Він уважав, що стан суспільства в будь-яку історичну добу залежить від його духовних, моральних основ, а, за великим рахунком, – від змагання, конфронтації провідних ідей, які репрезентовані в побутуванні народу / нації.

Скажімо, свою першу магістерську дисертацію М. Костомаров розпочинає такою сентенцією: *«Коли історія представляє нам боротьбу протилежних ідей, які рухають маси одного й того ж народу, важливість такої боротьби визначається тією мірою, якою весь народ братиме в ній участь, її ідея приведе в рух усі сили країни та стане народною ідеєю; але щоб визначити характер такої доби, ми незаперечно маємо вникнути в подію того часу, коли основи, що одухотворяли цю боротьбу, розвивалися та підготовляли її діячів»*¹.

Романтичну тріаду молодість / зрілість / старість споглядаємо і в «Книзі буття українського народу», зокрема щодо означення різних стадій існування людства².

У відомій студії «Две русские народности» автор безпосередньо пов'язує побутування народу / нації, його феноменологічні риси як певної духовної субстанції з темпоральними характеристиками. Невипадково цю працю називали то «євангелієм українського сепаратизму» (М. Грушевський)³, то «євангелієм українського націоналізму» (Д. Дорошенко)⁴, а характерологічні особливості «двох народностей» навіть уважали «класичними» (В. Заїкин)⁵.

«Народність може вироблятися за різні часи людського розвитку, тільки що виріб справлятиметься легше за дитинного часу, ніж у дозрілому віку духового життя людського. Переміну народности можуть викликати протилежні причини, як: потреба дальшої цивілізації, зубожіння й підупад попередньої, свіжа жива молодість народу і старезний його вік із його неміччю. З другого боку, розвиток цивілізації може зберігати народність, коли народ надбав собі доволі чого такого, що веде його до дальшої духової праці в тій самій сфері, або коли він має на запас доволі інтересів, щоб виробити з них нові прояви освіти, або коли він задовольняється заведеним у себе ладом і не посувається наперед», – підкреслює М. Костомаров⁶.

---

¹ Костомаров Н. О причинах и характере уни... – С. 1.

² Козак С. Українська змова... – С. 172.

³ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров: (пам'яті М. Костомарова в двадцять п'ять роковини його смерті, помер 7.IV.1885) // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Т. 50, кн. 5. – С. 223.

⁴ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Упорядк. та вступн. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич. – 3-є вид., репринт. – К., 1996. – С. 100.

⁵ Заїкин В. В'ячеслав Липинський як історик // В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання / Упорядн. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ–Житомир, 2007. – С. 238 (прим. 209).

⁶ Костомаров М. Дві руські народності / Переклав О. Кониський; з переднім словом Д. Дорошенка. – Київ–Лейпциг, [1923]. – С. 13–14

Відзначимо, що історик надає «мовній програмі» романтиків особливого значення, позаяк вона визначає засадні риси духовного стану масового, колективного героя. *«Письменство є душа народного життя, – самосвідомість народності. Без письменства народність займає лише пасивне становище...»*, – відзначає вчений¹.

Заразом М. Костомаров приділяє велику увагу моральним, духовним засадам народного буття. Зокрема, розглядаючи літературний процес на теренах Малоросії у 20–40-х роках XIX ст. він тримається думки, що останній розгортається *«в юному народі, але проясненому релігією, який перебуває на певному ступені морального розвитку»*².

Таке акцентування на духовних чинниках неодноразово зустрічаємо в студіях М. Костомарова. Приміром, княжа доба, на його думку, визначається *«дурним станом моралі»*³.

Ба більше, М. Костомаров навіть обстоює тезу, що сутнісні риси народу мають духовний і фактично позачасовий характер. *«Говорячи про українську народність у давнину, ми розуміємо її в тому вигляді, який був прообразом сучасного її вигляду й містив у собі головні риси, що становлять незмінні ознаки, суть народнього типу, спільного для довших часів, здатного опертися й оборонити себе проти всіх ворожо-руйнівничих нападів. Ми не говоримо про ті відміни, які український тип то переймав із часом і перероблював їх на свій лад, відповідно до головних своїх основ, то переймав випадково на час і кидав як щось чуже, що не пристало його природі»*⁴.

Цю заувагу М. Костомарова добре доповнює вираз з його іншої студії, в якому він упроваджує поділ на внутрішні / зовнішні чинники (складові) історії. *«Не станемо говорити про наші суспільні, державні, економічні форми: ці предмети мають увійти до області наукових досліджень. Але всі загалом форми складають зовнішній світ, котрий може приймати той чи інший образ, залежно від духу, що надав йому життя та рух. Залишимо поки що цей зовнішній світ життєвих явищ, і поглянемо на свої внутрішні, моральні сили, на спосіб їх застосування, на прийоми, з якими ми справляємося з нашими загальними устремліннями, переконаннями та бажаннями»*, – підкреслює автор⁵.

Варто підкреслити, що дихотомію зовнішнє / внутрішнє М. Костомаров застосовує досить широко, зокрема навіть щодо критики тогочасної періодизації російської минувшини.

---

¹ Там само. – С. 14.

² Костомаров Н. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Там само. – С. 46.

³ Его же. Черты народной южнорусской истории // Его же. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. А. Замлинский. – К., 1989. – С. 24.

⁴ Костомаров М. Дві руські народності. – С. 19–20.

⁵ Его же. Тысячелетие // Науково-публіцистичні і полемічні писання... – С. 126.

«Руську історію зазвичай ділять на періоди; але не зовсім виражають цим те, що хочуть. Для виокремлення одного періоду від іншого залучають зовнішні події, які хоч і мали важливий вплив на долю народу, але не знищували відразу старого порядку та не вводили одразу нового. Поступово занепадало старе, поступово зростало нове... Поділ на прийняті періоди придатний для шкільного вивчення подій билинної історії; історія побутова, історія народного життя потребує таких граней, які б визначали корінні відмінності, котрих набували країна та мешканці, і містила в собі головні уклади політичного, суспільного та духовного життя народу», – наголошує історик¹.

Бінарну зв'язку зовнішнє / внутрішнє знаходимо і в авторських характеристиках спольщеного українського дворянства (шляхти) доби унійних змагань. Зокрема, вчений підкреслює, що «...дворянство, яке володіло зовнішньою силою, без внутрішньої сили та одностайності, не тільки нічого не зробило для православ'я, але сприяло його занепаду...»².

Отож, дух народу / нації з розмаїтими і колоритними виявами життя на шкалі фундаментальних, позачасових цінностей М. Костомарова-романтика посідає провідне місце.

Про те наскільки домінуючою є наведене положення свідчить така сентенція історика: «Дослідження розвитку народного духовного життя – ось у чому полягає історія народу. Тут основа та пояснення будь-якої політичної події, тут перевірка й суд будь-якої установи та закону»³.

Врешті, друга магістерська дисертація демонструє сполучення різноманітних дослідницьких практик (етнографічної, літературної, мовознавчої) у творчості М. Костомарова, скерованих на досягнення народного духу, на декодування його образів та символів, повсякденного середовища, героїчного й трагічного минулого, зафіксованого у «живих рештках» минувшини – етнографічному та фольклорному матеріалі.

Зазначимо, що вчений акцентує увагу на творчому характері народного / національного духу, який відображається у розмаїтих почуваннях і реакціях, зокрема у сприйнятті оточуючої природи. «Фізична природа просякнута творчою ідеєю, зігріта божою любов'ю, прибрана в довершенні форми. Кожне явище в ній не випадкове, але має свій закон, відкритий духом. У природі міститься для людини значення, стосовно його власного ества...», – зазначає М. Костомаров⁴.

---

¹ Его же. Бунт Стеньки Разина // Его же. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю. Пинчук. – К., 1992. – С. 330.

² Его же. О причинах и характере уни... – С. 26.

³ Его же. Лекции по русской истории / Сост. по запискам слушателей П. Г.-вым [Гайдебуровым]. – СПб., 1861. – Ч. 1: Источники русской истории. – С. 11.

⁴ Его же. Об историческом значении русской народной поэзии. – С. 25.

Ця загострена романтична рецепція поступово підводила історика до цілісного, системного розуміння етнокультурного феномена народного життя. «Народні символи, розміщені в системі, складають символіку народу, яка слугує нам важливим джерелом для розуміння його духовного життя. У загальному сенсі, символіка природи є продовженням природної релігії. Творець розкривається в творінні; серце людини любить в явищах світу фізичного Всюдисущий Дух», – стверджує автор¹.

Усвідомлення мінливості народного буття як певної морально-етичної та мистецько-естетичної системи, яка раптово постає то у вигляді хаосу незчисленних фрагментів-мозаїк, то стрункого, впорядкованого організму («тіла») громадського життя, підштовхувало вченого до пошуків позачасових фундаментальних вартостей світу історії в царині духовних перетворень.

Окрім того, історик приділяє значну увагу диференціації народних символів та образів. Зокрема, він поділяє народну символіку на природну, історичну та міфічну. Водночас М. Костомаров виокремлює основні типи малорусів, які побутують у громадському житті – козака та поселянина².

Саме з чергуванням цих типів та проміжних ланок між ними (чумак) учений пов'язує найважливіші темпоральні зрушення на ниві народної історії³.

О. Пипін уважав, що в другій магістерській дисертації М. Костомаров уперше запропонував пояснення «народної поезії з точки зору символізму»⁴.

Ба більше, М. Костомаров у своїй великій рецензійній статті «Историческая поэзия и новые ее материалы», присвяченій першому тому «Исторических песен малорусского народа» (К., 1874) В. Антоновича та М. Драгоманова, навіть подав власну періодизацію життя народу, укладену за пам'ятками «поетичної творчості» Малоросії. Відтак він поділяє народне буття на чотири доби: «1) первісна язичницька старовинна; 2) вік дружинний та княжий; 3) вік козацький; 4) вік селянський або мужицький: народність малоруська в цей останній період опустилася виключно до нижчого класу, класу поселян, інакше мужиків»⁵. Причому історик відносить «гайдамацький вік» до козацької доби, зокрема тлумачить його як «підрозділ» останнього⁶.

Цей поділ дещо відрізняється від візії В. Антоновича та М. Драгоманова: 1) пісні віку дружинного та княжого; 2) поезія козацького віку; 3) пісні віку

¹ Там же. – С. 26.

² Там же. – С. 119.

³ Там же. – С. 145–146.

⁴ Пыпин А. Н. История русской литературы. – СПб., 1899. – Т. 3: Судьбы народной поэзии. Эпоха преобразований Петра Великого. Установление новой литературы. Ломоносов. – С. 83.

⁵ Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы. Рец. на кн.: Исторические песни малорусского народа, с объяснением В. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый // Вестник Европы. – 1874. – № 12. – С. 577.

⁶ Там же. – С. 577.

гайдамацького; 4) пісні віку рекрутського та кріпацького¹. Зокрема, М. Костомаров наголошує на важливому значенні доби «язичницької старовини» як первісної стадії формування «народного духу». Причому досить цікавою виглядає його мотивація.

«Історія має справу з життям людини у суспільстві, подібних до себе, а життя виявляється рухом, наслідками руху бувають зміни життєвих ознак та умов. Як матеріал для історії, можуть, називатися історичними всі пісні, в яких представлені будь-які зміни, що відображають собою плин життя; будь-яке явище народного побуту та життя, які не існують у наш час, проте існували раніше...», – зазначає вчений².

Отже, автор розглядає Народ в єдиній морально-естетичній системі, яку конструює його Дух за особливими мистецькими та духовними канонами.

Власне, ця система й зумовлює та генералізує мотиваційні устремління М. Костомарова як історика, визначальним вектором яких є народна маса, себто історіописання від її основ – історія знизу. Тому народ / нація чи масовий, колективний герой у його рецепції виступає як єдине, недиференційоване органічне ціле («тіло»), а його творчість має надіндивідуальний характер³.

Таке уподібнення народу / нації до «організму» сучасні дослідники знаходять уже в «Книзі буття українського народу»⁴. Проте і у пізніших працях М. Костомарова «органічне» представлення світу історії посідає чільне місце. Скажімо, утвердження єдиновладдя на теренах Московщини історик характеризує саме в означеному сенсі.

«Москва, поневолюючи князів і підгортаючи їх під свою кормигу, тим самим обновляла ідею спільної батьківщини, тільки вже не в тій формі, як колись, не в федеративній, а в єдиновладній. Отак склалася московська монархія, отак із неї вирросло згодом російське державне тіло. Громадською стихією Москви є загальність («общинність»), знищення особистости, навпаки тому як на Україні і в Новгороді, де принцип особистости раз-у-раз виявляв свою живучість», – констатує історик⁵.

Відзначимо, що з єдиновладним укладом М. Костомаров пов'язував не тільки Московське царство на Сході, а й Велике князівство Литовське на Заході⁶.

---

¹ Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: Предисловие // Драгоманов М. П. Выбране. – К., 1991. – С. 48–50.

² Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы... – С. 575.

³ Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму... – С. 109–110.

⁴ Артюх В. «Книга буття українського народу» М. Костомарова: сакральні виміри національної самосвідомості // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 133–134.

⁵ Костомаров М. Дві руські народності. – С. 61.

⁶ Костомаров Н. Лекции по русской истории... – С. 17.

Поняття «тіла» («організму»), хоч і в іншому контексті, він застосовує і щодо характеристики України за часів Руїни. «Відірвавшись від Польщі, Україна ще не з'єдналася з Московією в одне тіло і залишалася зі своєю окремішністю, слугувала предметом розбратів між сусідами, які хотіли нею заволодіти», – зазначає автор¹.

Схожі думки М. Костомаров висловлює і в лекційному курсі з російської історії на початку 1860-х років. «Якщо ми говоримо: *історія руського народу*, то вживаємо це слово у збірному сенсі, як маси народів, пов'язаних єдністю однієї цивілізації, які складають політичне тіло»².

Схильність М. Костомарова до «органічного» трактування історії помітили ще на початку 1860-х років деякі рецензенти його праць, зокрема у відгуках на монографію «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород-Псков-Вятка»³.

Зауважимо, що уявлення М. Костомарова про «організм» («народне тіло»), як і багатьох інших романтиків, спиралися на давню ідею тотального одухотворення суспільства і природи, врешті-решт усього макрокосмічного порядку. У цьому суттєва відмінність уявлень романтиків від конструкцій позитивістів, які часто-густо тлумачили суспільство як надорганізм за аналогією з будовою та функціями живого організму чи в сенсі еволюційних біологічних теорій.

Чи варто дивуватися, що М. Костомаров приділяв виключну увагу тим історичним епохам, в які «народний дух» виявлявся повною мірою з великим творчим розмахом та енергією? Адже вони видавалися йому, за влучним виразом одеського історика Олексія Маркевича, «ідеальними часами»⁴.

Зазначені погляди М. Костомарова, стверджує Дмитро Чижевський, спиралися на уявлення про те, що «життя народу виникає із внутрішньої глибини його духа, що повстала вже в найдавнішій минувшині, з утворенням самого плем'я»⁵.

Зрештою, про призначення духу народу / нації досить промовисто висловився сам історик: «Духовий склад, ступінь почуття, характер розуму, напрям волі, погляд на громадське й духове життя, все, що виробляє вдачу й характер народу, все оце й – заховані внутрішні причини народньої відрубности. Оці основи надають дихання життю й суцільність тілу. Все оце, що належить до цього духового народнього складу, не показується

¹ Его же. Гетманство Выговского. – № 4. – С. 1.

² Его же. Лекции по русской истории... – С. 14.

³ Григорьев А. Рец. на кн.: Костомаров Н. Северно-русские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. – СПб., 1863. – Т. 1–2 // Время (СПб). – 1863. – № 1. – С. 129–130.

⁴ Маркевич А. Костомаров Николай Иванович // Русский биографический словарь: В 25 т. – СПб., 1903. – [Т. 9:] Кнаппе-Кюхельбекер. – С. 314.

⁵ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. – К., 2005. – Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди. – С. 115.

поодинці, відрубно одне від другого, а вкупі, нероздільно, спільно одне другого піддержує, спільно одне другого, доповнює, й, таким побитом, усе разом укупі *становить єдиний гармонійний образ народности*¹.

Загалом світосприйняття М. Костомарова значною мірою сформувалося під впливом німецьких романтиків, зокрема під час його університетських студій у Харкові.

У 1830–1840-х рр. це місто було інтелектуальним осередком шеллінґіанства², впливів якого зазнав тоді, ще початкуючий дослідник. М. Грушевський згадуючи про М. Гулака як свого гімназійного викладача у Тифлісі вважав, що він сформувався в ідеалістичній атмосфері німецького романтизму 1840-х років³. Недаремно Омелян Прицак навіть називає харківських романтиків «гілкою німецького романтизму»⁴. Зокрема, великий вплив справили на молодого Костомарова університетські виклади харківського професора, гегельянця Михайла Луніна⁵.

Втім, щодо первинних джерел романтизму у творчості М. Костомарова побутують різні думки: знаменита збірка українських пісень М. Максимовича 1827 р., ознайомлення з якою спонукало молодого дослідника до перших спроб на ниві етнографічної практики (П. Куліш)⁶, здобутки німецької історичної школи (О. Пипін)⁷, «красне письменство Заходу та українська народна творчість» (Д. Чижевський)⁸, впливи А. Б. Міцкевича (С. Козак)⁹ та ін. Імовірно, стильові орієнтири М. Костомарова були достатньо багатоманітними і розмаїтими.

Наразі цікавим видається питання про стильові маркери або інструменти, якими послугується М. Костомаров щодо виділення та відображення того чи іншого стану суспільства («народного духу»), особливо його суперечливості і мінливості.

Останні споглядаємо, наприклад, в авторській думці про роздвоєність подій, явищ та цілих епох, яка узгоджується з його поділом на зовнішні / внутрішні складові світу історії. Тож ідеї роздвоєності, розпаду, змагання та злиття в працях М. Костомарова відображають конфлікт між сутнісними

¹ Костомаров М. Дві руські народності. – С. 15.

² Чижевський Д. Вказ. праця. – С. 81; Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття / Відп. ред. А. Слюсаренко. – К., 2005. – С. 142–146.

³ Грушевський М. Споми́ни / Публ. та прим. С. Білоко́ня; передмова Ф. Шевченка // Київ. – 1988. – № 11. – С. 128.

⁴ Прицак О. Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1980, 29 лип. – № 165. – С. 2.

⁵ Грушевський А. С. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. – СПб., 1908. – С. 6.

⁶ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. – 1885. – Т. 4, № 13. – С. 63.

⁷ Пыпин А. Н. История русской этнографии... – Т. 3. – С. 156.

⁸ Чижевський Д. Нариси з історії... – С. 106.

⁹ Козак С. Українська змова... – С. 210–211.

писами колективного героя і тимчасовими впливами на нього, які представлені як змагання кількох тенденцій.

Приміром, автор протиставляє тезу про роздвоєння Русі на Велику та Малу об'єднавчій ідеї, котру трактує як визначальний вектор в історії східного слов'янства. «...етнографічна різниця та політичний поділ не знищили між ними обома (Великою та Малою Руссю. – Авт.) духовного зв'язку, то *історія* кожної з них, будучи відміною та самобутньою від іншої, *являє одну загальну ідею: обопільне бажання обох розділених частин злитися в одне тіло*», – стверджує історик¹.

На цьому місці варто відзначити, що ідея роздвоєності, роз'єднання щодо історичного буття німецького народу, зокрема в релігійному та територіальному розумінні, посідає помітне місце в творчості Фрідріха фон Шеллінга. Очевидно, вона мала певний вплив і на історичні погляди М. Костомарова.

У дусі роздвоєння, протиставлення історик розглядає й побутування козацтва. На його думку, «ссявом метеору виходять у формі козацтва ті староруські основи, що потроху розвинулися ще в XIII. ст. й довго ховалися в народі. Та тільки саме *козацтво, як відродження старовини, поневоли носить уже в собі зарід розпаду*. Козацтво носить з тими ідеями, якими нічим було житися в сучасній течії історичної долі. *Козаччина XVI. й XVII. ст. й удільщина XII. і XIII. ст. скидаються одна на другу більш, аніж можна собі гадати. Правда, що прикмети назверхньої несхожості не дуже виразні, як прирівняти їх до прикмет назверхньої схожості, за те внутрішня схожість має велику силу*. Козацтво, як і давні кийівські дружини, складалося з людей усякого типу, в ньому була перемішка туркського елемента, в ньому панує особисте самовільство. І козацтво таксамо простує до постановленої мети тим шляхом, на якому само себе знесилює й нівечить»².

В іншій студії про повстання Степана Разіна М. Костомаров відзначає, що козацтво «було не *новим початком* життя, а запізнілим, перецвілим; воно було страшним настільки, щоб удержати руський народ, збити його на час на *стару дорогу*, але безсильним та безглуздим, щоб запропонувати йому *новий шлях*. У ньому не було творчих початків, не було і духовних сил для пошуку вдалих способів дії»³.

У подібному розумінні він висловлюється і щодо організації запорозького козацтва, зокрема наголошує, що із «суспільного устрою Запоріжжя *не міг виникнути новий стан речей*»⁴.

¹ [Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – 1846. – Т. 78, № 9. – С. 23.

² Костомаров М. Дві руські народності. – С. 44–45.

³ Его же. Бунт Стеньки Разина... – С. 335.

⁴ Его же. Гетманство Выговского // Основа. – 1861. – № 4. – С. 3.

Прикметою рисою наведених цитат із текстів історика є побутування не тільки опозиції зовнішнє (поверхнєве, тимчасове) / внутрішнє (суттєве, докоріннє), а й часового протиставлення, яке позначене за лінією: старе / нове. Втім, це протиставлення не є всеохоплюючим. Навпаки елементи старого та нового не тільки змагаються між собою, а й співіснують, доповнюють один одного у працях М. Костомарова.

Врешті, автор вирізняє дві ідеї, які виправдовували існування козацтва як стану на українських землях: захист православ'я від турецько-татарської загрози та його оборона від зазіхань польського панства¹. За метафоричною формулою М. Костомарова, козацтво протистояло «подвійному деспотизму»: зовнішньому (турецько-татарському) та внутрішньому (польсько-католицькому)².

В іншій студії він обстоює думку, що боротьба з мусульманською агресією спричинилася до втілення цієї ідеї в козацтві на Дніпрі та на Дону³. Більше того, саме домінація таких ідеалів, уважає історик, призвела до того, що *«козаки були винуватцями переродження Малоросії та рятівниками православ'я і народності»*⁴.

Зауважимо, що ця теза є одним із головних положень першої, забороненої магістерської дисертації М. Костомарова (1841/42).

З «поверненням» Малої Русі до Росії ці ідеї, які освячують буття козацтва, поступово згасають. Козацтво входить у період свого занепаду, себто «старіння», позаяк своїм способом життя дедалі глибше вступає в конфлікт із духовними (внутрішніми) основами народу. Відтак воно зникає з історичної авансцени.

*«Мені здається, що після Хмельницького історія Українського народу розпадається на дві половини, – зазначає М. Костомаров у листі від 14 серпня 1872 р. до О. Лазаревського, – в першій до Брюховецького панує в народі стремління ввійти всім до козацтва, боротьба черні супроти значних, але з тих пір як Іван Мартинович підлим образом надув народ, і хоч прийняв від нього варту «скаженої собаки» смерть, але все-таки справу навіки зіпсував, – народ звертається до іншого способу; зрозумівши марність устремлень до соціального зрівняння всередині своєї старої батьківщини – він утікає, позаяк з цього часу істотно посилюється колонізація і на сході і на півдні»*⁵.

¹ [Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии... – С. 30.

² [Костомаров Н.] Украина (Письмо к издателю «Колокола») // Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде» (Лондон). – 1860, 15 января. – Лист № 61. – С. 499.

³ Его же. Иван Свирговский, украинский гетман XVI века // Москвитянин. – 1855. – № 19/20. – С. 77.

⁴ Его же. О причинах и характере уни... – С. 38.

⁵ Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. – 1927. – № 4. – С. 99.

Таким чином, історія козацтва як феномена української історії конструюється М. Костомаровим у двох часових фазах: первісної, коли цей стан репрезентує сутнісні устремління «народного духу» (захист від національного та релігійного поневолення), та заключної, в яку він стає руйнівним елементом тогочасного суспільства.

З такої перспективи остання фаза протиставляється першій. Відтак українське суспільство, в якому козацтво посідає виняткове становище, входить у добу Руїни.

Зазначимо, що М. Костомаров розглядає часи Руїни не тільки з перспективи суспільного занепаду козацької України, а і в контексті сутнісних перетворень, що відбуваються в духовній сфері. За його візією, Руїна є не стільки розпадом матеріального («фізичного»), скільки занепадом морального буття¹.

Варто наголосити, що важливою складовою в його поглядах є думка про конечність соціального буття козацтва як стану. Загалом конечність буття – типова прикмета та своєрідний інструмент романтичного стилю мислення.

Цей лейтмотив споглядаємо ще в ранніх працях М. Костомарова, зокрема в авторській візії козацької характерології. Адже шість рис козацького характеру, виведені істориком у другій магістерській дисертації, незаперечно посвідчують амбівалентність становища цієї спільноти: 1) православна віра; 2) любов до Батьківщини; 3) родинність; 4) товарицькість; 5) войовничість; 6) слава². Недаремно М. Костомаров акцентував увагу на двоїстості козацького характеру, спричинену змаганням між відданістю родині (мати, дружина, батьки) та ідеалом героїки (кінь, товариш, слава)³.

Врешті, цей конфлікт мав привести до зникнення одного з укладів (стихій, ідеалів) народного життя, а за великим рахунком – до виродження козацького буття.

Та найцікавішим аспектом, у текстах М. Костомарова, виступає проблема співвідношення особи, стану й явища з позачасовими мірилами вартості, котрі і визначають момент переходу останнього зі світу історії в інобуття.

Зауважимо, що для історика визначальним критерієм, абсолютною цінністю є ідея «правди», моральної зверхності козацтва як стану в обороні народу / нації й православ'я. Проте вона конфліктує з новими історичними реаліями буття козацької України. Отож постають дві відмінні історичні фази екзистенції козацтва як стану – до доби Хмельниччини та після неї.

Схожі мотиви знаходимо і в костомаровських конструкціях історії давньої Русі, в яких він акцентує увагу на існуванні суперечливих тенденцій:

¹ Костомаров Н. Гетманство Выговского... – № 7. – С. 114; Его же. Руина. Историческая монография. 1663–1687 // Вестник Европы. – 1879. – № 4. – С. 610–612; № 6. – С. 496.

² Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. – С. 119, 120, 123, 130, 132, 137.

³ Там же. – С. 125.

устремлінь давньоруських земель до федерації й усвідомлення загальноруської єдності, що сполучалися з прагненнями зберегти свою самобутність та удільність¹. На думку М. Грушевського, «Костомаров, підносячи впливи племінного, етнографічного підкладу на політичні відносини, представляв собою систему XI–XII в. як *рід федерації народностей*»².

Саме на цьому перехресті й постає ідея народоправства, яку автор визначає як *«роздроблення цілого без його повного знищення, самобутне життя частин без порушення взаємної схожості, перевага звичаю над настановою, імпульсу над законом, дії над установою, особистої свободи над становістю, почуття над обов'язком, родинності над державністю, слабкість влади, невизначеність форм...»*³.

Зазначимо, що М. Грушевський трактував цей термін як своєрідне авторське «перехрещення» дефініції «республіка» з огляду на вимоги імперської цензури⁴.

Стан «народоправства» уявлявся М. Костомарову як своєрідна динамічна рівновага, під час якої будь-який із укладів (стихій) «народного життя» може набути нової якості та перейти до іншого історичного буття. «Неможливо досягнути, що брало верх – *східний елемент чи свобода*; і те й інше було в зародку, як *і удільність, і єдинодержавність*», – підкреслює вчений⁵.

Російський історик В. Іллерицький навіть висловив думку, що вся періодизація минувшини, вибудована М. Костомаровим, спирається на протиставленні федеративних, удільно-вічевих засад єдинодержавній основі, яка остаточно утвердилася в XVII ст.⁶ Цю тезу поділяли й інші науковці⁷.

Інший російський учений О. Цамуталі вважав, що федеративна теорія вченого продовжувала давню дискусію, розпочату ще в середовищі декабристів між прибічниками централізації та федералізму⁸. Схожу думку

¹ Костомаров Н. Письмо к Редактору [газети «День»] // Науково-публіцистичні і полемічні писання... – С. 161.

² Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 Т., 12 кн. – К., 1992. – Т. 3 [репринт 2-го вид.]: До року 1340. – С. 537.

³ Костомаров Н. Лекции по русской истории... – С. 14.

⁴ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров: (пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті, помер 7.IV.1885) // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Т. 50, кн. 5. – С. 221.

⁵ Костомаров Н. Черты народной южнорусской истории... – С. 30.

⁶ Иллерицкий В. Е. Русская историография второй половины XIX века (Лекции для студентов Московского государственного историко-архивного института) / Ред. И. А. Кудрявцев. – М., 1957. – С. 41.

⁷ Рубач М. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении: Сб. ст. / Под ред. М. П. Покровского. – М., 1930. – Т. 2. – С. 35.

⁸ Цамутали А. Н. Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века / Отв. ред. Б. В. Ананьич. – Л., 1977. – С. 132.

обстоював і американський історик Денис Папазіян, який наголошував, що на федеративну візію М. Костомарова справили помітний вплив інтелектуальні пошуки декабристів¹.

Один з найстаріших істориків-марксистів М. Покровський розглядав костомаровську студію «Начало единой державы в древней Руси» як найкращу працю в його науковій спадщині². Заразом він обстоював думку, що федералісти М. Костомаров та М. Грушевський відіграли виключну роль як руйнівники самого поняття «російський історичний процес»³.

Ця красномовна констатація М. Покровського свідчить, що студії М. Костомарова вже у першій третині XX ст. сприймалася деякими вченими як загроза російському гранд-нарративу.

Втім, наведені рефлексії російських істориків показують, що федералістські ідеї М. Костомарова продукували своєрідні інтелектуальні реакції навіть у викривленому й ідеологічно заангажованому радянському культурному просторі. Проте ще більший резонанс вони мали за його життя!

Наприклад, О. Пипін тлумачив федеративну теорію М. Костомарова як представлення «потoku народного життя» в історії, який не завжди зливається з «потокom державного розвитку»⁴. На думку історика В. Семевського, російські народницькі кола запозичили ідею федералізму безпосередньо з історичної візії М. Костомарова⁵.

О. Маркевич уважав, що панславістські та федералістські погляди М. Костомарова були не тільки зорієнтовані на збереження національних і релігійних особливостей, а й пов'язані з тогочасними уявленнями про месіанське призначення народів⁶.

Відомий поет та слов'янофіл Іван Аксаков у листі до російської письменниці Кохановської (псевдонім Надії Степанівни Соханської) висловлював підозру, що за мріями «малоросійських патріотів» у С.-Петербурзі про федерацію переходять їхні прагнення до сепарації від Росії⁷.

---

¹ Papazian D. N.I.Kostomarov and the Cyril-Methodian Ideology // Russian Review. – 1970. – Vol. 29, No.1. – P. 70–71.

² Покровский М. Н. Борьба классов и русская историческая литература: Лекции, читанные в Коммунистическом университете имени тов. Зиновьева, 3–7 мая 1923 г. / 2-е испр. изд. – Л., 1927. – С. 95.

³ Там же. – С. 94.

⁴ Пыпин А. Н. Характеристики литературных мнений от двадцатых до пятидесятых годов: Исторические очерки / 3-е изд. – СПб., 1906. – С. 229.

⁵ Зайцев П. Kostomaroviana // Стара Україна (Львів). – 1925. – № 5. – С. 96.

⁶ Маркевич А. И. Н. И. Костомаров и его значение (Речь, читанная в собрании одесского славянского благотворительного общества св. Кирилла и Мефодия приват-доцентом А. И. Маркевичем). – Одесса, [1885]. – С. 10.

⁷ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. – СПб., 1904. – кн. 18. – С. 141; Переписка Аксаковых с Н. С. Соханской (Кохановской) // Русское обозрение. – 1897. – Т. 45, № 5. – С. 88.

М. Драгоманов тримався думки, що М. Костомаров надав своєму слов'янофільству «федерального характеру»¹. Заразом він уважав, що автор «Книги буття українського народу» виробив «наукову підставу для думок федеральних»².

Суголосні думки побутують і у розвідці Є. Кирилюка, котрий підкреслював, що *«ідея панславізму прищепилася в Україні зовсім не так, як у Москві. В Україні ця ідея відразу втілилася у світлу форму федеративної спілки слов'ян, де б кожна народність зберігала свої особливості, за загальної особистої та суспільної свободи»*³.

Зазначимо, що деякі дослідники наголошують на низці інтелектуальних впливів у руслі, яких постала «Книга буття українського народу»: французька революція кінця XVIII ст., польський месіанізм та чеський романтизм⁴. Проте вислідом таких розмаїтих впливів був усе ж таки оригінальний твір з апологією «почесної і месіянської ролі України»⁵. Відтак йдеться про сполучення як романтичних, так і пізньопросвітницьких, раціоналістичних складових.

Зрештою, загальний діапазон інтелектуальних та культурних запозичень як у творчості М. Костомарова, так і інших кирило-мефодіївських братчиків був надзвичайно широким! «Ми бачимо тут, – пише М. Грушевський, – впливи західньо-європейської національної романтики кінця XVIII і початку XIX віку (ідеї народности й її історичного угруповання), слов'янофільство з його мріями про всеслов'янське братство, ідеалізацію слов'янського патріархального елементу і протиставлення слов'янської свободолюбности і демократизму германському аристократизмові, католицькій виключності і татарській деспотії, відгуки російського визвольного і федералістичного руху 1820-х років («Соединенных Словян» і Декабристів), польського революційного романтизму (особливо Міцкевичевих «Книг паломництва польського народу»), західного християнського соціалізму з його покликом до повороту від офіційного християнства до первісної апостольської церкви з її демократизмом (проповіді Лямене й ін.) і соціальних доктрин французьких (проповідником котрих Костомаров називав Савича)»⁶.

З такої перспективи, мабуть, не варто дивуватися, що спектр інтелектуальних реакцій на федеративні конструкції М. Костомарова був досить широким, різнорідним і суперечливим. Загалом у репрезентації

¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – Коломия, 1894. – С. 149.

² Там само. – С. 46.

³ Кирилюк Є. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство // Вісті АН УРСР. – 1944. – № 3/4. – С. 41.

⁴ «Книги битія українського народу» в Сорбоні // Україна (Париж). – 1949. – № 2. – С. 131.

⁵ Левинський В. Українське слов'янофільство. З нагоди століття роковин кирило-мефодіївського братства // Свобода (Джересі Сіті). – 1947, 23 трав. – № 119. – С. 3

⁶ Грушевський М. В сімдесяті роковини кирило-мефодіївської справи // Укр. історик. – 1984. – № 1/4. – С. 221.

минувшини М. Костомаров обстоює тезу про змагання відмінних і навіть конфронтаційних ідей: федерація / єдинодержавність, удільне / загальноруське, вічева вольниця / східна деспотія і т.п. Причому це суперництво ідей виглядає як взаємопроникнення елементів минулого, сучасного та майбуття.

Приміром, унійні змагання на теренах Південної Русі XVI ст. у його зображенні тлумачаться не стільки як конфлікт православ'я та католицизму, скільки зіткнення старого образу руського життя з новітніми вимогами доби реформації і релігійних перетворень¹.

У контраверсійному дусі витримані і зауваги М. Костомарова про давньоруську культуру. «Ми бачимо, що вона (культура. – Авт.) була двоїста – з одного боку, візантійська, релігійна, – пише автор, – з іншого – туземна, світська, почасти язичницька, але все-таки збуджена до розвитку християнством, що піднесло руську людину на вищу ступінь розуміння, розсунуло її кругозір»².

В аналогічному контексті вчений розглядає і давньоруську спадщину та роль її залишків у ранньомодерній історії.

«Порядок, улаштований у IX віці, руйнувався у всіх трьох стихіях: замовкли віча, пали удільні князівства і, разом з тим, припинилась самостійність земель. Московські князі, творці нового порядку, знищили разом ці три стихії: віча та удільність князів мали зникнути, позаяк незабаром землі зібралися під владою Москви... Тільки уламки його (удільно-вічового порядку. – Авт.) залишалися тривалий час і серед нового порядку; одні доповнювали його, інші заважали його розвитку», – зазначає історик³.

Відзначимо, що конфронтація, взаємодія та співвідношення опозицій: внутрішнє / зовнішнє, старе / нове, хоч і вживаються в працях М. Костомарова стосовно маркування певного стану народного духу, але зазвичай не мають виразної часової локалізації.

Зокрема, сам автор в одній зі своїх монографій відзначає не тільки наявність двох укладів (удільно-вічового та єдинодержавного) в російській історії до Петра Великого, а й констатує: «Неможливо віднайти такий час, коли між ними пройшла роздільна лінія»⁴. Це визнання є показовим, оскільки чудово ілюструє неподільність, недиференційованість його поглядів на історичний час.

Процитовані вище вислови М. Костомарова конкретизують та нюансують його темпоральні уявлення про історичний рух як органічний потік,

¹ Костомаров Н. И. Южная Русь в конце XVI века // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография... – С. 125.

² Его же. Черты народной южнорусской истории... – С. 107.

³ Его же. Тысячелетие... – С. 130.

⁴ Его же. Бунт Стеньки Разина... – С. 330.

субстанціональною основою якого є існування народу / нації, зокрема морально-етичні й духовні виміри екзистенції масового героя. Тому плін історії не тільки набуває різної форми та інтенсивності, а й складається з елементів минувшини, сьогодення та майбуття, які взаємопроникають, співіснують, змагаються у ньому, кінець-кінцем творять неповторну історичну палітру.

За влучною заувагою Д. Сондерса, для «Костомарова час, здавалося, був цілісною матерією»¹. Відтак у рецепції українського вченого різні часові елементи представлені у вигляді ідей (укладів, стихій, ідеалів, основ і т.п.), які змагаються, щоб здобути домінацію над «народним тілом», скерувати його течію на історичній сцені.

Зрештою, народний дух є найважливішим ірраціональним, ідеалістичним включенням у конструкція М. Костомарова, який визначає обриси минувшини та, власне, і спрямованість метаморфоз у світі історії. Саме він є тотальним і фактично єдиним суб'єктом історичного руху, на відміну від децентралізованих уявлень М. Максимовича. Відтак колективний / масовий герой представлений у працях М. Костомарова, переважно, у сумативному вигляді як єдиний сконструйований образ, цілісне полотно з безліччю хаотичних фрагментів, мозаїк-частинок, що пензлем автора організуються в єдине струнке тіло.

За його візією, народ / нація повністю сприймає, тимчасово засвоює або, навпаки, відкидає певні ідеї, ідеали, цінності, морально-етичні норми тощо. Зокрема, сприйняття масовим / колективним героєм ідей, які суперечать його духу, призводить до того, що він іноді губить свої засадні риси, як наприклад, це трапилось в часи унійних змагань. «...Русь була тоді в такому становищі, що унія, витікаючи спершу з планів декількох осіб будучи справою, осоружною народному напрямку, була разом з тим народною вимогою; тому що коли народ втратив свій характер, тоді все, що йому нав'язують, стає мимоволі його ідеєю, його вимогою», – зазначає історик².

Показовою в цьому відношенні є авторська оцінка діяльності єзуїтів, яка є повністю ірраціональною. «Дух нації був проти, коли вони вступили на польський та литовсько-руський ґрунт», – підкреслює історик³. Причому ця теза виводиться не стільки у контексті певного фактографічного матеріалу, якого не бракує в працях ученого, скільки з його апіорних переконань.

У подібному дусі М. Костомаров характеризує й Гадяцьку угоду (вересень 1658 р.), якою передбачалося повернення України-Гетьманщини до складу оновленої Речі Посполитої на правах її федеративної частини – Великого князівства Руського.

---

¹ Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 28.

² Костомаров Н. О причинах и характере унии... – С. 18.

³ Его же. Южная Русь... – С. 191.

На його думку, «Гадяцький договір – найкраще з погляду того, що Малоросія винесла зі своєї кривавої минулої історії, виявився не по мірці народу, що не дозрів до досягнення його духу...»¹.

Незважаючи на домінуюче висвітлення колективного, масового героя, Костомаров значну роль відводить й герою індивідуальному. Варто згадати хоча б його «Русскую историю в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (СПб., 1873–1876, 1888. Вып. 1–7).

Чільне місце посідають визначні постаті і в інших студіях М. Костомарова, зокрема у його монографіях «Богдан Хмельницький», «Мазепа», «Руина...», наукових розвідках та публіцистичних замітках тощо.

Одночасно сполучення історії народу / нації та видатних особистостей у монографіях і біографічних нарисах М. Костомарова висуває конфлікт індивідуального й колективного героїв до найпоширеніших сюжетів його творчості. Недаремно його приятелі В. Беренштам та І. Палімпсестов уважали, що М. Костомаров здобув у російській історіографії репутацію вченого, який розвінчує авторитетів або кумирів минувшини².

Відомий український педагог Христя Алчевська навіть висловила думку, що «Костомаров у останній половині своєї діяльності належав до напрямку скептиків»³.

Д. Багалій уважав, що саме творення «живого образу» історичної особи змушувало М. Костомарова давати героям минувшини такі різкі та виразні характеристики⁴.

Згадаємо, хоч би відому полеміку М. Костомарова з М. Погодіним щодо постаті князя Дмитрія Донського⁵ чи його критику історичних образів Івана Грозного, Івана Сусаніна та ін.⁶, які були майже канонізовані тодішньою російською історіографією.

М. Драгоманов навіть порівнював становище М. Гоголя як критика поміщицького і чиновницького світу та М. Костомарова як викривача темних сторін Московської держави⁷.

---

¹ Его же. Рец. на кн.: «Записки о Южной Руси», издал П. Кулиш. Том II-ой. 1857 // Етнографічні писання Костомарова / За ред. М. Грушевського. – [К.], 1930. – С. 274.

² Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 228; Палимпсестов И. У. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове // Русское обозрение. – 1895. – Т. 34, № 7. – С. 156.

³ Алчевська Х. Поети-вчені й наука (М. Костомаров і А. Кримський) [автограф статті] // ВР ІЛШ, Ф. 36, Спр. 38, арк. 18.

⁴ Багалей Д. И. Русская историография. – Харьков, 1911. – С. 409.

⁵ Костомаров Н. М. П. Погодину. Ответ на замечание его на мою статью «Куликовская битва» напечатанное в № 4 «Дня» // Науково-публіцистичні і полемічні писання... – С. 180–183.

⁶ Его же. Автобиография – С. 261–263, 294.

⁷ Драгоманов М. П. Восточная политика Германии и обрусение // Драгоманов М. П. Политические сочинения / Под ред. И. М. Гревса, Б. А. Кистяковского. – М., 1908. – Т. 1: Центр и окраины. – С. 83–84.

Зрештою, резонанс критичних зауваг М. Костомарова був настільки значним, що спричинив низку інвектив з боку відомих російських науковців і діячів.

Історик С. Соловйов засуджував дріб'язкову прискіпливість М. Костомарова до свідчень джерел про Івана Сусаніна на тлі надмірної довіри до українських літописів¹.

Російський драматург Дмитро Аверкієв звинуватив ученого в «ідіосинкразії до Москви», ба навіть у нерозумінні значення і ролі старої столиці в історії Руської землі².

Ще більше обурення відчувається у нотатках російського цензора О. Никитенка з нагоди публікації костомаровської статті «Черты сопротивления власти при Петре Великом». «Костомаров багатьох з наших історичних знаменитостей лишив слави, яку приписував їм народ. Залишався незайманим ще Петро; але ось він добрався і до нього. І все це в ім'я науки, в ім'я історичної істини!» – відзначає автор діаріуша у записі від 31 січня 1875 р.³

Суголосні пасажі споглядаємо і в статті невідомого критика М. Костомарова, що переховувався під криптонімом Z, уміщеної на сторінках «Русского вестника». Z називає українського вченого «історичним жанристом і навіть карикатуристом», який опошлює «найвизначніші моменти та найвидатніші постаті російської історії»⁴.

Зазначимо, що відгомін таких настроїв споглядаємо навіть у наш час. Зокрема, один із сучасних російських істориків висловився, що М. Костомаров сприймав Дмитрія Донського не ліпше, але і не гірше, ніж, наприклад, золотоординського темника Мамає⁵.

Ці полемічні фігури показують нам М. Костомарова як ученого, що часто густо підходив до тлумачення ролі визначних особистостей в історії з критичними та раціоналістичними мірками, зокрема прагнув установити їхню реальну роль на сцені минувшині. Водночас такі дослідницькі установки досить дивно сполучалися з його ідеалістичними й ірраціональними мотивами. Адже історичні постаті співвідносилися зі станом народного / національного духу в ту чи іншу добу.

Тож визначальним, трансцендентним мірилом вартості М. Костомарова щодо минувшини є ідея правди, яку репрезентує «органічна спільнота» («тіло», «організм») – народна маса. Її устремління є домінуючими для

---

¹ Соловьев С. М. О статье г. Костомарова «Иван Сусанин» // Соловьев С. М. Сочинение: В 18 кн. – М., 1990. – Кн. 5, Т. 9/10: История России с древнейших времен / Отв. ред. И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – С. 339–345.

² Аверкиев Д. г. Костомаров разбивает народные кумиры // Эпоха (СПб). – 1864. – № 3. – С. 23.

³ Никитенко А. В. Записки и дневник. – СПб., 1893. – Т. 3. – С. 378.

⁴ Z. Современное украинофильство // Русский вестник. – 1875. – Т. 115, № 2. – С. 824.

⁵ Умбрашко К. Б. М. П. Погодин: Человек. Историк. Публицист. – М., 1999. – С. 178.

формулювання того чи іншого вердикту історика щодо визначних особистостей минулого.

«Ось в історії з'являються люди, що перебувають за поняттями вище свого народу, люди, які, імовірно широко бажають добра своїм співвітчизникам, люди, котрі обіцяють їм у майбутньому благополуччя, свободу, достаток, силу – люди, що готові віддати життя для служіння своєму народу – і цей народ топче їх, звинувачує в егоїзмі, вважає їх своїми ворогами, віддячує їм злом за добро, зневагою за повагу, загибеллю за бажання врятувати. Вникніть глибше, і ви зрозумієте, що *маса не так неправа як здається: маса відразу відчуває та розуміє, що ці некликані благодійники готують їй те, що вона не хоче, і що для неї згодом буде злом*», – підкреслює вчений¹.

На думку польського історика С. Козака, М. Костомаров надавав виключне значення ідеї «моральної перебудови» чи суцільної народної «правди», позаяк уважав, що лише вона може «піднести цивілізацію на вищий ступінь та гарантувати волю»².

Зрештою, в світогляді М. Костомарова романтичне піднесення, емоційно-психологічна експресія, потяг до моральних, духовних, передусім, вічних вартостей, співіснують з етичними настановами в дусі пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема щодо людської рівності та свободи особистості. Останні були засвоєні майбутнім істориком ще в дитячі роки від батька, палкого прихильника французьких просвітників³.

Чимало егалітарних настанов, що сполучаються з ідеями християнської («братерської») екзистенції, споглядаємо на сторінках «Книги буття українського народу», на «квазііблійний стиль» якої вказував І. Лисяк-Рудницький⁴. Скажімо, згадані приписи фігурують у текстових фрагментах про суспільну організацію слов'янства, а пізніше – козацтва. «Там усі були рівні, і старшини вибирались і повинен був слугувати всім і за всіх працювати. І жодної помпи, ні титула не було між козаками», – зазначає М. Костомаров⁵.

Недаремно в його працях побутує чимало негативних оцінок аристократії. Більше того, історик уважав порочною навіть саму появу вищих станів. «*Аристократичні початки, які були у слов'ян надзвичайно слабкі, розвинулись у нас від візантійських понять про протилежність*

¹ Костомаров Н. О козачестве. Ответ «Виленскому Вестнику» // Научно-публицистичні і полемічні писання... – С. 62.

² Козак С. Українська змова... – С. 171.

³ Костомаров Н. Автобіографія... – С. 79–81.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: «Передне слово» до «Громади» Михайла Драгоманова // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 Т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. – К., 1994. – Т. 1. – С. 355.

⁵ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 Т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; гол. ред. П. С. Сохань. – К., 1990. – Т. 1. – С. 257.

шляхетного походження одних та нижчого звання інших», – наголошує М. Костомаров¹.

М. Драгоманов справедливо відзначав, що в його працях «хиби держави і панства польського в XVII–XVIII століттях» підносяться до сутнісних ознак «національного духу» поляків².

Утім, на авторські оцінки та замальовки визначних історичних постатей, потракування конфліктів персональних і колективних героїв впливали не тільки інтелектуальні вподобання вченого, а, значною мірою, і його темпоральні уявлення.

Приміром, упровадження християнства князем Володимиром Великим М. Костомаров характеризує наступним чином: «Ся одна черта вказує у Володимирі справді великого чоловіка: він зовсім зрозумів вірну дорогу до *сильного введення засновків нового життя*, котрі хотів заціпити в *своім полудикім народі*; і проводив свій намір, не зважаючи ні на які труднощі»³. Відтак авторська оцінка князя Володимира фактично віддзеркалює змагання язичницького світу минулого та майбуття християнства, себто старого й нового.

Подібні мотиви знаходимо й щодо тлумачення історичної ролі князя Володимира Мономаха. «Його спроби не привели руський світ до певних, точних і твердих форм політичного та суспільного життя, але, *незаперечно, доба, котру він утворив, залишала моральне враження, сприяла збереженню зв'язку та громадянства посеред внутрішніх і зовнішніх шквалів*, що стряснули землю руську. Це була людина-борець федеративного початку в минулій нашій історії. Але ці *відчутні відбитки, залишені його діяльністю в нашій наступній історії*, слабкі у порівнянні з тією *благодушністю*, котра приваблювала до нього сучасників, і князів і народ, та *освіжала навколо нього людську атмосферу, – з тим надлишком духовної сили, з якою він повелівав своєю добою*», – відзначає М. Костомаров⁴.

Варто підкреслити, що наведена заувага ілюструє опозицію минуле / сучасне в українській історії на персональному рівні в контексті не тільки їхнього конфлікту, а й співіснування різних темпоральних шарів.

Проте зазначений конфлікт у тлумаченні М. Костомарова так і не набирає непримиренних форм, що показує схильність історика сприймати видатних особистостей у синкретичному поєднанні різних часових перспектив,

---

¹ Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. – 1861. – № 1. – С. 157.

² Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк. – Львів, 1901. – С. 21–22.

³ Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / Переложив О. Барвінський. – Львів, 1918. – С. 7.

⁴ Его же. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Науково-публіцистичні і полемічні писання... – С. 150.

ірраціональних (духовна сила) та раціональних (наслідки для майбуття) складових.

У такому ж дусі витримані й інші судження М. Костомарова стосовно Володимира Мономаха. Причому авторське представлення образу цього історичного діяча подано як змагання ідей загальноруськості й удільності, моральної правди (внутрішньої сили) та варварства (духовного безсилля). «...Він в історії матиме велике значення, що *живучи в суспільності*, котра ледве *що виходила з варварства*, повертаючися в такому товаристві, де всякий гонився за вузькими своскористними цілями, ще майже не розуміючи права й договору, один *Мономах держав знамено спільної для всіх правди* і збирав для сеї суспільності сили руської землі», – зазначає історик¹.

Щоправда, така темпоральна двоїстість не є визначальною в авторських замальовках інших історичних особистостей. Низка визначних постатей минувшини розглядаються істориком виключно в контексті своєї доби, але з вкрапленням ірраціональних, ідеалістичних мотивів.

Наприклад, про гетьмана Івана Брюховецького М. Костомаров пише, що він був *«належним явищем своєї доби, так вдало названою «руїною»*, розуміючи тут руїну не тільки матеріального, а й *морального побуту* в краї. Жадібний, жорстокий, підступний, *не мав у житті ніякого ідеалу*, крім грубого особистого егоїзму, він не вирізнявся ні проникливістю, ні вмінням управляти обставинами, якими користувався тільки хапаючись за них, коли вони уявлялись йому в даний час підходящими².

Дещо складнішою виглядає авторська оцінка гетьмана П. Дорошенка, якого історик розглядав як особу щиро віддану *«ідеї незалежності й самобутності своєї батьківщини»*, але вельми невибагливого у виборі засобів для досягнення цієї мети (турецька протекція, зганьблення християнських святинь, передача в неволю великої маси співвітчизників і т.п.)³.

Якщо порівняти, подані вище оцінки М. Костомарова, то не складно помітити, що провідним чинником у його негативних характеристиках тих чи інших персоналій (І. Брюховецький, П. Дорошенко та ін.) є наявність або відсутність моральних, духовних засад (ідеї, ідеалу і т.п.), що відображає їхнє внутрішнє безсилля. Як зазначав сам Костомаров: *«Його (Б. Хмельницького. – Авт.) наступники не перебували на тому ступені історичного прозріння, як він»*⁴.

Натомість історичним особистостям (Володимир Великий, Володимир Мономах, Б. Хмельницький), яких учений здебільшого оцінював позитивно, до того ж із різних часових перспектив, притаманні відповідні морально-етичні чесноти (моральна сила, правда і т.п.).

¹ Його ж. Історія України в життєписах... – С. 73.

² Его же. Руїна... – 1879. – № 6. – С. 496.

³ Там же. – 1879. – № 8. – С. 416–417.

⁴ Его же. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий. – С. 153.

Освячення останніх на шкалі позачасових вартостей М. Костомарова як романтика складає фундаментальну основу його характеристик персоналій, зокрема в контексті вищого ірраціонального, ідеалістичного мірила – народного / національного духу. Відтак діяння цих визначних особистостей розглядаються з позиції часового синкретизму, себто неподільного значення як для своєї доби, так і для майбуття, а також на основі сполучення раціональних та ірраціональних мотивів.

Зрештою, темпоральний синкретизм М. Костомарова та багатьох інших романтиків іманентно вів до нової ірраціональної концепції часу. Адже, за висловом німецького дослідника Карла Маннгейма, історичний час у сприйнятті романтиків неможливо виміряти, а тільки відчути й досягнути в якісному відношенні¹.

Отож, часові перспективи належать до однієї з основних ліній конфлікту між індивідуальним та масовим героєм в історіописанні М. Костомарова. Вони відображають темпоральні уявлення автора щодо руху світу історії та побутування в ньому визначних постатей, зокрема щодо потрактування суперечностей і пріоритетів в їхній діяльності тощо. Проте розв'язку конфронтації, змагання індивідуального та колективного історик, переважно, вирішує за рахунок уведення ідеалістичних, ірраціональних елементів до характеристик історичних особистостей.

Зауважимо, що дух народу / нації не є єдиним всеохоплюючим ірраціональним та ідеалістичним включенням у поглядах і світосприйнятті М. Костомарова.

Передусім, варто наголосити, що він чудово розумів умовність дослідницьких висновків і узагальнень, зокрема їхню залежність від особи того чи іншого вченого, середовища й атмосфери його побутування, національної належності тощо.

Відтак низку сентенцій щодо відносності історичних знань неодноразово знаходимо у його полемічних статтях та рецензіях. Зокрема, в одній із таких розвідок він зазначає: «З точки історичної ми не визнаємо абсолютної правди. Для кожного у свій вік була своя правда і неправда, в один і той же час для одного то було правдою, що для іншого неправдою, якщо тільки один і інший щиро трималися переконань, котрі керували їхньою думкою та серцем»².

В іншій замітці, полемізуючи з російським істориком М. Погодіним, М. Костомаров висловився ще категоричніше: «Патріотизм у науці історії великий недолік»³.

---

¹ Мангейм К. Очерки социологии знания: Проблема поколений – состязательность – экономические амбиции / Отв. ред. Е. Я. Скворцов; пер с англ. Е. Я. Додин. – М., 2000. – С. 14.

² Костомаров Н. Ответ г. Падалице // Науково-публіцистичні і полемічні писання... – С. 68–69.

³ Его же. М. П. Погодину. Ответ на замечание... – С. 180.

Наведені зауваги свідчать, що М. Костомаров прагнув до фактографічної достовірності своїх студій, хоч одночасно намагався віднайти провідні ідеї історичного руху в контексті романтичного світосприйняття минувшини, зокрема в морально-етичній, духовно-естетичній та психологічній площині.

Втім, ці пошуки у розумінні М. Костомарова обмежуються волею божественного Провидіння (Промислу), про що свідчить така думка вченого: «Вигадки і здогади не зробляться самі про себе правдою, коли їх не потвердять або очевидні факти, або певний логічний зв'язок проявів. Ми не сумніємося проти волі божої, віримо, що всім, що діється у світі, кермує божа воля, й відомим, і невідомим; але ж коли, міркуючи про що, та в усьому, здатися на волю божу, то тоді нічогосінько не лишиться задля міркування. *Річ історії – розслідувати не причину всіх причин, недоступну для людського розуму, а причину частинних проявів*»¹.

Таким чином, божественне Провидіння виступає як тотальне ідеалістичне включення в історичне письмо М. Костомарова, що відображає поєднання в його світогляді – романтизму та християнства². Адже для вченого Провидіння Боже є позасвідомою вищою силою, що створює і визначає історичне буття, врешті-решт долю народів / націй.

Саме Божий Дух формує архетипічні засади існування народу, його феноменологію, рух у часі й просторі, а за великим рахунком – локалізує межі історичного пізнання. Власне, побутування слов'янського світу, складовою частиною якого є українство, обертається навколо Божої волі і пов'язане з його історичною місією.

У цій сакральній моделі дух народу / нації тлумачиться як своєрідний баланс свідомого та несвідомого рівнів. Історична людина та її різноманітні дії час від часу порушують цю рівновагу, що викликає божу кару³, яка реалізується у нових випробуваннях народного / національного духу. Відновлення сталого балансу потребує від масового / колективного героя жертвовної спокути та героїчних дій.

Звідси й постулюється ідея месіанського призначення народу / нації в історії. Тому дух «народний дух» виступає як головне джерело історичного руху і, заразом, як фундаментальне позачасове мірило вартості, що формує романтичну систему цінностей та стильові риси М. Костомарова як історика.

Між достовірним та уявним. М. Костомаров як історик-художник

Поширення романтизму на теренах соціогуманітаристики XIX ст. спричинилося до впровадження інтуїтивного проникнення до світу минувшини, яке кардинально трансформувало способи й засоби осягнення

¹ Костомаров М. Дві руські народності. – С. 29.

² Чижевський Д. Нариси з історії... – С. 113.

³ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 156.

історичного часу. Відтак у текстах adeptів романтичного історіописання споглядаємо своєрідний сплав минувшини, сучасності та майбуття, себто синкретичне сполучення, ба навіть синхронізацію різних часових елементів.

У цьому інтелектуальному річищі постають захоплення суцільною стилізацією та просторово-часовим колоритом тієї чи іншої доби, її мистецько-естетичною репрезентацією, зокрема витворенням численних образів і замальовок, емпатією (співпереживаннями) автора з історичними героями – колективними і персональними, тотальною фрагментацією та регіоналізацією світу минулого і т.п.

Така концептуалізація історичного часу докорінно змінила дослідницькі практики тодішніх учених та інтелектуалів, ба більше, вона ввела нові стильові канони щодо представлення минулого, передусім, надзвичайну мінливість і розмитість межі між достовірним та уявним!

Означені темпоральні уявлення, властиві інтелектуалам-романтикам, значною мірою стосуються й М. Костомарова. Здавалося, саме вони мали б визначити його ставлення до історичних джерел, урешті-решт до всієї фактографічної основи історичних студій. Утім, зв'язок між часовими конструкціями історика й емпіричним матеріалом видається неоднозначним, а в багатьох випадках – суперечливим.

Зазвичай М. Костомаров не обмежується розшуками провідних ідей історичних перетворень, що поєднують минуле, сучасне та майбуття народу в єдиному органічному потоці. Натомість він приділяє значну увагу пошуку їхніх фактографічних потверджень, себто прагне віднайти достатні підстави, щоб мотивувати своє представлення процесів, подій та осіб на авансцені минувшини. Відтак учений зорієнтований на відтворення *«історичних фактів із живими подробицями їхньої обстановки»*¹.

Цю рису історика точно відмітив Дмитро Дорошенко: *«Костомаров почував потребу в живих образах. Він не міг обмежитися сухим історичним фактом, йому хотілося наглядно показати цей факт, уявити його в живій обстанові. В ньому викликало справжній ентузіазм талановите малювання старовини або історичних типів в мистецтві»*². Недаремно Д. Дорошенко вважав, що його монографії скидаються на *«драматизовану хроніку»*³.

Отже, виняткова творча уява М. Костомарова часто-густо визначала його евристичну програму, зокрема джерельні пріоритети як дослідника. Останні вимальовуються досить виразно вже на зорі його наукової творчості.

Приміром, ще в другій магістерській дисертації *«Об историческом значении русской народной поэзии»* початкуючий історик високо і досить

---

¹ Костомаров Н. Рец. на кн.: Чорна рада, хроника 1663 года П. Кулиша. – СПб., 1857. Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное П. Кулиша. – СПб., 1857. // Современник. – 1858. – Т. 67, № 1. – С. 1.

² Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. – К., 1920. – С. 88.

³ Його ж. Огляд української історіографії. – С. 104.

категорично оцінив рівень вірогідності козацько-старшинського літописання. «Літописи наші вирізняються точністю, ми маємо незаперечні докази їхньої достовірності...», – стверджує вчений¹.

Менш прихильно М. Костомаров ставиться до етнографічного матеріалу («історичні пісні»), але цінує його як «джерело для внутрішньої історії, за яким історик міг би судити про устрій суспільний, про родинний побут, вдачу, звичаї і т.п.»².

За слушним спостереженням О. Грушевського, в харківський період (1833–1844) він ще «не дійшов до нещадної гостроти критичного відчуття і віз з собою до Києва і довіру до «Історії Русів», і повагу до фальсифікатів «Запорожской Старины»»³. Тим паче, що в системі романтичного світобачення ідея фальсифікату представлена у вигляді «ідеального» джерела, скросеного, точніше сконструйованого, для того щоб якнайкраще передати відчуття, духовний стан, просторово-часову ритміку певної епохи.

Варто звернути увагу й на особливе ставлення М. Костомарова до давньоруських літописів. Зокрема, він уважав, що вони писалися не задля задоволення звичайної цікавості, а заради «спеціальних практичних цілей: вони мали офіційний характер»⁴. Заразом історик наголошував, що їхніми авторами виступали, як правило, сучасники й очевидці подій⁵.

Вочевидь, ці міркування, висловлені М. Костомаровим на початку 1860-х років, пояснюють евристичні настанови вченого до давньоруських літописів, які він часто розглядав майже як офіційні джерела.

В. Антонович якось зауважив у своїх лекційних викладах, що М. Костомаров був першим із дослідників, хто правильно поставився до літопису як джерела⁶.

Згодом, М. Костомаров набув значного досвіду. Зокрема, доцільно взяти до уваги майже 25-ти річну діяльність ученого в Археографічній комісії (1860–1885) у С.-Петербурзі, його редакторську працю над серійним виданням «Актов Южной и Западной России» (за редакцією історика видано 12 із 15 томів; СПб., 1861–1884. – Т. 1–9, 11–13) та ін.

На думку М. Драгоманова, саме студіювання актового матеріалу спричинилося до того, що М. Костомаров «перевернув українську історіографію»⁷. Останню тезу поділяє й О. Гермайзе, котрий уважає, що

¹ Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. – С. 8.

² Там же. – С. 10–11.

³ Грушевский А. С. Из харьковских лет... – С. 65.

⁴ Костомаров Н. Лекции по русской истории... – С. 21.

⁵ Там же. – С. 23.

⁶ Антонович В. Лекции по Русской истории. [Літографія]. – [К., 1879?]. – С. 2.

⁷ Драгоманов М. Уваги впорядчика [до статті С-а «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя»] // Громада. Українська збірка / Впорядкована М. Драгомановим. – Женева, 1879. – № 4. – С. 97–98.

«цей учений стає до писання своїх монографій на підставі виключно актового матеріалу»¹.

Отож на схилі життя М. Костомаров став одним із найкращих фахівців у царині джерелознавства історії України доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу².

Водночас його археографічна діяльність, на переконання М. Грушевського, здебільшого концентрувалася навколо московського актового матеріалу³, проте у своїх працях історик використовував різноманітні джерела. Втім, джерельні пріоритети щодо козацько-старшинських літописів досить виразно простежуються і в працях зрілого М. Костомарова, хоч до їхніх свідчень він ставиться вже досить обережно.

Скажімо, у студії «Гетманство Юрія Хмельницького» (1868) автор висловлює застереження стосовно відомостей, поданих у літописах С. Велички та Г. Граб'янки, проте прихильно відгукується про літопис Самовидця⁴.

Зрештою, у своїй «Автобіографії» М. Костомаров наголошує, що звичка сліпо триматися відомостей, які подають літописи, побутувала в його творчості навіть ще в першій половині 1860-х років⁵.

Такі авторські настанови щодо джерел не залишилися поза увагою низки інтерпретаторів текстів українського історика.

Приміром, Мирон Кордуба відзначає, що в монографії «Богдан Хмельницький» автор частково відтворив повідомлення С. Величка про клятвену обіцянку бояр за російського царя на Переяславській раді 1654 р.⁶.

---

¹ Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С. 94.

² Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // ЗНТШ. – Львів, 1918. – Т. 126/127. – С. 105–140; Петренко С. Археографічна спадщина Миколи Костомарова / Наук. ред. Ю. А. Пінчук. – Київ–Полтава, 2000. – 192 с.

³ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров: (пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті, помер 7.IV.1885) // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Т. 50, кн. 5. – С. 224–225.

⁴ Костомаров Н. Гетманство Юрія Хмельницького // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1872. – Т. 12. – С. 157.

⁵ Его же. Автобиография... – С. 269.

⁶ Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung [Hruševskij M. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) VIII. Band, 1. Teil. 1626–1638. 2. Auflage. Kyjiv-L'viv 1922. 335 S.; Počatky Chmel'nyččyna. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. ě 2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 2. Teil.) 1638–1648. 2. Auflage. Kyjiv-Wien 1922. 224 S.; Chmel'nyččyna v Rozcviti. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. ě 3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 3. Teil.) 1648–1650. 2. Auflage. Kyjiv-Wien 1922. 288 S.; Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 1. Teil. 1650–1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] S.); Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 2. Teil. 1654–1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II S. (S. 605–1630.)] // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1932. – Band VI. – S. 221–222.

Більше того, С. Томашівський обстоював думку, що М. Костомаров виписував із літопису С. Величка «цілі сторони, не піддаючи їх ніякій критиці»¹.

Почасти ставлення М. Костомарова до джерел можемо прослідкувати за їхньою градацією, укладеною в монографії «Богдан Хмельницький».

У первісному, журнальному варіанті цієї монографії (1857) автор диференціює власне ставлення до джерел. Зокрема, він поділяє їх (61 позицію) на три групи за ступенем вірогідності представлених відомостей: 1) двома зірочками виділені найдостовірніші; 2) однією – достовірні, але такі, що «потребують особливо суворої та обережної критики»; 3) без зірочки – ті, якими можна користуватися тільки в разі підтвердження з інших джерел².

Відзначимо, що до першої категорії джерел учений відніс літописи С. Величка та Самовидця, студії Євгенія Болховітінова «Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии» (К., 1825), Д. Зубрицького «Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690» (Lwów, 1844) та М. Маркевича «История Малороссии» (М., 1842–1843. Т. 1–5), а також «Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе» (К., 1845–1852. Т. 1–3), низку збірок польських пам'яток, хроніку С. Грондського та ін.

До цієї ж групи джерел також включені «Полное собрание законов Российской империи» (1830. Т. 1) та «Собрание государственных грамот и договоров» (М., 1813–1822. Т. 1–4).

Утім, згадка про ці офіційні видання, як першорядні джерела, видається дещо декларативною з огляду на традиційні авторські пріоритети.

Ще менше логіки споглядаємо в окресленні другої групи джерел, до якої потрапили твори В. Коховського, Й. Пасторія, С. Твардовського, щоденник Й. Єрлича, а також праці Д. Бантиша-Каменського «История Малой Руси» (1842. Т. 1–3), М. Бантиша-Каменського «Историческое известие о возникшей в Польше унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной, через два века приключений...» (М., 1805), Г. -Л. де Боплана «Описание Украйны» (СПб., 1832), Г. -Ф. Міллера «Исторические сочинения о Малороссии и Малороссиянах» (М., 1846), О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России и ее народе и о козаках вообще...» (М., 1847) та ін.

До другої групи М. Костомаров також зарахував «Запорожскую старину» (1833–1838), що видавалася І. Срезневським, «Сборник украинских песен»

¹ Томашівський С. Перший зазивний лист Хмельницького // ЗНТШ (Львів). – 1898. – Т. 23/24. – С. 3.

² Костомаров Н. Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России: Источники // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – кн. 1. – С. 200–203.

(К., 1849), укладений М. Максимовичем, і «Народные Южнорусские Песни» (К., 1854), опубліковані А. Метлинським.

У третій (найменшій за кількістю!) групі джерел опинилися «История русов», праця С. Зарульського «Описание Малой России и Украины» (М., 1848) та деякі ін. Пізніше, в одній зі своїх монографій М. Костомаров характеризує «Историю русов» як фальшиву пам'ятку¹.

Зауважимо, що в інших прижиттєвих виданнях «Богдана Хмельницького» цей принцип градації джерел майже не змінився, хоч загальний список у другому виданні (1859) збільшився до 72, у третьому виданні (1870) – до 80, а в четвертому (1884) – до 97 бібліографічних позицій.

У другому виданні зазначеної монографії перша група джерел розширилася за рахунок «Источников малороссийской истории, собранных Д. Н. Бантышем-Каменским и изданных О. Бодянским» (М., 1858. Ч. 1), а також кількох праць іноземних авторів².

У третьому виданні до першої групи джерел автор долучив «Акты Южной и Западной России» (СПб., 1863, 1865, 1861. Т. 1–3), рукописи Імператорської публічної бібліотеки у С.-Петербурзі, «Архив Юго-Западной России» (К., 1863. Ч. 3, Т. 1), кілька видань польських пам'яток та ін.³ Причому М. Костомаров у виданні 1870 р. підкреслює, що відносить до першої групи джерел «переважно акти»⁴.

Певні доповнення внесені істориком і до другої категорії джерел у виданні 1870 р. Приміром, була включена студія К. Шайнохи «Dwa lata dziejow naszych, 1646, 1648» (Lwów, 1865. Т. 1), «Записки о Южной Руси» (СПб, 1856–1857. Т. 1–2), зібрані П. Кулішем, та рукописна збірка «южнорусских песен» самого автора монографії⁵.

Деякі джерела М. Костомаров відніс до інших груп, порівняно з першим виданням монографії. Скажімо, з кола найдостовірніших джерел був вилучений літопис С. Величка, який автор включив до другої групи.

Проте літопис Самовидця і в третьому, і в четвертому виданнях «Богдана Хмельницького» кваліфікується вченим як першорядне джерело⁶. Одеський історик О. Маркевич слушно відзначив, що літопис Самовидця М. Костомаров, попри зауваги опонентів, розглядав як важливе джерело з української минувшини⁷.

¹ Его же. Мазепа. – М., 1882. – С. 439.

² Его же. Богдан Хмельницкий: В 2 т / 2-е изд., доп. – СПб., 1859. – Т. 1. – С. VII–XVI.

³ Его же. Исторические монографии и исследования: В 12 Т. – СПб., 1870. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 3-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – С. III–XIII.

⁴ Там же. – С. XII.

⁵ Там же. – С. XI–XII.

⁶ Там же. – С. V; Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1884. – Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография: В 20 Т. / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – С. IV.

⁷ Маркевич А. И. Н. И. Костомаров и его значение... – С. 16.

Схожі доповнення споглядаємо і в бібліографічному списку четвертого видання цієї монографії¹.

До джерел першої групи додані щоденник С. Освенціма, витяги з якого опублікував В. Антонович (1882), та звід законів «*Volumina Legum*» (СПб., 1860. Т. 1–8).

Друга категорія джерел поповнилася працями Й.-Х.Енгеля «*Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch der Königreiche Halitsch-Wladimir*» (Halle, 1796), Л. Кубалі «*Szkice historyczne*» (Lwów, 1880), К. Несецького «*Herbarz Polski*» (Lipsk, 1845. Т. 10), С. Соловійова «*История России с древнейших времен*» (М., 1880. Т. 12) та ін.

Третя група збагатилася творами П. Шевальє, Ж.-Б. Шерера та монографією П. Буцинського «*О Богдане Хмельницком*» (Харьков, 1882). Варто зазначити, що кваліфікація останньої студії як недостовірної виглядає досить дивно, позаяк М. Костомаров відгукнувся на її появу позитивною рецензією².

Зразом із переліку джерел до третього й четвертого видання історик вилучив «*Историю Малороссии*» М. Маркевича. Вочевидь, автор наприкінці життя чудово розумів компілятивний характер цього п'ятитомника, який у першому та другому виданнях своєї студії розглядав як важливе джерело. Проте у виданнях 1870 та 1884 рр. так і залишилася славнозвісна «*Запорожская Старина*», хоч і перенесена в останньому виданні до кола недостовірних джерел.

Загалом диференціація джерел, представлена вченим у чотирьох, прижиттєвих виданнях (1857, 1859, 1870 та 1884) монографії «*Богдан Хмельницкий*», свідчить, що М. Костомаров в останні роки життя дедалі більше залучав «актові матеріали» і критичніше ставився до свідчень літописів.

Проте ця еволюція відбувалася досить повільно, а відтак її не варто надмірно генералізувати! Тим більше, що евристичні пріоритети історика, скеровані на відтворення просторово-часового колориту як терену побутування масового героя – народу / нації, були достатньо сталими впродовж усієї творчої біографії.

Деякі зауваги М. Костомарова щодо джерел, які він інтенсивно використовував в історичних монографіях, можемо віднайти в його передмовах редактора до «*Актов Южной и Западной России*». Однак, ці нотатки, переважно відображають особисті вподобання вченого, аніж аналіз, тлумачення чи оцінку інформативних можливостей певних актів.

---

¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – С. III–XII.

² Его же. Рец. на кн. : Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882 // Южный край (Харьков). – 1882, 28 дек. – № 693. – С. 1–2.

Наприклад, у передмові до шостого тому цього видання, на яке автор неодноразово покликається у своїй монографії «Руїна...» (1879–1880), він відзначає, що з *«актів, котрі використовуються загалом як джерела побутової історії означеного часу, особливо цікаві: про перебування Брюховецького в Москві (№ 1); список статей, записаних дяком Євстратом Фроловим про стан справ у Малоросії та про ставлення Брюховецького до Мстиславського єпископа Мефодія (№41); про Переяславський бунт (№№ 48 та 50) та статейний список Тяпкіна, якого цар Олексій Михайлович відіслав до Дорошенка, котрий у той час хилився до Росії»*¹.

Схожі зауваги споглядаємо і в передмовах до інших томів «Актів Южной и Западной России». *«Надзвичайні з надрукованих у III томі актів відносяться до різних билинних та побутових видів історичного життя Південної Русі означеного періоду часу»*, – зазначає М. Костомаров у передньому слові².

У подібному сенсі історик аргументує і потребу публікації полемічних творів Іоанна Вишенського та киево-печерського ієродиякона Леонтія у другому томі «Актів Южной и Западной России». На його думку, ці тексти представляють *«живе і цікаве зображення понять, кругогляду, вірувань, церковного порядку, суспільних умов, вдачі, звичаїв та загалом усіх видів життя Південної Русі»*³.

Очевидно, що М. Костомаров оцінює інформативний потенціал історичного джерела не стільки за рівнем точності і вірогідності поданих відомостей, скільки за репрезентацією різноманітних побутових, духовних, морально-етичних, мистецько-естетичних та інших характеристик, які дозволяють йому повніше уявити і змалювати історичну епоху.

«У різних сумнівних питаннях, де інше освітлення дають жерела сучасні подія, інше пізніші літописи. Костомарів перехилиється на сторону літопису – мовляв, традиція вірніше відчувала минуле», – наголошує І. Крип'якевич⁴.

Власне, М. Костомаров розглядає джерела у контексті їхньої придатності щодо конструювання первісного чи достовірного шару представлення минувшини, котрий неодмінно має бути доповнений уявним зрізом тієї ж

¹ Его же. Предисловие // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею / Под ред. Н. Костомарова. – СПб., 1869. – Т. 6: 1665–1668. – С. III.

² Костомаров Н. И. Предисловие // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею / Под ред. Н. Костомарова. – СПб., 1861. – Т. 3: 1638–1657. Дополнения к третьему тому Актів для истории Южной и Западной России. – С. [I].

³ Костомаров Н. И. Предисловие // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею / Под ред. Н. Костомарова. – СПб., 1865. – Т. 2: 1599–1637. Прибавления 1266–1301. – С. [II].

⁴ Крип'якевич І. Микола Костомарів (В 40 роковини смерті) // Свобода (Джерсі Сіті). – 1925, 9 липня. – № 157. – С. 2.

епохи. Саме така інтуїтивна, ба навіть ірраціональна настанова посідає домінуюче місце в евристичній програмі українського історика, хоч і не виключає вповні критично-аналітичні вкраплення.

Зазначимо, що учень В. Антоновича, історик Іван Линниченко, котрий просив М. Костомарова допомогти у витлумаченні літописних відомостей, апелював не стільки до їхнього критичного прочитання, скільки до «історичного відчуття» вченого яке «підкаже» чи є хиби, у запропонованій ним трактовці¹.

Ряд дослідників (Г. Карпов, І. Крип'якевич та ін.) відзначають тенденційне ставлення М. Костомарова до джерел, пов'язаних із політичною історією, дипломатичними зносинами, законодавством і т.п. Натомість у його текстах споглядають інтенсивне використання літописів².

Не випадково в одній із перших монографій М. Костомаров характеризує акти, опубліковані у виданнях Археографічної комісії, як сирі, необроблені матеріали³. Дехто з істориків акцентує увагу і на досить вільному уживанні джерел в історичних текстах М. Костомарова, зокрема наголошує на недостатній кількості покликань, поганому оформленні наукового апарату тощо⁴.

Цю думку загалом поділяють і сучасні науковці, котрі вважають, що хоча протягом 1860–1870-х років джерельна база студій вченого кардинально розширилася, проте його упереджене ставлення до певних видів джерел частково збереглося⁵.

Окреслені пріоритети М. Костомарова стосовно різних джерельних комплексів значною мірою вмотивовувалися його майже антикварною скерованістю на відтворення атмосфери минувшини, побутового інтер'єру, зрештою самого «духу» епохи. Недаремно М. Грушевський називав М. Костомарова «істориком-антикваром» чи «антикваром-побутовцем»⁶.

Втім, на відміну від праць дослідників-антикварів минулих епох «побутовий простір» у текстах М. Костомарова вживається не як своєрідний та статичний «інвентарний перелік», а як допоміжний матеріал, який забезпечує динамізм і контрастність в авторському представленні історичного дійства!

---

¹ Линниченко И. А. – Костомаров Н. И. [автограф листа б. д. з Києва] // ІР НБУВ, Ф. 22, Спр. 175, арк. 1 зв.

² Карпов Г. г. Костомаров как историк Малороссии. – М., 1871. – С. 28; Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова. – С. 126–127; та ін.

³ Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях. – СПб., 1860. – С. 6.

⁴ Маркевич А. Костомаров Николай Иванович... – С. 317–318.

⁵ Петренко С. Вказ. праця. – С. 156–159.

⁶ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання... – С. III–IV.

Зауважимо, що така домінація просторово-часового колориту минувшини загалом властива романтичному історіописанню. Її споглядаємо і в текстах М. Костомарова, в яких, інколи, вбачають «увиразнення хронотипу і місця подій»¹.

Та у випадку з М. Костомаровим суцільний динамізм, художня реконструкція та відтворення колориту епохи не є самоціллю. Видається, що вони слугують лише засобами, які дозволяють вченому заглибитися у внутрішній світ історичної людини, віднайти етнопсихологічні, етичні й мистецько-естетичні характеристики її буття в часі та просторі².

Більше того, на цьому місці простежуємо своєрідне роздвоєння ідеалу науковості у творчості М. Костомарова між художньою та достовірною репрезентацією минувшини.

На думку Д. Багалія, костомаровське прочитання спирається на тезу, що «головне в історії – це розуміння психології минулого; від індивідуальної психології він як народник-історик переходив до *народної, колективної* (курсив Д. Багалія. – Авт.)»³. Аналогічні міркування висловлював і М. Довнар-Запольський, який підкреслював, що буття народної маси М. Костомаров розглядав із «психологічної точки зору»⁴.

Схожі розумування побутують і студіях інших науковців, наприклад, у відомому історіографічному огляді М. Рубінштейна. «За вражаючої зазвичай кількості документальних відомостей у Костомарова, широті й різноманітності використаного ним фактичного матеріалу *саме застосування матеріалу має суто літературно-психологічний, суб'єктивний характер*, за повної відсутності наукової критики», – категорично наголошує М. Рубінштейн⁵.

Врешті, уподібнення народу до органічної і, водночас, єдиної антропоморфної спільноти спостерігаємо в багатьох працях М. Костомарова. «Будь-який народ має в собі щось певне, що стосується більш або менш кожного з тих осіб, які належать до народу. Це *народний характер, за яким ціла маса* може бути розглянута як *одна людина*», – зазначає історик у другій магістерській дисертації⁶. Таке психологічне і морально-етичне співставлення персонального та колективного героїв відображає домінацію інтуїтивної

¹ Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К., 2004. – С. 11.

² Див., наприклад: Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Матеріали упорядкував і підготував до друку д-р М. Шафовал. – Мюнхен, 1993. – С. 8–16; Балагутрак М. П. Українська етнопсихологія ХІХ ст.: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.05 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознавства. – Львів, 2004. – С. 9–13.

³ Багалій Д. Історіографічний вступ ... – С. 225.

⁴ Довнар-Запольський М. В. Исторический процесс русского народа в русской исторической науке. – М., 1906. – С. 27.

⁵ Рубинштейн Н. Л. Русская историография: Учеб. пособие. – М., 1941. – С. 431.

⁶ Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. – С. 9.

стратегії представлення минулого, хоч, звісно не виключає і побутування аналітичних елементів мислення.

Ці риси М. Костомарова як ученого виявляються в його психологічних замальовках, спробах відтворити особливості побутування масового / колективного героя, які іноді дозволяють йому робити цікаві спостереження і промовисті узагальнення.

Приміром, у монографії «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях», з-поміж величезної кількості етнографічного матеріалу та побутових подробиць, несподівано натрапляємо на декілька цікавих думок щодо феноменології руського народу. Останні можемо розглядати як предтечу своєрідних типологічних характеристик М. Костомарова.

«В руському образі життя було поєднання крайнощів, суміш простоти та первісної свіжості незайманого народу з азійською зніженістю та візантійською розслабленістю», – відзначає історик¹.

У тексті цієї монографії знаходимо і низку інших авторських зауваг, зокрема про сполучення візантійської пихатості й татарської грубості у спілкуванні між росіянами², про зовнішній характер руського благочестя³ і т.п.

Чи не з такої побутової й етнографічної мозаїки і постала знаменита формула М. Костомарова про «дві руські народності», а, кінець-кінцем, про змагання федерації з єдиновладдям в східнослов'янській історії? Приміром, М. Грушевський уважав, що ця формула була сформульована у другій магістерській дисертації М. Костомарова та відображала загальні настрої харківських романтиків⁴. Адже М. Костомаров пов'язує з існуванням двох слов'янських народів – відмінні, точніше контраверсійні ідеали суспільного і громадського устрою.

«Корінний зачин руського державного устрою йшов двома шляхами: з одного боку, до з'єднання всієї Руської Землі в єдинокоролівське тіло, а з іншого – до виникнення в ньому політичних суспільств, які, зберігаючи свою самобутність, не втрачали між собою зв'язку та єдності, що виражалися в їхній сукупності. Ця основа федерації не є в нашій історії чимось виключно властивим Слов'янському племені...», – зазначає вчений⁵.

¹ Костомаров Н. Очерк домашней жизни... – С. 99.

² Там же. – С. 127.

³ Там же. – С. 211.

⁴ Грушевський М. Східнослов'янські народності та їх дослідження. З приводу книги: Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні. Соціальна преісторія. Народня творчість та її соціологічні підстави. Науковий щорічник. 1929 / За ред. К. Грушевської. – [К.,] 1930. – Вип. 3. – С. 7.

⁵ Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси. – С. 121.

Варто наголосити, що М. Костомаров, як і російський історик М. Полевой¹, відводив виняткову роль монголо-татарській навалі в російській історії. На його думку, це завоювання визначило засадні риси формування Московської держави (єдинодержавність) та зруйнувало удільно-вічовий (федеративний) уклад.

Звідси, мабуть, і походить той засадний конфлікт в українській історії, який М. Костомаров представляє досить відрефлектовано: «...Україна цілі віки берегла старосвітські погляди; вони перейшли в її кров і тіло, несвідомо для самого народу, й Україна, зорганізувавши козацький устрій, – форму, що зародилася ще в далеку давнину, – шукала тої федерації у спілці з Московщиною, де вже давно зникли ці федеративні основи»².

Ще більш гострі зауваги історика щодо сполучення з Московою споглядаємо у його текстах, написаних за часів кирило-мефодіївських братчиків, зокрема в славнозвісній «Книзі буття українського народу». «Але скоро побачила Україна, що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усе рівно, що ідол і мучитель», – відзначає М. Костомаров³.

Отож, два відмінні ідеали суспільного устрою – федерація / єдиновладдя часто-густо виглядають в авторських текстах не стільки як взаємодоповнюючі, а як конфронтаційні ідеї, які представляють індивідуальність і загальність історичного буття.

Зауважимо, що федеративні прагнення українства не були зорієнтовані виключно на Москву.

Скажімо, М. Костомаров наголошує, що федеративні устремління до спілки з Польщею побутували в козацькій верхівці і за часів Хмельниччини, і за доби Руїни. «...Під час своєї боротьби з Польщею, до приєднання до Московської держави, він (Б. Хмельницький. – Авт.) слідував цій ідеї федеративного союзу і всупереч народному бажанню повного розриву з Польщею тривалий час хотів полагодити справу без розриву. За життя Хмельницького більше за всіх цю ідею підтримував у ньому генеральний писар Іван Виговський, – і тепер він став на чолі федеративної партії», – стверджує історик⁴.

В іншій студії автор згадує про невдалу спробу І. Виговського «створити з України автономне політичне тіло під єдиною федеративною владою з Польщею...»⁵. Зокрема, він тримається думки, що справжнім автором

---

¹ Полевой Н. История русского народа: В 6 Т. – М., 1829. – Т. 1: От древнейших времен до разделения России на уделы (до 1055-го года). – С. XLI–XLII.

² Костомаров М. Дві руські народності. – С. 42.

³ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 257.

⁴ Костомаров Н. Гетманство Выговского. – № 4. – С. 5.

⁵ Его же. Мазепа. – М., 1882. – С. 186.

Гадяцької угоди (1658) був український шляхтич Юрій Немирич, який поклав за неї своє життя¹.

Більше того, у відомій публіцистичній розвідці «Україна (Письмо к издателю «Колокола»)» М. Костомаров відзначає, що вислідом Гадяцького акту стала «федеративна Річ Посполита», до якої Велике князівство Руське ввійшло як «незалежна республіка»².

Врешті, на думку історика, «незалежність України у федеративному зв'язку з іншим політичним тілом залишилася лише ідеалом і Хмельницького, і після нього у долі всіх його співвітчизників, котрим дозволяв їх розумовий кругозір мислити про політичний устрій їхньої батьківщини. Хмельницький робив спроби влаштувати федеративний зв'язок, то з Туреччиною, то з Московською державою, то навіть з тією ж Польщею, якщо б тільки ця Польща, могла б скільки-небудь змінитися»³.

Про те наскільки важливими є зазначенні ідеали у світосприйнятті М. Костомарова свідчить його типологія «двох руських народностей», яку він розкриває у вигляді кількох опозицій: особиста воля малороса та загальність, домінування колективу у великоросіянина⁴, українська громада як «добровільне товариство людей» і російський «мір» («община») як «абстрактний вислів загальної волі», що нав'язує «громадську й державну єдність»⁵.

Варто підкреслити, що історик розглядає ці особливості як сутнісні риси, які визначають духовний склад «двох руських народностей». Відтак ідеал науковості М. Костомарова роздвоюється не тільки між академічним каноном достовірне / художнє, а й між відмінними соціокультурними вимогами у представленні розмаїтого світу «народної історії», які локалізуються у вигляді опозиції: індивідуальне / загальне.

Витоки такої репрезентації української та російської минувшини, вочевидь, є багатоманітними.

Іван Крип'якевич уважав, що причина того, «чому Костомаров до народної традиції прикладає таке значення – це його основне історіографічне становище – д е м о к р а т и з м (розбив І. Крип'якевича. – Авт.)»⁶.

Співзвучне судження знаходимо і в текстах відомої громадської діячки Х.Алчевської. Зокрема, вона обстоювала тезу, що «ідеями федеративності, цією безмежно-широкою сферою, не обмежуються конклюзії (висновки. – Авт.) Костомарова, засновані на історичним

¹ Костомаров Н. Мазепинцы // Русская мысль. – 1884. – № 1. – С. 2

² [Костомаров Н.] Украина (Письмо к издателю «Колокола») // Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде» (Лондон). – 1860, 15 января. – Лист № 61. – С. 500.

³ Его же. Мазепинцы. – № 1. – С. 3.

⁴ Костомаров М. Дві руські народності. – С. 77–78.

⁵ Там само. – С. 94–95.

⁶ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. – Львів, 1923. – С. 46.

досвіді, з того досвіду, як з вічно свіжого, цілющого джерела, *походить його демократична свідомість і певність в питаннях, яким шляхом іти далі кожній народності*¹.

Натомість сучасні російські історики часто-густо тлумачать федералістські погляди М. Костомарова в контексті новітнього прочитання імперської історії Росії (т. зв. «нової імперської історії»). Зокрема, наголошують на начебто позитивному ставленні українського вченого до «державного єднання Великої Росії і Малоросії», яке складає важливий внесок у розробку федералістської концепції Росії².

Зрештою, М. Костомаров був схильний розглядати не тільки цілі епохи, а й побутування як масового, так і персональних героїв на авансцені минувшини з морально-етичної та психологічної перспективи. Зазначимо, що дехто з сучасних дослідників навіть пропонує розглядати «психологічні складові» у працях М. Костомарова як предтечу знаменитої французької історичної школи «Анналів»³.

Так чи інакше, психологічна та морально-етична рецепція минулого сполучаються в українського вченого з загостреним відчуттям часу, сприйняттям мінливості деталей та подробиць історичної обстановки, які репрезентують обставини життя визначних і маловідомих осіб.

«Не предмети повинен мати історик на першому плані, а живих людей, яким ці предмети належали в свій час. У цьому вся таємниця сучасної історичної настанови», – наголошує М. Костомаров⁴. Відтак у його текстах дивним чином поєднувалися вимоги до критичного та достовірного тлумачення минувшини з художністю й образністю викладу фактографічних відомостей.

Звичайно, таке сполучення спричиняло певні конфлікти як у процесі опрацювання історичного матеріалу, так і у представленні минувшини на сторінках наукових праць. Проте вченому, в цілому, вдавалося досить гармонійно узгоджувати ці суперечності. Вірогідно, саме тому він уникав великих синтетичних узагальнень та висновків у більшості своїх монографій.

Такі риси М. Костомарова як історика створювали неповторний візерунок наукової творчості. Недаремно його погляди повніше виявляються в

---

¹ Алчевська Х. Поети-вчені й наука... – арк.14.

² Фокина Н. В. Принцип федерализма в историко-политическом творчестве Н. И. Костомарова (1817–1885): Автореф. дис. ... к. полит. н.: 23.00.01 / Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2007. – С. 20, 24.

³ Балагутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи «Анналів») // Народознавчі зошити. – 1996. – Зош. 4. – С. 251–258.

⁴ Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии (Лекция, читанная в Географическом обществе 10-го марта 1863 г.) // Исторична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смолія, Ю. А. Пінчука. – К., 1995. – С. 168.

полемічних розвідках, публіцистичних замітках, журнальних статтях або в рецензіях, аніж в історичних монографіях, в яких головна увага зосереджена на мистецько-естетичному відтворенні минувшини.

На ці особливості спадщини М. Костомарова неодноразово звертали увагу відомі вчені. «Синтетика взагалі не була найсильнішою стороною його писань; в них переважав характер описовий; свою аргументацію великий історик рідко збирав в виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття і уяви читача. – зазначає М. Грушевський. – Тим часом в своїх статтях публіцистичних і полемічних він часто відчував потребу дати точну формулу своїх поглядів в тім чи іншій питанню: ясну і виразну, де не було-б нічого недоговореного, ніяких зайвих слів і деталей, які могли-б відтягнути увагу і притемнити головне в контроверсії»¹.

Заразом побутує теза, що в монографічних студіях М. Костомарова цілковито домінує художній та етнографічний колорит, а критичне опрацювання матеріалу, його інтерпретація і пояснення майже відсутні.

Наприклад, саме в такому інтелектуальному руслі характеризує його дослідницький інструментарій С. Томашівський. На думку останнього, в творчості М. Костомарова виявляється «рйшуча перевага описування (deskриптивна метода), глядання т. ск. історичних ефектів, драматизоване оповідання, надмірне довірс до жерел і недостача їх аналізи, перецінювання індивідуальностей, багата фантазія в репродукції, поверхова історична обсервація і т. ін.»².

Аналогічне міркування споглядаємо і у М. Кордуби, який називав М. Костомарова та Л. Кубальо «безкритичними істориками»³.

Зауважимо, що такий аналітичний підхід М. Грушевського, С. Томашівського та інших дослідників до текстів М. Костомарова продукує суперечність. Адже пошук критичних процедур, формалізованих висновків та синтетичних узагальнень, за принципом «подібне до подібного», стосовно творчого доробку історика-романтика, в якому домінують інтуїтивні мисленнєві сполучення, апріорно передбачає отримання негативного результату.

Натомість висвітлення спадщини М. Костомарова з урахуванням сутнісних особливостей романтичної історіографії дозволяє окреслити цікаві та багатообіцяючі перспективи у вивченні його творчості.

---

¹ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання... – С. V.

² Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (З нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник. – 1906. – Т. 33, кн. 3. – С. 482.

³ Великопольська У. Теоретичні аспекти джерелознавства у науковій спадщині Мирона Кордуби // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 15. – С. 170.

Передусім, ідеться про роль сюжету, значення історичного контексту у репрезентації минулого, інтуїтивно-чуттєве проникнення вченого до предмету вивчення, його вживання в образи історичних осіб, які притаманні романтичному історіописанню¹.

Цю особливість М. Костомарова як історика точно відмітив В. Антонович. «...Микола Іванович не міг братися за будь-які сюжети (курсив В. Антоновича. – Авт.), і якщо ми згадаємо його численні історичні роботи, то побачимо, що вибір сюжету для нього складав особливе завдання, досить нелегке. Він брався, переважно сюжети, сповнені високого драматизму, в яких народний дух виявляється у всій повноті свого розвитку, або особистості, біографії яких були настільки типові та сповнені рельєфних рис, що історик міг відтворити їх у всій життєвій повноті», – зазначає В. Антонович².

Суголосну думку висловив і М. Драгоманов, який наголошував на «драматичності сюжету» монографії про Б. Хмельницького³.

Втім, варто пильно придивитися і до постаті самого М. Костомарова, зокрема на вражаючі повороти його біографії та самотні риси особистості: трагічну загибель (убивство грабіжниками) його батька, коли майбутньому історика ледве виповнилося одинадцять років, складні життєві колізії незаконнонародженого, напівкріпосного хлопчика, драматичну історію кохання, пов'язану з Аліною Крагельською, його в'язничні переживання і морально-психологічні випробування після арешту у справі кирило-мефодіївців, мінливе й динамічне співвідношення етнонаціональних лояльностей та ін.

Зауважимо, що чимало сучасників сприймали М. Костомарова як вкрай складну і суперечливу, ба навіть екзальтовану особистість!

«В один і той же час, він був раціоналістом, скептиком і містиком», – згадував його давній приятель із харківських часів Франц Неслуховський⁴.

Поет-романтик Олександр Корсун, переповідаючи харківські виступи М. Костомарова, наголошував, що в полемічному екстазі він часто розривав зубами «ні в чому неповинний носовичок»⁵.

---

¹ Див., приміром: Рейзов Б. Г. Французская романтическая историография (1815–1830) / Отв. ред. А. Л. Дымшиц. – Л., 1956. – С. 52; Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 110–111; Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Знання о прошлом: теория и история: В 2 Т. – СПб., 2006. – Т. 2: Образы прошлого. – С. 506, 522; та ін.

² Антонович В. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. XXIX.

³ Драгоманов М. П. Новые исследования в Южнорусской истории [автограф чернетки 1860-ті] // ІР НБУВ, Ф. 172, Спр. 2, арк.2зв.

⁴ Неслуховський Ф. Из моих воспоминаний // Исторический вестник. – 1890. – Т. 40, № 4. – С. 148.

⁵ Корсун А. Н. И. Костомаров // Русский архив. – 1890. – № 3. – С. 200.

Чиновник-митник українського походження Зосим Недоборовський відгукувався про М. Костомарова як «людину доброго серця», але з надзвичайно знервованою, капризною та запальною вдачею¹.

На думку його приятеля Івана Палімпсестова, «історична наука для нього була своєрідним божеством, якому він приносив у жертву всього себе, заради якої був готовий на своєрідне заклання найдорожчих людей...»².

М. Драгоманов уважав, що раціоналізм цього історика сполучався з містицизмом, «котрий опирався на нервозність, що доходила в Костомарова до галюцинацій»³.

Ще більш контрастні оцінки постаті М. Костомарова знаходимо у творах низки науковців. Зокрема, Б. Крупницький обстоював думку, що це була особа «химерної вдачі, вразлива і вередлива, неспокійна і негармонійна. З живою фантазією мистця, забудькуватий і непрактичний в житті, а тому все під опікою жінок, він належав до тієї породи людей, що з думок роблять життя, а на життя дивляться як на якесь доповнення до думок»⁴.

На думку В. Заїкина, історична інтуїція підштовхувала М. Костомарова у «нетрі фантазії»⁵.

Вельми специфічну характеристику вченого подав Віктор Петров у своєму романі «Аліна й Костомаров». «У характері Костомарова була та особливість, що він усупереч з властивим йому суворо-критичним дослідом фактів, ніби навмисно захоплювався будь-якою звичайнісінькою ідеєю, яку хтів собі з'ясувати, і, довівши її в своїй уяві до останнього, покидав її, як безплідну... Костомаров швидко захоплювався, легко запалювався, щоб згодом, іноді зовсім несподівано перейти до сумнівів і скептичних негачій. Піднесення він змінює на похмурість, ствердження на відмовлення, прийняття на заперечення. Йому бракувало почуття ритму й рівноваги. Він аморфний і аритмічний. Звідціля в нього такі раптові зміни настрою й поглядів, його скаженість, його галюцинаційні божевілля», – зазначає В. Петров⁶.

Та й зауваги самого М. Костомарова, часом потверджують наведені вище свідчення очевидців та інтерпретації дослідників. «... Захопившись яким-небудь предметом, я повністю віддаюсь йому, доки це не надокучить, як

¹ Недоборовский З. Мои воспоминания [про М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка] // Киевская старина. – 1893. – № 2. – С. 196.

² Палимпсестов И. У. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове // Русское обозрение. – 1895. – Т. 34, № 7. – С. 179.

³ Драгоманов М. Костомаров і штунда на Україні // Народ (Львів). – 1891. – № 15/16. – С. 230.

⁴ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми (Перша частина): 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники й державники): І. Микола Костомаров // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 87–88.

⁵ Заїкин В. В'ячеслав Липинський як історик. – С. 239.

⁶ Петров В. Аліна й Костомаров. – [Харків], 1929. – С. 82.

набридне, то я вже не в силах узятися за нього дуже довго, і тільки варто полишити його на два тижні, щоб не мати бажання братися за нього цілий рік», – відзначає історик у листі до С. Шубинського від 27 травня 1879 р.¹

Такі характеристики відображають своєрідні стильові риси М. Костомарова як інтелектуала й особистості: здатність швидко захоплюватися, «занурюватися» у минувшину, миттєво «схоплювати» сутнісні риси історичних перетворень і несподівано втрачати до цього інтерес, виняткову емоційну чуттєвість, складну і багатогранну систему цінностей, дивовижний розумовий потенціал та надзвичайно вразливу психологічну натуру.

Взагалі романтичний стиль мислення М. Костомарова нагадує творчість деяких західноєвропейських істориків, передусім, студії французького вченого Огюста Т'єррі. Варто, наприклад, згадати знаменитий вислів Т'єррі «полишати кожному періодові його осібну форму й барву»², що перегукується з відомими сентенціями українського вченого.

Недаремно ще за життя М. Костомаров здобув репутацію історика-художника. Зокрема, традиційним в українській та російській історіографії (В. Антонович, М. Грушевський, Б. Крупницький, О. Пипін, О. Прицак, В. Семевський, О. Шапіро та ін.) є його порівняння з відомим французьким істориком Огюстом Т'єррі, який уславився художнім викладом минувшини³.

Втім, М. Яворський уважав, що конструкція української історії М. Костомарова постала як вислід сполучення ідей О. Т'єррі, Г. Гегеля та месіанізму⁴. Натомість М. Рубач розглядав М. Костомарова як «історика-ідеаліста догегелівського періоду»⁵.

Дещо осібної думки тримався О. Маркевич, якому праці М. Костомарова нагадували творчу манеру французького історика-романтика А. Г. П. Б. де

¹ Никольская Г. Из переписки Н. И. Костомарова с редактором «Исторического вестника» Шубинским // Красный архив. – 1939. – Т. 2. – С. 258–259.

² Тьєрі [О.] Десять років історичних студій: Історія моїх ідей і моїх історичних праць. Передмова // Класики історичної науки. – С. 101. Див. також: Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков, 1861. – С. 270–273.

³ Антонович В. Н. И. Костомаров как историк. – С. XXVII; Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського // ЗНТШ (Львів). – 1902. – Т. 47. – С. 1; Крупницький Б. Історіознавчі... – С. 88; Пыпин А. Н. И. Костомаров, 1817–1885 (некролог) // Вестник Европы. – 1885. – № 5. – С. 423; Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І. Бречак. – Київ–Кембридж, 1991. – С. 7; Семевський В. И. Николай Иванович Костомаров, 1817–1885 // Русская старина. – 1886. – № 1. – С. 200; Шапіро А. Л. Русская историография с древнейших времен до 1917 г.: Учеб. пособие / 2-е изд., испр. и доп. – М., 1993. – С. 462; та низка ін.

⁴ Яворський М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28.XII. 1928–4.I.1929) / 2-е изд. – М., 1930. – Т. 1. – С. 426.

⁵ Рубач М. Указ. соч. – С. 66.

Баранта¹. Натомість М. Драгоманов проводив аналогію між «Русской историей в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» М. Костомарова та «Історією Франції» Ф. Гізо².

Зрештою, один із критиків М. Костомарова, відомий російський письменник Всеволод Крестовський, автор відомого роману «Петербургские трущобы», назвав його «вільним художником»³, І. Линниченко – «поетом-істориком Малоросії»⁴, а В. Заїкин – «істориком-поетом»⁵.

Таким чином, художність, «картинність», «талановите малювання старовини» вважаються неодмінними ознаками творчості М. Костомарова (С. Єфремов, Г. Житецький, П. Клепацький О. Маркевич, О. Пипін, та ін.)⁶.

Втім, таке представлення відображає не тільки сутнісні атрибути творчої лабораторії дослідника, а й специфіку їхньої рецепції науковцями та освіченою громадськістю тієї чи іншої доби. Власне, йдеться про своєрідний діалог ученого з читацьким загалом, який вибірково транслює, сприймає, засвоює чи відкидає певні ідеї, образи, зважає конкретні погляди та цінності тощо.

Скажімо, монографія М. Костомарова «Бунт Стеньки Разина», за висловом М. Грушевського, репрезентувала не тільки «образ народної революційної потенції», а й стала «євангелієм революційного народництва» в очах цього покоління російських революціонерів 1860–70-х років⁷.

З цієї перспективи постать М. Костомарова становить цікавість. Адже історичні студії вченого мали надзвичайну популярність у сучасників. Приміром, М. Драгоманов слушно назвав М. Костомарова першим істориком після М. Карамзіна, праці якого, крім учених, із неабиякою цікавістю читала широка публіка⁸.

---

¹ Маркевич А. И. Н. И. Костомаров и его значение... – С. 18.

² Драгоманов М. До рецензії «Трудів» П. Чубинського й «Історії в жизнеописаниях» Костомарова // Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. – Львів, 1906. – Т. 3. – С. 21.

³ Костомаров Н. Ответ на статью Всеволода Крестовского «Ходатайство Костомарова за Сквороду и Срезневского» // Основа. – 1861. – № 8. – С. 9.

⁴ Линниченко И. А. А. И. Маркевич. Биографические воспоминания и список трудов. – Одесса, 1904. – С. 3.

⁵ Заїкин В. В'ячеслав Липинський як історик. – С. 238.

⁶ Єфремов С. Історія українського письменства / Ред. і передм. М. К. Наєнка. – К., 1995. – С. 243; Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. – 1927. – № 4. – С. 98; Клепацький П. М. О. Максимович як історик // Україна. – 1927. – кн. 6. – С. 81; Маркевич А. Костомаров Николай Иванович // Русский биографический словарь: В 25 Т. – СПб., 1903. – [Т. 9: Кнаппе-Кюхельбекер]. – С. 317; Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 4 Т. – СПб., 1891. – Т. 3: Этнография малорусская. – С. 159–160; та ін.

⁷ Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – № 2/3. – С. 6

⁸ Драгоманов М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. П. Вибрані праці: У 3 Т., [у 4 кн.] – К., 2007. – Т. 2: Фольклористика. Літературознавство [Упор. та прим. В. Ф. Погребенника]. – С. 185.

Достатньо лише згадати про багатотомні видання та перевидання його праць у Російській імперії і за її межами у другій половині XIX – на початку XX ст.: «Исторические монографии и исследования» (Видання Д. Кожанчикова. СПб., 1863–1872. Т. 1–12), «Исторические монографии и исследования» (Друге видання Д. Кожанчикова, продовжене М. Вольфом, а пізніше – М. Стасюлевичем. М.–СПб., 1872–1889. Т. 1–20), «Историчні монографії» (За ред. О. Барвінського; серія «Руська історична бібліотека» [Т. 2, 9–18]. Львів–Тернопіль, 1886–1895. Т. 1–11), «Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования» (Видання «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» («Литературного фонда»). СПб., 1903–1905. Кн.1–8, т. 1–21) та ін. Відтак у класичному огляді Дж.-П. Гуча з історіографії XIX ст. відзначається величезна популярність студій М. Костомарова¹.

Помітний резонанс справляли і публічні виклади М. Костомарова. За свідченням російського історика та правника М. Калачова, на його першій лекції 1859 р. у С.-Петербурзькому університеті зібралося понад тисяча осіб².

Зауважимо, що дивовижна популярність М. Костомарова у колах тодішньої освіченої громадськості стає зрозумілою, якщо взяти до уваги зміну культурних і інтелектуальних орієнтирів російського суспільства в контексті модернізації 1860–1870-х років.

Епоха «блискучих» столичних салонів і знаних літературних гуртків першої половини XIX ст. добігала свого кінця. Натомість поставала різноманітна пореформена інтелігенція, яка прагнула конструювати нове середовище публічного і громадського буття, хоч і в умовах паліативної та запізнілої модернізації на обширах імперії Романових. За висловом М. Грушевського, «з деяких поглядів *сей петербурзький час був може найсвітлішим епізодом в історії української ідеї в Росії минушого (XIX ст. – Авт.) століття*»³.

Не випадково публічність М. Костомарова як ученого виразно виявилася в його відкритих лекціях, різноманітних громадських акціях, зрештою у відомих «вівторках», коли на його квартирі збиралися столичні інтелектуали, митці, письменники, а, іноді, й звичайні люди – вихідці з України тощо.

Зазначимо, що схожі публічні / комунікативні заходи проводили й українські «петербурзькі» діячі в 1850–60-х роках. Згадаємо, скажімо,

---

¹ Gooch G.-P. *History and Historians in the Nineteenth Century*. – London – New York –Bombay – Calcutta, 1913. – P. 451.

² Барсуков Н. *Жизнь и труды М. П. Погодина*. – СПб., 1902. – кн. 16. – С. 497.

³ Грушевський М. На порозі століття (присвячено перемишльській українсько-руській громаді) // *Літературно-науковий вістник*. – 1901. – Т. 3, № 2. – С. 81.

«понеділки» Василя Білозерського¹, «п'ятниці» Пантелеймона Куліша² і т.п.

За влучною заувагою російського вченого Павла Мілюкова, поява М. Костомарова, як жертви Миколаївської доби, на громадській сцені в момент «найсильнішого суспільного зворушення та найбільшої чутливості», призвела до того, що публіка піднесла його так високо, як не підносила жодного історика від часів М. Карамзіна³.

Це витворило особливі взаємини вченого з освіченою публікою. Передусім, давалася взнаки загальна орієнтація автора на велику читацьку аудиторію. Тим більше, що М. Костомаров як історик-художник намагався передати, донести зразки сконструйованої суб'єктивності минулого (історичні образи, колорит доби, морально-психологічні та мистецько-естетичні мотиви і т.п.) широкому загалу.

Властиво те, що така скерованість ученого на читацьку публіку дозволяє відкрити ще один ракурс історичного письма М. Костомарова, котре постає як співмірність не тільки уявного / достовірного, а за великим рахунком – об'єктивного / суб'єктивного у представленні минувшини.

Ба більше, йдеться про специфічне співіснування – інтуїтивного й елементів аналітичного способу мислення у творчості історика-художника.

Як би там не було, проте з падінням ідеологічних догматів на початку 1990-х років спостерігаємо справжній видавничий бум з обсягу творчої спадщини М. Костомарова, зокрема на теренах Російської Федерації. Дехто з сучасних дослідників потрактовує цей феномен у контексті поширення своєрідного стилю «ретро» у наукових та видавничих практиках 1990-х – 2000-х років⁴.

Приміром, слід відзначити кілька найвідоміших перевидань творів М. Костомарова, зокрема «Исторические монографии и исследования» (Видавництва «Чарли» – «Смядынь». Москва–Смоленск, 1994–1997. [Т. 1–17]), «История Руси Великой» (ВАТ «Мир книги». М., 2004. Т. 1–12) та ін.

Варто підкреслити, що тільки славнозвісна праця М. Костомарова «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (СПб., 1873–1876. Вып. 1–6; 1888. Вып. 7) перевидавалася останнім часом повністю або

---

¹ Надежда Александрова Белозерская, урожденная Ген (Автобиография) // Исторический вестник. – 1913. – № 6. – С. 926; Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого / Вступ. ст. и общ. ред. А. Г. Верещагиной. – Л., 1971. – С. 340.

² Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 Т. – К., 2007. – Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – С. 87.

³ [Мілюков П. Н.] Н. И. Костомаров (1817–1885) // Историческая записка о деятельности Императорского Московского археологического общества за первые двадцать пять лет существования. – М., 1890. – С. 99.

⁴ Крутлашов А. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С. 70.

частково (в окремих випусках), щонайменше, п'ятнадцять разів у 1990–1992, 1991, 1993, 1995, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2009 та 2010 рр.¹

Наприклад, у 2006 р. ця збірка з'явилася на оптичних дисках як аудіокнига у форматі mp3 (московська фірма «Бизнессофт») та була перевидана друкованим способом видавництвом «Астрель», в 2007 р. – видавництвами «Лениздат» й «Ексмо», а протягом 2009–2010 р. – «АСТ», «Ексмо», «Астрель» та «Альфа-Книга». Передруки ж окремих біографічних нарисів із цього монументального зібрання історичних портретів годі підрахувати!

Мабуть, такому незвичайному успіху у вередливого, вимогливого, звичного до високих і різноманітних пропозицій інтелектуального споживання сучасного читача може позаздрити будь-який нинішній український або російський історик! Відтак навіть побутують спроби наукової популяризації біографії М. Костомарова з помітним художнім рефреном².

Вочевидь, цей феномен М. Костомарова як ученого, схильного більше до інтуїтивних та ірраціональних, аніж до аналітичних чи прагматичних канонів мислення, або «таємниця» його художнього викладу, за виразом російської дослідниці Раїси Киреевої³, заслуговує на пильну увагу та новітнє переосмислення.

Історія як сюжет. Представлення образу Б. Хмельницького в однойменній монографії Б. Костомарова

Однією з найважливіших тем у творчості М. Костомарова, яка цікавила його впродовж усієї академічної кар'єри, є драматична епоха Б. Хмельницького.

Хмельниччина – це переломна точка, критичний стан української минувшини в романтичному історіописанні, з якого розпочалася зміна самої духовної формації існування (переродження) України. За висловом М. Костомарова, це – «*наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії*»⁴. Водночас постать Б. Хмельницького та його історична «місія» з'єднати «дві Русі» дозволяла тодішнім українським діячам, за означенням М. Грушевського, «зручно *сполучувати свій малоросійський патріотизм з російською лояльністю*»⁵.

¹ Див. докладніше: Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К., 2005. – С. 407–408.

² Михеева В. В. Очерки жизни и творчества Н. И. Костомарова. – Харьков, 2007. – кн. 1: Н. И. Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути. – 238 с.

³ Киреева Р. А. Не мог жить и не писать: Николай Иванович Костомаров // Историки России XVIII – начало XX века / Отв. ред. А. И. Сахаров. – М., 1996. – С. 271–272.

⁴ Костомаров Н. Рец. на изд.: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1. // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110, № 2. – С. 114.

⁵ Грушевський М. В сімдесяті роковини кирило-методіївської справи. – С. 222.

З Великим гетьманом та його добою нерозривно пов'язане становлення Костомарова як історика, позаяк монографія «Богдан Хмельницький» (у первісній, журнальній версії 1857 р. «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России»¹) принесла автору неабияку популярність та майже фантастичний успіх. Відтак лише за життя автора вона перевидавалася ще тричі (1859, 1870 та 1884).

За свідченням сучасника М. Костомарова – історика літератури П. Полевого, цю монографію «читали із захопленням навіть і такі люди, які ніколи у своєму житті не розгорнули жодної книги з російської історії та про нашу історичну минувшину мали найтуманіше поняття»².

За визнанням М. Грушевського, «такий був чар його таланту, що при всіх своїх слабих сторонах його книга («Богдан Хмельницький». – Авт.) на довгі часи зісталася не тільки артистичним образом, але й головною науковою працею про сю добу»³.

Тим паче, що вплив цієї монографії М. Грушевський проніс крізь багато років. «Учора цілий день читав Богдана Хм[ельницького], надто велике він на мене чинить вражіння, іноді аж не можу читати, так тяжко», – занотував М. Грушевський у своєму щоденнику 22 січня 1891 р.⁴

С. Томашівський у монографії 1914 р. зауважив, що ««Богдан Хмельницький» Костомарова, все ще для нас останній вислів науки про Хмельниччину як історичну цілість»⁵.

На думку Д. Багалія, ця студія стала своєрідною межею, яка розділила ранню творчість Костомарова та його пізніші праці⁶.

Водночас сучасні дослідники В. Смолій та В. Степанков слушно наголошують, що вказана робота є першим фундаментальним дослідженням життя і діяльності Великого гетьмана в українській історіографії. Ф. Сисин розглядає цю монографію як одну з небагатьох

---

¹ Костомаров Н. Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110, № 1. – С. 200–290; № 2. – С. 515–575; Т. 111, № 3. – С. 207–264; № 4. – С. 529–574; Т. 112, № 5. – С. 323–376; № 6. – С. 377–424; Т. 113, № 7. – С. 1–50; № 8. – С. 315–358.

² Полевой П. Н. Историк-идеалист // Исторический вестник. – 1891. – № 2. – С. 508.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т. 8 [репринт 2-го вид.], Ч. 2: Початки Хмельниччини (1638–1648). – С. 216.

⁴ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до друку, передне слово, упорядк., ком. і післямова Л. Зашкільняка. – К., 1997. – С. 88.

⁵ Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). – Львів, 1914. – С. 2.

⁶ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України: на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Гол. ред., упоряд., авт. вступ. ст. і ком. В. В. Кравченко. – Харків, 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С. 224.

робіт-синтез¹, а С. Плохій – називає її першою науковою монографією з історії України².

Ба більше, «Богдан Хмельницький» – найголовніша студія в спадщині М. Костомарова. Зокрема, вельми символічним є той факт, що саме цю працю поклали до узголів'я історика під час прощання з ним 11 квітня 1885 р. у С. - Петербурзі.

Отож, зазначена монографія заслуговує на пильну увагу і прочитання з багатьох ракурсів та міркувань. Про це свідчать і нинішні історіографічні розвідки (Ю. Пінчук, В. Степанков та ін.), присвячені костомаровським замальовкам постаті Б. Хмельницького та його доби³.

Недаремно вже серед сучасників М. Костомарова циркулювали розмаїті, зокрема, критичні, а, іноді, й вельми негативні оцінки «Богдана Хмельницького»⁴.

Наприклад, М. Максимович обстоював думку, що авторіві студії вдалося «надати історії привабливості роману»⁵, хоч і закидав історикові численні прогалини та перекручення у викладі фактографічного матеріалу, зокрема його недостатнє критичне опрацювання.

Ще скептичніше щодо авторського стилю висловився відомий російський журналіст Григорій Єлисеєв. «Жадаючи бути популярним автор не вдається також у своєму творі до розв'язання хронологічної та іншої плутанини, на яку натрапляємо в історії Богдана Хмельницького. Коли трапляється суперечлива думка про що-небудь, автор із різних суджень обирає єдине без будь-якого застереження чи зауваги, котра пояснює чому ця думка є більш достовірнішою. Плутанина цим, звичайно не вирішується, а лишається такою, якою була, а, іноді, ще збільшується, позаяк автор інколи дотримується міркувань, що суперечать незаперечним джерелам», – підкреслює Г. Єлисеєв у великій рецензійній статті, вміщеній на сторінках «Современника»⁶.

¹ Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.) – Львів, 1999. – С. 6.

² Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. М. Климчука. – К., 2011. – С. 285.

³ Пінчук Ю. Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова // Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства. – К., 2012. – С. 118–127; Степанков В. Національна революція XVII ст. у висвітленні українських істориків другої половини XIX ст. (кілька штрихів до з'ясування проблеми) // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану професора М. П. Ковальського до нагоди 70-річчя. – Острог–Нью-Йорк, 1999. – С. 480–484; та ін.

⁴ Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / Вступ. ст. И. П. – СПб., 1901. – С. 418.

⁵ Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. А. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876. – Т. 1. – С. 399.

⁶ Грыцько [Єлисеєв Г. З.] Рец. на кн. : Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий / 2-е изд., доп. – СПб., 1859. // Современник. – 1859. – Т. 78, № 12. – Отд. 3: Современное обозрение. – С. 209.

М. Костомаров був змушений навіть виправдовуватись, зокрема спростовувати такі та схожі зауваги. «Якщо я не висловлюю своїх понять про те, як розуміло або зображувало такі-то події те чи інше джерело, то з цього не впливає те, що я користувався ними без критики. *Критика залишилася в моєму портфелі*, позаяк я не хотів видавати критичні дослідження», – зазначає вчений у листі до М. Максимовича від 2 серпня 1859 р.¹

Автору доводилося відповідати і на інші закиди², інколи й на безапеляційні звинувачення в некритичному використанні польських джерел та малоросійських літописів. Скажімо, О. Гатцука закидав М. Костомарову надмірне захоплення польськими джерелами та обстоював думку, що він так і не зміг звільнитися з їхнього полону³.

Втім, деякі історики (К. Бестужев-Рюмін) вважали, що ця студія виглядає привабливою саме завдяки «виточеному викладу» та вживанню польських джерел, хоч останні не завжди піддані критиці⁴.

На початку 1870-х років М. Костомаров полемізував щодо джерельної бази та фактологічної канви викладу в монографії «Богдан Хмельницький» з російським істориком, учнем С. Соловйова Геннадієм Карповим⁵. Причому Г. Карпов у полемічному запалі навіть стверджував, що студія М. Костомарова написана на основі «трьох-чотирьох малоросійських літописів»⁶.

Зрештою, навколо третього видання «Богдана Хмельницького» (1870) у російській журнальній періодиці розгорнулася гостра дискусія, пов'язана з тогочасним поширенням позитивістських канонів в історичній науці. Зокрема, російський журналіст Станіслав Окрейц опублікував велику рецензійну статтю з красномовною назвою «Отживающие русские Вальтер-

---

¹ Данилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова: I. Письма Н. И. Костомарова к М. А. Максимовичу; II. Н. И. Костомаров и «Киевская Старина» // Україна. – 1907. – Т. 4, № 2/3. – С. 232.

² Костомаров Н. Письмо в редакцию [З приводу звинувачення «Московского обозрения» в некритичному використанні польських джерел у монографії «Богдан Хмельницький»] // С.-Петербургские ведомости. – 1859, 4 авг. – № 167. – С. 726.

³ Гатцук Ол. Новости малороссийской литературы // Московские ведомости. – 1859, 26 апр. – № 98. – С. 735.

⁴ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. – СПб., 1902. – кн. 16. – С. 496.

⁵ Костомаров Н. Ответ г. Карпову. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654–30-е мая 1762. Сочинение Г. Карпова. – М., 1870 // Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский. – М., 1996. – [Т. 16.] Русские инородцы. – С. 515–523; Его же. Заметка по поводу изданной в Москве книги: «г. Костомаров как историк Малороссии», Соч. Геннадия Карпова // Там же. – С. 340–343. Див. докладніше про перебіг дискусії Г. Карпова з М. Костомаровим: Петренко С. Археографічна спадщина Миколи Костомарова / Наук. ред. Ю. А. Пінчук. – Київ – Полтава, 2000. – С. 106–124.

⁶ Карпов Г. г. Костомаров как историк Малороссии. – М., 1871. – С. 28.

Скотты», на сторінках часопису «Дело», в якій докладно розглянув монографію М. Костомарова в світлі позитивізму¹.

Мабуть, не варто дивуватися загальному вердикту рецензента: «Його (М. Костомарова. – Авт.) «Богдан Хмельницький» є твір не історика, а романіста ...»². Більше того, С. Окрейц назвав цю працю «quasi-вченою монографією»³.

Водночас невідомий автор, який переховувався під криптонімом «Л. Н.», виступив з рішучою обороною монографії М. Костомарова, позаяк уважав, що цьому рецензенту правила за взірць писання новомодного англійського історика-позитивіста Г. Бокля. Відтак у заувагах С. Окрейца він убачав запозичені й похапцем розбавлені розумування Г. Бокля⁴, які були вельми популярні посеред російської читацької публіки 1860-х років.

Натомість інший рецензент третього видання згаданої монографії висловив думку, що життєпис Б. Хмельницького вирізняється «першокласними чеснотами»⁵.

Однак, попри численні закиди, зауваження та коментарі рецензентів й опонентів, монографія М. Костомарова так і не зазнала кардинальних переробок та доповнень. Утім, В. Антонович, який прорецензував четверте видання «Богдана Хмельницького», вважав, що в студію були внесені «значні виправлення» та доповнення.

Скажімо, він відзначав, що автор, порівняно з попереднім виданням (1870), доповнив вступ викладом подій про повстання К. Косинського та С. Наливайка, помітно розширив кілька розділів, в яких висвітлюються події 1651 р., пов'язані з Берестецькою битвою та Білоцерківською угодою, а також вмістив іменний і географічний покажчик, кілька додатків, зокрема розширив зібрання народних пісень доби Хмельниччини, подав відомості із записок єврейського рабина Н. Ганновера та статті російського історика права І. Дитятина⁶.

Та навряд чи ці переробки можна визнати такими, що істотно трансформували монографію, позаяк її загальна композиція та спосіб викладу матеріалу загалом залишилися незмінними.

---

¹ Окр-ц [Окрейц] С. С. Отживающие русские Вальтер-Скотты. Рец. на кн.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий / 3-е изд. – СПб., 1870 // Дело. – 1870. – № 6. – С. 35–54; № 7. – С. 45–63.

² Там же. – С. 36.

³ Там же. – С. 38.

⁴ Л. Н. П. Что требуется от историка // Русский вестник. – 1870. – Т. 87, № 9. – С. 359.

⁵ П. Щ. Рец. на кн.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий / 3-е изд. – СПб., 1870; его же. Последние годы Речи Посполитой. – СПб., 1870 // Русский вестник. – 1870. – Т. 87, № 5. – С. 354.

⁶ В. А. [Антонович В. Б.] Рец. на кн.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. Историческая монография / 4-е изд., доп. и исправл. – СПб., 1884. – Т. 1–3 // Киевская старина. – 1884. – № 6. – С. 315–320.

Приміром, М. Грушевський наголошував, що і після низки авторських змін «Богдан Хмельницький» зостався на «дорозі між півбелетристичним образом» та «чисто науковим твором»¹. С. Томашівський та Д. Дорошенко вважали, що ця монографія є радше історичним романом, аніж науковою студією².

Аналогічну думку висловив і З. Когут, який відзначає, що робота М. Костомарова, написана у «напівнауковому стилі під впливом літопису Самійла Величка й «Історії Русів»³.

Така послідовна позиція М. Костомарова, всупереч низки критичних закидів сучасників, висуває питання про його дослідницькі устремління та мотивацію, зокрема потребує пояснення.

І. Крип'якевич уважав, що автор писав вказану працю, здебільшого за часів саратовського заслання (1848–1859) «як початкуючий історик, без відповідного досвіду, без основних жерел легше було йому подати саму компіляцію подій, як вдуматися в них і давати загальнішу синтезу, пізніше, при дальших виданнях вже мабуть не почував у собі енергії перероблювати цей великий твір романіста»⁴.

Але це тлумачення не виглядає переконливим. Після першого видання (1857) попереду у М. Костомарова було майже 28 років життя та десятки великих, зокрема монографічних студій, тобто достатньо можливостей та творчої енергії для суттєвої переробки «Богдана Хмельницького». Тим більше, що доба Хмельниччини привертала увагу історика протягом усієї творчості.

Мабуть, усе ж таки, визначальними були пріоритети самого М. Костомарова як ученого, його авторський вибір!

У рецензії 1858 р. він досить точно сформулював та виклав свої вимоги до історичного роману: «*Все творіння мусить бути проникнуте головною ідеєю; єдність дії має з'єднувати окремі явища; фарби й тіні повинні бути накладені у властивому між собою співвідношенні, все має носити образ послідовності та завершеності, все має бути оживлене духом того споглядання, яке згладжує штучність та сліди роботи, і представляє цілу працю немовби витвір натхнення та раптової творчості»⁵.*

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 8 [репринт 2-го вид.], Ч. 2. – С. 215.

² Томашівський С. Нова книжка – нові часи. Рец. на кн.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904 // ЛНВ. – 1905. – Т. 29, № 1. – С. 44; Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – С. 101.

³ Когут З. Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової за участі О. Бобровського та за ред. Т. Курила; наук. ред. Т. Курила за участі В. Горобця. – К., 2004. – С. 268.

⁴ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. – С. 48.

⁵ Костомаров Н. Рец. на кн.: Чорна рада, хроника 1663 года П. Кулиша. – СПб., 1857. Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное, П. Кулиша. – СПб., 1857. // Современник. – 1858. – Т. 67, № 1. – С. 2.

У листі до вищезгаданого С. Шубинського від 2 жовтня 1882 р. історик досить цікаво змальовує власну манеру історіописання. «Я звик писати так, що назва у мене завжди була останньою справою, позаяк вона в одному чи двох словах повинна виражати смисл усього твору»¹.

Таких вимог щодо викладу матеріалу, архітектоніки та побудови сюжету М. Костомаров дотримується і в історичних монографіях, зокрема в «Богдане Хмельницьком».

Зауважимо, що вчений обстоював думку про найширшу адресну спрямованість своєї студії. Зокрема, у передмові до другого видання монографії (1859) він підкреслює, що ця праця написана «не в вигляді систематичної історії, а розповіді, не для вченого кола спеціалістів, а для публіки»².

Недаремно виклад М. Костомарова захоплює читача вже у вступі до самої студії. Адже історик оповідає не тільки про звичний перебіг подій, а й наголошує на швидкоплинності, мінливості світу історії. Він яскраво і колоритно описує становище тогочасного південно-східного прикордоння, походження та повсякденне побутування козацтва, його устрій, морально-етичні і психологічні риси тощо. Причому навіть замальовки побуту, звичаїв, внутрішньої організації козаків, здебільшого статичні в працях інших істориків, виглядають не як спеціальні відступи, а як своєрідні стиснуті пружини, що мають у потрібний момент прискорити історичну дію.

Така надзвичайна динамічність, постійна зміна ракурсів висвітлення заворожує читацьку аудиторію, яка спостерігає як хаотичне поєднання мозаїки перетворюється в єдине, насичене фарбами історичне полотно, щоб знову розпастися, розчинитися і скласти новий візерунок. Відтак М. Костомаров фактично створює ефект «внутрішнього занурення», своєрідної присутності читача на різних актах дії трагічної та драматичної минувшини.

На відміну від низки розвідок М. Максимовича, в яких автор докладно показує підготовчу роботу, зокрема напрям своїх роздумів та припущень, автор «Богдана Хмельницького» уникає подібної демонстрації.

Його творча лабораторія майже повністю закрыта від стороннього ока. Тільки зрідка в тексті монографії з'являються стислі посилання на певні акти або відповідні свідчення літописця, які іноді супроводжуються вердиктом історика щодо їхньої достовірності³.

Одним із головних джерел динамічного викладу М. Костомарова є введення до сюжетної канви масового, колективного героя – народу.

¹ Никольская Г. Из переписки Н. И. Костомарова... – С. 261.

² Костомаров Н. Богдан Хмельницкий: В 2 т / 2-е изд., доп. – СПб., 1859. – Т. 1. – С. VI.

³ Его же. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1884. – Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография / 4-е изд., доп. – Т. 1. – С. 221, 255–256; Т. 2. – С. 222; та ін.

Останній виступає то як єдине органічне ціле, то як строката велетенська маса з багатьма прошарками і безліччю відтінків емоційних відчужень, переживань, морально-етичних та мистецько-естетичних якостей.

Майстерне оперування цими розмаїтими характеристиками витворює іманентне враження руху, калейдоскопічності минулого. М. Костомаров немовби накладає явища та процеси світу історії на колективного героя, прагне показати його розмаїті реакції та почування.

Він розповідає про складне становище міщан, здирства євреїв-орендарів та управителів коронних маєтків, унійні змагання, ополячення й окатоличення руської шляхти тощо. Цю багатоманітність локальних сюжетів об'єднує велике духовне устремління – ідея оборони православної віри, яке спрямовує канву викладу.

Відзначимо, що автора цікавить не стільки загальний виклад перебігу подій, скільки питання – як це було?! Але цю проблему історик порушує та вирішує в емоційно-чуттєвому, морально-етичному, зрештою, в психологічному плані.

Приміром, процес окатоличення М. Костомаров описує таким чином: «Молоде почуття піддається переконанням наставників: русин приймає римсько-католицьке сповідання, повертається на батьківщину – і все в ній здається йому варварським. Він затикає вуха, чуючи мову південноруську; на підданого свого дивиться не тільки як на нікчемного раба, а як на істоту, якої відцурався Бог, позбавлену полегшення своєї гіркої долі й на тім світі»¹.

Подаючи таку характеристику М. Костомаров намагається передати читачу психологічне відчуття тієї історичної ситуації, яка склалася в добу унійних змагань. За посередністю цього витвореного художньо-емоційного образу він транслює йому іншу, сконструйовану автором, суб'єктивність.

Водночас історик висвітлює численні повстання супроти поляків, розповідає про походи козаків, їхню участь у тогочасних війнах тощо. На цьому барвистому історичному тлі козацтво поступово перетворюється у «цвіт і матеріальну силу руського народу»², своєрідне уособлення, репрезентанта масового героя, який має захистити його від утисків Польської Корони.

Так, поступово виявляється один з найважливіших принципів викладу М. Костомарова – передача широкого та багатогранного історичного контексту.

Не випадково автор неодноразово переробляв і доповнював вступну частину своєї студії. Цей вступ суттєво розширювався та доповнювався в другому, третьому і четвертому виданнях цієї монографії³.

---

¹ Там же. – С. 29.

² Там же. – С. 40.

³ Див.: Костомаров Н. Введение // Костомаров Н. Богдан Хмельницький / 2-е изд., доп. – Т. 1. – С. 1–32; Его же. Введение // Его же. Исторические монографии и исследования: В 12 т. – СПб.,

Зокрема, для його розширення вчений скористався матеріалами зі своєї відомої статті «Борьба украинских козаков с Польшею в первой половине XVII-го века, до Богдана Хмельницкого»¹. У третьому та четвертому виданнях автор помістив як передмову до зазначеної монографії свою студію «Южная Русь и козачество до восстания Богдана Хмельницкого», опубліковану в «Отечественных записках» (1870. № 1–2), підготовлену на основі першої магістерської дисертації.

Втім, у вступі до цієї монографії контекстуальне впровадження відіграє ще одну роль – воно готує читача до виходу на авансцену історії головного персонального героя – Богдана Хмельницького. Адже канони романтичного історіописання вимагають зображувати появу таких постатей у драматичні, переломні миттєвості їхньої долі, які найповніше дозволяють відтворити мінливість і суперечливість історичного буття.

На сторінках монографії постать Б. Хмельницького з'являється у часи морального занепаду Речі Посполитої, коли польська шляхта остаточно втрачає «дух молодечтва, підприємливості, войовничості, пристрасть до діяльності, порив до подвигів, захоплення славою, а, отже, разом із тим здатність до руху вперед, до перемін»².

Варто наголосити, що для М. Костомарова як історика-романтика переміни в царині духу, морально-етичних канонів «громадянства» (суспільства) є вирішальними, позаяк саме вони визначають момент переходу останнього зі світу історії в інобуття.

Отож, поява Б. Хмельницького з перспективи авторського сюжету є досить символічною з натяком на його майбутнє призначення.

Зазначимо, що до часів «громадянської зіпсованості» Польщі у переддень Хмельниччини ця історична постать згадується на сторінках великого вступу (майже 1/6 від загального обсягу тритомної монографії видання 1884 р.) лише кілька разів³.

М. Костомаров майже відразу зображує Б. Хмельницького як особу, що задумала «скористатися королівськими привілеями для повернення співвітчизникам свободи»⁴, тобто з наголосом на його духовне устремління.

Причому навіть його особисту ворожнечу з чигиринським підстаростою Д. Чаплинським він розглядає не як трагічний випадок чи сліпу гру долі, а як

1870. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 3-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – С. XIV–CLXXII; Его же. Введение. Козачество до Богдана Хмельницкого и его отношение к Речи Посполитой // Его же. Исторические монографии и исследования. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – С. 1–182.

¹ Костомаров Н. Борьба украинских козаков с Польшею в первой половине XVII-го века, до Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – 1856. – Т. 108, № 9. – С. 195–254.

² Его же. Исторические монографии и исследования. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – С. 194–195.

³ Там же. – С. 70, 124, 181.

⁴ Там же. – С. 232.

логічний наслідок тогочасних подій у контексті «морального знівечення польського громадянства». Відтак на сторінках монографії це протистояння постає як конфлікт «шляхтича з козаком»¹.

Безсилля королівської влади примушує Б. Хмельницького апелювати до зброї, щоб захистити свою гідність, а, зрештою, щоб здобути духовну свободу для себе і своїх співвітчизників.

М. Костомаров досить відверто розмірковує над мотивами, які вирвали головного героя з полону повсякденного буття. «Хмельницький, можливо, розпочав війну тільки для того, щоб помститися за себе, повернути права козацтва, захистити церкву та полегшити долю народів. Але короткими напівзаходами люди не могли вдовольнитися», – зазначає історик².

Так, на сторінках монографії Великий гетьман вступає у складні, багатогранні та суперечливі взаємини з масовим, колективним героєм.

Наразі з детальнішим викладом подій Хмельниччини М. Костомаров змушений подавати дедалі більше колоритних подробиць та побутових деталей, які б заповнювали сюжетну канву монографії цікавими фактами та дозволяли втримати йому високий динамізм оповіді. Тим паче, що романтичне історіописання зазвичай відкидає ідею тотожності «предметного світу», котра є вислідом раціонально-просвітницької абстрагованості³.

За великим рахунком перед істориком постала потреба «оживлювати» минуле, себто тотально представляти образи відомих історичних героїв.

Звичайно історичні джерела не могли повністю задовольнити автора, оскільки не містили такої величезної кількості матеріалу для художніх замальовок багатьох відомих особистостей минулого. Як бути?

М. Костомаров вирішує це питання доволі просто. Він вкладає у уста дійових осіб – монологи та діалоги, які б могли бути висловлені в той час, або, принаймні, не суперечили відомих історичним джерелам.

Інакше кажучи, таке представлення минувшини фактично постулювало принцип можливості як один із провідних канонів техніки викладу М. Костомарова. Звісно, цей прийом історик іноді застосовував і у вступі до монографії.

Втім, безпосередньо з розвитком сюжетної лінії на сторінках «Богдана Хмельницького» його використання стає справді масовим. Відтак можливе, у сприйнятті М. Костомарова, часто-густо випереджає дійсне (те, що було в історії за свідченням достовірних, на думку автора, джерел), але не суперечить йому!

---

¹ Там же. – С. 235.

² Там же. – С. 303.

³ Ковальчук О. О. Українське історичне джерелознавство... – С. 74.

Визнання можливого відкривало перед ученим певний простір для творчої уяви та стилізації минувшини. Адже можливе потрібно було представити у дусі відповідної доби, адаптувати до вимог історичного контексту.

Згадуваний вище С. Окрейц досить цікаво характеризує авторську манеру викладу у світлі позитивістських настанов: «*п. Костомаров в цьому творі тримається свого звичного прийому – розповідати вельми дріб'язково та докладно про всілякі другорядні і навіть зовсім сторонні події. Особистість малоросійського гетьмана, навіть як політичного діяча, у нього заступається масою різних описів великих і малих битв, епізодів окремих сутичок, подробиць географічних і топографічних, облог, страт та перемовин з додатком справжніх промов, які начебто були виголошені на цих переговорах...*»¹. Ця заувага виявляє повне нерозуміння творчості М. Костомарова, позаяк розглядає і потрактовує інтуїтивні та ірраціональні компоненти романтичного мислення виключно в аналітичному сенсі.

Та навіть стилізуючи історичний матеріал М. Костомаров прагне розрізнити очевидну вигадку й імовірну дію.

Зокрема, він так коментує літописні повідомлення про полонення козаками великого коронного гетьмана М. Потоцького під Корсунем (травень 1648 р.): «...подейкують нібито Потоцького одягли в сірячину, і Хмельницький, для потіхи козацтву, посадив його верхи на гармату. Це, певно, вигадка»².

У другому, третьому та четвертому перевиданнях монографії М. Костомаров намагався виправити помилки та вилучити численні апокрифи, які потрапили до «Богдана Хмельницького» з деяких джерел, зокрема із «Запорожской старины» І. Срезневського. «Мій Богдан Хмельницький очищався-очищався від цього гною, який потрапив туди завдяки довірю до д... та вченості Срезневського та все ж таки до цього часу після третього видання не повністю очистився», – зазначає автор у листі до О. Корсуна від 10 лютого 1880 р.³

Зауважимо, що елементи стилізації історик переносить й на географічно-природне середовище, зокрема, в описи відомих битв, військових походів, дипломатичних перемовин тощо.

Саме тому М. Костомаров прагнув особисто відвідувати історичні місця, пов'язані, зокрема з Хмельниччиною (Берестечко, Біла Церква, Корсунь,

¹ Окр-ц [Окрейц] С. С. Отживающие русские Вальтер-Скотты... – № 7. – С. 45.

² Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – С. 299.

³ Корсун А. Н. И. Костомаров // Русский архив. – 1890. – № 3. – С. 219.

Переяслав, Суботів, Чигирин та ін.), про що є низка свідчень і в його працях¹, «Автобіографії»² та спогадах сучасників³.

Приміром, В. Горленко в листі до М. Костомарова від 27 жовтня 1884 р. задував про «наш день, проведений у Переяславі»⁴.

Ще одним джерелом для стилізації минувшини в авторському викладі є етнографічний матеріал.

Його вплив настільки помітний, що низка вчених (Г. Вернадський⁵, В. Петров⁶ та ін.) обстоює думку про особливу роль етнографічних складових у поглядах та світобаченні М. Костомарова. Зокрема, російський історик О. Шапіро навіть розглядає історика-романтика як видатного представника «етнографічного історизму»⁷, а В. Антонович зараховує останнього до представників історико-етнографічної школи⁸.

Проте слід наголосити, що етнографічна практика домінувала лише в харківський період творчості М. Костомарова (1833–1844). Натомість пізніше вона вживалася вченим для того, щоб краще представити мистецько-художній колорит української минувшини («внутрішньої історії») та повніше осягнути духовну сутність народного / національного буття.

Та повернімося, власне, до сюжету монографії М. Костомарова про Б. Хмельницького та його добу. Іноді його розгортання видається не зовсім послідовним.

Наприклад, такою є спроба вченого витлумачити дії гетьмана після його славетної перемоги у травні 1648 р. під Корсунем у контексті майбуття.

Автор помітно забігає наперед, зокрема пропонує читачеві вельми промовисту характеристику козацького керманіча: *«...Хмельницький водночас налаштовував народ проти поляків і шукав виправдання у польського уряду. Така обопільність стала відтоді визначальною рисою його дій політичних, була причиною багатьох успіхів і багатьох невдач.* Руські

¹ Костомаров Н. Поездка в Белую Церковь // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 241–256; Его же. Поездка в Переяслав // Исторический вестник. – 1885. – № 12. – С. 489–508.

² Его же. Автобиография // Его же. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю. Пинчук. – К., 1992. – С. 296, 299–300.

³ Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 111–123; Недоборовский З. Мои воспоминания... – С. 206–207.

⁴ Горленко В. П. – Костомаров Н. И. [автограф листа 27 жовтня 1884 з Ярошівки] // ІР НБУВ, Ф. 22, Спр. 109, арк.3зв.

⁵ Вернадский Г. В. Русская историография / Сост. В. Н. Козляков. – М., 1998. – С. 115.

⁶ Петров В. Різдно р. 1846 (За Кулішевими матеріалами) // Шевченко. Річник перший. – [Харків], 1928. – С. 140.

⁷ Марголис Ю. Д. Из материалов о А. Л. Шапиро // Памяти Ю. Д. Марголиса: Письма, документы, научные работы, воспоминания / Сост. Н. О. Серебрякова, Т. Н. Жуковская. – СПб., 2000. – С. 510; Шапиро А. Л. Русская историография с древнейших времен до 1917 г.: Учеб. пособие / 2-е изд., испр. и доп. – М., 1993. – С. 465–466.

⁸ Антонович В. Программа преподавания на кафедре Русской истории [автограф, 1870/71] // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 8086, арк.1.

літописи називають її розсудливістю, поляки – підступністю. Але такі вчинки Хмельницького впливали з того, що в Речі Посполитій збилися між собою поняття про уряд та аристократію. Хмельницький хотів бути ворогом панства, але не польської нації і не польського уряду, а вся польська нація управлялася панами»¹.

Така сентенція для М. Костомарова як історика-художника, який волів, щоб виклад подій промовляв сам за себе, виглядає досить несподівано. Адже впроваджує вповні раціональні пояснення подальшого перебігу історичних подій, який конструюється вченим, переважно ірраціональним та інтуїтивним способом. Ця логічна заувага виглядає як своєрідна авторська підказка читачу як сприймати українську минувшину.

Яскравими фарбами М. Костомаров малює події після Корсунської перемоги Хмельницького. Він колоритно описує буйство народної помсти і водночас показує ставлення до цього головного персонального героя. «Усі свавільства народу були відомі Хмельницькому. – пише історик. – Користуючись безкоролів'ям, він бачив у народному повстанні зручну нагоду провчити панів надовго і виконати свій план: послабити польську олігархію»².

Відтепер співвіднесення множинності реакцій і почувань масового героя з діями та планами Б. Хмельницького складає основу сюжетної канви монографії М. Костомарова.

Приміром, автор досить суперечливо висвітлює наміри Б. Хмельницького після переможної битви під Пилявцями у вересні 1648 р. Зокрема, М. Костомаров зазначає, що Хмельницький дає вільний вихід духу народної зненависті, але намагається утримати полум'я війни подалі від власне польських земель, прагне «встояти на законному ґрунті», коли в Польщі справа йде до обрання нового короля³.

У цей час, уважає історик, Б. Хмельницький покладав найбільші надії на замирення з Польською Короною на вигідних умовах.

Але сподівання народної маси були іншими. «Народ гадав, що війна з поляками не повинна закінчитися чимось іншим, окрім цілковитого звільнення Русі від польського владарювання», – наголошує М. Костомаров⁴.

Саме з цієї перспективи автор висвітлює прихильне ставлення Б. Хмельницького до обрання польського короля Яна II Казимира, хоч і вважає його найзагадковішою обставиною тієї доби. «Дивовижно, що Богдан Хмельницький, який оголосив себе захисником південно-руського народу та сповідуваної ним православної релігії, стояв за обрання в королі колишнього

---

¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – С. 307–308.

² Там же. – С. 347.

³ Там же. – Т. 2. – С. 15.

⁴ Там же. – Т. 2. – С. 16.

езуїта і кардинала: ніщо не давало Хмельницькому сподіванки, що такий король співчуватиме прагненням православного народу і його вождя», – зазначає вчений¹.

Відзначимо, що М. Костомаров висловлює здогад про існування таємного зв'язку між майбутнім королем та гетьманом, який пояснює дивну позицію останнього. Він навіть обстоює думку, що ця подія викликала духовний злам в особистості Б. Хмельницького, який начебто зробив складний та небезспірний вибір.

«А сам гетьман засумував; щось дивне з'явилося в його характері: то він постував і молився, довго лежав ницьма перед образами у храмі, то радився з ворожками, яких тримав при собі три, і, п'яний співав складені ним думи, то був ласкавий і стриманий у поведженні з усіма, то суворий і зверхній. Козацтво все прощало йому», – так описує М. Костомаров психологічний стан Б. Хмельницького після повідомлення про обрання нового короля Речі Посполитої².

Наведена цитата демонструє авторську емпатію (співпереживання), яка є спробою історика проникнути до внутрішнього світу Великого гетьмана. Цей спосіб є досить поширеним на ниві романтичного історіописання.

Варто наголосити, що костомаровський опис цього стану Б. Хмельницького викликав здивування і навіть нерозуміння деяких рецензентів. «Куди цей новий Мойсей (Б. Хмельницький. – *Авт.*), як називали його панегіристи, повів свій народ?», – риторично запитував Г. Єлисеєв³.

Заразом подана замальовка цієї історичної постаті різюче контрастує з тим духовним зломом, який відбувався в Україні, зокрема, у свідомості масового, колективного героя. «Протягом дев'яти місяців 1648 року Україна змінилася так, як не змінювалася упродовж віків: польський аристократичний порядок рухнув, стани перемішалися і злилися в понятті руського козака; зв'язки між Україною і Польщею, напевно, розірвалися», – резюмує вчений⁴.

Зауважимо, що авторські пошуки форм вираження внутрішньої сутності народу призводять до надання йому антропоморфних рис, себто якостей притаманних окремії людині. Це дозволяє історика порівнювати, зіставляти духовні почування колективного та індивідуального героїв, які відтепер стають співмірними.

Зокрема, М. Костомаров наголошує на кардинальних метаморфозах, що сталися в становищі Б. Хмельницького, який із вигнанця перетворився у могутнього поводири «південноруського народу». Відтак автор зображує

¹ Там же. – Т. 2. – С. 51.

² Там же. – Т. 2. – С. 54.

³ Грыцько [Елисеєв Г. З.] Указ. соч. – С. 165.

⁴ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 2. – С. 57.

Великого гетьмана на вершині тріумфу в колі послів «владних осіб», у момент усвідомлення своєї моральної сили¹.

Такий швидкий перехід головного персонального героя від одного духовного стану до іншого є досить характерним для творчої манери М. Костомарова та його романтичного світобачення. Адже розвиток сюжетного дійства представляє не тільки апологію славетної минувшини, а й спосіб її осягнення. Відтак саме морально-етичні, духовні характеристики героя у певний момент його буття і складають той пояснювальний ряд, який розкриває читачеві загальну перспективу руху, що відбувається на авансцені історії.

Логіка сюжету вимагала від М. Костомарова представлення героїв і з іншого, польського боку. Одним із таких супротивників Б. Хмельницького, на сторінках монографії, є польський магнат і восначальник, князь Ярема-Михайло Вишневецький.

Автор відтворює Я. -М. Вишневецького як особу з багатьма чеснотами, яка персоніфікує давній шляхетський дух. Він називає його «войовничим Яремою»², підкреслює, що його «славетне ім'я збуджувало бадьорість»³ у польському війську у скрутний час.

Недаремно М. Костомаров навіть порівнює тріумфальне повернення Б. Хмельницького до України після укладання Зборівського договору (серпень 1649) з урочистою зустріччю Я. -М. Вишневецького у Варшаві⁴. Зокрема, історик наголошує на тому нечуваному моральному піднесенні, яке породжували дії, а іноді звичайна поява цих персональних героїв.

Відзначимо, що таке представлення образів Я. -М. Вишневецького та Б. Хмельницького, вкотре використовується М. Костомаровим, аби показати конфлікт шляхетського та козацького духу на рівні яскравих, сильних історичних особистостей.

Ще більш цікавим матеріалом для розуміння пояснювальної стратегії історика є відтворення подій після Зборівського миру, який Б. Хмельницький був змушений укласти під загрозою втратити кримського союзника у війні з поляками⁵.

Передусім, автор зупиняється на тогочасному духовному стані масового героя, який характеризує як неповторну та яскраву миттєвість посеред трагічного й драматичного буття. «То був славетний час, але короткий і єдиний в житті південно-руського народу, – час всезагального захоплення», – зазначає М. Костомаров⁶.

---

¹ Там же. – Т. 2. – С. 64.

² Там же. – Т. 2. – С. 122.

³ Там же. – Т. 2. – С. 98.

⁴ Там же. – Т. 2. – С. 198.

⁵ Там же. – Т. 2. – С. 166–167.

⁶ Там же. – Т. 2. – С. 198.

Утім, з миром завершується і швидкоплинна «епоха слави та визволення», зникає дух тієї всестанової вільності, який панував на більшій частині українських земель, наголошує автор. Усенародна відданість та любов до Великого гетьмана швидко змінилася відчуженням.

Простий люд споглядає безпросвітність повсякденного буття, картину суцільної руйнації та татарських грабунків. Водночас швидко постає «військовий клас» нових землевласників, яких наділяють ранговими мастками. «Решта народонаселення під назвою посполитих мала знову повернутися до селянства», – підкреслює М. Костомаров¹.

На його думку, саме впровадження Б. Хмельницьким такого станового устрою стало підставою для майбутнього «введення поміщицького права в Малоросії»².

У рецензії 1858 р. Костомаров досить промовисто висловив своє ставлення до Зборівського миру, назвавши його найбільшою помилкою Великого гетьмана, яка визначила трагічний хід історії Південної Русі³.

«За Зборівською угодою сорок тисяч осіб обрано до козацького стану: їх очікувала завидна доля послуговуватися з особливих прав; *решта ж народу, яка стояла зі зброєю на полях збаразьких та зборовських, поверталася до стану посполитих та оберталася або в колишнє підданство панам, або в нове – козацьким чиновникам. Що могло бути більш несправедливим, ніж такий вирок?*», – риторично запитує історик⁴.

Проте у своїй першій магістерській дисертації він висловився ще категоричніше: «Цей Хмельницький великий був тільки на словах, малий на ділі. Щасливе закінчення зборівського миру згордило його, і відхилило від нього серця підлеглих»⁵.

На цьому місці доцільно ще раз згадати про особисту драму в дитинстві М. Костомарова, яка закарбувалася у його пам'яті на все життя.

У дитячому віці майбутній історик втратив батька, якого вбили під час пограбування. Відтак незаконнонароджений від дворянина та його селянки «панський» хлопчик опинився у становищі напівкріпосного, яким володіли його родичі. Матері М. Костомарова – Тетяні Петрівні з величезними зусиллями вдалося викупити сина з неволі у 1832 р. на гроші, що залишилися від поділу майна⁶.

¹ Там же. – Т. 2. – С. 208.

² Там же. – Т. 2. – С. 209.

³ Костомаров Н. Рец. на кн. : Чорна рада, хроника 1663 года... – С. 5.

⁴ Там же. – С. 6.

⁵ Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського. – [К.] 1928. – С. 34.

⁶ Вашкевич Г. К биографии Николая Ивановича Костомарова // Киевская старина. – 1898. – № 11. – С. 207–217.

Очевидно, що цей незабутній, травматичний дитячий досвід прищепив автору монографії відразу до будь-яких виявів кріпосництва.

Більше того, спроби батька вченого виховувати сина у дусі французьких просвітників XVIII ст., зокрема Вольтера, виплекали егалітарні устремління Костомарова як історика. На побутування цих мотивів у працях М. Костомарова звертають увагу і сучасні дослідники¹.

З цієї перспективи «новий устрій громадянства» руйнував чесноти Б. Хмельницького як провідного персонального героя на морально-етичній шкалі вартостей М. Костомарова-романтика, перетворював Великого гетьмана у досить суперечливу і складну історичну особистість.

Але ж яким постає керманч південноруського народу на сторінках монографії?

З під пера історика Б. Хмельницький виступає то величним, мудрим політиком та дипломатом, славетним гетьманом з неабиякою військовою кмітливістю і розважливістю, то нестримним у своєму гніві володарем, схильним до пияцтва та набожності, то простим, позбавленим аристократичних рис козацьким ватажком, який близький до простолюду.

Таке представлення образу Б. Хмельницького не тільки створює ефект калейдоскопічності, а й ореол загадковості, який чарує, приваблює читача. Причому авторське відтворення головного героя є настільки своєрідним, що російський історик В. Ключевський навіть називає такий образ «костомаровським Богданом Хмельницьким»².

Заразом М. Костомаров у такий спосіб демонструє суперечності в постаті Великого гетьмана, зокрема намічає лінії його майбутнього конфлікту з народною масою.

На думку автора, цей конфлікт закорінено в духовному стані тогочасного суспільства, який уже не міг опанувати ані Б. Хмельницький, ані хтось інший.

«Від найпершого оголошення про повернення холопів у їхнє колишнє підданство він декілька разів видавав універсали про покору власникам, безперестанку карав неслухняних – все марно. – пише історик. – Винних було так багато, що влада Хмельницького не могла з ними впоратися»³.

Дипломатичні комбінації та міжнародні зносини гетьмана з Московщиною, Кримом, Туреччиною, Польщею, Швецією на цьому тлі виглядають радше як доповнення до, власне, тих внутрішніх чинників і

---

¹ Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. 188.

² Ключевский В. О. Н. И. Костомаров // Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. – М., 1989. – Т. 7: Специальные курсы. – С. 380.

³ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 2. – С. 264.

причин, які невблаганно наближали козацьку Україну до новітнього військового протистояння з Річчю Посполитою.

«Тодішнє внутрішнє, становище України неминуче спричинило нову війну», – підсумовує М. Костомаров¹.

Проте початок війни історик обставляє як своєрідне ритуальне дійство, яке приводить у рух хвиля релігійного завзяття та піднесення з обох боків.

Війна отримує релігійне освячення як з католицького боку – папського нунція Джованні де Торреса у поляків, так і з православного – коринфського митрополита Йоасафа у козаків². Причому формальним приводом для війни виступає вимога гетьмана скасувати церковну унію³.

Однак, незважаючи на благословення поважного православного ієрарха нова війна з Польською Коронаю розпочинається для Б. Хмельницького під знаком втрати тієї величезної «моральної сили, яка була в нього торік»⁴.

М. Костомаров відзначає, що гетьман навіть видав універсал, в якому закликав знищувати «залишки панські та католицькі», прагнучи «повернути до себе попередню довіру народу»⁵.

Та все було даремно. Втрата «моральної сили» неминуче вела козацького керманіча до поразки. Її своєрідним провісником стала загибель брацлавського полковника Данила Нечая, яку історик зображує в контексті «вбивчого передчуття» народом майбутньої трагедії⁶.

Іншим «знаменням», своєрідним попередженням читача є авторське тлумачення родинної драми Б. Хмельницького, пов'язаної зі зрадою його другої дружини Мотрони Чаплинської. Вона начебто (за версією історика) зв'язалася з якимось годинником зі Львова. Обоє були страчені за наказом гетьмана його старшим сином – Тимошем.

М. Костомаров приділяє зазначеному епізоду неабияку увагу в четвертому виданні монографії, але тільки побіжно згадує у другому⁷. Це вказує на авторське переосмислення доби Хмельниччини та мотивацій її головного героя.

На думку автора, ця особиста драма належить до «таких подій, які самі по собі, серед гучних політичних перипетій, здаються для історії малозначними; насправді ж за впливом на серце героїв епохи набагато важливіші, ніж може здатися»⁸.

¹ Там же. – Т. 2. – С. 231.

² Там же. – Т. 2. – С. 301, 303.

³ Там же. – Т. 2. – С. 264, 273.

⁴ Там же. – Т. 2. – С. 306.

⁵ Там же. – Т. 2. – С. 286.

⁶ Там же. – Т. 2. – С. 285.

⁷ Костомаров Н. Богдан Хмельницький / 2-е изд., доп. – Т. 2. – С. 206.

⁸ Его же. Исторические монографии и исследования. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 2. – С. 311.

У рецензії 1882 р. на монографію П. Буцинського історик відніс родинну трагедію Б. Хмельницького до тих випадків, які «іноді зовсім непомічені за їх зовнішньою малозначністю, насправді бувають *істинними причинами важливих суспільних переворотів*, саме за глибиною впливу, котрий справляють на душевний настрій історичних діячів, керуючих такими переворотами»¹.

За свідченням В. Горленка, М. Костомаров уважав цей епізод ключовим для розуміння долі Великого гетьмана та його доби, зокрема, того трагічного повороту, що стався в «духовному житті Богдана»².

Так, крок за кроком історик розставляє сюжетні віхи, які торують шлях до майбутньої Берестецької катастрофи. Вони і складають його ірраціональну, ідеалістичну стратегію пояснення, яка представлена в авторському розгортанні сюжетного дійства.

З цієї перспективи стає зрозумілим і костомаровський опис Берестецької битви (червень 1651 р.) з наголосом, за висловом В. Антоновича, на «окремих ефектних епізодах», а не на «стратегічних рухах обох армій»³. Адже її доля для М. Костомарова була вирішена ще раніше в царині «духу», а не на ниві військового протистояння.

Берестецька поразка докорінно змінила і особисте становище Б. Хмельницького, і духовний стан колективного героя. Відтак в авторських замальовках тодішньої України домінує тема тотальної руйнації, масової трагедії та загального хаосу.

Її своєрідним символом є страшна київська пожежа (її автор датує 6/16 серпня 1651 р.), яку М. Костомаров порівнює зі знищенням біблійних міст Содом і Гоморра⁴. Воднораз він яскраво описує суцільне розчарування, яке ширилося у різних прошарках української людності.

Становище гетьмана в контексті цієї ситуації було вкрай складним. «Козаки звинувачували Хмельницького через, що він кинув військо під Берестечком. У різних місцях України влаштовувалися бунтівні сходки, на яких засуджували Хмельницького як зрадника», – зазначає вчений⁵.

За таких обставин, вважає М. Костомаров, принизливий для козацького керманіча Білоцерківський договір, підписаний у вересні 1651 р., виглядав як «власний порятунок» зі скрути, тимчасове перемир'я, яке можна буде «легко перервати, коли буде потрібно»⁶.

---

¹ Его же. Рец. на кн. : Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882 // Южный край (Харьков). – 1882, 28 дек. – № 693. – С. 2.

² Горленко В. Указ. соч. – С. 113.

³ В. А. [Антонович В. Б.] Рец. на кн. : Костомаров Н. Богдан Хмельницкий... – С. 317.

⁴ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 2. – С. 410.

⁵ Там же. – Т. 2. – С. 397–398.

⁶ Там же. – Т. 2. – С. 432–433.

Ще гіршим цей мир був для звичайного люду. Адже «Білоцерківський трактат кинув Україну в те ж становище, в якому вона перебувала до 1648 року: чотирирічні старання, втрата народу, спустошення Русі не окуповувалися нічим»¹.

Проте обставини для гетьмана не покращилися і після укладання мирної угоди з Польською Короною. Недаремно М. Костомаров зображує тогочасну ситуацію в контексті загального безладдя й хаосу на українських теренах.

Розпочалися масові переселення українців до порубіжних земель, передусім, до Московщини². Панували руйнація, повсюдні грабунки та напружене очікування нової війни з поляками. Б. Хмельницький швидко втрачав навіть ті куці залишки моральної довіри, які ще залишалися після Берестецької поразки.

Втім, і польська влада не могла опанувати східні креси. Адже розмах «громадянської зіпсованості» польської нації невпинно наближав Річ Посполиту до доби великих потрясінь. Відтак, на українських землях за висловом М. Костомарова, «мешканці не думали про покору ні панам, ні жовнірам, ні самому козацькому гетьманові»³.

Та й дії Б. Хмельницького, скеровані на утвердження становища козацької верхівки, дедалі більше суперечили настроям та устремлінням колективного героя. *«Козаки, користуючись своїми вольностями, мали утворити новий вільний стан нарівні зі шляхтою, а панські люди мусили знову служити панам.* Панський стан збільшувався, бо до нього належали вже й козацькі чиновники, які мали рангові маєтки», – підкреслює історик⁴.

Таким чином, у сюжетному дійстві, вибудованим за сценарієм М. Костомарова, козацтво швидко втрачало роль всенародного та всестанового репрезентанта. Відтак підважувалася його духовна сутність захисника й оборонця від релігійного та національного гноблення.

Така хитка ситуація вимагала від Великого гетьмана швидких і рішучих дій, зокрема пошуку нових союзників. Саме у цьому сенсі історик тлумачить його численні дипломатичні контакти (Туреччина, Крим, Московщина, Волощина, Молдова, Семигород, Швеція), які тільки пришвидшували поновлення війни.

Тимчасові успіхи у війні супроти Польської Корони, зокрема перемога у Батозькій битві у травні 1652 р., вже не дозволяли, на думку М. Костомарова, вирватися козацькому керманичу із негативного ланцюга подій. Тож цей успіх викликав тільки нову хвилю повсюдного плундрування і спустошення,

---

¹ Там же. – Т. 3. – С. 1.

² Там же. – Т. 3. – С. 6.

³ Там же. – Т. 3. – С. 10.

⁴ Там же. – Т. 3. – С. 37–38.

під час якої «діставалося не лише винним, не шанувалися ні добродієство, ні сумирність»¹.

Отож, боротьба Б. Хмельницького з Річчю Посполитої перетворювалася у війну на взаємне знищення². М. Костомаров навіть вкладає у уста короля Яна II Казимира її досить промовисте визначення – «погибельна війна»³.

Вона розгорталася на тлі загального духовного занепаду та зневіри. «Вже не було піднесення минулих років. Ненастанні спустошення набридли народів», – зазначає історик⁴. Тож сподівання Б. Хмельницького на моральну підтримку, порозуміння з колективним героєм були марними.

Відтоді відбувається остаточний поворот у долі козацького керманіча. Черговим сигналом, поданим М. Костомаровим читачу у викладі сюжетної канви, є загибель у вересні 1653 р. старшого сина гетьмана – Тимоша⁵.

Водночас учений акцентує увагу на побоюваннях Б. Хмельницького, який уважав, що порозуміння Речі Посполитої та Кримського ханства може призвести до погибелі України⁶.

Більше того, автор згадує про спустошливі набіги татар на українські землі та виносить свій моральний присуд зовнішній політиці гетьмана. «Отак розраховувалась бідна Україна за шестирічне побратимство з невірними», – відзначає М. Костомаров⁷.

Так поступове розгортання сюжету вибудовує пояснювальний ряд історика, що складається, переважно з ідеалістичних, ірраціональних складових: втрата «духовної сили» як головним персональним героєм, так і козацтвом узагалі, виникнення «військового класу», який стає символом «нового устрою», – несправедливого й ганебного у морально-етичному сенсі; суцільне розчарування та зневіра народу; смерть Т. Хмельницького; крах сподівань на коаліцію супроти Речі Посполитої з іншими державами тощо.

Власне, зазначені сюжетні елементи й утворюють той переломний стан, який передувє московському вибору Великого гетьмана.

Зрештою, в контексті авторського зображення подій союз Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. виглядає не стільки як природна злука з єдиновірцями, скільки як спроба знайти вихід із вкрай скрутного становища.

---

¹ Там же. – Т. 3. – С. 36.

² Там же. – Т. 3. – С. 57.

³ Там же. – Т. 3. – С. 59.

⁴ Там же. – Т. 3. – С. 88.

⁵ Там же. – Т. 3. – С. 98.

⁶ Там же. – Т. 3. – С. 120.

⁷ Там же. – Т. 3. – С. 122.

Не випадково російський історик Г. Карпов стверджував, що в монографії М. Костомарова «поява бояр на Переяславській раді, тамтешня присяга та взагалі всі ці події подані так немовби вони з неба впали»¹.

Ще більш послідовним є автор в оцінці негативних наслідків «Переяславської злуки», особливо у світлі дій та планів козацького керманіча. «...Загалом в Україні щось не ладилося після приєднання до Московської Держави», – наголошує М. Костомаров².

Зокрема, він зосереджує увагу на непорозуміннях між козаками та російським військом під час облоги Львова восени 1655 р.³, згадує про тимчасові сподівання Б. Хмельницького укласти мир з поляками на основі визнання самостійності України⁴, його взаємини з Туреччиною⁵, пошуки нових союзників, спроби скласти широкий антипольський альянс та ін.

Зауважимо, що події 1654–1657 рр. учений відтворює значно стисліше, ніж 1648–1653 рр. Таке скорочене висвітлення цього періоду є вповні природним для М. Костомарова, адже за канонами сюжету Хмельниччина добігала свого останнього акту на сцені української історії.

Критичною точкою у добі Великого гетьмана, за версією історика, стала Віленська угода у жовтні 1656 р. За висловом автора вона паралізувала «плани козацького гетьмана»⁶ та поховала його надії на розділ Польщі між Московською державою і Швецією.

Зазначимо, що в третьому виданні монографії ця подія розглядається як найтрагічніша сторінка в біографії Б. Хмельницького. «Йому було майже шістдесят років; багато в житті у нього було ударів, але *віленський договір з усіма поєднаними з ним обставинами, був найзгубнішим ударом для Хмельницького*», – підкреслює М. Костомаров⁷.

Таке тлумачення впливу Віленського перемир'я на долю козацького керманіча викликало низку інвектив російського дослідника П. Буцинського, який уважав, що Б. Хмельницький керувався виключно особистими, егоїстичними мотивами⁸.

---

¹ Карпов Г. Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654–30-е мая 1672 года. – М., 1870. – С. 140.

² Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 3. – С. 182.

³ Там же. – Т. 3. – С. 208.

⁴ Там же. – Т. 3. – С. 220.

⁵ Там же. – Т. 3. – С. 229–230.

⁶ Там же. – Т. 3. – С. 234.

⁷ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 3-е изд., доп. и испр. – Т. 3. – С. 254.

⁸ Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 204–205. Див. про погляди П. Буцинського: Basarab J. Pereislav 1654: A Historiographical Study / An Introduction by I.L.Rudnytsky. – Edmonton, 1982. – P. 114–118.

Втім, у четвертому виданні монографії цей договір трактується М. Костомаровим більш помірковано. Відтак автор висвітлює Віленську угоду у ширшій історичній перспективі, посеред низки інших подій та обставин, які унеможливили Великому гетьману виконати своє духовне призначення – знищити Польську державу, розділити її землі та звільнити Україну¹.

Насамкінець М. Костомаров фактично відкидає думку про можливе отруєння головного персонального героя. Натомість він приписує чи то Б. Хмельницькому, чи то народу авторство алегоричного поетичного образу про бідну чайку ображену двома птахами, з якими пов'яже гірку долю Південної Русі².

Так, на сторінках монографії, Великий гетьман переходить з авансцени історії в світ інобуття.

Та, мабуть, найвідвертішу оцінку постаті та діяльності Б. Хмельницького історик представив усе ж таки не в своїй тритомній праці, а у вищезгаданій рецензії на студію П. Буцинського.

З огляду на те, що нам не відомо про передруки цієї рецензії, наведемо досить розлогу цитату М. Костомарова: «Якщо Хмельницький зробив послуги Росії, то абсолютно супроти своєї волі. Він ніколи не думав щиро та навіки об'єднатися з московською державою; він тільки хитрував та обдурював царя, тимчасово потребуючи союзу з ним, щоб завдати удару своїм запеклим ворогам – полякам, з якими, однак, він схильний був ближче зійтись, аніж із Москвою, навіть за найбільшого прагнення розпалити супроти них всіляких ворогів між сусідами. В один і той же час український гетьман визнавав себе данником і московського царя, і турецького падишаха; запевняв московський уряд у своїй непохитній вірності та уклав дружні угоди зі Швецією, якій московський государ оголосив війну, показував прихильність королю польському Яну Казимиру поновити мир та союз з ним та з Річчю Посполитою і водночас допомагав Ракочі, який задумував скинути Яна Казимира з престолу. З усіма однаково хитрував Хмельницький, всіх рівно обдурював, маючи на меті свою заповітну мрію – дати своїй Україні повну незалежність, хоча сам не міг зректись засвоєного з юності ідеалу шляхетського устрою, неависного для українського народу»³.

Ця авторська оцінка, оприлюднена наприкінці 1882 р., очевидно постала у процесі підготовки четвертого видання «Богдана Хмельницького». За свідченням приятеля М. Костомарова В. Беренштама,

---

¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 3. – С. 237.

² Там же. – Т. 3. – С. 239.

³ Костомаров Н. Рец. на кн. : Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком... – С. 2.

саме тоді історик змінив свої погляди на устремління та мотиви Великого гетьмана¹.

Втім, зазначена монографія, попри відсутність чітко сформульованих узагальнень та висновків, які інколи представлені в рецензіях та публіцистичних розвідках М. Костомарова, репрезентує достатньо цілісне відтворення доби Хмельниччини.

Більше того, історик був одним із перших учених в українському історіописанні, який сконструював оригінальну структуру суб'єктивності, що включає автора, створені ним образи, сюжетне дійство з колективним та персональними героями, читацьку аудиторію, якій адресуються і передаються ці елементи.

Саме продукування такої структури суб'єктивності стало запорукою феноменального успіху монографій М. Костомарова, зокрема його студії «Богдан Хмельницький», серед широких кіл громадськості.

Більше того, історик-романтик започаткував монографічну розробку української історії, яка сприяла швидкому поширенню зазначеного виду і жанру наукової продукції². Недаремно М. Кордуба називає М. Костомарова «першим монографічним дослідником»³.

Зауважимо, що становлення монографії як виду наукових студій в європейській історіографії (від Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса⁴ до Р. Дж. Коллінгвуда⁵) зазвичай пов'язують із позитивістським історіописанням.

Свою техніку викладу Костомаров в одній із праць схарактеризував як «складання» (рос. «составление»)⁶ монографій з певних джерел.

Ця техніка ґрунтувалася на кількох базових принципах: контекстуального висвітлення подій та явищ, визнання за автором права представляти можливе в статусі дійсного, що дозволило стилізувати минуле спираючись як на етнографічний та географічний матеріал, так і шляхом упровадження героїко-художніх елементів, зокрема уявних монологів та діалогів відомих історичних постатей.

«Ті, хто знав Костомарова добре пам'ятають, як він, натхнений розмовою про героїв своїх історій, непомітно для себе переходив у тон їхньої мови та цитував чи імпровізував цілі сторінки церковнослов'янською, польською,

¹ Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 224.

² Біднов В. Що читати по історії України (коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. – Катеринослав, 1920. – С. 7.

³ Кордуба М. Володимир Антонович // Львівські вісті. – 1942, 11, квіт. – № 77. – С. 2

⁴ Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / Пер. с фр. А. Серебряковой. – СПб., 1899. – С. 240–242.

⁵ Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю. А. Асеева; авт. ст. М. А. Киссель. – М., 1980. – С. 123.

⁶ Костомаров Н. Руина... – 1879. – № 4. – С. 610.

народною малоруською, літературною малоруською мовою XVII ст. і навіть латиною», – згадував О. Русов¹.

Зрештою, авторські канони викладу передбачали введення на авансцену минувшини масового, колективного героя – народу. Останній виступає як тотальне ідеалістичне, ірраціональне включення, яке є джерелом історичного руху і, водночас, вищим позачасовим мірилом вартості у романтичному світобаченні вченого. Тим паче, що для розкриття множинності дій, емоційних почувань та психологічних реакцій масового героя М. Костомаров застосовує розмаїтий дослідницький інструментарій.

Зокрема, він наділяє народ морально-етичними, мистецько-естетичними якостями та антропоморфними рисами, які дозволяють порівнювати його з визначними історичними особистостями, наприклад із Великим гетьманом, відтворювати конфлікт колективного і персонального героїв тощо.

М. Костомаров використовує й емпатичне проникнення до внутрішнього світу видатних особистостей, зокрема демонструє їхній духовний стан та морально-етичну мотивацію дій і вчинків. Він показує мінливість та суперечливість духовних характеристик («моральна сила», «ідеал», «ідея», «справедливість» і т.п.) і персональних героїв, і цілих станів суспільства, приміром козацтва, які власне і визначають їхнє призначення в той чи інший момент історичної дії.

Минувшина конструється М. Костомаровим на кшталт драми, що виявляє конечність та нескінченність історичного буття, пов'язує минуле, сучасне і майбуття, зокрема героїчне та трагічне, в єдине сюжетне дійство. Адже сюжет є центральним елементом техніки викладу, який сполучає дослідницькі практики М. Костомарова (етнографічну, літературну та ін.).

Водночас сюжетна лінія представляє його ідеалістичну, ірраціональну стратегію пояснення історії, в якій дивним чином поєднуються вимоги до критичного і достовірного тлумачення минувшини з художністю й образністю викладу фактографічних відомостей.

Зауважимо, що художнє представлення української минувшини доведене М. Костомаровим до крайньої, практично граничної межі, яку дозволяли тодішні канони наукової праці. В цьому виявляється мистецька-художня абсолютизація стилю романтиків, яка, за висловом російського філософа Олексія Лосева, подавалася вище будь-якого буття².

Взагалі зазначена стратегія пояснення відображає героїко-художній стиль мислення М. Костомарова як історика з морально-етичним та мистецько-естетичним ідеалом науковості.

¹ Русов А. Костомаров в Харькове. По поводу автобиографии Н. И. Костомарова // Харьковский сб. – Харьков, 1891. – Вып. 5. – С. 3.

² Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. – К., 1994. – С. 46.

Звичайно такий пояснювальний ряд майже не сприймався вченими, зорієнтованими на аналітичне витлумачення історії та сцієнтистський ідеал наукових знань, скажімо, в контексті позитивістських взірців мислення.

Однак, інтуїтивне конструювання минувшини, попри численні недоліки (апологія героїко-легендарних мотивів, психологічний редукціонізм, ідеалізація колективного героя, фактографічні перекручення, приховані апокрифи та низка ін.), впритул наближало Костомарова та інших істориків-романтиків до проблеми Іншої суб'єктивності, осягнення якої вже відбувалося на теренах дослідницьких практик ХХ ст.

Але цим не вичерпуються здобутки автора монографії «Богдан Хмельницький».

М. Костомаров уперше висунув, сформулював і спробував відповісти на питання: якою мірою Великий гетьман був співтворцем історії? Після М. Костомарова жоден історик, який писав про Хмельниччину, вже не міг уникнути тієї чи іншої відповіді на це питання.

***Історія як міф. «Гетьман-відступник»
у реценції М. Костомарова***

Монографія «Мазепа», опублікована на схилі життя М. Костомарова (1882), посідає виїмкове та незвичайне місце в його творчості.

Здавалося, складні колізії, в біографії «гетьмана-відступника», на тлі драматичних і трагічних поворотів в історії України-Гетьманщини на зламі XVII–XVIII ст. містять усі потрібні складові, щоб вибудувати і розгорнути масштабне, динамічне сюжетне дійство, яке так полюбляв автор «Богдана Хмельницького». Тим більше, що доба І. Мазепи незаперечно продукувала аналогії зі славетними часами Хмельниччини, яскраво відтвореними у вищеназваній тритомній монографії (3-є вид. СПб., 1870).

Втім, на тлі останньої студія М. Костомарова про І. Мазепу виглядає як різючий дисонанс, ба навіть як бліда тінь попередніх праць, своєрідний виняток-казус у творчості історика-художника.

Таке враження складається у читача вже на перших сторінках цієї монографії.

Передусім, майже зовсім зникають широкі, калейдоскопічні та мінливі контексти творення світу минувшини, які властиві більшості великих робіт М. Костомарова. Відтак особа майбутнього гетьмана постає на історичній сцені в світлі різнорідних, досить суперечливих, іноді майже анекдотичних свідчень.

Зауважимо, що історик-романтик не подає навіть невеликого вступу, який би змалював появу І. Мазепи в сенсі супутніх подій та самотутніх передумов. Він лише обмежується стислою згадкою про те, що виклав інтриги майбутнього гетьмана за часів І. Самойловича у своїй монографії «Руїна...»¹.

¹ Костомаров Н. И. Мазепа. – М., 1882. – С. 15

Це посилення виглядає досить дивно, позаяк на сторінках зазначеної праці побутування І. Мазепи розглянуто побіжно. Майбутньому гетьманові присвячено лише декілька текстових фрагментів.

Зокрема, М. Костомаров висвітлює обставини невдалої дипломатичної місії І. Мазепи як посланця правобережного гетьмана П. Дорошенка до Кримського ханства та Туреччини, під час якої він потрапив у полон до запорожців (1674) і був переданий лівобережному гетьману І. Самойловичу¹.

Наведений епізод історик також згадує у своїй рецензії з нагоди появи перших чотирьох книжок «Киевской старины»².

Крім того, І. Мазепа декілька разів фігурує в «Руине...» як речник І. Самойловича у Москві³. М. Костомаров пише також про хабар, який дав майбутній гетьман князю В. Голіцину, за зміщення І. Самойловича⁴.

Власне, цим і обмежується репрезентація образу І. Мазепи в студії «Руина...».

Проте подальша канва подій в монографії «Мазепа», зокрема після обрання провідного персонального героя на гетьмана, представляє авторові чимало можливостей для загострення сюжетного дійства, надання йому звичного динамізму і повноти просторово-часового колориту: криваві і трагічні Кримські походи 1687 та 1689 рр., апогей боротьби Петра I з царівною Софією за московський трон і т.п.

Однак, М. Костомаров не використовує ці сюжетні потенції. Натомість у його представленні гетьман І. Мазепа з'являється і виглядає як особа, що пасивно сприймає плін світу минувшини.

Приміром, він просто «очікує» опали після падіння свого покровителя князя Василя Голіцина. Причому М. Костомаров не подає психологічного обрису цього, вочевидь, напруженого і важкого стану, коли безпосередньо перетинаються шляхи Петра Великого та українського гетьмана, що помітно контрастує зі звичною авторською манерою викладу, зокрема у монографії «Богдан Хмельницький».

У читача, знайомого з попередніми працями М. Костомарова, така стильова метаморфоза викликає неабияке здивування. Недаремно невідомий автор розлогої рецензійної статті «История гетманства Мазепы», який переховувався під криптонімом «С. В. », з подивом відзначає, що читацька публіка *«не знайде в монографії про Мазепу живої літературної розповіді, художньо-психологічної обробки перспективної теми, з'ясування і*

---

¹ Его же. Руина. Историческая монография. 1663–1687 // Вестник Европы. – 1880. – № 7. – С. 256–261.

² Костомаров Н. И. Рец. на журн.: Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. Киев, 1882. кн. I–IV, январь–апрель. // Новое время (СПб.). – 1882, 27 апр. – № 2212. – С. 2.

³ Костомаров Н. Руина... – 1880. – № 9. – С. 20–24, 29–31, 66.

⁴ Там же. – С. 70.

замальовки такої видатної історичної особистості якою був Мазепа. Розповідь п. Костомарова недостатньо популярна в кращому значенні цього слова...»¹.

Така заувага навіть складно сприймається щодо творчості М. Костомарова. Але історичне письмо, яке споглядаємо на сторінках цієї монографії, переконує, що невідомий рецензент все ж таки мав рацію. Адже авторська репрезентація постаті І. Мазепи, переважно, зводиться до морально-етичних характеристик чи відповідного оцінювання його певних учинків.

Скажімо, дізнаємося про виняткову здатність І. Мазепи здобути прихильність тієї чи іншої особи, зокрема вміння передбачити те, що від нього хоче отримати його покровитель і т.п.² Ця думка історика практично повторює його сентенції, викладені в монографії «Руїна...»³.

Крім того, М. Костомаров повідомляє про зловживання з військовою скарбницею, яка «витрачалася не тільки на утримання охотницького війська і на виплати козакам, але й на *приватні примхи гетьмана і його двору, а також на всілякі подарунки*»⁴. Проте він не забуває згадати про І. Мазепу як мецената й покровителя церкви та культури⁵.

Врешті, костомаровське представлення образу новоспеченого гетьмана виглядає досить однобічним і статичним. Якщо Б. Хмельницький в однойменній монографії поставав у світлі різних контекстів і ракурсів, зокрема в сенсі співвіднесення з побутуванням колективного / масового героя, то постать І. Мазепи вимальовується М. Костомаровим якимось осібно. Відтак він зазвичай подається на тлі невдоволення запорожців, тогочасних хитросплетінь російсько-українських взаємин, зокрема в коловороті незчисленних доносів, звинувачень і застережних виправдань, спроб очорнити в очах Москви очевидних та потенційних ворогів, постійних прагнень здобути прихильність Петра I та знаних російських сановників і урядовців і т.п.

Український історик Теодор Мацьків уважав таку візію щодо постаті І. Мазепи дивною й незрозумілою, зокрема наголошував, що саме вона спричинилася до поширення негативного погляду на особу гетьмана в західній історичній думці⁶. Причому найбільше вражало інтерпретатора цієї

¹ С. В. История гетманства Мазепы. Рец. на кн.: Костомаров Н. И. Мазепа. Историческая монография. – М.: Типо-лит. И. Н. Кушнерева и К°, 1882. – VII, 446 С. // Русский вестник. – 1883. – Т. 166, № 7. – С. 330.

² Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 16.

³ Его же. Руина... – 1880. – № 7. – С. 260.

⁴ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 20.

⁵ Там же. – С. 39, 40–41..

⁶ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 / Передм. Л. Винара. – Мюнхен, 1988. – С. 39.

монографії те, що М. Костомаров добре усвідомлював однобічність і тенденційність московського актового матеріалу¹.

І дійсно, автор немовби виправдовується перед читачем, зокрема відзначає, що І. Мазепі була притаманна *«природна вкрадливість, та здатність всім подобатися з першого разу, здатність, яка живе з людиною і з нею вмирає, залишаючи мало слідів для нащадків, котрі прагнуть вивчити історичну особу. За однастайними свідченнями особисто знаючих цю людину, йому була дуже властива така здібність»*².

Ця заувага не є випадковою. Вочевидь, М. Костомаров відчував обмеженість інформаційного потенціалу джерел із політичної та дипломатичної історії, які не могли підживити і розгорнути його творчу уяву про події далекої минувшини. *«...повсякчас відчуваю взагалі недостатність офіційних джерел там, де потрібно знати не факти й явища, але їхні причини, які виходять з духовного життя та його розвитку»*, – скаржиться історик у листі від 23 вересня 1877 р. до О. Лазаревського, в якому він розповідає про пошуки архівних матеріалів у Москві стосовно доби І. Самойловича та І. Мазепи³.

Проте чи можна вважати ці складнощі й проблеми з обсягу архівної та загалом джерельної евристики визначальними, себто такими, що примусили М. Костомарова докорінно змінити авторську конструкцію однієї з найвідоміших історичних студій?

Передусім варто згадати, що історик досить успішно вирішував подібні проблеми у багатьох працях, зокрема в «Богдане Хмельницьком», четверте перероблене видання якого вийшло 1884 р. До того ж, на той час він здобув величезний досвід у царині едиційної археографії та на ниві джерелознавства української історії.

Можемо припустити, що помітний вплив на його творчість справляв загальний фізичний і психологічний стан, зокрема прогресуюче погіршення здоров'я та загроза повністю втратити зір.

Ця тема і пов'язані з нею особисті емоції, особливо ширяться після тяжкої зими 1875 р., коли М. Костомаров перехворів на тиф. Дехто з дослідників припускає, що саме тоді в нього трапився крововилив у мозок⁴. Відтак пов'язані з хворобами переживання досить репрезентативно представлені в його листуванні, хоч історик навіть у молоді роки вирізнявся надзвичайною вразливістю й чутливістю щодо свого фізичного стану.

---

¹ Його ж. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994. – С. 132.

² Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 37–38.

³ Лазаревский А. Письмо Н. И. Костомарова [23 вересня 1877 р., Москва] // Киевская старина. – 1891. – № 9. – С. 478

⁴ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 348.

На початку 1880-х років ці почування спричинилися до певного суспільного резонансу, зокрема у тогочасній пресі. Вони викликали своєрідний коментар історика. «Хтось з чогось надрукував у газетах, що я заслаб і згасаю. – писав М. Костомаров до О. Гатцука у листі від 28 липня 1881 р. – В цьому є дешиця правди: мій зір сильно впав і це мене доводить до відчаю, більше того я відчуваю загальну слабкість і фізичне, і розумове знесилля. *Але я не страждав ніякою гострою хворобою*»¹.

Отже, попри суттєві проблеми зі здоров'ям наприкінці 1870-х – початку 1880-х років М. Костомаров достатньо інтенсивно працював, про що свідчить низка його нових праць.

Зрештою, вчений залишався у більш-менш «робочому» стані, принаймні до трагічного випадку, який стався з ним 25 січня 1884 р. Тоді історика, в якого істотно погіршився зір, збив кінний вантажний повіз на одній із вулиць С. -Петербурга².

Схоже, що стильові метаморфози історичного письма М. Костомарова, які споглядаємо в монографії «Мазепа», варто все ж таки шукати в його дослідницьких мотиваціях та устремліннях, хоч не варто ігнорувати й обставини приватного життя. Тож повернемося до авторського викладу.

«Зачарований» і досить одноманітний перебіг сюжетної канви подій монографії почасти розривають зовнішньополітичні дії, які дещо оживлюють уявний простір української минувшини, відтворений автором. Одним із таких епізодів є повстання Петрика (Петра Іваненка).

М. Костомаров докладно представляє цю суперечливу й складну сторінку з історії України-Гетьманщини в четвертій і, частково, п'ятій главі. Зазначимо, що вчений виявляє навіть певні симпатії до особи Петрика, приміром, зіставляє його з П. Дорошенком і навіть самим Б. Хмельницьким. Зокрема, історик підкреслює, що Петрик «копіював» діяння Великого гетьмана³.

Так, завдяки зовнішньополітичним обставинам у монографії несподівано з'являється ще один персональний, хоч, значною мірою, й епізодичний герой. Утім, автор одразу підкреслює, що П. Іваненко постає на авансцені минувшини в іншу добу, яка докорінно відрізняється і від часів Хмельниччини, і від епохи Руїни.

М. Костомаров подає досить своєрідну і zarazом виразну характеристику цієї особистості. «*Петрик, очевидно, розігрував з себе Богдана Хмельницького; але часи, коли Богдан Хмельницький міг творити свої великі справи, пройшли неповоротно. Скрізь і у всьому наслідування*

¹ Костомаров Н. И. – Гатцук А. А. [автограф, 28 липня 1881, Прилуки] // ІР НБУВ, Ф. 22, Спр. 26, арк.1.

² Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К., 2005. – С. 349.

³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 78–79.

буває гіршим за оригінал, і події, штучно повторювані не своєчасно, являють собою щось комічне. Петрик у малоруській історії став таким типом, яким був Дон-Кіхот в історії людської поетичної творчості», – відзначає історик¹.

Це образне порівняння «ханського гетьмана» з відомим літературним персонажем є показовим. Адже воно виявляє рецепцію різних темпоральних пластів української історії, яка зазвичай конструюється М. Костомаровим у вигляді морально-етичної та мистецько-естетичної системи, що задає певні координати сюжетного дійства.

Варто підкреслити, що типаж Дон-Кіхота вживав у своїй неоромантичній візії і В. Липинський².

Отож, на деякий час Петрик виступає як супротивник, який змагається з І. Мазепою не тільки за гетьманську булаву, а й за вплив на масового, колективного героя – народ / націю. «Можна було побоюватися, що бунтівник дійсно вгадав народне бажання», – пише М. Костомаров³.

Утім, справжньої, драматичної, захоплюючої дух та читацьку увагу боротьби, так і не вийшло. Тому представлення цього конфлікту лише трохи пожвавило бліде історичне тло цієї монографії.

«Сіра копія» Б. Хмельницького та П. Дорошенка виявилася незрівнянно гіршою, ніж його великі попередники. Чи варто дивуватися, що за такого контексту висвітлення походи Петрика у спілці з татарськими союзниками завершилися нічим?

Прикметним виглядає і авторське потрактування подій, яке М. Костомаров пов'язує з народним / національним духом. «Народ ні на волосину не спокусився його відозвами, не показав бажання пожертвувати життям і статком заради звільнення від московської влади, не вбачав у Петрику нового Хмельницького, і Мазепа, здавалося, мав право запевняти московський уряд, що все зведене Петриком і подібними йому злобителями про утиски народу є брехнею, – в Малоросії всі, старші і менші, живуть щасливо, в багатстві і достатку, ніхто нікого не силує, ніхто ні від кого не потерпає», – зазначає автор⁴.

Ця думка, як не дивно, виглядає як своєрідний присуд не тільки «ханському гетьманові», а й самому І. Мазепі, якому історик, так і не віддає лаври цієї «перемоги». Відтак знищивши свого ворога, якого начебто вбили, спокусившись на винагороду в тисячу рублів, запропоновану гетьманом, І. Мазепа, як і Петрик, кінець-кінцем програє у царині духу, у змаганні за масового героя.

---

¹ Там же. – С. 80.

² Правобережець В. [Липинський В.] Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки емігранта) // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. 9, No.3/4. – P. 397–406.

³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 81.

⁴ Там же. – С. 93.

Зауважимо, що О. Оглоблін піддавав сумніву версію М. Костомарова та інших істориків про смерть Петрика¹.

Здавалося, що М. Костомаров поступово повертається до звичних стильових канонів. Відтак наділяючи народ / націю антропоморфними рисами, себто сприймаючи цю спільноту майже як окрему людину, автор прагне досягнути її відчуття й психологічні реакції. Недаремно, на сторінках його монографії, споглядаємо численні вислови на кшталт: «народний голос», «народний погляд», «народне бажання», «народне устремління», «народне сум'яття», «народне благо», «народна любов», «народне обурення» та навіть «народна філософія».

Однак, М. Костомаров практично не робить жодних спроб порівняти колективного героя з провідною історичною особистістю, якій, власне, присвячена зазначена студія. Тож шляхи гетьмана лише зрідка перетинаються з багатоманітним і суперечливим буттям народу / нації.

Це виглядає досить дивним, оскільки антропоморфне уподібнення народу в романтичному історіописанні традиційно вживається для конструювання своєрідного простору, в якому проводяться компаративні паралелі між масовим і персональними героями.

Натомість постать І. Мазепи немовби вмонтовується у загальний плін подій, що проходять повз гетьмана, але лише побіжно зачіпають його становище: походи Петрика, війни з турками і татарами в 1695–1696 рр. і т.п.

Приміром, у восьмій главі історик зосереджує увагу на висвітленні козацького руху на Правобережній Україні, зокрема описує діяння С. Паля, С. Самуся та інших народних ватажків, скерованих супроти польських магнатів тощо.

У схожому дусі М. Костомаров розглядає побутування гетьмана і в дев'ятій главі, в якій подається перебіг критичних, переломних подій у тодішній російській й українській минувшині – початок Північної війни. Проте навіть у цій главі І. Мазепа постає десь на маргінесі викладу у контексті повсякденної рутини військових дій, зовнішньополітичних комбінацій і планів, урешті-решт як особа, що виконує царські доручення та споглядає як шириться полум'я війни на східноєвропейських теренах.

Зазначимо, що монографія «Мазепа» вирізняється майже повною відсутністю авторської емпатії стосовно головного героя та невиразністю просторово-часових обрисів, якими уславився історик серед російської читаючої публіки. На відміну від інших праць М. Костомарова, в цій студії споглядаємо досить мало уявних / вигаданих діалогів та монологів, які дозволяли автору репрезентувати можливе в статусі дійсного і задавати ритміку й динаміку викладу.

---

¹ Оглоблін О. Ще до історії Петрика // Студії з Криму. I–IX / Ред. А. Е. Кримський. – К., 1930. – С. 95–99.

На цьому місці цілком логічно постає питання: як історик представляє особу «гетьмана-відступника»? Адже традиційні стильові риси, властиві автору, проступають тільки епізодично. Більше того, вони суперечать відстороненій, дещо зверхній позиції М. Костомарова щодо головного персонального героя цієї студії.

Почасти настанови історика стосовно конструкції монографії «Мазепа» проступають у його співвіднесенні постаті гетьмана з особою російського царя-реформатора.

Зазначимо, що на висвітлення цих взаємин, у загальному контексті інтерпретації вказаної праці М. Костомарова, звернув увагу український історик Дмитро Кравцов. Зокрема, він уважав, що автор подає ці відносини досить епізодично і не підкреслює свого «загального вражіння»¹.

Втім, якщо послідовно простежити й потрактувати ці епізоди чи фрагменти в загальному руслі викладу М. Костомарова, то простежуємо певну стратегію пояснення історика-романтика. Звичайно, ірраціональну й інтуїтивну, часом суперечливу лінію тлумачення, яка складно сприймається в межах аналітичних процедур та сциєнтичних вимог.

Виглядає, що і М. Грушевський, який сприймає цю монографію в означеному сенсі, фактично виказує повне нерозуміння логіки М. Костомарова. *«Автор потонув в фактичнім оповіданні, за ним страчена наукова перспектива, за деталями не видно важного, читач не виносить властиво ніякого розуміння тодішніх відносин, політичних і соціальних змагань і напрямів, а щодо особи самого Мазепи автор став на традиційно-російським ґрунті і признавши, що Мазепа не заступав ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий егоїст і «воплощенная ложь», сією цілком негативною характеристикою заступив дорогу до розуміння справдішнього Мазепи»*².

Проте М. Костомаров, вочевидь, виходив з іншої перспективи, про що свідчить досить специфічне представлення постатей українського гетьмана та російського царя.

Вже перша зустріч І. Мазепи з Петром I завершується непередбачуваним успіхом українського гетьмана, промова якого вельми сподобалася новому російському володарю³.

Ця подія є достатньо прикметною, позаяк навіть оточення гетьмана очікувало репресивних заходів з боку Москви, щонайменше, опали після падіння його колишнього покровителя – князя В. Голіцина.

Натомість несподівані милості, отримані І. Мазепою від російського царя, швидко трансформуються у всемірне і беззастережне довір'я. Відтак

¹ Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1925. – кн. .6. – С. 239–240.

² Грушевський М. Рец. на кн.: Уманец Ф. М. Гетман Мазепа. Историческая монография. – СПб., 1897. – 1, 455, III С. // ЗНТШ (Львів). – 1898. – Т. 21. – С. 20.

³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 37.

нескінчені доноси й інтриги, спрямовані супроти нього, здавалося, мали лише зворотній ефект!

«Московський уряд не тільки догоджав гетьману, демонструючи недовіру до всіх звинувачень, що так рясно сипалися проти нього, але надавав милості його рідним і всім, за кого він клопотався», – підкреслює М. Костомаров¹.

Водночас історик наголошує на систематичному і послідовному піднесенні персональних взаємин українського гетьмана та російського царя, які вже не обмежувалися особистими симпатіями. Щорічні московські вояжі І. Мазепи, як правило, на початку календарного року, істотно зміцнили його становище.

«Так утверджувалися між царем і гетьманом такі відносини, що *Мазепа* послуговувався не тільки пошаною, але любов'ю і повною довірою до себе царя Петра», – наголошує автор².

Відзначимо, що навіть невдалі походи гетьмана та князя Я. Долгорукого супроти татар і турків у 1697–1698 рр., останній з яких М. Костомаров навіть називає «ганебним» і порівнює його з відомими кримськими поразками князя В. Голіцина 1687 та 1689 рр., не викликали невдоволення молодого, енергійного та запального царя³.

У 1700 р. І. Мазепа став кавалером (другим після генерал-фельдмаршала й управителя Посольського приказу Ф. Головіна) ордена св. Андрія Первозванного. На його честь був даний особливий царський банкет, на якому гетьмана славили 48 близьких осіб із козацької старшини⁴.

Видається, що навіть складний перебіг російсько-шведської війни не зміг затьмарити обопільну прихильність цих історичних осіб. М. Костомаров наголошує на постійних пожалуваннях і подарунках (землі з кріпосними, коштовності, хутра, зброя і т.п.), які систематично отримував І. Мазепа від російського царя⁵.

Крім того, автор згадує про особливий знак довіри Петра I до гетьмана, який доручив йому стратити сотника М. Мандрику (1705), що «зухвало» висловлювався про І. Мазепу⁶.

Зауважимо, що вчений акцентує увагу на обміні мисливськими й рибальськими трофеями, різноманітними делікатесами й дарами землі між цими двома особами, які тлумачить як своєрідний вияв їхньої духовної близькості й товариської приязні. «Між гетьманом і царем відбувалися *часті*

---

¹ Там же. – С. 62.

² Там же. – С. 112.

³ Там же. – С. 125, 127.

⁴ Там же. – С. 140.

⁵ Там же. – С. 191, 193.

⁶ Там же. – С. 206.

обміни подарунками, як між близькими друзями...», – резюмує М. Костомаров¹.

Врешті, на сторінках монографії проступає парадоксальна, але достатньо вмотивована думка історика про нерозривний зв'язок гетьмана з Москвою. Наразі йдеться не про ту чи іншу зовнішньополітичну комбінацію або внутрішньополітичну інтригу, а про духовну сув'язь І. Мазепи з російськими можновладцями, ба навіть про їхню спільну морально-етичну порочність.

Це авторське відкриття урівнює постаті Петра Великого та Івана Мазепи в царині духу, позаяк на шкалі трансцендентних вартостей М. Костомарова як історика-романтика моральна потворність є найбільшим «гріхом»!

Невипадково згадуючи про І. Мазепу як мецената та покровителя церкви² історик наголошує на показаному характері його православної віри. «Так видиме всіма благочестя і ревнивість до православних храмів знищувало силу ворогів Мазепи, які виставляли його в своїх доносах поляком, таємно співчуваючого польським заповітним намірам і лише вдаваного російського православного», – зазначає вчений³.

Таке «показне благочестя» гетьмана вельми нагадує зовнішні, демонстративні ознаки російського православ'я, які М. Костомаров яскраво висвітлив у монографії «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях»⁴.

Та найбільше російського царя й українського гетьмана пов'язали їхні «звершення» в соціальній площині української минувшини.

За візією М. Костомарова, в часи І. Мазепи ще не вкоренилися жорсткі станові відмінності між поспільством і козацтвом, що давало можливість певної міграції чи обміну між різними соціальними прошарками⁵. Він навіть стверджує, що в Гетьманщині, іноді відбувалося «переміщення станів і місць мешкання», коли частина козацтва поверталася в поспільство, а інша – навпаки прагнула ввійти до козацтва⁶.

Втім, уже перші пожалування Петра I, на думку М. Костомарова, заклали «фундамент приватного землеволодіння в Малоросії та початок майбутнього малоросійського дворянства»⁷. Чимало зусиль, на цій ниві, доклав і сам гетьман, який наблизив віддану йому козацьку старшину до становища привілейованої спільноти приватних землевласників.

---

¹ Там же. – С. 205.

² Там же. – С. 39, 40–41, 64, 136.

³ Там же. – С. 136.

⁴ Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях. – СПб., 1860. – С. 211.

⁵ Его же. Мазепа... – С. 67.

⁶ Там же. – С. 132.

⁷ Там же. – С. 39.

Ще категоричніше історик висловився у своїй студії «Мазепинцы» (1884). «Ніхто з гетьманів не надав стільки універсалів на маєтності, які пізніше потверджувалися царськими грамотами, ніхто, як Мазепа, через це не наплотив в Україні стільки так званих панів, віддаючи їм у порядкування, живущих на їхніх землях посполитих»¹.

На цьому місці варто наголосити, що такі погляди щодо «гетьмана-відступника» були досить поширеними порсеред колишніх кирило-мефодіївських братчиків.

Приміром, П. Куліш в «Обзоре украинской словесности», вміщеному на сторінках часопису «Основа», подав вельми промовисту характеристику тієї доби. «Гетьманство Мазепи було часами найбільшого розквіту козацьких панів, за рахунок нижчих класів українського населення. Жоден гетьман не піднісся до такого самовладдя, як Мазепа, отож, жоден не міг дозволити собі таких великих зловживань. – зазначає автор. – Чим нижче схилив він голову перед царем Петром, тим зарозуміліше тримав її перед тодішньою Українською нацією, цієї простодушною юрбою, стільки разів уже проданою своїми провідниками з часів знаменитого повстання Хмельницького»².

Проте антипанський запал П. Куліша часів петербурзької «Основи», згодом, зазнав докорінних трансформацій. Натомість М. Костомаров проніс пошану до егалітарних чи братерських ідеалів в організації суспільного буття практично до останніх днів життя.

Відзначимо, що навіть саму «зраду» І. Мазепи історик розглядає як своєрідний каталізатор процесу соціальної диференціації, зокрема закріпачення посполитих. У такому контексті події 1708–1709 рр. стали одним із могутніх поштовхів, які розхитали, а, зрештою, остаточно підірвали, як уважав М. Костомаров, стару егалітарну основу буття козацтва.

«Побоювалися, щоб знищення порядку, до якого країна звикла вже століттями, не спричинило в ній смуту, і тому створили небувале в Малоросії дворянство, яке, як показує історія, завжди буває болячкою там, де не виробляється саме собою з історичного життя, а нав'язується за теорією. Поспільство закріпачується цим нововигаданим дворянством, і таким чином народ розламується на два стани, протилежні за своїми інтересами. Щоправда, зародки такого ладу існували вже раніше у відносинах між багатими землевласниками і бідняками, що поселилися у них. Але то були зловживання, повсякчас усвідомлювані як такі, а з нового порядку речей вони стали законними, і Малоросія, нарівні зі всією рештою Росії, піддалася надовго всій мерзоті кріпацтва, від якого полегшилася тільки в недавній час», – підкреслює вчений³.

¹ Костомаров Н. Мазепинцы // Русская мысль. – 1884. – № 1. – С. 5.

² Кулиш П. Обзор украинской словесности. П. Котляревский // Основа. – 1861. – № 1. – С. 237.

³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 445.

І. Крип'якевич тримався думки, що саме домінування таких «соціальних противенств» у монографії М. Костомарова і спричинилося до негативного відтворення образу І. Мазепи як аристократа, який йшов «проти народу і у народі не найшов розуміння...»¹.

Однак, авторські мотивації, вочевидь, є значно складнішими і достатньо суперечливими, позаяк їхні витoki слід шукати ще в дитячих, травматичних враженнях напівкріпосного хлопчика після трагічної загибелі батька М. Костомарова, а, згодом, у специфічних творчих рефлексіях історика.

Варто наголосити, що тема масових, колективних переживань народу / нації в контексті масштабних соціальних перетворень неодноразово порушувалася в багатьох його працях, зокрема в тритомній монографії «Богдан Хмельницький». Проте, в уславлену і героїчну добу Хмельниччини емоційно-психологічні почування щодо соціальної нерівності лише почасти проривалися назовні й епізодично виводилися автором на перший план сюжетного дійства.

Натомість за часів І. Мазепи та Петра I йшлося вже не про нищення егалітарних засад козацтва, які історик пов'язував з давньоруськими традиціями вічевої вольниці. Ба більше, цар та гетьман започаткували соціальні трансформації, які вщент зруйнували саму сутність духовної екзистенції козацтва, а за великим рахунком – усього українського народу.

Власне, доба І. Мазепи є апогеєм духовного переродження, морального знівечення козацтва в рецепції романтичного мислення, за якою насувалася похмура й страшна епоха кріпацтва або, за висловом М. Костомарова, темний «мужицький вік», себто докорінно інший, пригнічений та спотворений стан побутування народного / національного духу.

Зрештою, апелюючи до тогочасних колективних переживань історик мимоволі запозичує міфологічні компоненти народної свідомості. Адже основа конструкції міфу зазвичай спирається на масове переживання чи колективний шок.

Такий стрес, повсякчас відтворюваний в історичній свідомості, виступає як спосіб витлумачення минувшини за допомогою продукування образів, що ототожнюються з певними явищами, процесами та подіями. Відтак вони заступають, підміняють логічні та раціональні стратегії пояснення, врешті-решт міф сакралізує історію, примушує сприймати її як безпосередню даність.

Натомість постає своєрідна міфореальність, в межах якої побутують історичні постаті. Недаремно історичний міф розглядають як спосіб громадської віри та загального травматичного переживання власного минулого.

Зауважимо, що ідеалістичне, ірраціональне опредметнення масових почувань, настроїв або фобій часто-густо пов'язується з певними

---

¹ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII ст. – Львів, 1923. – С. 49.

історичними особистостями, точніше з їхніми образами, які інколи несподівано сполучаються з цілеспрямованим, раціонально організованим і послідовним шельмуванням тієї чи іншої постаті.

Саме в світлі таких різних та заразом суперечливих, почасти навіть навіяних, сторонніх контекстів постає образ І. Мазепи на сторінках однойменної монографії М. Костомарова.

Визначальною складовою авторських уявлень є теза про гетьмана як «найпершого, головного пана» – ворога українського поспільства¹. Причому історик вкотре прирівнює І. Мазепу як аристократа до російських можновладців, зокрема відзначає, що народ уважав його одночасно і «польським паном», і «угодником московської влади»².

М. Костомаров навіть апелює до народної пам'яті, зокрема до переказів про побутування С. Палія в Сибіру, згадує його злочасні поневіряння й злигодні. «Очевидно, що тут доля Палія протиставляється долі Мазепи, що погубив його і продовжував жити в розкоші і достатку», – відзначає автор³. Тож постать С. Палія постає на сторінках монографії як одна з символічних жертв, представлених у споминах народу⁴.

Однак, найголовнішою жертвою «гетьмана-відступника», у репрезентації М. Костомарова, є народний / національний дух «розламаний», понівечений та розіп'ятий становими межами, які так завзято й цілеспрямовано насаджав І. Мазепа у спілці з російським царем.

Загалом тему жертвності, точніше жертвовної спокути, досить часто споглядаємо в міфологічних конструкціях як специфічну ланку, що пов'язує уявне з реальним, зокрема надає історичним процесам, подіям і особам докорінно іншого, сакрального сенсу.

В костомаровській візії ідея масової, колективної жертвовності є наскрізь трагічною, позаяк розглядається як Божа кара, як тяжке випробування й масова спокута, послані Провидінням малоросійському / українському народу, який порушив гармонійні, християнські засади свого буття піддавшись матеріальним спокусам та становим привілеям. Заразом постать І. Мазепи постає як тодішне втілення, ба навіть як персоніфікація тої страшної й руйнівної суспільної напасті, тотального соціального «зла», яке врешті підірвало тонку й хитку рівновагу екзистенції народу / нації.

Отож, тема духовної вбогості й ницості гетьмана-аристократа рефреном проходить крізь сюжет усієї монографії. Цей морально-етичний імператив вихолощує і нівелює потенційне багатство сюжетних контекстів і ліній з обсягу минувшини, яке звичайно було найяскравішою візитівкою історичного письма М. Костомарова.

¹ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 218.

² Там же. – С. 218.

³ Там же. – С. 204

⁴ Там же. – С. 381.

Приміром, навіть особисту драму І. Мазепи – кохання до Мотрі Кочубеївни історик представляє як вияв моральної потворності майбутнього «зрадника» – «старого розпусника» з «найвульгарнішими способами зваблення»¹.

Проте в М. Костомарова не викликає жодної симпатії й постать генерального судді Василя Кочубея. Автор урівнює його в моральному сенсі з І. Мазепою, позаяк вважає його співтворцем тогочасних злодіянь на теренах Гетьманщини.

Ця замальовка разюче відрізняється, наприклад, від висвітлення родинної трагедії Б. Хмельницького – шлюбної зради його другої дружини Мотрони Чаплинської, яку історик розглядав як певне виправдання і навіть знакове пояснення того нещасливого повороту військової та політичної фортуни, що стався в житті Великого гетьмана².

У негативному сенсі М. Костомаров трактує й внутрішньополітичні заходи І. Мазепи.

Наприклад, створення «охотницьких» полків, кількість яких стрімко збільшилася у його гетьманство, як уважав учений, за рахунок усілякої наволочі. «Вони створювали народу справжній тягар і збуджували до себе неприхильність не тільки посполитих, але і козаків городових і навіть запорожців», – наголошує М. Костомаров³.

Та найповніше духовна ницість І. Мазепи постає в контексті авторського висвітлення подій Північної війни, зокрема т. зв. «зради».

Зазначимо, що тему народних лихоліть за часів російсько-шведського протиборства, М. Костомаров порушував і раніше, зокрема у невеликій, але досить відомій розвідці «Черты сопротивления власти при Петре Великом»⁴. Відтак на трагічному й драматичному тлі страждань і злигоднів масового, колективного героя історик відтворює домінацію особистих мотивацій й устремлінь гетьмана, який поступово під впливом подій і обставин звертається до думки про українсько-шведський альянс.

Однак, у викладі М. Костомарова І. Мазепа шукає не виходу з вкрай складної ситуації, в якій опинилася Україна-Гетьманщина, а особистого порятунку, спертого на тверезий, прагматичний і цинічний розрахунок. Цей контраст, точніше конфлікт егоїстичного, персонального та загального, колективного, проступає як найголовніша ідея в авторській анатомії «зради» гетьмана посеред тодішньої руйнації й народних поневірянь.

---

¹ Там же. – С. 276.

² Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1884. – Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 2. – С. 310–311.

³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 133.

⁴ Его же. Черты сопротивления власти при Петре Великом // Русская старина. – 1875. – № 2. – С. 381–383.

Скажімо, учений все частіше і частіше згадує про військові визиски, небувалі безчестя російських військовиків, які збуджували невдоволення і ставали «нестерпною ношею» у Малоросії та в інших «царських областях»¹.

Варто наголосити, що Б. Крупницький вказував на логічну суперечливість у тлумаченнях автора між недавніми антимосковськими настроями українців та сприйняттям закликів російського царя до боротьби зі шведським військом і «зрадником Мазепою»².

Втім, М. Костомаров уважав, що ці антиросійські настрої ще не несли політичних загроз. Натомість історик підкреслює, що саме в цьому світлі І. Мазепа намагався представити становище на теренах Гетьманщини, в очах російського уряду, яке називав критичним, зокрема «огульно звинувачував весь малоросійський народ у легковажності та схильності до вагань»³.

Врешті, поведінка гетьмана репрезентується вченим у звичному ракурсі: будь-що виказати щиру вірність російському володарю й обілити себе від можливих підозр і звинувачень. Проте зовнішня військово-політична канва подій поступово підважує особисті мотиви і зацікавлення І. Мазепи, змушує його переосмислити поточну ситуацію та намітити свої майбутні дії.

Автор подає самобутню проекцію впливу зовнішніх чинників на внутрішній вибір гетьмана, себто сам процес «входження у зраду».

Зазначимо, що одинадцята, почасти дванадцята глава з монографії, в яких описуються ці «внутрішні» перетворення І. Мазепи, найбільше нагадують звичного М. Костомарова як історика-художника з властивими йому рисами – динамізмом і розмахом сюжетного дійства. Проте ця авторська експресія виглядає лише як локальний фрагмент в архітектоніці студії.

Спершу історик згадує про «спокусливі листи» княгині Анни Дольської, хоч і вважає, що на той момент «могутність Карла не досягла ще такої висоти, щоб вірність ворогу шведського короля ставала до крайності небезпечною, а царська могутність не впала до того, щоб не збудити в себе страх за майбуття»⁴.

Властиво, міркування егоїстичної доцільності й осібної вигоди подаються автором як засадні риси образу «гетьмана-відступника», які сполучаються з його шляхетською зарозумілістю. Саме останні, вважає М. Костомаров, спричинилися до особистої конфронтації І. Мазепи та одного з найближчих урядовців Петра I – О. Меншикова.

¹ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 147.

² Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. К. Струкевича; вступ. ст. В. М. Горобця. – К., 2003. – С. 176.

³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 147.

⁴ Там же. – С. 224.

«Шляхетська пиха людини, що в юності була «покойовим» польського короля, здригалася від думки підпорядковуватися тому, хто в дитинстві торгував пирогами в Москві», – пише історик¹.

Проте найбільше зачепив І. Мазепу, на думку автора, безпосередній наказ О. Меншикова, без узгодження з гетьманом, виступати у похід компанійському полковнику А. Танському². Це розпорядження не лише завдало дошкульної особистої образи, а й виглядало як зазіхання на його владу в Гетьманщині.

З цим випадком, уважає М. Костомаров, перед І. Мазепою замаячила вповні реальна перспектива втратити гетьманську булаву, позаяк «пристрасть царя Петра до перетворень готова вже була торкнутися Гетьманщини, а бажання якомога тісніше злити цей край з рештою частин Російської держави дісталосся йому у спадок від колишньої московської політики»³.

Вочевидь, перебіг військових подій змушував російського володаря та його урядовців удаватися до радикальних і навіть екстремальних заходів у внутрішній політиці, зокрема на теренах Гетьманщини.

Близькі перемоги шведського короля Карла XII в 1706 р. остаточно зруйнували антишведську коаліцію. Росія залишилася сам на сам із сильним та вправним супротивником. Відтак російська дипломатія гарячково шукала нових союзників і навіть пропонувала європейським монархіям поділ Речі Посполитої, зокрема українських земель у вигляді, за інформацією М. Костомарова, Київського князівства⁴.

Наразі військово-політичний поворот 1706 р. похитнув впевненість І. Мазепи у становищі Петра I і спонукував зазвичай вельми обережного й розважливого гетьмана до зближення з царськими ворогами⁵.

Так, крок за кроком автор змальовує як «зовнішні випробування» поступово підважують егоїстичний, морально спотворений внутрішній світ І. Мазепи, врешті-решт невблаганно навертають його до пошуку шляхів особистого порятунку з дуже складної ситуації.

Ця зовнішня домінація над внутрішнім незаперечно виказує духовні вади І. Мазепи.

«Цей малоросійський гетьман був за своєю натурою егоїст; він був широ відданий царю Петру до того часу, поки Петро був сильний, доки Петру не загрожував могутній ворог...», – зазначає М. Костомаров у своїй студії «Мазепинцы»⁶.

---

¹ Там же. – С. 225.

² Там же. – С. 238.

³ Там же. – С. 238.

⁴ Там же. – С. 235–236.

⁵ Там же. – С. 231.

⁶ Костомаров Н. Мазепинцы. – № 1. – С. 1

В іншому місці історик підкреслює, що «Мазепа, як усі егоїсти, був боягузом, побоювався за власну шкуру, був вельми обережним і не повністю впевненим у здійсненні своєї мети, в дієвості обраних заходів»¹.

Така замальовка постаті гетьмана виглядає вкрай однобічною. Тим більше, що в попередніх працях М. Костомаров відтворював складних, багатогранних історичних особистостей.

Приміром, навіть Великий гетьман Б. Хмельницький з-під його пера поставав як складний та внутрішньо суперечливий, але позитивний персональний герой.

Недаремно вже згадуваний рецензент з криптонімом «С. В. », попри його антиукраїнофільські симпатії, вважав, що в монографії М. Костомарова «характер Мазепи не складується перед читачем в різко відокремлену особистість»².

Проте навіть у переломний момент історичного вибору авторське відтворення образу «гетьмана-відступника» хвибує позірною одноманітністю.

Зокрема, М. Костомаров тримається думки, що гетьман вичікував моменту, коли шальки терезів остаточно схиляться на бік Карла XII і розглядав перехід під шведську протекцію тільки як крайній засіб³.

Спираючись на свідчення шведських істориків автор вказує на існування різноманітних контактів і зв'язків І. Мазепи зі Шведською та Польською Коронами⁴. Крім того, він акцентує увагу на «фальшивому становищі» І. Мазепи, який планував «зрадити» Петра I і, заразом, посилав військо супроти майбутніх союзників⁵.

Зауважимо, що М. Костомаров вкотре наголошує на чудових взаєминах російського царя й українського гетьмана навіть напередодні «зради», які не змогли похитнути нові доноси⁶, зокрема відома справа В. Кочубея та І. Іскри⁷.

«Трудно було кому-небудь обурити царя проти любимого гетьмана», – резюмує автор свої спостереження на сторінках «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»⁸.

За висловом М. Костомарова, І. Мазепа постійно намагався «кинути тінь» підозри щодо можливої «зради» на весь народ⁹, повсякчас скаржився на

---

¹ Там же. – С. 6.

² С. В. История гетманства Мазепы... – С. 331.

³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 251, 254.

⁴ Там же. – С. 254–255.

⁵ Там же. – С. 260.

⁶ Там же. – С. 258.

⁷ Там же. – С. 300.

⁸ Костомаров М. История Украины в життєписах визначніших її діячів / Переложив О. Барвінський. – Львів, 1918. – С. 466.

⁹ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 308.

власну слабкість і немічність, щоб уникнути рішучих дій і т.п. Петро I навіть вислав медика, який опікувався його лікуванням¹.

Так чи інакше, гетьману вдалося ввести в оману як російського володаря, так і його найближчих сановників.

Водночас М. Костомаров прагне відтворити сам механізм «зради», хоч і змальовує його досить схематично, як конфлікт особистих устремлінь із загальними інтересами народної маси. Зокрема, історик приписує визрівання й ініціативу шведського вибору егоїстичним мотивам, які кермували діями «найбільшого українського пана». Натомість козацькій старшині відводилась роль пасивних співучасників, які звикли підкорятися І. Мазепі, зокрема легко піддалися його привабливим планам.

Попервах процес уведення старшини до змови М. Костомаров повністю відносить на карб гетьмана, зокрема тільки принагідно згадує про ті антимосковські настрої, які побутували в її середовищі.

«Мазепа протягом 20 років свого гетьманства вже привчив старшину до такої покори собі, що нині він тільки помалу відкривав перед нею завісу, яка приховувала його таємний задум. Він спокушав старшин примарою незалежності України, указував їм, що тепер представився випадок звільнитися від усяких податків і повинностей, вигаданих московською владою: адже сам Бог посилає короля шведського для їхнього порятунку. Зробивши їх учасниками задуму його головної ідеї, він не відкривав їм багатьох подробиць, але кожного разу питав у них поради. Як йому чинити, і робив вигляд, нібито цей задум розпочатий і ведеться не за його почином, а за їхнім загальним бажанням, і він серед них є не більше, як мудрий виконавець загальної волі», – підкреслює автор².

Врешті, М. Костомаров повністю переводить змагання персонального з колективним у кризовій, критичній історичній ситуації на ниву порятунку – гетьмана як особистості й народу як єдиної антропоморфної спільноти. Відтак автор знову вступає у площину міфотворчості, позаяк тема порятунку є класичним сюжетом багатьох історичних міфів.

На цьому місці варто підкреслити, що в студії «Мазепинцы» роль козацької старшини у подіях 1708–1709 рр. висвітлена дещо інакше, ніж у монографії «Мазепа», з наголосом на побутуванні федеративного ідеалу. Зокрема, М. Костомаров уважав, що серед «культурних малоросіян» того часу циркулювали вельми популярні «принципи знаменитого гадяцького договору з його нереалізованим руським князівством, з його самостійністю України, федеративно пов'язаної з Польщею»³. Він навіть обстоює думку, що цей ідеал був досить близьким

---

¹ Там же. – С. 257.

² Там же. – С. 313–314.

³ Костомаров Н. Мазепинцы. – № 1. – С. 2.

І. Мазепі, який спокушував українську старшину «примарою незалежності»¹.

Втім, російська політика цілковито відкидала навіть гіпотетичну можливість федеративного проекту і визнавала тільки таке приєднання Гетьманщини до Московщини, за якого «вільні козаки оберталися в царських холопів»².

Не сприймалася й ідея федеративної спілки з Польщею. Адже український народний / національний дух, стверджує М. Костомаров, потерпав від Польської Корони на протязі кількох століть.

Саме в такому світлі, як спробу видати особистий порятунок за колективний, розглядає автор, шведський вибір І. Мазепи. «Якщо в народі малоруському, як доносив постійно Мазепа, і була схильність до заколотів і переворотів, то аж ніяк не в душі Мазепи... Але в жодному разі не повинен був сподіватися на народне співчуття гетьман, що спирався на іноземну шведську силу, що вступила в межі Гетьманщини, якої народ майже зовсім не знав, і на поляків, котрих народ з покоління в покоління звик ненавидіти», – твердить М. Костомаров³.

Отож гетьман, який прагнув «зворушити козацьке серце» та повести козацтво супроти «царя – гнобителя козацької вольності»⁴, постає на історичній сцені як лицемірна й прагматична особа, котра керується виключно персональним розрахунком, до того ж, позбавлена будь-яких морально-етичних чеснот.

Однак, у деяких публіцистичних розвідках М. Костомаров оцінює постать І. Мазепи дещо інакше.

Наприклад, у статті «О козацестве. Ответ «Виленскому Вестнику» він зазначає: «Дитя «uszlachetnienia», вихованець польської освіченості, цей старець не міг інакше уявити себе в майбутньому благоденстві своєї вітчизни, як у формі, наближеній до гадацької угоди. Проте стосовно Малоросії він діяв щиро, по своєму. Він хотів незалежності і свободи своєї батьківщини. Він винен у тому, що не розумів, що український народ узагалі не потребує ні незалежності, ні навіть свободи – рівноправності та правди шукає він, а не свободи, позаяк свобода в той час інакше не сприймалася і не могла бути сприйнята, як у сенсі права одних користуватися тим, чого не можуть інші»⁵.

Зазначимо, що в наведеному фрагменті М. Костомаров наголошує лише на «щирості намірів» гетьмана, але в жодному разі не відкидає його

¹ Там же. – С. 4–5.

² Там же. – С. 3–4.

³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 346.

⁴ Там же. – С. 329.

⁵ Костомаров Н. О козацестве. Ответ «Виленскому Вестнику» // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського. – [К.], 1928. – С. 64.

«провини» за спробу «ушляхетнити» український / малоросійський народ за польським взірцем, себто повсюдно впровадити становий устрій!

Порівняно з публіцистичними замітками, в монографії «Мазепа», однойменний герой представлений у більш однорідному вигляді, зокрема автор апріорно відкидає навіть звичайні моральні чесноти у замальовці цієї постаті. Тому «щирість» мотивів гетьмана рішуче заперечується. Натомість акцентується увага на персональних устремліннях, в яких домінують доцільність і розрахунок.

Події 1708 р. змусили І. Мазепу нарешті кинути жереб і перейти на бік Карла XII. «Власне кажучи, це останнє, себто *віра в міць шведського короля і в слабкість московської держави перед всепереможним північним героєм і було справжньою і єдиною причиною зради*: Мазепа зник все життя співвідносити свої вчинки з тим, що здавалося йому вигідно в ту хвилину, і в цьому залишився вірний самому собі», – відзначає історик¹.

Історичне дійство після самої «зради», у репрезентації М. Костомарова, набуває символічних, майже ритуальних рис.

Наприклад, учений описує «театральний спосіб» увільнення І. Мазепи від гетьманства, що сталося 5 листопада 1708 р. Того дня публічно повісили його опудало з андріївською стрічкою та розірвали патент на звання кавалера. Водночас церковні ієрархи проголосили анафему «гетьману-відступнику»².

Зауважимо, що ці символічні дії чи акти, пізніше, стали неодмінними складовими російського історичного міфу про «гетьмана-зрадника», який побутував упродовж тривалого часу і цілеспрямовано розгортався у межах імперського гранд-наративу.

Неабияку увагу М. Костомаров приділяє висвітленню боротьби за вплив на масового, колективного героя – народ / націю, яка точилася після переходу І. Мазепи на шведський бік.

«Так між двома воюючими сторонами виникла в деякому роді полеміка маніфестами, зверненими до малоруського народу. *І та, і інша сторона хотіла виправдати себе перед цим народом і звалити провину на супротивний бік*. Проте, за визнанням самих шведів, універсали Карла і Мазепи, зі всіма запевненнями щодо намірів відновити права і вільності народні, порушені московською владою, впливали на малоруський народ менш, аніж царські маніфести й універсали гетьмана Скоропадського, позаяк останні краще зуміли вплинути на дух народу, особливо завіривши народ, що в справах, віднайдених у Мазепи в палаці після здобуття Батурина, знайшовся договір колишнього гетьмана із Станіславом, за яким гетьман віддавав Україну Польщі...», – наголошує автор³.

---

¹ Его же. Мазепа... – С. 354.

² Там же. – С. 348, 350–351.

³ Там же. – С. 358.

Відзначимо, що у відтворенні цієї «війни маніфестів», М. Костомаров посідає особну позицію стосовно обох ворогуючих сторін. Врешті, історик намагається подивитися на цю боротьбу, знизу, з перспективи побутування народу.

«Не можна сказати, щоб в ті часи народ малоруський мав якусь прихильність до Російської держави і до з'єднання з «москалями»; навпаки, ми на кожному кроці натрапляємо, так би мовити, на факти взаємної неприязні і навіть ворожнечі між двома руськими народностями. Не можна також сказати, щоб народ малоруський не усвідомлював своєї народної особистості і не бажав національної незалежності. Багато було умов, що робили можливим відпадиння малоросіян від вірності російському цареві. Проте вийшло не так. Народ інстинктивно відчув брехню в тих примарах свободи, які йому виставляли. Він вже і раніше, краще за самого Петра і його міністрів, зрозумів свого гетьмана, вважав його ляхом, готовим зрадити царю з тим, щоб віддати Україну в рабство Польщі. Ніякі запевнення зрадника, ніякі брехливі звинувачення, зведені ним на московську владу, не змінили до нього народної антипатії. Народ інстинктивно побачив, що його тягнуть на загибель, і не пішов туди. Народ залишився вірним царю навіть не з якої-небудь прихильності, не з благоговійного почуття до монарха, а тільки тому, що з двох лих потрібно було вибирати менше», – відзначає автор¹.

Такий підхід, з одного боку, підносить М. Костомарова до абсолютизації соціальної поверхні історичного буття, яка в його романтичному героїко-художньому стилі мисленні, відображається в апеляції до народної пам'яті, зрештою в запозиченні і розгортанні міфологічних компонентів історичної свідомості (жертвна спокута, освячення теми порятунку, колективні переживання часів закріпачення, моральна провина персональних героїв і т.п.).

З іншого боку, вчений тою чи іншою мірою був змушений співвідносити власну візію з буттям офіційного й канонізованого російського історичного міфу про І. Мазепу як «зрадника» царя Петра Великого в імперському просторі соціогуманітаристики.

Проте М. Костомаров диференційовано сприймав різні складові цього міфу, зокрема намагався спростувати ті, що безпосередньо стосувалися історичної екзистенції українського/малоросійського народу. Відтак змальовуючи постать «гетьмана-відступника» автор уживав як міфологічні елементи з перспективи уявного становища масового героя, зокрема його жертвних випробувань, так і окремі компоненти, нав'язаного російського міфу. Саме звідси походить його ідея народного вибору т. зв. «меншого лиха».

---

¹ Там же. – С. 443.

Д. Дорошенко вважав, що зазначена студія М. Костомарова та його репрезентація образу гетьмана як «зрадника-егоїста» пояснюється авторською спробою *«довести, що політичний сепаратизм був чужий українському народові, що діло Мазепи було лиш його індивідуальним вчинком, який не знайшов собі жодного ґрунту на Україні, як нема, мовляв, цього ґрунту для сепаратизму й в нинішні часи»*¹.

Однак, це тлумачення виглядає не вповні адекватним, оскільки безпосередньо пов'язує низку публіцистичних розвідок М. Костомарова на початку 1880-х років в обороні українофільства з його тогочасними науково-історичними студіями².

Варто наголосити, що в «знятому», концентрованому вигляді головні віхи і навіть оціночні пасажі майбутньої конструкції монографії простежуються вже в нарисі про І. Мазепу, вміщеному в шостому випуску «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (СПб., 1876), себто написані набагато раніше, до початку згаданої українофільської кампанії історика.

З цього життєписного начерку до монографії перекочували навіть окремі метафори М. Костомарова щодо означення особистості українського гетьмана (внутрішня брехливість, зовнішнє благочестя, панські замашки і т.п.).

Крім того, слід взяти до уваги визначальне місце, яке посідала ідея «історичної, внутрішньої правди» в світосприйнятті і поглядах М. Костомарова. Вона відгравала роль морально-етичного абсолюту в його наукових та суспільних практиках, хоч часто поставала у вигляді суперечливого, динамічного сполучення раціонального й ірраціонального, сакрального та буденного, уявного і реального і т.п.

*«Ціную понад усе правду, не потерплю ані ліберальничання, ані ладану. Таким буду і надалі, – підкреслював М. Костомаров у листі до редактора журналу «Исторического вестника» С. Шубинського від 17 лютого 1877 р.»*³

Сучасні науковці та публіцисти слушно вказують на особливу роль морально-етичних цінностей у науковій творчості М. Костомарова⁴. Не випадково історик у своїй науковій, педагогічній та суспільній діяльності неодноразово виступав як супроти вимог тодішньої російської громадськості, так і урядових кіл.

---

¹ Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: Зб.: У 2 Т. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 9.

² Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Вказ. праця. – С. 492–494.

³ Никольская Г. Из переписки Н. И. Костомарова с редактором «Исторического вестника» Шубинским // Красный архив. – 1939. – Т. 2. – С. 257.

⁴ Сюндюков І. Воскресіння Івана Мазепи. Гетьман України очима Миколи Костомарова (День. 2000, 27 жовтн. № 196) // <http://www.day.kiev.ua/ua.2000.196/>

Наприклад, 8 березня 1862 р. М. Костомаров відмовився припинити читання публічних лекцій на вимогу петербурзького студентства, яке протестувало супроти арешту професора П. В. Павлова. Ця подія набула неабиякого розголосу¹.

В іншому випадку вчений у листі від 23 липня 1863 р. до міністра внутрішніх справ П. А. Валуєва вимагав права публічно обороняти свої погляди на сторінках друкованих видань щодо доцільності видання книг українською мовою².

У світлі викладених міркувань складно припустити, що М. Костомаров свідомо пішов на кардинальне спотворення однієї зі своїх найбільших монографій заради поточних суспільно-політичних потреб. Звичайно, історик доводилося часом йти на компроміси, іноді майже опортуністичні заходи в громадській діяльності, проте він зазвичай прагнув відмежовувати їх від академічної царини.

Вочевидь, погляди М. Костомарова щодо особистості І. Мазепи формувалися не стільки в руслі вимог суспільно-політичної кон'юнктури початку 1880-х років, яку, звичайно, не варто ігнорувати, скільки в контексті метаморфоз романтичного мислення, зокрема чудернацької стильової «гри» авторської уяви на межі реального та ідеального.

Та повернемося до висвітлення подій 1708–1709 рр. на сторінках монографії М. Костомарова. У їхньому викладі вчений інтенсивно послугується відомостями шведських авторів. Зокрема, за інформацією шведського секретаря Карла XII він подає опис зовнішності І. Мазепи³.

Причому частка іноземних джерел у цій частині студії настільки велика, що вже згадуваний Б. Крупницький обстоює тезу про взаємовплив старої шведської історіографії та М. Костомарова на негативну інтерпретацію доби І. Мазепи⁴. Заразом Б. Крупницький уважав, що автор монографії «послуговувався в ній методом однобічного й поверхового психологізму»⁵.

Про захоплення автора деякими шведськими джерелами, зокрема твором дубівника Карла XII пастора Георга Нордберга, пише і російський історик Євген Тарле⁶. Вірогідно, саме ця шведська праця з низкою цікавих характеристик відомих історичних осіб продукувала уяву М. Костомарова як історика-художника.

¹ Костомаров Н. Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта // Научно-публицистичні і полемічні писання... – С. 134–136.

² Saunders D. Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Pëtr A. Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863 // Harvard Ukrainian Studies. – 1993. – Vol. 17, no.3/4. – P. 378–380.

³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 332.

⁴ Крупницький Б. Мазепа в світлі шведської історіографії // Мазепа. 36.: У 2 Т. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 84.

⁵ Його ж. Гетьман Мазепа в світлі психологічної та логічної методи // Краківські вісті. – 1944, 21 жовт. – № 238. – С. 3.

⁶ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – С. 334 (прм.2).

Проте ці імпульси все ж таки були недостатніми, щоб вивести авторський виклад з міфологічного полону! Тож навіть після переходу на шведський бік «гетьман-відступник» побутує не на першому плані, а десь на задвірках історичної сцени. Недаремно С. Томашівський слушно зауважив, що «се може найслабша з усіх історичних праць заслуженого історика України»¹.

Отож роль «гетьмана-зрадника» обмежується до риторичних закликів, які, практично не сприймас, не чує народна маса! Відтак І. Мазепі залишається лише з жахом сприймати драматичний поворот подій: страшну руйнацію «гетьманської столиці»², постійних хитань і «вередувань» приборчників-запорожців, які прийняли шведський бік³ і т.п.

Врешті-решт, Мазепинська доба добігає свого кінця. Її фіналом стає знаменита Полтавська битва (1709), напередодні і під час якої шведський король та російський цар уславили себе військовою звитягою⁴, котру автор красномовно протиставляє духовним вадам «гетьмана-егоїста».

Однак, знакове значення цієї події, яке М. Костомаров порівнює за наслідками з Куликовською битвою (1380) в російській історії, трактується не в сенсі перемоги Петра I, а як триумф духу малоросійського / українського народу!

«І справді, щастя Російської держави було безмірне. Честь Російської держави вирвана була з майже неминучої безодні. Небезпека була надто великою. *Якби, як на те сподівався Карл, малоруський народ спокусився зваблюваннями свого гетьмана і славою північного переможця, Петру ні за що не вдалося б впоратися зі своїм суперником. Якщо хтось і був істинним винуватцем порятунку Російської держави, то це – малоруський народ, хоч цей бік справи не висувався дотепер історією в справжньому світлі*», – відзначає історик⁵.

Показовою і безславною є кончина І. Мазепи, його зникнення з історичної авансцени, котре автор пов'язує з нищівною Полтавською поразкою. Цей момент є актом духовної смерті «гетьмана-відступника», який вичерпав своє призначення в світі історії.

«Нам тепер складно уявити собі ті жахливі хвилини, які пережив тоді український гетьман. Всі надії його розбилися, все рушилося, все пропало. *Життя його кінчалося. Ні до чого не придалися всі ті підступності й інтриги, якими був сповнений багатий пройдений ним шлях.* – пише М. Костомаров. – Вже скоро після своєї зради він передчував невдачу. Вже не

¹ Томашівський С. Із записок Каролінців про 1708/9 р. // ЗНТШ (Львів). – 1909. – Т. 92. – С. 66.

² Костомаров Н. І. Мазепа... – С. 341.

³ Там же. – С. 390.

⁴ Там же. – С. 413.

⁵ Там же. – С. 442–443.

раз жалкував він, що зайшов на слизьку дорогу, і пробував зійти з неї, але йому не вдалося. Туга і розкаяння мучили його вже не один день. І ось ударила переломна, страшна година»¹.

Власне, фізична смерть гетьмана для романтичного світосприйняття є лише стверджуючою констатацією кінченості і, заразом, нескінченості духовного буття. Недаремно М. Костомаров спростовує тезу про самоотруєння І. Мазепи, який начебто вдався до цього, щоб не потрапити до рук російського царя².

Та навіть із відходом гетьмана до світу інобуття його доба, а точніше, уявлення про неї, справляли неабиякий вплив на тодішню російську сучасність, очевидцем, свідком і дієвим учасником якої був М. Костомаров. «Проте зрада Мазепи лишила надовго, якщо не навки, підозру у російській владі щодо малоруської народності», – підкреслює автор³.

В іншому місці М. Костомаров означає й кваліфікує уявлення про «Мазепу-зрадника» як масові, закорінені в тодішній історичній свідомості, зокрема навіть на рівні повсякденних стереотипів. «Великоросіянин, розсердившись на малоросіянина, передусім уважає за потрібне згадати Мазепу, і вислів «Хохол-Мазепа» лишається у всій силі до нашого часу», – зазначає історик⁴.

Ці пасажі свідчать, що доба І. Мазепи в рецепції М. Костомарова, постає як особливий, ба навіть *первинний історичний час* щодо тодішньої сучасності – 70–80-х років XIX ст.

Отже, часи «гетьмана-відступника» з його символічним актом «зради» сприймаються автором як позаісторична вічність – міфореальність, принаймні з малоросійської / української ретроспективи, яка здатна вдиратися в інші епохи і навіть до тогочасної реальності.

Зауважимо, що вчений був не поодиноким у такому розумінні доби І. Мазепи. Зокрема, невідомий автор бібліографічної замітки в журналі «Вестник Европы», присвяченій монографії М. Костомарова, слушно відзначав, що ті давні події справляють неабияке враження на нинішню, тобто тодішню дійсність⁵.

Врешті, ця рецепція М. Костомарова певною мірою відтворює міфологічну концепцію часу, зокрема існування первинного темпорального пласту як «першого» (сакрального) часу, в хронологічному шарі якого побутують творці історії, та «вторинного» пласту (профанного часу), в котрому живуть їхні нащадки!

¹ Там же. – С. 421.

² Там же. – С. 438.

³ Там же. – С. 444.

⁴ Там же. – С. 445.

⁵ Библиографический листок: Костомаров Н. Мазепа и Мазепинцы. Исторические монографии. – СПб., 1885. – 752 с. // Вестник Европы. – 1885. – № 2. – [С. 905].

В окресленому контексті стають зрозумілими й очевидними ті ракурси висвітлення, з яких історик відтворював гетьманство І. Мазепи. Адже він тлумачив дії «гетьмана-відступника» як своєрідну «родову пляму» на репутації українського народного / національного духу, яка побутувала й активно впливала на існування колективного героя за життя автора монографії!

Зазначимо, що навіть у радянській історіографії низка істориків прихильно сприймала старий імперський міф про «зраду» та «гетьмана-лиходія»¹.

Вочевидь, прагнучи спростувати російські уявлення про «зрадників-українців», «мазепинців-хохлів» М. Костомаров мимоволі творив новий чи модифікував старий історичний міф, який мав обілити образ малоросійського народу в тодішній громадській думці, звільнити його від суспільного засудження, пов'язаного з постаттю «гетьмана-відступника».

«Зрада Мазепи в жодному разі не могла впасти на малоруський народ, який протягом двадцяти років настільки не злюбив цього гетьмана, що останній змушений був охороняти власну особу великоросійськими стрільцями і солдатами, що прислалися йому за царською милістю. Малоруський народ варто абсолютно відокремити від плями, покладеної на Мазепу: народ за Мазепою не пішов. Пам'ять про Мазепу не зникла повністю в народі, але залишилася у зовсім непривабливому вигляді. У народних піснях і переказах – це якась зла і ворожа істота, це навіть не людина, а якась лиха, проклята сила», – зазначає автор².

Варто наголосити, що на відміну від історико-генетичного, компаративного або будь-якого іншого зовнішнього тлумачення міфологічна конструкція зорієнтована виключно на її іманентне розуміння й апріорне трактування. Тим-то, неодмінною властивістю міфу є його просторова-часова замкненість чи космос, себто неповторний ефект «всього у всьому».

Вірогідно, саме тому М. Костомаров досить однобічно співвідносив колективного і персонального героїв у цій монографії, хоч цим засобом часто послуговувався на сторінках інших праць. Ця односторонність виразно проступає в контексті авторського відтворення конфлікту особистого та загального за доби Північної війни.

Натомість історик представляє гетьмана дещо осібно, поза багатьма контекстами його побутування. Відтак у читача складається враження про маргінальність, периферійність цієї постаті в загальному плині світу української минувшини.

У такому міфологічному сенсі І. Мазепа в жодному разі не міг репрезентувати народну / національну ідею, позаяк персоніфікував собою

¹ Литвак Б. Г. «Гетман-злодей» // Костомаров Н. И. Мазепа / Под ред. Б. Г. Литвака. – М., 1992. – С. 3–16.

² Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 443–444.

абсолютне історичне й соціальне «зло» («прокляту силу», суцільну неправду) в романтичній системі цінностей. «Гетьман Мазепа, як історична особистість, не був представником ніякої національної ідеї. Це був егоїст в повному сенсі цього слова. Поляк за вихованням та способом життя, він прийшов до Малоросії і там зробив собі кар'єру, прикидаючись, як ми бачили, до московської влади і в жодному разі не зупиняючись перед будь-якими аморальними шляхами. Найвірніше визначення цієї особистості, слід сказати, що це була *втілена брехня*», – пише історик¹.

Отож, авторські розвінчання ореолу І. Мазепа як провідника народу / нації виглядають як цілком умотивовані з міфологічної перспективи. Адже руйнуючи міф про «Хохла-Мазепу» М. Костомаров створював власну проекцію / версію російського переказу про «гетьмана-відступника», позаяк його діяння спричинилися до страшної, кривавої і тривалої жертвовної спокути українського народу в «мужицькі, кріпосницькі часи».

Так, на сторінках зазначеної монографії логіку сюжетного дійства, яка повсюдно панувала в тритомній студії «Богдан Хмельницький» та багатьох інших працях М. Костомарова, підміняє логіка історичного міфу.

Її витвором є своєрідна історична міфореальність, в якій справжні колізії соціально-політичної минувшини України-Гетьманщини химерно сплітаються з ідеалістичними уявленнями вченого-романтика, що опинився в полоні вічних пошуків «правди» історичного буття. Саме вони визначили авторську конструкцію монографії «Мазепа» та специфічну, здебільшого відсторонену від загального тла минувшини, репрезентацію цієї історичної постаті.

Між романтичним козакофільством і раціоналістичним культурництвом. ІІ. Куліш у 1840-і – на початку 1860-х років

Серед українських істориків-романтиків, яким зазвичай властиві багатоманітні сполучення дослідницьких практик (етнографічна, мовна, літературна, археографічна, археологічна, антикварна та ін.), творчість Пантелеймона Куліша вражає своєю розмаїтістю і неподільним єднанням різних компонентів.

Скажімо, дивує різноманітне і незвичайне поєднання його громадських, інтелектуальних та культурних ролей: письменник, публіцист, перекладач, просвітник-популяризатор, мислитель-інтелектуал та провідник національно-визвольного руху і, водночас, оригінальний дослідник-аматор, який залишив на полі академічної історіографії яскравий, неповторний слід. Недаремно знаний дослідник інтелектуальної біографії та спадщини цього українського мислителя Євген Нахлік обстоює думку про синкретичність його світогляду².

¹ Там же. – С. 441.

² Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 28.

Загалом П. Куліш посідає унікальне місце як в українському громадському житті ХІХ ст., так і в тодішньому романтичному історіописанні. Адже він, за висловом англійського історика Девіда Сондерса, був однією з ключових фігур української минувшини середини ХІХ ст.¹

Зазначимо, що одеський учений Олексій Маркевич тримався думки про П. Куліша як «найсильнішого з південно-руських романтиків»². Заразом Д. Багалій відзначав, що П. Куліша не можна назвати «присяжним істориком», себто професійним науковцем³. Російський учений О. Пипін уважав, що «Куліш ніколи не був ні чистим етнографом, ні чистим істориком – в історію й етнографію він вносив поетичне збудження...»⁴.

Зрештою, контексти історичного письма П. Куліша як нефахового, точніше приватного, вченого мають самобутні, часто незвичайні виміри, які складно вкласти в існуючі стильові канони. Тож П. Куліш як історик привертає увагу специфічними інтелектуальними поворотами думки, дивовижною, як на ті часи, світоглядною еволюцією, цікавими мисленнєвими сполученнями, здатністю до інтуїтивного проникнення в сутність світу минувшини, егоцентричною вдачею, масштабною та розмаїтою творчою спадщиною тощо.

Історичне письмо П. Куліша цікаве, як мінімум, із кількох перспектив.

З одного боку, воно репрезентує у його особі чільного представника романтичної історичної думки 1840–1850-х років. З іншого боку, у текстах зрілого П. Куліша спостерігаємо конфронтацію пізнього романтизму, зв'язаного з позитивістськими вкрапленнями та цивілізаційно-культурницькими мотивами, з козакофільською візією української історії раннього П. Куліша.

Більше того, змагання таких різнорідних, строкатих інтелектуальних і культурницьких впливів сягнуло апогею у знаменитій авторській ревізії власних історичних поглядів, зокрема колишньої апології козацько-гетьманської минувшини, яка сталася в 1870-х роках.

Зауважимо, що ця самобутня інтелектуальна і світоглядна метаморфоза П. Куліша й до сьогодні перебуває у сфері зацікавлень багатьох науковців, які продукують різноманітні тлумачення, пояснення й інтерпретації⁵.

¹ Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton, 1985. – P. 247.

² Маркевич А. И. Н. И. Костомаров и его значение (Речь, читанная в собрании одесского славянского благотворительного общества св. Кирилла и Мефодия приват-доцентом А. И. Марковичем). – Одесса, [1885]. – С. 18.

³ Багалей Д. И. Русская историография. – Харьков, 1911. – С. 447–448.

⁴ Пыпин А. Н., Спасович В. Д. История славянских литератур: В 2 Т. – СПб., 1879. – Т. 1. – С. 375.

⁵ Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. –

Вважають, що погляди та світосприйняття П. Куліша формувалися спершу в руслі традиційного романтичного козакофільства з виключною увагою до творчої та конструктивної ролі цієї спільноти в українській історії. Подібно до інших романтиків він акцентував увагу на розмаїтих виявах дії масового героя на історичній авансцені, на «пам'ятках духу народного», які розглядалися ним як найвища цінність у вивченні минувшини¹.

П. Куліш, як і більшість українських діячів середини XIX ст., складає відповідну данину мовній програмі романтизму, зокрема збирає етнографічні й фольклорні джерела, вивчає літописи. Саме він дав назву одній із найвідоміших пам'яток українського літописання – літопису Самовидця².

Крім того, молодий дослідник виступає не тільки як збирач, а й як упорядник етнографічних матеріалів із широкими видавничими планами. Зокрема, частина цього набутку П. Куліша побачила світ у збірці «Украинские народные предания» (М., 1847. Кн.1), яку вилучили і конфіскували з огляду на арешт та заслання її укладача. Відтак вона була видана тільки 1893 р.³

Щодо української історії, то остання попервах відтворювалася молодим П. Кулішем у міфологізованому вигляді з опертям на фольклорну й етнографічну основу, з наслідуванням деяких сюжетів «Истории русов», з численними християнськими мотивами тощо.

Наприклад, він запозичує одну з провідних тез цього історико-політичного трактату, а саме – думку про рівноправне входження українських земель до державного об'єднання з Польщею⁴. «От-то где-то й ми пристали разом за Литвинами до Поляков, все таки як *ровние до ровних и вольний до вольних*», – відзначає автор на сторінках стилізованої під народні думи історичної поеми «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького» (1843)⁵.

Edmonton, 1992. – Р. 167–169, 191; Нахлік Є. Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11/12. – С. 121–142; Колесников К. М. Українська козаччина в історіософських поглядах П. Куліша // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (2–4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя, 1997. – С. 170–175; Ковальчук О. Історіософські пошуки П. Куліша: особливості моделювання історії // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 116–123; та низку ін.

¹ Шенрок В. П. А. Кулиш: биографический очерк. – К., 1901. – С. 115.

² Кулиш П. Предисловие // Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года. – М., 1846. – С. I; Оглоблин О. До питання про автора Літопису Самовидця // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – кн. 7/8. – С. 196.

³ Кирилук Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. – К., 1929. – С. 24, 56–57.

⁴ Кониский Г. История Русов или Малой России / Репр. моск. изд. 1846. – К., 1991. – С. 6.

⁵ Куліш П. Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького. – К., 1843. – С. 12.

Цю тезу П. Куліш, майже дослівно, відтворить і в рукописі своєї «Книги о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (1843)¹.

Первісним творчим орієнтиром молодому письменнику, як і М. Костомарову, слугували відомі видання М. Максимовича. Зокрема, збірка «Украинские народные песни», видана М. Максимовичем 1834 р., в автобіографічному творі «Жизнь Куліша» (1868) названа «первою над усіма іншими» книгами².

Проте історичні погляди початкуючого письменника й етнографа вже на той час вирізнялися певною своєрідністю. Зокрема, О. Оглоблин обстоював тезу, що П. Куліш не був прихильником народоправства.

Натомість він уважав, що цей історик-аматор був державником, хоч і «старого зразка», позаяк *«над ним тяжіла ще стара схема українського історичного процесу, й Куліш невтомно шукає в українському минулому тих сил, що творили українську державність, або тих, що її руйнували»*³.

Наслідком таких студій, стверджував О. Оглоблин, стала ідеалізація чужої – польської та російської державності в Україні. «Іншим шляхом, ніж Костомаров, *Куліш дійшов до думки про недержавну українську націю ...*», – зазначає вчений⁴.

На думку Є. Нахліка, в його «Повести об украинском народе» (1846) вперше, після «Истории русов», була представлена «нова політизована історія України» з прогностичним передбаченням майбуття – ліквідацією кріпацтва та відновленням української державності⁵.

Водночас історична візія раннього П. Куліша була однозначно скерована на домінуючу репрезентацію козацької слави та героїки на теренах української минувшини в контексті її протиставлення до буття тодішньої Малоросії. «Проте незважаючи на те, що *слава наша ще недавно гриміла по всьому світу, та вже лише небагато з нас знають, що значить Гетьманщина, що значить Україна, що значить козацтво*», – пише автор у передмові до «Книги о ділах народу українського...»⁶.

---

¹ Куліш П. О. «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (№ 46. 1843 р. червня 20. – липня 1.) // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 Т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; гол. ред. П. С. Сохань. – К., 1990. – Т. 2. – С. 69.

² [Куліш П. О.] *Жизнь Куліша* // Куліш П. Твори: У 2 Т. / Упоряд., прим. і вступ. ст. Є. Нахліка. – К., 1994. – Т. 1. – С. 242.

³ Оглоблин О. П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф. П. О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України, Ф. 3561, оп.1, Спр. 292, арк. 35–36.

⁴ Там само. – Арк. 36.

⁵ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 64.

⁶ Куліш П. О. «Книга о ділах народу українського...»... – С. 66.

Зазначимо, що саме ці патріотичні настрої та апологія козацької славетності закидалися письменнику російськими чиновниками під час слідства у справі кирило-мефодіївських братчиків.

Пізніше П. Куліш із нотками самоіронії та скепсису прокоментує свої перші романтичні експерименти на ниві історіописання, зокрема вищезгадану «Повість об украинском народе». «Се була одна з тих утопічних і фантастичних праць без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Москвою. Козаки в ній виступали яко нація, а все те, що становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких ворогів помальовано тут людодідами, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами», – зазначає історик у своєму автобіографічному творі 1882 р.¹

Звісно романтичні устремління панували у творчих пошуках раннього П. Куліша. Припускають, що в 1840-х роках його історичні праці загалом відображали настрої київських інтелектуалів, які утворили Кирило-Мефодіївське братство².

«Я дивився на Костомарова, як на майбутнього Тацита, він на мене – як на майбутнього Вальтера Скотта», – так згадував П. Куліш інтелектуальні устремління тієї доби³. Саме преклоніння П. Куліша перед В. Скоттом, на думку російського дослідника Б. Неймана, варто розглядати як визначальний чинник у формації його творчості⁴.

Відзначимо, що стосовно заснування товариства і своєї належності до кирило-мефодіївських братчиків П. Куліш посідав осібну позицію. Зокрема, він наголошував, що не був серед його фундаторів і дізнався про братство пізніше. Відтак в автобіографічному «Історичному оповіданні» (1882) письменник стверджував, що «сю честь приписано мені не по правді»⁵.

Втім, романтичні інтенції, хоч і домінували в працях раннього П. Куліша, проте складали лише один шар із тих багатоманітних інтелектуальних, культурних і психологічних пластів, що формували неповторний візерунок його стилю мислення.

Зокрема, Є. Кирилюк уважав, що основа його світосприйняття – це «своєрідна романтична шелінгіансько-русоістична натурфілософія,

---

¹ Його ж. Історичне оповідання. Із збірки «Хуторна поезія» // Куліш П. Твори: У 2 Т. / Упоряд., прим. і вступ. ст. Є. Нахліка. – К., 1994. – Т. 1. – С. 376.

² Грушевський О. З сорокових років: «Повість об украинском народе» Куліша // ЗНТШ (Львів). – 1908. – Т. 83. – С. 168; Похила Л. Ранні історичні твори Куліша «Україна» і «Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорізького» // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів-Нью-Йорк, 2000. – С. 102.

³ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове... – С. 62.

⁴ Нейман Б. В. Куліш и Вальтер Скотт [машинопис статті 17 жовтня 1925] // ІР НБУВ, Ф. 10, Спр. 17806, арк.8.

⁵ Куліш П. Історичне оповідання... – С. 378.

поєднана з християнським «євангелізмом», позбавленим, проте, всякої церковності»¹.

Інкони в творчості П. Куліша добачають впливи етики та пантеїзму Бенедикта Спінози².

Та в поглядах П. Куліша вирізняють й елементи традиції неоплатонізму, яку Д. Чижевський характеризує як «філософію серця»³. Вірогідно, звідси походить думка про змагання між «внутрішнім» (серце) та «зовнішнім» (голова, розум), а також неоплатонічні ідеї про універсум, Боже Провидіння, духовність у світогляді П. Куліша.

Варто наголосити, що раціонально-просвітницький струмінь був досить помітним не тільки у тогочасній романтичній естетиці⁴, а і в українському історіописанні загалом. Зокрема, пізньопросвітницькі складові посідають чільне місце в творчості М. Костомарова, М. Максимовича та інших українських романтиків.

Проте питання, наскільки дієвими були ці інгредієнти у творенні стильового профілю П. Куліша як приватного вченого, мабуть, є засадним із перспективи потрактування його історичного письма та взагалі світосприйняття. Власне, просвітницька проблематика пізніше проєціювалася самим письменником щодо окреслення свого життєвого шляху. Вона неодноразово розглядається навіть у прозових творах П. Куліша з автобіографічними мотивами та сюжетами.

Такими, приміром, є низка своєрідних автопроєкцій у художніх творах, в яких проглядаються відомі дихотомії просвітницького мислення: архаїка / цивілізація, варварство / просвітництво і т.п.

Наприклад, у повісті «Ульяна Терентьевна» П. Куліш протиставляє хутірську глухомань, в якій народився хлопчик Микола (прообразом якого є сам автор), великим містам, мікросвіт яких представлений господарством та культурницьким укладом буття однойменної героїні твору (прототип поміщиці-сусідки Ульяни Мужилівської)⁵. Дехто з діаспорних дослідників навіть пов'язує з цією постаттю «атрибути цивілізованого життя», засвосні П. Кулішем⁶.

---

¹ Кирилюк Є. П. О. Куліш і його значення в історії української культури (До 125-річчя з дня народження) // Укр. література. – 1944. – № 9/10. – С. 153.

² Щурат В. Філософічна основа творчості Куліша. – Львів, 1922. – С. 39.

³ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. – К., 2005. – Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди. – С. 118–124.

⁴ Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: Школи, постаті, проблеми. – К., 2004. – С. 158.

⁵ Куліш П. Ульяна Терентьевна // Повести П. А. Куліша: В 4 т. – СПб., 1860. – Т. 3: Воспоминания детства Николая М. – С. 243–244.

⁶ Тарнавська М. Трагічні парадокси Пантелеймона Куліша // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1984, 12 квітня. – № 69. – С. 2.

Зауважимо, що цю поміщицю письменник означає як «панію великого коліна», а погляди, які прищепила йому У. Мужилівська, характеризує як аристократичні й ідеальні, котрі завдали йому пізніше чималої шкоди¹.

Цей контраст між старосвітським життям та міським культурництвом постає і на сторінках творів пізнього П. Куліша, приміром, у його «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» (СПб., 1879), наклад якої (3 тис. примірників) повністю сконфіскувала російська цензура².

«У моєму дитинстві я був очевидцем вельми старовинних сцен. – пише письменник. – Люди, серед яких я обертався, були відсталі напівдворяни, малоосвічені попи, шкільні дяки й так звані в народі салогуби, дрібні торговці»³. Відтак яскрава постать пані-ідеалістки різюче вирізнялася на сірому тлі патріархального середовища занедбаної чернігівської провінції.

Таким чином, погляди молодого письменника формувалися не лише в контексті тогочасного романтичного історіописання, а й впливів преромантичного просвітництва за версією Й. -Г. Гердера та Ж. -Ж. Руссо, зокрема з акцентуванням уваги на національній самобутності народів і їхніх культур, на тезі про «природний стан» людини тощо⁴.

Думки про просвітницьке / вчительське / менторське призначення творчої особистості тою чи іншою мірою постійно побутують в текстах П. Куліша, зокрема досить часто проступають серед його авторських інтенцій.

Відомий дослідник В. Петров характеризує ці устремління письменника як повчальні, зокрема стверджує, що П. Куліш прагнув відігравати роль ментора у взаєминах з іншими особами. «Він ніколи не сумнівався в бездоганності своїх порад і *завсіди намагався високо тримати свій престиж мудрого ментора*», – зазначає вчений⁵.

Вважають, що саме ці настанови спонукали П. Куліша до захоплення працями Ж. -Ж. Руссо, в яких він відшукував споріднені мотиви⁶.

Недаремно сам письменник споминав про цього мислителя як «найкращого приятеля» часів вигнання⁷, себто тультського заслання (1847–

¹ [Куліш П. О.] Жизнь Куліша... – С. 237–238.

² Федорук О. Сконфікована брошура Пантелеймона Куліша (спостереження над текстом і контекстом) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів-Нью-Йорк, 2000. – С. 185.

³ Куліш П. А. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. – СПб., 1879. – С. 25.

⁴ Нахлік Є. Проблема «Україна-Захід» в інтерпретації П. Куліша // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 123, 126.

⁵ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість – К., 1929. – Т. 1. – С. 73 (прим. 3).

⁶ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 94.

⁷ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... – С. 93.

1850). Відтак твори Ж.-Ж. Руссо неодноразово згадуються в його тодішньому листуванні¹.

Український мовознавець Юрій Шевельов висловлює думку, що в поведінці й світогляді П. Куліша поєднувалися ролі пророка і вчителя водночас. «Він пропонує, він застерігає, він кличе, радить, наказує, вимагає, втручається, картає, загрожує. Як ветхозавітний пророк, він один знає правду, путь спасіння й майбутнє. Але він також і вчитель, що дає своїм адресатам конкретні настанови, навіть конкретні завдання, що зробити, яку книгу прочитати і як її читати», – підкреслює вчений².

Врешті, призначення романтичного Пророка, що виступає як посередник між вищим, сакральним та буденним, профанним, органічно сполучається з роллю просвітницького Вчителя-наставника в творчій особистості П. Куліша.

Вірогідно, саме з просвітницькими компонентами мислення й пов'язана його схильність до тотального моралізаторства, що побутувала в найрізноманітніших виявах. Її споглядаємо в психологічних відчуженнях, особистих взаєминах, суспільних практиках і навіть історичних візіях та світоглядному кредо.

Не випадково низка дослідників згадують про моралізацію й ідеологізацію почуттів П. Куліша (Є. Нахлік)³, його моралістичну вдачу (В. Петров)⁴ і навіть про «моралістичну теорію національної місії», яку вбачають у романтичних пошуках «вищої правди» (В. Петров)⁵.

Отож просвітницьке Моралізаторство сполучається в письменника й історика з романтичними прагненнями віднайти духовний, у певному сенсі, майже позачасовий Абсолют чи моральну Правду як універсальне мірило вартості і щодо світу минувшини, і стосовно тодішньої сучасності.

Відзначимо, що пошукування внутрішньої, моральної Правди сполучає П. Куліша, принаймні, в інтелектуальному сенсі з іншими українськими романтиками, зокрема з М. Костомаровим. Проте площини, точніше контексти, таких пошуків суттєво різняться у цих, начебто близьких діячів, колишніх кирило-мефодіївських братчиків.

Якщо М. Костомаров, як фаховий історик, воліє обстоювати правду певного народу / нації, стану / соціальної спільноти, врешті окремої особистості, себто досить чітко локалізує межі її побутування, то пошуки

---

¹ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К., 2005. – Т. 1: 1841–1850 / Упоряд., ком. О. Федорук; підготовка текстів О. Федорук, Н. Хохлова; відп. ред. С. Захаркін. – С. 194, 199, 201, 221, 228.

² Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю. Луцького; передм. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк-Торонто, 1984. – С. 24–25.

³ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 96.

⁴ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки... – С. 238.

⁵ Там само. – С. 298.

П. Куліша не мають окреслених меж чи певних масштабів. Власне, вони скеровані у безмежжя!

Тим-то, Правда в його представленні виявляється в культурному / цивілізаційному поступі, просвітницькій / вчительській місії і навіть в осягненні якогось вищого релігійного, духовного призначення. Такий підхід П. Куліш прагнув застосувати як до конкретних випадків та явищ тодішньої сучасності, так і стосовно світу минувшини.

Натомість М. Костомаров уважав недосяжним ідеал такої, майже абсолютної Правди з перспективи дослідницьких практик на ниві історії, хоч і неодноразово апелював до волі Божого Провидіння у своїй творчості, зокрема в історичних працях. Водночас П. Куліш, попри свою поміркованість і раціоналізм, прагнув віднайти універсальне культурно-історичне й морально-етичне мірило вартості. Ця настанова є наскрізною у його творчості, зокрема в історичному письмі.

На цьому місці постає питання: чи не варто шукати витoki (принаймні, інтелектуальні!) його контраверсійних історичних візій в означеному контексті?

Адже саме таке сполучення раціонально-просвітницьких і романтичних складових у стильовому профілі П. Куліша спричинилося до його доктринерства й різноманітних спроб формалізувати як дійсність, так і минувшину.

Приміром, В. Петров влучно називає його «людиною розрахунків і формул»¹, резонером й ідеологом, «прихильником педантичної абстрактності»².

Проте П. Куліш не тільки прагне до універсального, цілісного й різнобічного осягнення дійсності, на що вказують його багатоманітні дослідницькі практики, а й намагається стилізувати та представити власні уявлення про минувшину / сучасність / майбуття у вигляді певних формул, тез та настанов.

Іншими складовими творчого феномену П. Куліша, на думку Є. Нахліка, є надзвичайна комунікативність та гетерогенність цієї особистості, яка формувалася в різних етнокультурних середовищах – українському, російському, польському та засвоювала досвід європейської, а в широкому сенсі – світової культури³. Відтак комунікативні здібності П. Куліша значною мірою нагадують успіхи молодого М. Максимовича, особливо в його московську добу (1819–1834), зокрема його блискуче входження до тамтешніх літературно-мистецьких салонів і гуртків.

Однак, контакти М. Максимовича переважно обмежувалися персональними взаєминами лише серед російської й української

---

¹ Там само. – С. 161.

² Там само. – С. 258.

³ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 59, 70.

громадськості. Натомість польські впливи, часом, розглядаються як визначальні в інтелектуальних і світоглядних трансформаціях П. Куліша, принаймні, на ниві українського історіописання.

Низка українських учених (Д. Дорошенко, М. Кордуба та ін.) стверджують, що витoki перетворень його історичних візій варто шукати саме на польських теренах. Зокрема, йдеться як про персональні впливи відомих польських діячів (М. Грабовський, Е. -Л. Руліковський, К. Свідзінський та ін.), так і про весь варшавський період життя та діяльності П. Куліша (1864–1867)¹.

Скажімо, постать М. Грабовського, якого дослідниця О. Юровська означає як «польського культурника з панславистичними ідеями, романіста з життя українсько-польської доби»², у певному розумінні, виглядає як вірець для наслідування раннім П. Кулішем.

Зазначимо, що й сам письменник, уже на схилі свого віку, тепло відгукується про М. Грабовського і підкреслює, що їхня дружба продовжувалася до смерті останнього³. «*Все вироблене польською інтелігенцією, все засвоєне нею від Європи шляхом культури зробилось моїм надбанням за посередництва Михайла Грабовського*», – так характеризує письменник роль цього діяча у своєму інтелектуальному становленні⁴.

Помітне місце П. Куліш відводить і польському бібліоману К. Свідзінському, якого називає Ultra-аристократом, зокрема підкреслює, що він збагатив його різноманітними відомостями⁵.

Однак, не меншу, а, можливо, навіть більш поважну роль, особливо, у молоді роки П. Куліша, відігравали його зв'язки з низкою відомих російських літераторів, митців, учених, критиків тощо.

Наприклад, варто наголосити на тривалих взаєминах П. Куліша та російського критика, видавця журналу «Современник» Петра Плетньова⁶. «Щаслива доля звела мене близько з *найкращою, може, людиною, яка була тоді в російськiм Вавилоні*, з близьким другом Пушкіна, Плетньовим», –

¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 106–107; Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша (Від губернського секретаря до надвального радника) // ЗНТШ. – Львів, 1930. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. 2: Праці історичні. – С. 327–377.

² Юровська О. Куліш і Грабовський [2 машинописні копії статті 1929] // ІР НБУВ, Ф. 10, Спр. 18533, арк. 10; Її ж. Куліш і Грабовський // Україна. – 1929. – № 36: (верес.). – С. 77.

³ Куліш П. Около полу столетия назад. Литературные воспоминания / Публ., упоряд. та прим. Є. Нахліка, О. Федорука // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – С. 139; Куліш П. А. Хуторская философия... – С. 85.

⁴ Куліш П. А. Хуторская философия... – С. 90.

⁵ Там же. – С. 93.

⁶ Перетц Л. Листування П. А. Куліша с П. П. Плетньовим (1843–1861 pp.) [машинопис статті російською та українською мовами з архіву журналу «Україна»] // ІР НБУВ, Ф. 10, Спр. 17926/17927, арк. 1–49.

згадував письменник на сторінках автобіографічного «Історичного оповідання»¹.

В іншій автобіографічній праці він підкреслював надзвичайну щирість і відкритість їхніх взаємин: *«Полюбив Плетньов Куліша мов сина; мало не щодня бачились»*².

Та, попри розмаїття культурних та інтелектуальних елементів у світосприйнятті П. Куліша, вони інтегрувалися навколо українського романтичного ядра, хоч, звичайно, творили самобутню стильову палітру, іноді в крайніх, екстремальних сполученнях чи контраверсіях.

Заразом надзвичайна відкритість П. Куліша до різноманітної комунікації досить дивно співіснувала з тим, що український літературознавець Михайло Могілянський влучно назвав «колючими рисами» його індивідуальності³.

Можливо, цей обрис його особистості постав як реакція на надзвичайний динамізм письменника, як в інтелектуальній сфері, так і на ниві повсякденного життя (видавнича і службова діяльність, редакторська й перекладацька практики, господарські клопоти і т.п.). Вони виявляють схильність П. Куліша до новацій, здатність швидко адсорбувати новітні суспільні й культурні взірці, залишати позаду колишні орієнтири й особисті взаємини і т.п.

В. Петров відзначав несподіване сполучення у його вдачі максималізму і радикалізму і, заразом, «чисто-хуторянської поміркованості» й розважливості⁴.

Оригінальну інтерпретацію інтелектуальних, світоглядних і психологічних екстрем П. Куліша запропонував Є. Нахлік.

На його думку, з дитячих років *«майбутній письменник виніс безмежну любов до матері й «комплекс батька», переборення якого становить істотну частину символічного змісту його творів*. Уся Кулішева доля і його психологічні контроверзи зумовлені суперечностями та внутрішньою боротьбою у його психологічному типі двох успадкованих надто різних, навіть мало сумісних між собою первнів його батьків – отчого і матиного...»⁵.

Мабуть, саме цей комплекс (чи комплекси!) спричинилися до того, що дослідник означає як «парадигму зигзагів», ідеологічних крайнощів у громадській діяльності П. Куліша⁶.

¹ Куліш П. Історичне оповідання... – С. 361.

² [Куліш П. О.] Жизнь Куліша... – С. 250.

³ Могілянський М. М. Ідеологічна постать Куліша (спроба синтетичної характеристики) [автограф б.д. та без кінця] // ІР НБУВ, Ф. 131, Спр. 208, арк.4.

⁴ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки... – С. 20.

⁵ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 15.

⁶ Там само. – С. 462.

Відзначимо, що навіть його службову практику у Варшаві (1864–1867) Є. Нахлік трактує в контексті подолання письменником комплексу «авторитарного батька» з патріархальною владністю, який програмував життєвий сценарій сина в руслі «урядницької кар'єри».

Цей алгоритм не міг бути реалізований П. Кулішем раніше, позаяк арешт у справі кирило-мефодіївців та тультське заслання перекрили йому традиційні шляхи до адміністративно-чиновницької й викладацької діяльності¹.

Схожі думки висловлювали й деякі сучасники П. Куліша. Зокрема, О. Барвінський зазначає, що листування, іноді, вказувало його «вдачу унаслідок по своїм батькови»². Та й сам письменник характеризував батька – Олександра Куліша як особу з «жорстокою вдачею»³.

Врешті, експерименти П. Куліша на ниві українського романтичного історіописання постають як складне, суперечливе мереживо, зіткане з різнорідних інтелектуальних впливів, соціо- та етнокультурних вимог, психологічних настанов і сплесків творчої експресії.

Взірцем історичного буття для нього була Київська Русь, існування якої визначається Божим Духом та ґрунтується на природному праві. Відома метафора пізнього П. Куліша про «старорущину» чи староруські часи є вельми показовою, позаяк вона містить то приховану, то очевидну опозицію до тодішньої сучасності.

Однак, у різні періоди творчої біографії П. Куліша, зокрема навіть у добу козакофільства та культурництва, києво-руській спадщині відводилася важлива роль в українській минувшині.

Приміром, у популярному історичному нарисі «Історія України од найдавніших часів» (1861) автор освітлює ці часи як добу, коли «Грецька віра» надала Руському світу «людськості», себто культурницьких рис, та зв'язала між собою різні землі⁴.

Власне, епоха Київської Русі в його представленні є культурною і духовною основою, ба навіть вихідною точкою історичного буття східного слов'янства. Водночас автор схильний до трансцендентного піднесення Провидіння Божого й людської духовності, які визначають канони існування українського народу / нації.

Зокрема, його поема «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького» розпочинається з появи українського народу з темряви небуття в сенсі пізнання Творця⁵. Дух Божий виступає в П. Куліша то у

---

¹ Там само. – С. 222.

² Барвінський О. Споми́ни з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – Нью-Йорк-Київ, 2004. – С. 110.

³ [Куліш П. О.] Життьє Куліша... – С. 235.

⁴ Куліш П. Історія України од найдавніших часів // Основа. – 1861. – № 9. – С. 93.

⁵ Його ж. Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького. – К., 1843. – С. 1.

вигляді природної основи (пантеїзм), то як вища сила / істота, котра керує людським буттям (теїзм).

На цьому місці варто підкреслити, що релігійно-духовні складові посідали неабияке місце в світосприйнятті як кирило-мефодіївських братчиків узагалі, так і в ієрархії цінностей молодого П. Куліша зокрема.

Недаремно в авторефлексіях, представлених у багатьох працях, споглядаємо згадки письменника про його щире релігійність за часів Кирило-Мефодіївського братства. Відтак він навіть називає себе «ентузіастом біблійного слова»¹.

У схожому сенсі П. Куліш характеризує й тогочасні духовні устремління кирило-мефодіївців. «Треба се знати, що *київська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена Святим Письмом*; що се була молодіж високої чистоти духовної і що апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму», – відзначає автор².

Зауважимо, що в поемі «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького» виявилися й специфічні риси стильової формації П. Куліша як романтика. Адже він не тільки сприймав історію українського народу як морально-естетичну систему, а й намагався представити її у вигляді синкретичної цілісності. Відтак у сенсі архітекτονіки зазначений твір є комбінацію оригінальних народних та стилізованих під них, авторських історичних дум!

Властиво, таке сполучення виказує два шари в репрезентації української минувшини.

Перший пласт становлять, власне, пам'ятки народного / національного духу. Натомість другий, доповнюючий шар складають авторські артефакти, що актуалізують, відтінюють та пояснюють засадні перетворення в царині історичного буття народу / нації.

Ця конструкція не тільки задає своєрідну логіку розгортання фактографічного матеріалу, а й витворює ефект неподільності, стильової синкретичності у сприйнятті читача, хоч письменник чітко розділяв народні й авторські думи.

«А щоб усяк знав, що моє, а що чув од бандурників, кладу ознаку. Ото зараз з самого початку книжки до первой думи – моє; дума перва – моя; друга – моя; опріч вірш: 9–12; дума третя моя, опріч вірш: 146–149; четверта – моя, опріч вірш 1–4, 85–112; думу шосту чув од бандурників, опріч вірш: 1–9, 75–92; сьому чув од бандурників, опріч вірш 1–39; восьму чув од бандурників, опріч вірш: 1–10; думу дев'яту чув од бандурників, опріч вірш: 11–38, 107–134 да опріч пісень про Наливайка й про Лободу; дума десята моя;

¹ Куліш П. А. Хуторская философия... – С. 87.

² Куліш П. Історичне оповідання... – С. 359.

одинадцять – моя; дванадцять чув од бандурників, опріч вірш: 121–201», – наголошує автор у спеціальній примітці¹.

У певному сенсі другий, стилізований шар в архітектоніці «України...» П. Куліша нагадує представлення української історії в низці праць М. Костомарова, зокрема репрезентацію можливого в статусі дійсного (уявні діалоги, динамічні описи воєнних дій і т.п.) на сторінках його монографії «Богдан Хмельницький».

Утім, уже в 50-х роках ХІХ ст. виявляються специфічні риси мислення П. Куліша, насамперед, нахил до крайніх оцінок і тлумачень. Причому вони побутують як у його взаєминах, так і в працях.

Приміром, його приятель, із тульських часів, лікар Іван Славницький згадував, що відгукуючись про інших письменників «він ставився (до них. – *Авт.*) швидше суб'єктивно, ніж об'єктивно і нерідко перебільшував і похвалу, і засудження, в людях він цінував, передусім моральні чесноти»².

Схожі вподобання П. Куліша простежуються і на сторінках його праць. Наприклад, історик загострює моральний, духовний чинник до максимально можливих меж у своєму тлумаченні причин війни поляків і українців у середині ХVІІ ст. «...Малоросія та Польща являють собою ледь чи не єдиний приклад війни із-за *ображеного почуття людської гідності*» (курсив П. Куліша. – *Авт.*), до якого домішалися інші кривди й образи, і вже як горючі матеріали кинуті в готове полум'я», – пише автор³.

У його розумінні ця війна подається як апогей духовного конфлікту між шляхетством поляків та антишляхетством українців. Відтак антишляхетство українців, у візії П. Куліша, виступає як важлива прикмета соціально-політичної незрілості суспільства в переддень Хмельниччини, зокрема як доказ їхньої неспроможності до самостійного державного життя.

Подібним чином видавець-укладач «Записок о Южной Руси» (СПб., 1856–1857. – Т. 1–2), які спершу планувалися в дванадцяти томах⁴, протиставляє духовний стан українського суспільства в гетьманство Б. Хмельницького та гетьманство К. Розумовського. Він вказує на «відсутність ідеї добра та справедливості у вищому класі» за часів останнього⁵ й обстоює думку про «внутрішню зіпсованість адміністративних форм, відомих нам під іменем *Гетьманщини*» (курсив П. Куліша. – *Авт.*)⁶.

¹ Його ж. Україна... – [с.ІІІ (прим. *)]

² Славницький [И. П.] Воспоминания о П. А. Кулише // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28699, арк.3.

³ Кулиш П. О причинах взаимного ожесточения Поляков и Малороссиян в ХVІІ веке (Замечания издателя) // Записки о Южной Руси: В 2 Т. / Издал П. Кулиш. – СПб., 1857. – Т. 2. – С. 325.

⁴ Петров В. Пантелеймон Кулиш у п'ятидесяти роки... – С. 536; Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму... – С. 46–47.

⁵ Кулиш П. Предисловие издателя [к Записке члена Малороссийской Коллегии, Григория Николаевича Теплова] // Записки о Южной Руси. – Т. 2. – С. 174.

⁶ Там же. – Т. 2. – С. 171.

Зазначимо, що в сенсі архітекtonіки «Записки о Южной Руси» вирізнялися істотними новаціями. Зокрема, автор-укладач подав не тільки етнографічний матеріал (думи, легенди, пісні і т.п.), а й супровідний текст. Причому останній виступає не стільки як збірка коментарів і тлумачень, скільки як контекстуальне введення до цього матеріалу, зокрема щодо його походження, обставин і умов збирання, побутування серед народних «носіїв» і т.п.

За великим рахунком, етнографічні, фольклорні джерела та авторський текст мали творити єдину стильову цілісність в очах читача!

Така архітекtonіка нав'язує певні паралелі між стилізованою поемою «Україна. Од початку України до Батька Хмельницького» та «Записками о Южной Руси», зокрема щодо сполучення первинної основи зі сконструйованим, авторським шаром, який доповнює, розширює та задає контексти її висвітлення.

Приміром, О. Пипін уважав вищеназване видання матеріалів «чудовим за самими прийомами етнографічного дослідження»¹, хоч у ньому і виявилася «однобічна любов до своєї національності»². В. Петров обстоював думку, що ця «книга мала бути етнографічною історією козащини (розбив В. Петрова. – *Авт.*)»³.

Ба більше, за спостереженням Є. Нахліка, в «Записках о Южной Руси» П. Куліш «продемонстрував власний спосіб народовивчення»⁴. Відтак низка дослідників звертають увагу на особливу роль етнографічної практики у його творчості. Зокрема, І. Теліга обстоює тезу, що «принцип етнографічної точності», порівняння зі зразками народної словесності, є визначальним мірилом в оцінках П. Куліша як критика різних творів⁵.

Зауважимо, що плани письменника й історика щодо цілої серії «Записок о Южной Руси» виявляють універсально-просвітницькі настанови та орієнтири його мислення. Адже укладач-видавець прагнув представити народне / національне життя в неподільній цілісності, себто створити своєрідну українознавчу енциклопедію⁶. На думку В. Петрова, цей проект впритул наближав письменника до планів щодо видання часопису⁷.

Загалом творча натура П. Куліша вирізняється загостреним мистецьким відчуттям як навколишнього світу, так і минувшини. Недаремно в його

¹ [Пыпин А. Н.] Рец. на изд.: Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1 // Современник. – 1857. – Т. 61, № 1/2. – С. 12.

² П-н А. [Пыпин А. Н.] Рец. на изд.: Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – СПб., 1856–1857. – Т. 1–2 // Современник. – 1857. – Т. 63, № 5. – Отд. : Критика. – С. 4.

³ Петров В. Пантелеймон Кулиш у п'ятидесяті роки... – С. 533.

⁴ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 112.

⁵ Теліга І. Куліш-критик (Принцип етнографічної точності) [машинопис статті, Київ, 1920-ті] // ІР НБУВ, Ф. 10, Спр. 18233, арк.6, 8.

⁶ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки... – С. 536.

⁷ Там само. – С. 545.

рукописах знаходять чимало чудових малюнків до описаних історичних сцен та подій¹. Відтак історія народу сприймалася дослідником як своєрідна морально-естетична система, в межах якої й складалися взаємовідносини між різними етносоціальними спільнотами.

Саме в координатах цієї системи він й намагався осягнути «причини політичної вбогості Малоросії і кожному розуму, що вагається, довести, не дисертацією, а художнім відтворенням забутої та викривленої в наших поняттях старовини моральну необхідність злиття в одну державу південноруського племені з північним»².

Цей відомий вислів П. Куліша з епілогу до «Чорної ради», яка з легкої руки Віктора Петрова вважається першим українським соціальним романом³, є показовим щодо ілюстрації його тодішніх творчих зацікавлень.

На думку Л. Окіншевича, концепція цього роману була запозичена автором із літопису Г. Граб'янки⁴. Тому вищезгаданий В. Петров назвав «Чорну раду» романом з багатьма істинами, «причому кожну істину він (П. Куліш. – Авт.) переказує й подає з холодною тверезістю історика, що хоче бути об'єктивним»⁵.

Врешті, художньо-естетична рецепція історичної минушини в творчості П. Куліша є винятково сильною та гіперболізованою, хоч даються взнаки його соціальні й культурні інтенції. Проте навіть наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. автор «Чорної ради» та «Записок о Южной Руси» ще є поміркованим апологетом козацької героїки і слави.

Скажімо, в одній зі своїх популярних праць П. Куліш відводить козацтву почесну роль захисника християнства од невірних Татар і Турків⁶. В іншій студії він подає тлумачення змісту слова «козак» як тогочасне визначення вільної людини, яка підпорядковувалася лише тій владі, котру визнавала добровільно⁷.

Чільне місце в поглядах і світосприйнятті П. Куліша посідає тема культури та цивілізації, яка є наскрізною в його «хуторянській» візії початку 1860-х років.

---

¹ Грушевський О. Історичні студії П. О. Куліша // Літературно-науковий вістник. – 1919. – Т. 75, кн. 7/9. – С. 81.

² Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к Черной раде) // Куліш П. Твори в двох томах / Упоряд. і прим. М. Л. Гончарука. – К., 1989. – Т. 2. – С. 476.

³ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки... – С. 436–448.

⁴ Окіншевич Л. Україна 1663 року та «Чорна Рада» П. Куліша // Куліш П. Твори / За ред. Ол. Дорошкевича. – Харків-Київ, 1931. – Т. 3: Чорна рада. Хроніка 1663 року. – С. 178.

⁵ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки... – С. 431.

⁶ Куліш П. Хмельницина. Історичне оповідання. – Пб., 1861. – С. 28.

⁷ Куліш П. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1862. – Т. 1, № 1. – С. 30.

Здавалося, що сам автор вагається між спокусами міської цивілізації та вкоріненим потягом до архаїчної, традиційної ідилії хуторянського буття, благами комфортабельного життя і непорядкованістю поселенського побуту, городянською й селянською філософією.

У «Листах з хутора» (1861) П. Куліш доводить цей конфлікт майже до критичної, екстремальної межі, зокрема представляє його як змагання між цивілізаторською брехнею та хуторянською правдою, панською мовою і Словом Божим, урешті-решт між міським просвітницьким розумом та прагматикою селянською обскурантизму!

Зауважимо, що автор навіть протиставляє різні образи української минушини. Зокрема, він згадує про «завісу», намальовану на сторінках «Истории русов», яка заступила від нас «старосвітщину»¹, і Т. Шевченка, котрий розірвав її та «явив високий історичний спосіб словесної живописі»².

Водночас у рядках П. Куліша повсякчас відчуваються виховні мотиви, ба навіть та чи інша просвітницька максима! Не випадково в авторській публіцистиці подибуємо цікаві означення й оцінки засадних понять позитивістської хвилі, яка на той час досягла російських теренів, зокрема ідеї поступу. «А що прогресом, городяни, величається, то ми тому прогресу ціну знаємо», – іронізує «хуторянин» П. Куліш³.

Письменник не цурався цієї теми і в історичних розвідках, зокрема в статті «Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию» (1862).

Наприклад, він розмірковував щодо умов, за яких є корисними цивілізаційні, культурницькі впливи та запозичення у взаєминах між донором і реципієнтом. Причому вирішував цю проблему на основі «моральної рівності» народів / націй⁴, себто в романтичному сенсі, хоч і з суттєвим включенням просвітницького компоненту.

Побутувала в його текстах і проблема впливу цивілізації на різні стани суспільства. «Втім, по-перше, цивілізація тільки тоді корисна для народу, коли набувається ним за його власним бажанням, а по-друге, *цивілізація одного стану за рахунок інших станів є свого роду варварством, яке веде громадянське суспільство до деморалізації*», – наголошує П. Куліш⁵.

Та, незважаючи на ці застережні міркування, автор не відкидає ідеї поступу та цивілізації. Зокрема, він іронічно відгукується про негативне ставлення низки тогочасних російських інтелектуалів до західних новацій:

---

¹ Хуторянин [Куліш П. О.] Листи с хутора: III. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний; // Основа. – 1861. – № 3. – С. 28;

² Там само. – С. 27.

³ Хуторянин [Куліш П. О.] Листи с хутора: Лист 2 // Основа. – 1861. – № 2. – С. 228.

⁴ Его же. Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию // Основа. – 1862. – № 6. – С. 12.

⁵ Его же. Падение шляхетского господства... – 1862. – Т. 1, № 1. – С. 40.

«Європейська цивілізація не є для нас чимось ненависним, як для московських слов'янофілів, котрі оголосили Захід гнилим та винайшли якийсь *руський погляд* (курсив П. Куліша. – Авт.) на науки і мистецтва»¹.

В іншій праці він висловлює надію на відновлення малоросійської народної творчості в «просвіченому, невеликому прошарку суспільства, яке близьке до народу своєю любов'ю до нього та свідомо продовжує його *духовне життя у нових формах цивілізації*»². Причому основою цього оновлення у візії П. Куліша виступає «нова життєва сила», яка мала сполучити різні часи³.

Загалом в авторському письмі споглядаємо традиційні романтичні опозиції: старе / нове, внутрішнє / зовнішнє, моральна / матеріальна (фізична, механічна) сила і т.п.

Наприклад, П. Куліш розглядає історичне дійство як сполучення моральних і матеріальних завоювань. «Будь-яка сила прагне посісти належне їй місце, рівновага ж між силами виступає загальним для всього світу законом», – пише історик⁴.

Отже, стара-нова тема цивілізації з просвітницькою, можливо, деякою мірою навіть із позитивістською підкладкою (поступ, закон) сполучається з романтичними прагненнями автора вдихнути нове буття у народний дух (внутрішню, моральну силу) та віднайти його модерного репрезентанта.

Такі міркування П. Куліша почасти виглядають як реакція на відому польську тезу про цивілізаційну роль католицизму на східних кресах. Водночас вони є відголосом на тогочасні інтелектуальні новації, передусім на позитивізм з його ідеєю культурного поступу людства, який письменник сприймав за посередництвом праць низки європейських авторів.

Приміром, на початку 1862 р. П. Куліш перекладав студії англійського історика Т. Маколея⁵.

Варто наголосити, що Є. Нахлік формулює зазначену суперечність в іншому контексті, себто не як змагання романтизму з позитивізмом, а як конфлікт руссоїстського типу (за Ж.-Ж. Руссо), себто між цивілізацією та природним станом⁶.

Проте з огляду на риси інтелектуальної подібності, почасти навіть наступності просвітницького раціоналізму та позитивізму, думка про полістильну природу поглядів П. Куліша виглядає достатньо вмотивованою.

¹ Куліш П. Простонародность в украинской словесности // Основа. – 1862. – № 1. – С. 10.

² Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 181.

³ Там же. – С. 183.

⁴ Куліш П. Полякам об украинцах (ответ на безыменное письмо) // Основа. – 1862. – № 2. – С. 72.

⁵ [Куліш П. О.] Жизнь Куліша... – С. 262.

⁶ Нахлік Є. Просвітительські ідеї в художньо-історіософській концепції П. Куліша // Радянське літературознавство. – 1989. – № 8. – С. 37.

Зрештою, культурні, цивілізаційні чинники відігравали неабияку роль у світосприйнятті письменника-публіциста і, заразом, історика-аматора впродовж 1850–1860-х років та в його пізніших інтелектуальних і світоглядних зрушеннях.

Приміром, Д. Дорошенко вважав, що культура з часом стала його своєрідним кумиром¹, а В. Петров характеризував погляди П. Куліша наприкінці 1850-х років як «культурницький радикалізм»².

Він же відзначив двоїстість його ставлення до цивілізації, яке виводив із суперечливого соціокультурного становища П. Куліша, що залежно від обставин відчував себе і городянином, себто носієм міської культури, і хutorянином, тобто репрезентантом традиційного укладу українського життя.

На думку В. Петрова, «Петербург і Україна, столиця й провінція, місто й хутір були для Куліша з того чи іншого погляду, за предмет найзначніших вагань... *І до самісінької смерти не з'ясував собі Куліш, чи то він столичний журналіст чи дрібний хutorянин*»³. Такі вагання, переміни, особливо добре виявилися у подорожніх враженнях і рефлексіях П. Куліша, зокрема під час відвідування європейських країн 1858 р.⁴

Втім, життя у хутірській глухомані того ж 1858 р. хитнуло маятник настроїв письменника в інший бік. «*Тут я відчуваю себе вповні на своєму місці: тут не потрібно мені підійматися на диби, напружувати свої здібності та, так би мовити, ставити на карту все, чим наділила мене природа. На старість я зроблюсь відлюдкуватим пасічником та скотарем. Це світла риса на обрії мого темного та сумнівного майбуття*», – із захопленням зазначав письменник у листі до П. Плетньова від 30 вересня 1858 р.⁵

Видається, що хutorянство П. Куліша було більше, ніж ідеалом його приватного буття, а одним із конкуруючих способів формації світосприйняття письменника й історика.

Ганна Шамрай слушно зауважила, що хутірські плани виглядали «ясною зіркою» серед його складних і суперечливих обставин життя навіть у 1870-ті роки⁶. Відтак 1879 р. вбілений сивиною П. Куліш так схарактеризує своє соціокультурне становище: «*Все ж таки я не зовсім хutorянин*»⁷.

Зазначимо, що він досить детально і точно відтворював власні світовідчужання, спричинені контрастністю свого соціального буття. «*Я*

¹ Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. – Київ-Лейпциг, [1923]. – С. 63.

² Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... – С. 289.

³ Там само. – С. 55.

⁴ Там само. – С. 376–377.

⁵ Перетц Л. Листування П. А. Куліша с П. П. Плетньовим... – Арк. 20.

⁶ Шамрай Г. Хutorні плани Куліша в 1870-х роках [машинопис статті, 1928–29] // ІР НБУВ, Ф. 10, Спр. 18401, арк.12.

⁷ Куліш П. А. Хutorская философия... – С. 4.

переношусь з крайнощі у крайність, і поселяюся після столиці в хуторі. – відзначає письменник. – Хутірське життя після столичного – найкраще, але в ньому є одна біда: адже людина, яка набралася вищих ідей – іноді, як реп'ях, – залишається на поталу свого безсилля, як звичайно буває безсилою одинока особистість, розлучена з тими, кого вона представляє собою»¹.

В. Петров уважав, що хуторянське світосприйняття П. Куліша доцільно розглядати як своєрідне романтичне осягнення теми втечі від цивілізації, пустелі, відмовлення від бажань і природи². Відтак філософські орієнтири стоїцизму просвітника і zarazом преромантика Г. Сковороди, попри певні критичні настанови щодо деяких площин його творчості, вочевидь, видавалися П. Кулішу своєрідним дороговказом у світоглядних пошуках³. Проте, на відміну від Г. Сковороди, П. Куліш реалізовував філософсько-містичний ідеал усамітнення не в аскетично-платонічному, а в іншому культурному та соціальному варіанті⁴.

Тим-то хуторянство П. Куліша, вважає В. Петров, є своєрідною рецепцією руссоїзму, зумовленою як його суперечливим соціальним і культурним становищем, так і загальним характером українського громадського життя 1850-х років⁵. Більше того, він навіть тлумачить «хуторянсько-народницьку концепцію» письменника в контексті аграрного соціалізму⁶.

Інакше інтерпретував хутірську філософію П. Куліша відомий український письменник-неокласик Микола Зеров. На його думку, хутір для «Куліша не так його економічна база, як далекий від людської метушні кабінет»⁷.

Властиво, хуторянська тема привносила і своєрідні ракурси щодо висвітлення ролі масового, колективного героя на авансцені історії, які спостерігаємо в текстах П. Куліша.

Насамперед, це виявляється у самотньому практицизмі його стилю мислення, яке автор прагне поширити і на побутування народу / нації, як головного суб'єкта на підмостках української історії, в представленні романтичного історіописання.

Скажімо, письменник подає цікаві міркування у розвідці про завдання й призначення української критики. «Народ нічого не створює без практичного, життєвого сенсу. – пише П. Куліш. – Народ, у поетичних

---

¹ Там же. – С. 9.

² Петров В. Вступні уваги // Петров В. Романи Куліша. – К., 1930. – С. 6.

³ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 2. – С. 26.

⁴ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... – С. 40–41.

⁵ Там само. – С. 42–43.

⁶ Там само. – С. 375.

⁷ Могилянський М. М. Ідеологічна постать Куліша... – Арк.21.

творах, свідомо й інстинктивно шукає задоволення своїх нагальних моральних потреб»¹.

В листі до Михайла Юзефовича від 19 січня 1857 р. П. Куліш досить цікаво коментує психологічні риси українського народу, зокрема його схильність терпляче зносити московський гніт та визиски. «Докоряє нам Шевченко «овечою натурою», отже, як поглянеш на всю історію, то *єсть* у того сонму народного якийсь вищий розум, і не дармо сказано: «терпи, козак, – отаманом будеш»»².

Наведені зауваги є досить промовистими, позаяк демонструють особливості його романтичного світосприйняття. Якщо М. Костомаров апелює, переважно, до емоційних почувань, переживань, урешті до самої розбурханості чи навіть ошаленілої стихії народної маси, то П. Куліш прагне відшукати її життєвий, усталений, майже прагматичний сенс буття. Відтак він хоче віднайти колективний розум та логіку не тільки у потребах, а і в діях та звершеннях народу / нації і навіть намагається пояснити стан соціальної апатії спираючись на міркування доцільності!

Варто наголосити, що «хуторянські» мотиви тою чи іншою мірою проступають і в історичних обсерваціях П. Куліша, який досить рельєфно сприймав соціо- та етнокультурне тло минувшини.

Ця авторська риса виразно виявляється в його статтях, опублікованих в «Основі» (1861–1862) та інших працях, зокрема в «Борьбе шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра» (1863–1864) та «Падении шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии» (1862–1863).

Саме розмаїтий склад населення бувшої Руської землі (вільний козацький, підневільний мужицький та привілейований шляхетський стани) розглядається автором як вихідна точка майбутніх потрясінь³.

Зауважимо, що П. Куліш досить специфічно сприймав і романтичну контраверсію про шляхетство поляків / антишляхетство українців. У його рецепції ці засадні моральні виміри чи навіть риси народного / національного духу розглядаються і тлумачаться в соціокультурному контексті як вияв «панського необмеженого панування» й «козацької дикої свободи»⁴.

З такої перспективи «козацьке варварство» видавалося культурнику П. Кулішу не виявом «героїчних» чи «молодецьких» віків народу, як його трактував, приміром, М. Костомаров, а як реакція на шляхетську, панську сваволлю.

¹ Куліш П. Характер и задача украинской критики // Основа. – 1861. – № 2. – С. 160.

² Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 93.

³ Куліш П. Падение шляхетского господства... – Т. 1, № 1. – С. 32–33.

⁴ Его же. Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра. Глава V: (1637-й год) // Библиотека для чтения. – 1863. – № 9. – С. 25.

«Козацьке варварство, про яке з шляхетським обуренням оповідають пани в своїх писаннях, було нав'язано іншим варварством, освяченим сеймовими постановами та єзуїтсько-релігійними поняттями. Якщо пани мали право плекати шляхетсько-католицьку державу за рахунок благоденства мільйонів та за рахунок свободи сповідання іновірців, то й козаки мали право постійно підривати цю державу», – зазначає П. Куліш¹.

На цьому місці варто підкреслити, що, попри романтичну ідеалізацію козацтва, він досить критично і скептично оцінював його історичну природу. *«Республіка козацько-українська, це незаконнонароджене чадо республіки шляхетсько-польської, що зберегло риси свого походження», – наголошує автор².* Вочевидь, такий скепсис спирався на просвітницько-раціональні компоненти мислення, які відігравали важливу роль у світосприйнятті П. Куліша

Заразом у його працях побутують і критичні, почасти навіть негативні оцінки козацтва та його історичної ролі. *«Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим будяком серед нашого дикого степу», – підкреслює П. Куліш³.*

Ба більше, в «Історії України од найдавніших часів» (1861) автор порушив досить дражливу й специфічну проблему про межі представлення української минувшини, яка в романтичному історіописанні вирішувалася, зазвичай однобічно і вибірково – апологія козацької слави та героїки.

За висловом Д. Багалія, *«тут він (П. Куліш. – Авт.) є новатор, реформатор, бо каже, що в неї (історію. – Авт.) входило все те, що росло, цвіло й умирало, а не сама тільки козаччина, і влучно виступає проти тодішнього висовування на попереднє місце козаччини»⁴.*

Отож у сприйнятті П. Куліша як історика *«козаки були учнями жовніврів і не поступалися своїм взірцям ані в жорстокості, ані в хижацтві, особливо, коли їхні вчинки виправдовувалися помстою ворогам української республіки, угодникам її гнобителів та своїм особистим ворогам»⁵.*

Такі констатації свідчили, що П. Куліш значною мірою позбувся романтичного пієтету щодо козацтва саме на зламі 1850–60-х років. Більше того, ці рефлексії впритул наближали автора до думок про дегероїзацію козацтва та його призначення / місію в українській минувшині і навіть щодо демістифікації всієї національної історії!

¹ Его же. Падение шляхетского господства... – 1862. – Т. 1, № 1. – С. 47–48.

² Его же. Борьба шляхты с козаками... – 1863. – № 9. – С. 1.

³ Куліш П. Історія України... – С. 81.

⁴ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. – Харків, 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С. 228.

⁵ Куліш П. Падение шляхетского господства... – 1863. – Т. 3, № 1. – С. 3.

Наприклад, у листі до Олександра Кониського від 23 лютого 1863 р. П. Куліш подає досить цікавий коментар щодо історичних студій: «А найбільш дивно мені бачити людей, що працюють над рідною або над московською старовиною, не тямлячи ні польської мови, ні польської історії. *Тажеж наша історія тільки епізод польської і даремне ми з нею носимось, мов той дурень з торбою!*»¹.

Проте на той час, колишній кирило-мефодіївський братчик ще не був готовий до радикального повороту й тотальної переоцінки всієї української минувшини. Відтак у його історичному письмі простежуємо традиційні романтичні розумування про козацьку волю та братство², духовний вплив старшини на протонародну масу³, моральне виправдання грубої й фізичної сили «козацтва»⁴ і т.п. Заразом автор усвідомлював суттєву різницю між мотивами провідників повстань (К. Косинського, С. Наливайка та ін.) та звичайними козаками⁵.

Показну рису авторського мислення споглядаємо в його спробах соціокультурної локалізації історичного простору в ту чи іншу добу.

Приміром, П. Куліш уважав, що визнання шляхтичами, за часів польського короля Сигізмунда II, «всіх вільних ратаїв від Любліна до Овруча», не тільки істотно збільшило кількість захисників Корони, а у майбутньому поклало крайню межу поширенню Хмельниччини. Властиво, від тієї межі на Волині, на думку історика, починається Україна⁶.

Варто наголосити, що соціокультурне ототожнення Русі, Руської землі з територією, на якій панує вічеве право, зустрічаємо і в його публікації 1866 р.⁷

У соціокультурному плані автор часто трактує і відомі історичні діяння. Наприклад, добу І. Виговського чи «Виговщину» він розглядає як спробу «поставити на ноги старосвітську Україну»⁸ та створити «козацьку шляхетську націю»⁹.

Виглядає, що соціокультурний вимір відігравав неабияку, можливо, навіть провідну роль у формації поглядів і світосприйняття П. Куліша. Приміром, навіть його авторефлексія щодо потрактування знайомства та взаємин з Т. Шевченком подається в соціокультурному сенсі!

¹ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю. Луцького; передм. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк-Торонто, 1984. – С. 179.

² Куліш П. Падение шляхетского господства... – 1862. – Т. 1, № 1. – С. 35.

³ Там же. – 1862. – Т. 1, № 3. – С. 138.

⁴ Там же. – 1862. – Т. 2, № 5. – С. 223.

⁵ Там же. – 1862. – Т. 1, № 2. – С. 50–51.

⁶ Там же. – 1862. – Т. 1, № 2. – С. 66–67.

⁷ [Куліш П. А.] Древняя Русь в Царстве Польском / Публ. і ком. Є. Нахліка // Молода нація: Альманах. – 2004. – № 1. – С. 50.

⁸ Куліш П. Виговщина // Основа. – 1861. – № 11/12. – С. 10.

⁹ Там само. – С. 6.

«Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком – кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козацчини... Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалося і томилося у підданстві в козацького ворога ляха; другий дорозумувавсь української бубальщини від такого коліна, що спредку-віку не знало панщини, що стояло колись на узграниччі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, обороняючи Полуденну Русь, Литву і Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину», – пише письменник¹.

Окрім того, П. Куліш виявляє неабияке зацікавлення побутуванням різних соціальних верств. Відтак в авторському представленні світ минувшини постає як досить складний, гетерогенний та розмаїтий у соціокультурному сенсі, а не як поляризований, розламаний на кілька половин, що властиво адептам романтичного історіописання.

Зокрема, у рукописі популярної праці «Коротенька історія нашого народу Українського, як він проявивсь проміж іншими народами, що з ним діялось із давніх давен і як він пробув на світі аж до нашого часу», написаному, правдоподібно на початку 1860-х років, автор порушує питання про очікування різних соціальних верств за доби Хмельниччини, зокрема православного духовенства, міщан².

Загалом в історичному письмі П. Куліша на початку 1860-х років споглядаємо кілька відмінностей щодо загальних стильових канонів українських романтиків: 1) прагнення виявити прагматичний, раціональний струмінь, життєвий сенс у побутуванні колективного, масового героя; 2) відкрите співставлення різних станів із української минувшини, що вело до критичної, іноді навіть скептичної рецепції козацтва як соціальної спільноти й історичного явища; 3) спроби переглянути романтичні уявлення про змістовну й просторово-хронологічну локалізацію, власне, українського минулого, зокрема розширити його за рахунок побутування різних соціальних верств та інших народів; 4) пошуки соціокультурних, цивілізаційних вимірів людської історії, що виявилися у спробах віднайти рівновагу між архаїчними ідеалами старосвітського життя й культурницькими вимогами поступу цивілізації.

Врешті, світосприйняття і погляди П. Куліша в 50-х – на початку 60-х років XIX ст. були дещо своєрідними, але все ж таки більш-менш вкладалися у межі тогочасної народницько-романтичної парадигми, хоч і з великими вкрапленнями просвітницько-раціональних складових (тотальна моралізація

---

¹ [Куліш П. О.] Жизнь Куліша... – С. 249.

² Куліш П. Коротенька історія нашого народу Українського, як він проявивсь проміж іншими народами, що з ним діялось із давніх давен і як він пробув на світі аж до нашого часу. Зложив П. Куліш [автограф чернетки поч. 1860-х]. // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28476, арк. 19.

й резонерство, формалізація дійсності та минувшини, преромантичні дихотомії: цивілізація / природний стан, культура / варварство і т.п.).

Недаремно цей історик та письменник досить точно сформулював лейтмотив тогочасних творчих пошуків, які панували серед петербурзьких українців на початку 1860-х років: *«Головна наша мета – пізнати самих себе, познайомитися один із одним, навчитися всього позитивного, всього життєвого один в одного, ствердитися в основних поняттях про народ та його потреби»*¹.

На перший погляд, тодішні рефлексії автора, здавалося, репрезентують певну спрямованість інтелектуальних перетворень на ниві сприйняття й представлення української історії, зокрема позитивістські та просвітницькі включення, які вповні виявилися в ревізійністському повороті П. Куліша 1870-х років.

Утім, їх складно назвати такими, що незаперечно спричинилися до кардинальних стильових метаморфоз. Адже протягом 1860-х років П. Куліш засвоював, акумулював та переосмислював різноманітний культурний, інтелектуальний і соціальний досвід з обсягу різноманітних практик – чиновницької, громадської, літературної, перекладацької, редакторської, популяризаторської, господарської та інших, що для історика-аматора мали неабияке значення!

Отож питання про інтелектуальні та світоглядні джерела, мотиваційне підґрунтя ревізії поглядів П. Куліша, що сталася в 1870-х роках, і досі залишаються актуальними, позаяк продукують чимало припущень, аналогій та інтерпретацій.

Ревізійністський поворот 1870–80-х років.

Позитивізм у пізньоромантичній реценції П. Куліша

1860–80-ті роки в біографії культурника П. Куліша виглядають як доба складних інтелектуальних, світоглядних та життєвих викликів і випробувань своїх сил на ниві багатоманітних соціальних практик, зокрема у досить незвичних ролях: чиновника-русифікатора на імперській службі у Царстві Польському, провідника національно-культурницького руху на Галичині, поборника українсько-польського порозуміння, перекладача й популяризатора Святого Письма тощо.

«Куди його доля кидала, він брався за таку працю, яка була йому спідручна», – так схарактеризував ці повороти своєї долі письменник в одному з автобіографічних творів².

Зростаючий динамізм соціального і політичного життя у добу модернізації Росії й Австро-Угорщини, нові явища на теренах українського

---

¹ Куліш П. Полякам об украинцах (ответ на безыменное письмо) // Основа. – 1862. – № 2. – С. 70.

² [Куліш П. О.] Жизнь Куліша... – С. 240.

національно-визвольного руху, інтелектуальні й культурні новації, які проникали в соціокультурні середовища імперії Романових та Габсбургів спонукали тодішніх інтелектуалів до переосмислення колишніх ідеологічних віх і світоглядних орієнтирів.

Уважають, що 1868 р. П. Куліш остаточно усвідомив потенційні можливості українського національного руху на теренах Галичини, зокрема його майбутні перспективи¹. Заразом руйнівні і криваві революційні рухи, війни, повстання, терористичні акти 1870–1880-х років викликали в українських романтиків, зорієнтованих на досягнення морально-етичних і мистецько-естетичних вимірів народного буття, неприйняття, ба навіть відразу чи заперечення.

Згадаємо, приміром, сатиричну повість М. Костомарова «Скотской бунт. Письмо Малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю», написану, імовірно, протягом 1879–1880 рр. Цю повість навіть називають політичною² та розглядають як предтечу відомого твору «Скотоферма» англійського письменника Джорджа Орвелла³.

У негативному сенсі щодо революційного досвіду висловлювався й П. Куліш, хоч і трактував його досить своєрідно. *«Ні в яку іншу революцію я не вірую, та й будь-яка інша революція у такому величезному пустиці, як наша Імперія, і немислима. Ні Англія, взірець революційної терплячості, ні Франція, зразок палких переворотів, не є нам прикладом. У цих тісно консолідованих націй покращення відбувалося знизу вверху; у нас воно поки що можливо тільки у зворотному русі»*, – підкреслював він у листі до В. Шенрока від 14 жовтня 1889 р.⁴

Водночас варто взяти до уваги й інтелектуальні канони позитивістської хвилі, яка домінувала в науковій та суспільній думці 1860–1870-х на теренах імперії Романових, зокрема орієнтацію багатьох істориків на відомі культурні взірці.

Видається, що ці соціокультурні імпульси й інтелектуальні новації справили помітний вплив і на загострену, гіперболічну, схильну до крайнощів рецепцію П. Куліша, зокрема стали каталізаторами його ревізіоністського повороту 1870-х років.

На російську громадськість докорінна переоцінка колишніх козакофільських поглядів П. Куліша, представлена в його «Истории

¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 256.

² Багрій О. В. Політична повість М. І. Костомарова // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – кн. 13/14. – С. 147–151

³ Третьяков В. Джордж Оруэлл или Николай Костомаров? // http://www.orwell.ru/a_life/tretjakov/russian/r_gonk

⁴ Чубський П. П. [Могилянський М.] Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882–1891): За архівними матеріалами // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – кн. 13/14. – С. 163–164.

восоединения Руси», справила неабияке враження. Вона вважалася незвичайною, принаймні, за оцінками сучасників (М. Коялович, О. Пипін)¹.

Публікація інших праць П. Куліша та його інтелектуальні й світоглядні пошуки, загалом викликали меншу цікавість, хоч і спричинили низку інвектив з боку відомих російських учених. Зокрема, М. Коялович, після появи «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Львів, 1882), висловив думку, що такі трансформації поглядів автора свідчать про його божевілья².

Зрештою, 1884 р. під час зустрічі з письменником М. Лободовським П. Куліш зауважив, що його вважають «ренегатом, зрадником, ледве не політичним злочинцем»³.

Вельми гостро і болісно на ці метаморфози П. Куліша відреагували українські діячі, особливо, його недавні соратники та прихильники, зокрема М. Костомаров⁴.

М. Драгоманов дещо категорично зауважив, що «на наших очах вмер, на ногах стоючи, чоловік не послідній», який мусив стати вченим-славістом⁵. О. Єфименко вважала, що П. Куліш «надто нехтує деревами, шукаючи образ того фантастичного лісу, який створює йому упереджено налаштована фантазія»⁶. На думку В. Антоновича, з «його «Истории восоединения Руси» складно зрозуміти, що автор помишляє і що він хоч довести»⁷.

---

¹ Пипин А. Н. История русской этнографии... – Т. 3. – С. 189–190; Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – СПб., 1901. – С. 423; Его же. Поразительная изменчивость убеждений писателя [П. Куліш] // Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. – 1882, 1 мая. – № 18. – С. 6–7.

² Коялович М. Прежние взгляды г. Кулиша на Россию и Польшу, на православие, унию и латинство // Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. – 1882, 5 июня. – № 23. – С. 6.

³ Лободовский М. Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш // Киевская старина. – 1897. – № 4. – С. 165.

⁴ Костомаров Н. О козаках. По поводу статьи Кулиша... – 1878. – Т. 21, № 3. – С. 385–402; Его же. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. – № 2. – С. 221–234; та ін.

⁵ Драгоманов М. Україна і центри (Замість фельетона і бібліографії) // Громада. Українська збірка / Впорядкована М. Драгомановим. – Женева: Печатня «Громади», 1878. – № 2: Звістки про Україну 1876–1877. – С. 537.

⁶ Єфименко А. Литературные силы провинции. В. Б. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 Т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1997. – Т. 1. – С. 18

⁷ Антонович В. Б. История Юго-Западной Руси. Лекции проф. Киевского императорского университета В. Б. Антоновича / Издал студент Историко-филологического факультета Г. Линник (Киев, 1879 года, мая 1-го дня) // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 8093, арк.248зв.

Поява першого та другого томів «Истории воссоединения Руси» викликала й гостру полеміку в київській пресі 1875 р.¹ Не бракує й академічних та неакадемічних інтерпретацій цих перетворень.

Попервах означені зрушення досить часто пояснювали егоцентричною вдачею П. Куліша та його схильністю до масштабних й екстремальних творчих експериментів, зокрема неспроможністю віднайти оптимальну творчу синтезу (С. Єфремов)².

Зазначимо, що О. Гермайзе порівнював постать П. Куліша з польським козакофілом Міхалом Чайковський, оскільки вважав, що «вони однакові в фантастичності своїх уявлень, в різких екстремностях поглядів і своєї громадської діяльності, і схожі вони своєю трагічною самотністю, своєю ізольованістю від ширших кол суспільства, особливо наприкінці життя»³. Водночас він уважав, що *«антипод Костомарова – Куліш зробив власне інтересну дуже спробу, внести дозу скептицизму до отой народницької ідеалізації українського минулого, розвінчати визнаних кумирів, але Кулішева спроба, окрім великої плутанини, нічого позитивного не дала, та й сам він заплутався і в своїх власних поглядах і у тих поглядах, що він їх запозичив у польської шляхетської історіографії»*⁴.

Крім того, світоглядну трансформацію П. Куліша пояснювали й певними рисами його вдачі.

Приміром, Г. Житецький наголошував, що «безмежна самовпевненість та безмірне самолюбство напрямляло його (П. Куліша. – Авт.) до широких просторів світу»⁵.

Аналогічну думку висловив і М. Костомаров, давній товариш П. Куліша з часів кирило-мефодіївських братчиків. Зокрема, він наголосив у листі до Феофана Лебединцева від 18 квітня 1882 р., що П. Куліш – *«людина з нестримним самолюбством; йому хочеться бути чим-то незвичайним, бути силою, духовною міццю, і його розбирає досада, що ні у своїх малорусів, ані у москалів (великорусів) він не отримував за собою такої влади, якої йому хочеться»*⁶.

---

¹ Ива-нко П. [Ивашенко П. С.] Шевченко, Максимович и Костомаров пред историческим (?) судом Кулиша // Киевлянин. – 1875, 8-го марта. – № 29. – С. 1–3; «Киевлянин» за Шевченка // Киевский телеграф. – 1875, 14-го марта. – № 32. – С. 2.

² Єфремов С. Без синтезу. До життєвої драми Куліша // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1924. – кн. 4. – С. 75.

³ Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – № 5. – С. 19.

⁴ Його ж. Ювілей української науки. – С. 94.

⁵ Житецький І. Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–70 рр.) // Україна. – 1927. – кн. 1/2. – С. 40.

⁶ Данилов В. Матеріали для біографії Н. И. Костомарова: I. Письма Н. И. Костомарова к М. А. Максимовичу; II. Н. И. Костомаров и «Киевская Старина» // Україна. – 1907. – Т. 4, кн. 2/3. – С. 254.

Інколи домінуючим чинником, який спричинив кардинальну перемену історичних поглядів П. Куліша, визнають надзвичайно загострений і доведений до крайнощів сакральний символізм та романтичний естетизм (В. Шенрок)¹.

Водночас прагнуть віднайти й соціокультурне підґрунтя світоглядного перевороту П. Куліша.

Зокрема, М. Грушевський тримався думки, що вирішальну роль у цих інтелектуальних зрушеннях відіграла його соціальна належність до «городових кармазинників», хутірного міщанства, якому він віддавав свої симпатії та розглядав як творчий чинник в українській історії². Адже про цю соціальну верству П. Куліш відгукувався надзвичайно прихильно. Він визнавав її представників «природними хранителями давніх святилиць», які плекали матеріальні й моральні зацікавлення в «релігійно-торгових корпораціях»³. У цьому ж дусі висловлювався і М. Драгоманов, який відзначав цінний внесок П. Куліша у висвітлення соціальної ролі міщанства на ниві відродження південно-західної Русі XVI–XVII ст.⁴

Вважають, що саме з «середньою верствою» пов'язаний і соціальний ідеал цього українського письменника й історика (Є. Нахлік)⁵.

Інтелектуальне переродження П. Куліша розглядають і в консервативно-релігійному плані, зокрема трактують його в постромантичному сенсі. Причому визначальним чинником у його консервативній еволюції, вбачають сприйняття ним позитивістської філософії зі збереженням неоплатонізму як світоглядного орієнтиру (М. Скринник)⁶.

Зазвичай переломну роль у творчому спадку П. Куліша відводять тритомній «Истории воссоединения Руси» (СПб., 1874. – Т. 1–2; М., 1877. – Т. 3), яка ознаменувала докорінну метаморфозу його поглядів.

Ця студія високо цінувалася М. Грушевським, який наголошував, що, попри своєрідні інтелектуальні вподобання її автора, це – «все-таки твір дуже талановитий, і дуже цінний навіть з науково-історичного (курсив М. Грушевського. – Авт.), дослідницького становища»⁷. В «Історії України-Руси» М. Грушевський підкреслив, що «История воссоединения Руси»

¹ Шенрок В. П. А. Кулиш... – С. 247.

² Грушевський М. В тридцять роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – 1927. – кн. 1/2. – С. 10.

³ Кулиш П. А. История воссоединения Руси: В 3 Т. – М., 1877. – Т. 3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. – С. 146–147.

⁴ [Драгоманов М. П.] Малорусское литературное движение // Киевский телеграф. – 1875, 7-го февр. – № 17. – С. 2.

⁵ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 2. – С. 52.

⁶ Скринник М. Пантелеймон Куліш як речник консервативної духовної традиції в Україні // Сучасність. – 2001. – № 5. – С. 89–90.

⁷ Грушевський М. В тридцять роковини Куліша... – С. 30.

залишалася «надовго найвизначнішою працею по історії початків козаччини»¹.

Схоже оцінював «Историю воссоединения Руси» й Д. Багалій. «Ця праця була задумана широко, і якщо б вона була завершена, і з неї були б вилучені декілька надто різких та суб'єктивних висновків, то вона мала посісти дуже видатне місце»².

Вважають, що витoki авторських задумів з обсягу цього проекту сягають, щонайменше, початку 1867 р. Зокрема, в листі від 1 лютого того ж року до М. Костомарова П. Куліш повідомив про свій намір написати книжку з історії виникнення та поширення козацтва до часів Б. Хмельницького³.

Крім того, кілька праць П. Куліша з історії козацтва побачили світ ще на початку 1860-х років.

«Відтоді ця історична монографія стає своєрідною ідеєю фікс Куліша протягом решти життя: він оддається їй у 1874–1878 рр., повертається до неї час від часу у 80-х і першій половині 90-х, вважаючи її за одну з найважливіших праць своєї багатогранної літературної та наукової діяльності», – відзначає Є. Нахлік⁴. Так чи інакше, цей проект П. Куліша варто розглядати як найбільшу та найголовнішу історичну студію в його інтелектуальній спадщині.

Вочевидь, інтелектуальною предтечею чи прототипом «Истории воссоединения Руси», за виразом М. Грушевського⁵, була стаття «Первий період козацтва од его початку до ворогування з ляхами», надрукована у львівській «Правді» 1868 р.

Ця розвідка П. Куліша вже тоді вигідно вирізнялася, порівняно з іншими працями, відтворенням ранньої історії козацтва на широкому соціальному та культурному тлі.

Приміром, М. Драгоманов уважав зазначену працю однією з найкращих студій із української історії⁶. Більше того, за спостереженням Д. Багалія, в «Первому періоді...» П. Куліш дійшов до «негативного погляду на наслідки козацької боротьби», що призвела до занепаду Польської Корони⁷, себто безпосередньо наблизився до ревізії романтичного козакофільства. У переробленому вигляді цей текст увійшов до першого тому «Истории воссоединения Руси»⁸.

¹ Його ж. Історія України-Руси: У 11 Т., 12 кн. – К., 1995. – Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. – С. 567

² Багалей Д. И. Русская историография. – Харьков, 1911. – С. 448.

³ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 242.

⁴ Там само. – С. 343.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 566.

⁶ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – Коломия, 1894. – С. 127.

⁷ Багалій Д. Історіографічний вступ... // Багалій Д. Вибрані праці... – Т. 2. – С. 228.

⁸ Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 Т. – СПб.,

У «Первому періоді...» споглядаємо подальшу трансформацію зацікавлень П. Куліша, зокрема його звернення до соціокультурних вимірів світу минувшини та соціальної поверхні історичного руху. Ця тенденція з'явилася в його працях на межі 1850–1860-х років.

На думку В. Шенрока, «История воссоединения Руси» була запланована як великий дев'ятитомний проект, який так і не був завершений¹. Та й сам П. Куліш у листі до Михайла Павлика від 15 грудня 1892 р. повідомляв, що йому *«хотілось би напечатати дев'ять томів, на шану дев'ятох сестер-гречанок², що ласкаві до нас, іще поки що темної темноти»³*.

Проте, ймовірно, авторські задуми визрівали поступово. Зокрема, в листі П. Куліша до О. Барвінського від 24 серпня 1874 р. йдеться про друкування двотомника під назвою «История украинского козачества до Богдана Хмельницкого», хоч автор висловлює намір написати й загальну «Історію України і Галичини»⁴.

Проте вже в листі від 3 березня 1876 р. до тієї ж особи П. Куліш згадує про 3 та 4 томи цієї праці, хоч і визнає, що останній том він ще навіть не почав писати⁵.

Втім, з часом у первісні плани П. Куліша були внесені істотні корективи. ««Историю воссоединения Руси» не веду я далій, а перероблюю, скільки моєї моги серед хуторного безлюддя; ба й самий перероб я тільки програмую собі мовчки. *Програму перероб неповну ще скомпонував я під назвою «Отпадение Малороссии от Польши»...*», – зазначав письменник у листі до О. Барвінського від 28 липня 1889 р.⁶

Останню працю він спершу розглядав як *«вироблений фундаментально конспект до писання IV-го і дальшого томів Истории воссоединения Руси»*, про що згадував у листі до Івана Пулюя 3 серпня 1878 р.⁷

Мабуть, у процесі роботи студія «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» істотно розширилася. Відтак автор вирішив видати її як самостійну працю, але на перспективу продовжував розглядати як частину свого багатотомного проекту.

Заразом давалися взнаки й громадські зацікавлення П. Куліша. Зокрема, висловлюють думку (В. Шенрок), що він хотів виданням зазначеної роботи перешкодити відкриттю пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві, яке відбулося

1914. – Т. 1. – С. 28; Похила Л. Історична праця П. Куліша «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами» // Молода нація: Альманах. – 2004. – № 1. – С. 91–92.

¹ Шенрок В. П. А. Кулиш... – С. 195, 231, 244 (прим. 1).

² У давньогрецькій міфології дев'ять дочок Зевса та Мнемозини – музи, богині поезії, мистецтв і наук

³ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 278.

⁴ Барвінський О. Спомини з мого життя... – С. 173.

⁵ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 221.

⁶ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 208.

⁷ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 228.

1888 р.¹ Адже в «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» автор називає цього гетьмана «українсько-польським Батисем»².

Зауважимо, що студія «Отпадения Малороссии от Польши (1340–1654)» (М., 1888–1889. Т. 1–3) була важливою інтелектуальною і світоглядною віхою в творчості П. Куліша. Причому її автор значною мірою переорієнтовується на польську аудиторію.

Наприклад, досить прихильно історик відгукується про культурницьку і господарську роль польської аристократії в колонізації українських обширів³.

Одразу після публікації цієї тритомної студії П. Куліша з'явилися негативні оцінки та закиди Товариству історії та старожитностей російських, яке видало книжку в своїх «Чтениях» (М. Коялович та ін.)⁴.

Та найбільше російських критиків непокоїли не стільки антикозацькі інвективи автора, зокрема щодо Б. Хмельницького, скільки полонофільські мотиви та настрої, які простежувалися в зазначеній монографії. Зокрема, член Товариства, російський історик Г. Карпов був змушений виступити зі спеціальними поясненнями стосовно публікації вищезгаданої праці П. Куліша, хоч і скритикував його погляди щодо постаті Великого гетьмана⁵.

П. Куліш навіть почав писати українську версію цієї студії – «Повість про Українську землю, як вона вибилась із-під Польщі і прийшла під Московську державу (1340–1654)», але згодом облишив цей задум⁶. Загалом, на думку сучасних дослідників, «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» виглядає значно слабше в історіософському сенсі, порівняно з опублікованою версією «Истории воссоединения Руси»⁷.

Врешті, навіть після видання «Отпадения Малороссии от Польши (1340–1654)» П. Куліш трактував цю працю як «програму майбутньої своєї роботи»⁸, себто оновленої версії «Истории воссоединения Руси».

На «чотири томи «Исторії воссоединения Руси» і на три томи «Отпадения Малороссии от Польши» дивлюсь я з упованнем, що вирвусь таки в Варшаву,

---

¹ Шенрок В. П. А. Кулиш... – С. 212.

² Кулиш П. А. Хуторская философия... – С. 77.

³ Его же. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): В 3 т. – М., 1888. – Т. 1. – С. 40–42.

⁴ Карпов Г. Объяснение на сочинение П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши» // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1888. – кн. 4. – С. I–II; Тодийчук О. В. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989. – С. 110–111.

⁵ Карпов Г. В защиту Богдана Хмельницкого. Историко-критическое объяснение по поводу сочинения П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши» // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1889. – кн. 1. – С. 1–104.

⁶ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 391.

⁷ Федорук О. Сконфісована брошура... – С. 200.

⁸ Куліш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.] – Т. 1 // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28460, арк. VIII.

Петербург і Москву (а може й за границю) та й вироблю з цього накиду твориво скрізь повне і в повняві своїй гармонійне», – зазначав він у листі до М. Павлика від 28 листопада 1892 р.¹

Однак, не так сталося, як гадалося. Невпорядковане хугірське життя й господарські клопоти, новий-старий просвітницький проект з перекладу Біблії українською мовою, на якому повною мірою сконцентрувалися інтелектуальні й фізичні потуги письменника з 1893 р., кінець-кінцем, відсунули його наміри з кардинальної переробки другої, розширеної версії «Истории воссоединения Руси» на невизначений термін. Відтак вона залишилася і дійшла до нашого часу у вигляді «накиду» – авторського списку, в якому лише намічене первісне групування матеріалу.

Цей список до другого, доповненого, переробленого та неопублікованого видання «Истории воссоединения Руси» складається з семи томів². Причому останні томи складені, головним чином, із матеріалів іншої опублікованої студії «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)»³.

У процесі написання і підготовки «Истории воссоединения Руси» П. Куліш вносив і певні корективи до загальної конструкції багатотомника. Зокрема, у другому томі він повідомив про намір включити до багатотомника зібрання джерел – «Материалы для истории Воссоединения Руси» (вийшов тільки один том у 1877 р.) та бібліографічних, рецензійних матеріалів і розвідок, у т.ч. й інших авторів – «Критико-библиографические Работы для Истории Воссоединения Руси» (не вийшло жодного тому)⁴.

Автор також підготував другий том «Материалов» до історії козацтва на початку XVII ст., однак, так і не зміг його опублікувати. За свідченням В. Романовського, 1919 р. цей том планувала видати Українська академія наук, але також не реалізувала даний проект⁵.

На цьому місці варто відзначити, що запланована архітектоніка зазначеної багатотомної студії вкотре виявляє стильовий синкретизм П. Куліша, який простежується ще в його працях «Україна. Од початку Країни до Батька Хмельницького» та «Записки о Южной Руси».

¹ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 274.

² Куліш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.] – Т. 1. // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28460, арк. I–XIV, 1–312; Те саме – Т. 2. // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28467, арк. 1–289; Те саме. – Т. 3. // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28462, арк. 1–294; Те саме. – Т. 4. // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28461, арк. 1–150; Те саме. – Т. 5. // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28463, арк. 1–170; Те саме. – Т. 6. // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28464, арк. 1–111; Те саме. – Т. 7. // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28466, арк. 1–340. Див. також: Федорук Я. Авторський список другого видання «Истории воссоединения Руси» // Молода нація: Альманах. – 2004. – № 1. – С. 93–98.

³ Куліш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): В 3 Т. – М., 1888. – Т. 1. – 281 с.; Т. 2. – 399 с.; 1889. – Т. 3. – 415 с.

⁴ Его же. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. – С. VIII.

⁵ Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книгар. – 1919. – Ч. 27. – Стб. 1802.

Проте конструкція «Истории воссоединения Руси» має і суттєві відмінності, позаяк в цій праці йдеться вже не про стилізоване представлення минувшини в сенсі наслідування чи потрактування пам'яток народного / національного духу, а практично представлено повноцінне інформаційне забезпечення великого авторського тексту, себто його джерельний та критично-бібліографічний супровід!

В. Іконников з приводу авторських задумів П. Куліша справедливо зауважив, що при «такому розподілі роботи та способі викладу, природно очікувати, що *головна праця автора розтягнеться у нескінченість*»¹.

Так воно і сталося. П. Куліш працював над другою, оновленою версією «Истории воссоединения Руси» майже до кінця життя.

Зазначимо, що після видання перших двох томів «Истории воссоединения Руси» (1874) погляди і світосприйняття П. Куліша зазнали суттєвої еволюції. Про її масштаби можемо судити зі вступної зауваги до першого тому «Материалов», в якій він наголосив, що вважав би *«істинним благополуччям дожити до другого видання цих двох томів, щоб багато чого в них переробити, і тим зупинити ту шкоду, котру вони чинять людям, недостатньо обізнаним у предметі моїх студій»*².

Варто наголосити, що досить гостра передмова була написана П. Кулішем і до третього тому «Истории воссоединения Руси» (1877). Проте автор, зрештою, дослухався до порад російського історика К. Бестужева-Рюміна, який скеровував його на академічний підхід, і все ж таки вилучив цю передмову зі свого тексту³.

Передусім, варто зупинитися на авторських мотиваціях, проголошених П. Кулішем у зазначеному тритомнику. Вони сформульовані дещо в абстрактному, ідеалістичному вигляді.

Автор наголошує, що пропонує цю працю для ствердження «фабули історії південноруського світу» і навіть поступається своїм «досягненням ідеалу, виношену в думці»⁴. Тож спершу видається, що йдеться нібито про практичну, компромісну візію української історії!

Втім, це враження ефемерне. Адже далі П. Куліш із властивою йому категоричністю стверджує: «Не жага «сует славиці», а *жага духовної свободи* змусила його представити свою роботу раніше можливої для неї *довершеності*»⁵.

¹ Іконников В. С. Обзор литературы русской истории за 1874 год // Университетские известия. – К., 1875. – № 8. – С. 235.

² Куліш П. А. Предупреждение // Куліш П. А. Материалы для истории Воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1: 1578–1630. – С. XI.

³ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 340–341.

⁴ Куліш П. А. Предупреждение // Куліш П. А. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – С. I.

⁵ Там же. – С. III.

Ця сентенція акцентує увагу на критичному, самоцінному потенціалі студії, на проголошенні інтелектуальних новацій. Бо йдеться про духовну свободу історика й письменника, а, щонайменше, про його звільнення від світоглядних пут!

Це чудово усвідомлював і сам автор багатотомника, який в листі від 28 листопада 1874 р. до О. Барвінського протиставив свою працю відомим студіям М. Костомарова з української минувшини. «*Ми написали історію про два народи-антиподи*», – резюмує П. Куліш свої розлогі розумування¹.

«История воссоединения Руси» розпочинається з формулювання установчих положень автора, які демонструють його мірила вартості стосовно світу історії, її рушіїв тощо.

Власне, квінтесенцію своїх поглядів він проголошує вже на першій сторінці твору: «*Є щось виправдовуюче в тріумфі навіть і грубої сили над безсиллям її противників, якщо це торжество йде поступово та не змінює своєму характеру протягом цілого ряду сторіч. Видовище природи, в найвеличніших і найменших її розмірах, заспокоює наше почуття, що обурюється супроти цієї думки, котра на кожному кроці відображується нам у живих прикладах. Таке виправдовуюче своєю послідовністю торжество становить Русь стосовно Польщі*»².

В іншому місці праці автор висловлюється ще категоричніше: «*Сила – в історії єдине мірило значимості, позаяк вона знаменує життєвість, а життєвість означає право на життя, тобто – незаперечну правду*»³.

Наведені зауваги дозволяють констатувати натуралістично-позитивістські ознаки в поглядах П. Куліша стосовно змістовного наповнення цього поняття.

Зауважимо, що протягом 50-х – 60-х років XIX ст. «сила» розглядалася П. Кулішем, переважно в морально-етичному розумінні, що відображало його романтичне світобачення. Кардинальні зрушення щодо інтерпретації вказаного поняття споглядаємо саме в «Истории воссоединения Руси».

З одного боку, цей термін визначається через традиційні морально-етичні прикмети («*правда*»), зазвичай, властиві романтикам.

З іншого боку, спостерігаємо натуралістичне тлумачення вказаної дефініції, зокрема наближення її до природничих категорій («*життєвість*»). Причому і сама «*правда*», як одна з позачасових цінностей чи мірил вартостей романтиків, визначається за посередництвом позитивістських термінів «*життєвість*» і «*поступовість*».

Більше того, П. Куліш навіть риторично запитує свого читача: «*Чому регулятором вимог, котрі ми висуваємо до історії, не зробити нам закон*

¹ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 174.

² Куліш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 1.

³ Там же. – Т. 2. – С. 371–372.

явищ біологічних, приступних спостереженню кожного, помітних?»¹. Ця сентенція нагадує відомі пасажі англійського вченого-позитивіста Г. Бокля², студії якого були вельми популярними в Росії в 60-х – на початку 70-х років XIX ст.

Досить цікавими виглядають й думки П. Куліша щодо дослідницького інструментарію історика, висловлені в цьому тритомнику: «...минуле наше вимагає від нас такого повного у всіх подробицях *вивчення*, яке засвоєно *методом природознавців*; і що наше майбуття тільки тоді перестане бути для нашого розуму безпричинною грою, коли *наука історії*, мобілізував на допомогу повний контингент людських знань, *поставить перед нами факти нашого минулого з такою певністю, з якою математика ставить свої теореми*»³.

Отож наведені цитати незаперечно свідчать про своєрідні інтелектуальні впливи на творчість П. Куліша, а за великим рахунком – про суттєві вкраплення позитивізму в його пізньоромантичному світобаченні. Відтепер історія сприймалася ним не тільки як система з морально-естетичними нормами, а й з природничими та соціальними законами.

Такі інтелектуальні перетворення звичайно не були швидкоплинними. Скажімо, ще в розвідці «Українофилам», написаній 1862 р. і опублікованій Орестом Левицьким лише 1911 р., П. Куліш посилається на вищезгаданого Г. Бокля. Зокрема, він наводить його тезу про роль сили в житті класів⁴.

Окрім того, варто відзначити руссоїстські впливи на світосприйняття й історичні погляди П. Куліша ще на зорі його творчості, зокрема на загальну креативність його стилю мислення. Відтак його особистість з-поміж інших українських романтиків виявилася, мабуть, найпридатнішою для засвоєння натуралістично-позитивістських канонів.

П. Куліш вивчає твори засновників позитивізму, зокрема в його чернеткових записках знаходимо виписки з праць англійського філософа і соціолога Герберта Спенсера⁵. У його записнику середини 1880-х років зустрічаємо нотатки зі студій Г. Т. Бокля, О. Конта, Г. Спенсера та американських позитивістів⁶.

---

¹ Там же. – Т. 2. – С. 259

² Бокль Г. Влияние законов природы на устройство общества и характер отдельных лиц // Отечественные записки. – 1861. – Т. 135, № 3. – С. 208.

³ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 371.

⁴ Его же. Українофилам / Публ. О. Левицького // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1911. – Кн. 8. – С. 71.

⁵ Его же. Записная книжка «Заметки по алфавиту» // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28500, арк. 75, 82, 192 та ін.

⁶ Его же. Записная книжка [виписки з праць Г. Бокля, О. Бісмарка, О. Конта, Г. Спенсера, американських позитивістів, періодичних видань та ін.]. // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28442, арк. 12 зв., 51, 67 та ін.

Проте не полишає він і свої давні просвітницькі вподобання, зокрема спадщиною Ж. -Ж. Руссо¹. Наприклад, у руссоїстському сенсі він формулює опозицію між книжною / природною освіченістю на сторінках «Хуторской философии и удаленной от света поэзии»².

Та позитивістські впливи, зокрема їхнє переосмислення, в творчості П. Куліша все-таки прориваються на перший план. Зокрема, позитивістські компоненти в «Истории воссоединения Руси» помітили й деякі рецензенти.

Приміром, якраз на позитивістських тлумаченнях акцентував увагу невідомий автор рецензійної замітки, присвяченій першому тому цієї студії, який переховувався під криптонімом «Д. С...о-М. ». Він уважав, що історію народу в південній Росії П. Куліш представив як стихійний, сповнений інстинктів процес життя «зоологічного світу»³.

На позитивістські мотиви в творчості П. Куліша вказують і сучасні дослідники⁴. Наразі постає питання: як узгоджуються позитивістські впливи з його пізньоромантичними стилем мислення?

Певний матеріал для тлумачення цієї інтелектуальної взаємодії міститься в його сентенції про «суд історії». «...на цьому суді історія робиться не за іншим почуттям, як за усвідомленням праведності життєвого начала порівняно з началом не таким життєвим, – звичайно в області духу, а не матерії, в області ідеї, а не форми», – підкреслює П. Куліш⁵.

Така констатація пріоритетності «духу», «ідеї», зрештою метафізичне апелювання до вічності дають вагомі підстави стверджувати, що автор «Истории воссоединения Руси» залишається істориком із романтичними ціннісними орієнтаціями, скерованими на морально-етичні канони, хоч останні вже не виглядають такими беззастережними, як раніше. Навпаки природничі закони слугують йому для того, щоб означити вироблення нових духовних засад, себто задати вектор новітніх творчих пошуків.

Зазначена сентенція П. Куліша виявляє і його прагнення подолати козакофільську апологію в історіописанні за рахунок уведення нового позачасового мірила вартості – натуралістичної, матеріальної «сили», яка водночас є виразом морально-етичних норм, духу.

Такі оціночні критерії, звичайно, є романтичними за суттю, хоч і непомічені певних домішок позитивізму.

---

¹ Куліш П. А. Хуторская философия... – С. 13 (прим. 1).

² Там же. – С. 5–6.

³ Д. С...о-М. Рец. на кн. : Куліш П. А. История воссоединение Руси. – СПб., 1874. – Т. 1 // С. - Петербургские ведомости. – 1874, 14 (26) ноября. – № 314. – С. 1.

⁴ Velychenko S. Op. cit. – Р. 191; Нахлік Є. Позитивізм у рецепції... – С. 123–126, 133–134; Жулинський М. «Розуміти високе значення людини»: культурництво Пантелеймона Куліша як відповідь на виклик епохи // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – С. 9–10.

⁵ Куліш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 3.

Це амбівалентне авторське тлумачення «суду історії» та української минувшини досить точно вловив і прокоментував М. Драгоманов: «... д. Куліш одступа од строго наукового методу, раз через те, що оберта історію в якусь судову палату, в котрій *процеси історичні, майже цілком фатальні, розбираються по певному юридично-моральному кодексу, маючому абсолютну вагу на всі віки і народи*, – а в друге через те, що д. Куліш (як звичайно історики Русі) судить пригоди нашої країни окремо од всесвітньої історії і без порівняння з історією других народів»¹. Схожі думки М. Драгоманов висловлює і в інших працях².

Відтак опонент П. Куліша вказує на обмеженість його дослідницького інструментарію, зокрема на брак компаративістики. Водночас він обстоює думку про інші критерії з обсягу світу історії. «*На все треба мати мірку еволюційну, відносну, а не абсолютну!*», – наголошує М. Драгоманов³.

Пізніше ідея «суду історії» П. Куліша трансформується на сторінках «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року» в тезу про «суд культури»⁴. Причому в одному з автобіографічних творів письменник навіть відзначив, що в «Англиї не право і не декрет, *культура знищила кріпацтво*»⁵.

Зауважимо, що компаративні аспекти посідають важливе місце в історичному письмі П. Куліша, зокрема в «Истории воссоединения Руси». Проте авторські зіставлення обмежуються зазвичай історією України (порівняння становища та ролі соціальних спільнот, релігійних конфесій, господарських взаємин і т.п.), переважно в контексті українсько-польсько-російського трикутника, а не в загальноєвропейському масштабі та з перспективи історичного буття різних народів світу.

Врешті, незважаючи на перелицювання романтичної підкладки світосприйняття П. Куліша, воно так і не змогло позбутися первісної сутності, попри просвітницькі компоненти й позитивістські складові.

Зasadною рисою «Истории воссоединения Руси» виступає й авторський розрив з тогочасною романтичною традицією українського історіописання, зумовлений, за висловом Є. Кирилюка, «генеральною переоцінкою» попередніх поглядів⁶. С. Томашівський влучно охрестив П. Куліша еретиком щодо загального спрямування української історичної думки⁷.

---

¹ Погляд М. П. Драгоманова на українську історію (його стаття по поводу переписки д. Куліша с Крашевським і Павликом) // Народ (Коломия). – 1895. – № 17. – С. 264.

² Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране. – К., 1991. – С. 490.

³ Погляд М. П. Драгоманова на українську історію... – С. 265.

⁴ Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. Видана типом другим з додатком посліслов'я. – Львів, 1882. – С. 8.

⁵ Куліш П. Історичне оповідання... – С. 363.

⁶ Кирилюк Є. Пантелеймон Куліш / За ред. Я. Савченка. – Харків-Київ, 1929. – С. 32.

⁷ Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т. 14, № 5. – С. 94.

Таким чином, студія П. Куліша посідає становище інтелектуальної опозиції до праць колишніх наставників і друзів¹.

Цю конфронтацію простежуємо в низці вельми образливих авторських інвектив супроти творчості Т. Шевченка, М. Максимовича та М. Костомарова².

Зазначимо, що негативні, часто кривдні оцінки відомих українських діячів споглядаємо в листуванні П. Куліша ще до його ревізійніського повороту. Зокрема, в листі до О. Барвінського від 9/21 травня 1869 р. він подає вкрай негативну характеристику М. Максимовича: «Се такий чоловік, що вештався попід віконню в знаменитостей і сам про себе всюди розмазував, пишучи листи печатні то до Костомарова, то до Погодина, то до знаного на Вкраїні багача (і скупердяки) Галагана, професором був нікчемним, бо не вмів читати жодною мовою, oprіч російської...»³.

Ці оцінки автор майже дослівно повторив у своєму творі «Хуторская философия и удаленная от света поэзия»⁴. Варто підкреслити, що у першій половині 1850-х років П. Куліш ставився до М. Максимовича з підкресленою пошаною, зокрема називав його «незабутній мій наставник»⁵, «поважний мій наставник»⁶, «поважніший наставник моєї юності»⁷ і т.п.

Гострі випадки супроти Т. Шевченка та інших українських діячів призвели до того, що П. Куліш опинився в своєрідній ізоляції. «Я був глибоко обурений та засмучений негідним учинком П. О. (Куліша. – Авт.), котрий наважився назвати Шевченка «п'яною музою». Я був настільки обурений, що просив передати П. О., щоб він до мене не приїжджав, що я при зустрічі не подам йому руки і що між мною та ним повний розрив», – зазначав давній приятель П. Куліша художник Лев Жемчужников⁸.

Ці виступи супроти Великого Кобзаря, на думку Є. Нахліка, були пов'язані з «поборюванням Т. Шевченка», витоки якого вбачають у психологічній травмі, що виявилася у своєрідній «конкуренції» зі старшим, померлим братом, котрого сильніше любив батько, ніж живого П. Куліша. Припускають, що це змагання в приватному житті письменник позасвідомо переніс до сфери громадських взаємин, зокрема на Т. Шевченка. Заразом

¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 331.

² Куліш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 24–25 (прим. 1), С. 74, 149, 155, 172 (прим. 1), 208–210, 273–274 (прим. 2); та ін.

³ Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – Нью-Йорк-Київ, 2004. – С. 142.

⁴ Куліш П. А. Хуторская философия... – С. 111.

⁵ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К., 2009. – Т. 2: 1850–1856 / Упоряд., ком. О. Федорук; відп. ред. В. Дудко. – С. 39.

⁶ Там само. – С. 50.

⁷ Там само. – С. 240.

⁸ Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого / Вступ. ст. и общ. ред. А. Г. Верещагиной. – Л., 1971. – С. 405 (прим. 6).

уважають, що інтелектуальні метаморфози пізнього П. Куліша тісно пов'язані з його комплексами авторитарного батька та молодшого сина¹.

Втім, інвективи П. Куліша супроти Т. Шевченка й інших українських діячів досить добре вписуються в стильові перетворення його історичного письма. Раціонально-просвітницький струмінь, помітний ще в текстах П. Куліша 1850–60-х років, у 1870-ті роки сполучився з першою позитивістською хвилею, що принесла відповідні натуралістичні настрої і вподобання.

Це мусило спричинити і викликало антиромантичну реакцію з її неодмінними атрибутами – дегероїзацією та деміфологізацією історії. Тим більше, що П. Куліш як інтелектуал був схильний до демонстрації світоглядних крайнощів, ба навіть до їхнього декларування в публічному просторі. Власне, до цього підштовхувала прибрана письменником та істориком роль ментора / вчителя, який потребував широкого, майже безмежного терену для своїх уявних і реальних громадських практик.

Вочевидь, ані літературна, ані наукова-історична практики не могли задовольнити такі амбітні устремління. Відтак інтелектуальний та світоглядний конфлікт часто-густо переносився у площину персональних поррахунків, що підштовхувало П. Куліша до публічної маніфестації своїх поглядів, іноді у вельми кривдній формі.

В «Истории воссоединения Руси» П. Куліш не оминає й «Истории русов», яку оцінює вкрай негативно. На його думку, вона зробила багато шкоди своїми «правдоподібними сказаннями про небувалі події та обставини, *цей витвір темного фанатизму* сповільнив розуміння міжнародних стосунків – не тільки Польщі та Південної Русі, але навіть цієї останньої та Русі Північної»².

У вступному слові П. Куліш фактично вводить читача до предмета своєї студії й окреслює канву викладу матеріалу, зокрема змальовує процес польської колонізації та його основні риси.

Саме з цієї перспективи автор, власне, і визначає об'єкт історіописання – історію південно-західної Русі або, точніше, тієї частини Руського світу в контексті польсько-татарсько-московського пограниччя. Причому він сприймає Руський світ не стільки як певну історико-географічну територію, скільки як соціокультурний простір, на якому панує вічеве право, що уособлює певний громадський ідеал³.

У списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш навіть подає спеціальну главу «Общий взгляд на воссоединение Руси», в якій постулює провідні положення такої концептуалізації минувшини. «Незалежність та велич «нової для Європи та Азії держави» ґрунтувалася на

¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 1. – С. 321–323.

² Куліш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 149.

³ Там же. – Т. 1. – С. 8.

єдиновладді, якого марно прагнули київські, литовські, польські князі та королі, і котре довело свою життєву необхідність тріумфом над республіканськими, так званими народоправними русько-литовсько-польськими системами. Ці охоронно-політичні системи були непридатними тоді, як для нашої руської, так і для литовсько-польської цілості, які б не були наші ідеали відносно руського майбуття – і тому-то політичний розрив того зв'язку, який Русь Південну одвічно з'єднав з Руссю Північною повело їх шляхом життєвої необхідності до возз'єднання (підкреслення П. Куліша. – *Авт.*). Ось головна думка історії загальноруського життя. Вона слугує керівною ниткою в лабіринті протилежних єдиновладдю устремлінь, на які, по-моєму, варто дивитися як на вираз відцентрової сили в творенні Великого Руського Світу під всепереможною дією доцентрової сили», – зазначає автор¹.

Таким чином, боротьба Південної Русі з Польщею та подальше «возз'єднання» з Москвою, в репрезентації П. Куліша, це боротьба не стільки двох «фізичних сил», скільки змагання відмінних морально-етичних ідеалів, що випробовуються на міцність «життєвою необхідністю».

Проте в поданій авторській сентенції вгадуються й відомі романтичні опозиції, хоч і з позитивістськими включеннями: народоправство / єдиновладдя, федерація / єдинодержавність.

На цьому місці варто підкреслити, що навіть пізній П. Куліш сприймав конфлікт в історії як духовну конфронтацію на теренах віри, права, політики, а фізичне, матеріальне протистояння вважав лише відображенням, зворотною стороною ідейних змагань.

Процитований пасаж відображає й авторські уявлення про історичний рух і його суб'єкти – держави, народи, соціальні спільноти, зрештою – ідеї й ідеали. Саме останні перевіряються іспитом на «життєвість» судом історії, що є виразом права природного.

«І справді ж бо, *народи живуть по закону Божому, по закону природи* (курсив наш. – *Авт.*), і вся управительська мудрість тільки в тому й єсть, щоб сього закону не ламати, – скажемо лучче: щоб об сей закон не розбитись», – зазначає історик в одному зі своїх автобіографічних творів². Подібні розумування зустрічаємо і в його інших працях³.

Зауважимо, що сучасні дослідники вказують на релігійно-філософські шукання пізнього П. Куліша, який під впливом мислителів-позитивістів Дж.-В. Дрейпера, Ф.-М. Мюллера та інших засвоїв концепцію «природної релігії», зрештою ідею релігійної єдності людства⁴.

¹ Куліш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т. 1 // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28460, арк.103в.-11.

² Куліш П. Історичне оповідання... – С. 380.

³ Куліш П. А. Хуторская философия... – С. 149.

⁴ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 2. – С. 16, 20–21.

Заразом П. Куліш досить своєрідно сприймав минувшину, зокрема поділяв її на історію подій та історію думок. «Для історії подій найважливіше *достовірність* події. – зазначає автор. – Для історії думок, від яких залежить сам хід та характер подій, важливим є не тільки фактичний бік явища, скільки *те, як це явище вплинуло на виникнення відомих переконань*. Звідси багато з того, що не можна спростувати розумово, робиться незаперечним морально, і впливає на суспільство сильніше, ніж достовірне»¹.

Така специфікація вказує на надзвичайну проникливість П. Куліша як історика, який не тільки тонко відчував перетворення на ниві минувшини, а й усвідомлював особливості їхньої рецепції громадськістю.

Отож інтелектуальні та світоглядні основи «Истории воссоединения Руси» є вельми своєрідними і визначаються поєднанням пізньоромантичних засад з раціонально-просвітницькими й позитивістськими вкрапленнями. Недаремно ряд дослідників відносять П. Куліша до пізніх романтиків (Г. Грабович, Є. Нахлік, Д. Чижевський)², в творчості яких побутують різноманітні впливи.

Врешті, Є. Нахлік у великій двотомній монографії висловлює думку про формування релігійно-позитивістського світосприйняття у пізнього П. Куліша³ та вважає, що його філософські погляди включали раціоналізм, сцієнтизм та універсалізм⁴.

З цієї перспективи історичні інтерпретації П. Куліша досить часто є несподіваними, оригінальними, а інколи й парадоксальними. Вони свідчать і про складність та суперечливість його ідеалу науковості, скерованого на полівимірне відтворення фрагментарного та дискретного світу української історії, що спирається як на натуралістично-позитивістські, раціонально-аналітичні, так і морально-етичні, ідеалістичні й ірраціональні канони.

Про те наскільки впливовими є натуралістичні мотиви в історіописанні П. Куліша свідчить порівняння історичного значення К. Саковича та М. Смотрицького зі стрічковим агатом, який зазвичай підроблюють для того, щоб зробити привабливим і красивим⁵.

Якими ж є критерії добору фактографічного матеріалу в Пантелеймона Куліша як дослідника?

Насамперед, це – типова орієнтація романтиків на неповторні та унікальні явища в контексті загального руху історичного потоку.

¹ Его же. История воссоединения Руси. – Т. 3. – С. 97.

² Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження. – К., 1989. – С. 27; Грабович Г. Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі // Грабович Г. До історії української літератури. – К., 1997. – С. 178. Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. – К., 2005. – Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди. – С. 124.

³ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 2. – С. 22.

⁴ Там само. – С. 27.

⁵ Куліш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 3. – С. 94–95.

Проте П. Куліш також виявляє неабиякий інтерес до історії держав, що правда, у досить специфічному розумінні. Його найбільше хвилюють переломні моменти їхньої історії з перспективи зародження, становлення, занепаду та вмирання державних утворень, зокрема зв'язок означених перетворень із духовним побутуванням і, властиво, з долею самих народів / націй.

Утім, за версією автора критичні події в потоці минувшини не є швидкоплинними діями, які визначають буття чи небуття певної спільноти, держави, суспільства, що притаманно романтичному історіописанню. Натомість він розглядає засадні явища і події в контексті минулих століть, зокрема на ниві духовних, соціальних, політичних та культурних сил, що спричинилися до появи відповідних тенденцій.

Недаремно у викладі П. Куліша постає той контекст минувшини, що найповніше відображає сутнісні риси того чи іншого суспільного стану, динамічні й суперечливі процеси в різних зрізах людського буття: війни, повстання, військовий побут, колонізація земель, релігійні змагання, духовні та культурні перетворення, державна організація суспільства тощо.

Соціальна, економічна та культурна поверхня історичного руху і навіть глибинні процеси в політичній сфері подаються у текстах П. Куліша лише як тло, яке більш яскраво відбиває та показує те, що відбувається за присудом історії (суду історії чи культури, цивілізаційного поступу, Божого Провидіння) в царині ідеї, духу. Відтак, в інтерпретаціях історика поєднуються натуралістичні мотиви, що химерно сполучаються з морально-етичними і релігійними нотками, повчаннями й екскурсами.

Останні часто сприймаються як афористичні вислови. Приміром, його думка про історію як науку: «*Брехня – неминуча хвороба історії, ледве чи виліковна*»¹.

Зауважимо, що частка фактографічного матеріалу в авторському викладі відносно невелика, хоча П. Куліш і декларує необхідність повного та точного висвітлення минувшини. Натомість непропорційно значне місце відводиться розумуванням, тлумаченням і коментарям історика. Відтак, у його оповіді домінує висвітлення певних тенденцій, а не конкретних подій чи фактів. Отож емпіричний матеріал здебільшого ілюструє певні думки П. Куліша.

У схожому дусі історик розглядає і джерела. Звичайно П. Куліш був обізнаний із тодішніми вимогами історичної науки до критики джерел. Зокрема, він висловлюється про необхідність критики й очищення українських літописів від вимислів², але, зазвичай, не розглядає достовірність окремих джерел чи джерельної бази загалом.

---

¹ Там же. – Т. 2. – С. 93–94.

² Там же. – Т. 1. – С. 83 (прим. 1).

Приміром, П. Куліш зазначає, що відомості про польську колонізацію південно-західної Русі запозичив із роботи Кароля Шайнохи¹. Очевидно, що на нього помітний вплив справила і відома теза цього історика про «здобич польського плуга» на південно-східних окраїнах Речі Посполитої.

Зазначимо, що П. Куліш використовує чимало польських джерел, зокрема літописів Й. та М. Бельських, С. Грондського, Я. Длугоша, Б. Папроцького, М. Стрийковського та низки інших, а також свідчень іноземних авторів Г. -Л. Боплана, Е. Лясоти тощо. Загалом польські джерела складають ліву частку джерельної бази тритомника, особливо перших двох томів.

Студіями російських і українських дослідників П. Куліш послугується досить обережно. Інколи подає критичні коментарі, але й посилається, якщо хоче фактографічно обґрунтувати певну думку. Здебільшого автор просто обирає конкретні відомості, які його цікавлять на потвердження чергової тези, висвітлення минувшини з відповідної перспективи тощо.

За власним визнанням, він віддає перевагу *«паперам другорядної важливості, аніж строго оформленим чи офіційно авторитетним свідченням і урочистим актам»*², що виказує його романтичні вподобання у доборі джерел. Відтак П. Куліш демонструє свою прихильність до свідчень польських літописців, сеймових постанов, актів місцевих судів, мемуарів, подорожніх записок, етнографічного матеріалу. Витяги з джерел автор вміщує в додатках до першого та другого тому.

Втім, у третьому томі «Истории воссоединения Руси» істотно збільшується кількість російських джерел, а історик дедалі частіше покликується на російських учених, зокрема на С. Соловйова³.

П. Куліш, очевидно розумів джерельні прогалини своєї роботи і тому розпочав публікацію «Материалов для истории Воссоединения Руси» (М., 1877. Т. 1: 1578–1630). Він також планував їх докладно коментувати⁴. Зокрема, в цьому томі «Материалов» історик видав документи і матеріали, що зберігалися в Московському архіві іноземних справ та в бібліотечі Красинських у Варшаві⁵.

Мабуть, вимоги сцієнтизму, які привніс позитивізм, позначилися й на науково-довідковому апараті «Истории воссоединения Руси». Цей апарат є досить репрезентативним, складається з передмови та додатків до першого та другого томів, численних посилань, які можемо розділити на звичайні бібліографічні покликання, витяги з джерел, критичні та пояснювальні нотатки.

---

¹ Там же. – Т. 1. – С. 21 (прим. 1).

² Там же. – Т. 2. – С. III.

³ Там же. – Т. 3. – С. 199 (прим. 1).

⁴ Там же. – Т. 2. – С. III.

⁵ Кулиш П. А. Материалы для истории Воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1: 1578–1630. – XVIII, 322, 1 с.

Два останні різновиди посилань домінують і фактично використовуються автором як доповнення до основного тексту. Відтак у багатьох покликаннях він забігає наперед, подає свої інвективи, коментує чи тлумачить певні відомості, показує діахронічний зріз історичного руху тощо.

Врешті, П. Куліш тримається асиметричної техніки викладу матеріалу з переходом від однієї площини світу історії до іншої: від військово-політичної до господарської та культурної. Заразом його історичне письмо вирізняється поляризацією проміжних узагальнень, численними протиставленнями явищ, подій та фактів, ретроспективними екскурсами тощо.

Він упроваджує і низку символічних образів із позачасовим значенням, а, інколи і з біблійними мотивам.

Наприклад, могили – символ смерті та слави¹, Україна – земля обітована, що «тече молоком і медом», пограниччя як межа культур, терен протиборства держав і, водночас, простір, на якому сполучається фантастична плодючість² із неймовірною руйнацією, фаталізм – із надзвичайною звитягою людського духу.

П. Куліш не прагне рівномірно висвітлювати різні зрізи минулого. Натомість історик акцентує увагу на тих аспектах буття, які вважає важливими для відтворення рушіїв світу минувшини, пояснення історичних перетворень та явищ тощо.

Така авторська манера є не стільки даниною романтичному історизму й естетизму, скільки самобутнім способом виявлення певних чинників, які сформували те чи інше явище, зумовили перебіг конкретної події тощо.

Саме з означеної перспективи П. Куліш висвітлює появу та побутування українського козацтва. Його виникнення він пов'язує з конфронтацією різних суспільно-політичних систем та ідей громадського буття в пограничному трикутнику між Польщею, Кримським ханством і Росією. Відтак козацтво постає в його конструкції української історії і як соціальна спільнота, і як ідеал, зокрема як «протиборство руського духу татарському»³.

П. Куліш вважає, що в козаччині втілювався ідеал рівноправності, який у різні часи української минувшини репрезентувало віче, копа (автор називає його «віче без князя»⁴), рух православних братств та ін.

Отже, пізній П. Куліш сприймав козацтво як багатовимірне явище з різних перспектив і масштабів.

У його рецепції козацтво – це не тільки сила, що протидіяла «азіатському хижацтву»⁵, а й своєрідний спосіб життя – козакування. «...козакування було

¹ Куліш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 151.

² Там же. – Т. 1. – С. 22–23; Куліш П. Польская колонизация Юго-Западной Руси // Вестник Европы. – 1874. – № 3. – С. 8.

³ Куліш П. Польская колонизация... № 4. – С. 486.

⁴ Его же. История воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 225.

⁵ Там же. – Т. 1. – С. 44.

для них (козаків. – Авт.) не стільки лицарством, у сенсі покликання, не стільки ідеєю соціальної відсічі, а тим менше реакцією політичною, скільки простим, буденним добуванням хліба насущного ...», – пише-автор¹.

Причому П. Куліш генералізує власні уявлення щодо козацького способу життя в лаконічних, афористичних формулах. «Козак і вбогість, козак та нужда – ці два поняття завжди мали близьку спорідненість», – відзначає історик².

На його думку, складні умови виживання на прикордонні кількох держав, невідворотність плину буття та трагічно-катастрофічне сприйняття життя, різкий контраст між показною зовнішньою веселістю, розвагами та меланхолійністю внутрішніх відчужень, висока психологічна напруга сформували своєрідне відчуження козацтва від навколишнього світу з його звичними зацікавленнями, втіхами і благами, що найкраще виявилось в суворому й аскетичному запорізькому побуті³.

Отож П. Куліш обстоює думку, що вічна боротьба козацтва за існування, подібно до тваринного світу, не тільки відокремила цей стан від цивілізованого суспільства, а й зводила його інстинкти до найпростіших, найпримітивніших, розбійницько-грабіжницьких, серед яких майже не залишалося місця морально-етичним чеснотам, передусім, релігії⁴.

Втім, за візією автора, козацтво – це не лише спосіб життя, а й «народний ідеал рівноправності в грубій формі»⁵, ідеал «вільного життя»⁶, відваги та молодечства.

Проте П. Куліш приділяє значну увагу не тільки психологічним та моральним характеристикам козащини, а й соціально-економічному становищу цієї спільноти, що виказує певні елементи як романтичних, так і позитивістських підходів.

У функціональному плані П. Куліш розглядає козацтво як породження польської культури, наріст у суспільному організмі Речі Посполитої на обширах «східних кресів». Загалом існування козацтва як стану («військово-промислової корпорації») він зіставляє з побутуванням шляхти.

На його переконання, саме змагання «шляхетського духу» з «козацьким духом» значною мірою й визначило перебіг польської та української історії⁷. «Ці дві сили, коронно-шляхетська та розбійницько-козацька, розвивались, падали й знову вставали паралельно. – пише історик. – Вони порівну

---

¹ Там же. – Т. 1. – С. 166.

² Там же. – Т. 1. – С. 132.

³ Там же. – Т. 1. – С. 66.

⁴ Там же. – Т. 2. – С. 270.

⁵ Там же. – Т. 1. – С. 167.

⁶ Там же. – Т. 2. – С. 158.

⁷ Его же. История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 160. Его же. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т. 3. // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28462, арк. 40.

поділили між собою право розбійничати та область експлуатації, але майже завжди випадало, що там, де перемагала одна, там втрачала інша. Доля держави і майбутнє суспільства вповні залежали від того, яка сила залишиться більш життєвою: та, котра, очевидно, працювала для цивілізації та будувала державу, чи та, яка нібито прагнула повернути державу назад, і готова була вчинити з державою, як сліпий Самсон з філістимською храминою¹.

Врешті, автор кваліфікує «козацьку силу», як непримиренну стосовно будь-якої державності², в т.ч. навіть щодо ідеї власного, «самостійного царства»³.

Більше того, він дійшов думки про ворожість козацтва щодо самого «староруського духу» часів дотатарської Русі, вільному від іноплемянних домішок. Відтак погляди П. Куліша поривають із романтичною візією, наприклад М. Костомарова, який уважав, що вічові й удільні основи давньоруського суспільства споріднені з козацькою вольницею.

В авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш кваліфікує «козацьке збіговище», що зорганізувалося в республіку, як спільний продукт Азії й Європи⁴.

Історію козацтва автор, подібно М. Костомарову, поділяє на кілька періодів. Проте, на відміну від останнього, внутрішніми засадами цього поділу є не залежність екзистенції козацтва від ідеї (ідеалу, стихії, укладу), а від стану взаємин між козаками та шляхтою, себто певний баланс соціальних сил.

«У першому періоді козаки були не чим іншим, як козакуюча супроти татар панська погранична сторожа, котру очолювали ті, чия була земля...», – підкреслює історик⁵. Відтак автор розглядає козацтво цього «молодецького періоду» як інструмент польської колонізації українських пусток⁶.

Однак, наприкінці XVI ст. розпочинається доба роздвоєння польської Русі на шляхетську та козацьку⁷. Відтоді він виводить початок другого періоду в історії козащини.

Зауважимо, що цей період у першому виданні «Истории воссоединения Руси» окреслено досить невиразно. П. Куліш, мабуть, планував у наступних томах більш детально опрацювати вказану проблематику.

¹ Его же. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 2. – С. 178–179.

² Там же. – Т. 1. – С. 167.

³ Там же. – Т. 2. – С. 214.

⁴ Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т. 2. // ІР НБУВ, ф. 1, спр. 28467, арк. 161 зв.

⁵ Его же. История воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 168.

⁶ Там же. – Т. 1. – С. 31, 177.

⁷ Там же. – Т. 3. – С. 266.

Проте, в авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» він фактично випустив цю проблему з поля зору, позаяк останні два томи скомпільовані з його тритомника «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)».

Сучасні дослідники творчої спадщини П. Куліша вважають, що він поділяв історію козацтва на три періоди: 1) початковий період – кінець XV ст. – 90-ті роки XVI ст.; 2) період боротьби козацтва зі шляхтою – 90-ті роки XVI – кінець XVII ст.; 3) заключний період – XVIII ст.¹

Третій том «Истории воссоединения Руси» (М., 1877), порівняно з двома іншими, в яких роль козацтва тлумачиться ще більш-менш позитивно, вирізняється й найгострішими антикозацькими інвективами.

В цьому томі П. Куліш однозначно характеризує козацтво як «розбійницьку корпорацію», яку фактично прирівнює до ханської орди чи інших степових кочівників². У такому ж дусі написана і його розвідка «Козаки по отношению к государству и обществу» (1877), в якій він виклав компендіум власних поглядів стосовно козацтва³.

Та найгостріші зауваги історика спрямовані супроти моральних засад існування козацтва як стану, які в романтизмі традиційно вважалися неодмінним атрибутом його духовного буття, значимості на авансцені минувшини.

«Козак уподібнювався птаху, який клав яйця в чужі гнізда або заривав у пісок. Його моральність визначалась вже одним його побутом. За його бездомності та байдужості до родини, думка світу для нього не існувала... – відзначає П. Куліш. – Відкидаючи родинне начало, козак відкидав й начало суспільне... Козак жив за рахунок здобичі та для здобичі. *Здобич і слава* (курсив П. Куліша. – Авт.) в його мові були нерозлучні та оспівані в козацьких піснях як однаково моральні»⁴.

Отже, автор знову вдається до акцентування, генералізації своїх спостережень про побутування козащини в одному стислому виразі: здобич і слава.

Проте у передмові до твору «Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г.», написаному проповідником Юрієм Крижаничем, П. Куліш обстоює думку як про моральну, так і соціально-політичну конечність буття козацтва, себто спирається як на міркування романтичної апології, так і позитивістської зумовленості.

«Записка Крижанича важлива і в тому відношенні, що вірно визначила політичне становище Малоруських козаків між Москвою та Польщею. З

¹ Похила Л. С. Историчні погляди П. Куліша: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Одеський державний ун-т ім. І. І. Мечникова. – К., 1998. – С. 13.

² Куліш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 3. – 184, 232–233.

³ Его же. Козаки по отношению к государству и обществу // Русский Архив. – 1877. – кн. 1, Тетр.3. – С. 352–368; кн. 2, Тетр.6. – С. 113–135.

⁴ Там же. – кн. 1, Тетр.3. – С. 353–354.

одного боку їм судилося життя, з іншого смерть, *смерть і як представників Руської народності, і як морально-людських істот*», – стверджує автор¹.

Зауважимо, що історик відшукує нові аргументи для дегероїзації образу козацтва, передусім прагне продемонструвати його архаїчність щодо культурного поступу. Приміром, він відзначає, що «якщо б у Таврійському Херсонесі продовжувала розвиватися грецька культура, замість завмерлої там татаризації напевно навіть слово *козак* (курсив П. Куліша. – Авт.) було б забуто в нинішніх містах і селах»².

Більше того, автор гостро критикує романтичну героїзацію козащини в українській історіографії. «Театральні підмостки, з яких нам показували українських героїв, не приваблюють нашої цікавості; за багато розписаними декораціями відтіняється нам артистична вбогість», – зазначає П. Куліш³. Відтак він піддає нищівній критиці народницьке історіописання, яке підтримує і ширить містифіковані уявлення про українську минувшину.

«Сі письменники живуть не в XIX-му, а в XVIII-му столітті. Тим-то й шкода з ними перекорюватись. Не врозумляють їх, як бачимо, навіть і такі доводи, як пофальшовані літописи і повідумуванні універсали. Міцно сидять вони у тому шанці, що спорудила їм безкритична історіографія, і з фанатичною одвагою репетують на весь світ, що українська муза не сплямувала себе прославляючи гайдамаччину з її священними ножами, Золотою Грамотою і великодушними харцызяками», – наголошує автор зі сторінок⁴.

Отож він не тільки розвінчує апологетичний образ козащини, а фактично й переглядає її роль на авансцені нашої минувшини.

Ці критичні настанови П. Куліша щодо козацтва споглядаємо і в його листуванні. *«Шляхом козащини і гайдамаччини нікуди йти. Усі шляхи перегорожені початками культури. З нею ніхто не боротиметься так, як з лядським безладдям, а коли схоче боротись, то вдариться лобом у стіну*», – зазначає історик у листі до І. Пулюя від 1 грудня 1875 р.⁵

Врешті, козацтво в авторській візії виступало як «могутня руїницька», але «морально нікчемна» сила стосовно будь-якої суспільності та влади. *«Козак, відкидав усі встановлення верховної влади, не міг дорожити нею як чимось священним. Для козаків не була святою навіть і та влада, котру самі вони ставили над собою, як заперечення будь-якої іншої: хоч вони були*

¹ Куліш П. А. Предисловие к сочинению Юрия Крижанича «Малорусские козаки между Россией и Польшей в 1659 г.» // ІР НБУВ, ф. 338, спр. 4, арк.5–5зв.

² Его же. История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 391.

³ Там же. – Т. 2. – С. 156.

⁴ Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам... – С. 33–34.

⁵ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 218.

здатні скоритися найбрутальнішому деспотизму обраного ним ватажка, але за невдалий похід ватажок відповідав у них власною головою», – пише історик¹.

В авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш зазначає: «Козаки не мали не тільки релігійної, але і політичної мети в своєму козацькому промислі»².

Це узагальнення нагадує відомі думки російських істориків-державників про запорозьке козацтво, передусім С. Соловйова³. Ба більше, воно виглядає як застереження автора від «руїницької сили» тодішніх соціальних низів, яке іноді тлумачать в релігійно-консервативному чи аристократичному розумінні.

Загальний висновок П. Куліша категоричний: держава, яка дозволила на своїй території виникнути «кублу крайньої вольниці», приречена на криваву боротьбу з нею і, врешті-решт, на загибель⁴. Саме це і сталося з Річчю Посполитою.

Втім, незважаючи на таку характеристику козащини автор відводить цій соціальній спільноті поважну роль у «возз'єднанні» Південної та Північної Русі. Він убачає заслугу козацтва у важливій, хоч і тимчасовій функції оборони «руського народу матеріально» від турецько-татарської та польської сили⁵.

Водночас козацтво було фізичною опорою духовенства, яке прагнуло перейти під протекцію московського самодержцзя⁶. Це спричинилося до постановня протиприродної спілки між названими соціальними спільнотами⁷.

З такої перспективи П. Куліш розглядає козацтво як «республікоподібне», «зовнішньо дезорганізоване», «напівполітичне тіло», яке неусвідомлено переходило на службу «руського возз'єднання»⁸.

Таким чином, козацтво в рецепції історика виступає як знаряддя, «матеріальна сила», за допомогою якої й відбулося об'єднання Південної та Північної Русі.

Показовою в цьому сенсі є його оцінка ролі Б. Хмельницького. «Він не міг не приєднатися (курсив П. Куліша. – Авт.); його змусила до цього сила

¹ Куліш П. Козаки по отношению к государству... – кн. 1., Тетр.3. – С. 355.

² Его же. История Воссоединения Руси Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т. 3. // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28462, арк.239.

³ Соловьев С. Уния, козачество, раскол. 1) Коялович М. Литовская церковная уния; 2) Костомаров Н. Богдан Хмельницкий; 3) Щапов А. Русский раскол старообрядства // Атеней. – 1859. – Ч. 2. – С. 393–420.

⁴ Куліш П. Козаки по отношению к государству... – кн. 1., Тетр.3. – С. 358.

⁵ Его же. История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 417, 421.

⁶ Его же. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т. 3. // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28462, арк.268.

⁷ Его же. История воссоединения Руси. – Т. 3. – С. 33.

⁸ Его же. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т. 3. // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28462, арк.48 зв.

речей, що викувала українську націю, і сама українська нація, яка почала вже і тоді проклинати його, як пізніше кляла Мазепу», – зазначає П. Куліш¹.

Слід відзначити, що сам процес «возз'єднання» автор трактував як «поетичний акт», духовний вибір, який відбувся задовго до фізичного втілення в історії². Щодо Переяславського вибору козацької верхівки, то в тритомнику «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» П. Куліш розглядає його як «одностайність розбійників, що рятувалися від кари»³.

Досить цікаву соціокультурну характеристику акту 1654 р. історик та письменник подав в одній зі своїх останніх праць. «Навіяний шар західної цивілізації був знесений геть кривавим потоком запорозького бунту, і сам потік, із руйнуванням перепон, утратив свою лють. Москва не змогла б зладити з суспільством, обробленим антируською культурою. В силу тяжіння європейських елементів на захід та азійських на схід, збулося, в 1654 році, приєднання Малоросії до Росії», – наголошує П. Куліш⁴.

Критику романтичних, козакофільських версій української минувшини, передусім дегероїзацію самого «козацького духу», ідеалу його історичного буття спостерігаємо і в інших працях пізнього П. Куліша⁵.

Зокрема, в одній із популярних праць 1890-х років історик розглядає козацтво як «антидержавну силу» щодо громадянського суспільства⁶. Причому навіть гетьман П. Конашевич-Сагайдачний отримує вкрай негативну характеристику як «геніальний пірат та наїзник»⁷, а морські козацькі походи на Чорному морі прирівнюються до грабіжницьких нападів варязьких ватаг⁸.

Проте ці антикозацькі інвективи П. Куліша вже не справляли такого враження на сучасників як поява «Истории воссоединения Руси» чи публікація відомої розвідки «Козаки по отношению к государству и обществу».

Приміром, Б. Грінченко в одному з перших життєписів, написаних по смерті П. Куліша, відзначав, що його тритомна студія «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» та кілька статей в російських журналах

¹ Его же. История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 143 (прим. 1).

² Там же. – Т. 2. – С. 326.

³ Его же. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – Т. 3. – С. 403.

⁴ Его же. Судьбы Малороссии и Украины после татарского погрома // Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под ред. П. П. Семенова. – СПб.-М., 1897. – Т. 5: Малороссия, Подолия и Волянь, Ч. 2: Полтавская, Черниговская, Волянская, Подольская, Харьковская и Киевская губерния. – С. 144.

⁵ Кулиш П. Украинские казаки и пань в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // Русское обозрение. – 1895. – № 5. – С. 190.

⁶ Его же. Судьбы Малороссии и Украины... – С. 137.

⁷ Его же. Украинские казаки и пань... – № 1. – С. 303.

⁸ Там же. – С. 319.

залишилися практично непоміченими, позаяк значною мірою повторювали попередні авторські думки¹.

Прикметною, у цьому сенсі, є рецепція М. Драгоманова, який на схилі свого життя більш помірковано ставився до П. Куліша і навіть листувався з останнім. Утім, М. Драгоманов у листі від 17 березня 1893 р. до М. Павлика досить категорично зауважив: «Перечитую «Отпадение Малор. от Польши» і навіть і те, що правда, сказано так, що тільки сердить людей. Взагалі не історично (розбив М. Драгоманова. – Авт.)»².

На думку Ю. Луцького, самотність «на хуторі довела його (П. Куліша. – Авт.) до деякого звуження світогляду, до певної провінційності, хоч він намагався численною кореспонденцією втримати зв'язки з людьми»³.

Зазначимо, що свої погляди на козацтво пізній П. Куліш досить докладно виклав у листі від 7 липня 1892 р. до Марії Карачевської-Вовківни: «...в Тебе козащина – корінь і цвіт нашої національності, а в мене вона допомогла нашому культурному ходу ще менше, ніж у середніх віках нашим західним сусідам допомогли рицарі, – дарма що мало (та й позабувало) свої нібелунги⁴. Елемент ляхо-шляхецький вкупі з елементом татаро-хлопацьким, народив козащину нам на погибіль, і не погibli ми з нашою староруциною єдино через те, що братня наша Русь, праведна звана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу і виконавчу владу, – не так як республіки шляхецька і її facsimile⁵ – республіка козацька. Очуняли ми, отверезились під її протекцією, навіть під її крутим деспотством, і позичили в неї, позиченої в німця науки»⁶.

Проте дегероїзація та деміфілогізація козацько-гетьманської минувшини підштовхнула П. Куліша до пошуків нового-старого культурного взірця в українській історії.

Таким культурницьким ідеалом стала давня Русь, яку історик називав Старою Руссю, а Московщину-Росію – Новою Руссю. Відтак киево-руська спадщина в авторському представленні отримала похідну назву – «староруцини», а українська мова – староруської мови⁷.

Властиво, в цьому поділі, хоч і в знятому вигляді, вгадуються давні відголоски відомої полеміки «південців» та «північан» щодо «руського первородства». Втім, за візією П. Куліша Стара Русь – це не тільки ідеалістичний зразок, а й важливий приклад дієвості культури в просторі української історії.

¹ Гринченко Б. П. А. Кулиш: Биографический очерк. – Чернигов, 1899. – С. 42.

² Переписка Михайла Драгоманов з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Когут. – Чернівці, 1911 – Т. 7: (1892–1893). – С. 189–190.

³ Ю. Л. [Луцький Ю.] Пантелеймон Куліш // Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 16.

⁴ В старовинному німецькому епосі – міфічний народ карликів, нащадки короля Нібелунга

⁵ Точна копія (англ.)

⁶ Могилянський М. П. О. Куліш у 90-х роках (листи й документи) // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 192.

⁷ Славницький [И. П.] Воспоминания о П. А. Кулише... – Арк. 6.

«У до-татарський період, у нас у Києві розпочиналося децю грандіозно-поетичне; у нас на незайманому ґрунті, відроджувався свого роду гуманізм в той час, коли західна Європа, з залишками римської культури, лежала прахом під гнітом ісидоровських декреталій¹», – зазначає автор у своїй «Хуторской философии и удаленной от света поэзии»².

В іншій праці він навіть афористично зауважує, що в часи Володимира Великого доля Русі штовхала її до «цивілізаційних подвигів»³.

Однак, ця доба, вважає, П. Куліша тривала лише до часів Володимира Мономаха. Саме за його князювання розпочався «тріумф власне руської церкви, церкви милосердя й правди, над отупілою, або ж лукавою візантійщиною, і разом з тим, початок високої, якщо можемо так висловитися, самостійної, за суттю успадкованої культури»⁴.

Але монголо-татарська навала згубила ці культурні паростки. «Кажучи прозаїчно, – пише П. Куліш, – Русь перетворена татарами в татарцину. З нею сталося лихо, подібне до того, яке трапляється з багатим маєтком, котрий дістається у спадок дикунам-наслідникам»⁵.

З такої перспективи авторський поділ на Стару / Нову Русь виглядає як спроба пошуку відповідних культурних мірил історичного руху, зокрема його знакових, доленосних перетворень. Врешті, настанови Божого Провидіння чи природничих законів у контексті дослідницьких практик потребували досить точних аксіологічних критеріїв щодо розрізнення складної, дискретної та суперечливої української минувшини.

Зауважимо, що «Істория воссоединения Руси» виявляє й іншу рису пізнього П. Куліша як дослідника – його тонке розуміння гетерогенності суспільства. Тим паче, що на історичній арені, відтвореній автором, виступають не тільки козацтво, шляхта та панство, а й міщанство, селянство, православне й католицьке духовенство та інші соціальні верстви і прошарки, які відіграють самотні, часто-густо досить складні і суперечливі ролі.

Така замальовка соціальної площини світу історії істотно відрізняється від традиційних взірців романтичного історіописання, в яких різні спільноти подавалися як складова частина масового, колективного героя – народу / нації чи у вигляді дихотомії: вищі стани / низи, аристократія / чернь і т.п. Виключення робилося тільки для козацтва, котре вважалося загальнонародним репрезентантом та його антагоніста – шляхти.

---

¹ Постанови римських пап у вигляді послань

² Куліш П. А. Хуторская философия... – С. 97.

³ Куліш П. Судьбы Киевского Великого княжества и удельных княжеств Киево-Днепровской Руси до татарского погрома // Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под ред. П. П. Семенова. – СПб. – М., 1897. – Т. 5, Ч. 2. – С. 97.

⁴ Куліш П. А. Хуторская философия... – С. 102.

⁵ Там же. – С. 104–105.

Цікавим видається й термінологічний апарат в «Истории воссоединения Руси», в якому одночасно побутують як поняття, властиві романтичному історіописанню – «народ», «козацький дух», «шляхетський дух», «ідеал», «правда», «мораль», «сила», «безсилля», так і їх позитивістські аналоги – «громадянське суспільство», «корпорація», «клас», «поступовість», «поступ», «життєвість», «асоціація розумової та фізичної праці», «закон» тощо.

Вочевидь, вертикальне та горизонтальне структурування соціальної і політичної поверхні історичного руху потребувало від історика певних термінологічних новацій, порівняно з відомими взірцями романтичної історіографії. Втім, навіть досить поширені на теренах романтичної концептуалізації поняття автор переосмислює і трактує у відмінному сенсі.

Приміром, термін «народ», який П. Куліш у 40-і – на початку 60-х років XIX ст. зазвичай уживає у розумінні етнічної, колективної й антропоморфної спільноти, в «Истории воссоединения Руси», здебільшого тлумачиться як організм у природному та соціально-історичному середовищі, хоч іноді розглядається і як духовна спільність.

Принагідно відзначимо, що саме П. Куліш в цій студії впровадив термін «возз'єднання» (рос. *воссоединение*), котрий до того вживався спорадично, до широкого обігу.

За радянських часів, ця дефініція перетворилася в ідеологічний канон представлення української ранньомодерної історії, освячений сумнозвісними догматами відомих тез ЦК КПРС (1954). Зазначена ідея стала наріжним каменем концепції П. Куліша про двоєдину Русь – політичну єдність Старої і Нової Русі, себто – України та Росії.

Крім того, «История воссоединения Руси» демонструє амбівалентне ставлення П. Куліша до цивілізації, витоки якого простежуємо ще в його історичному письмі на зламі 1850–60-х років. Культурні досягнення цивілізації асоціювалися у нього з поступом людства, який засвоюється «шляхом економічного та розумового розвитку маси»¹.

Це трактування цивілізації, здавалося, наближається до позитивістського тлумачення, принаймні, в абстрактному сенсі. Водночас цивілізація сприймалася автором з перспективи реципієнта, споживача продуктів культури в українській минувшині та тодішній сучасності. З цього ракурсу, вона розглядалася як каталізатор деградації суспільної моралі, занепаду віри тощо².

Отже, зміна історичного масштабу у світосприйнятті П. Куліша істотно підважує, ба навіть зводить нанівець позитивістські уявлення про поступовість, яку він визнає тільки на високому рівні загальності (історії держав, народів / націй) у тривалій історичній перспективі.

¹ Куліш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 165.

² Там же. – Т. 1. – С. 248.

»...Якщо серед світу закам'яного та світу, що розвивається так поривчасто шляхом сумнівного для нас поступу, виник, протягом тисячоліття, світ самобутнього життя, який лише верхівками чи фракціями своїми уподібнюється і західному європеїзму, і східному китаїзму: то *історія, котра визнає законність кожного політичного і суспільного явища, не може заперечувати необхідності, а відповідно й розумності, тієї очевидної недовіри до поступу Західної Європи, який характеризує великий руський світ із часів першого його організатора та характеризує його навіть у наш час*», – відзначає історик¹.

Ця заувага є вельми промовистою для розуміння амбівалентності авторських поглядів щодо цивілізації та поступу в історії, в яких побутують як позитивістські, так і пізньопросвітницькі й романтичні складові.

Таким чином, реальна взаємодія цивілізації з реципієнтом у певну добу сприймається П. Кулішем у катастрофічному, руйнівному сенсі. Причому архаїчність буття («природа руського племені», «старий ідеал християнства») трактується автором як захисна реакція від деструктивних цивілізаційних впливів².

Означена настанова історика нагадує руссоїстську опозицію: природний стан / цивілізація. Недаремно носій, а точніше ідеал культури в історичному письмі П. Куліша постійно змінюється: польська й ополячена українська шляхта, міське та хутірне міщанство, російська освічена монархія, царі-культури тощо.

В «Истории воссоединения Руси» простежуємо і переоцінку авторських поглядів щодо значення індивідуального героя – видатної особистості в історії. Адже в романтичному історіописанні постать – визначна та маловідома, незважаючи на домінацію колективного героя та його духу, посідає своєрідне і неповторне місце.

Таке романтичне розуміння персональної ролі тої чи іншої особи відкидається П. Кулішем. «Кожний із нас усвідомлює у власній індивідуальності підпорядкованість незліченним впливам, і тому *не варто дивитися на історію, як на збірку біографій*. – стверджує автор. – *За кожною фігурою, що з'явилася на передньому плані неодмінно приховуються цілі натовпи фігур, котрі зробили справу перш, ніж вона здійснила перед нами представництво своє*»³.

У робочих нотатках, розмірковуючи про «моральну генеалогію великих людей», історик висловлює думку про їхню спорідненість із попередніми та майбутніми генераціями⁴.

¹ Там же. – Т. 3. – С. 270–271.

² Там же. – Т. 3. – С. 106, 268.

³ Там же. Т. 1. – С. 253.

⁴ Кулиш П. А. Задуми [автограф, підготовчі матеріали] // ІР НБУВ, Ф. 1, Спр. 28494, арк.2.

Виглядає, що П. Куліш сприймає особистість у світі історії у контексті магістральних інтелектуальних та соціокультурних впливів певної доби. Це ще не позитивістська детермінованість, але очевидний крок до неї.

Втім, автор не є послідовним і в цьому питанні. Зокрема, він обстоює думку, що визначні особистості (наприклад, коронний гетьман С. Жолкевський) наділені «дивовижним духом життєвості», який визначає їхню виключну роль в історії всупереч умовам та обставинам¹.

Загалом автор конструює об'єкт історіописання – Руський світ у суперечливому сенсі як на пізньоромантичних, так і на позитивістських засадах із вкрапленнями раціонально-просвітницьких компонентів.

Первинною основою цієї конструкції є ідеальні складові (вічеве право, руський дух, ідеал і т.п.), які співіснують з натуралістичними, природничими законами. Відтак рушії історії належать як до духовної, ідеальної сфери, так і до матеріально-фізичного світу, хоч визначальними вважаються перші.

Саме в царині духу відбуваються головні перетворення, які, зрештою, реалізуються в матеріальному просторі.

Скажімо, в одній із останніх історичних розвідок «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого» (1895) П. Куліш наголошує на змаганні «державно-господарського ідеалу» (шляхетського) з «ідеалом гультьяйської свободи» (козацького)².

Показовим у цьому розумінні є поняття «сили», яке репрезентує позитивістські «життєвість» та «поступовість» і одночасно виказує перемогу романтичного «духу» (ідеї, ідеалу). Відповідний баланс між «силою» і «безсиллям» визначають перехід суб'єктів (Річ Посполита, козацтво) з історичної арені в світ інобуття.

Отож за П. Кулішем історія «руського світу» – це боротьба різних ідей (основ) буття, а, за великим рахунком – тріумф ідеї «возз'єднання» Русі Південної і Русі Північної. Та й цей тріумф в авторському розумінні є доволі суперечливим, зокрема виглядає як своєрідна комбінація певних історичних обставин, передумов та дій.

Зауважимо, що в листі до І. Пулюя від 3 серпня 1878 р. П. Куліш досить специфічно окреслив призначення імперії Романових у світлі розвою цивілізації. «Москва далеко гірша була од Польщі, та через одно те, що мала свою національну, а не чужу, політику, вибилась вона на широкий шлях цивілізації і з варварської зробилась навіть гуманною»³.

Врешті, поєднання пізньоромантичних, просвітницько-раціональних та позитивістських підходів в дослідницькому інструментарії П. Куліша виявляється в калейдоскопічному висвітленні то однієї, то іншої площини світу історії, в двоїстому тлумаченні ряду дефініцій («сила», «народ» та ін.), у

¹ Куліш П. А. История воссоединения Руси – Т. 3. – С. 315.

² Куліш П. Украинские казаки и паны... – № 1. – С. 199.

³ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 229.

суперечливому ставленні до ідеї поступу та цивілізаційних впливів, які трактуються в моральному сенсі, в контексті зрушень у царині культури, духу, у наближенні до детерміністського тлумачення подій, але з перспективи ідеалізованої цілі «возз'єднання», у перегляді ролі особистостей тощо.

Загалом стиль мислення П. Куліша складно схарактеризувати якоюсь абстрактною й універсальною формулою, особливо, з перспективи авторської стратегії пояснення минувшини. Схильний до тотальної формалізації історик та письменник, однак, ніяк не міг окреслити свій ідеал науковості, зокрема уявити і зафіксувати аксіологічні, ціннісні параметри продукованого ним епістемологічного взірця.

Передусім, він орієнтувався на конструкцію монументальної, багатотомної праці, яка первісно виглядала як кількатомна монографія, хоч у подальших планах і переробках набувала певних ознак великого тексту – потенційного гранд-нарративу. Позаяк історичне письмо П. Куліша слугувало моралістичним, виховним цілям, то в його студіях надзвичайно гостро поставало питання про соціальні й культурні зразки для наслідування. Тим більше, що естетичні компоненти його світогляду нав'язують до специфічного розуміння Культури як вічної, нетлінної духовної основи¹.

Проте, ця проблема порушувалася автором не в урізаному чи практично-утилітарному розумінні, властивому просвітницькому історіописанню, а в глобальному масштабі, як своєрідна Надмета! П. Куліш прагнув подати моралістичну інтерпретацію цілих історичних епох, урешті всієї української минувшини. Звідси пошуки абсолютної і тотальної Правди, що побутувала в його працях у вигляді «суду історії», «суду культури», поступу цивілізації, природних і божих законів і т.п.

Так чи інакше, методологічна стратегія П. Куліша спиралася на інтегрування різних стильових елементів – просвітницького раціоналізму, романтизму, позитивізму, природної релігії тощо. Проте автору не вдавалося означити вихідні засади своєї концептуалізації щодо різних пластів фактографічного матеріалу, розгорнутому на суперечливому, дискретному полі української минувшини.

Інакше кажучи його інструментарій був доволі дієвим для того, щоб успішно вирішувати масштабні дослідницькі завдання з обсягу перегляду тогочасних романтичних стереотипів чи представлення нових пропозицій щодо висвітлення процесів, явищ та подій тощо. Відтак пізній романтик П. Куліш, за іронією долі, виконав важливу, але невдячну роль демістифікатора романтичної апології козацтва.

Та історик прагнув більшого! Адже він хотів досягти своєю працею нечуваного, глобального моралістичного і виховного ефекту!

---

¹ Гасвська Л. О. Літературно-естетична концепція М. Драгоманова в контексті культурософії XIX ст. // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова / Відп. ред. Р. С. Мішук. – К., 1991. – С. 49.

Втім, така Надмета в царині історії повсякчас руйнувала аксіологічні складові його епістемологічного взірця та всієї дослідницької стратегії, а за великим рахунком – весь ідеал науковості. П. Куліш раз у раз опинявся у зачарованому колі інтелектуальних крайнощів, світоглядних екстрем, часом образливих інвектив супроти українських, російських, польських діячів.

Приміром, варто згадати його спробу замирення «двох найгарніших слов'янських народностей»¹, репрезентовану на сторінках «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року».

Ще цікавіше виглядає його вражаючий поворот 1883–1884 рр. до морально-етичних і культурних вартостей ісламського світу, який виявився у поемі «Магомет і Хадиза» (1883) та інших творах.

Нарешті, культурно-просвітницький проект із перекладу Біблії, що видавався П. Кулішу найважливішим на схилі життя.

Історик С. Томашівський уклав навіть своєрідний перелік т. зв. «культурних гріхів» П. Куліша, який йому закидала українська громадськість: а) русофільство; б) полонофільство; в) абсолютизація руйнівницької ролі козаччини й гайдамаччини в національній історії; г) докори українським письменникам і вченим у плеканні ідеалізму та «руйнівницьких нахилів»². Але світоглядними поворотами не обмежувалися життєві колізії П. Куліша.

Наприклад, слід згадати вихід письменника з підданства Російської імперії 1883 р. Тоді він прагнув пов'язати своє майбуття з півдавстрійською Галичиною і планував отримати інше громадянство.

Та швидко розчарувався і протягом майже 8 років (з липня 1883 до лютого 1891) залишався поза підданством будь-якій державі, хоч і мешкав у Російській імперії! Цей факт його біографії навіть розглядають як цікавий юридичний казус³.

Саме неспроможність зафіксувати, оформити свій ідеал науковості, який поставав як сполучення різнорідних ціннісних настанов – культури, природи, моралі й релігії, що змагалися в його світогляді між собою, вочевидь, становило головну проблему у стильовій формації П. Куліша як історика.

В. Петров влучно схарактеризував цю проблему як розрив між замислом та його виконанням, який був способом «його літературного й соціального стилю»⁴. «В історії – ідеолог без синтези, у філософії – фантаст без ідеї, в

¹ Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам... – С. 20.

² Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського з додатками. – Львів, 1929. – С. 97–98.

³ Шевелів Б. Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії [автограф статті, Чернівці, серпень 1927]. // ІР НБУВ, Ф. 10, Спр. 18440, арк. 16; Чубський П. П. [Могілянський М.] Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882–1891): За архівними матеріалами // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – кн. 13/14. – С. 152–166.

⁴ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяти роки... – С. 19.

суспільнім життю – народник без демократизму, в національнім – культурник без розуміння ходу культури, в політичнім – український патріот, що ненавидить Україну з любови до неї, а ненавидячи, – шкодить їй», – стверджував С. Томашівський¹.

Імовірно, саме з цим, пов'язаний той інтелектуальний стан пізнього П. Куліша, який Є. Нахлік означає як «епістемологічну невпевненість»². Властиво, йдеться про спосіб / способи узгодження інтуїтивних, ірраціональних (романтизм), аналітичних (позитивізм, раціоналізм) та прагматичних (культурництво) компонентів мислення в поглядах та світосприйнятті П. Куліша.

Загалом, стиль мислення П. Куліша виявляє не тільки амбівалентні засади конструкції української історії, а і його сильні і слабкі риси як дослідника.

З одного боку, це – багатомірне, часто-густо поляризоване зображення минулого у різних площинах (соціальної, економічної, політичної, духовної, культурної, церковної) та ракурсах (польського, російського, почасти навіть татарсько-турецького), порівняльне висвітлення різних соціальних спільнот, дегероїзація козаччини, тотальна генералізація провідних ідей у моралістичному сенсі та ін.

З іншого боку, гіперболізація руїницької ролі козацтва і, як наслідок, – обстоювання русофільської чи полонофільської версії української історії.

Приміром, автор фактично усуває з історичної авансцени масового, колективного героя – народ / націю, принаймні, в тому вигляді, в якому останній побутує в романтичному історіописанні. Відтак одна з головних ірраціональних складових історичного буття в романтичній історіографії знає суттєвих перетворень.

Натомість П. Куліш рельєфно відтворює соціальну гетерогенність суспільства, диференціює ролі окремих станів і прошарків, тобто впроваджує елементи елітарного підходу в історичну реконструкцію. Недаремно Є. Нахлік називає його захисником «елітарних цінностей від руїницького бунту мас»³ та вважає представником українського консерватизму⁴.

Однак, П. Куліш все ж таки зберігає пізньоромантичну орієнтацію, хоч і з позитивістськими включеннями, зокрема прагне компенсувати таке вилучення введенням новітніх позачасових, ідеальних мірил вартості («суд історії», «суд культури») та провідних ідей історичного руху – «возз'єднання», польське «культурництво» і т.п.

Наразі окреслення П. Куліша як консерватора спонукає до виокремлення тієї традиції, того ціннісного ядра, яке гармонізує світогляд цього типу, себто врівноважує різні стильові шари.

¹ Томашівський С. Маруся Богуславка... – Т. 14, № 5. – С. 98.

² Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... – Т. 2. – С. 24.

³ Там же. – С. 78

⁴ Там же. – С. 60.

Втім, видається, що П. Куліш – романтик, культурник-консерватор і заразом просвітник-учитель перебував у пошуках цього «золотого співвідношення» інтелектуальних, культурних та аксіологічних компонентів світосприйняття до кінця свого життя.

Він щиро вірив у всесильність Культури та просвітницьке призначення людського Розуму в історичному житті. Відтак у листі до відомого діяча і мецената В. Тарновського-молодшого від 16 грудня 1896 р., себто менш, ніж за два місяці до смерті, письменник та історик просив його придбати кілька праць відомих європейських авторів. Це прохання П. Куліш аргументував такою настановою: *«Сі книжки згодяться Вашим наслідникам їх вік буде розумніший од XIX-го, і нам треба дбати про його»*¹.

---

¹ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 310.

**ОБРАЗИ
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ**

ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В СУЧАСНОМУ ІСТОРІОПИСАННІ

Селянська проблематика чи не завжди займала особливе місце в історичній науці. Серед дослідницьких пріоритетів – вивчення історії українського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. В пореформений період воно становило майже 90% населення України, а з розв'язанням земельної проблеми очікувались зміни й у його соціальному становищі. Шляхи і темпи модернізації села, спосіб вирішення аграрного питання стали одними з найпопулярніших тем в історіографії.

У цьому напрямі історична наука позначається новими ідеями та підходами. Відбувається переоцінка раніше отриманих знань, розширення змісту конкретних наукових пошуків, триває напрацювання нових теоретико-методологічних засад висвітлення селянської минувшини. У цій студії спробуємо здійснити аналіз творчого доробку вчених із історії пореформеного селянства, з'ясувати інституціоналізацію аграрної історіографії. Важливо на основі нагромаджених знань виявити невирішені питання й накреслити перспективи подальшого творчого пошуку. Увага зосереджена на пореформеному періоді (1861–1914 рр.), а географію дослідження визначаємо теренами Наддніпрянщини – Правобережної, Лівобережної, Слобідської та Південної України.

Сучасна українська історіографія пореформеного селянства характеризується наступними пізнавальними ситуаціями: 1) кінець 1980-х – початок 1990-х, коли селянознавча проблематика перебувала в затінку на фоні досліджень національно-державної та політичної історії України; 2) середина й друга половина 1990-х – активізація досліджень з історії селянства; започатковано традицію проведення симпозіумів, конференцій, семінарів із проблем аграрної історії; визначення нових тематичних напрямів творчого пошуку і збільшення друкованої продукції; 3) 2000-і роки – інституціоналізація аграрної історіографії: створення та діяльність Наукового товариства істориків-аграрників і Науково-дослідного інституту селянства. У працях на цьому етапі урізноманітнюються концептуальні підходи до пояснення селянської минувшини.

Новітні теоретичні підходи у висвітленні історії селянства. Інституціоналізація аграрної історіографії

Концептуальні, методологічні та історіографічні аспекти у вивченні теми проаналізував О. Реснт¹. На його думку, аналізуючи процеси в

---

¹ Реснт О. П. Велика реформа 1861 р.: погляд із ХХІ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2011. – Вип. 18; Його ж. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку

аграрній сфері, слід брати до уваги, що вони мали свої особливості у різних регіонах країни, й висновки слід робити на підставі вивчення ситуації у кожному з них. При цьому потрібно зосередити увагу на висвітленні характеру соціальних відносин в українському селі, реального впливу різних груп населення на сільськогосподарське виробництво, особливостей його переходу на товарно-грошові рейки, залученні капіталів у цю галузь. Вчений показав наукові здобутки та підходи зарубіжних (американських С. Хока, К. Воробек, російських І. Ковальченка, Л. Бородкіна, А. Кореліна) та українських істориків (В. Половця, В. Марочка, М. Якименка, О. Краснікової), які вивчають аграрний лад Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

В. Шевченко з'ясував науковий доробок дослідників із студювання аграрної історії, визначив місце земельних реформ в історичній науці та виділив ті проблеми, навколо яких відбувалися дискусії¹. Він проаналізував праці українських (О. Рєнт, В. Хміль, В. Марочко, Т. Лазанська, Ю. Присяжнюк) і російських вчених (Л. Захарова, М. Шацилло, О. Вронський, В. Тюкавін, В. Берліхін, Л. Мілов).

В контексті своєї дослідницької історіографічної практики В. Гоцуляк осмислив становлення сучасного українського селянознавства. Він наголосив на важливості вивчення наступних питань: 1) формування соціальної свідомості селян (розвиток їх уявлень про реформу 1861 р., аграрні відносини і селянські виступи; ставлення до місцевих і центральних органів влади); 2) дослідження установ, які забезпечували проведення змін у землеволодінні; 3) ведення власного господарства селянином².

У новітній науковій літературі представлено різні підходи та оцінки з найбільш складних аспектів проблеми. Зокрема вийшла низка праць, які протистоять пануючим у радянські часи поглядам і не лише збагачують, а й значною мірою змінюють попередні уявлення дослідників про селянство. Ці знання знаходяться у прямому зв'язку з розвитком історіографії теми останніх десятиріч, коли її вагомі здобутки, пов'язані з нагромадженням історичної інформації, документів, даних та фактів у науковому обороті, істотно модулювалися панівними теоріями і політичними доктринами.

Вивчення історії селянства на сучасному етапі відбувається певною мірою в ракурсі антропологізації історії, розвитку соціально-культурного напрямку, методів культурної антропології, соціальної історії, етнології. Їх

ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2000. – № 2; Його ж. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини ХІХ – початку ХХ століття: стан наукової розробки // Український селянин. – 2001. – Вип. 2.

¹ Шевченко В. М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в історіографії // УІЖ. – 2007. – № 5.

² Гоцуляк В. В. Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти // Український селянин. – 2001. – Вип. 2.

прихильники вважають, що центральне місце має посісти людина, як діяльна соціальна істота, зі своїм суб'єктивним світом, ідеями і уявленнями, почуттями, ментальністю. Це природна реакція істориків на той факт, що багато років селянство досліджувалось через призму аграрних реформ і політики держави на селі, селянських рухів і революційної боротьби тощо. О. Удод слушно зауважив, що методи психоісторії особливо важливі для сучасної української історіографії, яка була довгий час ізольована від гуманістичної методології¹.

Дисциплінарна історія все більше зосереджує увагу на регіональних мікросоціальних об'єктах та їх особливостях, висуває на перший план для вивчення просту людину, культивує інтерес до окремих груп, родин, до колективної й сімейної психології тощо. Оскільки постмодерна ситуація кинула виклик пануванню позитивістських, марксистських, а також кількісних підходів до соціальної історії, вчені почали досліджувати останню у рідчій ментальностей, в індивідах і маленьких групах людей, локальних сільських соціумах².

Дослідження повсякденного життя селян передбачає такий підхід до наукового пізнання, який ґрунтується на системному аналізі соціально-економічного укладу останніх, організаційних форм їх господарювання, побуту і ментальності. Повсякденність є лише одним із методів вивчення соціальної історії, хоча водночас постає у якості самих соціальних відносин. У зв'язку із цим, селянство для вчених є також теоретичною, узагальнюючою категорією для з'ясування специфіки суспільного розвитку, а з іншого боку, – верствою із специфічним способом життя.

З 1990 р. в Кембриджі видається журнал «Сільська історія: економіка, суспільство, культура», на сторінках якого вчені публікують матеріали з минувшини села різних країн. У ньому можна знайти статті, написані з позицій нової культурної й гендерної, мікроісторії, нової соціальної, інтелектуальної історії тощо.

Вивчаючи минуле села, російські вчені С. Маловічко та Л. Зайцева підкреслили роль історико-культурного підходу, який переносить акцент з аналізу процесів на аналіз структур, з лінійного історичного метанаративу на локальні соціокультурні простори³. Звертається увага на фундаментальну різницю у дослідженні історичної свідомості, сформованої в місті й селі, а також на наявність у соціумі важливої складової аграрної культури – традиції. В умовах останньої свідомість людей здійснює постійні переходи з

---

¹ Удод О. А. Історія: осягнення духовності. – К., 2001. – С. 23.

² Маловічко С. И., Покотилев А. И. Синтез единичного и социального в новой локальной истории: история семьи в проблемном поле «сельской истории» // www.newlocalhistory.com/inetconf/2006/?tezis=ic06malovichko.

³ Маловічко С. И., Зайцева Н. Л. Сельская история в проблемном поле «новой локальной истории» // www.newlocalhistory.com/rural.

рівня малих локальних груп на великі соціальні простори (повіт, губернія, держава), з фундаментальних установок аграрної онтології на цінності міської субкультури¹.

Отже, конкретне місто чи село в історичному дослідженні з позицій нової локальної історії вже є не адміністративним пунктом, як у краєзнавчих працях, а стає локальним соціокультурним простором. Нові підходи, безперечно, відрізняють сільську історію від інших напрямків, які вивчають відповідну проблематику. Аграрна історія і минуле селянства, як проблеми, генетично пов'язані із соціально-економічним дослідницьким простором, не виключаються з історіографічної практики сільської історії, але в рамках нової моделі отримують соціокультурний імпульс.

Російський історик О. Міллер звернув увагу на застосуванні в історичних дослідженнях із даної тематики ситуаційного підходу (поєднання місця, часу, обставин та людей). У цьому разі в центрі уваги опиняється визначена структура етнокультурних, етноконфесійних і міжнаціональних відносин. Важливо виявити в цій взаємодії індивідів та зрозуміти логіку їх поведінки. Саме цей підхід дасть можливість історика легше звільнитись від усвідомленої чи неусвідомленої самоідентифікації зі своїм «актором», з його «правдою», з'явиться можливість побачити різні «правди» різних «акторів»². Мається на увазі те, що селянське населення було не лише об'єктом дії влади, але й самостійним діячем.

Ю. Присяжнюк закликає використати потенціал культурно-антропологічної історії, що включає в себе традицію, мову, спосіб життя, релігійність селянства, в межах яких функціонує його ментальність. «Очевидно, що селяни ХІХ – початку ХХ ст., носії культури традиційного суспільства й водночас самобутньої етнокультури, бачили власний діалог з інноваціями, викликами епохи модерності не так, як його почав розуміти і тлумачити історик кінця ХХ – початку ХХІ ст., озброєний теоріями модернізації і прогресу»³.

Про аграрні реформи як складне і багатоманітне явище пише В. Марочко, акцентуючи на поєднанні нових форм власності і господарювання, історичних традицій та національних особливостей народу, його

---

¹ Домников С. Д., Крутов А. И. Антропологический метод в изучении сельской истории: размышления историка и философа // www.newlocalhistory.com/bookshelf/?tezis=nlhvyp2=79=88.

² Миллер А. История Российской империи как полиэтнического государства: в поисках новых исследовательских парадигм // Україна–Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнар. наук. конф. / Інститут історії України НАНУ, Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон), Сіверський інститут регіональних досліджень. – Чернівці, 2007. – С. 95.

³ Присяжнюк Ю. П. «Консерватизм» і «традиціоналізм» в українському селянознавстві: проблема термінологічної оптимізації // Вісник Черкаського ун-ту. Серія: історичні науки. – 2007. – Вип. 100. – С. 9.

ментальності. На його думку, «історикам, психологам і етнографам ще належить з'ясувати новий тип соціально-психологічної поведінки селян-землевласників з рудиментами кріпацької психології»¹.

З 1990-х рр. почався відхід від заданих ідеологією параметрів осмислення проблеми. Так, зникло перебільшення ролі селянських рухів у комплексі політичних причин реформи, посилилася увага до процесу усвідомлення правлячою елітою кризи всередині країни і прорахунків зовнішньополітичного курсу в другій половині XIX ст. та пошуків виходу з нього. Долається і саме уявлення про реформу як побічний продукт революційної боротьби².

Значні гносеологічні можливості для вирішення поставлених питань має теорія модернізації, котра розуміється як комплексний процес, що зводиться не лише до економічних і соціальних змін, а охоплює всі сторони суспільної життєдіяльності. Головну причину краху імперського проекту модернізації (в тому числі села) А. Каппелер вбачає зокрема у появі модерних націй та масових національних рухів. Невміння центру вирішити національне питання було головною причиною внутрішньої слабкості й остаточного розпаду Російської імперії. Він вважає, що революція 1905–1907 рр. була в першу чергу національною. Як і у випадку зі зміцненням імперії, західні окраїни відіграли провідну роль у її розвалі³.

У вступній статті до книги «Судьби російського крест'янства» Ю. Афанасьєв окреслив головні перспективи подальшого розвитку історіографії селянства, серед яких: методологічний плюралізм, структурний і немодельний підходи, а також усвідомлене подолання попередньої і нової міфології. Він пропонує зосередити увагу на подоланні «розриву мислення», коли все, що було до 1917 р. і відбувалося після, розглядається під принципово різними кутами зору, тобто більш уважно розібратися в сутності колишніх соціально-економічних процесів, культурних і ментальних зрушень у селянстві⁴.

Монографія французького історика Д. Бовуа дозволила багатьом сучасним науковцям по-новому подивитися на україно-російсько-польські відносини на тлі російсько-польського протистояння у XIX ст. Він показав увесь трагізм становища українського селянства, затиснутого між обома протиборчими світами й обома ж визискуваного. Доводиться, що ведучи

---

¹ Марочко В. І. Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX – перша половина XX ст.): соціально-економічний аспект // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 75.

² Мордвінцев В. М. Реформи в Росії в XIX ст.: причини та їх наслідки. Сучасний погляд на події // Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія історія. – 2002. – Вип. 63–64. – С. 117.

³ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Л., 2005. – С. X.

⁴ Афанасьєв Ю. Судьбы российского крестьянства. – М., 1995.

боротьбу між собою, поляки й росіяни однаково вважали українців людьми нижчого сорту, перешкодою на шляху задоволення власних «земельних апетитів»¹.

Д. Бовуа підкреслив прагнення радянських дослідників показати грандіозність і згуртованість героїчної хвилі селянських рухів, котра свідомо прямувала до утвердження більшовиків у 1917 р. За такого підходу жодні національні чи етнічні конфлікти не підкреслювалися і ніде не говорилося про рівень національної свідомості серед українських селян². Аналізуючи соціальні та етнічні відносини, дослідник показав, наскільки громадське життя на Україні було складним і заплутаним, ніж просто протистояння експлуатованих мас і їх гнобителів і закликав переглянути всю тематику соціальної історії.

Окремі дослідники (О. Михайлюк), користуючись відомою моделлю Б. Андерсона, який писав про нації як «уявлені спільноти», пропонують застосовувати такий же підхід під час вивчення селянства.

Важлива роль відводиться міждисциплінарності, а саме взаємодії історії з іншими науками у дослідженні селянського минулого. Зокрема, соціальної психології в плані виявлення настроїв, причин поведінки і дій селян, сприйняття ними навколишнього світу, їх реакції на найважливіші суспільні процеси і явища. Роль соціологічних практик проявляється у вивченні таких аспектів, як праця селян, побут, сім'я, особистість, образ і якість життя, ціннісні орієнтації, потреби, інтереси, соціальні установки, місце у соціальній структурі суспільства тощо. Застосування методик історичної демографії сприяє вивченню буття народонаселення (динаміка чисельності, зміни його складу, розселення і густота, міграції, народжуваність і смертність, стан здоров'я, хвороби і т. д.).

Професіоналізація історичної науки супроводжується створенням її інфраструктури (наукові товариства, архіви, публікація історичних документів, фахова періодика, національні та міжнародні об'єднання істориків), яка розширює комунікаційне професійне «поле» дослідників. Важливим для української історичної науки є створення та діяльність різних об'єднань дослідників, які поряд з академічними установами проводять досліді в селянознавчій сфері. Окрім того, починаючи з 2000-х рр., термін «інституціоналізація» досить широко увійшов у науковий вжиток³.

---

¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 117.

² Там само. – С. 81.

³ Більш детально про сутність «інституціоналізації» та її зв'язок із аграрною історіографією див.: Бондар В. В. Вітчизняні селянствознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – № 19.

Можна стверджувати, що у Черкасах формується наукова школа дослідників-селянознавців. Про це свідчить діяльність Наукового товариства істориків-аграрників (Товариства), яке було створене у 2000 р. і налічує на сьогодні більше 50 членів¹. В ньому відбувається розробка власної парадигми, дисциплінарно-наукових ідеалів і норм. Це підкреслюють такі фактори: 1) організаційна структура, яка включає кафедри і науково-дослідні осередки, секції (серед них: соціальної активності сільського населення, аграрної історії доби революції і непу, аграрної історії Черкащини, гендерних проблем села та інші); 2) спільність головних історіографічних концепцій засновника школи (А. Морозова) і його учнів (С. Корновенка, І. Фаренія та ін.); 3) близька тематика досліджень і коло інтересів; 4) наукові видання, зокрема періодичного фахового журналу «Український селянин»; 5) проведення наукових форумів (всукраїнських симпозіумів з аграрної історії, тематичних конференцій і читань); 6) регіональні досліді; 7) визнання у суспільстві.

Вектори наукових досліджень Товариства стосуються таких аспектів: традиції господарювання і форми організації праці українського селянства; його світогляд, культура та соціальна психологія; історія розвитку різних галузей сільськогосподарського виробництва; місце й роль селян у соціальній структурі українського суспільства; соціально-економічні, соціокультурні характеристики селянства; історія кооперації останнього; політична культура українських селян. Важливим науковим проектом Товариства є створення «Енциклопедії історії українського селянства».

Має свої традиції Дніпропетровська школа істориків-аграрників, засновником якої був Д. Пойда. Так, на кафедрі російської історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету періодично проводяться наукові читання з питань аграрної історії України та Росії, присвячені його пам'яті.

До даної школи можна віднести Т. Липовську та Р. Попову, які вивчали проблеми соціально-економічного становища та класової боротьби поміщицьких селян, воєнних поселенців і антикріпосницького руху в 40–50-ті рр. XIX ст. в цілому. Біля витоків школи також стояла учениця Д. Пойди В. Михайлова. Сфера її інтересів – накази та вимоги українського селянства депутатам I Державної Думи. Відомий дослідник народницького руху в Україні у другій половині XIX ст. С. Світленко у своїх працях теж вийшов на проблеми селянства, а саме взаємозв'язку останнього з революційними народниками, залучення його до боротьби з самодержавством. До різних питань дореволюційної історії селянства України та Росії зверталися у своїх працях А. Болебрух, Г. Швидько, А. Голуб, О. Шляхов, В. Мирончук та інші.

---

¹ Наукове товариство істориків-аграрників на 10-ту річницю діяльності. 2000–2010. – Черкаси, 2010. – С. 3.

Російський Центр селянознавства й сільських реформ Московської вищої школи соціальних і економічних наук разом з Інститутом російської історії РАН провели серію теоретичних семінарів «Сучасні концепції аграрного розвитку». Одним із напрямів роботи Центру стало видання щорічника «Селянознавство: Теорія. Історія. Сучасність», а також праці «Селянська революція у Росії. 1902–1922». Різні аспекти селянської минувшини стали предметом обговорення наукових конференцій «Менталітет і аграрний розвиток Росії (XIX–XX ст.)», «Селяни й влада» та ін.

У 2002 р. в Росії утворився науково-освітній центр «Нова локальна історія» (Ставрополь–Москва), одним із завдань якого було визначено дослідження селянської, сільської та аграрної історії. Центр щорічно проводить міжрегіональні, міжнародні й Інтернет-конференції. Зокрема учасники форуму «Історія міста і села: теорія і дослідницькі практики» визначили, що вивчення їх минулого, з одного боку, стало наслідком спеціалізації наукових знань, а з другого, – практикою реалізації нових творчих принципів епохи постмодерну. Зокрема, при дослідженні минулого селянства активно використовуються суміжні галузі гуманітарного знання (антропологія, культурологія, філологія й етнографія)¹.

Аналіз процесів інституціоналізації аграрної історіографії дає розуміння важливого механізму, який забезпечує формування цінностей «дисциплінарної орієнтації» істориків, соціалізацію визнаних ними норм і поглядів у селянознавчій сфері. Ці процеси мають свою специфіку в залежності від методології та методики діяльності, особливостей організаційної єдності суб'єктів інституцій і т. п.

Велика реформа 1861 р. та її наслідки як історіографічна проблема

У 2011 р. виповнюється 150 років з часу скасування кріпосного права. Про велику реформу написано надзвичайно багато праць й сьогодні вона займає чільне місце в історичній науці. Це одна з найбільш багатозначущих подій в новій історії українських земель, важливий з цілого ряду кількісних і якісних показників реформаторський досвід. Кріпацтво було чи не головною перепорою для модернізації країни, оскільки це був фундамент суспільної системи і державного ладу. Реформа 1861 р. і наступні аграрні перетворення, не дивлячись на свою суперечливість, мали прогресивне значення.

В радянській історичній науці вважалось, що цар змушений був видати Маніфест про звільнення селян з наступних причин: існування революційної ситуації 1859–1861 рр., наростання селянського руху, поразка у Кримській

---

¹ Маловичко С., Мохначева М. Тенденции и перспективы интеграции региональных исторических исследований // Региональная история Украины. Зб. наук. статей. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 38–39.

війні та криза феодально-кріпосницької формації. Ця концепція причин реформи довгий час була панівною. Закріплювалось уявлення про реформу як побічний продукт революції та її залежність від класової боротьби. Те, що революційна ситуація не переросла в революцію, пояснювалося неспроможністю селян до організації, що дозволило уряду шляхом реформ розрядити ситуацію¹.

На сьогодні переважає думка, що саме поразка Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр., яка підкреслила відсталість держави в економічному і військовому плані, стала поштовхом для переходу до широкомасштабних перетворень. Це була модернізація «зверху», здійснена насамперед для переоснащення армії й розвитку великої промисловості (залізниця, металургія, добувна, машинобудівна і деревообробна галузі тощо). Зокрема, в 1865–1875 рр. на потреби війська йшло 29% бюджету². Кріпосницькі відносини були перепорою для розвитку торгівлі та селянського підприємництва. Як економіка, так і військовий комплекс потребували розгалуженої мережі залізничної системи сполучення. Ці зміни не могли відбутися без першопочаткового кроку – звільнення селянина від кріпосної залежності.

Дослідники в основному заперечують наявність революційної ситуації напередодні реформи 1861 р. Динаміка селянського руху в цей час свідчила не про наростання, а про спад селянського невдоволення і відповідних виступів. Безпосередня боротьба за землю була незначною. Навпаки, саме після проголошення Маніфесту спостерігається зростання селянського руху навесні 1861 р. Як вважає американський вчений Д. Філд, небезпека селянських рухів стала чинником впливу на політику уряду вже після відміни кріпацтва. Тому до 1850-х рр. фундаментальні політична та ідеологічна структури, на яких базувалося кріпосне право, уже були зруйновані. Як тільки держава залишила цей інститут без своєї підтримки, він одразу ж розвалився³.

Сам процес звільнення селян мав відбутися не відразу, а поступово, розтягуючись на роки. Цікавими є спостереження щодо суті реформи 1861 р. О. Рєєнта і В. Шевченка⁴. На їх думку, вона проводилася не в інтересах селян чи поміщиків, а саме в інтересах держави для відновлення її могутності після поразки у Кримській війні. Головні аргументи науковців: відсутність достатньої фінансової підтримки, необхідної для перебудови поміщицьких

---

¹ Нечкина М. В. Реформа 1861 года как побочный продукт революционной борьбы // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М., 1962. – С. 9.

² Опыт российских модернизаций. XVIII–XX века. – М., 2000. – С. 58.

³ Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник. – М., 1992. – С. 18–19.

⁴ Рєєнт О. П. Велика реформа 1861 р.: погляд із XXI ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. 18; Шевченко В. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008.

господарств на нових ринкових засадах; закриття кредитних установ і позбавлення можливості отримання поміщиками дешевих кредитів.

Обезземелення селянства, принаймні в перші десятиліття після реформи, як вважалося раніше, не було катастрофічним і компенсувалося за рахунок купівлі, а частіше – вигідної оренди землі. Обгрунтованою є теза, що проблема малоземелля, починаючи з 1880-х рр., породжувалася тими об'єктивними обставинами, які штовхали село у вир товарно-грошових відносин, а також активізацією діяльності різних посередників у сфері купівлі-продажу землі та природним приростом населення.

Існує твердження, що реформи співпали з періодом прискороного економічного зростання, а не поклали йому початок. Зокрема, на думку англійського вченого П. Готрела, ще до реформи 1861 р. відбулися технічні зрушення в промисловості, розширення дрібнотоварного виробництва і початки регіональної економічної спеціалізації¹. У 1990–2000-х рр. знову з'явився інтерес до відродження так званої моделі «наздоганяючого розвитку» Росії. Якщо раніше панували концепції феодально-кріпосницької системи господарства та революційної ситуації, то тепер підкреслюються суб'єктивні фактори в аграрних перетвореннях. Нинішня історіографія оцінює реформи 1860-х рр. як важливий етап на шляху трансформації традиційного суспільства в індустріальне.

Центральне місце в реформі 19 лютого 1861 р. займали два питання: 1) скасування особистої залежності селян від поміщиків, які отримували особисту свободу, право вільно розпоряджатися своїм майном і 2) земельне питання, тобто наділення селян землею. В історіографії домінує твердження, що основна суть земельного влаштування селянства полягала у визнанні за поміщиками права власності на всю землю в їх володіннях, у тому числі й на селянську надільну, а селяни мали право лише користуватись цією землею і відбувати за неї встановлені повинності. Навіть тоді, коли селянська громада повністю переходила на викуп, земля залишалася власністю поміщика.

Варто погодитися з поширеною у новітніх працях тезою, що повне обезземелення селян було економічно не вигідним і соціально небезпечним, тому наділення їх достатньою кількістю землі могло б посприяти більш незалежному їх статусу по відношенню до поміщиків, що в свою чергу теж не влаштовувало державу. Таким чином, були визначені такі норми селянського наділу, які прив'язували селянське господарство до поміщицького в основному шляхом оренди землі.

Тривалий час науковці вважали чи не головною проблемою пореформеного розвитку наддніпрянського села велику чисельність малоземельних і безземельних селян. Але, як показують останні дослідження, суть не лише в цьому, бо якби й поділили поміщицькі та селянські землі, то

¹ Великие реформы в России. – С. 124.

великого нарізування ґрунтів не відбулося б. Приміром, С. Сусоров підрахував, що в такому разі на Правобережжі, де в 1905 р. припадало в середньому 5,5 дес. землі, було б 6,9 дес., на Лівобережжі – відповідно 6,1 і 8,3 дес., на Півдні – 9,7 і 13,6 дес.¹.

Якщо порівняти розміри наділів українських селян з селянами інших країн, бачимо невтішну картину. Наприклад, пруський селянин, маючи стільки землі, вважався б заможним², а середні дані селянських наділів у Бельгії і Японії становили відповідно 2,4 і 0,75 десятин. Вони мали значно менше землі, хоча й брали з неї більші врожаї. Це свідчить про домінування екстенсивної форми господарювання в українському селі.

На думку Я. Грицака, селяни одержали невеликі наділи, але їх було цілком достатньо, аби вдовольнити нагальні потреби. А погіршенню їх становища сприяла відсутність капіталів, що унеможливило поширення нових, інтенсивних форм господарювання. У свою чергу «велика демографія» призвела до аграрного перенаселення і земельного голоду³.

Альтернативою селянських господарств було або екстенсивне розширення площі, або інтенсивне осучаснення землекористування. Російські вчені І. Ковальченко і Л. Бородкін доводили, що більш широким і сприятливим ґрунтом для буржуазної аграрної еволюції було селянське господарство, яке займало домінуюче становище в сільськогосподарському виробництві⁴.

В літературі небезпідставно підкреслюється, що політика уряду була направлена на «витягування» з села коштів для фінансування прискореної індустріалізації. Збідніле селянство поставляло свою продукцію на ринок, щоб отримати необхідні засоби для виплати високих податків і викупних платежів. Поступовий вихід селянського господарства з натурального стану і його комерціалізація були вимушеними. Розміри земельних ділянок на двір складали основний показник рівня розвитку і диференціації селянських господарств. Як зауважив Д. Бовуа, після відміни кріпацтва кількість душ як показник багатства втрачає сенс, а критерієм соціально-економічної значущості стає землеволодіння⁵.

Науковці погоджуються з тим, що селяни мало зрозуміли ту волю, яку отримали, трактували по-різному статті закону, що призупинило підписання

---

¹ Україна в умовах столипінської аграрної реформи: Монографія. – К., 2006. – С. 30.

² Дякин В. С. Куда мы проскочили поворот // Дякин В. С. Был ли шанс у Столыпина?: Сб. статей / Санкт-Петербургский филиал Института российской истории РАН. – СПб., 2002. – С. 270.

³ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 2000. – С. 59.

⁴ Ковальченко И. Д., Бородкин Л. И. Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России. (Опыт многомерного типологического анализа) // Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века. – М., 1991. – С. 19.

⁵ Бовуа Д. Указ. праця. – С. 22.

установчих грамот. Селяни очікували повної волі і землі без посередництва і поміщицького контролю, тимчасовозобов'язаного стану тощо. Останні бачили цілком конкретне, обумовлене станом сільського господарства завдання і до вирішення якого йшли – зрівняльний розподіл конфіскованої у приватних власників землі. Очевидно, це яскраво підтвердилося у 1917 р., коли багато селян підтримало просте гасло малопопулярних більшовиків – «Земля – селянам!».

У сучасній літературі доводиться, що ріст індивідуалізму на селі виявлявся в поступовому переході під тиском природного приросту населення до інтенсивніших форм господарювання, диверсифікації джерел прибутку, де такі можливості існували. Хоча селянське господарство не було повністю інтегровано в ринок, відносини попиту й пропозиції дедалі більше регулювали його історичний поступ. Існує твердження, що селянська економіка знаходилась в стані природного (нормального) процесу розвитку, який раніше спостерігався в деяких європейських країнах¹.

Однак, феномен селянського приватного землеволодіння залишається малоз'ясованим. Проблема не тільки у браку знань про кількісні параметри (розміри наділів, умови набуття власності, фінансово-кредитні показники тощо), а насамперед про якісні (зміна соціального обличчя селянина, його психології, взаємин колишнього кріпака з панами). Протягом пореформених десятиліть приватновласницьке селянське землеволодіння збільшилося в 10 разів, натомість дворянське скоротилося вдвічі. На думку В. Марочка, відбулася не проста механічна зміна власника, а значно вагоміша подія – зміна укладу життя на селі². Він стверджує, що українським селянам органічно притаманне прагнення мати власні ґрунти й переважання в Наддніпрянщині індивідуальних господарств зумовлювало в перспективі більший потяг українських хліборобів до приватної власності, ніж російських.

Поступово формувались приватне підприємництво, ринок робочої сили, ринкові відносини, передумови громадянського суспільства. На думку В. Литвина, з-поміж загальної маси селян, які зберігали традиційний спосіб життя і цінності аграрного суспільства, почали виокремлюватися господарі з підприємницьким хистом³.

Загалом історики дотримуються думки, що запровадження техніки у землеробстві, використання найманої праці, поліпшення структури посівів – усе це сприяло підвищенню врожайності культур, розширенню посівних площ, збільшенню обсягів зібраного збіжжя. Проте відробітки, здольщина і

¹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т. 2. – С. X–XI.

² Марочко В. І. Аграрні реформи в Україні. – С. 75.

³ Литвин В. М. Історія України. – К., 2006. – С. 323.

малоземелля значної частини селян стояли на заваді вдосконаленню агрономічної культури, придбанню нового реманенту. Це негативно позначалося на продуктивності праці.

Дослідники розглянули причини повільної еволюції селянського господарства в нових ринкових умовах. Серед них вони називають «моральну економіку» (натурально-споживацьку етику селян), їх традиціоналізм та консерватизм, ненормальний стан земельної розмежованості, низький рівень обробітку землі, відсталість агротехніки, сервітутні проблеми. Селяни не спромоглися належним чином використати можливості ринку, надані економічні й громадянські права.

Російський дослідник Б. Миронов стверджує, що і при свободі, і за її відсутності селяни працювали рівно стільки, скільки потрібно було для задоволення мінімальних потреб. Утім, локально селянське господарство досягало успіхів, витісняючи поміщицьке з ринку хліба. З'явилися господарі, які орієнтувалися на зарубіжний ринок. Їхня еволюція відбувалася за різними напрямками: активізація підприємницької діяльності, технічні та технологічні нововведення, підвищення загальної культури управління.

На думку Ю. Присяжнюка і Л. Горенко, реформа 1861 р. радикально підривала основи натурального господарства, в тому числі замкнутість дворянського маєтку, порушувала тісний зв'язок між його елементами, половинчасто вирішувала питання ринку найманої праці на селі¹. Пересічного поміщика України земля продовжувала цікавити здебільшого як нерухомість і засіб вкладення капіталу, а українського селянина – як основне джерело життєзабезпечення своєї родини. Щодо проблем капіталізації селянських господарств, то історики серед інших називають локальність та односторонність, історично сформовану обмеженість підприємницьких якостей селянина, недостатню фінансову підтримку з боку держави. Дослідники називають і консерватизм мислення селянина, а саме пріоритетність фізичної праці, а не здатність творчо, економічно доцільно мислити, байдужість до агрономічних інновацій тощо.

П. Панченко та В. Шмарчук виділили такі причини у відсталості селянського землеробства: 1) багатосмужжя – розкиданість земельних наділів у різних частинах поля, що прилягали до села; 2) черезсмужжя – нерозмежованість землекористування між поміщиками і селянами; 3) обробка землі відсталими методами; 4) примітивні знаряддя праці. Внаслідок цього, на їх думку, селянське землеробство мало екстенсивний характер².

Американський дослідник аграрної історії Російської імперії С. Хок сенсаційно не погоджується із тим, що швидке зростання населення часто

---

¹ Присяжнюк Ю. П., Горенко Л. М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) // УІЖ. – 2000. – № 5. – С. 90.

² Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2000. – С. 37–38.

поєднували з його економічними і соціальними бідами. Основні результати дослідника говорять про наступне: 1) пореформені платежі насправді були меншими, ніж дореформений оброк; 2) поліпшення харчування селян і викликане цим зменшення кількості смертей від ряду інфекційних хвороб на теренах Російської імперії зіграли вагомійшу роль, ніж в Європі; 3) селяни мали нові додаткові прибутки і отримали можливість виконувати всі свої фінансові обов'язки¹.

Заслугує на увагу праця Ф. Турченка і Г. Турченко, присвячена трансформаціям Південної України². На думку істориків, кріпосне право тут не встигло пустити глибоких коренів. У результаті стартові можливості Півдня після реформи 1861 р. виявилися ліпшими, ніж інших регіонів Наддніпрянщини. Великою перевагою стало те, що в Новоросії було більше, ніж будь-де в Україні, приватних земель.

Специфіка аграрних відносин Південної України сприяла поширенню хутірної форми господарювання (станом на 1905 р. нараховувалося 43 тис. хуторів). По суті регіон став експериментальним полем для підготовки столипінської реформи. У 1906–1917 рр. загальна кількість хуторів та відрубів збільшилася на Півдні у 8 разів. Дослідники дійшли висновку, що модернізація мала в цьому краї найпомітніші успіхи. Використання сільськогосподарських машин було тут звичайною справою³.

В південних губерніях господарства відрізнялися високою товарністю землеробства. Тут М. Якименко відносить до категорії фермерських господарств ті, у розпорядженні яких знаходилося не менше 10 дес. орної землі. Саме з таким земельним наділом селяни могли розраховувати на більш-менш стабільний чистий прибуток, а отже, на ефективне товарне виробництво. Історик дійшов висновку, що саме південноукраїнські степи були оплотом селянських господарств, «найближче стояли до землеволодіння фермерського типу»⁴. Водночас В. Нечитайло наголошує на розширенні індивідуального селянського землеволодіння завдяки зростанню купівлі землі селянами як особисто, так і товариствами. І попри те, що ціни на неї постійно зростали. Хоча більшість селян не могла собі цього дозволити, однак найзаможніші, найпідприємливіші таку змогу мали. На його думку, саме їм належало понад 50% усієї орендованої приватновласницької землі, на якій вони «організували капіталістичне землеробство»⁵.

¹ Хок С. Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861–1914 годы // Отечественная история. – 1996. – № 2.

² Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси. – К., 2003.

³ Там само. – С. 25–26.

⁴ Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 5.

⁵ Нечитайло В. В. Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 206.

Загалом, історики погодились з тим, що селянське приватне господарство могло б ще більше потіснити велике поміщицьке землеволодіння, якби для цього були створені відповідні суспільні умови. Високі викупні платежі підривали його фінансову базу, перешкоджаючи значній частині господарів купити кращий сільськогосподарський реманент, робочу худобу чи нову ділянку землі. Разом з напівкріпосницькими законами, які до 1906 р. обмежували рухливість сільського населення і можливість в одному місці продати, а в іншому купити ділянку землі, це створювало несприятливі умови господарювання.

Продовжується вивчення історії земельної оренди, яка відіграла важливу роль у розвитку селянських господарств пореформеної доби. В. Шевченко стверджує, що саме вона допомогла селянам особливо в перші пореформені десятиліття суттєво збільшити своє землеволодіння. Починаючи з 1880-х рр. поміщики дедалі інтенсивніше починають прилучатися до ринку. Це відразу ж негативно вплинуло на характер орендних відносин, а саме значне подорожчання оренди землі. Погіршенню умов оренди селянами землі сприяла й активізація посередників у орендних відносинах між ними і поміщиками. Орендуючи оптом поміщицьку землю, вони на суборендних засадах здавали її в роздріб селянам, маючи на цьому великі прибутки¹.

На Правобережжі та в Південній Україні майже повністю домінувала грошова форма оренди, яка була для селян кращою, особливо в урожайні роки. Менш ефективними для селян були відробіткова або змішана оплата орендованої ділянки. На основі проведених розрахунків, М. Якименко відзначив про, загалом, неефективність оренди, особливо для бідних селянських господарств, але це була відчайдушна спроба селян без переселення до інших місць забезпечити свій продовольчий бюджет. Як наслідок, споживча оренда стала економічним абсурдом, бо приносила селянам меншу винагороду за працю у порівнянні з цінами на робочу силу на ринку праці².

Українські дослідники вивчають історію кредитування селянських господарств державними і приватними земельними банками, різними сільськогосподарськими товариствами, земськими установами тощо. Значну увагу вони приділяють історії залучення капіталу в сільське господарство і підняття його агротехнічного рівня.

О. Краснікова дослідила проблему іпотечного кредиту та його роль у становленні сільськогосподарських виробників, проаналізувала функціонування та економічні результати трьох банківських структур: Дворянського банку, Селянського банку, акціонерних і приватних земельних

---

¹ Шевченко В. Указ. праця. – С. 71.

² Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 60.

банків¹. Дослідниця доводить, що досить помітну роль у мобілізації дрібної земельної власності відігравав Селянський банк, який упродовж 1883–1915 рр. видав селянам України 113682 позички, що дало можливість придбати приблизно п'яту частину усієї ріллі. Основну частину кредитів було надано індивідуальним землевласникам (81,7%). Але, співставивши фактичні дані стосовно кількості закладеної землі в банках України та кількості виданих позик під заставу землі, дійшла висновку, що операції Селянського банку значно поступалися не тільки акціонерним і приватним земельним банкам, а й Дворянському банку.

Д. Бовуа встановив, що посередництвом Селянського банку селяни купили дуже малі площі². М. Якименко, оцінюючи вплив Селянського поземельного банку на становлення селянських господарств, дійшов висновку, що розорювались переважно ті селяни, які не звертались за позичками до нього³.

Підкреслимо важливість вивчення діяльності різного роду кредитних товариств ще з тієї причини, що питома вага приватного капіталу у фінансуванні сільськогосподарського виробництва в роки столипінської аграрної реформи сягала майже половини всіх кредитів.

В. Кізченко одна з перших вивчала історію дрібного кредиту в Україні в другій половині XIX ст. На основі земських статистичних оглядів, вона проаналізувала динаміку розвитку і конкретну діяльність цих установ⁴. Доводиться, що особливістю їх були більш сприятливі умови ніж у лихварів, хоча за обсягом своїх операцій вони були досить дрібними. В нових ринкових умовах установи дрібного кредиту лише в незначній мірі спромоглися задовольнити потреби сільського населення, хоча за своєю кількістю вони становили 1/3 всіх імперських, а за сумою балансів і позичок – половину або й більше їх суми.

Вивчаючи роль кредиту в економічній структурі суспільства, В. Кізченко визначила причини важливої необхідності останнього для розвитку селянського господарства: перехід від натурального до грошового господарювання, звільнення селян від кріпацтва, їх малоземелля і необхідність оренди землі, сплати викупних платежів, купівлі худоби, лісу, сільськогосподарського реманенту та ін.⁵

---

¹ Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 64–69.

² Бовуа Д. Указ. праця. – С. 114.

³ Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1996. – № 1.

⁴ Кізченко В. І. Дрібний кредит в Україні (друга половина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2000. – Вип. 1.

⁵ Кізченко В. І. Дрібний кредит в Україні у другій половині XIX ст.: волосні допоміжні ошадно-позичкові каси // Історіографічні дослідження в Україні. – 1999. – Вип. IX. – С. 97–98.

Історики одностайні, що дрібний кредит, гроші через іпотеку сприяли розвитку поземельних відносин. Сільське господарство все більше ставало товарним, що сприяло відповідній спеціалізації різних регіонів Правобережної України. Значно прискорилося ротація землевласників, і дворяни дедалі більше втрачали землі. Загалом, до кінця XIX ст. в Російській імперії існувала лише система закладів державного і приватного іпотечного кредиту. Сільськогосподарський (короткотерміновий і меліоративний) кредит, на думку В. Дякіна, знаходився в зародковому стані й не впливав істотно на землеробство¹.

Розвиток товарно-грошових відносин сприяв швидкому зростанню кооперації. Із Півднем України пов'язаний експеримент із сільськогосподарськими артілями, які проводив ще наприкінці XIX ст. М. Левитський. Артіль кредитували своїх членів, поставляли їм сільськогосподарську техніку та насіння, організовували збут зерна та іншої продукції. Активно розвивалася кредитна кооперація².

Серед особливих досягнень українських дослідників – вивчення селянської кооперації (В. Марочко, В. Половець, І. Фареній, І. Бутенко, В. Власенко, Ю. Магась-Демидас, І. Прокопенко, О. Сидорович, Г. Цибуленко). Їх праці дають підстави для неупередженого переосмислення першовитоків і розвитку кооперативів на селі, особливості еволюції форм господарювання останніх, ставлення до них різних політичних партій та рухів.

Процес формування трьох головних форм селянської кооперації – споживчої, кредитної й сільськогосподарської – проаналізував В. Марочко. Концептуально він розглядає її як складову частину наукової теорії суспільного розвитку, торкається організаційних і соціально-економічних підвалин кооперативного руху, визначає його місце та роль у життєдіяльності певних верств населення. Стверджує, що кооперація стала своєрідною формою самозахисту виробників сільськогосподарської продукції й навіть була органічно притаманною українським селянам. Але її ідеал не засвоївся в соціальній психології мешканців села, не став нормою їхньої поведінки у повсякденному житті. Пояснюється це тим, що для селян авторитетною формою господарювання залишалась подвірна, також існували перепони чиновників, низький рівень соціальної організації самих селян, брак власних коштів³.

Відмінності в роботі українських і російських кооперативних товариств В. Марочко пояснює історичними, соціально-економічними, побутовими і

---

¹ Дякин В. С. Выбор пути экономического развития России (конец XIX – начало XX в.) // Реформы или революция? Россия 1861–1917. Материалы международного colloquium историков. – СПб., 1992. – С. 191.

² Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Указ. праця. – С. 26.

³ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929). – К., 1995. – С. 18.

культурнозвичаєвими традиціями українських селян. Проаналізувавши програми перших українських політичних партій, він дійшов висновку, що не всі вони приділяли належну увагу кооперативним справам, хоча і підтримували саму ідею кооперації селян. Сама ж кооперація розглядалася політичними діячами як засіб, а не кінцева мета революції.

Комплексне дослідження процесу становлення і розвитку кооперативного руху в Лівобережній Україні 1861–1917 рр. здійснив у своїй праці В. Половець¹. Чи не вперше в історіографії автор систематизував, узагальнив і проаналізував структуру і темпи розвитку кооперативних товариств Лівобережної України, виділив в окремі напрямки дослідження споживчі, кредитні, сільськогосподарські, промислові (кустарні) об'єднання – як найбільш розповсюджені види мережі. Він висвітлив роль земської агрономії в поширенні кооперації, яка розповсюджувала сільськогосподарські знання серед населення, організовувала виставки, займалася збутом і постачанням, переробкою сільськогосподарської продукції. Показав також значення органів місцевого самоврядування у кооперативній справі.

Переконливо охарактеризував процес створення й діяльність кооперативних товариств Наддніпрянщини І. Фареній². Він доводить, що в 1890-х рр., із появою відповідної нормативної бази, активізацією товарно-грошових відносин, зростанням ролі земств та інтелігенції у поширенні агрономічних знань, відкрилося широке поле діяльності в сфері організації кооперативного життя. Досліджено також роль кооперації щодо захисту економічних інтересів селянства, його участь в управлінні відповідними організаціями, а ще соціально-психологічні аспекти взаємин селян і керівників кооперативів та сільських підприємців, поширення ідей кооперації у селянському середовищі й їхній вплив на його масову свідомість.

Оскільки спроби створення кредитних кооперативних закладів в 70-х рр. XIX ст. закінчились переважно невдачею, то основна хвиля започаткування цих установ припадає на 1890-ті роки. Найбільш поширеною формою сільськогосподарської кооперації були ощадно-позичкові товариства, але кожного року закривалось у два-три рази більше товариств, ніж відкривалось. Позику від державного банку одержували насамперед міцні кредитні та ощадно-позичкові товариства, а на селі її мали переважно заможні селяни.

В історіографії утверджується положення, що українська кооперація не мала б такого поширення, не користуючись підтримкою національно свідомої інтелігенції (В. Доманицький, М. Левитський, Й. Юркевич, І. Волошиновський,

---

¹ Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.). – Чернігів, 2002.

² Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні: друга половина XIX – початок XX ст. – Черкаси, 2003; Його ж. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. – Черкаси, 2008.

М. Стасюк, К. Мацієвич, Г. Галаган, М. Порш, Х. Барановський, О. Степаненко, Д. Коліух та ін.).

Отже, пореформене село було включене в процеси аграрної буржуазної еволюції, що виявилось у зростанні товарного виробництва хліба, районуванні і спеціалізації сільського господарства. Переконливим свідченням обуржуазнення села було зародження й бурхливий розвиток кооперації, поглиблене дослідження якої дає змогу розуміти реальні результати модернізації селян.

Українська історична наука визнає факт наявності низького рівня капіталістичних відносин в українських губерніях, хоча він якісно відрізнявся по окремих регіонах (Ю. Вовк, В. Пашук, Ю. Присяжнюк, С. Раєвський, О. Шляхов). Популярною у науковій літературі стає теза, що для пореформеного села було характерним суперечливе поєднання трьох соціально-економічних укладів: феодального, патріархального та капіталістичного. Причому перший поступово відійшов на другий план, поступившись третьому, який тільки народжувався і знаходився на стадії незавершеної трансформації натурального господарства в товарне, утвердження лихварського капіталу.

Щодо наслідків реформи 1861 р., то значним об'єктом у науковців стало вивчення селянських міграцій. Так, досліджується аграрне переселення українців у південні і східні українські губернії, на Кубань, Сибір і Далекий Схід, інші території та процес господарського освоєння вільних земель в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Масове переселення з України на Схід, на думку В. Марочка, стало наслідком безземелля або малоземелля, господарської скрути, бажання селян одержати власну землю і зажити на ній з почуттям власника¹.

Серед причин аграрного перенаселення (зокрема у нечорноземних і західних губерніях України), що викликали масову еміграцію українців за океан, називають низьку прибутковість селянських господарств, повільні темпи урбанізації (В. Гросул) і швидке зростання в містах частки вихідців із сільської місцевості (П. Риндзюньський). Вказані причини також слід корелювати з конкретними особливостями регіонів. Адже не випадково місцем масового виходу селян став західноукраїнський регіон, де був значний дефіцит орної землі².

Аграрні міграції – об'єкт пізнавального пошуку Я. Бойка. У його працях, насамперед монографічному дослідженні, розглянуто процес землеробської колонізації Півдня України в 1860–1890-ті роки³. Аргументовано показано їхній вплив на сільське господарство регіону, формування постійних кадрів найманих робітників, перехід до нових форм господарювання,

---

¹ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. – С. 15.

² Реєнт О. П. Реформаторські процеси в аграрній сфері. – С. 10.

³ Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. – Черкаassy, 1993.

пришвидшення розвитку виробничих відносин. Саме активна колонізація поліпшила стан розміщення продуктивних сил на території краю, відіграла помітну роль у формуванні безземельного сільськогосподарського пролетаріату, сприяла значному поширенню й утвердженню вільного найму. Виникали нові населені пункти, створювалися етнічно змішані поселення та посилювалися міжетнічні зв'язки.

Комплексним дослідженням процесу переселення українських селян на територію далекосхідної окраїни Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. є монографія М. Якименка¹. Дослідник показав соціально-економічні передумови формування масових переселенських настроїв серед українських селян, переселенську політику царського уряду, заселення, господарську діяльність і побут українців на Далекому Сході. Доводиться, що починаючи з 1880-х рр., і, особливо, в роки столипінської аграрної реформи, комплекс об'єктивних (потреба в розширенні землеволодіння сотень тисяч селян) і суб'єктивних (пропаганда переселень, налагодження системи транспортування і облаштування новоселів) факторів мали своїм прямим наслідком широкий розмах аграрних міграцій.

Динаміка селянських міграцій, на думку істориків, полягала у тому, що до 1900 р. переселялись переважно селяни середнього достатку, але на початку XX ст. відбулось зростання чисельності переселенців-бідняків. Починаючи з 1890-х рр. у переселенський потік втягнулись і селяни Півдня України. Пояснюється це тим, що в процесі розвитку ринкових відносин, застосування у сільському господарстві машин виник надлишок робочої сили.

Зміст концепту модернізація відображено також у переході від сільського до міського (урбанізованого) суспільства. А звідси й зміна якості, образу життя й почасті ментальності селян. Важливе значення мала також система розміщення виробництва та розселення людей, структура зайнятості. По суті цей процес комплексно не досліджений. Як зауважив А. Синявський, не матеріально-виробнича база суспільства, а саме соціальні зрушення, добробут населення здійснювали домінуючий вплив на історичний процес, надто в його переломні моменти: війни, революції і т.д. А урбанізація, на його думку, і є в першу чергу «людська сторона» модернізації².

З іншого боку, велика частина українських селян не йшла в місто, а переселялася у далекі краї. За оцінкою Б. Кравченка, коли почалися промисловий бум і урбанізація, українці «від плуга» виявилися неготовими взяти в них участь. У пошуках вільних ґрунтів вони долали тисячі кілометрів, селилися у кліматичній смузі, подібній до України, і там займалися хліборобством³.

¹ Якименко М. А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. – Полтава, 2003.

² Опыт российских модернизаций. – С. 76.

³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К., 1997.

Методичність, із якою люди минали міста й рухалися далі у пошуках вільних земель, наштовхнула деяких істориків на цікаві узагальнення. У цьому явищі вони вбачають принципове несприйняття українцями ідеї модернізації (Р. Шпорлюк). Я. Грицак стверджує, що у масштабах всієї імперії до міст прибували переважно селяни з районів вищого рівня грамотності і з розвиненими не сільськогосподарськими вміннями. Селяни з нижчим рівнем грамотності і прив'язані до сільського господарства емігрували до нових сільськогосподарських районів¹. Такий погляд дещо пом'якшує категоричність оцінок, вибудованих на суто етнічних контрастах.

За твердженням А. Каппелера, модернізація України навіть гальмувала український національний рух, адже вона підсилювала інтенсивність асиміляції українців російською спільнотою. Українці, які переселялися в міста, були значною частиною русифіковані².

Таким чином, в сучасній історіографії утвердилось положення, що реформи 1860-х рр. і наступні аграрні перетворення сприяли втягненню традиційних землеробів у товарно-грошові відносини, уряди-годи – накопиченню капіталу. Назагал це була корінна соціальна перебудова, поступова раціоналізація і європеїзація суспільних відносин³. Реформа 1861 р. проголосила договірні принципи між колишнім кріпаком та його паном, а головне те, що селяни дістали право власності на нерухоме майно й володіння ним.

Не треба забувати про те, що модернізація виявилася передусім у розвитку промислової інфраструктури (залізниць, шосейних і морських шляхів сполучення та інших комунікацій). Але це дало поштовх до технічного переоснащення сільськогосподарських підприємств і використання ними сільськогосподарських машин. Формувалися передумови поступового руху від праці на землі як засобу існування до її комерційного характеру, з'являлися хлібороби-підприємці.

Відомий російський історик-аграрник В. Данилов назвав пореформені аграрні трансформації потрясінням селянської країни, яка вступила на шлях звільнення від кріпацтва і водночас індустріально-ринкової модернізації. Усі перетворення за своїм характером, походженням і результатами він пов'язав із соціальними змінами, що виникли в процесі названого типу модернізації⁴.

У Росії, вважає О. Ахієзер, відмінним було те, що модернізація проходила під сильним впливом досвіду інших країн, який давав зразки ефективної

---

¹ Грицак Я. Указ. праця. – С. 61.

² Каппелер А. Мала історія України. – К., 2007. – С. 112.

³ Медушевский А. Н. Формирование гражданского общества: реформы и контрреформы в России // Реформы и реформаторы в России. – М., 1996. – С. 74.

⁴ Данилов В. П. Аграрные реформы и аграрные революции в России (1861–2001) // Россия в XX веке: Реформы и революции: В 2 Т. – Т. 1. – М., 2002. – С. 20.

діяльності для всіх сфер життя¹. Модернізаційний процес в імперії, на думку В. Шелохаєва, вдалося реалізувати в комбінованих формах, тобто революційним і реформістським способом. Влада незмінно претендувала на збереження за собою ініціативи, відстороняла суспільство від вирішення важливих проблем, розглядала його як об'єкт впливу, а не рівноправного суб'єкта спільної історичної творчості².

Отже, тезово підсумуємо новітню історіографію реформи 1861 р. та її наслідків:

1. Дослідники погодилися у тому, що велика реформа була викликана у першу чергу прогресуючим відставанням Російської імперії у економічному розвитку від європейських країн. До того ж, селянський рух напередодні її здійснення був незначним, а проявив себе вже після втілення реформи в життя.

2. Змінюється оцінка концепції реформи 1861 р. у тому сенсі, що вона проводилася не в інтересах поміщиків та селян, а держави, насамперед для переоснащення армії й розвитку великої промисловості. Нинішня історіографія оцінює реформи 1860-х рр. як важливий етап на шляху трансформації традиційного суспільства в індустріальне.

3. В історичній літературі зазначається, що політика уряду була направлена на «витягування» з села коштів для фінансування прискореної індустріалізації. До того ж, селянські господарства у переважній більшості отримали такі земельні наділи, які, при домінуванні екстенсивного шляху розвитку, були прив'язані до поміщицьких володінь. Ставляться під сумнів окремі підрахунки радянських істориків у питаннях землеволодіння селян.

4. Новітні українські і зарубіжні дослідження довели той факт, що станова замкнутість, характерна для суспільства, роз'єднувала інтереси різних соціальних груп. Такий стан забезпечував відносну самостійність самодержавної влади у проведенні реформ. Цим можна пояснити довготривалість аграрних перетворень, їх низьку ефективність. Аграрна політика російського уряду в пореформений період залежно від політичної кон'юнктури неодноразово змінювалась, але майже завжди нехтувала інтересами селянських господарств.

5. Вітчизняна історична наука поповнилась багатьма працями з історії селянської кооперації. У них висвітлено утворення і розвиток кооперативів на селі, особливості їх діяльності.

6. Значним здобутком історіографії є вивчення селянських міграційних рухів. При цьому змінилися трактування аграрного перенаселення, природно-географічного фактора і значимості колонізації певної території.

---

¹ Российская модернизация: Проблемы и перспективы (материалы «круглого стола»). – С. 3.

² Шелохаев В. В. Российские реформы как теоретико-методологическая проблема // Россия в XX веке: Реформы и революции: В 2 Т. – Т. 1. – М., 2002. – С. 48.

Соціальна історія селянства у сучасному історіописанні

В недавніх методологічних установах поняття «селянство» виглядало деякою даниною традиції і чимось допоміжним по відношенню до таких проблем дослідження, як феодалізм (капіталізм, соціалізм), село, сільське господарство, народні маси. Відповідно буття селян як предмет «розчинилось» в історії капіталістичної формації, сільськогосподарської економіки, аграрної політики держави, народних звичаїв. Поза увагою дослідників тривалий час залишалися питання, пов'язані із ставленням селян до держави і церкви, родини та сусідів, сприйняття ними багатства і бідності, життя та смерті тощо.

Українські дослідники, на відміну від західних, лише в 1990-ті рр. активізували увагу до вивчення соціального боку селянської минувшини, повсякденного життя селян. Виходячи з того, що в Україні відбувається оформлення селянознавства в спеціальний напрям, актуалізується формування особливих теорій або підходів до пояснення специфіки селянського господарювання, соціальної організації, політичної поведінки, колективної свідомості. Антропологічний підхід викликаний тенденцією зближення етнології і історії.

Як наслідок реформи 1861 р., вивчається соціальна диференціація селян. Існуючі зміни розширили можливості особистої ініціативи, право продавати й купувати землю, змінювати рід занять селянами. Тих з них, які скористалися цим вповні, невдовзі почнуть називати «куркулями» й «мироїдами». Це внесе додаткову напругу у стосунки односельчан¹.

О. Реєнт чітко окреслив вектори протистояння між окремими групами сільського населення після реформи 1861 р.: 1) між поміщиками і селянами; 2) колишніми державними селянами, які швидше освоювали капіталістичні засоби ведення господарства і колишніми кріпаками, що сплачували більший викуп і отримували менші земельні наділи; 3) між купцями та лихварями й незаможним селянством. В Україні процес розшарування викликав концентрацію земельних угідь у руках окремих односельців і появу куркулів-банкірів. Малоросійські губернії відзначалися наявністю значного прошарку заможного селянства: 16,5% дворів володіли 37% всієї надільної землі².

Загальноприйняту картину швидкого розселення Т. Шанін вважає спрощеною. Зокрема, поляризація села, в індустріальному суспільстві – її розподіл на власників-капіталістів і сільський пролетаріат – стримувалася і уповільнювалася відтоком капіталу і робочої сили в міста, а також специфічними особливостями селянської сімейної економіки³.

¹ Ахиезер А. С. Критика исторического опыта: (Социокультурная динамика России). – Новосибирск, 1997. – Т. 1. От прошлого к будущему. – С. 296.

² Реєнт О. П. Реформаторські процеси в аграрній сфері. – С. 7.

³ Шанін Т. Крестьянство как политический фактор // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С. 269.

На думку Ю. Вовка, чисельно збільшувалася соціальна група найманих селянських робітників. Позаяк земля стала суб'єктом ринкових відносин, це дало можливість економічно сильним господарям зосереджувати значну її кількість у своїх руках, передусім шляхом купівлі й оренди¹.

Існує гіпотеза, що конфлікт на аграрному ґрунті мав високу ймовірність перерости в національний. Адже селянські низи, зокрема Півдня, були переважно українськими, тоді як аграрна верхівка – поміщики і колоністи – належали до інших національних груп (німці, молдавани, болгар, євреї та ін.)². Утім, через низку причин, зокрема й вроджену ментальну толерантність селян, цього не відбулося.

О. Гордон відзначив, що свідомість і поведінка селян замість того, щоб стати об'єктом багатостороннього аналізу, зводяться до переважно релігійних норм. Він закликав застосовувати цивілізаційний підхід для того, щоб виявити зрушення на особистісному рівні, розкрити динаміку селянської свідомості, відтворити становлення на селі нового типу господарюючого суб'єкта як рушійної сили змін у ньому³.

О. Буховець вважає цю свідомість однією з головних іпостасей «загадковості» селянства. Вчений дослідив, що в політичній свідомості або ментальності селян знайшли відображення їх потреби, інтереси, ідеали, виявилися соціальні почуття й настрої, ставлення до інших верств населення, існуючого суспільного устрою та власності. Свідомість селянства імперії на рубежі століть розглядається автором через призму таких чинників, як незавершеність вирішення земельного питання, консервація державою патріархального укладу життя, збереження станового нерівноправ'я селян, пропаганда урядом на селі культу казенної релігійності й монархізму, зростання самодіяльності селян тощо⁴.

Існує твердження, що світобачення селянина другої половини XIX – початку XX ст. залишалось за своєю сутністю світобаченням людини аграрного суспільства. В силу низки об'єктивно і суб'єктивно існуючих обмежень (територіальних, інформативних, освітніх, професійних, політико-правових тощо) воно змінювалося істотно повільніше, ніж домінянти соціальної психології інших соціальних верств. Яскраво цей чинник простежено на прикладі сприйняття селянином реформи 1861 р. Взявши за основу джерельної бази насамперед етнографічні матеріали, Ю. Присяжнюк доводить, що селяни психологічно були не готові до цих змін, більш того й

¹ Вовк Ю. І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2002.

² Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Указ. праця. – С. 23.

³ Гордон А. Пореформенная российская деревня в цивилизационном процессе // Рефлексивное крестьяноведение: Десятилетие исследование сельской России. – М., 2002. – С. 157.

⁴ Буховец О. Г. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала XX века: новые материалы, методы, результаты. – М., 1996.

не розуміли більшості аграрних перетворень. Консерватизм і традиціоналізм українця зберіг ідею «чорного переділу»¹.

Соціокультурне відчуження селян від панівних верств у конфліктних випадках призводило до появи в них дихотомічного образу світу, у якому поміщики, орендатори і чиновники сприймалися як чужі та ворожі. Постають питання, чи є це особливістю селян і які дійсні причини недовіри їх до владних установ? На думку німецького історика Д. Байрау, єдиною інстанцією для селянських скарг залишався цар, який був персоніфікованим символом патріархального устрою. Посилання на його (фіктивну) волю полегшувало дії проти місцевої влади. Міф про доброго царя, з одного боку, був спрямований проти місцевої влади, але з іншого, тримав селян у покорі, що відчули зокрема народники під час «ходіння в народ». Цей міф був значним елементом селянського світобачення².

Як доводить Л. Данілова, наївний монархізм селян узгоджувався з селянським трудовим глуздом і практицизмом. Дослідниками встановлений факт поступового росту в пореформений період потоку судових справ за звинуваченням селян в образі царя і його родини. На їх думку, в цілому і в період революції 1905–1907 рр. набирає силу селянське твердження про винуватість і відповідальність царя, а не одних лише панів. А з появою Державної Думи, потік приговорів і прохань до царя різко зменшився, тому що він направився в Думу.

Селяни сприймали також тільки ті урядові нововведення, які відповідали їх бажанням. Аналогічно вірили вони і будь-яким чуткам. Це створювало у селян враження, що вони діють у відповідності до царської волі. В їх свідомості це виправдовувало антидержавні та антипоміщицькі протести. Тому, ще одним з цікавих аспектів історії селянства є вивчення ролі чуток у період аграрних трансформацій другої половини XIX – початку XX ст.

Чутки спричинялися такими факторами в уявленнях селянства: неправильне трактування панами і дворянством царського маніфесту 19 лютого 1861 р.; настання з певного часу справжньої волі; купівля землі за дешевими цінами; періодична поява «слушного часу» для повстань; укази царя бити панів і забирати землю та ін. З проблемою чуток тісно пов'язаний і «приговорний» рух селян в історіографії, об'єктом якого є судження, вимоги і лозунги; запити і прохання; привітання і інші висловлені співчуття; призови, попередження, обіцянки і запевнення; постанови про конкретні міри.

---

¹ Присяжнюк Ю. П. «Емансипація...» 1861 року очима пересічного хлібороба // Український селянин. – 2001. – № 2. – С. 96.

² Байрау Д. Аграрная структура и крестьянский протест: к условиям освобождения русских крестьян в 1861 г. // Новейшие подходы к изучению истории в новейшей зарубежной историографии: Материалы международных семинаров историков в Ярославле. – Ярославль, 1997. – С. 42.

Згадуваний вже історик Д. Філд виділяє в якості основних соціальні елементи моделі модернізації. Окрім підвищення рівня грамотності, називає заміну соціального критерію становості або етнічної приналежності на критерій класової приналежності, витіснення традиційної станової еліти «новими людьми», зростаючу рівність між чоловіком і жінкою¹. У цьому зв'язку «російське (читай і українське. – В. Б.) суспільство не вирішило проблему модернізації, тому що не змогло налагодити діалог між різними формами її інтерпретації, між потребами в достатках, споживанні і потреб в розвитку людини як суб'єкта соціокультурної творчості» (О. Ахієзер)².

Предметно досліджуючи еволюцію малої української селянської сім'ї, Р. Чмелик доводить, що її структура змінювалася під дією щораз зростаючих чинників майнового розшарування, пролетаризації хліборобів-трударів, інтенсифікації міграцій та ін. Акцент автором зроблено на позитивному досвіді організації традиційної сім'ї перед її руйнацією внаслідок попередньої зміни суспільно-політичного ладу. На думку Р. Чмелика, селянська сім'я у другій половині XIX – початку XX ст. була основним носієм ідей, знань, способу мислення, традицій і звичаїв, зображення своєї етнічної культури, свідомості і психології³.

У свою чергу Ю. Вовк зауважив, що у пореформений період створювалися економічні передумови звільнення жінок і дітей від влади чоловіків і батьків, що вело до «нуклеризації сім'ї і її сегментації»⁴.

Отже, соціальна модернізація селянства досить своєрідно позначилася на еволюції сімейно-шлюбних, ширше родинних зв'язків. Змінюючи багато чого, вона все ж залишила за цією сферою роль найактивнішого продуцента автентичності українця, «посадженого на землю». В літературі підтверджується положення, що для досягнення цих цілей вважалось необхідним відгородити селян від інших класів створенням інституту селянського самоуправління і самоврядування. Зокрема, показано, що за новими умовами громада ставала не тільки соціальним механізмом регулювання життя селян, а й юридичною особою, яка мала чітко визначені права і обов'язки. Функціонувала громада за законом, на основі своїх звичаїв. Але, звільнивши селян від опіки поміщиків, уряд поступово встановив над ними чиновницьку опіку.

Стосовно селянського самоврядування, то вочевидь суть новацій полягала у спробі російської влади законодавчо врегулювати, уніфікувати сформовану у століттях громадську традицію, водночас поставивши її під контроль державного апарату. Як стверджує Ю. Присяжнюк, сільські сходи уявлялися

¹ Опыт российских модернизаций. – С. 61.

² Российская модернизация: Проблемы и перспективы. – С. 6.

³ Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Львів, 1999.

⁴ Вовк Ю. І. Указ. праця. – С. 61.

хліборобам не як спосіб політичної самореалізації, а як можливість культурного спілкування, своєрідний колективний відпочинок¹. Він пояснює це тим, що їхня участь у представницьких структурах була здебільшого формальною. Бажання реалізувати свої політичні амбіції в місцевій політиці було притаманне лише незначній частині сільських мешканців.

Докладно висвітлив проблеми, з якими зіштовхнулися органи сільського врядування, О. Реєнт. А саме: 1) свавілля в багатьох випадках старост, старшин, волосних писарів і мирових посередників, пізніше й земських начальників; 2) зменшення законної влади і значення зборів, що збільшувало й так значний політичний абсентеїзм селян; 3) низький рівень освіти сільських управлінців². На його думку, роль громади в житті сільського населення не була однаковою. При общинному господарюванні вона майже повністю контролювала життя її членів через сход і виборні структури. Там селяни були тісно пов'язані круговою порукою. У випадку подвірного устрою люди відчували більшу самостійність, і не лише у веденні господарства.

Російська дослідниця Н. Устьянцева доводить, що за своїми принципами інститут селянського самоврядування в перші пореформені роки (до земської і судової реформ) став ніби апробацією норм буржуазного законодавства, острівцем нового в системі абсолютної монархії, але й з елементами старих традицій. Тому діяльність мирових посередників значною мірою трималася на особистому ентузіазмі. На думку дослідниці, другий призов посередників складався вже з більшості консервативних чиновників³.

Доводиться, що громада була саморегульованим соціальним організмом. Тобто, безліч механізмів, що фіксувалися цивільним законодавством, у громаді не спрацювала. А. Лохматова вважає, що ця тенденція особливо яскраво виявилася у визначенні різнопланових функцій сільського старости⁴.

Процес створення сільської громади як адміністративно-територіальної одиниці, а над нею – волосного правління, показав В. Бартків. Він стверджує, що так уряд намагався отримати важливий інструмент впливу на поведінку самого селянства під час проведення реформи 1861 р.⁵

У сучасній історичній літературі досить переконливо доведено, що часто у відносинах із сільською й волосною адміністрацією, особливо волосним судом, селянин почував себе безправним і беззахисним. Неструктурованість,

---

¹ Присяжнюк Ю. П. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002. – С. 56.

² Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 372–375.

³ Великі реформи в Росії. – С. 166–184.

⁴ Лохматова А. І. Пореформена громада як саморегульований соціальний організм південноукраїнського села другої половини XIX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2003. – Вип. 2. – С. 133.

⁵ Бартків В. П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2002.

недосконалість сільської демократії, політична інертність і соціально-правова обмеженість самого хлібороба служили причиною бюрократизації місцевого самоврядування¹. Лише винятком були факти, коли тутешні урядовці виступали разом із селянином проти поміщика, мирового посередника, військової каральної команди. Доводиться, що роль громади в житті сільського населення була не однаковою. При обцинному господарюванні вона майже повністю контролювала життя її членів через сход і виборні органи. Селяни-обцинники також були пов'язані круговою порукою. У подвірному ж господарстві селяни були більш самостійними в плані обробітку землі і сплаті податків.

Епоха початкового нагромадження капіталу передбачає соціальні вибухи. Вони були в усіх країнах. Але якщо в Європі це тривало в XVI–XVIII ст., то в Російській імперії на століття – два пізніше. Стихійність селянського руху початку XX ст., а потім і революція 1905–1907 рр., стимулювала уряд до змін. Цьому сприяли як колективні, так і індивідуальні дії селян. Поширеними були і пасивні форми – непокора виконувати накази, відмова працювати й ін., і активні – захоплення земель, убивства дідичів і членів їхніх сімей, підпали маєтків. Ю. Присяжнюк застосовує термін «соціальна активність» щодо форм і методів виявлення селянського невдоволення. Під цією дефініцією він розуміє соціально активні дії (чи бездіяльність), спрямовані на покращення матеріального, політичного, власне соціального становища².

У радянській історіографії перебільшувалася роль партій, особливо більшовиків, в активізації селянської боротьби. На думку Т. Шаніна, селянський рух не відчував серйозного впливу з боку політичних партій, він був самоорганізованим, автономним і самокерованим (приміром рух у Полтавській і Харківській губерніях 1902 р.). Селяни ясно уявляли, чого вони хочуть (земля, освіта, самоврядування), а також оптимальні шляхи реалізації своєї мети. На рубежі століть він став набувати якісно нових рис: від боротьби за відрізки і спірні землі, проти протиправних дій адміністрації – до усвідомленої боротьби за відібрання поміщицьких земель. Показовий приклад їхньої стратегії і тактики виявився в період революції 1905–1907 рр., коли люди усвідомили, що ліпше домагатися своїх вимог через фракцію «трудовиків» у Думі, а не через Всеросійський селянський союз³. У цілому протягом другої половини XIX – початку XX ст. селяни України жодного разу не піднялися до масштабів організованого політичного руху (Д. Бовуа)⁴.

¹ Присяжнюк Ю. П. Указ. праця. – С. 55–63.

² Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.: монографія. – Черкаси, 2007. – С. 301.

³ Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. – 1996. – № 4 – С. 136–140.

⁴ Бовуа Д. Указ. праця. – С. 133.

Особливості селянських виступів, на переконання В. Данилова, полягали не тільки в їхній масовості та радикалізмі щодо дідачів, а й відчуженні до влади, втраті надії на справедливість при існуючому ладі. За словами цього історика, «у 1902 р. на історичну арену вийшов новий селянин – селянин епохи революції»¹.

Отже, переосмислюється теза «закономірного наростання класової боротьби в українському селі» у пореформений період, де частина заворушень відноситься до суто мирних вчинків, а виступи селян на початку ХХ ст. характеризуються як достатньо організовані й самоусвідомлені.

Як доводить П. Зиряннов, на бунт селян завжди штовхав відчай. Це відбувалося тоді, коли вимоги держави або правлячих кіл ставали надзвичайно важкими. Але при цьому повинна була бути нестабільність режиму, як в 1905 і 1917 рр. Інша справа, коли не дивлячись на великі вимоги, режим тримався міцно, тому в таких випадках великих рухів не відбувалося.

Висновки Б. Миронова, який вважає, що народні бунти не розхитували, а зміцнювали існуючий режим, повністю розходяться з попередніми оцінками. Він мотивує це наступним: 1) бунт реалізовувався в якихось енергійних діях, альтернативних мовчазному непослуху; селяни тимчасово заспокоювались і очікували реакції; 2) реакція була, як правило двояка: адміністрація карала активних бунтівників, але з іншого боку намагалася внести поправки в порядок управління, в соціальні відносини, боячись рецидиву.

Федір і Галина Турченки декларують глибинний зв'язок між модернізаційними процесами у суспільстві й націотворенням. Під час модернізації кардинальних змін зазнає соціальна структура, відбувається соціальна мобілізація². Водночас антикапіталістичний характер революції 1905–1907 рр. і 1917 р. був зумовлений ще значним відторгненням традиційним суспільством модернізаційних процесів³. Це дає підстави вважати, що селянські рухи періоду, що нас цікавить, значною мірою відбувалися на старій ментальній основі.

Достатньо уваги дослідники приділили вивченню аграрних програм політичних партій. Знайшли своє висвітлення проблеми взаємозв'язку політичних партій і організацій з селянами, формування суспільно-політичних ідеалів українських хліборобів, аграрних програм і доктрин партій, шляхів розв'язання останніми аграрного питання тощо.

О. Федьков стверджує, що українське селянство, яке прагнуло одержати землю відразу й безкоштовно, головно орієнтувалося на програми революційних партій, а створення селянських організацій було спричинене

---

¹ Данилов В. П. Указ. соч. – С. 22.

² Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Указ. праця. – С. 40.

³ Ахиезер А. С. Указ. соч. – С. 14; Синявский А. Указ. соч. – С. 61.

прагненням вирішити аграрне питання, яке штовхало людей до активного гуртування й відображало трансформацію їхньої політичної свідомості та соціальної психології. Чинником зростання активності селянських партійних осередків виступала пропагандистсько-організаторська діяльність політичних партій на селі. Через призму цього простежено суспільно-політичні орієнтації селян, яке з діяльністю революційних партій пов'язувало надію на отримання землі¹.

Суть народної революції полягала у ліквідації поміщицького землеволодіння і передачі землі тим, хто її обробляє. Мова йде про основну народну програму. Їй посприяли петиційна кампанія і складання наказів селянськими депутатами, які вибиралися в Державну думу. Це слугувало політичною школою для села – школою осмислення свого становища і формування вимог до суспільства².

Змушене обмірковувати й формулювати свої економічні вимоги, селянство почало усвідомлювати політичні й національні проблеми. Так, за твердженням Б. Кравченка, полтавське селянство, яке збунтувалося 1902 р., почало включати в свої петиції вимоги української школи і політичної автономії для України лише наприкінці 1905 р.³

Саме селянські приговори і накази Л. Сенчакова вважає «дзеркалом» їхнього менталітету. Проаналізувавши 660 таких документів, авторка дійшла висновку, що менталітет селян того часу був направлений на перегляд всіх основ суспільно-економічного і політичного життя країни⁴.

Р. Топка з'ясовував значення категорії «земля» у громадській свідомості селян. Він ретельно проаналізував селянські прохання, вимоги і вирок до І Державної думи⁵. Дослідник схематично зобразив дві форми вираження громадської свідомості: дійову (протести, поради та ін.) і недійову (судження, турботи, незадоволення). Це дало змогу скласти точніші уявлення про селянський світогляд і охопити ширше коло структурних елементів цієї свідомості.

Б. Миронов показав деякі зміни, що відбулися на рубежі XIX–XX ст. у політичному світобаченні людей. Зокрема, селянину стала зрозуміла ідея виборності сільської влади, яку він вважав відповідальною перед собою, і у випадку невдоволення її діями провалював її на наступних виборах. Хоча, на думку історика, про своє право впливати посередництвом виборів на склад

¹ Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України). – Кам'янець-Подільський, 2007.

² Данилов В. П. Указ. соч. – С. 23.

³ Кравченко Б. Указ. праця. – С. 50.

⁴ Приговори и указы крестьян Центральной России. 1905–1907 гг. Сборник документов. – М., 2000.

⁵ Топка Р. В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної Думи: джерелознавчо-методологічний аспект: автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002.

повітового земства, не кажучи вже про губернське земство чи Державну думу, селяни мали ще дуже неясні уявлення¹.

Т. Шанін доводить, що для формування класової позиції важливе значення мала наявність специфічної культури і общинної організації. Усе це зробило селянську згуртованість потенційною базою формування політичного класу. Однак, на думку вченого, роздробленість селянства на малі локальні групи, розрізненість і невизначеність політичних цілей підривали їхній потенційний вплив на стан справ².

Отож, участь селянських представників у роботі Державної думи, в діяльності політичних партій і спілках потребує, надто щодо «неясних уявлень» та загалом політичної психології, додаткового дослідження. Іншою актуальною темою в українській історіографії залишається «приговорний рух» селян, а саме вивчення змісту наказів і приговорів останніх, направлених як до царя, так і в інші інстанції, де можна простежити життя і побут селян, їх потреби, надії, мрії, моральні цінності і орієнтації, світогляд, бачення державного ладу тощо.

Ми знаємо, як впливав розвиток товарно-грошових відносин на селянство. А як селянський уклад, психологія, світогляд, ментальність позначилися на специфіці ринкових відносин, на характері урбанізаційних процесів і, врешті, на житті міст України? В якій мірі можна співставити зв'язок менталітету сільських жителів від функціонування ринку? Послаблення економічного впливу дворянського землеволодіння певним чином позначилося на характері соціальної поведінки самих селян. Самоліквідація сотень тисяч поміщицьких маєтків історично усунула відповідний домінуючий тип соціальної поведінки на селі, а відтак і певну культуру взаємин та стиль життя.

Різниця між традиційним і модернізованим суспільством полягає у процесах, які відбуваються в сфері свідомості і породжують особливий характер цінностей. У традиційному суспільстві – це колектив людей, мова, релігія, етнос, повага до старших, повага до влади. У свою чергу, основою модернізованого суспільства є вільна особистість, духовно автономна від суспільства³.

Відомо, що модернізація породжує істотні пертурбації в соціальній стратифікації традиційного суспільства: 1) зростання взаємної невідповідності різних елементів соціальної організації, виникнення на цій основі суперечностей в їхньому статусі і престижі; 2) невідповідність традиційних соціальних груп та інститутів новим функціям, які вони мають виконувати; 3) зміна ролі й цільова організація різних груп у суспільстві в

---

¹ Миронов Б. Н. Указ. соч. – С. 236.

² Шанин Т. Крестьянство как политический фактор. – С. 269–272.

³ Матаев Г. М. Проблемы традиционализма и модернизации в контексте реформ: автореф. дисс... канд. филос. наук. – Алматы, 1999. – С. 10.

новій соціальній ієрархії. Як наслідок, люди стають відчуженим від політичної влади. На думку А. Медушевського, у традиційному суспільстві (ХVІІІ – початок ХХ ст.) основна маса населення не усвідомлювала модернізації, сприймала її як щось чуже¹.

Як стверджує В. Сумський, у процесі модернізації важливо надати селянській традиції нову якість і динамізм, скоротити культурний і матеріальний розрив між «простою людиною» й елітою, між селом і містом, побудувати основи гармонійного суспільства².

А. Голубєв вважає, що в соціально-культурній сфері модернізація проходила вкрай нерівномірно. А головний показник її ефективності полягав якраз не в цифрах економічного зростання, ступеня урбанізації, поширення освіченості. На його думку, потрібно, аби традиційна культура суспільства зуміла адаптувати процес модернізації так, щоб він відповідав її цінностям, а сама в свою чергу адаптувалася до нових умов. Саме модернізація культури селян, на думку дослідника, була незначною, здебільшого залишалася традиційною³.

Будь-яка традиція, незалежно від її змісту, може стримувати творчість або новачії, пропонуючи готові рецепти для вирішення сучасних проблем. Фрази «так було завжди», «люди завжди так вважали», нерідко використовуються для пояснення виправдання вчинків⁴. Як твердять автори колективної праці «Модернизация в России и конфликт ценностей», порушений із 1861 р. традиціоналізм ніс цінності збереження захищеності, комфортного життя в рамках локальних світів. Соціальний катаклізм 1917 р. відбувся на етапі, коли суперечності, викликані швидкими і нерівномірними зрушеннями в господарських укладах і соціально-економічних формах життя, особливо загострилися⁵. Загалом автори книги негативно відносяться до того, що держава намагалася зламати традиційний уклад не селі. У таких кроках вони навіть вбачають причини падіння моралі населення.

Продовжуючи цю думку, Ю. Афанасьєв стверджує, що з погляду довгострокової перспективи, 1917 р., замість того, щоб радикально змінити соціальне життя, посилив його архаїчну і традиційну структуру. Це була свого роду відмова селян від капіталістичної цивілізації⁶.

На думку Б. Миронова, розходженню закону і звичаю сприяли такі обставини: 1) існування довгий час станового суду; 2) проникненню в село нових ідей, в т.ч. юридичних, заважав низький рівень грамотності, який

¹ Медушевский А. Н. Указ. соч. – С. 69.

² Российская модернизация: Проблемы и перспективы. – С. 19.

³ Голубев А. В. Архаичное сознание в контексте новейшей российской истории // Реформы и реформаторы в России. – С. 183.

⁴ Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1996. – С. 95.

⁵ Модернизация в России и конфликт ценностей. – М., 1993. – С. 9.

⁶ Судьбы российского крестьянства. – М., 1995. – С. ХХ–ХХІ.

істотно гальмував трансформацію юридичних звичаїв селянства; 3) адміністрація була зацікавлена в правовій відокремленості селянства від інших станів¹. На думку вченого, збереження звичаєвого права на селі забезпечувало відносний порядок і стабільність сільського життя.

Т. Шанін суперечності співіснування формальної і звичаєвої правових систем пояснює насамперед проблемами власності і наслідування майна. Вчений описав процес змін основ звичаєвого права, підкресливши той факт, що селяни ігнорували основні спроби юридичного узаконення того, що бачилось їм неправильним, несправедливим².

Українська історіографія зробила перші кроки у дослідженні процесу модернізації і змін у повсякденному житті селян, їхнього світобачення, моделі поведінки тощо. Проглянувши дослідження, маємо підстави стверджувати, що менталітет селянина виявився у надмірній абсолютизації фізичної праці; соціально-політична активність останнього в основному була формальною, а сила традиції була сильнішою за виклики модернізації. Модернізація змінила аграрні відносини, але суттєво не вплинула на традиціоналізм і світосприйняття селян. Глибинні основи селянської культури, свідомості, психології залишилися майже такими ж³.

На думку Г. Зеленько, протягом століть запроваджувані урядом зміни, що здебільшого негативно відбивалися на основній масі населення, виробили в нього інстинкт самозбереження, який виявлявся зокрема й у закритості і несприйнятті будь-яких модернізаційних імпульсів від влади. Це стало рисою національного характеру⁴.

Серед рис традиціоналізму українських селян, які заважали модернізації, дослідники відзначають пасивність, боязнь усього нового, пріоритет насамперед власних фізичних сил перед сільськогосподарськими машинами тощо. О. Михайлюк бачить селянське світосприйняття через традиціоналізм світогляду і вплив модернізації на його психологію⁵. Він аналізує такі важливі чинники світогляду селянина, як «влада землі», природно-біологічний чинник існування, міфо-ритуальна система як одна з основних форм соціального контролю, релігія. Наростання морального занепаду на селі (зростання рівня злочинності, пияцтва тощо) на рубежі XIX–XX ст. пояснює саме впливом модернізації, яка руйнувала традицію. На думку дослідника, основою селянської моральності був консерватизм, релігійність, колективізм

---

¹ Миронов Б. Н. Указ. соч. – С. 76–77.

² Ушаков Н. М. Власть и крестьяне России на путях модернизации (XIX – начало XX века): проблемы историографии. – Астрахань, 2001. – С. 101.

³ Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія. – Черкаси, 2007.

⁴ Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. – К., 2003. – С. 36.

⁵ Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ, 2007.

(життя на очах у інших), «культура сорому», примітивізм мислення, невисокий рівень запитів та ін. явища¹.

У ХІХ ст. виробився складний симбіоз традиційних звичасвих форм економічного співробітництва з новими капіталістичними формами. Нерідко якість положення закону так глибоко вкорінювалося в побут народу, що в його правосвідомості починало фігурувати як давній звичай. Обґрунтовано положення, що для українського села інститут власності регулювався часто всупереч закону, а звичай став формою самовиживання у складних соціально-економічних умовах.

Колективізм, демократизм, відповідні стереотипи поведінки і селянська культура породжувалися насамперед характером сільськогосподарського виробництва, його прив'язаністю до природного базису, домінуванням натуральної системи продуктивних сил, пануванням традиції, що служила головним механізмом функціонування економіки й усіх соціальних процесів на селі.

Прірва, що розділяє техніко-економічні стандарти і рівень освіти селянства, значно загострює проблематику модернізації. Постає питання: як людина села сприймала агротехнічні новації, наскільки великим було в них бажання йти до школи і здобувати освіту?

Розглядаючи зміни в системі сільської освіти, О. Михайлюк, Ю. Присяжнюк та ін. дослідники визначають двоїсте ставлення селян до неї: з одного боку, як до засобу підвищення соціального статусу, з другого – як марної для селян справи. Пріоритетною залишалася фізична праця, а селянське середовище насторожено-негативно ставилося до освічених односельців. Освіченість часто асоціювалася з приналежністю до соціальних верхів, панських станів, із «легким хлібом»².

Таким чином, після багатьох років вивчення економічної історії пореформеного селянства і його рухів, соціальна сторона буття селян «знайшла» своїх дослідників. До характеристик цього напряму можна віднести таке:

1. В історичній літературі стверджується, що еволюція суспільства з її радикальними змінами не особливо позначилася на соціально-психологічній самотності селянства. Вченими досліджено сприйняття селянами владних інститутів, церкви та релігії. Утверджується положення, що колективізм, демократизм, відповідні стереотипи поведінки і селянська культура породжувалися насамперед самим характером сільськогосподарського

---

¹ Михайлюк О. В. Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 98.

² Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія. – С. 371–373, 393.

виробництва, його прив'язаністю до природного базису, домінуванням натуральної системи продуктивних сил, пануванням традиції, що служила головним механізмом функціонування економіки й усіх соціальних процесів на селі.

2. Утверджується положення, що суть новацій полягала у спробі царизму законодавчо врегулювати, уніфікувати сформоване впродовж століть громадське самоврядування селянства, одночасно поставивши його під контроль державного апарату. В літературі зазначається, що в сфері сімейно-майнових відносин селяни здебільшого ігнорували офіційне право, керуючись звичаєвим; тобто виробився складний симбіоз традиційних звичаєвих форм економічного співробітництва з новими, ринковими.

3. Історики починають розкривати зв'язок між образом життя селян, їх побутом і менталітетом. Запропоновано перейти від описової історії селянського побуту до аналітичного вивчення історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних сюжетів.

4. В дослідженні історії селянства конституюються нові напрямки, які мають на меті знайти ті основи побудови історичної картини, які зуміли відобразити у собі всю складність повсякденних соціокультурних реалій. Через історію окремих особистостей, аналіз усієї багатогранності внутрісімейних відносин, учені виходять на новий якісний рівень вивчення селянської громади. Вміщуючи сім'ю в мікроісторичну перспективу, важливо застосовувати нетрадиційні джерела, дослідити роль пам'яті, усні сільські та сімейні традиції. Тому є можливість із нових позицій підійти до історії селянства через раніше нагромаджені джерела, матеріальні й документальні свідчення минулого.

5. Інформаційно місткою й перспективною є тематика історії повсякденності і побуту селянства, зміни в різних сферах його буття, вплив на селян технічного перевороту і модернізаційних процесів, а відтак зміни і в світобаченні українського селянина.

6. Історію соціальних структур потрібно зіставляти з вивченням суспільної свідомості, й тут важливою є історія ментальностей, що може пов'язати в єдине ціле соціальне та політичне минуле через посередництво концепції «політичної культури». Тому важливо дослідити останню у селян, консерватизм їх менталітету, логіку колективних дій. Важливе місце займає вивчення взаємодії селянства із навколишнім середовищем у процесі господарських, політичних, соціальних, культурних взаємовідносин, повсякденному житті.

Аналіз праць дозволив сформулювати ряд аспектів у подальшому дослідженні проблеми: а) наслідки земельної політики держави для селян; б) втягнення їх у ринкові та товарно-грошові відносини і його результати; в) аграрне перенаселення й процес соціального розшарування останніх; г) розвиток їх господарювання; г) співвідношення господарств селян:

общинного та індивідуального; д) природа селянських виступів; е) взаємовідносини селянства з поміщиками, владою, духовенством, іноземними колоністами, національними меншинами; є) релігійний рух на селі й ін. Оскільки соціальна історія селян перебуває на стадії становлення, то цілий комплекс проблем, пов'язаний з їх буттям (ментальність, поведінка, свідомість, уявлення, культура тощо), потребує свого подальшого вивчення. Традиційно історики розглядали селянство як об'єкт впливів політичних сил. Тому необхідно реконструювати його як носія певних ідей, уявлень, настроїв, почуттів, дослідити свідомість (етнонаціональну і правову), психологію, розкрити основні сторони повсякденного життя.

Маловивченими є «голодні роки» періоду кінця XIX ст., методи боротьби з їх наслідками в українських губерніях Російської імперії; перепрофілювання сільського господарства на потреби промисловості і зовнішнього ринку в XIX ст. Тема залишається актуальною та перспективною, особливо з точки зору її системного дослідження, що потребує вироблення усталених концепцій багатогранної історії селянства другої половини XIX – початку XX ст.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ АНДРІЯ ТА МИКОЛИ СТОРОЖЕНКІВ

Імена українських істориків Андрія Володимировича (1857–1926/?) та Миколи Володимировича (1862–1942/?) Стороженків навряд чи можна доповнити епітетами на кшталт «визначні», а їх науковий доробок, що за попередніми підрахунками складає близько 50 та, відповідно, 70 праць, не надто вражає кількісними показниками. Вони більш відомі дослідникам як активні учасники громадського руху, співробітники Київської археографічної комісії, Історичного товариства Нестора-Літописця, Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва та інших наукових і громадських осередків. У той же час їх працю на історичній ниві не слід применшувати, оскільки їх напрацювання є помітним внеском у розвиток історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Слід зазначити, що історія України, як сфера наукових інтересів, сформувалась у братів Стороженків під впливом кількох чинників. У першу чергу слід вказати, що неабияке значення в цьому відношенні відіграло їх навчання в університеті св. Володимира та середовище, з яким безпосередньо вони були пов'язані. У 1875 р. на історико-філологічне відділення цього закладу вступив А. Стороженко, здобувши до того початку освіти в лицей ім. цесаревича Миколи (т. зв. Катковський лицей). Його однокурсник, а в подальшому відомий історик І. Линниченко відзначав прекрасну початкову підготовку Андрія, характеризував його як великого любителя книг, людину спокійного та м'якого характеру¹. Очевидно саме ці якості стали до вподоби професору О. Котляревському, який взяв хлопця під свою опіку. Інший університетський товариш, відомий славіст А. Степович згадував, що досить часто вони разом засиджувались у бібліотеці свого вчителя до глибокої ночі². Під керівництвом О. Котляревського А. Стороженко підготував кандидатську дисертацію на тему «Нарис літературної історії Зеленогорського та Краледворського рукописів», за яку був нагороджений золотою медаллю та удостоєний звання кандидата наук по слов'яно-руському відділенню. Протягом 1879–1881 рр. А. Стороженко перебував стипендіатом факультету для підготовки до професорського звання. О. Котляревський цінував свого вихованця за працелюбність, талановитість та сумлінне ставлення до справи, намагався всіляко його підтримувати. Прикладом цього можна навести лист

¹ Линниченко І. Памяти Николая Ильича Стороженка. – М., 1909. – С. 145.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 179. – Спр. 149. Степович А. І. З студентських настроїв 70-х років (уривки з споминів). – Арк. 9 зв., 34.

професора до свого колеги, відомого філолога та славіста В. Ягіча, в якому він звертався з проханням дати позитивний відгук про свого учня на сторінках «Архіву слов'янської філології»¹.

Таким чином, своє наукове життя А. Стороженко розпочав як історик-славіст, що безперечно було пов'язано з іменем О. Котляревського та його намірами залишити свого учня на кафедрі для викладання. Цю думку поділяв і В. Антонович, який вважав хлопця «досить поважним, чесним і бажаним викладачем»². Однак, передчасна смерть О. Котляревського у 1881 р. звела ці плани нанівець – університет запросив на посаду професора слов'янознавства Т. Флоринського, а тому своє майбутнє А. Стороженко пов'язав із земською діяльністю. Магістерську дисертацію на тему «Польсько-латинський поет другої половини XVI ст. С. Ф. Кленович» захистити йому так і не вдалося.

Згадуваний вже А. Степович зазначав, що вчений повернувся до наукової роботи лише в середині 90-х рр. XIX ст.³ Однак, за свідченням С. Наріжного, у жовтні 1881 р. на засіданні Історичного товариства Нестора-Літописця А. Стороженко «виступив з доповіддю як посторонній відвідувач»⁴. На тому ж засіданні його було обрано членом товариства, що засвідчує високий науковий рівень доповідача. В подальшому він відіграв досить помітну роль у його діяльності, тривалий час був членом його редакційного комітету та заступником голови, брав активну участь у обговореннях доповідей та повідомлень колег. Слід також згадати про той факт, що 1882 р. за редакцією А. Стороженка вийшов п'ятий том «Славянського ежегодника», в якому були опубліковані його біографічний нарис про М. Задерацького та переклад твору М. Мілевича⁵. Це дає підстави для спростування твердження А. Степовича, оскільки, незважаючи на неможливість викладання, А. Стороженко не припинив своєї наукової роботи. Натомість на той час припадає його входження до наукового співтовариства, знайомство з В. Антоновичем, О. Лазаревським, О. Левицьким, В. Горленком та ін. На нашу думку, саме такий стан справ та подальші наукові контакти вплинули на формування нових наукових зацікавлень вченого, зокрема історію України XVI–XVIII ст., яка розглядалась ним у контексті вивчення історії Польщі вказаного періоду.

¹ Бухбіндер Н. З листування Олександра Олександровича Котляревського (1862–1881 рр.) // Україна. – 1930. – кн. 41. – С. 142.

² Бухбіндер Н. Вказана праця. – С. 147.

³ ІР НБУВ. – Ф. 179. – Спр. 1. Жизнеописание (краткое) пр. Степовича А. И. После 1930 г. – Арк. 5.

⁴ Наріжний Симон. Історичне товариство Нестора-Літописця в Києві // Український історик. – 1975. – № 1/2. – С. 29, 35, 43; № 3/4. – С. 44, 47, 48, 56; 1976. – № 1/4. – С. 59.

⁵ Стороженко А. Н. П. Задерацкий. Биографический очерк // Славянский ежегодник. – 1882. – № 5. – С. 1–33; Его же. Зимние вечера М. Милевича: Неведомые апостолы, село Водоплавно. Перевод с сербского А. Стороженка // Там же. – С. 55–94.

Становлення М. Стороженка як історика також пов'язано із навчанням у київському університеті та знайомством із В. Антоновичем, який мав значний вплив на формування його наукових інтересів, а також сприяв у залученні до наукової та археографічної діяльності¹. Коло наукових зацікавлень вченого охоплювало історію України XVII–XVIII ст.

На нашу думку, історія Гетьманщини привернула увагу А. та М. Стороженків не випадково. Дослідження саме цього періоду вказує на певне родинне наслідування, оскільки брати були нащадками відомого козацько-старшинського роду відомого з другої половини XVII ст. Протягом кількох століть родина мала розгалужені зв'язки з багатьма відомими козацькими родами, зокрема Томарами, Горленками, Апостолами, Ханенками, Полуботками, Милорадовичами, Тарновськими, Лисенками та ін². Такий характер відносин сприяв тому, що протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Стороженки відігравали помітну роль в економічному та політичному житті України, що підтверджується універсалами гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського та Д. Апостола³.

Серед найбільш відомих представників роду можна назвати письменника та публіциста Олексу Петровича Стороженка (1805–1874), відомого своїми творами про побут та вірування українців. Інша, не менш відома особа, – Микола Ілліч Стороженко (1836–1906) – історик літератури, дослідник життя та творчості У. Шекспіра, автор праць про Т. Шевченка, член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук. Серед осіб, які мали відношення до формування наукових зацікавлень братів варто назвати їх діда Андрія Яковича Стороженка (1790–1857) – сенатора, тасмного радника, керівника урядової комісії внутрішніх і духовних справ Царства Польського. Він мав надзвичайно широке інтелектуальне середовище, яке можна частково презентувати іменами П. Шафарика, В. Ганки, В. Мацеєвського, Л. Гайя, О. Бодяньського, І. Срезневського, А. Терещенка та ін. У той же час він був відомим знавцем, збирачем і популяризатором української старовини, зокрема періоду козаччини, автором праць на українську тематику. Приміром, серед експонатів його колекції був оригінал реєстру Війська Запорозького 1649 р., опублікований після його смерті О. Бодяньським. Можна припустити, що зібрана дідом колекція історичних документів мала для онуків важливе значення, оскільки її розгляд і вивчення спонукали їх до написання власних студій.

Слід також зауважити, що родинна атмосфера всіляко сприяла зацікавленню братів Стороженків минувиною. В домашній бібліотеці були

---

¹ Микола Стороженко. З мого життя. – К., 2005. – С. 155, 164, 165, 168.

² Роксана Скорульська. Лисенки давні та сьогочасні // Українська генеалогія: Теорія, методологія, історія та практика (Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – К., 1996. – С. 123–128.

³ Стороженки: Фамільный архив: В 8 Т. – К., 1902. – Т. 1. – С. 5, 6, 11, 17, 18, 26, 30, 32.

всі випуски «Основи» – першого українського суспільно-політичного і літературно-мистецького журналу. На його сторінках друкувались літературні твори, праці з історії, історіографії та етнографії. Цей факт, на нашу думку, є досить показовим, оскільки засвідчує родинне захоплення українською старовиною та дає підстави говорити, що інтерес братів Стороженків до історії України XVI–XVIII ст. мав певний спадковий характер.

Аналіз наукової спадщини А. Стороженка дозволяє виокремити основні напрямки його досліджень, одним із яких можна назвати краєзнавство. У його творчому доробку є статті, присвячені дослідженню історії Києва, рідної Полтавщини, але найбільша кількість публікацій присвячена Переяславщині.

Інтерес до історії саме цієї місцевості виник у вченого не випадково і був пов'язаний із обставинами його власного життя. Приводом до початку досліджень з історії краю стала участь А. Стороженка у роботі статистичного бюро при Переяславській земській управі з підготовки збірника по господарській статистиці Полтавської губернії, 10-й том якого був присвячений саме цьому регіону. Даючи в цілому позитивну оцінку виданню, вчений відзначав, що воно містило лише опис сучасного господарського становища у повіті без будь-яких історичних екскурсів. Саме це і спонукало дослідника до вивчення його історичного минулого¹.

На основі детального аналізу «Повісті временних літ» А. Стороженко вдався до спроби з'ясувати початки історії Переяслава, намагаючись при цьому спростувати версію вчених про заснування міста князем Володимиром Святославовичем у 993 р. Порівнюючи різні списки літопису, вчений доводив, що місто існувало ще до походу князя Олега 904 р., було адміністративним центром, а переяславські посли і купці мали певні привілеї у Константинополі, що було підтверджено договорами, укладеними князем Ігорем².

Не оминув А. Стороженко своєю увагою і релігійного життя міста. Так, у одній із своїх статей на основі літописних даних, указів Синоду, рукописних матеріалах церков та малюнках Т. Шевченка він дослідив історію переяславських Михайлівської та Покровської церков, перша з яких була побудована відомим митрополитом Єфремом у XI ст., а друга – родом переяславського полковника Мировича,³.

Соціально-економічна історія Переяславщини яскраво відображена у нарисах вченого про її видатних діячів, біографії яких за весь час існування Переяславського полку (1648–1782) він мав намір написати. У цьому

¹ Стороженко А. Очерки Переяславщины // Киевская старина. – 1891. – № 11. – С. 195–215.

² Стороженко А. Какой юбилей имеет право праздновать г. Переяслав Полтавской губернии? // Киевская старина. – 1894. – № 4. – С. 61–73.

³ Стороженко А. Михайловская и Покровская церкви в г. Переяславе Полтавской губернии (к рисункам Т. Г. Шевченко) // Киевская старина. – 1891. – № 2. – С. 337–351.

відношенні помітне місце посідає розвідка про переяславського полковника Вука Сербина, який, на думку А. Стороженка, був типовим представником сотенної старшини. Досліджуючи життєпис цього діяча, історик дійшов думки, що на прикладі його життєдіяльності можна досить детально з'ясувати питання про утворення малоросійської старшини, її подальшого виділення з рядового козацтва та зміцнення за рахунок експлуатації простих козаків та безправних посполитих¹.

Вирізняється ґрунтовністю публікація вченого про переяславського полковника Родіона Дмитрашка, якого автор наділяє такими особистими рисами як хоробрість, бойовий досвід, принизливий розум і знання політичних відносин². Досить показовою є наступна характеристика його діяльності: «...З точки зору того часу він був без сумніву не лише розумною та дієвою, але й корисною суспільству людиною... він був переконаний у необхідності для малоросійського народу злиття із Москвою, оскільки саме за таких обставин він міг зберегти основу свого життя – православну віру, і ненавидів гетьманський режим, який відкривав широкий простір для різноманітних особистих інтриг. Ці переконання поділяла вся маса малоросіян. ...з іншого боку він був настільки малограмотним, що навряд чи мав бібліотеку і міг читати щось крім Часослова, Псалтиря та інших богослужбових книг»³.

Важливе значення у напрямку дослідження регіональної історії мають публікації А. Стороженка з минулого м. Борисполя, в якому вчений вбачав літописне Альто, та видання його актового матеріалу⁴.

Напрацювання з історії Переяславщини були об'єднані А. Стороженком у одній книзі під назвою «Очерки Переяславской старины: исследования, документы и заметки»⁵. Говорячи про її значення, слід зауважити, що вченим зроблено значний внесок у дослідження вказаної території, хоча деякі висновки автора, зокрема щодо визначення місця проживання переяславських торків та їхнього значення для південно-руської історії, зазнали суттєвої критики⁶. Втім, аналіз цих

---

¹ Стороженко А. Семен Вакуленко, сотник пирятинский // Киевская старина. – 1891. – кн. 1. – С. 120, 128.

² Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник Переяславский // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С. 20.

³ Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник Переяславский // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С. 27–28.

⁴ Стороженко А. Местечко Борисполе в XVII веке: акты мейского уряда 1612–1699 гг. – К., 1892; Его же. К истории м. Борисполя Полтавской губернии // Киевская старина. – 1897. – № 3. – С. 507–518.

⁵ Стороженко А. Очерки Переяславской старины: исследования, документы и заметки. – К., 1900.

⁶ Ляскоронский В. К вопросу о переяславских торках // Журнал Министерства народного просвещения. – 1905. – Ч. 358. – С. 278–302.

публікацій засвідчує високий професійний рівень автора, адже навіть невеликі за обсягом розвідки мають солідну джерельну основу, ґрунтуються на даних археології та етимології, порівнянні гідронімів та топонімів, із урахуванням досвіду попередників.

Іншим напрямком у наукових дослідженнях А. Стороженка можна виокремити тему українського козацтва. У цьому відношенні особливе місце займає монографія «Стефан Баторий и днепровские казаки: документы, исследования и заметки», яка принесла вченому популярність та престижну Уваровську премію.

У контексті вивчення наукової спадщини й історичних поглядів А. Стороженка найбільшу увагу привертає перший розділ монографії, в якому автор вдався до спроби дослідити історію українського козацтва на тлі внутрішньої та зовнішньої політики польського короля С. Баторія. Його витоки вчений пов'язував із людом, котрий щовесни з'являвся у степовій подніпровській місцевості та поділяв його на три групи: 1) татарські скотарі; 2) «сольники» (чумаки), а згодом – турецькі й татарські, але переважно вірменські купці, які поставляли свій товар у Польщу, Литву і Москву; 3) промисловці (татарською – «козаки») – незалежні люди, шукачі пригод, бурлаки та розбійники. Своєю чергою він ділив третю групу на дві підгрупи: до першої належали козаки татарські, до другої – козаки з різних областей Речі Посполитої. В залежності від території їх побутування, вони й діставали свою назву – дніпровські, запорозькі, низові, річкові, або відповідно до назв укріплень – київські, канівські, черкаські і т.д.¹ На думку вченого, козаки польсько-литовської держави промишляли тим же способом, що і їх татарські та генуезькі побратими – найцінніша здобич набувалася шляхом розбою, зокрема нападами на татарських скотарів, набігами за Дністер на молдавські й татарські території, дрібними пограничними крадіжками, хоча поруч із цим поширеними промислами були риболовля, мисливство та бортництво². Релігія, народність і станова належність серед козаків на початковому етапі їх організації визначального значення не мали, хоча їх більшістю були християни, вихідці з міщан, бояри та втікачі³.

Подальший розвиток козацтва А. Стороженко вбачав у зростанні татарських набігів, оскільки саме це зумовлювало перетворення розрізнених козацьких «шайок» у своєрідний «військово-розбійницький орден» татарського протистояння з центром на одному з дніпровських островів. У цьому зв'язку А. Стороженко поділяв думку польського історика М. Дубецького, за якою ініціаторами створення таких військовоорганізованих козацьких загонів, що за своїм характером мали

¹ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С. 12–16.

² Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 18, 93.

³ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 21.

багато спільних рис із західноєвропейськими утвореннями, були польські шляхтичі, які приєднувались до козаків і приносили разом із собою польські рицарські традиції¹. З іншого боку значне захоочення у своєму розвитку козацтво отримувало зі сторони київських воєвод і старост пограничних міст Черкас, Канева, Брацлава та Вінниці, які забезпечували їх кіньми, зброєю та провізією.

Відтак на час обрання королем С. Баторія (1576 р.) козацтво становило досить потужну організовану спільноту, котра завдяки своїй військовій активності досить часто ставила під загрозу мирні відносини Речі Посполитої з Туреччиною, за сприяння якої він був обраний. У цьому зв'язку А. Стороженко досить детально зупинився на козацьких виступах і молдавських походах 1576–1578 р., подав уривки скарг турецької сторони на козацькі розбої та показав, які заходи були вжиті королем для вирішення цього питання. На основі опрацювання значної кількості опублікованих і неопублікованих матеріалів А. Стороженко з'ясував передумови вербування частини козацтва до королівського війська і дійшов висновку, що у 1578 та 1583 рр. С. Баторій набирал козаків на військову службу, але це, насамперед, було похідною тодішньої політичної кон'юнктури й пов'язано з прагненням короля утримувати мирні відносини із сусідньою Туреччиною. Крім того, це давало можливість збільшити військо за рахунок людей, яких, не дивлячись ні на які обставини, він дуже цінував за військову майстерність, витримку та хоробрість².

На користь свого висновку стосовно того, що ніякого реформування козацького стану за часів С. Баторія не було, А. Стороженко здійснив досить ґрунтовний аналіз «легенди», яка сформувалася довкола цієї події в історичній літературі протягом тривалого часу. Він детально зупинився на аналізі хроніки П. Пясецького, праці С. Грондського «*Historia belli cosaccopolonici*» та С. Твардовського «*Wojna domowa*», відзначив неточності, допущені ними при висвітленні козацтва за часу С. Баторія і вказав, який вплив мали їх праці на подальше історіописання, зокрема літописи Лизогубівський та Грабянки, студії С. Савицького «Сказание о войне казацкой», П. Симоновського «Краткое описание о малороссийском народе», А. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России и ее народе» та «Истории Руссов»³. Щодо останнього твору, то А. Стороженко вбачав у ньому політичний памфлет, у якому віддзеркалилися історичні й політичні погляди і вимоги малоросійського дворянства часів Олександра І, та відзначав його сильний вплив на розвиток історіографії у ХІХ ст.⁴

---

¹ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 26.

² Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 75.

³ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 124, 127–128, 131–142, 148.

⁴ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 144.

Таким чином, основні положення монографії А. Стороженька були спрямовані на розвінчання «легенди», що сформувалася довкола твердження про реформування козацтва С. Баторієм у середовищі пізнішого козацтва, котре прагнуло скористатися авторитетом польського короля та його універсалами при відстоюванні своїх політичних прав¹. Натомість учений довів, що польський король не лише не був прихильником козащини, а навпаки намагався зупинити її розвиток.

Відомий історик Д. Дорошенко у своєму «Огляді української історіографії» зазначав, що монографія «Стефан Баторий и днепровские казаки...» була написана під сильним впливом польської історіографії, зокрема з наголошенням особливої державно-культурної місії Польщі на українських землях². На користь такого твердження виступає хоча б той факт, що монографія написана на основі польського архівного й друкованого матеріалів, зокрема А. Стороженька на користь своїх висновків часто цитує твори Я. Красінського, І. Бельського, П. Пясецького, С. Грондського, С. Твардовського, Б. Папроцького, Р. Гейденштейна та інших польських дослідників, при цьому не беручи до уваги доробку вітчизняних учених. Це, своєю чергою, було закидом автору з боку І. Крип'якевича, який у своїй рецензії на книгу зазначив, що А. Стороженько уникає аналізу історіографії проблеми та, окрім закидів на адресу київської історичної школи, зовсім не вказує жодної з її праць на цю проблематику, так само ігноруючи розвідку про історію козащини М. Грушевського³. Як виняток, можна навести лише поодинокі поклики А. Стороженька на «Материалы для истории воссоединения Руси» П. Куліша та згоду з твердженням останнього про те, що ніякої реформи козацтва за часу С. Баторія не було⁴.

Пропольські симпатії А. Стороженька можна прослідкувати і в інших працях історика, зокрема крізь характеристики державних та суспільно-політичних діячів. Так, приміром, польський король зображений ученим як людина широкого розуму, зріла у своїх судженнях, досвідчена у справах і надзвичайно красномовна⁵. Запорозький гетьман Я. Оришовський, чий біографічний нарис уміщений у третьому розділі книги, постає перед нами вмілим керівником та дипломатом. Яскравими у цьому відношенні є студії А. Стороженька, присвячені київському біскупу Й. Верещинському, який наприкінці XVI ст. пропагував ідею боротьби з турецько-татарським світом за допомогою козацтва. Говорячи про його діяльність, історик особливо

¹ Стороженько А. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 156.

² Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 161.

³ Крип'якевич І. [Рец.] // Записки наукового товариства імени Шевченка. – 1905. – Т. LXXVIII. – С. 23.

⁴ Стороженько А. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 26, 148, 153, 157–158.

⁵ Стороженько А. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 3, 4.

підкреслював роль біскупа у заселенні Фастова та околиць, зокрема сіл Плесецьке і Черногородка та характеризував як людину дуже освічену, прекрасно володіючу пером¹.

Відтак такі оцінки є досить разючими в порівнянні з козацтвом як бунтівної руйнівної зграї в цілому й окремими характеристиками його очільників зокрема². Говорячи про особисті риси провідників козацтва, А. Стороженко зазначав: «...Ні любові до батьківщини, ні прагнення до впорядкування її побуту, ні яких-небудь політичних ідеалів не знаходимо ми у тодішніх малоросійських діячах за виключенням гетьмана Петра Дорошенка. Одні лиш егоїзм і ненаситна жадоба до збагачення змушували їх піддаватися небезпеці війни й добиватися того становища, яке найбільш могло задовольнити ці інстинкти по тодішньому порядку речей – гетьманського сану»³. Навіть, здавалося б, загалом позитивна характеристика І. Сірка, який, на думку А. Стороженка, був найяскравішим виразником потреб, бажань і настроїв запорозького товариства, принижується згадкою про те, що він був безграмотним⁴. Не оминув негативної оцінки й гетьман Д. Дорошенко, який зображений автором як егоїст, який дбав лише про свій інтерес⁵.

Серед інших публікацій А. Стороженка на цю тематику, хотілося б назвати його розвідку про Д. Вишневецького-Байду⁶. Історик Л. Винар свого часу хоч і називав її «перестарілою», втім ставив у один ряд із дослідженнями на цю тему М. Грушевського та В. Антоновича і зазначав, що, крім цих робіт, немає жодної історичної студії, в якій би об'єктивно висвітлювалась ця історична постать⁷.

Українська минушина XVII–XVIII ст. досліджувалась й М. Стороженком, однак під дещо іншим кутом зору. Його перші наукові праці були присвячені реконструкції генеалогічного дерева свого роду та

---

¹ Стороженко А. Фастовская типография // Киевская старина. – 1895. – № 11. – С. 84; Его же. Киев триста лет назад. Тогдашний проект благоустройства Киева и его автор бискуп Юзеф Верещинский // Там же. – 1884. – кн. 2. – С. 223.

² Стороженко А. Из переписки Запорожья XVI в. с польскими вельможами // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – 1906. – кн. 19. – С. 70.

³ Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник Переяславский // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С. 2.

⁴ Стороженко А. [рец.] Эварницкий Д. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска Запорожских низовых козаков. – СПб., 1894. – 164 С. // Киевская старина. – 1894. – кн. 10. – С. 159, 160.

⁵ Коцюба М. Рецензія на книгу А. Стороженка «Очерки Переяславской старины: исследования, документы и заметки» (К., 1900. – 235 С.) // Записки наукового товариства імени Шевченка. – 1902. – Т. XLIX. – С. 28–30.

⁶ Стороженко А. Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий, по народному прозвищу Байда (к портрету) // Киевская старина. – 1897. – кн. 2. – С. 519–524.

⁷ Любомир Винар. Козацька Україна. Вибрані праці. – К. ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. – С. 93.

життєписам найбільш відомих його представників, зокрема Олексі Стороженка¹. Варто зазначити, що саме в ході підготовки нарису про відомого письменника Олексу Стороженка вчений звернувся за допомогою до П. Куліша, що поклато початок їх кількарічному спілкуванню.

Досить показовим у цьому відношенні є дослідження вченим життєвого та творчого шляху свого діда Андрія Яковича Стороженка. Характеризуючи його зацікавлення українською старовиною, зокрема поділяючи його погляди на історію козацтва, автор зазначає: «...не може бути сумнівів у тому, що спочатку з'явилось козацтво, а згодом – городові козаки, а вже потім із них та інших станових елементів утворилось запорозьке козацтво. Що стосується взагалі виникнення козацтва, то на даний час із маси думок з цього приводу найправильнішою визнано думку М. Максимовича... Порівнюючи їх із сучасними науковими поглядами на цей предмет, можна сказати, що Андрій Якович, якому доводилося протоптувати стежину через дике, необроблене поле, йшов прямим шляхом і багато в чому був близьким до істини»². Цікаво, що автор, маючи в розпорядженні більш сучасні дослідження з історії козацтва, зовсім уникає критики історичних поглядів свого діда, натомість вдається до його ідеалізації.

Починаючи з студентства і протягом тривалого періоду М. Стороженко співпрацював із Київською археографічною комісією. Віднайдений та опрацьований матеріал був основою його наукових студій. Зокрема, це стосується дослідження «Западнорусские провинциальные сеймики во второй половине XVII в. (Исследования по архивному материалу)», в якій автор здійснив намір дослідити історію створення та діяльності провінційних сеймиків та з'ясувати їх роль у економічному, релігійному та політичному житті краю³. Втім, вихід цієї праці був зустрітий досить гострою критикою⁴.

Науковий доробок вченого рясніє значною кількістю археографічних публікацій, в основі яких лежать документи, виявлені серед матеріалів Київської археографічної комісії та приватних архівних зібрань. Це, зокрема, стосується яготинського архіву кн. М. Репніна, який вчений опрацьовував влітку 1886 р. разом із своїм братом та В. Горленком. Саме тоді були виявлені документи родини Репніних, матеріали Д. Бантиш-Каменського та А. Чепи, рукопис «Густинського літопису» та рукопис А. Шафонського

¹ Стороженко Н. Стороженки. Семейная летопись. – К., 1884; Его же. Два эпизода из следовательской деятельности Алексея Петровича Стороженко // Киевская старина. – 1884. – № 12. – С. 723–730; Его же. На могиле Алексея Петровича Стороженка // Там же. – 1885. – кн. 8. – С. 729–732.

² Стороженко Н. Очерк литературной деятельности А. Я. Стороженка // Киевская старина. – 1886. – кн. 5. – С. 7–8, 9.

³ Стороженко Н. Западнорусские провинциальные сеймики во второй половине XVII в. (Исследования по архивному материалу). – К., 1888.

⁴ Бершадских С. К вопросу о сеймиках в Юго-Западной России // Журнал Министерства народного просвещения. – 1888. – Ч. 259. – С. 369–403.

«Топографическое описание Черниговского наместничества» та ін.¹ Згодом весь цей матеріал був покладений в основу статей та заміток, опублікованих на сторінках «Киевской старины». Беручи до уваги той факт, що під час української революції 1917–1921 рр. архів Репніних дуже постраждав, а в роки Другої світової війни був повністю втрачений, то ці публікації мають велике значення.

Однак, на відміну від свого брата, стиль студій М.Стороженка є розповідним, він майже уникає оціночних суджень, а у випадку публікації документів авторський коментар зводиться до мінімуму. Відтак, саме такий характер публікацій М.Стороженка ускладнює аналіз його творчості на предмет бачення української минувшини.

Слід також зазначити, що саме завдяки фінансовій підтримці братів Стороженків був опублікований «Малороссийский родословник» В.Модзалевського, значення якого виходить далеко за межі генеалогічного довідника, оскільки ця праця не лише систематизує підсумки досліджень генеалогії козацько-старшинських родів Лівобережної України, але й дозволяє висвітлити політичні, соціальні та юридичні відносини XVII – початку XX ст.

Серед інших публікацій, доречно згадати про видання братами свого родинного архіву «Стороженки», який вмів у собі документи від початку XVII ст. Це – листи, купчі, універсали гетьманів (зокрема І.Мазепи, І.Скоропадського, Д.Апостола) та інші документи, що відносяться до історії визначних родів тогочасної України та стосуються різних напрямків їхньої діяльності.

Свого часу відомий дослідник О.Оглоблин відніс братів А. та М.Стороженків до типу малоросійського дворянства, характеризуючи їх як глибоких і тонких знавців української старовини та мистецтва, що поєднували в собі щире любов до рідної землі із лояльністю до Російської імперії². Відтак, можна стверджувати, що наукова спадщина цих вчених не лише відбиває розвиток тогочасної української історичної науки, але й має ознаки, що характерні саме до належного їм типу людей. Частково це пояснюється тим, що родинне наслідування зумовило певне консервативне спрямування їхньої проукраїнської діяльності, яка розглядалась переважно із культурницьких позицій. Це виявилось в їх схильності до популяризації традицій доби Гетьманщини, коли приятелів (серед яких було чимало визначних українських діячів, зокрема такі відомі особи як В.Антонович, П.Куліш, В.Горленко, О.Левицький), наукових інтересах та зацікавленнях (збірки документів та публікації окремих матеріалів з української історії)

---

¹ Стороженко Н. Отчет о занятиях в архивах: Киевском Центральном и Яготинском кн. Н. В. Репнина. К., 1886. С. 20–25.

² Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893–1905) // Україна (Париж). – 1952. – № 7. – С. 558, 559.

тощо. Досить показовим у цьому відношенні є їх позиція по виданню «Малороссийского родословника» – якщо В. Модзалевський вбачав його цінність у широкому застосуванні в науковій роботі, то видавці бачили в ньому, перш за все, «становий скарб», надбання дворянства, наполягаючи, щоб родословник розсилався представникам родів, а не надходив у вільний продаж¹. Крім того, деякі характеристики історичних діячів яскраво відображають домінування проросійської складової історичних поглядів, зокрема, це чітко видно на прикладі «коварного» «зрадника» гетьмана І. Мазепи². Втім, підсумовуючи слід зазначити, що наукова спадщина братів А. та М. Стороженків є помітним внеском у дослідження історії України XVI–XVIII ст. і це стосується як самостійних досліджень, так і археографічних публікацій.

---

¹ Коваленко А. В. Л. Модзалевский как историк и источниковед. Дисс. на соискание уч. степени к. и. н. – К., 1979. – С. 147, 148.

² Стороженко Н. Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий // Киевская старина. – 1885. – кн. 7. – С. 455; Его же. Из фамильных преданий и архивов // Киевская старина. – 1892. – кн. 2. – С. 347.

СПОСОБИ ІСТОРІОПИСАННЯ РОЛІ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЯХ ПЕРІОДУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917–1920 рр.

Громадянська війна, яка тривала в Україні 1917–1921 рр., без усякого перебільшення уявляла собою цілу епоху, лічені роки якої вмістили події величезного значення для нашої батьківщини. Саме тоді на полях кривавих битв доля України була визначена на багато десятиліть вперед. І то була не тільки жорстока боротьба на знищення «білих» і «червоних», «жовто-блакитних» і «чорних». У той час кожний клас і кожний прошарок населення України відстоював той варіант суспільно-політичного устрою країни, який відповідав його начальним життєвим потребам та інтересам. Серед інших класів і суспільних груп у згаданих вище революційних подіях шукало свій шлях та боролосся за свої цілі також і багатомільйонне українське селянство.

Про політичну роль селянства України у 1917–1921 рр. існує велика історична література – як у нашій країні, так і за кордоном. Слід зазначити, що її характерною рисою є неоднозначність поглядів на боротьбу як українських хліборобів у цілому, так і їх окремих груп. Досить часто суспільно-політичне буття селянства України у той чи інший період військового лихоліття розуміється і викладається в історичних працях не тільки різним, а й протилежним чином. Вже ця обставина робить погляди українське селянство у 1917–1921 роках об'єктом історіографічного інтересу, і, відповідно, історіографічного дослідження. Слід також додати, що подібні історіографічні студії можуть надати суттєву допомогу усім історикам, що вивчають суспільну поведінку українського селянства у вказаний період часу.

Виходячи із різнопланової важливості теми, автор цієї статті поставив перед собою такі дослідницькі історіографічні завдання:

- вичленити якісно різні історіософські способи описання політичної ролі селянства України у 1917–1921 роках;
- дати загальну характеристику цих історіософських способів, з'ясувати їх характерні риси;
- визначити ступінь наближення кожного з них до історичної правди;
- визначити найбільш загальні тенденції у розвитку історичних поглядів на політичну роль селянства України в 1917–1921 роках.

Автор цієї статті добре усвідомлює, що таку широку тему неможливо посправжньому повноцінно розкрити у межах праці, яка не перевищує трьох авторських аркушів. Тому ми поставили собі наше головне завдання дещо вужче, але разом з тим і більш реально з точки зору його виконання – зробити історіографічний аналіз поглядів на взаємовідносини хліборобського

населення України з державами різного типу, що виникали на українській землі у період громадянської війни.

Між Центральною Радою і більшовиками. Українське селянство у грудні 1917 – квітні 1918 рр.

Громадянську війну 1917–1921 рр. можна без перебільшення вважати цілою історичною епохою, яка за якихось 3–4 роки змінила життя нашого краю так, як часом не могли змінити цілі десятиліття. Поза усяким сумнівом, дуже важливим був для суспільного життя України і період з грудня 1917 по квітень 1918 рр. Саме тоді більшовицький декрет про землю і аграрний закон Центральної Ради від 31 січня 1918 р. вперше корінним чином змінили аграрний лад в українському селі. Якщо раніше в сільській місцевості панувала приватна власність і домінуючі позиції там займали великі поміщики і селянська буржуазія, то після корінних реформ більшовиків і українських соціалістів велике (перш за все поміщицьке) землеволодіння було знищене, весь земельний фонд України було націоналізовано, приватна власність відійшла в минуле, а більшість селян отримали на цій націоналізованій землі таку земельну ділянку, яка, з одного боку, давала б пересічному селянинові непоганий добробут, не вдаючись до найманої праці на користь будь-кого, а з іншого боку, виключала б його власну можливість жити за рахунок найманої праці.

На перший погляд, тодішня ситуація в українському селі була простою і відповідні її оцінки селянства як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії теж не повинні були бути надто диференційовані. Однак насправді існує чимало цілком різних поглядів на те, чого насправді прагнули хлібороби України і яка політична сила найбільш відбивала їх потреби та інтереси. Вивчення цього питання привело нас до висновку, що в українській історіографії існує п'ять якісно різних концепцій ролі селянства в революційних подіях кінця 1917 – квітня 1918 року. Такими концепціями є: 1) консервативна; 2) уєнерівська; 3) лівосоціалістична; 4) більшовицька і 5) анархістська. У цьому параграфі ми зробимо спробу детально розглянути кожну із згаданих концепцій і дати усім їм оцінку з точки зору відповідності історичної правди.

Творцями першої – консервативної – концепції виступили здебільшого переконані ідеологи і активні розбудовувачі гетьманської держави, яка була відновлена 29 квітня 1918 року. Гетьман Павло Скоропадський стверджував у своїх спогадах, що соціалізм як теорія і практика був зажди поза широкими народними масами України, і в першу чергу, звичайно, поза селянством, а тяжіла до нього лише нечисленна хвороблива і відірвана від народу українська інтелігенція¹. Ще більш конкретно висловлювався на цю тему

¹ *Скоропадський П.* Спогади. – Філадельфія, 1995. – С. 146.

відомий український історик і колишній голова Міністерства закордонних справ гетьманської держави 1918 року Дмитро Дорошенко. За Д. Дорошенком, визначальною рисою українського селянина було його тяжіння до приватної власності, і сам він, відповідно, завжди був типовим приватним власником, а не соціалістом¹.

Щоправда, існує принаймні один факт, який аж ніяк не вписується у консервативні інтерпретації ролі селянства у листопада 1917 – квітні 1918 років. Цей факт – досить активна участь тих самих селян – власників у революційних і соціалістичних за своїм конкретним змістом реформах Центральної Ради і більшовиків. Постає цілком природне запитання: чому ж все-таки український селянин-власник так легко дав себе втягнути в ліворадикальні аграрні реформи російських та українських комуністів і соціалістів? Дмитро Дорошенко пояснив цей феномен лише тим, що прибічниками революційних реформ була використана, під час стосунків з селянством, досить «якісна» соціалістична демагогія².

Зазначимо, що охарактеризована вище консервативна концепція позбавлена, на нашу думку, справді серйозної аргументації і здебільшого має аксіоматичний характер. І дійсно, чому ж саме, на думку істориків-консерваторів, український селянин був «ізначальним» противником соціалістичних перетворень? У працях П. Скоропадського, Д. Дорошенка та ін. цей погляд ніяк серйозно не аргументується, а саме посилення на українського селянина як на до мозку кісток власника ще аж ніяк не є переконливим. Справа перш за все в тому, що сам власник як такий може жити і функціонувати в різних суспільствах – капіталістичному, соціалістичному, феодальному і т.д. Дані, що були зібрані представниками есерівської партії наприкінці літа 1917 року, переконливо свідчать про те, що пересічний український селянин тяжів до двох речей – по-перше, до землі як до «дару божого», яка б ніколи не продавалася і не купувалася і, по-друге, до такої земельної ділянки, яка б дозволила йому успішно хазяйнувати на ній, не будучи при цьому ані експлуататором, ані експлуатованим. Якщо чіткіше і певніше говорити про суть бажань селян України, то вони тяжіли саме до соціалістичного аграрного ладу. Слід додати й ще один показовий факт. Ще у часи столипінської аграрної реформи більшість селян як України, так і Росії (переважно бідняцько-середняцькі верстви села) прагнули до збереження общини, яка руйнувалася, з ненавистю ставились до своїх заможних «братів», які хотіли виділитись з общини і стати справжніми приватними власниками, і саме це слово набуло тоді цілком негативного і навіть лайливого змісту.

Частина українських істориків вважала і вважає, що аграрна політика українського соціалістичного уряду Центральної Ради у листопаді-січні

---

¹ Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва, Ленинград, 1930. – С. 48.

² Там же.

1918 р. – практично повністю відповідала інтересам селянських мас України і швидко перетворила абсолютну більшість українських селян на ширих і «твердих» прибічників Центральної Ради і Української Народної Республіки. Такий погляд, зокрема, проводить у своїх працях історик із США Іван Рудницький. Він, зокрема, вважає, що тоді соціалістичний уряд України займався розбудовою суспільства «демократичного соціалізму», яке було підтримано переважною більшістю селянства¹. Для ілюстрації цей дослідник із США наводить аграрний закон Центральної Ради від 31 січня 1918 року, який був, поза усяким сумнівом, найбільш радикальним законом цього українського уряду².

На перший погляд, Іван Рудницький має досить сильний, майже незаперечний аргумент для обґрунтування своєї позиції. І дійсно, січневий аграрний закон уряду Української Народної Республіки саме і був за своїм змістом спрямований на реалізацію двох головних уявлень більшості українських селян про те, як слід організувати власне життя (про них ми вже вели мову вище). Разом з тим інтерпретації І. Рудницького та інших істориків, які аналогічним чином оцінюють ту ситуацію, передають стосунки Центральної Ради з селянськими масами майже у ідеалізованому вигляді, явно абсолютизуючи реальні «позитиви» радівської політики на селі. А для того, щоб здобути правильне уявлення про дійсний характер цих стосунків, необхідно врахувати, поруч з позитивними також, і негативні аспекти аграрної політики Центральної Ради. Тут варто зазначити її дві принципово важливі вади.

По-перше, у спеціальному роз'ясненні до аграрного закону, прийнятого українським урядом у листопаді 1917 року, говорилося, що максимальною нормою землезабезпечення має бути досить велика її кількість – 40–50 десятин землі. Це, в свою чергу, означало, що поруч з варіантами дрібного землеволодіння (коли селянин мав би у своєму розпорядженні, скажімо, 3, 5 чи 7 або 8 десятин землі), збережуться великі господарства великих земельних власників, на які решта селянства мала право дивитися негативно принаймні з двох причин. З одного боку, реальне збереження «50-десятинних» господарств на практиці означало б, що при поділі землі великих власників певна частина трудящих селян недоотримала би землі. З іншого боку, «50-десятинні» господарства стали б економічною основою для повновісного розвитку фермерського капіталізму, за якого б експлуатувався труд найманих робітників, якими вірогідніше за все ставали б односельчани заможних власників. На VIII сесії Центральної Ради селяни-депутати піддали цей закон різкій критиці, в селянському середовищі залунали голоси про те, що у цьому випадку на селі будуть, як і раніше, панувати «ті ж поміщики».

¹ Rudnitsky I. The Fourth Universal and its ideological antecedents // Ukraine, 1917–1921. A study in Revolution. – Cambridge, Massachusetts, 1977. – P. 208–209.

² Ibid. – P. 209.

Під таким натиском «зліва» керівники Центральної Ради вирішили поки що не реалізовувати аграрний закон, а вирішити його долю на майбутніх Установчих Зборах¹.

По-друге, не варто перебільшувати значення нового аграрного закону Центральної Ради від 31 січня 1918 року. Важко, звичайно, поставити під сумнів той очевидний факт, що його зміст повністю, на сто відсотків, відповідав інтересам 95% селянства. Однак при цьому слід прийняти до уваги одну дуже важливу обставину, яку, судячи з усього, Іван Рудницький та інші історики – носії аналогічних поглядів, або не враховують, або ж враховують недостатньо. Історія розпорядилася так, що січневому законодавству уряду УНР вона відвела не більш ніж роль дублера іншого декрету – Декрету про землю, прийнятого у більшовицькій Росії набагато раніше, 6 листопада 1917 року. Є незаперечні дані про те, що цей більшовицький декрет досить швидко став відомий по всій Україні². Слід підкреслити, що він не тільки випередив аграрний закон 31 січня, а й з'явився тоді, коли Центральна Рада взагалі не прийняла будь-якого аграрного закону. І цілком природним було те, що саме цей закон ленінського уряду взяли за основу селяни України, фактично тимчасово опинившись у правовому полі іншої держави – більшовицької Росії.

Все це дає низці істориків підстави поставити під природній сумнів уявлення про те, що охарактеризовані аграрні закони Центральної Ради зробили українських селян «твердими» прибічниками УНР. Історик із США І. Каменецький зазначав, що політика Центральної Ради на селі не перетворила більшість селянства України на її соціальну базу³. Аналогічної думки притримується інший американський історик – Ярослав Білінський⁴. Поділяє такі інтерпретації і сучасний вітчизняний історик Я. Грицак. Крім іншого, цей дослідник вважає, що мала місце політична конкуренція Центральної Ради і більшовиків за селянство України, але спроба радівських урядовців не відстати від «лівого» радикалізму більшовиків закінчилася для них поразкою⁵.

Отже, опоненти інтерпретації погляду, згідно з яким тоді українське селянство стало соціальною опорою Центральної Ради, цілком справедливо вважають, що такого насправді не відбулося, бо в кінцевому рахунку помірковані аграрні закони українського уряду не задовільнили українських селян. Зазначимо, що ті історики, які вважають хліборобів України не

---

¹ Соболів М. Вибори до Всеросійських та Українських установчих зборів на Полтавщині. – Літопис революції. – 1932. – № 5. – С. 74

² Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны. – К., 1980. – С. С. 10–11.

³ *Kamenetsky I. Hrushevsky and the Central Rada // Ukraine, 1917–1921... – P. 41.*

⁴ *Bilinsky Ia. The Communist Take-over of the Ukraine // Ibid. – P P. 111–112.*

⁵ *Грицак Я. Нарис історії України. – К., 2000. – С. 122.*

прибічниками, а саме противниками Центральної Ради, в грудні-січні 1918 р. є набагато більш чисельними, що, на нашу думку, є зайвим підтвердженням того, що саме на їхньому боці історична правда. Разом з тим, відмовляючи пересічному українському хліборобові в підтримці уряду українських соціалістів, ці історики у більшості випадків чітко не визначають тодішню політичну орієнтацію українського села.

Звичайно, радикально налаштовані селяни України теоретично могли орієнтуватися на «ліві» групи українських соціалістів (есерів і соціал-демократів), які займали більш радикальні позиції, ніж радівські керівники. Однак тоді, на відміну від ситуації в 1919 році, «ліві» течії в українських політичних рухах ще по-справжньому не викристалізувалися. І через це, на нашу думку, в кінці 1917 – на самому початку 1918 року симпатії більшості українських селян схилилися на бік як «чужих», так і «своїх» більшовиків. Про це у свій час писало чимало радянських істориків, маючи при цьому солідну рацію¹. У ряді випадків подібні погляди можуть висловлювати і деякі неакадемічні історики. Відома українська дослідниця Наталка Полонська-Василенко, зазначаючи, що більшовицький аграрний закон виявився більш радикальним, ніж законодавство Центральної Ради, робить висновок, що ця обставина сприяла переходу українського селянства на бік більшовиків.

У цілому поділяючи такий погляд, Я. Білінський наводить для його підкріплення важливий аргумент: «Українські селянські війська, заражені більшовицькою агітацією, в буквальному смислі слова розклалися, залишивши справу захиста столиці української нації студентам, гімназістам і кільком національно свідомим робітникам»².

Щоправда, визнаючи наявність тих об'єктивних чинників, що штовхали селян України від Центральної Ради до більшовиків, західні дослідники аж ніяк не поспішали зробити висновок, що тоді більшість українських хліборобів опинилася у більшовицькому таборі. На іншій сторінці свого відомого твору «Історія України» Н. Полонська-Василенко стверджує, що у вказаний період значна частина селян виявилася нейтральною у військово-політичному двобої між соціалістичним урядом УНР і більшовиками. Аналогічну думку висловив і І. Каменецький, обґрунтовуючи її тим, що аграрні програми Центральної Ради і більшовиків, соціалістичні за своїм змістом, були досить схожими³. Однак їх уявлення про рівновіддаленість українського селянина як від тодішнього уряду УНР, так і комуністів, на нашу думку, у значній мірі суперечить їх думці про те, що у боротьбі за українське селянство сильнішими тоді виявилися більшовики.

¹ Див.: Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и военной интервенции на Украине. – М., 1966. – С. 15.

² Bilinsky Ia. The Communist Take-over of the Ukraine. – P. 112.

³ Kamenetsky I. Hrushevsky and the Central Rada. – P. 41; Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 479–480.

Деякі історики і мемуаристи висловили свої, оригінальні концепції політичної ролі українського селянства в листопаді 1917 – січні 1918 рр. Вони не поділяють ані консервативну, ані уенерівську, ані більшовицьку та інші концепції українського селянства, охарактеризовані нами вище. Н. І. Махно, відомий керівник повсталих селян і автор змістовних мемуарів з історії громадянської війни в Україні, аж ніяк не заперечував великий вплив Жовтневої революції в Петрограді на селянство України, проте неодноразово підкреслював, що насправді вона дала поштовх розвитку по-справжньому могутньої і народної «третьої» революції, яка мала покласти край в Україні будь-якій державі, включаючи навіть більшовицьку¹. Своєрідну анархічну концепцію українського селянства і висунув колишній головнокомандуючий білогвардійською Добровольчою армією генерал-лейтенант Антон Денікін. На його думку, «напівбільшовицькі» аграрні декрети Центральної Ради кінця 1917 – початку 1918 року «забезпечили» аж ніяк не підтримку хліборобами Української Народної Республіки, а їх перетворення на анархічний і грабіжницький клас².

Та чи справді в той час, та і пізніше сільські трудівники України орієнтувалися на анархічний ідеал? Судячи з усього – ні, принаймні будь-яких серйозних доказів цього прибічники анархічної концепції українського селянства не наводять. Навпаки, різні оригінальні селянські документи (наприклад, резолюції сільських сходів) того часу закликали аж ніяк не до встановлення анархічного ладу, а до підтримки уряду УНР чи більшовиків.

Довладдя українських соціалістів і більшовиків, яке фактично встановилося в Україні ще у грудні 1917 року, врешті-решт вирішилося на користь більшовиків, які до першої половини лютого 1918 року захопили більшу частину території України. Однак вже 1 березня 1918 року уряд УНР, вступивши в союзницькі стосунки з урядами Німеччини та Австро-Угорщини, повернувся до Києва. Проте йому судилося правити лише два місяці. 29 квітня 1918 року Центральна Рада назавжди відійшла у минуле внаслідок консервативного «правого» перевороту генерала П. П. Скоропадського і його політичних однодумців.

Варто зазначити, що цей останній двомісячний період перебування Центральної Ради теж оцінювався і оцінюється істориками досить неоднозначно і нерідко – цілком протилежно. Зокрема, в історіографії висловлюються зовсім різні думки як про аграрну політику Центральної Ради в той час, так і про політичну роль українського селянства. Характерну для себе інтерпретацію дали консервативні діячі і мемуаристи на кшталт Павла Скоропадського і Дмитра Дорошенка, причому зробили вони це помітно більш ґрунтовно, ніж стосовно періоду з листопада 1917 по січень 1918 року.

---

¹ *Махно Н.* Воспоминания. – Париж, 1929. – Т. 1. – С. 95.

² *Революция на Украине по мемуарам белых.* – С. 137–138.

Практично всі консерватори – сучасники тих подій – характеризували аграрну політику Центральної Ради в березні-квітні 1918 року як авантюристичну, безглузду і таку, яка йшла супроти нормальних, об'єктивних економічних законів суспільства і врешті-решт викликала в українському селі велику і системну кризу. Цю думку про системну кризу сільського господарства України, яка була прямим наслідком аграрної політики Центральної Ради, поділяє і частина сучасних українських дослідників – О. Реснт, Г. Папакін, Л. Осауленко, В. Засєкін та інші. Це, на їх думку, було головною причиною, чому селянство у своїй масі відійшло від Центральної Ради з її соціалістичною політикою, бажаючи відновлення приватної власності і припинення «соціалістичних експериментів». За П. Скоропадським, Д. Дорошенком і М. Могилянським (який свого часу був високопоставленим гетьманським урядовцем), у той час на консервативні позиції перейшли усі верстви українських хліборобів – і бідняки, і середняки, і багате селянство¹.

Аналогічним чином інтерпретувала перехід селянства України від соціалізму до капіталізму і Н. Полонська-Василенко. Те, що, на її думку, українські хлібороби перейшли у березні-квітні 1918 року на антирадівські консервативні позиції, було обумовлено, крім іншого, відворотом селянства України від соціалізму (як свого, українського, так і російського), що, у свою чергу, було викликано, з одного боку, більшовицькою окупацією України і з іншого, згодою Центральної Ради на німецьку та австро-угорську інтервенцію².

Спробуємо з'ясувати, наскільки серйозні аргументи висувають для обґрунтування «консервативного повороту» українського селянства в березні-квітні 1918 року як сучасники тих подій, так і історики більш пізнього часу. Перш за все чи можна серйозно охарактеризувати аграрну політику уряду УНР напередодні консервативного гетьманського перевороту як авантюристичну та безглузду? На нашу думку, ні, і перш за все – тому, що ця політика народилася не у затишних кабінетах теоретиків-інтелігентів, а мала своє коріння в реальному житті, а саме – в конкретних вимогах абсолютної більшості українського селянства. То хіба можна назвати безглуздим і авантюристичним те, втілення чого бажали самі хлібороби? Адже у своїх реальних потребах вони, м'яко кажучи, навряд чи могли помилятись.

Стосовно деяких негативних рис аграрної політики соціалістичного уряду УНР слід визнати, що його критики «справа» мають певну рацію. З одного боку, тоді на селі і справді мали місце різні неконтрольовані дії (зокрема, грабунки), правда і те, що у той час сільське господарство України опинилося

¹ *Скоропадский П.* Указ. соч. – С. 102; *Революция на Украине по мемуарам белых.* – С. 122. ; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Львів, 1930. – Ч. 2. – С. 74; Ч. 3. – С. 67;

² *Полонська-Василенко Н.* Вказ. праця. – Т. 2 – С. 483–484.

в кризовому стані, який, зокрема, знайшов свій вираз у скороченні засіяних площ, зниженні продуктивності праці і т.д.

Разом з тим варто зазначити, що спроби противників Центральної Ради, різних часів фактично ототожнити її реальну аграрну політику з кримінально-анархічними діями селянства є невдалими. Дійсно, грабунки в сільській місцевості були, але їх конкретну кількість ні в якому разі не слід перебільшувати, а їх значення – абсолютизувати. Тільки у Подільській губернії кількість грабунків поміщицьких господарств складала у співвідношенні до нормальних, законних дій 64% до 36%. У інших же губерніях України (Київській, Чернігівській, Полтавській) загальна кількість грабунків не перевищувала 25%, а у низці випадків була і того меншою¹.

Це означало, що в останній період Центральної Ради (березень-квітень 1918 року) тривав початий ще за більшовиків процес кардинальних революційних змін у сільському господарстві, суть якого полягала у перерозподілі власності (земельної та іншої) поміщиків, селянської великої буржуазії, а у деяких випадках – і селянської дрібної буржуазії на користь бідняцьких та середняцьких верств села. Негативні його риси (у даному випадку пограбування власності поміщицько-селянської верхівки) хоча і мали місце, але були в цілому не настільки чисельними, щоб можна було говорити про фактичну ревізію суті революційних перетворень у той час.

Не можна, звичайно, заперечувати думку консервативно налаштованих істориків і мемуаристів про те, що тоді у аграрному секторі української економіки дійсно мав місце кризовий стан, проте, на наше переконання, помилково виводити цю кризу тільки з самого ходу вищезгаданих аграрних реформ і їх конкретних результатів. Звичайно, не можна заперечувати, що на виникнення цієї аграрної кризи у якійсь мірі вплинув сам процес революційних реформ (залучені до них, селяни просто фізично не могли приділяти таку увагу сільськогосподарським роботам, як це було раніше). Однак в нашому розумінні головна причина кризи була зовсім іншою. Вона полягала в тому, що більшість українських селян, отримавши у своє розпорядження власність сільських багатіїв, не почали активно господарювати на своїй і вже пореформенній землі. А це, у свою чергу, було викликано тим, що у березні-квітні 1918 року, цілком ігноруючи революційну політику уряду УНР на селі, в свої мастки поверталися, у супроводі як своїх власних, так і іноземних (німецьких і австро-угорських) каральних загонів, поміщики, які відновлювали там свою власність. Отже, майже повну відсутність господарчої активності хліборобів у той час слід пояснювати тільки боязню репресій з боку «поміщицької реакції». Слід додати, що якби цей загрозливий фактор не був присутній у селянському житті, то український селянин, провівши аграрну революцію, жваво взявся б

---

¹ История крестьянства Украинской ССР. – К., 1964. – Т. 1. – С. 28.

до роботи на полях, і ніякої кризи, про яку писали і пишуть історики консервативного спрямування, зовсім не було б.

Отже, якщо роздивитись це питання in a greater detail (англ.: більш детально. – В. Г.), то стає зрозумілим, що аграрна криза березня-квітня 1918 року аж ніяк не могла бути причиною переходу більшості хліборобів України на консервативні позиції. Зазначимо, що у цьому плані активні учасники відновлення гетьманської держави, побудованої на класичних принципах консерватизму, явно видавали бажане за дійсне. Непереконливими є, на нашу думку, і аргументи, висунуті Наталкою Полонською-Василенко на користь «консерватизації» українського села навесні 1918 року. Звичайно, мали місце і окупація Української Народної Республіки військами більшовицької Росії, і прибуття в Україну німецьких та австро-угорських окупаційних військ, однак самі по собі ці фактори не були настільки важливими, щоб примусити українське селянство забути свої головні, базові цілі, які, на наше переконання, мали саме соціалістичний, а не консервативно-капіталістичний характер. До речі, зміст великої кількості резолюцій, прийнятих селянськими з'їздами у різних регіонах України, у березні-квітні 1918 року, свідчив, що основна маса українських хліборобів продовжувала тоді орієнтуватися саме на Центральну Раду, вимагаючи, щоправда, від неї найскорішого виводу усіх іноземних військ з території України¹.

Інша (і причому більша) частина українських істориків і мемуаристів на вагомих підставах стверджує, що насправді більшість українських селян орієнтувалася тоді на Центральну Раду і її аграрні розпорядження. Типову думку висловив з цього приводу відомий український політик, голова одного із урядів УНР Ісаак Мазепа. На його думку, тоді українське селянство підтримувало уряд УНР і бажало реалізації аграрного законодавства III і IV Універсалів Центральної Ради². Зазначимо також, що і про вищезгадану кризу у сільському господарстві, і про ексцеси, які мали місце у ході революційних перетворень, вони із зрозумілих причин майже не згадують, що, безумовно, не підвищує рівень достовірності їхніх праць.

Крім вищезгаданих поглядів на суспільно-політичну роль селянства України у березні-квітні 1918 року, є ще одна точка зору, що кардинально відрізняється від двох тих, які ми вже охарактеризували вище. Ті мемуаристи і історики, що висловлювали її, стверджували, що насправді селянство України не підтримувало тоді ані гетьманців-консерваторів, ані Центральну Раду. Головну причину цього вони вбачають у тому, що, на їх думку, Центральна Рада як раніше (у листопаді 1917 – січні 1918 року), так і пізніше (у березні-квітні 1918 року) ніколи не була соціалістичним урядом, маючи

¹ Україна. Хроніка XX ст. Рік 1918. – К., 2005. – С. 119, 130, 136, 141.

² Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – Прага, 1942. – Т. 2. – С. 58–59.

лише деякі формальні соціалістичні атрибути. Насправді ж, стверджують вони, уряд УНР, що повернувся до Києва на самому початку 1918 року, прагнув повернути капіталістам заводи, а поміщикам і селянській буржуазії – втрачену ними велику земельну власність. Такі погляди висловлювали радянські історики, а також В. К. Винниченко, який свого часу, вже в еміграції, гостро критикував уряди Української Народної Республіки із своїх націонал-комуністичних позицій¹.

Разом з тим, відмовляючи більшості українського селянства в орієнтації не тільки на сили майбутнього гетьманського перевороту, а й на Центральну Раду, такі автори практично ніколи не визначають ту політичну силу (або сили), на яку орієнтувалося селянство України. За їх логікою, однак, виходить, що тоді хлібороби орієнтувалися на Комуністичну партію або на найбільш «ліві» елементи української партії соціалістів-революціонерів та української партії соціал-демократів.

Ці та інші подібні інтерпретації мають цілком тенденційний і необ'єктивний характер. З них виходить, що Центральна Рада, яка, мовляв, прагнула до реставрації капіталізму як в місті, так і в селі, по суті нічим не відрізнялась від гетьманського режиму. Однак, як вже неодноразово стверджувалось, насправді уряд УНР прагнув до соціалістичних перетворень, а якщо у березні-квітні 1918 року на території України і мала місце поступова реставрація капіталізму, то це робилося ворожими їй силами (поміщиками, австро-німецькими інтервентами) і всупереч її внутрішній політиці. Показово, що прибічники таких інтерпретацій не у змозі навести на підтвердження своїх думок жодного витягу з офіційних документів уряду українських соціалістів з однієї простої причини: офіційних документів, які містили б подібний зміст, просто-на-просто не існує.

Завершуючи розмову про три охарактеризовані нами способи історіописання селянства України (консервативний, уенерівський і лівосоціалістичний) в останній період існування Центральної Ради, доречно поставити і знайти правильну відповідь на питання: які з них правильно відтворюють історичну правду? Варто підкреслити, що жоден з цих способів не може повністю претендувати на повне, всебічне розкриття політичних настроїв, що панували у селянському середовищі навесні 1918 року. Причина цього досить проста і очевидна: всі три способи передають настрої українських хліборобів однозначно, у той час як реальні політичні настрої селянства УНР були неоднозначними, що було за великим рахунком обумовлено наявністю у хліборобському середовищі різних суспільних верств: великої селянської буржуазії, дрібної селянської буржуазії (куркульства), середнього і бідного селянства. Консервативними настроями відрізнялися велика селянська буржуазія і куркульство, які могли

---

¹ *Винниченко В.* Відродження нації. – Київ – Відень, 1920. – Т. 2. – С. 9.

розраховувати на власний успішний господарчий розвиток тільки за умов капіталізму. Уенерівські, або прорадівські настрої були характерні для селян-середняків і значної частини селян-бідняків, які, в силу власного німецького економічного становища, тяжіли не до нестабільного ринково-капіталістичного суспільства, а до соціалістичної організації країни, яка могла забезпечити їм стабільне існування. Нарешті, найбільш радикально настроєна частина біднішого селянства була прибічником Комуністичної партії, бачачи в її особі більш надійного захисника, ніж Центральна Рада. Разом з тим, прибічники саме другого, уенерівського способу історіописання, ближче за інших підійшли до правди історії тому що у березні-квітні 1918 року переважна більшість селян України пов'язувала свої надії саме з Центральною Радою і УНР.

Селянство України під час існування Української Держави гетьмана Павла Скоропадського

29 квітня 1918 року в Україні виникла і вісім місяців проіснувала Українська Держава на чолі з гетьманом П. П. Скоропадським. Будучи консервативним державним утворенням, вона уявляла собою серйозну альтернативу як більшовицькій Україні, так і Українській Народній Республіці на чолі з Центральною Радою. Так з'явився на міжнародній арені один із варіантів української національної держави, характерними рисами якого були: відновлення приватної власності на землю, реставрація дореволюційної структури аграрних відносин та відсутність серйозних аграрних реформ, які могли б її змінити.

Одним з ключових подій стало проведення в Києві так званого Хліборобського конгресу, який від імені всього селянського населення України мав проголосити усунення Центральної Ради від влади і прихід до державного керма гетьмана Павла Петровича Скоропадського. На з'їзд «хліборобів» прибуло понад 6 тис. делегатів від двох політичних організацій консервативного гатунку – «Союзу хліборобів-власників» і «Української демократично-хліборобської партії», які представляли абсолютну більшість губерній України. Загальна ж кількість прибулих до Києва осіб, які бажали зміни державної влади в Україні, перевищила 8 тис. чоловік.

Цей форум дійсно справляв на сучасників враження зборів, що виражали інтереси переважної більшості селянства України. Слід підкреслити, що у більшості випадків історики і мемуаристи консервативного гатунку (П. Скоропадський, Д. Дорошенко, В. Липинський, П. Солуха, С. Шемет та інші) інтерпретують обрання Павла Скоропадського гетьманом України як вияв волі і інтересів всього хліборобського населення України. Зокрема, Павло Скоропадський акцентував у своїх мемуарах увагу на тому, що на Хліборобський конгрес прибула маса селян зовсім різних калібрів – від

багатих селян, які мали у своєму розпорядженні десятки десятин землі, і до таких, які володіли 1 десятиною¹.

Ті ж історики та авторив споминів, які були противниками гетьманського режиму «зліва» (від українських есерів і українських соціал-демократів до комуністів та анархістів) представництво Хліборобського конгресу інтерпретувалося зовсім по іншому. Досить типовою у їх роботах є думка про те, що бідняцько-середняцькі верстви взагалі не брали участі у виборах гетьмана, а свої голоси за нього віддали тільки багаті селяни. Інші ж (наприклад, Володимир Винниченко, Нестор Махно, Антон Денікін) вважали, що селянство України взагалі не приймало участі у виборах гетьмана, і що цей «всенародний» правитель України був насправді обраний досить вузьким колом поміщиків та великих капіталістів, кровно зацікавлених у тому, щоб Україна назавжди зійшла з революційного шляху розвитку.

Зрозуміло, що у даному випадку ми маємо справу з двома цілком різними варіантами історіописання участі селянства України у консервативному гетьманському перевороті 29 квітня 1918 року. Консервативні автори фактично стверджують, що переворот підтримало все селянство України – у той час, як їх опоненти «зліва» були впевнені в тому, що підтримка «консервативній революції» була або мінімальною, або ж взагалі відсутньою.

Спробуємо неупереджено розібратися в питанні про роль селянства України і його різних верств у подіях 29 квітня 1918 року. Перш за все поставимо важливе питання про те, наскільки широким було селянське представництво на Хліборобському з'їзді. Як ми вже зазначали, делегатів до Києва відправили тільки дві організації (або ж партії), у лавах яких перебували представники селянства – «Союз хліборобів-власників» і «Українська демократично-хліборобська партія». Але ж добре відомо, що українські селяни були представлені не тільки цими партіями а й і у інших структурах – українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР), селянською «Спілкою» та деякими іншими. Підкреслимо, що селянське представництво у партіях революційної орієнтації було незрівнянно більшим, ніж у СХВ та УДХП (зокрема, одна українська партія соціалістів-революціонерів нараховувала близько 200 тис. членів). Але ці революційні структури цілком природно бойкотували «поміщицький» з'їзд у Києві. Ці факти, на нашу думку, дають можливість резонно стверджувати, що Хліборобський конгрес представляв не все селянство України, а тільки його меншу, консервативну частину, різко опозиційно налаштовану щодо соціалістичної Центральної Ради. Звідси виходить, що цей «хліборобський» форум не міг вважатися виразником інтересів українського народу і тому був нелегітимним.

---

¹ Скоропадський П. Указ. соч. – С. 151–152.

Крім усього іншого, у такому способі історіописання виявляється характерна хиба консервативних авторів – ототожнення інтересів усього хліборобського населення України з інтересами його багатой і заможної меншості. Разом з тим важливо підкреслити: є один факт (до речі, який далеко не завжди надається у різних творах з історії України), що ставить під серйозний сумнів участь у виборах гетьмана П. Скоропадського заможної верстви українського селянства. Сам П. П. Скоропадський, а також Сергій Шемет (один з керівників УХДП) визнавали пізніше у своїх споминах, що на Хліборобському з'їзді мав місце політичний розкол: майже всі делегати від української Демократично-хліборобської партії відкололися від «хліборобів-власників» і участі у виборах гетьмана не прийняли, побоюючись того, що новообраний гетьман буде реалізовувати інтереси перш за все українських поміщиків¹. Щоправда, вже 30 квітня 1918 року гетьман Павло Скоропадський пообіцяв повністю задовольнити також і інтереси «хліборобів-демократів», і останні заявили про підтримку нового, гетьманського уряду України², однак факт залишається фактом: гетьманський переворот 29 квітня 1918 року не був підтриманий УДХП, що представляла широкі кола заможного селянства.

Враховуючи цей факт, вже не важко з'ясувати, хто ж саме обрав Павла Петровича Скоропадського на гетьманство. То були головним чином представники поміщицтва і великої селянської буржуазії. Саме так пишуть у своїх працях Н. Король, Н. Махно, В. Винниченко, А. Денікін, Т. Гунчак та інші.

Незважаючи на слабкість власних доказових можливостей, історики та мемуаристи консервативного спрямування (П. Скоропадський, Д. Дорошенко, В. Зеньківський, П. Солуха, В. Суслик та інші) так чи інакше давали зрозуміти своїм читачам, що новий консервативний режим прибічників Павла Скоропадського відповідав інтересам самих широких кіл селянства і так чи інакше підтримувався ними. В. Зеньківський, міністр віросповідань гетьманського уряду, з травня по жовтень 1918 року, зазначав, що після гетьманського державного перевороту населення України стало насправді цивілізований шлях³. В. Суслик стверджував, що за гетьманщини 1918 року значно зріс добробут мешканців сільської України⁴. Сучасний український дослідник І. Михайлюк подає справу так, що селянство України, усвідомивши свої гріхи періоду аграрної революції, само приймало резолюції

¹ *Скоропадський П.* Указ. соч. – С. 153; *Шемет С.* До історії Української демократично-хліборобської партії. – Хліборобська Україна, 1923. – С. 175.

² *Нагаєвський І.* Історія української держави ХХ століття. – К., 1993. – С. 130.

³ *Зеньковський В.* Пять месяцев у власти (май – октябрь 1918). – Москва, 1995. – С. 121, 123–124

⁴ *Суслик П.* Криваві сторінки з неписаних літописів. – Велика Британія, 1955. – С. 10.

про повернення поміщикам відібраної у них власності¹. Є показова фраза і в «Споминах» Павла Скоропадського. Він стверджував, що з часом його авторитет на Україні (а значить – і серед селянства. – *В. Г.*) невпинно посилювався².

Разом з тим ідейні оборонці гетьманської держави 1918 року не могли обійти у своїх працях характерні вади режиму скоропадчиків – великі, непомірні контрибуції, що їх накладали прибулі поміщики на селянство, дії чисельних каральних загонів, які жорстокими методами відновлювали і захищали економічні інтереси поміщиків і селянської буржуазії, та ін. Щоправда, по суті визнаючи подібні факти, історики -консерватори намагалися з одного боку, говорити про них досить загально і спрощено, а, з іншого, максимально зняти вину за них з вищої гетьманської адміністрації. Наприклад, пишучи про поміщицькі контрибуції, Павло Скоропадський лише «мимохідь» критикує поміщиків за їх непомірно великі апетити³.

Характерну і в цілому маловідому в українській історіографії думку можна знайти в мемуарних працях П. Скоропадського і Д. Дорошенка. Вони вважають, що вища адміністрація Української Держави не мала ніякого відношення до виникнення і дій чисельних каральних загонів, які «відзначилися» своїми звірствами по всій Україні⁴. Разом з тим, за П. Скоропадським і Д. Дорошенком, уряд за 3 тижні поклав край діям цих несанкціонованих каральних загонів, чим полегшив долю селянства України в цілому⁵.

Природно, що селянство України могло б стати надійною опорою гетьманщини, якби адміністрація гетьмана Павла Скоропадського зробила реальні заходи для задоволення принаймні більшості українських хліборобів. Але що реально було в активі трьох урядів Української Держави в цьому плані? Відновлення приватної власності на землю, яку консерватори вважали за безумовну цінність, не була важливою для більшості хліборобів, які набагато більше були зацікавлені у ліквідації поміщицького землеволодіння і перерозподілу на свою користь поміщицької власності. Слід додати, що у певній мірі покращити ситуацію могла запланована Гетьманом аграрна реформа, яка мала обмежити норму землекористування України 25-ма десятинами землі (у цьому випадку, крім усього іншого, припинили б своє існування великі поміщицькі латифундії). Ми згодні з висловлюваною в українській історіографії думкою про те, що у цьому випадку соціальна напруга в українському селі у значній мірі зникла б, але справа в тому, що за різних причин (і серед них – сильного впливу на гетьманську адміністрацію

---

¹ Гетьманат Павла Скоропадського. Історії, постаті, контрверсії. – К., 2006. – С. 257

² *Скоропадский П.* Указ. соч. – С. 169.

³ Там само. – С. 183.

⁴ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С. 58–59; *Скоропадский П.* Указ. соч. – С. 184.

⁵ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С. 59.

поміщицьких кіл, рішуче налаштованих проти будь-яких аграрних реформ) ця реформа фактично залишилася на папері. А це означало, що на практиці в українському селі зберігся дореволюційний аграрний лад, реставрований адміністрацією Гетьманату в квітні-травні 1918 року.

То був, м'яко кажучи, прикрий факт для більшості українського селянства, зацікавленого в зовсім іншому, революційному варіанті аграрних перетворень. Те, про що згадує у своїй статті український історик Ю. Михайлюк (готовність українських селян повернути поміщикам їхнє майно) свідчило аж ніяк не про готовність хліборобів прийняти нові, гетьманські «правила гри», а лише про те, що то був тільки змушений крок, спрямований тільки на те, щоб уникнути покарання. Велике невдоволення селян посилювалось цілою низкою характерних і по суті антиселянських рис гетьманського режиму – дією каральних загонів (всупереч твердженням П. Скоропадського і Д. Дорошенка, час їхнього функціонування не обмежився 3 тижнями, а поширився практично на весь період існування гетьманщини), жорстокою «продрозверсткою» німецьких та австро-угорських загонів, вилучення адміністраціями Гетьманату у селянства продуктів не за ринковими, а за так званими «твердими» цінами (такою закупівлею керувало спеціально створене Хлібне бюро). Ясно, що всі ці та деякі інші кроки міністрів Павла Скоропадського не тільки не сприяли перетворенню сільських трудівників на «стабільних» прибічників консервативного варіанту суспільного життя України, а й, навпаки, швидко перетворили його на клас, революційно налаштований щодо гетьманського «самодержавства». Підкреслимо, що саме така точка зору об'єднує самих різних противників гетьманської влади як «зліва», так і «справа» – Голову Генерального Секретаріату Центральної Ради і голову Директорії Володимира Винниченка, відомого українського воєначальника Юрія Тютюнника, відомого діяча більшовицької партії Володимира Затонського, знаменитого повстанського керівника Нестора Махна, білогвардійського генерала Антона Денікіна та інших¹. Близькими до цієї точки зору є інтерпретації значної кількості сучасних західних дослідників – зокрема, американських істориків Т. Гунчака, автора статті про Гетьманат 1918 року, і Ф. Сисина, автора статті про Нестора Махна і махновський рух. Такий погляд на речі поділяє і переважна більшість сучасних вітчизняних істориків – В. Верстюк, В. Солдатенко та ін.

Природним наслідком політики уряду Української Держави на селі стали могутні селянські повстання навесні та влітку 1918 року, спрямовані як проти гетьманського правління, так і проти іноземних окупантів (німецьких і австро-угорських військ). Характерно, що частина істориків і мемуаристів –

---

¹ Винниченко В. Вказ. праця. – Т. 3. – С. 48; Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін. – 1990. – № 1. – С. 104; Махно Н. Указ. соч. – Т. 2. – С. 89, 114; Революция на Украине по мемуарам белых. – С. 122.

переконаних прибічників гетьманщини 1918 року – повністю визнає сам факт цих збройних виступів, однак дає їм досить своєрідний коментар. Наприклад, виходячи із своєї загальної думки (і навіть переконання) про те, що більшість сільського населення так чи інакше підтримувала Гетьманат, вони роблять висновок, що повсталі селяни Звенигородського, Таращанського, Бердичівського, Ніжинського, Васильківського та інших повітів представляли аж ніяк не чисельну більшість, а чисельну меншість селянства України. За П. Скоропадським, повстанці-селяни були вихідцями з найбіднішої частини селян-хліборобів, які взагалі не мали ніякої власності. За підрахунками гетьмана України, чисельність цього прошарку не перевищувала 700 тис. чоловік¹.

Однак, на думку переважної більшості інших авторів – противників гетьманщини різної політичної належності (уенерівської, більшовицької, білогвардійської, анархістської та ін.), повстання проти гетьманського ладу, які відбулися навесні-влітку 1918 року, були масовими і відбивали інтереси всіх трьох хліборобських верств – середняків, бідняків і навіть куркулів². До речі, у значній кількості випадків заможні селяни теж приєднувалися до селянських повстань, що було обумовлене перш за все грабунками австро-німецьких інтервентів в українських селах, які у значній мірі зачепили і заможне селянство. За підрахунками сучасних українських істориків, у вищезгаданих збройних повстаннях проти гетьманщини і австро-німецької окупації прийняло участь 2,5 млн. селян³. Ця статистика переконливо свідчить, що збройна боротьба проти Української Держави гетьмана П. Скоропадського аж ніяк не обмежилась участю в них виключно безземельних селян.

Будучи однодумцями в тому, що вищезгадані селянські виступи відбивали інтереси найширших хліборобських кіл України, антигетьманські налаштовані історики і політики помітно розходяться у питанні про те, під якими прапорами виступали проти «Скоропадії» українські селяни. Свого часу В. І. Ленін дотримувався думки про те, що антигетьманська селянська боротьба тривала під червоним, більшовицьким прапором, підкреслюючи, що тоді більшовизм став на Україні свого роду національним рухом⁴. Чимало істориків (Н. Полонська-Василенко, дослідник із США М. Палій та інші) вважають, що селяни України боролись проти гетьманської держави за відновлення влади Центральної Ради⁵. Зокрема М. Палій стверджує, що повстанці отамана Григор'єва, які виступили проти влади Скоропадського,

---

¹ *Скоропадский П.* Указ. соч. – С. 51.

² Див.: *Тютюнник Ю.* Вказ. праця. – С. 104.

³ *Захарченко П.* Селянська війна в Україні у 1918 році. – К., 2002. – С. 12.

⁴ *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 36. – С. 483.

⁵ *Полонская-Василенко Н.* Указ. соч. – С. 511; *Paliy M.* The anarchism of Nestor Makhno. – Seattle, 1979. – P. 161.

відновлювали у звільнених ними районах закони Центральної Ради¹. Окремі історики (Я. Шелигін) схиляються до думки, що головною лідуючою силою селянських повстанців були українські «ліві» есери – боротьбисти². Нестор Махно та інші вважали, що хлібороби України боролися проти гетьманської влади під анархістським прапором «вільних Рад». Частково поділяє останню думку і Ф. Сисин, який підкреслює, що головною рушійною силою боротьби з гетьманщиною на Півдні України був махновський повстанський рух³.

У подібних інтерпретаціях чітко виділяються як позитивні, так і негативні риси. З одного боку, взяті усі разом, вони свідчать, що політична орієнтація сил, які боролися з гетьманським режимом була неоднозначною – від більшовизму до анархізму. Разом з цим, з іншого боку, кожна з цих окремих інтерпретацій є невірною, бо штучно намагається приписати всьому селянству України ту чи іншу, але одну політичну лінію- у той час, коли за своїм політичним змістом революційний анти-гетьманський табір був досить строкатим і фактично непідвласним для керівництва з боку якоїсь одної політичної сили.

Українське селянство і Директорія (листопад 1918 – лютий 1919 років)

Гетьманським каральним силам і досить чисельним та досвідченим у військовій справі німецьким та австро-угорським збройним підрозділам навесні та влітку 1918 року вдалося відстояти владу Павла Скоропадського, придушивши масові, але разом з тим розрізнені селянські повстання. Проте, як незабаром з'ясувалося, ця перемога була тимчасовою. Восени (і особливо) пізньої осені 1918 року селянсько-повстанська боротьба проти гетьманської Української Держави піднялася на якісно новий рівень, одночасно об'єднавши у своїх лавах сотні тисяч повстанців-селян. Така ситуація стала наслідком двох головних чинників. З одного боку, ще більше загострились і поглибились суспільні протиріччя між гетьманським режимом, який був реалізатором інтересів заможної верхівки міста і села, і, з іншого, багатомільйонним українським селянством. З другого боку, 13 листопада 1918 року виникла українська Директорія, яка за дуже короткий термін спромоглася об'єднати навколо себе величезну кількість повсталих селян. Директорії, підтриманій широкими масами народу, і перш за все-хліборобами, знадобився лише місяць для того, щоб повалити гетьманський режим. В її особі на Україну повернулася політична традиція правління Української Народної Республіки і Центральної Ради.

¹ *Op.cit* – Р. 161.

² *Шелигін Я.* Повстанська боротьба проти гетьманщини у 1918 році // Літопис революції. – 1928. – № 2. – С. 134.

³ *Махно Н.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 80; *Sysyn F.* Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // Ukraine, 1917–1921. – Р. 284.

Українській консервативній історіографії, як і в більшості випадків, притаманний свій і до того ж досить своєрідний погляд на ступінь селянської підтримки революційного руху, який очолила Директорія. Сам цей рух консервативно налаштовані автори не заперечують, однак повністю відмовляють йому у масовій селянській підтримці. Павло Скоропадський вважав, що рух української Директорії спирався тільки на найбідніші шари селянства, позбавлені будь-якої, в тому числі – і земельної власності¹. Неважко помітити, що у даному випадку Павло Петрович явно повторювався, адже, як ми вже зазначили вище, подібним чином він інтерпретував соціальну базу Звенигородського та інших селянських повстань, які відбулися навесні-влітку 1918 року. Що ж стосується тих селян, які мали більшу чи меншу власність, то, за П. П. Скоропадським, вони залишилися осторонь цього революційного руху². Варто додати, що гетьман України своєрідно тлумачив також і ті чинники, що рухали незаможними селянами, які перебували в «республіканському» війську Симона Петлюри. На думку Павла Скоропадського, «селянська голитьба» була абсолютно далекою від бажання реалізувати будь-які соціальні програми та побудувати нову державу, яка була б для всіх українців набагато кращою, ніж гетьманська. Вони, виявляється, пішли у похід лише для того, щоб добряче пограбувати багатіїв – як у Києві, так і інших містах³. З цих та деяких інших інтерпретацій П. П. Скоропадського виходить, що революційна армія Головного отамана С. Петлюри складалася лише з криміналізованої сільської голитьби⁴.

Додамо, що сам Павло Скоропадський не одинокий у подібних інтерпретаціях і оцінках. Аналогічно сприймав і відтворював участь українських хліборобів в русі Директорії західноукраїнський політичний діяч Лонгін Цегельський. Показово, що в одній із своїх праць він саме поняття повстання Директорії взяв у лапки, явно відмовляючи йому у масовій підтримці українського селянства⁵.

Зазначимо, що у подібних думках Павло Скоропадський, Лонгін Цегельський та інші письменники-консерватори не були оригінальні, подібні тлумачення були оприлюднені ще до того, як вищезгадані автори написали свої книги. Так саме сприймали військо Директорії гетьманські восначальники, які дуже хотіли вірити у те, що Українській Державі протистоїть не велика народна армія, а невелика купка криміналізованих елементів⁶.

---

¹ *Скоропадский П.* Указ. соч. – С. 310.

² Там само. – С. 311.

³ Там же. – С. 311.

⁴ Там само. – С. 311.

⁵ *Цегельський Л.* Від легенди до правди. – Нью-Йорк, Філадельфія, 1960. – С. 81.

⁶ Див.: Наше слово. – 1918, 28 листопада.

На відміну від захисників гетьманщини і політичних противників Директорії, літератори і історики – противники Гетьманату 1918 року – відверто підкреслюють, що під час боротьби із гетьманщиною (14 листопада – 14 грудня 1918 року) українське селянство надало революційній Директорії найширшу підтримку. Мабуть, не буде помилкою стверджувати, що першим у літературі висловив таку думку відомий західноукраїнський письменник і політик Осип Назарук, який був безпосереднім очевидцем тих подій. Він стверджував, що українських селян, які прибули на допомогу Директорії, було настільки багато, що встановити їх навіть приблизну чисельність, не уявлялося можливим¹. Ісаак Мазепа порівняв армію Директорії, яка наступала на Київ, з могутнім гірським потоком². Художньо сприймав ті події і Володимир Винниченко, який описував виступ на чолі з Директорією як пожежу, що дуже швидко поширилася на всю велику територію України³. Уточнимо, що вживаючи явно літерні художні образи «гірський потік» і «пожежа», Ісаак Мазепа та Володимир Винниченко таким чином теж сказали про масову участь селянства України у збройному виступі Директорії.

Цікаво, що такі думки про соціальну базу Директорії поділяв навіть і білогвардійський генерал А. І. Денікін. Він, крім іншого, стверджував, що тоді масова боротьба українських хліборобів розвивалися по 2-х основних напрямках: 1) боротьба всього селянства України, включаючи і заможне, проте поміщиків і 2) боротьба сільських пролетарів і напівпролетарів проти сільської буржуазії⁴. Цікаво, що ця денікінська думка практично повністю співпадала з концепцією В. І. Леніна про два напрямки і одночасно–дві стадії класової боротьби на селі – буржуазно-демократичної та соціалістичної. Ми не виключаємо, що такий погляд на боротьбу українського села в листопаді – грудні 1918 року міг з'явитись у А. І. Денікіна також під впливом ленінських праць.

Аналогічно думки з цього приводу висловлює і більшість сучасних дослідників історії України. Зокрема, Марта Богачевська-Хом'як зазначає у своїй статті «Директорія Української Народної Республіки», що у середині грудня 1918 року Директорія дісталася Києва на «широкій селянській хвилі»⁵. Історик із США Артур Адамс стверджує у своїй статті «Велика селянська Жакерія», що у листопаді 1918 року селянство України досить швидко перетворилося на «продекторіальну», «пропетлюрівську» і «пронаціоналістичну» силу⁶.

¹ Назарук О. Рік на Великій Україні. – Відень, 1920. – С. 210.

² Мазепа І. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 95.

³ Винниченко В. Вказ. праця. – Т. 3. – С. 70–71.

⁴ Революция на Украине по мемуарам белых. – С. 168.

⁵ Bogachevsky-Homyak M. The Directory of the Ukrainian People's Republic // The Ukraine, 1917–1921. – P. 86.

⁶ Adams A. The Great Ukrainian Jackerie // Ibid. – P. 255.

Дещо оригінальну інтерпретацію участі селянства України в «директоріальному» русі у листопаді і грудні 1918 року дало свого часу не одне покоління радянських істориків. Треба визнати, що більшовицькі автори опинилися у непростому становищі. З одного боку, найбільш об'єктивна їх частина не могла не бачити великі масштаби революційної антигетьманської боротьби, що її очолювала Директорія, але, з іншого, «націоналістична» Директорія була «класовим ворогом» Комуністичної партії, а тому говорити про усю широту її соціальної бази у період боротьби з гетьманською державою було, м'яко кажучи, небажано. Тому з самого початку інтелект радянських авторів був у значній мірі спрямований на те, щоб так чи інакше затушувати масштабну селянську підтримку, що її було надано Директорії. У листопаді-грудні 1918 року зокрема, автори відомої у свій час радянської книги «История крестьянства Украинской ССР» зробили спробу довести, що у боротьбі з режимом генерала Павла Скоропадського значна частина українського селянства перебувала під ідейним та організаційним керівництвом більшовиків, а «паралельний» виступ Директорії не став значною військово-політичною подією. Цікаво, що сам термін «повстання» (Директорії. – В. Г.) автори цього радянського видання теж взяли у лапки – точно так само, як це свого часу зробив Лонгін Цегельський¹. Це – один з доказів того, що свого часу і українські консервативні історики та автори мемуарів, і їх радянські «колеги» фактично мали спільну мету – «позбавити» Директорію масово-соціальної бази і в листопаді, і в грудні 1918 року за рахунок українського селянства.

Щоправда, думка радянських істориків, наведена вище, є в цілому не дуже типовою для радянських авторів. Більшість з них не заперечують перебування значної кількості українських селян у армії Симона Петлюри, однак при цьому не забувають підкреслити, що їх приєднання до «класово ворожої» ним «буржуазно-націоналістичної» Директорії було з їх боку помилкою. Таке бачення, зокрема, висловив в одній із своїх праць відомий радянський історик Микола Супруненко².

Які ж способи історіюписання масштабів підтримки з боку селянства відповідають історичній правді, а які – ні? На нашу думку, тезу українських консерваторів про те, що Директорію у листопада-грудні 1918 року підтримувала лише меншість українського селянства, слід відкинути на тій підставі, що Директорія повела рішучу боротьбу як проти консервативних порядків, так і проти іноземних окупантів, а в цій боротьбі та в її перемозі були кровно зацікавлені усі верстви українського села, включаючи також і заможний селянський прошарок. Разом з тим не можна погодитись з думкою

---

¹ История крестьянства Украинской ССР... – С. 53.

² Супруненко М. Указ. соч. – С. 103.

Миколи Супруненка та інших радянських дослідників про «помилкове» приєднання маси селян до «республіканських» військ Директорії – тому, що конкретні політичні гасла майбутнього уряду УНР, і перш за все – гасло ліквідації реставраційно-консервативної влади гетьмана П. Скоропадського – повністю відповідали найголовнішим потребам і сподіванням селянської маси. Звичайно, було б помилкою ігнорувати той факт, що політичні платформи керівників Директорії і селянських повстанців виявились далеко не тотожними (як показали наступні події, селянство у своїй більшості бажало реалізувати більш «лівий» варіант соціально-політичного устрою України, ніж принаймні частина «директоріальних» вождів), але те вже відбулося після перемоги над гетьманщиною і на новому етапі української революції.

З нашої точки зору, найближче підійшли до відтворення історичної правди ті історики України, які зробили висновок про масову підтримку антигетьманської революції на чолі з Директорією з боку українського села. Щоправда, цей правильний у своїй суті висновок аж ніяк не треба тлумачити в стовідсотковому, абсолютному смислі. Справа в тому, що роль Директорії в антигетьманській боротьбі в Україні не була монопольною, певна частина революційних селянських сил боролася проти держави Скоропадського, не підлягаючи їй під приводом більшовиків, боротьбистів та махновців (на Катеринославщині, Полтавщині та в інших регіонах).

14 грудня 1918 року справедливо вважається датою ліквідації в Україні гетьманської держави і одночасно – початком правління української Директорії. Її влада, що протрималася дуже недовго (приблизно до початку лютого 1919 року), й досі викликає чимало дискусій серед істориків. Одним із досить непростих і дискусійних питань є питання про те, наскільки широку підтримку отримав тоді новий уряд УНР від українського села і його окремих прошарків.

Зауважимо, що історики і мемуаристи українського консервативного напрямку виявляють далеко не таку активність в цьому питанні, як в оцінці різних аспектів життя Української Держави, що в принципі цілком зрозуміло: гетьманщина 1918 року, яка в значній мірі уявляла собою реалізацію їхніх ідей про необхідний державний варіант українського життя, цікавила їх набагато більше, ніж Українська Народна Республіка, керована соціалістами з Директорії. Разом з тим історична література містить і певну, хоча і не велику, кількість інтерпретацій консервативних авторів з цього питання. Зокрема, на думку українського історика Петра Солухи, автора книги «Змова проти гетьмана Павла Скоропадського», влада Директорії швидко відштовхнула від себе українське село. За П. Солухою, це відбулося внаслідок того, що Директорія чи не з першого дня перебування при владі взялася за запровадження у сільській місцевості соціалістичних і до того ж – колективних форм землеволодіння, які були абсолютно неприйнятними для

консервативного у своїй масі українського селянства, яке начебто мріяло отримати земельну ділянку у приватну власність¹.

На відміну від П. Солухи, частина українських істориків сприймала стосунки уряду Директорії з селянськими масами цілком позитивно. Одним з тих, хто висловив таке бачення подій, був український історик М. Стахів, автор низки праць з історії громадянської війни в Україні, серед яких виділяється багатотомна «Україна в добі Директорії УНР». На думку М. Стахіва, українське селянство у своїй масі було цілком задоволено Директорією – і її соціально-політичною програмою, і її реальними кроками в аграрній сфері, і її органами влади як в центрі, так і на місцях². Судячи з усього, поділяє такі висновки і Я. Гріцак, який стверджує: «Перші тижні перебування у владі були водночас і часом її найбільшого тріумфу»³.

Разом з тим можна стверджувати, що інтерпретація, згідно з якою український хліборобський стан в цілому виявився соціальною опорою Директорії у самому кінці 1918 – на початку 1919 року, є в цілому не дуже поширеною в історичній літературі. Це, на нашу думку, слід пояснювати перш за все тим, що чимало конкретних фактів свідчать як про неоднозначний характер влади Директорії, так і про велику складність її стосунків із селянськими масами. Набагато більше розповсюдження в історіографії отримали два інші способи історіописання соціально-політичної ролі селянства у вказаний період, які, на наш погляд, можна визначити як лівосоціалістичний та більшовицький.

В плані першого способу історіописання – лівосоціалістичного – виділяються праці двох відомих політиків тих часів – В. К. Винниченка і П. О. Христюка. Квінтесенція їхньої концепції полягала в тому, що за Директорії в УНР виник дрібнобуржуазний суспільний лад, який, налаштувавши селян вороже до себе, зробив з більшості з них противників Директорії і Української Народної Республіки.

В чому ж конкретно, за В. К. Винниченком та П. О. Христюком, розійшлися дороги Директорії і селянства на початку 1919 року? По-перше, доволі швидко з'ясувалося, що лідери Директорії і більшість хліборобів України по-різному уявляли собі сам державний устрій України. Переважна більшість селян хотіла запровадження радянської системи, причому Радянську владу вони уявляли собі як свою безпосередню владу на місцях, яка б гарантувала їм реальне здійснення революційних перетворень. Однак у відповідь на це петлюрівські воєначальники, будучи переконаними противниками влади Рад, кинули на прорадянськи налаштованих селян жорстокі репресії. Особливо в цій досить сумнівній справі відзначився

---

¹ Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. – Мюнхен, 1956. – С. 32.

² Стахів М. Україна у добі Директорії УНР. – Скрептон, 1966. – Т. 1. – С. 62.

³ Гріцак Я. Вказ. праця. – С. 143

командуючий Лівобережним фронтом армії УНР полковник Петро Болбочан. На думку як В. К. Винниченка, так і П. О. Христюка, петлюрівські отамани, які фактично оголосили війну прибічникам радянського ладу в Україні, відбивали інтереси дрібнобуржуазних (куркульських) селянських верств, які боялися втратити (повністю або частково) свої хороші господарчі позиції у ході революційних змін, що мали здійснитися бідняцько-середняцькою частиною села. Аналогічне бачення тих подій властиве і багатьом західним дослідникам. Зокрема, А. Адамс теж зазначає, що більшість селянства України виступила проти диктатури «консервативного середнього класу» на селі (під цим терміном американський дослідник розумів саме українську дрібну буржуазію. – В. Г.)¹.

На думку В. Винниченка, П. Христюка та інших авторів, не сприяло посиленню симпатій селянства до Директорії і її аграрне законодавство. Зокрема, історик І. Нагаєвський, автор відомої книги «Україна ХХ століття» стверджує, що аграрний закон Директорії від 8 січня 1919 року, який, зокрема, передбачав максимальне землезабезпечення у 15 десятин землі, викликав подвійну опозицію з боку селянства: бідняцько-середняцьких верств – через те, що він не відповідав їх бажанням послідовно здійснити зрівняльний поділ поміщицької землі, а також – і куркульських, – тому що він позбавляв дрібну сільську буржуазію можливості реально збільшувати розміри свого землеволодіння².

Частина авторів (наприклад, В. Винниченко) визначає ще один чинник, який вів до погіршення і загострення відносин між урядом Директорії і селянством. У той час, коли значна частина селянства (особливо на Півдні України) бажала рішучої боротьби з новою інтервенцією в Україні, вже добре знаючи (за досвідом попередньої, австро-німецької інтервенції), що означають такі «заходи» для хліборобського життя і добробуту, «права» частина Директорії на чолі з С. В. Петлюрою взяла курс на союзницькі стосунки з новими окупантами³.

На нашу думку, таке відтворення характеру стосунків між Директорією і селянством є у цілому правильним. Щоправда, вимагає корекції одна характерна думка Володимира Винниченка і Павла Христюка про те, що усі загони петлюрівських отаманів надсилалися проти чисельних прибічників радянського ладу в Україні за наказами Директорії і Головного отамана С. Петлюри особисто. Така інтерпретація з нашої точки зору подає цю ситуацію у значно спрощеному вигляді. Відомо, що таких наказів не віддавали ані «правий» головнокомандуючий військами Директорії Симон

¹ Винниченко В. Вказ. праця. – Т. 3. – С. 85–86; Adams A. Op. cit. – P. 262; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Відень, 1922. – С. 24.

² Нагаєвський І. Україна ХХ століття. – К., 1993. – С. 261.

³ Революция на Украине по мемуарам белых. – С. 307–308; Bogachevsky-Homyak M. Op. cit. – P. 95.

Петлюра, ані тим більше «лівий» голова Директорії Володимир Винниченко. Навпаки, як свідчать останні дослідження, С. Петлюру і В. Винниченка об'єднувало тоді бажання заарештувати отамана Болбочана і віддати його до військово-польового суду¹. Отже, «права» отаманщина, яка у грудні 1918 – лютому 1919 року завдала чисельних ударів по «лівому», радянському рухові України, в значній мірі тоді стала самостійною політичною силою, практично не залежною від уряду УНР. Щоправда, селянські маси цього не усвідомлювали, розуміючи справу так, що за петлюрівськими карателями стоїть уряд Директорії з досить сумними для нього політичними наслідками.

У певній мірі з лівосоціалістичною концепцією збігається і зміст радянської або ж більшовицької концепції, яка створювалась і тиражувалась протягом досить довгих років. Обидві концепції об'єднує те, що і В. Винниченко і П. Христюк, з одного боку, і радянські історики різних часів і поколінь, з другого, вважали, що стосунки між Директорією та хліборобами України сильно загострилися через яскраво виражену невідповідність політики нового уряду УНР інтересам переважної більшості українського села. Разом з тим радянських дослідників відрізняє те, що вони намагалися довести справедливність такого погляду більш радикально. На їх думку, Директорія УНР у кінці 1918 – на початку 1919 року створила в Україні не дрібнобуржуазний, а самий справжній буржуазний лад². Підкреслимо, що тим самим у радянській історіографії відбулося фактичне ототожнення двох якісно різних варіантів української державності – Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським і Української Народної Республіки на чолі з Директорією.

Та чи є у радянських істориків серйозні аргументи для доказу такої, м'яко кажучи, досить дискусійної інтерпретації? На нашу думку, ні. Адже, наприклад, те, що до армії Директорії влилася низка гетьманських підрозділів (такий факт наводить як доказ М. Супруненко), ще сам по собі аж ніяк не доводить того, що Директорія створила (а вірніше, за логікою дослідників з СРСР) зберегла в українському селі буржуазний лад. І дійсно, не можна ж стверджувати, що приєднання до армії Денікіна значної кількості полонених червоноармійців змінило суспільно-політичний лад білогвардійського Півдня Росії, а приєднання 35 тис. махновців до Червоної Армії у грудні 1919 року – соціально-політичну систему Радянської України. Про те, який саме лад Директорія створила тоді в українському селі, наочно демонструється змістом її аграрного закону від 8 січня 1919 року. Відповідно до нього, відбулася націоналізація всього українського земельного фонду, внаслідок чого будь-яке приватне поміщицьке землеволодіння перестало існувати. Крім того, як вже зазначалося, цей закон Директорії визначав максимальну норму

---

¹ Сідак П., Осташко М., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан. Трагедія українського державника. – К., 2002. – С. 62, 76.

² Супруненко Н. Указ. соч. – С. 105.

землекористування – 15 десятин. Щоправда, аграрний декрет також містив статтю, що передбачала значне збільшення цього розміру, якщо земельний ґрунт, на якому розташовувалась земельна ділянка, мав неякісний характер¹. Реалізація цього закону фактично робила «15-десятинне» заможне селянство найбільш міцною господарчою групою на селі, яка могла, хоча і в обмежених масштабах, застосовувати найману працю². Саме через це праві прибічники лівосоціалістичного способу розкриття цього питання, які вважали суспільний лад тодішньої УНР дрібнобуржуазним, і не праві творці відповідної радянської концепції, які бездоказово і тенденційно вважали його буржуазним.

Зауважимо, що відповідно до своїх поглядів на характер стосунків між Директорією і українським селянством різні історики по-різному визначили масштаби боротьби хліборобів України проти Директорії. М. Стахів вважав, що в грудні 1918 – січні на Україні відбувались лише нечисленні і «анархічні» виступи проти уряду УНР, які досить легко придушувались більшістю селянства, яке зберігало свою лояльність Директорії³.

По усіх ознаках історик М. Стахів розвивав у своїх працях унерівську концепцію місця селянства в політичній системі української Директорії, відповідно до якої на збройну боротьбу проти українського уряду піднялася меншість селянства. Так чи інакше авторами і співавторами даної концепції є ті історики, які або взагалі уникають питання про участь селянства у боротьбі проти «буржуазно-націоналістичної» Директорії (М. Богачевська-Хом'як, Я. Грицак та інші), або від сили визнають виступи лише окремих селянських повстанських підрозділів проти неї (Н. Полонська-Василенко)⁴. З праць цих та деяких інших дослідників складається враження, що боротьба селянства України проти Директорії взагалі була відсутня чи принаймні відбувалася у цілому незначних масштабах.

В принципі можна знайти ті факти, які, на перший погляд, можуть підкріпити вищезгадану інтерпретацію Матвія Стахова. Військовим підрозділам, лояльним щодо Директорії, дійсно вдалося придушити виступ повстанців Махна у Катеринославі і виступ повстанців отамана Зеленого у районі Ржищів-Трипілля, що відбулися відповідно у грудні 1918 – січні 1919 року. Однак авторитетний історик сказав далеко не всю правду. Справа в тому (і це дуже важливо), що викоринити революційний повстанський рух, спрямований проти Директорії, урядові УНР не вдалося, вже через лічені дні повстанці цих ватажків уявляли собою не меншу, ніж раніше небезпеку для армії УНР.

---

¹ Закони Української Народної Республіки. – К., 1919. – С. 3.

² Там само. – С. 4.

³ Стахів М. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 65.

⁴ Bogachevsky-Notyak M. Ibid. – P. 89; Грицак Я. Вказ. праця. – С. 43; Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 492.

Зазначимо, що більшість українських істориків не поділяли і не поділяють погляди М. Стахова на масштаби селянської боротьби проти Директорії. Такі відомі «ліві» сучасники Директорії і її опоненти, як В. Винниченко, та інші, вважали селянські виступи проти уряду УНР справді народними і масовими. Аналогічно висловлюється Артур Адамс, який пише про те, що здебільшого селянська армія Директорії, яка свого часу поклала край гетьманському режиму, пізніше, розчарувавшись в Директорії, яка не виправдала її сподівань, майже «у повному складі» стала союзником наступаючої Червоної Армії¹. Частина сучасних вітчизняних дослідників теж так чи інакше згадує про могутній селянський рух, який свого часу змів не тільки гетьманський режим, а й владу Директорії. Велика кількість фактів дійсно свідчить, що повстансько-партизанський рух проти Директорії набрав не менших масштабів, ніж боротьба селянства України проти гетьманської держави Скоропадського. Слід підкреслити, що це найбільш аргументовано доводиться у працях радянських істориків, в яких питання про селянсько-повстанський рух, спрямований проти Директорії, розкрито найбільш повно². Ця обставина була обумовлена не тільки прагненням радянських дослідників відтворити історичну правду, а й явною виграшністю того матеріалу, що був у їхньому розпорядженні.

Селянство України в економічній та соціально-політичній системі більшовицької держави

У роки громадянської війни, яка тривала в Україні чотири довгих роки (з кінця 1917 по кінець 1921 років) виникли і певний час існували три більшовицькі держави: перша – в грудні 1917 – лютому 1918 років; друга – в грудні 1918 – серпні 1919 років; третя – з грудня 1919 (нагадаємо, що третя – досить звана третя радянська республіка – проіснувала набагато довше, ніж до кінця громадянської війни в Україні в кінці 1921 року, і тимчасово припинила своє існування в 1941–1942 роках, коли її територія була захоплена німецько-фашистськими військами.

Звичайно, неодноразово відновлюючись на Україні, більшовицька влада сильно залежала від конкретної підтримки українського селянства і його окремих верств у самих різних сферах життя: у продовольчій політиці; у сфері землеустрою; в справі управління державою і, нарешті, у сфері військового захисту радянської держави як від зовнішніх, так і внутрішніх ворогів.

Ставши при владі, РКП(б) кардинально змінила «правила гри» в усіх сферах суспільного життя. Зокрема, вільний ринок дореволюційних часів, за якого український селянин отримував гідну плату за ті продукти та інші

---

¹ Революция на Украине по мемуарам белых. – С. 302 ; Adams A. Op. cit. – P. 260.

² Сунруненко Н. Вказ. праця. – С. 105–109.

товари, які він привозив на ринки, була замінена політикою продрозверстки, яка на практиці у більшості випадків означало безкоштовне чи майже безкоштовне вилучення у селянина продуктів його праці. Гостродискусійним й досі залишається питання про те, наскільки імперативною була така зміна економічної політики в селі, і, зокрема, в селі українському. Свого часу голова Радянської держави В. І. Ленін охарактеризував продрозверстку як «сувору необхідність», а слід за ним радянські історики створили цілу теорію стосовно того, чому ленінський уряд у Москві, а слід за ним – і український радянський уряд в Харкові змушені були піти на непопулярні заходи. В числі вирішальних факторів були названі такі: неможливість міської індустрії задовольнити потреби селянства через те, що значна кількість робітників пішла на фронт на захист соціалістичних завоювань, намагання ворогів радянської системи – куркулів – свідомо не дати «пролетарській державі» хліба для того, щоб покласти їй край за допомогою голоду.

Разом з тим може, на нашу думку, мати право на існування і зовсім інша теорія – що цілком можливим було і збереження нормальних і природних відносин між містом і селом. А у цьому випадку великій кількості робітників, що працювали на міських підприємствах, не прийшлося б іти на фронт – тому що жменька поміщиків і капіталістів, яка складала дуже невеликий відсоток серед населення як України, так і Росії, виявилася б неспроможною на серйозний спротив новій, більшовицькій владі.

Чимало західних дослідників безапеляційно вважають, що головною причиною неодноразових військових походів Радянської Росії на Україну в 1917–1920 рр. було пограбування великої продовольчої бази України. Саме так викладали і викладають це питання М. Стахів, М. Менінг, Дж. Мейс та багато інших західних дослідників¹. Їм важко заперечити, і особливо – якщо врахувати, що бартерний у своїй основі обмін товарів та послуг, що мав місце між Радянською Росією і Радянською Україною в роки громадянської війни, був далеко не еквівалентним з боку Росії. Разом з тим західні дослідники розходяться при відповіді на питання про конкретні (а не про загальні) причини, які спонукали Росію «покласти око» на український хліб. Більшість з них вважає, що більшовицький уряд Росії просто хотів поліпшити матеріальне становище свого населення за рахунок України. У значній мірі по-іншому оцінює ситуацію у своїх мемуарах колишній член боротьбистської партії Іван Майстренко. На його думку, така продовольча політика Росії щодо України була обумовлена цілком реальним голодом в Росії².

На думку більшості західних дослідників, на Україні під регулярний грабіжницький прес потрапило все українське селянство в цілому і всі його

¹ *Stahiv M. Ukraine and the eastern European turmoil – V. 2. – P 144; Manning M. The story of the Ukraine. – New-York, 1947. – P. 33; Mace G. Communism and the dilemmas of national liberation. – Cambridge, 1983. – P. 27.*

² *Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. – Нью-Йорк, 1967. – С. 74.*

прошарки – зокрема. Інакше кажучи, наші колеги на Заході стверджують, що селянство України з ненавистю ставилось до більшовицької-продрозкладки, і ця ненависть була однаковою і у селян-бідняків, і у селян-середняків, і у багатих селян-куркулів. За їхніми переконаннями, більшовикам не тільки не вдалося залучити (повністю або навіть частково) українське селянство до справи виконання продрозверстки, а й більш того, всі верстви українського села надавали цій політиці спротиву в усіх можливих формах. В результаті, на їхню думку, навесні та влітку 1919 року діяльність більшовицьких продзагонів виявилася не більш успішною, ніж дії німецьких та австро-угорських реквизиційних загонів. З 100 мільйонів пудів українського хліба, які більшовицький уряд В. І. Леніна реально планував зібрати в українському селі, реально вдалося зібрати і вивезти не більш як 10 млн. пудів¹. Разом з тим дехто із західних дослідників враховує, що принаймні теоретично більшовицька партія бажала реалізувати саме диференційовану політику продрозкладки щодо різних верств українського села (згідно з нею, найбільші продовольчі навантаження мали виконувати саме багаті селяни, помірні – селяни-середняки, в той час як селянська біднота взагалі мала бути звільнена від виконання обов'язків у продрозкладці). Однак більшість дослідників вважає, що то була чиста теорія, а в реальній практиці життя робітничі продовольчі загопи забирали усе їм потрібне, у всіх верств сільського населення, ніяк не диференціюючи їх².

У своїй масі радянські історики (і особливо – 30–80-х років) описують здійснення продовольчої політики більшовиків у роки громадянської війни у значній мірі по-іншому. Якщо їх опоненти фактично стверджували, що нечисленні радянські продзагони опинилися один-на-один з масами селянства, різко вороже налаштованими щодо них, то представники радянської історіографії підкреслювали, що принаймні у 1919–1920 роках робітники міст, які тоді приходили в українське село за хлібом, знайшли собі надійних союзників серед частини селянства (у 1919 році – серед селян-бідняків). У радянській історіографії є праці, в яких їх автори роблять спробу взагалі довести, що поступово (у 1920 році) в справу виконання продрозкладки включалася більшість (бідняцько-середняцька) українського села³.

Цілком зрозуміло, що тут є наявними два у значній мірі різні способи історіописання ставлення селянства України до продовольчої політики більшовицької влади. Якщо старі і нові противники більшовицької влади в Україні намагалися представити справу так, що в Україні не було фактично жодного селянина, який би підтримував продовольчі заходи більшовиків, то радянські історики, навпаки, хотіли довести, що суспільна підтримка

---

¹ Супруненко Н. И. Указ.соч. – С. 213

² Adams A.. Op. cit. – P. 266.

³ Супруненко Н. Указ. соч. – С. 210, 213

продовольчої диктатури в українському селі часом збільшувалась і нарешті в 1920 році перевищила добру половину селян-хліборобів. На нашу думку, це – не тільки протилежні, а й крайні точки зору, які в цілому можна вважати помилковими. Звичайно, можна аж ніяк не сумніватися в тому, що селянська підтримка продрозкладки ніколи не перевищувала 50 % селянського населення, але не менш (якщо не більш) помилковою є інтерпретація, згідно з якою продзагони на селі взагалі не зустріли селянської підтримки. Справа в тому, що досить нечисленні продовольчі загони не змогли б вивезти ані пуду продовольства, якби їм так чи інакше в цьому не допомагало селянство.

Хто ж реально підтримував на селі «грабіжництво всіх селян»? Спробуємо більш-менш детально розібратися у цьому питанні. У досить важкому для більшовицького уряду України 1919 році таку підтримку продармійцям надала частина біднішого селянства. І на те були свої солідні причини. По-перше, селяни-бідняки, на відміну від селян-середняків та селян-куркулів, здебільшого не були (з дореволюційних часів) зв'язані з ринком, не звикши, відповідно, отримувати гідну фінансову винагороду за власні продукти, продані на ринку. По-друге, бідніше селянство в 1919 році було матеріально зацікавлене у здійсненні продрозкладки, отримуючи в власне розпорядження 10% зібраного продовольства. По-третє, у 1919 році в результаті частково здійсненого зрівняльного поділу поміщицької землі селянська біднота у певній мірі (хоча і у незначній) збільшила розміри свого землекористування. Ці та деякі інші обставини робили у 1919 році частину селянської бідноти союзником міських робітників у здійсненні продрозверстки. Як свідчать оригінальні документи, саме завдячуючи допомозі селян-бідняків продзагонам тоді вдалося зібрати і вивезти з українських сіл сотні тисяч пудів хліба та іншого продовольства.

У наступному, 1920 році, справу продрозкладки в Україні підтримали не тільки бідняки (яких тоді завдяки послідовному здійсненню зрівняльного поділу поміщицької землі залишилося набагато менше), а й селяни-середняки, причому здебільшого ті, хто вчора був бідняком, а сьогодні спромігся підвищити свій соціальний статус за рахунок перерозподілу поміщицької, а також (частково) куркульської землі, реманенту, продуктів на власну користь (як свідчать, такий перерозподіл набув в Україні 1920 року досить великих масштабів). Сільська біднота приймала участь у продрозкладкових заходах головним чином через те, що за цю участь вона отримувала до 20% зібраного хліба. У частини ж «нових» середняків були інші мотиви для підтримки продзагонів. З одного боку, «новий» середняк, вже реально маючи продовольчі надлишки, був реально зацікавлений не в «воєнно-капіталістичному», а у нормальному ринковому варіанті організації суспільства. Проте, з іншого боку, він мав цілком конкретні причини підтримувати продрозверстку і продзагони як і більшовицьку владу взагалі.

По-перше, саме ця влада дала йому можливість фактично безкоштовно отримати власність поміщиків і куркулів. По-друге, вчорашній селянин-бідняк і сьогоднішній селянин-середняк цінував більшовицьку владу ще більше через те, що ще зовсім недавно (влітку і восени 1919 року) він був безпосереднім свідком жорстокої поміщицько-білогвардійської реставрації в українському селі.

Щоправда, в селах України в 1920 році було чимало «старих» середняків, чий становище було помітно гіршим – вони здебільшого нічого не отримали від перерозподілу поміщицько-куркульської власності і, крім того, виконували значну частину селянських обов'язків з продрозверстки. Через це ця частина українського середняцтва була вороже налаштована до більшовицької влади у 1920 році.

Відомо, що у 1920 році кількість продовольчих продуктів, що їх більшовицька влада збирала в українських селах методом продовольчої розверстки, зросла в цілих 7 разів. Якщо врахувати, що самі «потужності» продовольчих загонів, які діяли в українській сільській місцевості в 1920 році, суттєво не збільшились, то такий результат можна було пояснити тільки конкретною участю частини українських хліборобів у реалізації політики продрозкладки.

Звичайно, селянські маси України могли миритися з продрозверсткою і навіть підтримувати її головним чином тільки у ті періоди громадянської війни, коли вони відчували реальну загрозу поміщицької реставрації. У інші часи, коли більшовицька влада, так би мовити, міцно стояла на ногах, у українського села, яке у 1920 році стало переважно середняцьким, не було особливо серйозних причин «чіплятися» за продрозверстку. Це було однією із суттєвих причин виникнення великої суспільно-економічної кризи кінця 1920 року, серйозний вихід з якої був тільки один – запровадження нової економічної політики.

Однак здійснення продовольчої диктатури було лише одним із напрямків радянської політики в українському селі. За три періоди існування в роки громадянської війни більшовицької України землеустрій України зазнавав кардинальних змін. Заздалегідь зазначимо, що у світовій історіографії спостерігаються різні оцінки земельної політики радянської влади у кінці 1917–1921 році. Деякі західні вчені роблять спроби довести, що більшовицький Декрет про землю, головною рисою якого була обіцянка здійснити зрівняльний поділ поміщицької землі, був, висловлюючись сучасною мовою, відвертим піаром для більшовицької партії, – в той час як поки що таємною, але реальною метою радянських вождів з самого свого початку була та сама колективізація сільського господарства, до здійснення якої більшовики приступили пізніше, у кінці 1920-х років. Американський історик Богдан Кравченко вважає, що перші «колективізаційні» кроки в Україні більшовики зробили вже у перший

період свого перебування в Україні¹. Щоправда, історик із США був змушений визнати, що поміщицька земля тоді все-таки розподілялась серед українського селянства, однак масштаб цього заходу, за Б. Кравченком, був у цілому незначним.

Серйозним опонентом такого далеко не безспірного погляду Богдана Кравченка був відомий радянський історик-аграрник Михайло Рубач. На чисельній кількості він довів, що у кінці 1917 – на початку 1918 року більшовики досить послідовно здійснювали розділ великої поміщицької власності серед малоземельних селян, внаслідок чого останні зуміли збільшити власне землеволодіння у 3 рази².

З цих двох різних тлумачень аграрної політики більшовиків (Б. Кравченка і М. Рубача) виходить і уявлення про два різних ставлення українських селян до «першої» радянської земельної політики в Україні – негативне і позитивне, при чому правді історії, на нашу думку, відповідає саме другий варіант.

Але якщо західним історикам досить непросто знайти аргументи, які б переконливо довели те, що вже в кінці 1917 – на початку 1918 року спробували вперше здійснити колективізацію сільського господарства України, то «аграрна» дійсність 1919 року дала їм для цього чимало серйозних і переконливих аргументів. Справа в тому, що вже навесні 1919 року комуністи в Україні проголосили початок нової аграрної політики, суть якої полягала в поступовому переході від індивідуального селянського господарства до господарства. Навесні та влітку 1919 року в сільській місцевості було створено 1685 совхозів із загальною площею понад 1 млн. десятин землі. Крім того, з фонду земель, що підлягали зрівняльному розподілу серед селянства, було вилучено близько 2,5 млн. землі, які належали досить чисельним цукровим заводам³.

Абсолютна більшість західних істориків, які представляють різні охарактеризовані вище способи історіописання селянства України періоду громадянської війни (А. Адамс, М. Стахів, П. Кенез та багато інших), селянство України грубими, насильницькими діями радянської влади було загнано у колективні господарства, будучи повністю позбавленими права здійснити зрівняльний розділ. Богдан Кравченко підкреслює, що ненависть до насаджених зверху «комун» об'єднала все українське селянство – і селян-бідняків, і селян-середняків, і селян-куркулів. У цьому питанні, зазначає Б. Кравченко, біднота і куркулі були повністю солідарні одне з одним. Ненависть усіх верств землеробського населення до «насильницької

---

¹ *Kravchenko B.* Social change and national consciousness in the XX century Ukraine. – New-York, 1985. – P. 18.

² *Рубач М.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956. – С. 63.

³ *Супруненко Н.* Указ. соч. – С. 195.

колективізації» ставала сильнішою ще й завдяки тому, що усі совхози нічим не відрізнялися від старих поміщицьких економій¹.

Такий підхід до непростой дійсності періоду громадянської війни поділяє і переважна більшість сучасних українських дослідників. Зокрема, В. Ф. Верстюк підкреслює: спроби комуністів насадити колективні господарства на території України в 1919 році повністю суперечили реальним потребам і надіям всього селянства, бо навіть українські селяни-бідняки хотіли бути не найманими працівниками, що гнули б спину на «нові економії», а земельними власниками – в їх уяві людьми більш високого соціального статусу².

Зазначимо, що переважна більшість радянських істориків теж критично відтворювала земельну політику більшовиків, визнаючи її помилковий характер і її негативний вплив на ставлення усіх селян України до більшовицької влади. У цьому плані варто виділити одну характерну закономірність. Чим раніше були написані праці радянських істориків, тим більше негативно оцінювались в них земельна політика КР(б)У в 1919 році і ставлення селянських мас до неї. Типовою в цьому плані є книга Попова «Нарис історії Комуністичної партії України», що побачила світ у 20-х роках минулого століття, коли в СРСР ще зберігалась відносна політична свобода. Разом з тим, на відміну від своїх західних опонентів, які, за рідкими винятками, концентрували увагу читачів тільки на «антиселянській» земельній політиці КП(б)У що, на їхню думку, підняла проти влади комуністів усе українське село, представники радянської історіографії здебільшого висвітлювали також деякі позитивні аспекти у більшовицькій земельній політиці. Вони, зокрема, підкреслювали, що у 1919 році комуністи реалізували аж ніяк не один, а кілька різних варіантів революційного землеустрою. Поряд із створенням «комун», тривав також і зрівняльний поділ поміщицької землі. Частина радянських істориків зазначала, що влітку 1919 року керівники Радянської України визнали (частково) свої помилки, допущені в аграрній сфері, і, зокрема, повернули до зрівняльного поділу більшість земель, що належали цукровим заводам³.

Слід додати, що відомості про цю корекцію комуністами свого аграрного курсу містять праці як західних, так і сучасних українських істориків. Наприклад, англійський історик М. Мелет визнавав, що у 1919 році в Україні відбувалося не тільки створення колективних господарств, а й зрівняльний поділ поміщицької землі⁴. Щоправда, серед них панує думка, що такі «контрреформи» запізнилися в часі і практично ніяк не вплинули на

---

¹ Див.: Adams A. Op. cit. – P. 265; Статів М. Вказ. праця. – С. 30; Kenz P. Civil War in South Russia. – Berkley, 1971. – P. 243.

² Верстюк В. Ф. Махновщина. – К., 1992. – С. 122–123.

³ Супруненко Н. Указ. соч. – С. 201.

⁴ Malet M. Nestor Machno in the Russian Civil War. – London, 1982. – P. 134–135.

політичні настрої українського села, у своїй абсолютній більшості ворожого щодо влади комуністів¹.

Немає сумнівів, що курс на по суті примусове створення колективних господарств і дійсно дуже негативно вплинув на ставлення дрібних власників-селян до більшовицької влади. Слід додати, що це негативне ставлення було також значно підсилено пропагандою та агітацією, яку досить вміло проводили серед селянства представники політичних партій, різко опозиційно настроєних щодо більшовиків. Разом з тим не варто абсолютизувати як добре відомі помилки КП(б)У у справі організації нового землеустрою, так і їх вплив на селянські настрої. Невірною є думка цілої низки західних дослідників про те, що все українське селянство в 1919 році загнали у колективні господарства (тут, до речі, явно проглядається штучна паралель між 1919 роком і 1929–1933 роками) і ніхто з них не отримав землю у зрівняльний поділ. Справа в тому, що землі радгоспів аж ніяк не охопили весь земельний фонд, який мав бути переданий хліборобам України. Певна частина цього земельного фонду (деякі радянські історики вважають, що не менша за землі радгоспів) була віддана безпосередньо у зрівняльний поділ селянам. Факти свідчать, що зрівняльний поділ поміщицької землі інтенсивно продовжувався навіть і тоді, коли по території України просувалися ворожі більшовикам армії – петлюрівська і денікінська. І, думається, некоректним є твердження, що задоволення більшовицькою владою земельних інтересів частини селянства аж ніяк не вплинуло на політичні настрої тих селян, які довгий час мріяли отримати землю і нарешті отримали її².

Зауважимо, що навіть у цілому вірна теза західних і сучасних українських дослідників про те, що негативне ставлення до «комун» об'єднало усі верстви українського села, потребує певної корекції. У свій час радянський історик-аграрник І. Качинський на конкретних фактах довів, що частина біднішого селянства України позитивно сприйняла радгоспи і висловила бажання працювати в них³. Радянська дослідниця Чмига не менш переконливо дійшла до висновку, що при негативному ставленні більшості хліборобів України до створених «зверху» колективних господарств таке ставлення було неоднаковим в різних регіонах України. Найбільш негативним воно було там, де їх наявність не давала змоги реально здійснити кричуще потрібний селянинові зрівняльний поділ. Там же, де норма землезабезпечення була суттєво вище, ставлення селянства було помітно менш негативним⁴.

¹ Stakhiw M. Op.cit.– V. 2. – С. 68.

² Рубач М. Указ. соч. – С. 82.

³ Качинский В. Земельная политика Соввласти на Украине в 1919 году // Летопись революции. – 1929. – № 1. – С. 50.

⁴ Чмига А. Колхозное движение в Украине (1917–1929). – М., 1974. – С. 44.

Земельна політика Радянської влади в Україні у наступному, 1920 році, не належить до дискусійних питань. І радянські історики, і західні, а також і сучасні українські дослідники визнають той очевидний факт, що КП(б)У, визнавши свої помилки минулого року, відмовився від антиселянської політики насадження радгоспів (більшість з них була ліквідована) і, нарешті, дозволивши українському селянству послідовно провести зрівняльний розподіл колишніх поміщицьких латифундій¹. Щоправда, дехто з сучасних істориків намагається (1920 року на більшість українських селян ліг тягар продрозверстки) поставити під сумнів думку про те, що нова аграрна політика перетворила українських хліборобів на союзників більшовицької влади, але у світлі аргументів, наведених нами вище, подібний погляд уявляється нам дискусійним.

Варто виділити ще одне складне і в значній мірі не розроблене в світовій історіографії питання. В більшості праць, написаних різними істориками (як радянськими, так і західними) стосовно 1919–1920 років присутня така категорія сільського населення, як куркульство (селянство, одним з джерел існування якого є експлуатація праці найманих робітників). Але чи дійсно збереглася в українських селах, після бурхливих революційних перетворень 1918–1920 років, дрібна сільська буржуазія – така, яка б повністю відповідала своїй назві?

Слід врахувати, що українські куркулі, які у 1917 році були чисельним та економічно міцним селянським прошарком, на кінець 1920 року у значній мірі розгубили свої економічні позиції. Цим вони «завдячили» перш за все аграрній політиці більшовиків, які чим далі, тим більше перерозподіляли куркульську власність (продукти, землю, інвентар і т. д.) на користь міських робітників та біднішого селянства. Але куркульство зазнавало значного економічного тиску не тільки з боку більшовицької держави, а й з боку махновських повстанців, чий «батько» теж вважав дрібну сільську буржуазію своїм класовим ворогом. В результаті таких реалій на кінець громадянської війни українське куркульство майже повністю припинило своє існування як певна категорія сільського населення, фактично перетворившись на середняків. Однак, на відміну від тих середняків, що піднялися до нового економічного положення від становища селян-бідняків, завдяки політиці перерозподілу Радянської влади, інші середняки, які були колишніми куркулями, зберегли своє непримиренне ставлення до комуністів.

Потративши чимало зусиль на обґрунтування того, що в усі періоди існування в Україні Радянської влади політика більшовиків була суто антиселянською, більшість західних українознавців, а також і сучасних українських істориків прийшли до висновку, що, незважаючи на свою добре відому теорію про союз робітничого класу і селянства, у практиці

---

¹ Див.: Рубач М. Указ. соч. – С. 100; Kravchenko B. Op. cit. – P. 38.

життя більшовики в Україні зіткнулись із фактом постійного загальноселянського спротиву. Наприклад, відомий канадський історик Ю. Борис і американський історик Я. Білінський підводять своїх читачів до думки, що вже у кінці 1917 – на початку 1918 року почалася загальноселянська боротьба проти «російського окупаційного режиму»¹. Доповнює такі судження колишній воєначальник армії УНР В. Удовиченко. Він стверджує, що тоді маси українського селянства орієнтувалися на уряд Української народної Республіки і її армію і як доказ цього наводить факт приєднання багатьох селян-добровольців до Запорізької дивізії генерала Натієва².

На думку західних дослідників, загальноселянська боротьба проти більшовицького режиму піднялася у 1919 році на новий, набагато більш високий рівень. Характерну думку висловив у свій час американський історик К. Менінг: «У 1919 році на Україні відбулося 328 повстань проти комуністів, яким... незважаючи на всі грабунки і вбивства, ніяк не вдавалося встановити свій контроль над селом»³.

Будучи переконаними у правильності таких інтерпретацій, західні дослідники стверджують, що у збройній боротьбі проти влади комуністів у 1919–1920 рр. приймали участь усі верстви українського села. Явно бажаючи підкреслити це, Артур Адамс назвав антибільшовицькі повстання в Україні «селянською Жакерією» (за аналогією з масовим селянським антифеодальним виступом у Франції у XVI столітті)⁴.

У ряді випадків історики США, Канади, Великої Британії та інших країн роблять спробу визначити ту верству селянського населення, що виявилась найбільш активною під час антибільшовицьких збройних виступів. На думку Матвія Стахова, найбільша активність у цій боротьбі була притаманна саме біднішому селянству. Тому, за М. Стаховим, антибільшовицькі збройні виступи селянства мали перш за все «пролетарський характер»⁵. Можна на досить вагомих засадах припустити, що, крім іншого, М. Стахів зробив спробу розвінчати у дії марксистсько-ленінську теорію, автори якої саме у селянській бідності бачили найбільш надійного союзника міського пролетаріату.

Додамо, що уявлення про загальноселянський характер збройної боротьби проти більшовицької влади поділяє і переважна більшість сучасних істориків України. Частина із них поділяє і тезу про те, що найбільш активною і помітною силою цієї боротьби стало саме бідніше селянство – на тій підставі,

---

¹ *Borys G. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. – Stockholm, 1960. – P. 195; Bilinsky Ia. Op. cit. – P. 55.*

² Удовиченко О. Українські збройні сили. – Мюнхен, 1956. – С. 54

³ *Manning M. Op. cit. – P. 33.*

⁴ *Adams A. Op. cit. – P. 266–269.*

⁵ *Stakhiw M. Op. cit. – С. 93.*

що цій соціальній групі у ряді випадків не вдалося збільшити за влади більшовиків масштаби власного землеволодіння¹.

Відповідним чином як історики із західних країн, так і сучасні вітчизняні історики характеризували і характеризують керівників цих масових селянських рухів – отаманів Н. Махна, Н. Григор'єва, Д. Зеленого, Е. Ангела та інших. Для них вони були послідовними виразниками інтересів усіх груп українського селянства. Зокрема, досить типову в цьому плані характеристику дав отаманові Нечипорові Григор'єву А. Адамс, який підкреслив, що за цим селянським ватажком йшли фактично мільйони українських селян².

У своєму класичному вигляді радянська історіографія (починаючи з 1930-х років і закінчуючи аж початком 90-х років минулого століття) створила іншу концепцію антибільшовицьких повстанських рухів, які діяли на території України в 1919–1920 роках. Радянські дослідники, як правило, подавали справу так, що ці рухи не були загальноселянськими, а відбивали лише класові інтереси дрібної буржуазії українського села – куркульства, яке становило чисельну меншість серед хліборобів України³. Офіційні історики більшовицької влади мотивували це тим, що саме «експлуататори-куркулі» найбільше постраждали від революційних перетворень. Радянська історіографія могла у ряді випадків визнавати присутність у «бандах» певної кількості селян-бідняків і селян-середняків, однак ця обставина майже ніяк не впливала на концептуальні засади їхніх поглядів. Наприклад, Н. Білий і М. Дишлевий у своїй монографії, присвяченій боротьбі Радянської влади проти озброєної куркульської революції, стверджували, що наявність у антибільшовицьких повстанських загонах представників трудящого селянства не могла змінити саму природу цього руху, який завжди був рухом куркульства, спрямованого проти революційних перетворень і завоювань Радянської влади⁴. Відповідно і ватажки антибільшовицьких селянських загонів характеризувалися як куркульські отамани⁵.

Досить важливе питання полягає в тому, наскільки кожна з цих двох історичних концепцій відтворює реальну ситуацію в українському селі. На нашу думку, жодна із охарактеризованих вище інтерпретацій не може претендувати на правильне визначення соціальної суті антибільшовицьких селянських рухів 1919–1920 років, і нижче ми спробуємо довести, чому ми вважаємо саме так.

---

¹ *Петровський В. В., Радченко Л. О., Семенов В. І.* Історія України. Неупереджений погляд. – К., 2007. – С. 331.

² *Adams A.* Op. cit. – Р. 263.

³ *Козельський М.* Шляхом зрадництва і авантюри. – Харків, 1927. – С. 127.

⁴ *Белый Н., Дышлевой М.* Единство действий в защиту завоеваний революции. – Харьков, 1988. – С. 4–5.

⁵ Там само. – С. 4.

Перш за все візьмемо за об'єкт критичного розгляду «куркульську» концепцію радянської історіографії. Чим конкретно доводили її правильність більшовицькі історики? Виявляється, що серйозні докази цього в їх роботах практично відсутні. По-перше, радянськими істориками фактично не була досліджена соціальна база цих повстанських рухів. По-друге, те ж саме можна сказати і про політичні програми повстанців-селян. Звідти напрошується висновок, що радянські фахівці створили концепцію, побудовану не на наукових доказах, а фактично на певній аксіоматичній схемі. Між тим зміст, наприклад, «Універсалу» отамана Григор'єва, з якого почалося повстання його червоноармійців проти більшовицької диктатури, передбачав створення справжньої, демократичної і багатопартійної Радянської влади, ліквідації продрозверстки, насильницьких «комун» і т.д.¹. Якщо б так звана григор'євщина була дійсно куркульським рухом, то українські куркулі, думається, навряд чи висунули б гасло Радянської влади, добре знаючи, що у цьому випадку фактично владу на місцях візьмуть не вони, а набагато більш чисельні біднота та середняки. До того ж український куркуль завжди тяжів до приватної власності на землю, а такий пункт у політичній програмі григор'євців був відсутній.

Ці та деякі інші обставини приводять до думки, що українське антибільшовицьке повстанство вказаного часу відбивало інтереси не куркулів, а середняків і також (частково) – і селянської бідноти, яких революційні перетворення 1919–1920 рр. за тих та інших причин не задовільнили. Ми вважаємо, що має значну рацію вже згадана теза про провідну роль селян-бідняків у антибільшовицькому повстанському русі. Відомо (до речі, частково – навіть з радянських джерел), що значну частину військ отамана Григор'єва складала саме селянські низи, а повстанська армія отамана Зеленого теж у своїй переважній більшості була армією біднішого селянства. Цікаво, що останній факт подається у споминах українського більшовика Володимира Затонського. Відомо, що у повстанських загонах була присутня і невелика кількість заможних селян, однак, на наше переконання, багатий український селянин, не будучи прихильником «справжньої Радянської влади», був не керівником цього руху, а тільки його попутником.

Отже, селянсько-повстанський рух, що протистояв тоді більшовикам, був в своїй основі середняцько-бідняцьким, а не куркульським рухом, в якому приймали участь усі верстви селянства України. Але чи означало це, що то був рух усього хліборобського населення? На перший погляд, це питання риторичне, але все насправді виявляється не таким простим, як може здатися на перший погляд. Є багато фактів збройного спротиву, що

---

¹ Круть В. Т. До історії боротьби проти григор'євщини на Україні // Літопис революції. – 1932. – № 2. (додаток).

його надавала різним повстанським рухам інша частина українського села, яка теж була переважно бідняцько-середняцькою і яка тоді стала опорою більшовицької влади в сільській місцевості. З одного боку, ці селяни боролися з повстанцями у лавах Червоної Армії, а, з іншого, – у лавах самоутворених селянських загонів, які нерідко були дуже великими і завдавали селянській отаманщині значних втрат – наприклад, повстанцям отамана Григор'єва¹. І як же могло так трапитись, що отаман Григор'єв, який, за А. Адамсом, був підтриманий мільйонами українських селян, лише за 2 тижні втратив більшість своїх повстанських сил, ведучи боротьбу з червоними військами, чисельність яких не перевищувала 40 тис. бійців? У 1920 році кількість більшовицьких селянських загонів (за їх створення взяли комітети незаможних селян) зростає ще більше, і, за деякими серйозними джерелами, кількість їх бійців майже зрівнялася з кількістю повстанців². Подібні дані примусили відомого західного історика і економіста П. Кононенка зробити в цілому не типовий для його колег висновок, що через комнезами частина українського селянства стала опорою більшовицької влади на селі³.

Отже, у 1919–1920 роках в Україні відбувалася не боротьба більшовицької влади з усім українським селянством, а боротьба частини (і досить значної) бідняків, середняків і багатих селян, невдоволених революційними перетвореннями комуністів, з іншого (і теж чималою) частиною бідняків і середняків, які були цими перетвореннями задоволені і реально стали соціальною опорою більшовицької диктатури. Політичний розділ українського селянства і жорстока збройна боротьба в середині хліборобів припинилася (за великим рахунком) влітку 1921 року, коли з переходом до НЕПу зникли практично усі причини, які піднімали селянство на збройну боротьбу проти Радянської влади.

Селянство України в період білогвардійсько-поміщицької реставрації (літо-осінь 1919 року)

Літо і осінь 1919 року виявилися справді зірковим часом для білогвардійської Добровольчої армії генерала Антона Денікіна, яка влітку та восени 1919 року повністю захопила територію України і була зовсім недалеко від того, щоб увійти до червоної Москви. Для селянства України знову настали часи повернення «консервативних цінностей», коли за наказом денікінської ставки був (вдруге після гетьманського режиму) повністю реставрований дореволюційний аграрний лад. Які ж стосунки склалися, за думкою представників різних течій в історіографії, між українським селянством і його окремими верствами з білогвардійською владою?

---

¹ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. – Фастів, 1998. – С. 171–173

² Белый Н., Дышлевой В. Указ. соч. – С. 85.

³ Кононенко К. Ukraine and Russia. – Wisconsin, 1958. – P. 101.

Варто підкреслити, що в світовій історіографії висловлюється (хоча і досить рідко) думка, що частина українського села підтримала чи принаймні мала бажання підтримати білу владу. Найбільш безапеляційно цю точку зору висловив у своїх мемуарах сам генерал А. І. Денікін, зазначивши, що під час свого «маршу по Україні» Добровольча армія була відчутно поповнена українським населенням, і перш за все – селянством. У спогадах іншого білогвардійського воєначальника, генерала Андрія Шкуро, теж можна прочитати, що, поруч з робітниками, українські селяни також приглядалися до Добровольчої армії, сподіваючись побачити в ній «прогресивну силу». Аналогічно сприймав тодішню дійсність і денікінський воєначальник генерал Лукомський¹.

Треба сказати, що реальна чи принаймні потенційна підтримка хліборобами України білого руху практично ніколи не виводиться білогвардійськими воєначальниками із конкретних заходів денікінської влади. Судячи з усього, вони свого часу прекрасно усвідомили, що такі кроки білого режиму, як відновлення поміщицького землеволодіння, насильницькі реквізиції військовими підрозділами продуктів селянської прощі, аж ніяк не сприяли перетворенню хліборобів України на соціальну базу влади білогвардійців. В низці їх праць фігурує інший, хоча і далеко не безспірний чинник, суть якого можна висловити таким чином: доброзичливе ставлення українського хлібороба до Добровольчої армії було викликано перш за все тим, що він хотів бачити в її особі реальну альтернативу «жахливому» більшовицькому режиму².

Під явним впливом білогвардійських мемуаристів подібні погляди висловили і деякі українські історики. Так, Н. Полонська-Василенко стверджувала, що спочатку українське населення, в тому числі і селянство, вітало тоді переможну Добровольчу армію, додаючи, щоправда, що завдяки низці конкретних обставин цей політичний успіх денікінцям не вдалося зберегти³.

Мемуаристи-консерватори білогвардійської орієнтації в принципі визнавали і наявність селянсько-повстанських рухів у денікінських тилах (особливо – махновського), однак відверто уникали, із цілком зрозумілих причин, характеризувати її як загальноселянську. Читаючи їхні праці, можна скласти враження не про боротьбу більшості селянства України проти денікінщини, а тільки про окремі збройні виступи проти неї⁴.

На відміну від авторів білих мемуарів, практично всі інші історики характеризують повстанський рух проти білої влади як загальноселянський і

---

¹ Див.: Деникин А. И. Очерки русской смуты. – М., 2000. – С. 402; Шкуро А. Г. Записки белого партизана. – Буенос-Айрес, 1960. – С. 93; Лукомский А. Из воспоминаний // Архив русской революции. – Т. 18. – С. 546.

² Шкуро А. Г. Указ. соч. – С. 94.

³ Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 533

⁴ Деникин А. И. Указ. соч. – С. 422.

масовий, виводячи його із внутрішньої політики білогвардійських керівників, яку вони вважають антиселянською. Цілий ряд праць, присвячених історії громадянської війни в Україні, містить досить детальний опис повстанської боротьби проти «золотопогонного» режиму. У цьому плані виділяються у різних регіонах України праці таких українських дослідників, як М. Супруненко, В. Савченко, Д. Ковальчук та деяких інших.

Разом з тим слід окремо сказати про суттєві відмінності, які існують між істориками, які у різні часи взяли за відтворення антиденікінської боротьби українського селянства. Наприклад, радянський історик Микола Супруненко присвятив чимало сторінок своїх монографій боротьбі селянства України проти прихильників «білої справи», яка розгорталася під червоним прапором і ідейно-організованим керівництвом комуністичної партії на українському Лівобережжі та у окремих районах Правобережжя. Радянський дослідник дійшов цілком природного для себе висновку про те, що більшість антиденікінських повстанців боролася під керівництвом більшовиків за відновлення більшовицької влади. Щоправда, чимало місця цей автор присвятив діям інших, небільшовицьких партизанських загонів, однак при цьому так чи інакше давав своїм читачам зрозуміти, що їх роль у ліквідації денікінського режиму була другорядною. Більш-менш детально М. Супруненко описав боротьбу махновського селянського повстанства, явно даючи зрозуміти, що махновщина була другим за значенням повстанським рухом після більшовицького. Набагато менше приділив радянський історик уваги боротьбистським загонам, охарактеризувавши їх як незначну силу місцевого значення, і селянським формуванням петлюрівської орієнтації, фактично взагалі відмовивши їм у будь-яких серйозних діях проти денікінців¹.

На відміну від М. Супруненка, та інших радянських істориків, сучасний український дослідник Віктор Савченко, автор досить змістовної праці про махновський рух, детально описує масштабні дії повстанців-махновців по руйнуванню білогвардійського тилу, представляючи справу так, що у досить строкатому антибілогвардійському повстанстві саме махновщина грала, так би мовити, «першу скрипку». Крім того, на відміну від М. Супруненка, В. Савченко досить ґрунтовно розкриває боротьбу петлюрівського повстанського руху під керівництвом воєначальника армії УНР Гулого-Гуленка. Новою і цікавою є думка автора про те, що спільна антиденікінська боротьба аж ніяк не включала внутрішню боротьбу у повстанському таборі. Її яскравою ілюстрацією тривалий збройний конфлікт між повстанськими загонами Коцура, отамана анархістської орієнтації, і селянськими підрозділами петлюрівського отамана Чучупаки². Слід звернути увагу на ще

---

¹ Супруненко Н. Указ. соч. – С. 307.

² Див : Савченко В. А. Махно. – Харків, 2005; Его же Симон Петлюра. – Харків, 2006.

одну суттєву відмінність у змісті праць М. Супруненка і В. Савченка. На відміну від свого радянського колеги, В. Савченко взагалі майже нічого не пише про дії повстанських загонів більшовицької орієнтації, чим створює у своїх читачів враження, що таких загонів або взагалі не існувало, або ж їх партизанська діяльність була досить незначною. В цілому аналогічно висвітлює повстансько-партизанську боротьбу українських селян проти денікінської влади Віктор та Олександр Білаші у досить ґрунтовній праці «Дороги Нестора Махно»¹.

Безумовно позитивною стороною більшості охарактеризованих праць є те, що, з одного боку, їх автори на чисельних фактах довели масовий і загальноселянський характер боротьби селянства проти білогвардійсько-поміщицької реставрації, а, з іншого, переконливо показали строкатість повстанського руху проти денікінщини. Щоправда, характерним недоліком їх інтерпретацій з цього питання є їх явно неспроможні спроби зв'язати масову селянську боротьбу проти денікінського режиму тільки з якоюсь однією політичною силою, в той час у цій боротьбі селянством керувала ціла низка різних політичних сил. Разом з тим, на нашу думку, залишається ряд аспектів цієї проблематики, які вимагають дальших наукових досліджень. Зокрема, і досі є неясним питання, чи була в антиденікінському повстанстві сила, яка зіграла у ньому провідну роль, а якщо була, то якою конкретно була ця вийськово-політична сила. Крім того, варто також з'ясувати ступінь підтримки українським селянством білогвардійського руху влітку-восени 1919 року, а також небагато більш детально висвітлити питання про союз частини повстанських командирів (наприклад, Н. Григор'єва і В. Струка) з денікінською армією.

Зміст цієї статті дає можливість зробити необхідні висновки. В історичній літературі є наявними декілька варіантів історіописання ролі селянства України (консервативний, національно-демократичний, ліво соціалістичний, більшовицький і анархістський) в подіях 1917–1920 років. Їх характерними рисами є: повна відповідність військово-політичним таборам в Україні того часу, яскраво виражена тенденційність, здатність лише на часткове відтворення історичної правди. Сучасний стан розробки проблеми характеризується відсутністю більшовицького та анархістського і посиленням ролі консервативного та національно-демократичного способів історіописання.

---

¹ Див. Белаш В., Белаш А. Дороги Нестора Махно. – Киев, 1993. – С. 640–650

ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В ДИДАКТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ КРАЇН-СУСІДІВ

Підручники з історії є важливим компонентом формування суспільної свідомості. Разом з тим вони «індикатор масової історичної свідомості»¹. Ці дві категорії поєднані між собою замкнутим колом. Оскільки навіть у розвинених демократіях зміст підручників у більшій чи меншій мірі визначається пануючою державною ідеологією, своєрідним державним замовленням. В свою чергу, цей зміст впливає і на свідомість громадян держави, формуючи комплекс знань, уявлень чи стереотипів про історію свого народу чи сусідів. Далі вже сформований комплекс уявлень – масова історична свідомість (хоч підручники є далеко не єдиним джерелом її формування) впливає на творення нових дидактичних матеріалів, підтримуючи або ж блокуючи ті ідеї, які співпадають чи ідуть в розріз з нею.

Однією із складових масової історичної свідомості є формування образу «іншого», тобто представників іноетнічних груп в середині суспільства, іноземців або іншої держави в цілому і в дискурсі підручників зокрема. Ця тема наразі є доволі популярною. Яскравим прикладом чого є наукові форуми, дискусії, публікації, присвячені цьому питанню².

Українська історія в російській дидактичній літературі

В такому контексті цікавим видається прослідкувати рецепцію «іншої» історії в дидактичній літературі однієї з сусідніх країни – Російської Федерації. Йдеться про представлення України, української історії в шкільних та вузівських підручниках з історії.

---

¹ Бомсдорф Фальк, Бордюгов Геннадій. Учебники истории: носители стереотипов, памяти о конфликтах или источник для взаимопонимания // Россия и страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа, Центральной Азии: старые и новые образы в современных учебниках истории. – М., 2003. – С. 10.

² Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядкування та редакція Наталі Яковенко. – Київ, 2008; Россия и страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа, Центральной Азии: старые и новые образы в современных учебниках истории. – М., 2003; Историки читают учебники истории: Традиционные и новые концепции учебной литературы. – М., 2002; Гирич І. Рецидиви синдрому «історичних народів», або як деякі сучасні німецькі історики дивляться на українські підручники з історії // Молода нація. – 2006. – № 2 (39). – С. 58–83; Гирич І. Висвітлення деяких питань історії Другої світової війни в українських підручниках: імперський погляд // Історія та правознавство. – Липень 2007. – № 19–21 (119–121). – С. 81–91; Курукин И. Гетман Мазепа – портреты в разной технике // Отечественные записки. – 2007. – № 1(34). – С. 118–137; Janmaat J.G. 'The «Ethnic Other» in Ukrainian History Textbooks: The Case of Russia and the Russians' // Compare: a Journal of Comparative Education. – Vol. 37. – № 3. – P. 307–324.

Перед тим як перейти до характеристики дидактичних матеріалів варто згадати про саму систему шкільної історичної освіти в Росії. До 1993 року в цій країні існувала лінійна система викладання історії в школах, тобто матеріал від молодших до старших класів подавався по висхідній лінії від найдавніших часів до сучасності (подібна система функціонує нині й в Україні). Згодом в школах Росії та в інших колишніх радянських республіках, зокрема в Латвії й Литві, у викладанні історії був здійснений перехід на концентричну систему. Вона передбачає вивчення всього курсу історії до 8–9 класу, а в 10–11 класах викладання історії знову починається від найдавніших до сучасності але вже на більш поглибленій методологічній основі¹.

Сюжети, в яких так чи інакше висвітлюються події української історії, представлені в курсі «Отечественная история». В рамках роботи над даною публікацією проаналізовано понад сто шкільних та вузівських підручників з історії, публікованих впродовж 1993–2007 рр. Нижня хронологічна межа визначена запровадженням нової системи викладання історії, верхня є довільною і не претендує на певну закономірність. Матеріал, викладений в них, охоплює період від найдавніших часів до поч. XXI ст. В близько 80 % підручників присутні сюжети з української історії². В решті підручників такі

¹ Никулина Н. Методика преподавания истории в средней школе. – Калининград, 2000. – С. 22–24.

² Такі сюжети містяться в 90 із проаналізованих підручників. История Руси с древнейших времен до Петра I: Экспериментальное учебное пособие для средней школы. Авт. кол.: А. Богданов, А. Степанищев, худ. А. Митрофанов. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 1998; Анисимов Е. И., Каменский А. Б. Россия в XVII – п.п. XIX в.: История. Историк. Документ: Экспериментальное пособие для старших классов. – М.: Мирос, 1994; Борисов Н. С. История России с др. времен до конца XVII века: учебник для 10 кл. общеобразовательных учреждений. – М.: Просвещение, 2005; Боханов А. Н. История России (XIX–XX в.). Учебник для 8–9 кл. – М.: Русское слово, 1998; Боханов А. Н. История России XIX в. Учебник для 8 класса основной школы. 3-е изд. – М.: ТИД «Русское слово», 2003; Буганов В. И. Зырянов П. Н. История России: конец XVII–XIX в.: Учебник для 10 кл. общеобразовательных учреждений / Под ред. А. Н. Сахарова. – М.: Просвещение, 1995; Георгиева Н. Г., Георгиев В. А. История России: XIX – нач. XX в. 8 класс. Учебник. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2004; Гумилев Л. Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс: Пособие для общеобразовательных учебных заведений / Под. ред. акад. А. М. Панченко. – М.: Дрофа; Наталин, 1996; Данилов А. А. История государства и народов России. XVI–XVIII вв.: Учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений / А. А. Данилов, Л. Г. Косулина. 4-е изд., стереотип. – М.: Дрофа; Издательский образовательный центр «Ведипринт», 2003 (2005, 2007); Данилов Д. Д., Павлова Н. С., Рогожин В. А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. Учебник для 7-го кл. основной школы. – М.: Баласс, 2003(2007); Данилов А. А., Косулина Л. Г. История России с древнейших времен до XVI в. Учебник для 6–7 кл. основной школы. – М.: ЦГО, 1998; Данилов А. А. История России IX–XIX в. Справочные материалы. – М.: ГИЦ ВЛАДОС. – 1997; Данилов А. А., Косулина Л. Г. История государства и народов России с древнейших времен до начала XVI в.: Учебник для 6 кл. общеобразовательных учебных заведений. 2-е изд. стереотип. – М.: Дрофа, 2001; Данилов А. А. История государства и народов России XIX в. Учебник для 8 кл. 2-е изд., 2002; Данилов А. А. История государства и XX век. Учебник для 9 кл. 3-е изд., 2003; Дмитриенко В. П., Есаков В. Д., Шестаков

В. А. История Отечества. XX век. 11 кл.: пособие для общеобразовательных учебных заведений. 4-е изд. – М. : Дрофа, 2000; Долуцкий И. И. Отечественная история XX век. Ч. I, II. Учебник для 10 кл средней школы. – М. : Мнемозина, 1994(1998), 2000; Жарова Л. Д., Мишина И. А. История Отечества. XX век. Учебник для 9 класса основной школы. 2-е изд., исправ. и дополн. – М. : ЦГО, 2002; Зуев М. Н. История России IX–XIX вв.: Пособие по отечественной истории 10–11 кл. – М. : Дрофа, 1995; Зуев М. Н. История России XX век. Пособие по отечественной истории для 10–11 кл. – М. : Дрофа, 1995; Зуев М. Н. Отечественная история: Учебное пособие для старшеклассников и поступающих в вузы в 2-х кн. – М. : Оникс, 2003; Ионов И. Н. Российская цивилизация. IX – кон. XX вв. Учебное пособие 10–11 кл. общеобразовательных учреждений. – М. : Просвещение, 2003; Волобуев О. В. История России XX в. – М. : Дрофа, 2004; Денисенко В. П., Измозин В. С., Островский В. П., Старуев В. И. История Отечества 1939–1996. Учебник для 11 кл. средней (полной) образовательной школы. – СПб.: СпецЛиг, 2000; Дворниченко А. Ю., Кашенко С. Г., Кривошеев Ю. В., Флоринский И. Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов / Под ред. И. Я. Фроянова / Кафедра русской истории факультета СПбГУ. 2-е изд. – СПб.: «Макет», 1998; Загладин Н. В., Минаков С. Г., Козленко С. И., Петров Ю. А. История Отечества XX век.: Учебник для 9 класса общеобразовательных учреждений. 4-е изд. – М. : Русское слово, 2003(2005); История. Справочник абитуриента / С. В. Новиков. – М. : АСТ, «Слово», 2001; История России IX–XX в.: Пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов / Под ред. М. М. Шумилова, С. П. Рябикина. 5-е изд., исправл. и дополн. – СПб.: Изд. дом Нева, 1997; Кацава Л. А. История Отечества: Справочник для старшеклассников и поступающих в вузы / Под научн. ред. В. Р. Лешинера. – М. : АСТ-ПРЕСС ШКОЛА, 2002; Левандовский А. А. История России XX – нач. XXI века: Учебник для 11 кл. общеобразовательной школы. 8-е изд. – М. : Просвещение, 2003; Моряков В. И. и др. Пособие по истории для поступающих в ВУЗы. Т. I–III. – М. : Манускрипт, 1993; Орлов А. С. История России XVI–XIX в. 7-й кл. Учебник. – М. : Велби, Проспект, 2004; Орлов А. С., Георгиев В. А., Полунов А. Ю., Терещенко Ю. Я. Основы курса истории России: Учебное пособие. – М. : Простор, 1997; Островский В. П. История России XX век: 9-й кл. Учебник для общеобразовательных учреждений / В. П. Островский. – М. : Астель, 2004; Отечествоведение: Учебник для старших классов. – М. : Захаров, 2004; Павленко Н. И. История России XVII–XIX вв.: Учебник для 10 кл. общеобразовательных учреждений / Н. И. Павленко, Л. М. Лященко, В. А. Твардовская, 2-е изд. – М. : Дрофа, 2002; Пашков Б. Г. История России. XVIII–XIX века: Учебник для 8 кл. общеобразовательных учебных заведений. – М. : Дрофа, 2000; Пашков Б. Г. История России XX век. 9 класс: Учебник для общеобразовательных заведений. – М. : Дрофа, 2000; Преображенский А. А., Рыбаков Б. А. 7-е изд. – М. : Просвещение, 2001; Данилов А. А., Косулина Л. Т. История России: конец XVI–XVIII век: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 4-е издание. – М. : Просвещение, 2005; Пчелов Е. В. История России с древних времен до конца XVI века: Учебник для 6 класса основной школы. – М. : РС, 2002; Данилов А. А., Данилов Д. Д., Клоков В. А., Тырин С. В. Российская история с древнейших времен до начала XVI века. Учебник для 6 кл. – М. : С-инфо; Балас, 1999; Волобуев О. В., Клоков В. А., Пономарев Н. В., Рогожин В. А. Россия и мир: Учебник для 10–11 кл. общеобразовательных учебных заведений. В 2-х частях. Ч. 1. 10 кл. – М. : Новый учебник, 2001(2005); Сахаров А. Н., Боханов А. Н. История России XVII–XIX в. Учебник для 10 кл. средних общеобразовательных заведений. – М. : РС, 2003; Черникова Т. В. История России IX–XVII в. Учебник для 6–7 кл. общеобразовательных учебных заведений / Под ред. А. Н. Сахарова. – М. : Дрофа, 1997; Чернокова Т. В. История России XVII–XVIII в.: Учебник для 7 кл. общеобразовательных учебных заведений / Под ред. А. Н. Сахарова. – М. : Дрофа, 2000; Чумаченко Э. Г. История России. 12 веков (IX–XX в.): Учебное пособие. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002; Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1917–2004: Учебник для поступающих в вузы. – М. : Аспект-Пресс, 2005; История России

(Россия в мировой цивилизации): Курс лекций / Отв. редактор А. А. Радугин. – М. : Центр, 2001; История России с древних времен до конца XVII в. / А. П. Новосельцев, А. Н. Сахаров, В. И. Буганов, В. Д. Назаров. Отв. ред. А. Н. Сахаров, А. П. Новосельцев. – М. : АСТ – ЛТД, 1997; История России с древнейших времен до конца XVII века / А. П. Новосельцев, А. Н. Сахаров, В. И. Буганов, В. Д. Назаров; отв. ред. А. Н. Сахаров, А. П. Новосельцев. – М. : АСТ, 1996(1997); История России с начала XVIII до конца XIX в. / Л. В. Милов, П. Н. Зырянов, А. Н. Боханов; отв. ред. А. Н. Сахаров. – М. : АСТ-ЛТД, 1996(1997); Карчалов В. В., Савельев Ю. С., Федоров В. А. История России с древних времен до 1917 г. – М. : РС, 1998; Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов / Под ред. Л. И. Ольштынского. 2-е изд, испр. и доп. – М. : ИТРК, 2005(2002); Леванов Б. В. Чунаков А. В. История России. Курс лекций. Учебн. пособие. – М. : ИКФ Омега-Л, 2002; Мунчаев Ш. М., Устинов В. М. История России. – М. : ИНФРА М-НОРМА, 1997; Отечественная история / И. Ю. Заорская, М. В. Зотова, А. В. Демидов и др.; Под. ред. М. В. Зотовой: Учебное пособие для студентов вузов. – М. : Логос, 2002; Отечественная история: Учебник для вузов / Ш. М. Мунчаев, В. М. Устинов, Ю. П. Кожаев. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998(2002); Отечественная история: Учебник / Под общ. ред. Р. Г. Пихои. – М. : Пагс, 2005. (Учебник Российской государственной службы при Президенте РФ); Отечественная история: Учебное пособие для высших учебных заведений / Научн. ред. А. А. Радугин. – М. : Центр, 2003; Отечественная история (1917–2001): Учебник / Отв. ред. проф. И. И. Узнарв. – М. : Гардарики, 2002(2004); История России. В 2 т. – Т. 1. С древнейших времен до конца XVIII в. / Сахаров А. Н., Морозова Л. Е., Рахматулин М. А. – М. : АСТ, 2007; История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н. И. Павленко, И. А. Андреев, В. А. Федоров. 4-е издание. – М. : Высшая школа, 2007; Политическая история Российского государства: Учебник для вузов / Ш. М. Мунчаев, В. М. Устинов, А. А. Чернобаев. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998; История России с древних времен до наших дней: учебник / А. Н. Сахаров, А. Н. Боханов, В. А. Шестаков; под. ред. А. Н. Сахарова. – М. : Велби, Проспект, 2007; Терещенко Ю. Я. История России XX – нач. XXI в. – М. : Филологическое общество «СЛОВО», 2004; Дворниченко А. Ю., Ильин Е. В., Кривошеев Ю. В. Русская история с древних времен до наших дней. 5-е изд. – СПб.: Лань, 2004; Федоров В. А., Моряков В. И., Щетинов Ю. А. История России с древнейших времен до наших дней. – М. : КноРус, 2006; Фортунатов В. В. Отечественная история для гуманитарных вузов. – СПб.: Питер, 2007; Щетинов Ю. А. История России XX в.: Учебное пособие. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999; Шинкарук С. А., Синова И. В. История Отечества (862–1917): Справочное учебное пособие для студентов вузов, 6-е изд. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2007; Дворниченко А. Ю., Кашенко С. Г., Флоринский М. Ф. Отечественная история (до 1917 г.): Учебное пособие / Под ред. Фроянова. – М. : Гардарики, 2005; Потатуров В. А., Тутусова Г. В., Гурина М. Г. История России. – М. : Академпроект, 2002; Сахаров А. Н., Буганов В. И. История России с древних времен до конца XVII века. – М. : Просвещение, 2007; Андреев И. А., Данилевский И. Н., Куриллов В. В. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. М. : Изд-во Мнелюзина, 2007; Загладин Н. В., Симония Н. А. История России и мира. 10 кл. – М. : РС, 2007; История: Учебник для 10 кл. / А. В. Чудинов, А. В. Гладышев, Ю. Г. Степанов и др. – М. : Академия, 2006; Журавлева О. Н., Пашков Т. И., Кузин Д. В. История России: 10 кл. – М. : Вентана-Граф, 2007; Левандовский А. А. История России XVIII–XIX в.: Учебник 10 кл. – М. : Просвещение, 2007; Сахаров А. Н. История России XVII–XVIII в.: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 3-е изд. – М. : Просвещение, 2006; Пчелов Е. В. История России XVII–XVIII в.: учебник для 7 кл. основной школы. 5-е изд. – М. : РС, 2006; Павленко Н. И., Андреев И. А., Ляшенко Л. М. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. – М. : Дрофа, 2007; Степанищев А. Т. История России IX–XVII веков: От российской государственности до российской империи. Учебное пособие. – М., 2007;

сюжети відсутні. Йдеться в основному про підручники, що охоплюють період XIX–XX ст.

Варто відзначити, що існують ряд вузлових моментів, якими обмежено представлення української історії в російських підручниках: 1) Найдавніші часи. Київська Русь; 2) Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького; 3) період Руїни; 4) Північна війна. Полтавська битва. Мазепа; 5) революційні події 1917–1920-х рр.; 6) голод 1932–1933 рр.; 7) події II Світової війни. Якщо розмістити ці блоки за ступенем детальності їх висвітлення, отримаємо наступний перелік: 1) Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького; 2) Північна війна. Полтавська битва. Мазепа; 3) Найдавніші часи. Київська Русь (йдеться про «до київський» період на українських теренах а також Галицько-Волинську державу); 4) період Руїни; 5) голод 1932–1933; 6) революційні події 1917–1920-х рр.; 7) події II Світової війни.

Проаналізуємо тепер означені сюжети, залучивши хронологічний принцип. В багатьох російських підручниках при висвітленні вітчизняної історії не робиться територіального розмежування між українською та російською історією. Відтак, історія Причорноморських грецьких міст-держав, а також історія протодержавних формувань скіфів, сарматів розглядається в рамках російської історії і трактується відповідно. Те ж саме стосується Трипільської культури¹ а також інших подій раннього середньовіччя на українських теренах: готи, гуни, Черняхівська культура².

В частині підручників під давнім, древнім періодом розуміється рання історія Східних слов'ян та початки Київської Русі. Остання трактується як частина російської історії і, зрідка, як спільний період ще й для української та білоруської історії. Визнається також існування єдиної давньоруської народності.

В загальному контексті російської історії в підручниках розглядається також Галицько-Волинське князівство. Ця держава, як зазначають окремі автори, разом із Володимиро-Суздальським князівством зберегла традиції державотворення на східнослов'янських теренах. Серед іншого, піднесенню

Данилов А. А., Косулина Л. Г. История. Государство и народы России. 9 кл. – М.: Просвещение, 2007; Алексашкина Л. Н., Данилов А. А., Косупин А. Г. Россия и мир в XX – нач. XXI в. 11 кл. Учебник для общеобразовательных учреждений. – М.: Просвещение, 2007; История России. XX век. 9 кл. / О. В. Волобуев, В. В. Журавлев, А. П. Ненароков, А. Т. Степанищев, 6-е изд. – М.: Дрофа, 2007; Якименко Б. Г. История отечества: Ч. II. XVI–XVIII в. Учебник для 10 кл. – М.: ЦГО, 2003; Шестанов В. А., Горинев М. М., Вяземский Е. Е. История Отечества XX – нач. XXI века: учебник 9 кл. 4-е изд. – М.: Просвещение, 2006; Ванькова А. Б. Долотова И. А., Родионов О. А. История России: Ч. 2. XVII–XVIII в. Учебник для 7 кл. – М.: ЦГО, 2002.

¹ История Руси с древнейших времен до Петра. Пособие для средней школы. – М., 1998.

² Гумилев Л. Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс: Пособие для общеобразовательных учебных заведений. – М., 1996; История России с древних времен до конца XVII в. / А. П. Новосельцев, А. Н. Сахаров, В. И. Буганов, В. Д. Назаров. Отв. ред. А. Н. Сахаров, А. П. Новосельцев. – М., 1997.

Галицько-Волинського князівства було опосередковане сприятливим кліматом та родючими ґрунтами¹. Один із галицько-волинських князів – Данило Галицький згадується в кожному з епізодів, присвячених цьому державному утворенню. У візії авторів підручників він один із самих сильних володарів². Серед головних акцентів у характеристиці князя виокремлюється його коронація королівською короною, здійснена папським легатом. Втім, як наголошується, він протистояв просуванню католицизму на Схід і всіляко перешкоджав місіонерській діяльності ватиканських посланців³. Коронація Данила, а відтак, обрання ним західного вектору розвитку мали для його держави катастрофічні наслідки, що врешті-решт призвело до її зникнення з політичної мапи. В такому контексті прозахідній політиці Данила протиставляється політика іншого володаря – Олександра Невського, який «извлек уроки из событий в Галицко-Волынском княжестве»⁴ та не лише не прийняв підтримку папської курії, але й вступив на шлях жорсткої військової конфронтації з католицькими рицарськими орденами⁵.

Період XIV–XVI ст. української історії не представлений в російських підручниках. Трапляються поодинокі згадки про перехід території Південної Русі під литовську зверхність, а також про формування української народності в XV ст. та виникнення назви «Україна»⁶.

Наступний тематичний блок з української історії, який найбільш повно презентований у дидактичній літературі, стосується подій Визвольної війни (1648–1657 рр.). Аналіз підручників виявив, що інтерпретація в них означених подій в цілому мало чим відрізняється від системи поглядів,

---

¹ Данилов А. А., Косулина Л. Г. История России. С древнейших времен до XVI в. Учебник для 6–7 кл. основной школы. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 79.

² Дворниченко А. Ю., Кащенко С. Г., Кривошеев Ю. В., Флоринский И. Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов. – СПб., 1998. – С. 24.

³ Денисенко В. П., Измозин В. С., Островский В. П., Старуев В. И. История Отечества 1939–1996. Учебник для 11 кл. средней (полной) образовательной школы. – СПб., 2000. – С. 19; Дворниченко А. Ю., Кащенко С. Г., Кривошеев Ю. В., Флоринский И. Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов / Под. ред. И. Я. Фроянов / Кафедра русской истории факультета СПбГУ. – 2-е изд. – СПб., 1998. – С. 24; Данилов А. А. История России IX–XIX в. Справочные материалы. – М., 1997. – С. 40; История Руси с древнейших времен до Петра I. – С. 132.

⁴ Данилов А. А., Косулина Л. Г. История России. С древнейших времен до XVI в. Учебник для 6–7 кл. основной школы. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 105.

⁵ История Руси с древнейших времен до Петра I: Экспериментальное учебное пособие для средней школы. Авт. кол.: А. Богданов, А. Степанищев, худ. А. Митрофанов. – М., 1998. – С. 158–159. Образи Данила («западника») та Олександра («восточника») як представників двох полярних векторів розвитку яскраво виражені в роботах «євразійців», зокрема, Г. Вернадського, М. Клепініна (20-ті рр. ХХ ст.). Див. Шенк Ф. -Б. Александр Невский в русской культурной памяти. Святой, покровитель, национальный герой (1263–2000). – М., 2007. – С. 261–263.

⁶ Див. напр.: История России с древних времен до наших дней: учебник / А. Н. Сахаров, А. Н. Боханов, В. А. Шестаков; под. ред. А. Н. Сахарова. – М., 2007. – С. 257;

вироблених в рамках радянської історіографії. Йдеться про домінування в дискурсі підручників термінів «возз'єднання», «віковічні прагнення», «потрійний гніт». Натрапляємо й на вживання альтернативних означень: «приєднання Лівобережної України»¹, або ж «украинская автономия», «фактически независимое государство», «российский протекторат».

Події війни висвітлені в контексті зовнішньополітичної активності Московської держави. Для кращого розуміння учнями матеріалу часом робиться короткий екскурс в передісторію подій Хмельниччини, ранню історію козацтва. Так, про існування козацтва на території України згадано XVI століттям, але лише в загальному контексті історії козацьких формувань на окраїнах Московської держави – донських, терекських, яїцьких, сибірських козаків², хоча іноді згадується про Запорозьку Січ як своєрідну «козацьку республіку». При характеристиці перших козацьких повстань К. Косинського, С. Наливайка, Гуні акцент робиться на їх причинах, в основному це «потрійний гніт», що терпіло українське населення, в рамках якого заборонялося «разговаривать на родном языке», а також соціальна та релігійна його складові. В рамках останньої в окремих підручниках згадується про релігійні утиски православного населення Речі Посполитої – «особенно зверстововали униаты», відзначили автори одного із підручників³. Згідно із думкою іншого автора, умови життя в тодішній Україні і без кріпосницького гніту були значно гіршими ніж в Московській державі⁴. Перші козацькі повстання, зорганізовані православними «русскими пассионариями»⁵, були направлені не лише на звільнення від Польщі, але й зближення з Росією, «видели в России опору»⁶. Разом з тим в підручнику Л. Гумільова поряд з тезами про заснування Січі «русскими пассионариями», натрапляємо й на таку: «...безграмотные казаки не понимали различия между православием и католицизмом... была принадлежность «свои»⁷.

---

¹ Кацва Л. А. История Отечества: Справочник для старшеклассников и поступающих в вузы / Под научн. ред. В. Р. Лещинера. – М., 2002. – С. 146.

² Данилов А. А. История государства и народов России. XVI – XVIII вв.: Учебник для 7 кл. Общеобразовательных учреждений / А. А. Данилов, Л. Г. Косулина. 4-е изд., стереотип. – М., 2003. – С. 7.

³ История Руси с древнейших времен до Петра I: Экспериментальное учебное пособие для средней школы. Авт. кол.: А. Богданов, А. Степанищев, худ. А. Митрофанов. – М., 1998. – С. 311.

⁴ Гумилев Л. Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс: Пособие для общеобразовательных учебных заведений / Под. ред. акад. А. М. Панченко. – М., 1996. – С. 269.

⁵ Там же. – С. 273.

⁶ Дворниченко А. Ю., Кащенко С. Г., Кривошеев Ю. В., Флоринский И. Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов / Под. ред. И. Я. Фроянов / Кафедра русской истории факультета СПбГУ. – 2-е изд. – СПб., 1998. – С. 89.

⁷ Гумилев Л. Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс: Пособие для общеобразовательных учебных заведений / Под. ред. акад. А. М. Панченко. – М., 1996. – С. 268.

В більшості робіт прослідковується твердження, що, зрештою, не суперечить канонам радянської історіографії про віковічні прагнення українців до возз'єднання з Росією. Яскраво ця теза прослідковується у підручнику 2007 р.: «Украинцы мечтали о независимости от Польши, свободной от крепостной неволи жизни. Нередко их взоры обращались на восток к единой, православной, близкой по культуре и языку России»¹. До прагнень українців, як до об'єктивних передумов возз'єднання долучались і інші. Серед них спільна «суперетнічна приналежність»² а також такий фактор як «збирання земель», «возвращение прародительских отчин»³. У XVIII ст. з'являється можливість входження частини земель, що входили до Київської Русі, а пізніше були захоплені Польщею і Литвою⁴, вказується при цьому на безальтернативності вибору для українців, які мали об'єднатися з російським народом, аби разом нести тягар спільної історії⁵. Возз'єднання, згідно тексту деяких підручників, хотіли не лише українці, але й самі росіяни, які відчували моральний обов'язок у спасінні православних українців⁶. «Этот моральный долг остро ощущался многими россиянами, начиная с царя... Россияне не могли спокойно наблюдать ополчание православных украинцев»⁷. Задля доведення своїх намірів, уряд вже на ранньому етапі війни активно допомагав продовольством, зброєю. Згодом до повсталих долучилися загони донських козаків, російських селян та міщан⁸.

Кульмінаційною подією війни стала Переяславська рада. Її природа визначається по-різному – від одностайного схвалення, акту народної волі до простої політичної угоди, що визначала приєднання на правах автономії⁹.

---

¹ История России с древних времен до наших дней: учебник / А. Н. Сахаров, А. Н. Боханов, В. А. Шестаков; под ред. А. Н. Сахарова. – М., 2007. – С. 257.

² Гумилев Л. Н. От Руси до России. – С. 283.

³ Андреев И. А. Данилевский И. Н., Куриллов В. В. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. М.: Изд-во Мнелюзина, 2007. – С. 144.

⁴ Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов / Под ред. Л. И. Ольштынского. 2-е изд, испр. и доп. – М., 2005. – С. 546.

⁵ Дворниченко А. Ю., Кашенко С. Г., Кривошеев Ю. В., Флоринский И. Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов / Под ред. И. Я. Фроянова / Кафедра русской истории факультета СПбГУ. 2-е изд. – СПб., 1998. – С. 107.

⁶ История Руси с древнейших времен до Петра I: Экспериментальное учебное пособие для средней школы / Авт. кол.: А. Богданов, А. Степанищев, худ. А. Митрофанов. – М., 1998. – С. 310.

⁷ Леванов Б. В. Чунаков А. В. История России. Курс лекций. Учебн. пособие. – М., 2002. – С. 189.

⁸ История России (Россия в мировой цивилизации): Курс лекций / Отв. редактор А. А. Радугин. – М., 2001. – С. 96.

⁹ Волобуев О. В., Клоков В. А., Пономарев Н. В., Рогожин В. А. Россия и мир: Учебник для 10–11 кл. общеобразовательных учебных заведений. В 2-х частях. – М., 2001. – С. 158; Сахаров А. Н. Боханов А. Н. История России XVII–XIX вв.: Учебник для 10 кл. средних общеобразовательных заведений. – М., 2003. – С. 80.

Значної уваги в підручниках приділено Богдану Хмельницькому. Він постає як талановитий полководець, дипломат, освічена людина, знавець мов а також далекоглядний політик, що мав усі якості вождя, зокрема, вміння лавірувати. Втім, не був він позбавлений й певних авантюрних рис: «Хмельницький грозился, когда был разгорячен вином, сломать Московию, когда его княжество разрастется до Вислы, а он станет единовластным самодержцем русским...»¹.

Наслідки подій 1648–1654 рр., які так чи інакше розкриваються в дидактичній літературі, можна розділити на декілька категорій: а) позитивні для України, б) позитивні для Росії, в) негативні для України. Позитивні наслідки для України варіюються в підручниках від поміркованих – «збільшення козацького реєстру»² та отримання Україною автономії³ до пафосних на кшталт: «огромное значение», «спасение от порабощения»⁴. В окремих епізодах прослідковується риторика, характерна для радянської історіографії про «об'єднання двох братніх народів» або «воссоединение цементировало дружбу двух братских народов... Открывало перспективы для вхождения всей территории Украины в состав России»⁵. Зокрема, наголошується на добровільному входженні України до складу Московського царства з екстраполяцією на сучасність, що є рисою багатьох російських підручників, «а не порабощения ее москалями как представляют украинские националисты прошлого и нынешнего времени»⁶. Трапляються також й дещо курйозні висновки, зокрема про створення Хмельницьким «вильной Украины» та запровадження жовто-блакитного стягу як одного із її символів⁷.

Відзначено також і негативні наслідки союзу з Московським царством, які в основному зводилися до втручання царського уряду у внутрішні справи України, що викликало невдоволення місцевих жителів⁸. Відмічено про

---

¹ Черникова Т. В. История России IX–XVII в.: Учебник для 6–7 кл. общеобразовательных учебных заведений / Под ред. А. Н. Сахарова. – М., 1997. – С. 323.

² Гумилев Л. Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс. – С. 284.

³ Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов. – М., 2005. – С. 70.

⁴ Орлов А. С., Георгиев В. А., Полунин А. Ю., Терещенко Ю. Я. Основы курса истории России: Учебное пособие. – М., 1997. – С. 148.

⁵ История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н. И. Павленко, И. А. Андреев, В. А. Федоров. 4-е издание. – М., 2007. – С. 220.

⁶ Потатуров В. А., Тутусова Г. В., Гурина М. Г. История России. – М., 2002. – С. 193.

⁷ Данилов Д. Д., Павлова Н. С., Рогожин В. А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. Учебник для 7-го кл. – М., 2003. – С. 123.

⁸ Данилов А. А. История государства и народов России. XVI – XVIII вв.: Учебник для 7 кл. Общеобразовательных учреждений. – М., 2007. – С. 118; Волобуев О. В., Клоков В. А., Пономарев Н. В., Рогожин В. А. Россия и мир: Учебник для 10–11 кл. общеобразовательных учебных заведений. – М., 2001. – С. 158.

різницю в політичних системах України й Московської держави, яка полягала в самосприйнятті козаків як вільних підданих, яких цар трактував своїми холопами¹. Один із авторів наголошував на суперечливості твердження про однозначно позитивний вплив на Україну приєднання до Москви, оскільки у них були зовсім відмінні культурні і релігійні середовища. Населення України не знало самодержавства і користувалося значно ширшими свободами й привілеями, яких не було в Московській Русі². Виокремлено також значний позитивний вплив союзу з Україною на подальший хід російської історії. То були, передусім, стратегічні вигоди – можливість повернення територій, втрачених в часи останньої війни з Річчю Посполитою³, перспектива розпочати війну за вихід до Балтійського моря, а також більш далекою наслідки – інтелектуальний вплив українського духовенства, розвиток контактів з країнами Західної Європи. Зазначається також, що боротьба за Україну допомогла Московському царству стати в перспективі великою європейською державою⁴.

Доба після Хмельницького, або період Руїни також знайшов відображення в російських підручниках. Тут він ніяк не означений, або ідентифікований за допомогою таких термінів як «сму́та» чи «сумя́тица»⁵. В основному ці події трактуються як відхід від попередніх досягнень у російсько-українських відносинах. Діяльність гетьманів від Виговського до Самойловича розглядається як зрадницька. Їй протиставляється політика їхнього попередника Хмельницького, якого також у свій час схилили до зради представники інших держав, передусім Польщі та Османської імперії, втім, він не піддався⁶. В більшості підручників вибудовується антагоністична схема. З одного боку якої гетьмани-зрадники, пропольська козацька старшина, яка мріє про повернення старих порядків, з іншого – народ, що рішуче протистоїть будь-яким спробам антиросійської політики своїх очільників і в разі потреби піднімається на повстання⁷. Діями зрадливих

¹Ионов И. Н. Российская цивилизация. IX – кон. XX вв. Учебное пособие 10–11 кл. общеобразовательных учреждений. – М., 2003. – С. 150.

²История России IX–XX в.: Пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов. – СПб., 1997. – С. 147.

³Орлов А. С., Георгиев В. А., Полунин А. Ю., Терещенко Ю. Я. Основы курса истории России: Учебное пособие. – М., 1997. – С. 149.

⁴Данилов Д. Д., Павлова Н. С., Рогожин В. А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. Учебник для 7-го кл. – М., 2003. – С. 123.

⁵Данилов Д. Д., Павлова Н. С., Рогожин В. А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. Учебник для 7-го кл. Основной школы. – М., 2003. – С. 471; Черникова Т. В. История России IX–XVII в.: Учебник для 6–7 кл. общеобразовательных учебных заведений / Под ред. А. Н. Сахарова. – М., 1997. – С. 327.

⁶Отечественная история: Учебное пособие для высших учебных заведений / Научн. ред. А. А. Радугин. – М., 2003. – С. 93.

⁷История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н. И. Павленко, И. А. Андреев, В. А. Федоров. 4-е издание. – М., 2007. – С. 22; Сахаров А. Н. История России

гетьманів та старшини рухали егоїстичні вузькостанові інтереси, народ же розумів доленосність українсько-російського союзу, дружби між народами та неможливість існування поза ним. Варто процитувати один із типових епізодів: «Воссоединение подверглось испытанию после смерти Хмельницкого. Булава оказалась у старшин польской ориентации. Вопреки воле украинских селян и горожан они пытались разорвать узы, воссоединяющие Украину и Россию. Корыстные интересы части старшин вступали в противоречие с коренными интересами украинского народа»¹.

Втім, існують спроби пояснити події Руїни не лише категоріями «вірність-зрада», але й через усвідомлення різниці українських і російських політичних традицій. Як зазначив один із авторів, нащадки Хмельницького, які звикли до «золотих вольностей» Речі Посполитої, змінювали політичний курс, відчувши «тяжесть московского самодержавия»². Ця різниця в політичних традиціях та устрої обернулися розходженням у трактуванні прав і вольностей. Для козаків вони були даровані Богом, для царського уряду статус України був «результатом Государева пожалования снизошедшего до челобития «новых холопушек. Царь дал, царь может и взять»³.

Наступний сюжет української історії, що знайшов своє відображення в підручниках міститься в розділах про зовнішню політику Російської держави на початку XVIII ст. Йдеться про події Північної війни, постать гетьмана Мазепи. Гетьман згадується в понад тридцяти з проаналізованих підручників. Слід відзначити, що в деяких із них інформація про Мазепу повністю відсутня, хоч в матеріалах і йдеться про події Північної війни та Полтавської битви. В цілому, загальна схема описуваних подій доволі однотипна і різниться певними нюансами в окремих роботах. Карл XII повірив запевненням гетьмана про значну підтримку козацького війська та повсталого проти Москви населення. Натомість замість очікуваних (в різних підручниках від 30 до 50 тис.) гетьман привів лише незначну кількість. Вона варіюється від «небольшого отряда», декількох сотень, 1, 2, 5, 3, 4, 8, 10 тис.⁴ Конкретизація і означення тих, хто перейшов на бік Мазепи також різна. В

XVII–XVIII в.: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 3-е изд. – М., 2006. – С. 67; Данилов А. А. История государства и народов России. XVI–XVIII вв.: Учебник для 7 кл. Общеобразовательных учреждений / А. А. Данилов, Л. Г. Косулина. – М., 2003 (2005, 2007). – С. 119; Дмитриенко В. П., Есаков В. Д., Шестаков В. А. История Отечества XX век. 11 кл: пособие для общеобразовательных учебных заведений. – 4-е изд. – М., 2000. – С. 139.

¹ История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н. И. Павленко, И. А. Андреев, В. А. Федоров. 4-е издание. – М., 2007. – С. 221.

² Андреев И. А., Данилевский И. Н., Куриллов В. В. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. М., 2007. – С. 144.

³ Там же. – С. 146.

⁴ Данилов А. А., Косулина Л. Т. История России: конец XVI–XVIII век: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 4-е издание. – М., 2005. – С. 208; Кацва Л. А. История Отечества: Справочник для старшеклассников и поступающих в вузы / Под научн. ред. В. Р. Лещинера. – М., 2002. – С. 146.

одних випадках це сердюки – особиста охорона гетьмана, Батуринський полк чи просто «кучка приспешников»¹. Трапляються й безоціночні судження: «Мазепа с верными ему войсками присоединился к шведскому королю... Петр I объявил казаков изменниками»².

В одному з видань автор наголошує, що Мазепа привів до короля 3 тис. війська, але зробив це обманом через запевнення, що веде їх проти Карла³. Хоч в такому разі залишається не зовсім зрозумілою така мала кількість тих, хто виголосився виступити проти шведів, зважаючи на тезу про всенародну війну проти них, яка домінує в підручниках.

В сюжетах про Мазепу, так як і в попередніх про Руїну знову спостерігаємо застосування категорій «вірність-зрада». Антирадянській політиці гетьмана і козацькій старшині протистояв народ, який «не поддержал изменника и оказал решительное сопротивление агрессору»; «одвернулись от предателя и остались верны России»⁴.

Особа самого гетьмана характеризується від емоційних означень «коварный, лицемерный»⁵, «авантюрист, правдами неправдами добывший гетманскую булаву»⁶ до майже хрестоматійного «изменник», «изменивший гетман», що супроводжують ім'я Мазепи чи не в кожному підручнику.

Плани гетьмана висвітлюються по-різному. За однією з версій, він хотів повернути Україну до складу Речі Посполитої, відірвавши її від Росії. За іншими – Мазепа «мечтал о шведском вассалитете, где бы он был фактически независимым монархом», «хотел независимой Украины», «мечтал о Великом Княжестве Украинском во главе с самим собой»⁷. Задля підсилення негативних конотацій особи гетьмана згадується, що він разом із шведами палив села і вбивав мирних жителів⁸. Деякі автори також не забувають

¹ История Отечества. Учебник для 6–7 кл. / Преображенский А. А., Рыбаков Б. А. 7-е изд. – М., 2001. – С. 207.

² Волобуев О. В., Клоков В. А., Пономарев Н. В., Рогожин В. А. Россия и мир: Учебник для 10–11 кл. общеобразовательных учебных заведений. В 2-х частях. Ч. 1. 10 кл. – М., 2001(2005). – С. 237.

³ Павленко Н. И., Андреев И. А., Ляшенко Л. М. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. – М.: Дрофа, 2007. – С. 158.

⁴ История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н. И. Павленко, И. А. Андреев, В. А. Федоров. 4-е издание. – М., 2007. – С. 249; История Отечества. Учебник для 6–7 кл. / Преображенский А. А., Рыбаков Б. А. 7-е изд. – М., 2001. – С. 207.

⁵ История России с начала XVIII до конца XIX в. / Л. В. Милов, П. Н. Зырянов, А. Н. Боханов; отв. ред. А. Н. Сахаров. – М., 1996. – С. 37.

⁶ Павленко Н. И., Андреев И. А., Ляшенко Л. М. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. – М.: Дрофа, 2007. – С. 158.

⁷ Данилов Д. Д., Павлова Н. С., Рогожин В. А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. – С. 177; Моряков В. И. и др. Пособие по истории для поступающих в ВУЗы. – М., 1993. – С. 113.

⁸ История России с древнейших времен до конца XVIII в. / Сахаров А. Н., Морозова Л. Е., Рахматулин М. А. – М., 2007. – С. 558; Сахаров А. Н. История России XVII–XVIII в.: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 3-е изд. – М., 2006. – С. 135

нагадати про жовто-блакитний стяг Мазепи, який є похідним від кольорів шведського прапора¹.

Викладеною схемою інформація про гетьмана Мазепу обмежується, доповнюючись в деяких підручниках згадками про взяття Батурина, проголошення анафема. Один раз згадується класичний сюжет про любовні пригоди майбутнього гетьмана при королівському дворі та його відносини з Мотрею Кочубей.

Ніщивний образ гетьмана підкріплюється описами сцен його втечі після Полтавської битви. Промовистими, зокрема, є два наступних фрагменти: «Карла XII окровавленного еле унесли из поля боя, рядом, спасаясь бегством от преследования, скакал с несколькими казаками Мазепа»²; «Карл XII бежал из-под Полтавы ко Днепру. С ним находился Мазепа, который успел захватить с собой два бочонка золота»³.

Подальші згадки про історію України в російських підручниках відносяться аж до початку ХХ ст.⁴ Українські справи розглядаються в контексті революційних подій 1917–1920-х рр. Ці сюжети з української історії подаються переважно як суто інформаційні ремарки без помітного емоційного забарвлення, хоч подекуди і не позбавлені певних оціночних суджень. В підручниках наголошується, що бездіяльність та слабкість Тимчасового уряду призвела до активізації політичного життя в національних окраїнах колишньої Російської імперії, в тому числі і в Україні, та стимулювали дедалі радикальніші сепаратистські прояви. Проти такої політики уряду, зокрема, виступили кадети і, на знак протесту проти проголошення автономії УНР, вийшли з нього. В автономній Україні діяли «буржуазно-националистические» Центральна Рада, а також Директорія та уряд Скоропадського⁵.

Наступна сторінка української історії – голодомор 1932–1933 рр. згадується у переважній кількості російських вузівських та шкільних підручників з історії, в яких висвітлюється період ХХ ст. В таких сюжетах, як правило, виокремлюється три категорії: причини голоду, територія

---

¹ Там же. – С. 135.

² Сахаров А. Н. Боханов А. Н. История России XVII–XIX в.: Учебник для 10 кл. средних общеобразовательных заведений. – М., 2003. – С. 124.

³ Пашков Б. Г. История России. XVIII–XIX века: Учебник для 8 кл. общеобразовательных учебных заведений. – М., 2000. – С. 15.

⁴ Події другої половини – кінця XVIII ст. майже не фіксуються, трапляються поодинокі згадки про братів Розумовських, ліквідацію Січі 1775 р. XIX ст. представлено повідомленнями про діяльність декабристів на території України.

⁵ История России (Россия в мировой цивилизации): Курс лекций / Отв. редактор А. А. Радугин. – М., 2001. – С. 253; История. Справочник абитуриента / С. В. Новиков. – М., 2001. – С. 353; История России IX–XX в.: Пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов / Под ред. М. М. Шумилова, С. П. Рябикина. 5-е изд., исправл. и дополн. – СПб., 1997. – С. 365.

поширення та наслідки (кількість загиблих). Серед причин автори вбачають природні катаклізми – засуха, недорід¹, економічні фактори – «просчет в аграрной политике»², надмірний експорт³ а також політичні чинники. Щодо них, автори наголошують на штучному характері голоду, свідомо організованого владою⁴ і навіть як акт помсти Сталіна за опір колективізації⁵.

В усіх підручниках, де згадується тема голоду, наголошується на його поширенні на території Уралу, Поволжя, Кубані, України, Казахстану. Часто конкретизація території опускається, замінюючись визначенням «аграрні райони СРСР», «обширна територія» та ін. В окремих випадках особливо наголошується на Україні, яка найбільше постраждала від голоду. Кількість його жертв подається різна: від 750 тис. до 15 млн. по усій території СРСР без поділу на регіони. В окремих підручниках зазначено кількість жертв серед населення України, але з приміткою «по данным украинских историков».

Варто окреслити ще одну сторінку української історії, відображену, хоч і дуже фрагментарно, в дидактичній літературі. Це період II Світової війни, зокрема діяльності ОУН-УПА. Характеристика останньої подана в загальному контексті огляду колабораціоністських формувань на території Східної Європи. В переважній більшості підручників ОУН-УПА – суто колабораціоністська організація, профашисти, що грали на русофобських настроях та лише формально вели війну на два фронти, зосереджуючись в основному на протистоянні з Червоною армією. Разом з тим робиться спроба зрозуміти підґрунтя антирадянських настроїв на ново приєднаних західних територіях СРСР, що зрештою призвели до збройної боротьби. Серед причин, зокрема названо репресивну політику радянських властей до місцевого населення.

Аналіз комплексу дидактичної літератури Російської Федерації виявив, що українська історія рідко виступає самостійною категорією її сюжети включені, як правило, в загальноросійський контекст як в територіальному аспекті так і по відношенню певних подій, явищ, персоналій. При цьому виділяються декілька тематико-хронологічних блоків. Найбільша увага

---

¹ Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов / Под ред. Л. И. Ольштынского. 2-е изд, испр. и доп. – М., 2005. – С. 356

² Волобуев О. В. История России XX в. – М., 2004. – С. 136

³ История России IX–XX в.: Пособие по отечественной истории для старшеклассников, абитуриентов и студентов / Под ред. М. М. Шумилова, С. П. Рябикина. – СПб., 1997. – С. 365; Долуцкий И. И. Отечественная история XX век. Учебник для 10 кл средней школы. – М., 1998. – Ч. I. – С. 358.

⁴ Кацва Л. А История Отечества: Справочник для старшеклассников и поступающих в вузы / Под научн. ред. В. Р. Лещинера. – М., 2002. – С. 567; Волобуев О. В. История России XX в. – М., 2004. – С. 136.

⁵ Чумаченко Э. Г. История России. 12 веков (IX–XX вв.): Учебное пособие. – М., 2002. – С. 378.

приділена ранньомодерному часу, зокрема, подіям Хмельниччини, історії Гетьманщини, що є продовженням ще радянської історіографічної традиції.

Наразі виділяються дві тенденції у висвітленні українських сюжетів в підручниках. Їх автори продовжують оцінювати події, явища, персоналії української історії категоріями «вірність-зрада» або ж шукають нових прийомів, що ґрунтуються на врахуванні нових викликів сучасних реалій.

Історія України в дидактичній літературі республіки Польща

Значний період спільної історії в рамках співіснування в єдиних державних утвореннях а також довготривале сусідство ставлять українсько-польське гуманітарне співробітництво в особливу площину. А надто коли йдеться про історичну освіту, зокрема уявлення про історію країни-сусіда, її представлення в дидактичній літературі. В історії українського та польського народів є достатньо вузлових і суперечливих моментів, котрі спричиняють до взаємних непорозумінь та створення викривленого образу історії країни та часто формування упередженого іміджу її мешканців.

Слід відзначити, що з постановям України як самостійної держави її відносини з Польщею в гуманітарній сфері набувають конструктивного характеру. В травні 1992 р. між обома державами був підписаний договір про добросусідство, в якому зокрема зачіпалася й сфера гуманітарного співробітництва¹. Вже через рік у 1993 р. утворилася українсько-польська підручникові комісія для вирішення й узгодження взаємних претензій щодо висвітлення історії в підручниках обох держав, до якої увійшли вчені-історики, представники громадськості й освітяни Польщі та України. В польської сторони вже був багатий досвід діяльності таких комісій. Зокрема на той час успішно діяла аналогічна польсько-німецька комісія, завданням якої стало улагодження у висвітленні таких складних моментів в історії обох народів історії як війни з хрестоносцями, період II Світової війни, післявоєнний перерозподіл територій та примусове переселення людності. Результатом діяльності комісії було узгодження змісту підручників та поява публікацій, в яких досліджувався їх зміст². Подібний досвід співпраці існував і з білорусами³.

---

¹ Мацюк В. Написання підручників з історії в контексті «Стратегічного партнерства України і Польщі» // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich. Materiały z konferencji naukowej na temat podręczników szkolnych i akademickich w Polsce i na Ukrainie, odbytej 18–19 września 2000 r. Wyższej Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie – S. 25.

² Suchowski A. Powstanie Warszawskie w niemieckich podręcznikach historii // Wiadomości Historyczne. – 1995. – № 4; Zrozumieć historię – kształtować przyszłość. Stosunki polsko-niemieckie w latach 1933–1949. Materiały pomocnicze do nauczania historii. – Drezno-Wrocław, 2007; Ruckiewicz K. Historia Niemiec i stosunków polsko-niemieckich po 1945 w polskich podręcznikach do historii dla szkół średnich // Zeszyty Niemczoznawcze. – 1999. – № 1. – S. 39–69.

³ Milewski J. Polsko-Białoruska komisja do spraw podręczników historycznych // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 1992. – № 2. – S. 127–130.

Перед українсько-польською комісією постали не менш складні завдання – узгодити спільну візію на проблеми Середньовіччя – анексії Галицько-Волинської держави, Хмельниччини, драматичні події ХХ ст. – визвольних змагань 1917–1921, подій на Волині 1943 р., операції «Вісла» та ін.¹ Наразі відбулося чотирнадцять сесій в роботі цієї комісії, які проходили в Києві та Варшаві. Остання з них відбулася в Одесі 26–29 вересня 2011 р. Попри певні труднощі у справі досягнення компромісів в особливо контрверсійних питаннях, проблеми впровадження рішень комісії в практичній площині, її діяльність все ж мала значний вплив на зміст українських сюжетів в шкільних та академічних підручниках Польщі та польських сюжетів у відповідних українських виданнях. Більшість авторів дидактичної літератури намагалися писати в руслі толерантності та розуміння багатогранності історичного процесу.

В сучасній Польщі виданням підручників займається 14 видавництв, більшість їх продукції затверджено Міністерством освіти для вжитку в навчальних закладах. В системі польської історичної освіти відсутній поділ на вітчизняну та загальну історію. Історія Польщі включена в інтегровані курси, де історія вивчається за хронологічними періодами з акцентуванням уваги на європейській історії. Деякі з польських підручників історії конкретизовано назвами: «Польща і світ», «Світ-Європа-Польща» та ін.

Тема дослідження польської дидактичної літератури на предмет висвітлення в ній української історії не є новою. Окремі сюжети досліджувалися, зокрема польськими істориками. Так само як і піддавалися представлення польської історії в українських підручниках². Це дослідження

---

¹ Sierczyk W. Polsko-Ukraińska Komisja Podręcznikowa. *Przeszłość – stan obecny – nadzieje // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich.* – S. 9–18; Полянський П. Про українсько-польську комісію експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії // *Український історичний журнал* – 1999. – № 1. – С. 151–153.

² Даний перелік бібліографічних позицій з проблеми не претендує на вичерпність. Halczak B. *Problemy narodowościowe na Białorusi i Ukrainie w XIX wieku w podręcznikach do nauki historii szkół średnich w Polsce // Białoruskie Zeszyty Historyczne.* – 2005. – № 23. – S. 156–161; 3. Niedzielko R. *Sprawiedliwy Ukraińcy. Naratunek polskim sąsiadom skaranym na zagładę przez OUN-UPA // Ibidem.* – S. 93–107; Баран З. Проблеми українсько-польських відносин міжвоєнного періоду в шкільних та вузівських підручниках й посібниках України // *Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich.* – S. 37–46; Гаврилюк О. Національні аспекти польсько-українських стосунків 1940-х рр. у вузівських підручниках України // *Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich.* – S. 47–57; Śliwińska D. *Stosunki Polsko-Ukraińskie w polskich podręcznikach historii dla szkoły podstawowej, wydanych w latach 1989–1998 // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich.* – S. 61–68; Bonusiak Wł. *Stosunki polsko-ukraińskie pod czas II Wojny Światowej w najnowszych ukraińskich podręcznikach historii od szkół wyższych // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich.* – S. 92–102; Stępnik A. *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie we współczesnych podręcznikach historii w Polsce // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich.* – S. 103–120; Burda B., Szymczak M. *Obraz stosunków polsko-ukraińskich w programach i podręcznikach do historii oraz w świadomości uczniów klas ósmych szkół podstawowych i trzecich szkół średnich a także studentów kierunku*

має за мету представити загальний образ історії України, яким він бачиться в навчальній літературі Польщі. Для цього зроблена спроба залучити значну кількість польських текстів, де трапляються українські сюжети.

Для аналізу відібрано понад вісімдесят позицій дидактичної літератури, переважна більшість з яких є підручниками з історії для загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, окремі з них – підручники для технікумів, вищих навчальних закладів, а також допоміжні навчальні матеріали, програми, тести тощо¹. Всі ці видання побачили світ в період від 1992 до 2010 р.

---

historia // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich. – S. 188–196; Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej od XIX do XX wieku. – Kielce, 2005; Cenkowski J. Obraz dziejów Ukrainy i stosunków polsko-ukraińskich w powojennych podręcznikach dla szkół średnich // Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej... – S. 235–242; Glimos-Nadgórska A. Obraz stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku w podręcznikach historii dla gimnazium // Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej; Młynarchuk A. Obraz stosunków polsko-ukraińskich w programach nauczania i w podręcznikach do historii przeznaczonych dla liceów pedagogicznych // Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej. – S. 257–273; Fic M. Obraz Ukrainy we współczesnych podręcznikach szkoły ponadgimnazyjnej. Wyraz uprzedzenia czy szansa na integrację? // Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej. – S. 295–305; Wójcik-Ładan A. Kozacy w tradycyjnych i nowych narracjach podręcznikowych. Propozycje dla autorów // Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej. – S. 306–319; Konieczka-Śliwińska D. Bohaterowie dziejów Ukrainy w polskich podręcznikach historii dla szkoły podstawowej i gimnazium z lat 1989–2004 // Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej; 21. Mazur J. «Wiosna Ludów» w polskich podręcznikach historii // Annales Paed.Cracoviensis. Studia Historica I. – Kraków – 2001. – S. 255–259.

¹ Baran B., Bobiński W. W rodzinie, w Polsce, w Europie. Podręcznik do historii społeczeństwa dla klasy 6. – Warszawa, 2001; Bednarski W., Pać S. Polska i świat. Wspólne dziedzictwo. – Warszawa, 2000; Bednarski W., Pać S., Szcześniak A. Polska i świat. Podręcznik dla gimnazium. Klasa 2. – Radom, 2000; Bereza A., Smyk G., Szwarz W., Tekęły W., Wryszcz A. Średniowiecze i czasy nowożytne do II wojny Światowej. – Lublin, 2002; Bieski I., Dąbrowski M. Historia. Szkolny przewodnik. – Bielsko-Biała, 2006; Cegielski T., Kurkowska M. Człowiek i historia. Czasy nowożytne do 1815 roku. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2003; Centokowska E., Centokowski J., Osica J. Historia dla klasy 8. Drogi do wolności (1914–1994). – Warszawa, 1996; Chachaj J. Historia. Czasy najnowsze. Podręcznik dla III klasy gimnasium. – Warszawa, 2006; Chmaj M., Sokoł W., Wrona J. Historia dla kandydatów na studia prawnicze, administracyjne, politologiczne, sociologiczne. – Warszawa-Lublin, 2004; Chmiel L. Historia. Klasa I. Gimnazium. – Warszawa, 2000; Choińska-Mika J., Szlanta P., Zielińska K. Historia. Podręcznik dla liceum i technicum. Część druga. Zakres podstawowy. – Warszawa, 2008; Choińska-Mika J., Zielińska K. Ludzie. Społeczeństwo. Cywilizacja. Historia nowożytna do 1815 r. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2002; Chojnowski A., Manikowska H. Vademecum Maturzysty. Historia. Praca zbiorowa. – Warszawa, 1995; Czuby J. Historia dla maturzysty. Podręcznik. Nowożytność. T. I. – Warszawa, 2004; Czuby J. Historia dla maturzysty. Podręcznik. Nowożytność. T. II. – Warszawa, 2005; Czuby J., Stola D. Historia. Podręcznik. Klasa II. – Warszawa, 2008; Degiel F., Gajda A., Królikowska W. Historia. Matura na 100%. – Warszawa, 2005; Dylągowa H. Historia Polski (1795–1990); Gaca A., Kamińska K., Naworski Z. Historia i współczesność. Świat i Polska. Ludzie i poglądy. – Toruń, 2000; Gaca A., Kamińska K., Naworski Z. Historia i współczesność. Świat i Polska. Ludzie i poglądy. Cz. 2. – Toruń, 2000; Garlicki A. Historia 1815–1939. Polska i świat. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 1998;

Garlicki A. Historia 1939–2001. Polska i świat. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2005; Geusler M., Kąkolewski I., Marciniak E. Historia i społeczeństwo. Podręcznik dla 6 klasy szkoły podstawowej. – Warszawa, 2001; Głubiński T. Historia 8. Trudny wiek. – Warszawa, 1994; Gładysz M. Historia III. Czasy współczesne. Podręcznik dla klasy III liceum i technikum. – Gdańsk, 2004; Gładysz M., Skupny Ł. Historia. Podręcznik dla klasy I liceum i technikum. Część pierwsza (od Średniowiecza do Nowożytności). – Gdańsk, 2002; Granoszevska D., Ostapowicz D., Suchodolski S. Historia. Dzieje państwa. Część pierwsza dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2002; Habielski K. To dopiero historia! Podręcznik dla gimnazjum. Klasa III. – Warszawa, 2007; Historia Polski (966–1989) Zarys wraz z pytaniami a testami egzaminacyjnymi. – Gdańsk, 1997; Historia. Czasy nowożytne. Podręcznik dla gimnazjum. Klasa 2. – Warszawa, 2010; Izdabscy A., Izdabscy T. To dopiero historia! Podręcznik dla gimnazjum. Klasa 2. – Warszawa, 2008; Jaworski P. Historia. XIX wiek. Ze światu do Polski przez Europę. – Wrocław, 2004; Jurek T. Dzieje średniowieczne. Podręcznik dla klasy I szkół średnich. – Warszawa, 1999; Kaczmarek R. Historia Polski (1914–1989). Podręcznik akademicki. – Warszawa, 2010; Kochanowski J. Człowiek i historia. Czasy nowe i najnowsze (XIX i XX wiek). Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2004; Koztowska Z., Unger I., Unger P. Historia. Poznajemy przeszłość. Do końca XVII w. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – T. I. – Warszawa, 2005; Koztowska Z., Unger I., Unger P. Historia. Poznajemy przeszłość. Od początku XVIII w. do 1939. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – T. II. – Warszawa, 2005; Koztowska Z., Unger I., Unger P. Historia. Poznajemy przeszłość. Od 1939 do czasów współczesnych. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – T. III. – Warszawa, 2005; Krosny J. Historia dla klasy 5. – Warszawa, 1999; Krosny J. Historia dla klasy 6. – Warszawa, 1999; Kucharczuk G., Milczarek P., Robak M. Przez tysiąclecia i wieki. Cywilizacje nowożytności. Kl.2 gimnazjum. – Warszawa, 2003; Kucharczuk G., Milczarek P., Robak M. Przez tysiąclecia i wieki. Cywilizacje XIX–XX w. – Warszawa, 2003; Kustra K. Kompendium historyczny. Część pierwsza. – Warszawa, 2009; Landau-Czajka A. Historia i widza o społeczeństwie. – Warszawa, 2003; Landau-Czajka A., Mędrzecki W. Poznajemy świat wokół nas. Podręcznik dla klasy szóstej szkoły podstawowej. – Warszawa, 2004; Leszek A. Polska i świat. Wspólne dziedzictwo. Podręcznik dla III klasy gimnazjum. – Radom, 2001; Manikowska H., Tazbirowa J. Średniowiecze. Podręcznik dla klasy II liceum. – Warszawa, 1999; Manikowski A. Historia dla maturzysty. Czasy nowożytne. Podręcznik dla szkoły ponadgimnazyjnej. – Warszawa, 2004; Matkowski T., Rześniowiecki J. Historia. Podręcznik dla gimnazjum. – Gdańsk, 2010; Matkowski T., Rześniowiecki J. Historia. Podręcznik dla gimnazjum. – Gdańsk, 2000; Pankowicz A. Historia nowoczesna. T. 1. – Kraków, 2002; Pilikowski J. Historia 1789–1918. Podręcznik dla szkół średnich. – Kraków, 1992; Połacka K., Przybyliński M., Roszak S., Wendt J. Przez wieki. Podręcznik do historii dla klasy 2 gimnazjum. – Gdańsk, 2003; Popiołek B. Historia. Ludzie i epoki. – Warszawa, 2003; Przybysz K., Jakubowski W., Włodarczyk M. Historia dla gimnazjalistów. Podręcznik. Dzieje nowożytne. – Warszawa, 2001; Przybysz K., Jakubowski W., Włodarczyk M. Historia dla gimnazjalistów. Podręcznik. Dzieje najnowsze. – Warszawa, 2002; Radziwiłł A., Roszkowski W. Historia 1939–1956. Podręcznik dla szkół średnich. – Warszawa, 2002. Ratajczak J., Roszak G. Historia i społeczeństwo. – Gdańsk, 2000; Sochacki W. Paszport maturzysty. Historia. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2000; Stola D. Historia (1939–1989). Podręcznik. Klasa III. – Warszawa, 2009; Szymanowski G. Historia. Ludzie. Podręcznik, I klasa gimnazjum. Od Renesansu do rewolucji Październikowej. – Kraków, 2001; Toma P., Trzeciak J. Nowa matura. Historia. Repetytorium. – Warszawa, 2010; Tomalska H. Od pierwszych cywilizacji do czasów nowożytnych. Historia dla szkół średnich zawodowych. – Warszawa, 1999; Tomalska H. Świat-Europa-Polska. Historia dla szkół średnich zawodowych. – Warszawa, 1994; Tomalska H., Szeptycki Z. Historia. Podręcznik dla 2 klasy gimnazjum. Czasy nowożytne. – Warszawa, 2000; Topalski J. Historia Polski. – Poznań, 2002; Toporek M. Historia Polski w pigułce. – Warszawa, 1998; Tusiewicz R. Historia Polski od A do Z. Repetytorium. – Warszawa, 2002; Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski. Materiały pomocnicze dla nauczycieli i uczniów szkół

В більшості текстів польських підручників українські сюжети із різних періодів не представлені як окремішня історія, а включені в контекст польських подій, хоч в пізніших періодах, зокрема ХХ ст. є посилання на історію України як самостійну категорію.

Так само як і в російських підручниках в польській дидактичній літературі можна виділити декілька тематичних блоків, в яких висвітлюються події української історії. В хронологічному порядку цей перелік виглядає наступним чином: відносини польської династії П'ястів з Руссю, похід Болеслава Хороброго на Київ; анексія Галичини Казиміром Великим, Люблінська унія, включення українських земель до Польського королівства; виникнення козацтва, його соціально-економічний розвиток, відносини з владою, перші повстання; Визвольна війна Богдана Хмельницького; Гадяцька унія; «Весна народів» в Галичині, українські і польські національні рухи в Австро-Угорщині; утворення ЗУНР, українсько-польська війна 1918–1919 рр.; Петлюра і Пілсудський, спільний похід на Київ 1919 р.; становище національних меншин у міжвоєнній Польщі; події на Волині 1943 р.; міграційна політика в ПНР, операція «Вісла». Цим переліком власне й обмежується інформація про українські історію. Автори підручників звертають увагу на ті події української історії, що відбувалися на польській території у різні періоди та перетиналися з польськими подіями і мали помітний вплив на їх хід. Відтак, такі події історії України як Гетьманщина ХVІІІ ст., Наддніпрянська Україна ХІХ ст., Радянська Україна та ін. не знайшли відображення в дидактичній літературі. Варто відзначити, в польських шкільних підручниках періоду ХІХ ст. перелік тематичних блоків (до ХVІІІ ст.) майже збігається¹.

Вперше українські сюжети в польських підручниках починають з'являтися в розділах про створення Польської держави та династію П'ястів. Йдеться про згадки Русі як східного сусіда Польщі, втім Русь тут, як правило, не асоціюється з українською історією. Трапляються поодинокі виключення, коли, наприклад, один із авторів проводить чітку паралель між

średnich. – Warszawa, 1991; Wendt J. Historia III. Podręcznik. – Warszawa, 2002; Wękowski M., Wękowski P., Czuby J. Historia. Podręcznik. – Warszawa, 2007; Wojciechowski G. Historia i społeczeństwo. Człowiek i jego cywilizacja. – Poznań, 2000; Wojciechowski G. Historia. Podręcznik dla gimnazjum. – Poznań, 2000; Wojciechowski G. Historia. Podręcznik dla gimnazjum. – Poznań, 2001; Wołodźko A., Matusiak W. Epoki historyczne. Od Odrodzenia do Kongresy Wiedeńskiego (źródła i testy). – Warszawa, 2002; Wołosik A. Historia. Opowiem cię ciekawą historię. Podręcznik dla klasy 5 szkoły podstawowej. – Warszawa, 2000; Wołosik A. Historia. Opowiem cię ciekawą historię. Podręcznik. – T. I. – Warszawa, 2002; Wołosik A. Opowiem cię ciekawą historię. Podręcznik dla gimnazjum. – Warszawa, 2005; Wróbel J. Odnaleść przeszłość. Podręcznik od Starożytności do 1815 r. – Warszawa, 2002; Zielińska K., Kozłowska Z. Dzieje nowożytne (1492–1815). Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2005.

¹ Stępniaк А. Украина і стосунки польско-українські в польських підручниках історії і синтезах dziejów ojczystych okresu międzypowstawowego // Stosunki польско-українські в школьній edukacji historycznej.– S. 135–187.

Київською Руссю та сучасною Україною, зазначаючи, що Київ – сучасна столиця, був великим містом в часи Середньовіччя, де було прийнято християнство¹. В цілому Русь згадується окремим сюжетом, де поміщено розповіді про перших князів, хрещення, культурну спадщину Візантії. У більшості ж текстів Русь розглядається лише в руслі зовнішньої політики одного з П'ястів – Болеслава Хороброго, який був тестем сина Володимира Великого – Святополка. Користуючись чварами в середині династії Рюриковичів, Болеслав здійснив похід на Київ аби утвердити на престолі свого зятя². Характер цього походу носив спорадичний характер і не був наслідком ворожої політики до Русі. Доказом цього були успішні двохсторонні стосунки за Володимира Великого а також за його наступника Ярослава Мудрого. Похід стався після успішної війни Болеслава на Заході і планувався як похід за здобиччю, оскільки в Польщі не було ні мети, ні ресурсів підкорити Русь³. Успішним результатом походів, як зазначають автори, була багата здобич, вивезена з Києва, а також долучені до Польщі Червенські городи. Неодмінним атрибутом, який супроводжує епізод про похід на Київ, є легенда про меч-щербець, яким король вдарив по Золотих Воротах Києва.

Наступний період української історії – Галицько-Волинська держава, розглядається в навчальній літературі також в контексті зовнішньої політики Польського Королівства доби Казимира Великого. Підкреслюється, що своїми успішними діями король значно розширив східний кордон держави, причому ці територіальні надбання були доволі сталими і протрималися в складі королівства аж до Поділів Речі Посполитої в кінці XVIII ст.⁴ Характер цих подій в підручниках означається по-різному: приєднання нових територій, завоювання, експансія, розбір/розділ Русі⁵. Однак зміст жодного з підручників не оповідає нічого більше про Галицько-Волинську державу. Її не існує по-за контекстом експансії Казимира.

Інформацію про Україну знаходимо також в окремих виданнях, що торкаються Люблінської унії, згідно якої українські землі увійшли до складу Польщі. В одному з підручників йдеться про набуття Короною

---

¹ Landau-Czajka A., Mędrzecki W. Poznajemy świat wokół nas. Podręcznik dla klasy szóstej szkoły podstawowej. – Warszawa, 2004. – S. 145.

² Manikowska H., Tazbirowa J. Średniowiecze. Podręcznik dla klasy II liceum. – Warszawa, 1999. – S. 56.

³ Historia Polski (1966–1989) Zarys wraz z pytaniami a testami egzaminacyjnymi. – Gdańsk, 1997. – S. 9; Gładysz M., Skupny Ł. Historia. Podręcznik dla klasy I liceum i technikum. Część pierwsza (od Średniowiecza do Nowożytności). – Gdańsk, 2002. – S. 106.

⁴ Manikowska H., Tazbirowa J. Średniowiecze. Podręcznik dla klasy II liceum. – Warszawa, 1999. – S. 145.

⁵ Manikowska H., Tazbirowa J. Średniowiecze. Podręcznik dla klasy II liceum. – Warszawa, 1999. – S. 145; Toporek M. Historia Polski w pigulce. – Warszawa, 1998. – S. 35; Topalski J. Historia Polski. – Poznań, 2002. – S. 82.

багатого краю разом із мужніми але й дуже клопотливими підданими – козаками¹. В кожному з підручників, що торкаються подій XVI–XVII ст. не уникається можливість з'ясування природи цього стану, їх релігійної, соціальної, етнічної приналежності. Козаки у візії більшості авторів були своєрідним конгломератом із різних станів та етносів, які, однак, у більшості ідентифікували себе з русинами та православ'ям². Ресурсом поповнення козацтва були бігли селяни, що рятувалися від непомірних визисків³. Авторі наголошують, що сприйняття козака в Речі Посполитій було двояке. З одного боку вони цінувалися як мілітарна сила, зокрема вказується на їх виключній ролі в Хотинській війні⁴. Проте у мирний час їх трактували як холопів, відмовляючи навіть у позірній рівності з шляхтою.

Таким чином, текст підручників вимальовує образ козака як мешканця українських теренів Речі Посполитої. Це людина, наділена військовими талантами, невизначеного етнічного походження, але який асоціював себе з русином (українцем) і тяжів до православ'я, був непримиренний до поляків, католиків, уніатів. В одному з підручників натрапляємо на зображення козака – малюнок XVIII ст., яке відображало сучасні уявлення про цей стан, а також певним чином віддзеркалює і підсумовує описи в сучасних підручниках. Йдеться про образ озброєного козака з конем, який сидить при шинку, тримаючи мішок з якого повисипалося начиння – срібні чаші й хрести з пограбованого костелу⁵.

Зі змісту підручників можна виділити спільну тезу про те, що збільшення числа козаків характерне для часів після Люблінської унії. Тоді змінюється напрямок економічної активності польської магнатерії із північного та західного регіонів держави на її південно-східні окраїни – слабо заселені, але надзвичайно багаті природними ресурсами⁶. Це сприяло не контрольованому зросту багатства окремих родин і зростання їхньої влади. Люблінська унія призвела також до того, що місцева еліта розділилася. Одні полонізувалися, інші – зберегли руську ідентичність. Господарювання на теренах України

---

¹ Gładysz M., Skupny Ł. Historia. Podręcznik dla klasy I liceum i technikum. Część pierwsza (od Średniowiecza do Nowożytności). – Gdańsk, 2002. – S. 242.

² Kucharczuk G., Milczarek P., Robak M. Przez tysiąclecia i wieki. Cywilizacje nowożytności. K12 gimnazium. – Warszawa, 2003. – S. 177.

³ Historia. Czasy nowożytne. Podręcznik dla gimnazium. Klasa 2. – Warszawa, 2010. – S. 69; Bednarski W., Pać S., Szcześniak A. Polska i świat. Podręcznik dla gimnazium. Klasa 2. – Radom, 2000. – S. 47.

⁴ Izdabszy A., Izdabszy T. To dopiero historia! Podręcznik dla gimnazium. Klasa 2. – Warszawa, 2008. – S. 42; Bereza A., Smyk G., Szwarz W., Tekęły W., Wryszcz A. Średniowiecze i czasy nowożytne do II wojny Światowej. – Lublin, 2002. – S. 126.

⁵ Wołosik A. Opowiem cię ciekawą historię. Podręcznik dla gimnazium. – Warszawa, 2005. – S. 154.

⁶ Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski. Materiały pomocnicze dla nauczycieli i uczniów szkół średnich. – Warszawa, 1991. – S. 161.

відрізнялося від аналогічного на інших польських землях: «Тут на Україні польський шляхтич ставав ляхом, католиком, а православний селянин, хоч і був підданим короля, ставав чи був трактований як чернь чи потенційний бунтівник»¹.

Варто відмітити, що в більшості з проаналізованих підручників, де згадується тема козацтва, воно не асоціюється з поняттям «Україна», як держави і частини її історії. Вони – складова польської історії, а Україна ще не набуває сучасного значення, а слугує для означення південно-східних теренів Речі Посполитої, об'єднує три воєводства – Брацлавське, Київське, Чернігівське. Однак окремі роботи є виключенням. В них акцент робиться на державотворчій ролі козацтва, витоки якої беруть початок з Берестейської унії та виникнення на її ґрунті релігійного конфлікту. В 1620 р. козаки стали на чолі руху за відновлення православної митрополії, зліквідованої в 1596 р. з укладенням унії, і висвяченням нової ієрархії. Саме ця подія, на думку авторів одного з підручників, стала відправним моментом у побудові української державності².

Події української історії, що найдокладніше репрезентовані в польській дидактичній літературі, стосуються повстання під проводом Богдана Хмельницького. Цій події в підручниках, як правило, присвячений цілий розділ, що носить різні назви: «Трагічне півстоліття», «Складні часи Речі Посполитої», «Україна у вогні». Загальна візія цих подій в літературі збігається. Це внутрішній конфлікт, громадянська війна (*wojna domowa*), яка згодом перетворилася на східноєвропейський збройний конфлікт. В окремих роботах виступ Хмельницького трактується як бунт³. Втім, така інтерпретація в більшості характерна для текстів початку 1990-х рр. Усі автори одноголосні у твердженні, що повстання козаків, що почалося в 1648 р. стало однією із найкривавіших і трагічних подій в історії Польщі, яке викрило усі внутрішні проблеми Речі Посполитої та показало недосконалість її військово-політичної системи, започаткувавши епоху нестабільності й зовнішньої експансії, що врешті-решт призвело до зникнення держави з політичної карти Європи. Причому ці події мали трагічні наслідки не лише для Польщі, але й України.

Причини війни у різних текстах визначаються однаково. Вони крилися в посиленні економічного гніту на південно-східних теренах Речі Посполитої, який спричинив ще більшу неприязнь місцевого населення до поляків-землевласників, католиків, євреїв-орендарів. До цього додалися етнічна та конфесійна різниця, політика нетолерантності попередніх правлень, зокрема

¹ Ibid. – S. 164.

² Bereza A., Smyk G., Szwarz W., Tekęły W., Wryszcz A. Średniowiecze i czasy nowożytnie do II wojny Światowej. – Lublin, 2002. – S. 127.

³ Див. наприклад: Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski. Materiały pomocnicze dla nauczycieli i uczniów szkół średnich. – Warszawa, 1991. – S. 162.

Сігізмунда III Вази¹. Серед причин називається неспроможність уряду впоратися з внутрішніми проблемами, зокрема козацькою². Наголошується на не конструктивній політиці держави, яка воліла вбачати в козаках вояків, але не спроможна була визнати за ними рівних прав. Але разом з тим в підручниках вказується й на непомірні амбіції козаків, не схильних до пошуків компромісу³.

Цікаво, що визначення приводу до початку війни різняться в українській і польській історіографічній традиції, так само як і в навчальній літературі. Якщо в першому випадку такою подією стала особиста образа Хмельницького, напад на Суботів, то польські автори такою визначають політику Володислава IV Вази через його нездійснений проект по залученню козаків до війни з Туреччиною. Саме руйнація цих планів стали іскрою серед войовниче налаштованих козаків, які враз втратили перспективу здобути багату військову здобич.

Характер самого повстання автори визначають по-різному. Спочатку це був виступ за станові права козаків, згодом із розростанням повстання вимоги радикалізувалися. На перший план у Хмельницького виходять плани побудови власної держави. Детально в навчальній літературі описано хід повстання включно з характеристиками й наслідками битв.

Особа Богдана Хмельницького оцінюється як визначна постать свого часу. Він видатний полководець й дипломат, який згодом став українським символом, національним героєм. При цьому до відома учнів доноситься про три підходи до оцінки його діяльності. Так для багатьох поляків він залишався бунтівником і зрадником. Зокрема, в багатьох підручниках згадується участь Хмельницького в Радомському поділі, за яким Польща мала бути розділена між Швецією, Трансільванією та Козацькою державою. Для українців був національним героєм, а для росіян – ініціатором воз'єднання слов'янських народів⁴.

В польській історіографії в тому числі й дидактичній літературі повстання Хмельницького як громадянська війна закінчується в 1654 р., коли відбулося підданство Московському цареві. Від цього часу – це російсько-польська війна. Сама Переяславська рада, що змінила характер війни, оцінюється доволі нейтрально. Однак відмічається, що Україна й козаки, виборюючи для себе волю, потрапили в ще більшу неволю – «з-під дощу під зливу». Почалося «багатовікове поневолення України Росією»⁵. «Хмельницький

---

¹ Historia Polski (966–1989) Zarys wraz z pytaniami a testami egzaminacyjnymi. – Gdańsk, 1997. – S. 45.

² Chojińska-Mika J., Zielińska K. Ludzie. Społeczeństwo. Cywilizacja. Historia nowożytna do 1815 r. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2002. – S. 149.

³ Czuby J. Historia dla maturzysty. Podręcznik. Nowożytność. T. I. – Warszawa, 2004. – S. 132.

⁴ Wołosik A. Historia. Opowiem cię ciekawą historię. Podręcznik dla klasy 5 szkoły podstawowej. – Warszawa, 2000. – S. 67.

⁵ Chojnowski A., Manikowska H. Vademecum Maturzysty. Historia. Praca zbiorowa. – Warszawa, 1995. – S. 109.

поставив на російську карту, що було трагічною помилкою і призвело до цілковитого винищення козацтва»¹. Найближчі негативні наслідки сталися вже після підписання Андрусівської мирної угоди, за якою Україна була розділена на дві частини. Цей поділ став однією з найбільших національних трагедій українського народу².

Наслідки війни, зазначається в підручниках, стали трагічними для Польщі. Держава втратила не лише території, але й дієздатну козацьку армію. Крім того, крах східної політики призвів до панування ворожості в українсько-польських відносинах в наступні століття³. Для України, попри невиправдані очікування, війна Хмельницького відіграла істотну роль в процесі зародження модерної української нації та стала підвалиною власної державності⁴.

Гадяцька угода 1659 р., що мала на меті створення триєдиної Речі Посполитої, в українських підручниках є темою маргінальною, це радше сфера наукових студій. Натомість в польській навчальній літературі інформація про цю подію є обов'язковим атрибутом. Політика Виговського – наступника Хмельницького протиставляється анти-польській непримиренній позиції свого попередника. Гадяцька унія в такому контексті була шляхом до порозуміння між українцями й поляками. Втім цей крок був надто запізнілий, взаємна ворожість зайшла вже надто далеко і не залишала місця для компромісів⁵.

Варто відмітити, що в цілому одна із самих контраверсійних сторінок спільної українсько-польської історії в дидактичній літературі сучасної Польщі представлена доволі виважено й неупереджено. Не зважаючи на кровопролитну війну, українська сторона не позиціонується як ворог. Більшість авторів намагаються віднайти глибинні причини конфлікту, які носили комплексний характер.

Період української історії від другої половини XVII до початку XIX ст. не представлений в підручниках. Виключенням є хіба окремі згадки про виступ Мазепи та повстання Семена Палія на Правобережжі⁶.

Детальніше описані обставини подій, що дістали назву «Весна народів» в 1848 р. на теренах Австрійської імперії Габсбургів, зокрема в Галичині. Ця

---

¹ Topalski J. Historia Polski. – Poznań, 2002. – S. 145.

² Ibidem. – S. 145.

³ Izdabscy A., Izdabscy T. To dopiero historia! Podręcznik dla gimnazjum. Klasa 2. – Warszawa, 2008. – S. 40.

⁴ Czuby J. Historia dla maturzysty. Podręcznik. Nowożytność. T. I. – Warszawa, 2004. – S. 133.

⁵ Historia. Czasy nowożytne. Podręcznik dla gimnazjum. Klasa 2. – Warszawa, 2010. – S. 63; Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski. Materiały pomocnicze dla nauczycieli i uczniów szkół średnich. – Warszawa, 1991. – S. 164; Wróbel J. Odnaleść przeszłość. Podręcznik od Starożytności do 1815 r. – Warszawa, 2002. – S. 307.

⁶ Bereza A., Smyk G., Szwarz W., Tekeły W., Wryszcz A. Średniowiecze i czasy nowożytne do II wojny Światowej. – Lublin, 2002. – S. 129.

тема вже піднімалася в попередніх дослідженнях¹. Так білоруський дослідник, аналізуючи стан висвітлення українського та білоруського національного відродження XIX ст. в польських підручниках, відзначав ігнорування цієї тематики, що негативно впливає на взаємини цих народів з польським². Втім, варто не погодитися з подібним категоричним твердженням. Дослідник робить свої висновки на основі аналізу дуже малої кількості текстів. До того ж, чи багато знайдемо інформації в білоруських та українських підручниках про національне відродження в Польщі XIX ст.?

В польській дидактичній літературі питання українського національного руху в Галичині піднімається у зв'язку з польським рухом в тому ж регіоні. Там, згідно твердження більшості авторів, які торкалися цієї проблематики, зародився новий етап польсько-українського антагонізму, що до того був притлумленим і не мав явних ознак. Цей антагонізм, підсилюваний Росією та Австрією, протривав не одне покоління³. Головним ініціатором розпалювання українсько-польського конфлікту стала австрійська влада, яка в особі губернатора краю Штадіона, з метою послаблення польських впливів, прищепила українцям ідею про необхідність відстоювання власних національних прав та домагання від імператора поділу Галичини на польську та українську частини⁴. Загальною тезою сюжетів про «Весну народів» в Галичині є ідея об'єднання українців і поляків задля спільної боротьби. Втім, самі автори визнають безперспективність такого об'єднання, зважаючи на прагнення обох сторін. І українці, і поляки розглядали Галичину як власний край, необхідний для побудови власних основ державності.

Логічним продовженням теми українсько-польського протистояння XIX ст. став у підручниках сюжет про боротьбу за Львів 1918–1919 рр. та польсько-українську війну. Інформація про ці події поміщена в загальний контекст теми відновлення польської держави та дискусії про її кордони. Львів у всіх теоріях та дискусіях про кордони нової Речі Посполитої залишався польським. Втім, як зазначав один із авторів, «не лише поляки прагнули створення своєї держави... другим за чисельністю населенням Львова були українці. В інших регіонах Галичини їх кількість переважала»⁵.

---

¹ Halczak B. Problemy narodowościowe na Białorusi i Ukrainie w XIX wieku w podręcznikach do nauki historii szkół średnich w Polsce // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2005. – № 23. – S. 156–161; Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie we współczesnych podręcznikach historii w Polsce // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich. – S. 103–126.

² Halczak B. Problemy narodowościowe na Białorusi i Ukrainie. – S. 161.

³ Tusiewicz R. Historia Polski od A do Z. Repetytorium. – Warszawa, 2002. – S. 198.

⁴ Choińska-Mika J., Szlanta P., Zielińska K. Historia. Podręcznik dla liceum i technicum. Część druga. Zakres podstawowy. – Warszawa, 2008. – S. 338; Topalski J. Historia Polski. – Poznań, 2002. – S. 202; Tusiewicz R. Historia Polski od A do Z. Repetytorium. – Warszawa, 2002. – S. 198; Toporek M. Historia Polski w pigułce. – Warszawa, 1998. – S. 171–174.

⁵ Garlicki A. Historia 1815–1939. Polska i świat. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 1998. – S. 256.

Лише один із проаналізованих підручників, в яких висвітлюються ці події, трактує їх як трагедію. Люди, які поколіннями жили як сусіди тепер взяли за зброю й стали ворогами¹. У всіх інших простежується теза про оборонний і героїчний плин війни для поляків. Українці ж, чий прагнення підпорядкувати собі Львів і Галичину призвели до кровопролиття, виступають як ініціатори війни². До того ж їхні бажання були інспіровані попередньою політикою австрійської влади³.

Неодмінним атрибутом більшості підручників є картина всенародної боротьби за Львів, героїзм його мешканців, навіть дітей – львівських «Орлят». Сюжет про дітей оборонців в підручниках доповнено ілюстрацією відомої картини «Львівські орлята», що додає йому більшої емоційності. Про іншу сторону конфлікту – українців, з текстів підручників майже нічого не відомо, лише як про конкурентів полякам у зайнятті земель колишньої імперії⁴. Про ЗУНР інформація в проаналізованих підручниках відсутня, не кажучи вже про генезу самого українсько-польського конфлікту. Зустрічаються навіть курйозні твердження про те, що війна велася з УНР і Петлюрою, який прагнув приєднати землі за Збручем⁵, або повідомлення про героїчні зусилля польських військ спрямовані на витісненні Петлюри за Збруч, якого змусила до миру лише тяжка війна з більшовиками⁶.

Про УНР з підручників відомо трохи більше. Україна в добу революційних змагань – це «величезний резервуар продовольчих і людських ресурсів, а також джерело постійних вибухів і нестабільності проти своєї чи чужої влади»⁷. З іншого підручника дізнаємося, що УНР створена німцями⁸.

В підручниках відмічається про союз Петлюри з Пилсудським проти більшовиків, метою якого було створення незалежної української держави, яка була необхідна Польщі як санітарний кордон від більшовицької Росії⁹.

Українська тематика знайшла своє відображення в розділах підручників про становище міжвоєнної Польщі. Відомості про Україну викладаються в кількох аспектах: економіка, етнічний склад, політичне життя. Згідно текстів, українці становили 14–15 % населення Другої Речі Посполитої. Деякі автори при визначенні етнічного складу окремими етнічними категоріями

¹ Wojcechowski G. Historia. Podręcznik dla gimnazium. – Poznań, 2001. – S. 39.

² Kochanowski J. Człowiek i historia. Czasy nowe i najnowsze (XIX i XX wiek). Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2004. – S. 252.

³ Kaczmarek R. Historia Polski (1914–1989). Podręcznik akademicki. – Warszawa, 2010. – S. 109.

⁴ Bieski I., Dąbrowski M. Historia. Szkolny przewodnik. – Bielsko-Biała, 2006. – S. 286.

⁵ Toperek M. Historia Polski w pigulce. – Warszawa, 1998. – S. 230.

⁶ Głubiński T. Historia 8. Trudny wiek. – Warszawa, 1994. – S. 80.

⁷ Pankowicz A. Historia nowoczesna. T. 1. – Kraków, 2002. – S. 261.

⁸ Czuby J., Stola D. Historia. Podręcznik. Klasa II. – Warszawa, 2008. – S. 276

⁹ Centokowska E., Centokowski J., Osica J. Historia dla klasy 8. Drogi do wolności (1914–1994). – Warszawa, 1996. – S. 42; Czuby J., Stola D. Historia. Podręcznik. Klasa II. – Warszawa, 2008. – S. 279.

визначають мешканців Полісся – «тутейших» а також лемків. Українське населення переважало в селах, тоді як в містах здебільшого проживали поляки та євреї. В економічному розвитку українські території значно поступалися іншим регіонам Польщі і відносилися до так званої території «Б». Полісся, зокрема вважалося одним із самих відсталих та занедбаніших куточків Європи¹. Польські автори часто відмічають диспропорцію між декларуванням тодішньою владою принципу рівності усіх етнічних меншин і реальним станом речей, наводячи факти недостатньої кількості чи відсутності українських шкіл, культурних осередків, проведенням пацифікацій². Серед нездійснених обіцянок зокрема вказуються нереалізовані проекти по відкритті українського університету у Львові та ін. Єдиними легальними закладами української освіти лишалися греко-католицькі духовні семінарії³. Політичне життя українських земель міжвоєнного періоду в підручниках окреслено існуванням двох політичних течій – поміркованих партій, які входили до складу сейму і визнавали польську владу, домагаючись національно-культурної автономії та радикальних, представлених ОУН. Більшість авторів визнають її діяльність як терористичну. Ситуація протистояння її з владою на території Галичини названо навіть «малою громадянською війною»⁴. Іншими словами, як зазначає один з авторів, керівники нової польської держави, поширюючи її на давні землі Речі Посполитої, не враховували, що від часів останнього її поділу в свідомості тутешніх мешканців сталися докорінні зміни, з якими потрібно було рахуватися⁵.

Події вересня 1939 р., коли західноукраїнські землі були включені до складу СРСР згідно пакту Молотова-Ріббентропа, в польській дидактичній літературі однозначно трактуються як загарбання й окупація, наслідками якої стали масові репресії проти населення новоприєднаних територій – поляків, українців, євреїв та ін. В підручниках висвітлюються події руху опору часів Другої світової війни як проти німецьких так і проти радянських загарбників на окупованих землях.

Значна увага приділена трагічним подіям 1943 р. на Волині. Ця тема, як зазначає один із польських істориків, була табуована в комуністичні часи⁶.

---

¹ Czuby J., Stola D. Historia. Podręcznik. Klasa II. – Warszawa, 2008. – S. 311.

² Kochanowski J. Człowiek i historia. Czasy nowe i najnowsze (XIX i XX wiek). Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2004. – S. 253.

³ Kaczmarek R. Historia Polski (1914–1989). Podręcznik akademicki. – Warszawa, 2010. – S. 256.

⁴ Kochanowski J. Człowiek i historia. Czasy nowe i najnowsze (XIX i XX wiek). Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2004. – S. 256.

⁵ Leszek A. Polska i świat. Wspólne dziedzictwo. Podręcznik dla III klasy gimnazjum. – Radom, 2001.

⁶ Juško P. Ludobójstwo ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w opinii historiographii polskiej i ukraińskiej oraz na łamach współczesnych podręczników do nauczania historii. Zarys problemy // Zagłada poliaków na kresach Drugiej Rzeczy Pospolitej. Stosunki polsko-ukraińskie w

Перешкодами для нинішнього вивчення цієї тематики є емоційна складова а також численні історіографічні та політичні міфи, доступ до джерел¹. «Складається враження, – продовжує дослідник, – що означені події в сучасних підручниках навмисне маргіналізуються, однак допоки учні не будуть знати про злочини ОУН-УПА на Волині, доти можемо не покоїтися про майбутнє українсько-польських взаємин².

Дійсно, лише в невеликій частині підручників піднімається питання подій на Волині 1943 р. В них серед іншого наголошується, що війна та окупація загострили конфліктну ситуацію між обома народами³. Крайні праві українці, що очолили визвольний рух, поставили за мету побудову однопонаціональної держави, провівши для цього «деполонізацію» Волині та Галичини⁴, внаслідок чого загинуло 60–100 тис. поляків⁵. Армія Крайова провадила акції помсти, через які загинуло близько 30 тис. українців, хоча останню цифру автор підручника вважає завищеною, схиляючись до найбільш вірогідного числа – 7,5 тис. загиблих⁶. В іншому підручнику наводиться кількість 20 тис. жертв⁷.

Операція «Вісла» в 1947 р., як зазначено в дидактичній літературі, була спричинена діяльністю ОУН-УПА та була спрямована на позбавлення її соціальної бази⁸. Втім, зазначено, що примусове переселення, внаслідок якого було переміщено від 100 до 150 тис. українців у глиб Польщі й західні її регіони і під час якого загинуло близько 4 тис. людей, стало трагедією для поколінь ні в чому не винних родин⁹. Крім цього, була зліквідована греко-католицька церква – основа духовного життя українців. Автор одного із підручників таким чином, підсумовуючи результати примусового переселення, зазначив, що загальна кількість «добровільно» переселених в брутальний спосіб доходила до 480 тис., а після цього українська проблема перестала існувати для тодішнього польського уряду¹⁰.

---

latach 1939–1945. Materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku. – Tarnów, 2008. – S. 109.

¹ Ibid. – S. 3, 115.

² Ibid. – S. 110.

³ Radziwiłł A., Roszkowski W. Historia 1939–1956. Podręcznik dla szkół średnich. – Warszawa, 2002. – S. 94.

⁴ Kozłowska Z., Unger I., Unger P. Historia. Poznajemy przeszłość. Od 1939 do czasów współczesnych. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – T. III. – Warszawa, 2005. – S. 94–95.

⁵ Kaczmarek R. Historia Polski (1914–1989). Podręcznik akademicki. – Warszawa, 2010. – S. 478.

⁶ Ibidem.

⁷ Kochanowski J. Człowiek i historia. Czasy nowe i najnowsze (XIX i XX wiek). Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2004. – S. 257.

⁸ Toporek M. Historia Polski w pigułce. – Warszawa, 1998. – S. 336.

⁹ Topalski J. Historia Polski. – Poznań, 2002. – S. 422.

¹⁰ Kochanowski J. Człowiek i historia. Czasy nowe i najnowsze (XIX i XX wiek). Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2004. – S. 257.

Тема сучасної України (доби незалежності) не є пріоритетною для польських підручників. В поодиноких згадках Україна постає як частина СНД. В окремих виданнях, де є інформація про сучасний період української історії, наголошується на необхідності дотримання політики добросусідства між обома державами. В цьому контексті варто зачитувати один епізод з підручника для середньої школи, який ілюструє приклад толеранції, який варто наслідувати: «Мрією українців була побудова власної держави. Через це в історії доходило до суперечок і навіть польсько-українських воєн. Однак в 1991 р. Польща і молода Українська держава вирішили, що не мають жодних територіальних претензій й домовилися про задоволення потреб розвитку власної ідентичності для польської меншості в Україні і української в Польщі. Завдяки цьому, стосунки наших держав є дуже добрими»¹.

Розглянувши доволі широкий комплекс польської дидактичної літератури за останнє двадцятиріччя й проаналізувавши основні сюжети, дотичні української історії, маємо добру нагоду прослідувати вплив підручників і цих сюжетів на формування уявлень молодих поляків про Україну та її історію. Це видається можливим завдяки соціологічному дослідженню, проведеному польськими вченими серед школярів та студентів одного із міст на сході Польщі. Результати опитування виявили, що для більшості учнів та студентів шкільна й університетська лектура є основним джерелом про українську історію. Друге й третє місця відповідно посідають ЗМІ та спілкування з близькими. Втім рівень зацікавленості до нашої історії серед опитуваних найнижчий серед усіх сусідів Польщі, пріоритетом для польської молоді є події німецької та чеської історій. На запитання анкети дати загальну оцінку польсько-українським стосункам впродовж усієї їх історії більшість студентів оцінили як погані, школярі ж не могли відповісти ствердно. Запитання «Який період в українсько-польських взаєминах був найліпшим?» спричинило такий розподіл: найбільший відсоток дістав період 1990–2000-х рр., епоха Ягелонів посіла друге місце, потім слідували Друга світова війна та Хмельниччина, отримавши по кілька відсотків відповідей. Студентам та учням було також запропоновано назвати три події, що мали найбільш позитивний наслідок на хід стосунків. «Переможами» стали такі події як союз Пiлсудського і Петлюри, зустрічі президентів Кучми й Квасневського, Гадяцька унія, відновлення цвинтаря орлят у Львові. Відповідно такими, що найбільш негативно позначились на стосунках були визначені повстання Хмельницького, діяльність ОУН-УПА, боротьба за Львів у 1918 р. Також респондентам було поставлено завдання визначити найбільш значимі на їхню думку діячів української історії. Молодші школярі назвали Б. Хмельницького, С. Петлюру й сучасних українських спортсменів, на думку

---

¹ Landau-Czajka A., Mędrzecki W. Poznajemy świat wokół nas. Podręcznik dla klasy szóstej szkoły podstawowej. – Warszawa, 2004. – S. 146.

учнів ліцеїв такими для України є Северин Наливайко, Петро Дорошенко, Степан Бандера. Студенти ж національними героями України визначили Т. Шевченка, П. Сагайдачного, М. Кривоноса, І. Виговського, А. Кисіля¹.

Відтак можна стверджувати, що зміст польських підручників з історії в цілому має значний вплив на формування свідомості молодого покоління поляків та адекватно відповідає їхньому сприйняттю історії сусідньої держави.

Проаналізувавши комплекс дидактичної літератури, яка видавалася впродовж останнього двадцятиріччя в сусідніх з Україною Польщі та Російської федерації, можна констатувати, що в цілому українська історія не виступає в них самостійною категорією. Вона не включена в контекст світового чи європейського історичного процесу, а розглядається майже виключно як складова національних історій. Як в російських так і в польських дидактичних текстах відомості про Україну присутні в епізодах, що стосуються спільних подій історичного минулого. Більшість таких вузлових моментів спільної історії і до сьогодні залишаються доволі контраверсійними у сприйнятті національних історіографій. А події й персоналії, які їх наповнюють, часто оцінюються діаметрально протилежно в ідеологічних дискурсах сусідніх народів. При оцінці подій української історії авторами підручників спрацьовують також суб'єктивна авторська візія, певні політичні аспекти. Відтак картина вітчизняної історії в різних російських та польських підручниках не далеко не однорідна. Варто підкреслити, що на позитивне й виважене взаємсприйняття історії «іншого» значний вплив має діяльність спільних українсько-польської та українсько-російської комісій істориків, яка спрямована на узгодження змісту літератури дидактичного спрямування.

---

¹ Burda B., Szymczak M. Obraz stosunków polsko-ukraińskich w programach i podręcznikach do historii oraz w świadomości uczniów klas ósmych szkół podstawowych i trzecich szkół średnich a także studentów kierunku historia // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich. Materiały z konferencji naukowej na temat podręczników szkolnych i akademickich w Polsce i na Ukrainie, odbytej 18–19 września 2000 r. Wyższej Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie – Rzeszów, 2001. – S. 199–201.

**ПЕРСОНАЛЬНІ ОБРАЗИ –
ІСТОРИЧНІ ДІЯЧІ ТА ВЧЕНІ**

ОБРАЗ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У передмові до другого тому колективної праці «Гетьман» (К.: Темпора, 2009), присвяченої осмисленню постаті Івана Мазепи, цілеспрямовано підкреслювалося, що «земне життя Івана Мазепи пройшло в Україні і було їй призначено. Післяжиттєва доля гетьмана пролягала між історією та політикою. Кожен з інтерпретаторів його діянь намагався створити свій «образ Мазепи» і знайти йому відповідне місце у світовій історії та культурі»¹. Відтак, на сторінках згаданого видання була зроблена спроба піддати цю історичну постать та її діяльність виваженому аналізу і представити зацікавленій читацькій аудиторії неупереджений нарис життя гетьмана І. Мазепи і одночасно огляд наявної «мазепіани», яка формувала чи/та продовжує формувати наші теперішні уявлення про цю людину, політика, державного діяча, мецената.

Нинішній розділ, є продовженням розпочатої автором та упорядником згаданого проекту роботи, але не стільки у прикладному, скільки у теоретичному аспекті цієї проблеми.

Образ гетьмана Івана Мазепи крізь призму творів української історіографії другої половини XVII – початку XXI ст. постає дуже строкатим і неоднозначним. Цьому є кілька пояснень. Перш за все, це сама неординарна постать нашого героя. Недаремно про таких, як він пишуть, що вони, один раз з'явившись, «проходять крізь віки, крізь тисячоліття, крізь усю доступну нашому розумному погляду зміну епох та поколінь»². Його насичена біографія та активна діяльність не залишають сучасним історикам шансу остаточно його зрозуміти й однозначно оцінити усі його вчинки. Незаперечним залишається лише той факт, що це видатна історична постать, інтерес до якої, не зменшиться й протягом наступних десятиліть.

Другою причиною побутування численних і часом абсолютно несхожих «образів» І. Мазепи, можна вважати наявність величезної кількості різних документів та матеріалів і, водночас, відсутність жодного достовірного письмового джерела особистого походження, яке б давало відповіді на найскладніші запитання. Розуміння того, що численні пам'ятки тієї доби й власноручної діяльності гетьмана знищено, натомість впевненість, що ще не всі архівні фонди до сьогодні ретельно опрацьовані, підштовхують дослідників витратити роки на пошук збережених залишків документів та матеріалів, співставляти відомості великих джерельних масивів, намагаючись

---

¹ Гетьман. Осмислення. – К.: Темпора, 2009. – 368 с.: іл.

² Утченко С. Цицерон и его время. – М., 1973. – С. 3.

«відділити зерно від половини», піддавати усі виявлені джерела ретельній критиці аби уникнути хибних висновків.

Нарешті, ще одним чинником, який визначає розмаїття «образів» українського гетьмана, є відверта експлуатація постаті І. Мазепи політиками та ідеологами різних часів заради реалізації власних ситуативних завдань. При потребі той чи інший образ «витягався» ними «із шафи» і використовувався у численних політико-пропагандистських акціях, міцно закарбовуючись у свідомості населення. Такий підхід до історичної особистості не сприяв формуванню достовірного знання про неї та її добу, а лише вводив в оману більшість суспільства, яке в такий спосіб позбавлялося права на історичну правду, на власну історію, героїв, ідентичність та колективну пам'ять про своє минуле. Не останню роль у цьому процесі відіграла і відіграє історіографія, яка власне й «продукує» та поширює ці образи.

Навмисно, залишаючи поза межами даного дослідження характеристику окремих видів джерел, аналіз яких повинен у першу чергу допомогти сформуванню уявлення про гетьмана І. Мазепу, як особистість та історичного діяча¹, а також, спеціально не зосереджуючись на тому, які «образи» І. Мазепи постають у польській², російській³, французькій⁴, німецькій⁵, шведській⁶ чи англо-американській⁷ історіографіях, коротко розглянемо ті «образи» гетьмана, які постають власне в українській історіографії.

¹ Аналіз джерел поданий авторкою у розділі «Свідки історії». Див.: Гетьман. Осмислення. – К.: Темпора, 2009. – С. 11–33.

² Пеленська Х. Польська легенда про Мазепу // Віднова. – 1985. – Ч. 3. – С. 79–86; Беляков Г. Ф., Белякова О. Г. Польська історична література про українське козацтво // Укр. істор. журн. – 1991. – № 5. – С. 73–79; Chynczewska-Hennel T. Mazepa w polskiej historiografii // Іван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава)». – К.: Темпора, 2008. – С. 50–61.

³ Ковалевська О. Гетьман Іван Мазепа: проблема «зради» та «анафемумання» в українській та російській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник (Пам'яті історика України, члена-кореспондента НАН України Ф. П. Шевченка). – К., 1999. – Вип. 7. – С. 173–189; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М.: Молода гвардія, 2007. – 271 с.; Таирова-Яковлева Т. Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М.: Издательство Центрполиграф, 2011. – 525, [3]с.

⁴ Вергун І. Гетьман Іван Мазепа у французьким мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії // Визвольний шлях. – 1987. – № 12. – С. 1376–1384; 1988. – № 1. – С. 68–86; № 2. – С. 210–225; Ивонина Л. И. Французская историография конца XIX – XX вв. о Мазепе // Проблемы историографии та джерелознавства історії запорізького козацтва. Зб. ст. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1993. – С. 27–33.

⁵ Крупницький Б. Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу // Записки Чина Св. Василя Великого. – Т. IV. – Ч. 1–2. – Жовква, 1932. – С. 292–316.

⁶ Крупницький Б. Мазепа у світлі шведської історіографії // Мазепа. Зб. ст. – Т. I. – Варшава, 1938. – С. 83–93.

⁷ Mackiw T. Prince Mazepa Hetman of Ukraine in Contemporary English Publicatoin, 1687–1709. – Chicago, 1967; Mackiw T. English Reports on Mazepa: Hetman of Ukraine and Prince of the Holy

Щодо ступеню розробки цієї теми науковцями минулого, то перш за все, слід згадати працю Д. Кравцова¹, присвячену огляду української історіографії ХІХ ст. про І. Мазепу. Згодом окремі питання та сюжети, присвячені образу українського гетьмана, висвітлювалися на сторінках праць Д. Дорошенка², О. Оглоблина³ та Т. Мацьківа⁴. Огляд радянської історіографії, присвяченої І. Мазепі, був здійснений Б. Крупницьким у статті «Мазепа і советська історіографія»⁵ та монографії з історії розвитку української науки протягом 1920–1950-х років⁶, а також частково в узагальнюючих монографіях вже згаданих Т. Мацьківа⁷ та О. Оглоблина⁸. Предметом спеціального дисертаційного історіографічного дослідження ця тема стала лише у 1997 р. і належала авторці цього розділу⁹.

З кінця 1990-х років репертуар історіографічних досліджень, присвячених «мазепіані», значно розширився. Так, аналізу історичної літератури ХVІІІ – ХІХ ст., у якій можна було зустріти відомості про життя та діяльність гетьмана І. Мазепи, була присвячена стаття Ю. Пінчука та О. Ковалевської¹⁰; історичний та історіографічний доробок українських вчених ХІХ – початку ХХ ст. був розглянутий та проаналізований у статтях О. Середи «Гетьман Іван Мазепа в

Roman Empire, 1687–1709. – Munich; Toronto: Ukrainian Historical Association, 1983. – 177 p.; Кудінов Ю. Україна ранньомодерна в історіографії США і Канади (60-ті рр. ХХ– початок ХХІ ст.): теоретичні аспекти // Український історичний збірник (2011) / Гол. ред Т. В. Чухліб. – 2011. – Вип. 14. – С. 229–236; Кудінов Ю. Україна раннього нового часу в історіографії США та Канади (1960-ті – 2000-ні рр.): проблемне поле досліджень та наукові інтерпретації : Дис. на здоб. наук. ст. канд. іст. наук за спец. 07.00.06. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2012. – 265 арк.

¹ Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії ХІХ ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 6. – К., 1929. – С. 234–246.

² Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа. 36. ст. – Т. І. – Варшава, 1938. – С. 3–34.

³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк: Торонто, 1960. – 408 с.

⁴ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687–1709 рр.). – Мюнхен: Укр. вільний університет, 1988. – 286 с.

⁵ Крупницький Б. Мазепа і советська історіографія // Український збірник інституту для вивчення СРСР. – Мюнхен, 1955.

⁶ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950 рр.). – Мюнхен, 1957. – 122 с.

⁷ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687–1709 рр.). – Мюнхен: Укр. вільний університет, 1988. – 286 с.

⁸ Оглоблин О. Думки про сучасну радянську історіографію. – Нью-Йорк: Орг. Оборони чотирьох свобод України, 1968. – 87 с.

⁹ Ковалевська О. О. І. С. Мазепа в історіографії ХVІІІ – ХХ століть : Дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук за спец. 07.00.01 – Історія України; 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Донецьк: Донецький держ. ун-т, 1997. – 185 арк.

¹⁰ Пінчук Ю., Ковалевська О. Огляд історичної літератури ХVІІІ–ХІХ ст. в аспекті висвітлення постаті гетьмана І. С. Мазепи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 36. наукових праць та спогадів. – К., 1999. – Число 3. – С. 116–130.

історіографічних і суспільно-політичних дискусіях XIX століття»¹ та О. Кресіна «Розвиток української історіографії мазепинства до 1917 року»²; відображення «мазепинських» сюжетів на сторінках часопису «Київська старовина» аналізувалося у статті Ю. Хорунжого³.

Прагнення українських вчених досягнути досягнення своїх попередників у дослідженні найрізноманітніших аспектів життя та діяльності гетьмана І. Мазепи відбилося на зростанні з середини 1990-х років бібліографічних публікацій, які представляли вибрані реєстри праць, присвячених І. Мазепі, огляди книжкових фондів найголовніших книгозбірень України, зокрема наукової бібліотеки імені В. Вернадського та Державної історичної бібліотеки, а також тематичні підбірки⁴. У 2009 році було видано найбільш повний варіант бібліографії, присвяченої постаті І. Мазепи та проблемам мазепинської доби, що враховувала публікації джерел, монографій, спеціальних та дисертаційних досліджень, не лише українською, але й російською, польською, англійською, французькою, німецькою, румунською та іншими мовами, а також інтернет-ресурси⁵.

Початок 2000-років ознаменувався появою кількох узагальнюючих історіографічних праць, що були присвячені аналізу наукового доробку українських вчених, які працювали за межами України: статті М. Гнатюк «Емігрантська доля Мазепи: Іван Мазепа в українській еміграційній

---

¹ Серeda О. Гетьман Іван Мазепа в історіографічних і суспільно-політичних дискусіях XIX століття // Іван Мазепа та його доба: Матеріали доповідей, рефератів Міжнародної наукової конференції / Укладач О. Русин. – Ужгород: Вид-во «Мистецька лінія», 2001. – С. 47–53.

² Кресін О. Розвиток української історіографії мазепинства до 1917 року // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. – К., 1999. – С. 97–143.

³ Хорунжий Ю. Мазепіана «Киевской старины» // Київ. – 2006. – № 12. – С. 151–157.

⁴ Іван Мазепа – гетьман України (1687–1709) [Бібліогр. покаж.] / Уклали Г. Шовкопляс, І. Шовкопляс // Неопалима купина. – 1995. – № 1/2. – С. 234–255; Образ гетьмана України Івана Мазепи у світовій художній літературі: Анотов. рекомендов. Список л-ри / Уклад.: П. Рогова, Л. Ніколаюк // Освіта України. – 1998. – 11 листопада (№ 46). – С. 8; 18 листопада (№ 47). – С. 7; Література про гетьмана І. С. Мазепу у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – К., 1999. – 16 с.; Марченко О. Література про гетьмана І. С. Мазепу в фондах Державної історичної бібліотеки України. – К., 1999. – 10 с.; Ясь О. Вибрана бібліографія публікацій та документальних матеріалів про гетьмана Івана Мазепу (1660–2000) // Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. – С. 426–443; Гетьман Іван Мазепа. 1644–1709: Інформ. список літератури / О. М. Литвин, В. В. Володько. – К., 2004. – 20 с.; Bibliographie // Sibona Bruno. Le cheval de Mazerpa – Voltaire, Byron, Hugo – Un cas d'intertextualité franco-anglaise. – Paris: L'HARMATTAN, 2007. – 283 р.; Гетьман Мазепа: у пошуках історичної об'єктивності (до 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу): бібліогр. покажч. / [уклад.: Н. Мельник, Т. Буряк, Н. Гуцул; ред.: В. Чачко, В. Кучерява]; Держ. б-ка України для юнацтва. – К., 2008. – 40 с.

⁵ Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009) / Упоряд. та авт. передм. О. О. Ковалевська; відпов. ред. О. А. Удод. – К.: Темпора, 2009. – 248 с.

літературі»¹ та І. Краснодем'янської «Мазепіана в дослідженнях вчених української діаспори ХХ ст.»².

Питання культурницької політики гетьмана та його особистого меценатства у висвітленні представників української та іншомовної історіографії розглядалися у працях А. Іванко³ та О. Ковалевської⁴.

Окрему групу досліджень, присвячених аналізу висвітлення біографії та діяльності гетьмана І. Мазепи в працях істориків ХІХ чи ХХ століть, становили як повноцінні дослідження, так і короткі доповіді, виголошені на різних наукових конференціях, та опубліковані протягом другої половини ХХ ст.: А. Жуковський «Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського»⁵, І. Тюрменко «Доба Івана Мазепи в творчості І. Огієнка»⁶, С. Клопот «Внутрішня політика гетьмана І. Мазепи у концепції С. Соловйова»⁷, В. Бочковська «Образ Мазепи у творах І. Максимовича»⁸, Н. Костилова «Гетьман Іван Мазепа та його доба в працях Теодора Мацьківа»⁹, Л. Алексашкіна «Постать гетьмана України Івана Мазепи в творчій спадщині Дмитра Яворницького»¹⁰, І. Дзира «Постать Івана Мазепи в історичних нарисах Михайла Антоновського»¹¹, О. Кухарук «Іван Мазепа та

¹ Гнатюк М. Емігрантська доля Мазепи: Іван Мазепа в українській еміграційній літературі // Іван Мазепа та його доба: Матеріали доповідей, рефератів Міжнародної наукової конференції / Укладач О. Русин. – Ужгород: Вид-во «Мистецька лінія», 2001. – С. 67–74.

² Краснодем'янська І. Мазепіана в дослідженнях вчених української діаспори ХХ ст. // Українознавство. – 2002. – № 4. – С. 217–219.

³ Іванко А. Культурницька політика І. Мазепи в українській історіографії // Історія України. – 2003. – № 31. – С. 1–7.

⁴ Ковалевська О. Меценатська діяльність гетьмана І. С. Мазепи в історіографії ХІХ–ХХ століть // Козацька скарбниця. Гетьманські читання, присвячені десятій річниці Музею гетьманства. – К., 2003. – С. 108–114.

⁵ Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського // Укр. істор. журн. – 1998. – № 6. – С. 134–145.

⁶ Тюрменко І. Доба Івана Мазепи в творчості І. Огієнка // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 90–102.

⁷ Клопот С. Внутрішня політика гетьмана І. Мазепи у концепції С. Соловйова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 75–81.

⁸ Бочковська В. Г. Образ Мазепи у творах І. Максимовича // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник). – К.: «Полі-графіка», 2000. – С. 19–32.

⁹ Костилова Н. Гетьман Іван Мазепа та його доба в працях Теодора Мацьківа // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 136–140.

¹⁰ Алексашкіна Л. Постать гетьмана України Івана Мазепи в творчій спадщині Дмитра Яворницького // Матеріали міжнародної конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). – К.: Темпора, 2008. – С. 313–324.

¹¹ Дзира І. Постать Івана Мазепи в історичних нарисах Михайла Антоновського // Матеріали міжнародної конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). – К.: Темпора, 2008. – С. 296–312.

його образ у баченні автора «Історії Русів»¹, О. Ясь. «Історія як міф. «Гетьман-відступник» у рецепції М. Костомарова»² та Ю. Пінчук «Монографія М. Костомарова «Мазепа» як чинник формування самоусвідомлення української нації»³.

Останнім часом досить популярними стали дослідження, що проводилися не лише істориками, але й літературознавцями, музикознавцями, мистецтвознавцями та фахівцями з інших галузей гуманітарного знання, присвячені, між іншим, питанням еволюції образу Мазепи в українській та зарубіжній художній літературі XVII – XX ст.⁴, особливостям літературно-музичного побутування образу Мазепи⁵, відображенню його в українському

---

¹ Кухарук О. Іван Мазепа та його образ у баченні автора «Історії Русів» // Матеріали міжнародної конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). – К.: Темпора, 2008. – С. 338–350.

² Ясь О. Історія як міф. «Гетьман-відступник» у рецепції М. Костомарова // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 145–169.

³ Пінчук Ю. Монографія М. Костомарова «Мазепа» як чинник формування самоусвідомлення української нації // Історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 3–18.

⁴ Матвіїшин В. Образ гетьмана України Івана Мазепи у західноєвропейському «письменстві» // Обрії. – 1997. – № 1. – С. 32–37; № 2. – С. 34–38; Волков А. Р. Іван Мазепа – традиційний образ літератур європейського регіону // Слов'янські літератури. – К.: Наукова думка, 1999. – С. 162–177; Ковалевська О. Постать Івана Мазепи у художній літературі XVII – XX ст. // Історія України. – 2001. – № 27/28. – С. 1–4; Наливайко Д. Мазепа в європейській літературі XIX ст.: історія та міф // Слово і час. – 2002. – № 8. – С. 39–48; № 9. – С. 3–17; Лавренюк В. Образ Івана Мазепи у світовій літературі // Проблеми сучасного літературознавства: Зб. наук. праць. – Вип. 12. – Одеса: Маяк, 2003. – С. 270–281; Шевчук В. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К.: Либідь, 2006. – 464 с.; Коломієць В. Образ Іван Мазепа у фольклорі та літературі // Дивослово. – 2006. – № 2. – С. 8–13; Ларенюк В. Образ гетьмана Івана Мазепи – історичний і літературний // Дивослово. – 2006. – № 12. – С. 48–51; Лавренчук В. Постать Івана Мазепи у світовому письменстві // Українська мова та література. – 2007. – № 48. – С. 3–9; Лавренчук В. Проблеми рецепції постаті Івана Мазепи в світовому письменстві: інтерпретація образу гетьмана в зарубіжній літературі // Зарубіжна література в школах України. – 2007. – № 12. – С. 10–15; Мазепа, гетьман український у поетичних образах корифеїв української літератури від Шевченка до Сосюри / Упоряд. У. Скальська; Клуб української інтелігенції ім. Богдана Лепкого. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. – С. 77–79; Даниліна О. Еволюція образу гетьмана Івана Мазепи в українській і зарубіжній літературі XVII – XX ст. – Мелітополь, 2009. – 140 с.; Ковалевська О. Образ гетьмана І. Мазепи в художній літературі та образотворчому мистецтві // Гетьман. Осмислення. – К.: Темпора, 2009. – С. 95–117; Панченко В. Гетьман Мазепа: візія О. Пушкіна, М. Гоголя, Т. Шевченка // Гетьман. Осмислення. – К.: Темпора, 2009. – С. 122–148.

⁵ Аршинова Н. С. История гетьмана Мазепы, написанная композитором Чайковским // Юлий Григорьевич Оксман в Саратове: 1947–1958. Саратов: Гос. УНЦ «Колледж», 1999. – 278 с. – С. 229; Лупак Н. М. Літературно-музичне буття образу Мазепи. – Тернопіль: Вид-во «Карт-бланш», 2007. – 200 с.

театрі та кінематографі¹, інтерпретаціям цього образу в творах романтичного, жанрового, історичного та портретного живопису².

У змісті даного розділу пропонуємо розглянути співіснування різних образів українського гетьмана І. Мазепи, які відобразилися в творах української історіографії, починаючи від часів козацьких літописів до досліджень сучасних істориків. Принагідно зауважимо, що більшість цих образів, один раз занявши свою нішу, продовжують своє існування у майже незмінному вигляді, частина образів з часом піддавалася видозмінам та корекції, і лише незначна кількість, щойно з'явившись, ще не встигла остаточно затвердитися у літературі, та зайняти сталу позицію, що залишає можливість як продовження процесу образотворення, так і його корекції.

Образ І. Мазепи в традиціях козацького історіописання

Суспільно-політичні зміни, що відбулися в українському суспільстві протягом другої половини XVII – на початку XVIII ст., спричинили суттєвий вплив на формування нової історичної свідомості. У цей період почали з'являтися історичні твори, в яких чільне місце почали займати питання походження «козацького малоросійського народу», його історії, звичаги, національно-визвольної боротьби, непорушності козацьких прав та привілеїв, особливостей культури та побуту українського народу. Найважливіші історичні події висвітлювалися в козацьких «реєстриках», хроніках, історичних нотатках, літописах.

На відміну від традиційного тлумачення поняття «козацькі літописи», яке було притаманним історіографії минулих часів, сучасна історична наука

---

¹ Ковалевська О. Приречений на вічне прокляття: Доля образу «Мазепи» на театральній сцені // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 74–86; Мицик Ю. «Мазепіана» у творчості кінорежисера Євгена Деслава // Матеріали міжнародної конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять» (15–17 жовтня 2008 р. Київ–Полтава). – К.: Темпора, 2008. – С. 440–449; Ковалевська О. Образ І. Мазепи в українському театрі та кінематографі // Гетьман. Осмислення. – К.: Темпора, 2009. – С. 154–179; Ковалевська О. Кіно- та відео образи Івана Мазепи: можливості використання у навчальному процесі // Історія в школах України. – 2009. – № 1/2. – С. 45–49.

² Ковалевська О. Образ Мазепи в творчості Олександра Орловського та Вацлава Павлішака // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII). – Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – С. 438–448; Корогородський Р. «Мазепіана» Сергія Якутовича // Сучасність. – 2004. – № 2. – С. 91–94; Павленко С. Портрет І. Мазепи з колекції Бутувичів // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4/5. – С. 63–67; Ковалевська О. До питання атрибуції портретів І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 102–108; Дмитрієнко М., Суховарова-Жорнова О. Портрети гетьмана Івана Мазепи: ідентифікація образу та іконографічний аналіз зображень // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2007. – С. 242–284; Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 152–167; Ковалевська О. Образ Івана Мазепи у творах митців української діаспори // Історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 63–68.

пропонує для означення усіх цих текстів використовувати поняття «пам'ятки козацького історіописання»¹. Причинами цього є відмінність текстів «козацьких літописів» від змісту класичного терміну «літопис». У пам'ятках козацького історіописання замість безсистемного нагромадження повідомлень, згрупованих за хронологічним принципом, вже існує певна композиція із рубрикацією тексту, авторські передмови, посилання на підставові джерела і критична оцінка цих джерел та подій. Водночас у них присутні елементи літописного стилю, що виявлялося у відповідній структурі окремих частин текстів, а також апеляції до біблійної чи всесвітньої історії при висвітленні певних тем. У будь-якому випадку ці пам'ятки становлять цікаву і дуже важливу з історичної точки зору групу історичних творів, написаних переважно представниками козацької старшини і присвячених найбільш драматичним або героїчним подіям середини XVII ст. – початку XVIII ст. До пам'яток козацького історіописання традиційно відносять «Літопис Самовидця» («О початку и причинах войны Хмельницкого»), «Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки» («Дѣйствія презѣльной ... брани») та «Літопис Величка» («Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками»). Їх автори використали велику кількість джерел, у тому числі й ті з них, що не дійшли до нашого часу, зокрема «Уманський літопис» (у Самовидця), літопис Самійла Зорки (у Величка), різноманітні «кройнічки», «реєстрики», власні спогади, свідoctва очевидців, народні легенди й перекази. Внаслідок цього «козацькі літописи» зберегли у своєму складі численні оригінальні відомості, що перетворило ці твори на важливі пам'ятки історичної та політичної думки України. Цим текстам були притаманні патріотизм, возвеличення національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність, піднесення історичної ролі козацького стану та православної церкви. Продовжуючи літописну традицію, що склалася ще за часів Київської Русі, автори козацьких літописів зберегли основну форму подачі відомостей у вигляді щорічних записів.

У «Літописі Самовидця», автором якого міг бути Р. Ракушка-Романовський (бл. 1622–1703), описуються події 1648–1672 рр., але в деяких списках літопису існують вставки з описами подій до 1648 р. і після 1672 р. Дослідники цього твору пояснюють це пізнішими «доопрацюваннями» тексту іншою особою, яка при цьому могла використовувати текст «Короткого опису Малоросії» невідомого автора. Одним з найбільш відомих списків «Літопису Самовидця» є той, що починається з початку війни Б. Хмельницького, тобто з 1648 р., і завершується описом подій 1702 р. Отже, події та явища описані в тексті пам'ятки подано в хронологічній послідовності. Основною метою автора було як найповніше відтворити

---

¹ Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 304 с.

боротьбу козацької верстви проти татар та турків, а також національно-визвольну боротьбу українського народу, головною причиною якої він вважав утиски православ'я та порушення традиційних прав та вольностей козацького стану. «Самовидець» на відміну від деяких інших авторів «козацьких літописів» виступає явним симпатиком козацької еліти, чим пояснюються його оцінки певних подій та історичних постатей. У цьому сенсі показовим є його ставлення до особи І. Мазепи. Вже при першій згадці про гетьмана автор акцентує увагу на його шляхетному походженні. Зокрема, під 1687 р. він повідомив про події першого Кримського походу та про ті обставини, за яких відбулося обрання гетьманом України Івана Мазепи. Не оминув автор увагою і змісту тих статей Коломацького договору, які, на його думку, були найактуальнішими для українців на той час: про необхідність порядку у війську, «унимання сваволі» та покарання «бунтівників», про необхідність заборони аренд тощо. Записи під наступними роками містять оповідання про підготовку та перебіг подій другого Кримського походу 1688–1689 рр., а також про візит гетьмана зі старшиною до Москви.

Під роками 1692–1693 рр. «Самовидець» подав інформацію про протистояння козаків на чолі з гетьманом І. Мазепою Ордам Кримській і Білогородській та про перехід канцеляриста Петрика (Петра Іваненка) до Кримського хана з метою підняти повстання в Україні. Переповів автор літопису й про Дніпрово-Азовські походи козацької та московської армій 1695–1696 рр., про втягування України-Гетьманщини у війну проти Швеції на початку XVIII ст., зокрема, про перебування І. Мазепи з військом під Любарем, Замостям, Мінськом тощо.

З початком Північної війни (1700–1721), автор літопису, зосереджує свою увагу на участі українських козаків у військових операціях того часу. Зокрема, під 1700 р. він зазначив, що польський король Август II розпочав війну з шведським королем Карлом. Водночас за наказом царя *«гетман запорожський Іван Мазепа послал свого войска на помоч королеві полскому часть з розних полков. Тоей же осени по указу его царского величества войска запорожского немалую часть послал гетман Мазепа з своїм сестренцем, полковником ніжинским Іваном Обидовским и з арматами до Великого Новагорода»*. Під наступним роком літописець згадав про перебування козаків під Псковом і висловив своє співчуття з приводу передчасної смерті гетьманського племінника, який *«там своєю смертію умерл в літах молодих»*. Крім того, він повідомив про похід І. Мазепи з військом проти шведів, який було перервано царським наказом. Гетьман з-під Могилева повернувся в Україну, а військо на чолі з наказним гетьманом Д. Апостолом продовжило свій шлях. Останній запис автора літопису датується 1702 р., під яким зазначено, що весною цього року просили *«пани литовские о посилок гетмана запорожского Івана Мазепу, жебы шведов до Бихова не допустити. И за позволением его царского величества послано*

туда часть полку Стародубовского и войска охочого на килко тисячей з Радичом, а полк Черніговскій увесь поїшов до Пскова по указу его царского величества».

Дослідники пам'яток козацького історіописання стверджують, що автор «Літопису Самовидця» був дуже суб'єктивним у своїх судженнях. Іноді навмисне міг очорнити описувану ним постать, особливо, коли знав, що вона вже зійшла з історичної арени¹. Але щодо І. Мазепи, то важко не помітити цілком позитивне ставлення автора літопису до гетьмана. Відомо, що Р. Ракушка-Романовський був особисто знайомий з І. Мазепою ще з часів їхньої служби у П. Дорошенка. До того ж, на момент написання твору гетьман І. Мазепа був у zenitі слави і особисто нічого лихого авторові не заподіяв, тому образ останнього постає зі сторінок літопису нейтральним, емоційно незабарвленим та не «підпорченим» впливом пізніших офіційних трактувань цієї постаті.

У літописі колишнього гадяцького полковника Григорія Грабянки, що був найпопулярнішим історичним текстом XVIII ст., відомості про події періоду гетьманування І. Мазепи були подані у хронологічному порядку у вигляді коротких повідомлень, які пізніше видавцями та упорядниками були розбиті на розділи: «Гетьманство Мазепи в Малій Росії», «Чому повстав Палій» та «Самусеве гетьманство на Задніпров'ї». Головна мета твору Г. Грабянки полягала у тому, щоб в умовах поступової втрати Україною-Гетьманщиною своєї автономії нагадати про колишню козацьку славу. Тому головним героєм твору був Б. Хмельницький, якого автор явно ідеалізував. А для характеристики інших постатей Г. Грабянка обрав окремі критерії. Це було ставлення до Росії. Якщо для самого автора автономія України була можливою лише в союзі з Москвою, то й характеристики українських гетьманів були відповідними. Так, Я. Сомко був для Г. Грабянки «*вождем хоробрим і у справах військових вмілий*», а вже І. Виговський виступає як «*злодій і віроломець*», «*прихований супостат, образом і думками лях*». У зв'язку з цим, не варто було чекати від автора «літопису» іншого ставлення до гетьмана І. Мазепи, ніж як до «*віроломного*» та «*підступного*». Незважаючи на те, що в тексті твору міститься досить багато інформації про військові походи та здобуття гетьманськими козаками турецьких фортець, про повстання Петрика, про діяльність С. Палія, Дніпрово-Азовські походи, взяття чотирьох турецьких фортець у гирлі Дніпра, про участь українських козаків на чолі з гетьманом та його полковниками в подіях Північної війни, автор уникає будь-яких згадок про події в Україні 1708–1709 рр., що вплинули на весь подальший хід війни і долю козацтва. Під 1709 роком він лише констатував, що: «*Мазепа зрадив, а Івана Скоропадського з указу*

---

¹ Грушевский М. Самовидец Руины и его позднейшее отражение // Труды Института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т. 1. – С. 179.

царської величності за давнім звичаєм вільними голосами козаки обрали на гетьманство. Його затвердив і булаву та військову печатку дав сам цар-государ Петро Олексійович...», на чому й закінчив свій твір. Застосовані Г. Грабянкою характеристики постаті гетьмана І. Мазепи, яскраво демонструють не лише щирі переконання літописця, але й вплив тієї політичної пропаганди, яка була спрямована на нав'язування суспільству певних образів повсталого гетьмана, що фактично позбавляло автора необхідності розбиратися в дійсних причинах гетьманського вчинку.

Досить оригінальним та цікавим твором був й анонімний «Короткий опис Малоросії», який доводив події козацького періоду історії України до 1734 р. Автор цього опису основним своїм джерелом обрав літопис Г. Грабянки, але водночас доповнив його цікавими повідомленнями та фактами, яких не було у його попередника.

Зокрема, описуючи окремі події Північної війни, анонімний автор «Короткого опису Малоросії» відверто скористався відповідним записом з тексту літопису Г. Грабянки про події 1706 р.: *«Полковника стародубовського Михайла Миклашевського 1706 года шведи убили в Несвіжу, а полковника переяславського (Івана Мировича – О. К.) с полком в неволю взяли в Ляховичах»*; наступні ж записи були зроблені ним самостійно. Переповідаючи головні події 1708 року, автор тексту записав: *«Мазепа Гетманъ змінивъ Его Величеству, Государю Всероссийскому, и къ Шведскому Королю присталь...»*. Далі поінформував про страту І. Мазепою *«впротивъ совѣсти своя»* генерального судді В. Кочубея та полтавського полковника І. Іскри, тіла яких було поховано на території Києво-Печерського монастиря. Окремим абзацем, але так само без будь-якого емоційного забарвлення, літописець зазначив, що *«по измѣне Мазепиной тотчасъ Князь Александръ Меншиковъ зъ войскомъ добули Батурина, зъ партизанами Мазепиными затворившагося, оный зруйновали, Мазепу же яко клятвoprеступника, Архiereи въ Глуховѣ публичною церемонією проклинали»*.

Привернув увагу цього анонімного автора й факт повернення частини старшини, що пішла за гетьманом, на *«сторону Государеву»*, зокрема йшлося про миргородського полковника Данила Апостола та Івана Сулиму.

Цікавим є те, що автор не подав детального опису Полтавської битви, зосередивши свою увагу лише на основних, з його точки зору, аспектах подій 1709 р.: *«Его Царское Величество зъ войсками великороссійскими и малороссійскими Шведскаго короля и войско его на баталіи поразилъ, побѣдилъ и прогналъ, а зъ нимъ и Мазепу за Днѣпръ ... Мазепа же вѣроломецъ въ Бендерахъ умерши пропал»*, того ж року *«указомъ Государевымъ Палѣя зъ Сибѣру зыскано и милость къ нему показано»*, а як *«не стало Мазепы, то Филипъ Орликъ, бывшій писарь енеральный, въ Бендерахъ отъ Короля Шведскаго и Запорожцовъ учинень Гетманомъ»*.

Натомість, в текстах числених списків цього твору можна було зустріти багато іншої інформації, зокрема, повідомлення про зруйнування Батурина, яке передувало полтавським подіям та смерть гетьмана на чужині. Так, у списку мешканця Стародубського полку Григорія Покаса, крім опису самого факту знищення гетьманської столиці, було представлено досить несподіване тлумачення причин, які до цього призвели. В авторській візії подій 1708 р. винуватцями батуринської трагедії представлено чомусь самих «мазепинців»: *«городъ Батуринь, въ которомъ были измѣнника Мазепи партизанти – сердюцкий полковникъ Чечель да енеральной артилеріи асауль Фидрикъ зъ сердюками, заперлись въ томъ же городѣ и жителей тамошнихъ оніе измѣнники согнали съ женами и дѣтьми ихъ досталъ, и въ ономъ начальниковъ измѣнникъ подѣ карауль побралъ, которіе всѣ казнены жестоко смертію и народъ увесь выкололъ и вырубилъ, съ коихъ кровь дорогами и улицами въ Сеймъ реку лилась будто какъ обикновенно на кола млиновіе идетъ. При томъ же и церквей божественныхъ непощажено виждѣ ужасное христіанъ погубленіе за едину злобу и беззаконіе измѣнника. Съ причини измѣни Мазепиной, архирей Феофанъ Прокоповичъ написалъ такожъ: «Суди, Боже, Отчизны сына и виждѣ чья есть правда и чья измѣна»¹.*

«Водночас, у списку Якова Радкевича був поданий альтернативний опис батуринських подій: «Городъ взятъ и отданъ на разграбленіе. Чего не могли унести, стало жертвою пламени, которое истрѣбило в то же время и часть города, укрѣпленія все разорены. Жители погибли в найжесточайшихъ мученіяхъ. Однихъ сажали на колъ, а другихъ или вешали или четвертовали. Даже выдумивали новой методъ мученія, единое воображеніе в ужасъ приводящее. Недоверчивость или упрямство Карла XII сподѣшествовали потери сего важного города. Вмѣсто того чтобы поспешить к нему на помощь по прозьбѣ Мазепиной, сей государь забавлялся в Ромне во всю зиму...»².

Надзвичайно цінним історіографічним джерелом з є «Літопис» Самійла Величка³, який вважається наймасштабнішим твором козацького історіописання за обсягом, кількістю залучених джерел, методологічним інструментарієм, пишністю стилю, красномовністю, оригінальністю деяких

---

¹ Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підготовка до друку, вступна стаття А. Бовгірі. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2012. – С. 103.

² Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підготовка до друку, вступна стаття А. Бовгірі. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2012. – С. 103.

³ Перша частина «Літопису С. Величка» під назвою «Сказаніе о войнѣ козацкой с поляками чрезъ Зѣновія Богадана Хмельницкого, Гетмана войскъ Запорожскихъ...» охоплювала події національно-визвольної війни та перших років після смерті Б. Хмельницького до Оливського миру між Швецією та Річчю Посполитою 1659 р. Друга частина під назвою «Повѣствованіе лѣтописное о малороссійскихъ и иннихъ поведеніяхъ, собранное и zde описаное», охоплювала події 1660–1686 рр. Третя містила оповідь про події 1687–1700 рр. з деякими вкрапленнями, що стосувалися пізніших подій, які, на думку автора, заслугоували на окрему увагу.

фрагментів. На відміну від інших «козацьких літописців» С. Величко подав у своєму творі багато різноманітної інформації про гетьмана І. Мазепу. Вперше на сторінках його «літопису» Іван Мазепа з'являється у зв'язку з оповіданням про те, як гетьман П. Дорошенко відправив у подарунок кримському хану 15 невільників-християн з числа мешканців Лівобережжя. Мазепа, будучи ротмістром надвірної короєви, мав супроводжувати «дарунок». Під час подорожі вони потрапили до рук запорожців І. Сірка. Як переповідає автор, розлючені запорожці вимагали від свого кошового *«конечне розтерзати й убити Дорошенкового посла Мазепу»*, але І. Сірко, поміркувавши, звернувся до товариства з такими нібито словами: *«Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може він вам і нашій вітчизні надалі згодиться»*.

С. Величко твердив, що після таких слів козаки вгамувались і дали І. Мазепі спокій. Лише закували його в кайдани, в яких він і провів кілька років. Насправді ж, після нетривалого перебування на Січі, І. Мазепу на вимогу лівобережного гетьмана І. Самойловича було відправлено до Батурина, а потім до Москви.

Далі в тексті літопису, вперше в українській історіографії, було подано відомості про походження, роки навчання та шаблі попередньої служби І. Мазепи. Наприкінці цих відомостей С. Величко зазначив, що перебуваючи на службі у І. Самойловича, І. Мазепа *«усе виконував... вірно, охоче і справно, як людина розумна і вдатна в усіляких ділах, і, отак служачи, скоро дослужився його ласки й пошани, так що спершу став гетьманським дворянином, а потім був учинений від Самойловича генеральним осавулом»*. Натякнувши у наступному фрагменті тексту на участь І. Мазепи у майбутній змові старшини проти гетьмана І. Самойловича, автор літопису зазначив, що І. Мазепа залишився ворогом своєму добродієві, хоча й перейняв від нього свій гетьманський гонор. Подібне трактування подій, що передували обранню І. Мазепи на гетьманство, говорить або про погану обізнаність автора твору із особливостями внутрішньополітичної ситуації 80-х років XVII ст. та відсутність у нього фактів про справжній перебіг подій, або про виконання автором певного замовлення. До того ж, у С. Величка були й особисті причини негативно ставитися до І. Мазепи та навмисне приписувати гетьману негативні риси характеру чи вчинки. Справа у тому, що колишній канцелярист належав до оточення В. Кочубея і вважав генерального суддю своїм покровителем, відповідно яким мало бути його ставлення до людини, яка стратила його патрона? До того ж, після розкриття справи з доносом, поданим В. Кочубеєм та І. Іскрою на І. Мазепу, С. Величко був заарештований, як причетний до неї. Сімь років, проведених за ґратами, могли стати суттєвим чинником відсутності лояльності автора твору до І. Мазепи, хоча загалом С. Величко вважав себе патріотом і, навіть, обґрунтовуючи мету свого твору, вказував на необхідність нагадати про славне історичне минуле козацької країни, яка з початком Північної війни

знову опинилася в стані руїни, яку автор на власні очі побачив під час військової експедиції на Правобережжя з метою надання допомоги польському королю Августу II.

Для істориків велике значення мало й те, що в «літописі» С. Величка було наведено багато оригінальних текстів документів, які до того нікому з інших авторів «літописів» не були відомі. Зокрема, С. Величко навів повний текст Коломацьких статей, що були складені при обранні І. Мазепи гетьманом на Коломацькій раді 25 липня 1687 р. Наведення повного тексту цього документу не лише створило відповідне правове тло, на якому яскраво проступили усі описані в тексті літопису події гетьманства Івана Степановича, але й у деяких випадках усунуло необхідність авторських пояснень певних вчинків чи політичних кроків гетьмана. Однак слід зазначити, що проголошуючи основною ідеєю твору відстоювання автономних прав та привілеїв України-Гетьманщини, С. Величко не бачив України поза межами Московської держави. Відтоді його характеристика політичних діячів Гетьманщини, тобто гетьманів, є відповідною. Якщо Б. Хмельницький – це Месія, «збавитель від лядського ярма», то І. Виговський – це «авантюрист», чия політика призвела до кровопролиття. Якщо П. Конашевич-Сагайдачний – це «оборонець православної віри», покровитель мистецтв, хоробрий воїн, талановитий полководець, то І. Самойлович – «пихатий та гордий». На таких же протиставленнях побудована й характеристика І. Мазепи, який в інтерпретації автора є «хитрим лисом» та «валечним навистюхом и Махиавелем», натомість В. Кочубей є втіленням «добродетності та мудрості». На відміну від своїх попередників, С. Величко у своєму творі представив оригінальну концепцію історії свого краю, яка на його думку була не лише складовою загальноєвропейської історії, але й служила одним з поважних її чинників; він прагнув дошукатися істини, оповідаючи перебіг історичних подій та з'ясовуючи причини і наслідки найважливіших з них.

Окрім, так би мовити «класичних» пам'яток козацького історіописання, які мали загальноукраїнський характер, варто також звернути увагу на пам'ятки регіонального історіописання, зокрема, польськомовний текст «Могильовської хроніки» 1747 р., створену білоруськими хроністами¹. Авторами тексту «Хроніки» були лавник (член Могильовського магістрату), купецький староста Трохим Сурта та регент Могильовського міського магістрату Олександр Трубницький. Щодо часів гетьманування І. Мазепи, в «Хроніці» є записи за 1701–1708 рр. Під 1701 роком хроністи подали звістку про проходження через Могильов українських полків на чолі з М. Міклашевським, І. Іскрою, Д. Апостолом, І. Міровичем, що були потім

---

¹ Полное Собрание русских летописей. – М., 1950. – Т. XXXV. – С. 239–282. (надруковано скорочену редакцію хроніки до 1747 року).

направлені Петром I на допомогу Августу II. В той же час було зазначено, що разом із козацькими військами йшов і гетьман І. Мазепа, але за кілька миль до міста, повернув назад в Україну. Під 1702 роком автори подали цікавий опис обрання польським королем Станіслава Лещинського, а згодом повідомили про те, як шведський король рушив на Львів 1704 р. Користуючись спогадами шведського генерала Паткуля, хроністи зазначили в тексті свого твору, що після битви під Головчином шведське військо повернуло в Україну, причиною чого було запрошення гетьмана України – І. Мазепи. Далі, слідом за Вольтером, Т. Сурта та його співавтори подали короткий життєпис покойового польського короля – Мазепи, не забувши переповісти міфічну історію про любовну пригоду та появу Мазепи в Україні, де пізніше *«цар...призначив його гетьманом усієї України»*. Так само за Вольтером, автори переповіли причини, що спонукали І. Мазепу до активних дій, з метою визволення України з-під *«московського ярма»*. Найцікавіші і ніколи більш незгадувані відомості були записані під 1707 роком. Автори *«Хроніки»*, зокрема писали, що коли Петро Олексійович почав пригноблювати козаків, Мазепа, впевнений у царській ласці, зібрав усі права та привілеї козацькі і поїхав на прийом до царя у Москву. Поки Мазепа, бажаючи ще раз переглянути, порозкладав їх на столі, прийшов сам цар і наказав своєму офіцерові забрати усе до себе. Відтак *«Мазепа і ціла Україна без прав і до нині залишаються»*, – підсумували хроністи. Але найоригінальнішим було наступне повідомлення авторів хроніки, запозичене очевидно з якогось місцевого народного переказу, невідомого поза межами Могилівщини: *«Цей Мазепа, часів шведської угоди був незногим і його вже на носилках носили, бо мав він у носі «вовчого черв'яка», який по дві печені курки ждає, а якби того черв'яка хтось убив, тоді з того моменту Мазепа враз би помер»*. Після цих чудернацьких повідомлень, хроніст подав інформацію про втечу залишків українсько-шведського війська після поразки під Полтавою до Бендер, де І. Мазепа і помер. Отже, не будучи оригінальними в описі біографії І. Мазепи догетьманського часу, коротко переповівши основні події часів українсько-шведського союзу, автори *«Могилівської хроніки»* здивували своїм знанням тогочасної західноєвропейської літератури, в якій містилися відомості про українського гетьмана, а також залученням до свого тексту місцевого фольклору, в якому досить своєрідно відбилися народні уявлення про причини поневолення України та про того, хто прагнув змінити такий стан речей шляхом військового союзу зі Швецією.

Численні пам'ятки регіонального історіописання були створені протягом XVIII ст. на Лівобережній Україні. Деякі з них хронологічно охоплювали значні історичні періоди, включаючи й час гетьманування І. Мазепи та події Північної війни. Зокрема, серед таких творів можна було б назвати *«Переяславський літопис»* (1693–1751), *«Кройнічку»* (1640–1762), *«Краткую*

записку годов прежде бивших и по наше время» (1581–1789), «Чернігівський літопис» (1587–1750) тощо¹. Однак відображення у текстах цих творів історичних подій XVI–XVIII ст. доволі фрагментарне і має характер звичайних хронологічних заміток. Трагування подій, у більшості випадків, не відображає авторське ставлення до них. Хоча траплялися і виключення з правил, як то зміст «Лизогубівського літопису», який по суті є вдалою компіляцією на основі тексту «Короткого опису Малоросії» та оригінальних переказів, що зберігалися в родині Лизогубів². Цікаві авторські повідомлення, що не простежуються в жодному іншому, відомому на сьогодні творі, знаходимо в цьому літописі під 1706 роком, де детально описуються обставини походу російсько-українського війська на Польщу. Також слід відмітити епізод про будівництво Печерської фортеці, що спричинило багато бід місцевим мешканцям *«понеже двори разметали, сады прекрасные вырубали и жильцам велено где хотя жить»*. Постраждала від цього, як зауважує автор, й мати гетьмана Мазепи, яка була ігуменею ліквідованого у зв'язку з будівництвом Вознесенського монастиря. Невдовзі за цим сталися й інші трагічні події. Автор, зокрема, з особливим трагізмом описав картини руйнації Батурина, масових розправ над міщанами після захоплення міста військами О. Меншикова, сентиментально зазначаючи про єдину дивом збережену в пожежі *«хатынку около городской стены, где уцелела некаясь старушка»*. Згодом в тексті хроніки автор з сарказмом повідомив про фінал життя головного винуватця батуринської трагедії князя Меншикова: *«...ненасытный был, однако халуною, сказуют, в холодном Березові житіє скончил и сажень земли толко тілу своему занял. Да и то вглубь»*³.

Поряд із вище згаданими творами, які ще зберігали традиції історіописання попередніх часів, саме протягом середини – другої половини XVIII ст. почали з'являтися історичні твори компілятивного характеру, до створення яких автори вже залучали значно більші масиви різноманітних джерел, а також витяги з більш ранніх літописних чи історіографічних пам'яток, як вітчизняного, так й іноземного походження. Серед таких творів слід відзначити «Короткий опис Малоросії», «Краткое лѣтоизобразительное знамѣнитых и памяти достойных дѣйствий и случаев описание», «Краткую Лѣтопись Малой России с 1506 по 1770 год с изъяслением образа тамошнего правления» Василя Рубана, «Краткое описание о козацком Малороссийском народѣ и о военных его дѣлах» Петра Симоновського, «Хронологию высокославных ясновельможных гетманов», «Історію про козаків запорозьких» Семена Мишецького, а також історичний твір Олександра

¹ Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 157.

² Бовгиря А. Вказ. праця. – С. 210.

³ Летопись или описание краткое знаменитых действ и случаев / Сборник летописей относящихся к истории Юго-западной Руси. – К., 1888. – С. 44, 52.

Рігельмана «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козаках вообщее».

У своїй основі ці твори містять достатньо інформації про І. Мазепу та події часів його гетьманства, але вона, як правило, була одноманітною. Перш за все, в цих текстах подавалася біографія гетьмана, а також містилися описи певних заходів його внутрішньої та зовнішньої політики. Виклад цих відомостей подавався за хронологічним принципом, без будь-якого аналізу подій. Авторське ставлення до гетьмана виявлялося, як правило, під час опису подій 1708 р., коли, «Мазепа, змінивши государю своєму, пристал к шведскому королю, в Малороссию пришедшему». Така оцінка гетьмана як «зрадника» дедалі більше ставала традиційною і почала переходити з одного твору до іншого як безапеляційне твердження, про що свідчать відомості, подані у «Хронологии высокославных ясновельможных гетманов (1506–1765) по Хмельницком бывших», «Именной переписи малороссийских гетманов, когда кто и с какой стороны Днепра был, с кратким описанием их дел (1505–1782)» та інших.

Дещо окремо від попередніх компілятивних творів стоїть «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі», що належала «літописцю українського козацтва» О. Рігельману. Перший варіант цієї оповіді був створений ще у 1778 р., коли її автор перебував в службових справах на Дону. Остаточний варіант тексту був закінчений О. Рігельманом у 80-х рр. XVIII ст. вже незадовго до смерті. Спираючись на традиції попереднього періоду розвитку історіописання, О. Рігельман, користуючись описово-розповідним методом систематизації фактичного матеріалу, створив цікавий компілятивний твір, який сучасні історіографи відносять до творів так званої критичної історії, що передувала романтичному періоду української історіографії.

Основними джерелами написання «Літописної оповіді» стали «літописи» Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка, а також «Хроніка» Ф. Софоновича, «Синопис», «Короткий опис Малоросії», «Історія про козаків запорозьких» С. Мишецького. Крім того частково були використані праці М. Кромера, В. Татищева, П. Шевальє та інших.

Твір О. Рігельмана складається з чотирьох частин та шести книг. Подіям Північної війни та гетьманства І. Мазепи присвячено третій розділ. Як відомо, спроба І. Мазепи, спираючись на силу зброї й тонку дипломатичну гру, вивести Україну з-під царської опіки, не на жарт сполошила московський уряд. Зокрема, це спричинилося до небаченого сплеску політичної активності царя та його оточення, які розпочали тотальний ідеологічний наступ, спрямований на викорінення в Україні настроїв «мазепинства». З огляду на усталені на той час офіційні оцінки вчинку гетьмана, а також, очевидно, не бажаючи виступати суддею та брати на себе відповідальність за оцінку діям І. Мазепи, О. Рігельман навів у власному тексті чотири окремих розповіді про

гетьмана, запозичених з польсько- та російськомовних джерел, залишаючи, таким чином, за читачем право на власні оцінки та висновки. Але уникнути прояву власного ставлення до гетьмана автору не вдалося. Хоча воно проявилось лише опосередковано – крізь призму застосованих ним епітетів та характеристик, вжитих при описах фактів біографії та основних подій гетьманства І. Мазепи. Це ставлення було суто негативним, а діяльність цього гетьмана явно не заслуговувала, на думку автора, щонайменше на увагу. Це й не дивно, бо сам автор, як прибічник монархічної форми правління, фактично виступав офіційним виразником інтересів російського самодержавства. Звідси й відверто вороже ставлення історика до козацької вольниці та будь-яких спроб козацьких отаманів та гетьманів вивільнитися з-під царського патронату.

Завершуючи висвітлення теми відображення постаті І. Мазепи в пам'ятках козацького історіописання, не можна ще згадати про існування в Україні другої половини XVIII ст. значної кількості рукописних збірників, які відігравали роль своєрідного засобу передачі інформації через відсутність друкованої книги з історичної тематики. Саме завдяки цим збірникам тогочасна українська читаюча публіка мала можливість ознайомлення з описами найголовніших подій своєї історії, з діяльністю козацьких гетьманів, запорозьких отаманів, народних героїв. Авторами цих збірників найчастіше були різного роду канцеляристи. Збірники в основному формувалися з метою практичного вжитку і тому, крім, так би мовити «історичної частини», роль якої виконували виписки з текстів «Літопису Самовидця», «Літопису Грабянки», «Літопису С. Величка», «Короткого опису Малоросії» або інших творів, вони містили велику кількість документів. Серед таких, зокрема, були тексти гетьманських статей та універсалів від Б. Хмельницького до І. Скоропадського, листи Петра I до козацької старшини, укази, маніфести та грамоти російських монархів, указ про запровадження правління Гетьманського уряду на чолі з О. Шаховським, інструкції членам Першої Малоросійській колегії тощо. Зібрані у збірниках документи та історичні матеріали дозволяли відтворити основні політичні події, що співпадали з найважливішими віхами гетьманування І. Мазепи. Тут ми зустрічаємо докладні описи обрання І. Мазепи гетьманом, тексти Коломацьких статей, «Обещаніє каково учинил на Коломацькій Раде новообраний гетман Іоанн Мазепа», листи Петра I до гетьмана І. Мазепи з наказом виступити з військом під Мінськ від 16 лютого 1706 р.; 21 лютого 1706 р. та 22 лютого 1706 р., «пункти» гетьману І. Мазепі стосовно плану ведення бойових дій від 10 березня 1706 р., лист Петра I до гетьмана про передачу кількох тисяч українського війська під командування О. Меншикова від 1 серпня 1708 р., лист Карла XII до «малоросійського народа», лист до князя Василя Долгорукова з табору в Новгородку з приводу «зради» Мазепи від 30 жовтня 1708 р., грамоти та листи Петра I «малоросійському народу и

Війську Запорозькому», міщанам та представникам козацької старшини, зокрема ніжинському полковнику Леонтію Жураковському, з приводу переходу І. Мазепи на бік шведського короля, лист Петра I до князя Василя Долгорукого з привітанням з нагоди взяття Батурина від 7 листопада 1708 р., указ Петра I до мешканців Прилук з вимогою впустити у місто гарнізон князя Волконського з погрозами у разі відмови учинити як з батуринцями, список листа І. Мазепи до польського короля С. Лещинського від 5 грудня 1708 р., універсал гетьмана І. Скоропадського із засудженням повстання Мазепи від 8 грудня 1708 р., «Увещательная грамота малороссійскому народу от Его Императорского Величества» від 21 січня 1709 р. тощо. Крім цього, в збірниках можна було зустріти ще деякі цікаві відомості про хронологічний перебіг подій Північної війни, виписки про «діяння» Петра I з 1681 по 1708 рік, або, наприклад, цікавий текст, названий укладачем збірника «Вопль Мазепи», що насправді був літературним твором, присвяченим досить цікавій темі: відчуттям проклятої гетьманської душі, яка переймається питанням, чому з нею так учинили¹.

Таким чином, загальна оцінка життя та діяльності І. Мазепи в текстах пам'яток козацького історіописання XVII – початку XVIII ст., а також текстах компілятивних історичних творів другої половини XVIII ст., загалом визначались авторським сприйняттям подій 1708–1709 рр. і суттєво залежали від їх історичних та політичних поглядів, а також особистого ставлення автора до гетьмана. Не меншою мірою в своїх оцінках автори згаданих творів були залежні від власного оточення, в якому працювали, загальної політико-ідеологічної ситуації в Московській державі на початку XVIII ст., а також від джерел, якими вони користувалися. Зі сторінок цих творів постало чимало «образів» гетьмана І. Мазепи, які з часом отримали сталий характер та почали переходити з твору до твору, «обростаючи» численними «деталлями». Так, зокрема, в творах козацького літописання було сформульовано та представлено такі «образи» гетьмана, як: образ «козацького ватажка, вірного підданого московського царя», образ «людини розумної і видатної у справах», образ «гетьмана усієї України, оборонця козацьких прав і вольностей, визволителя з-під московського ярма», образ «гідного державця». Водночас, можна виокремити ті «образи», які постали через зречення І. Мазепю московської зверхності, і виключно крізь призму емоційно-психологічного підходу до оцінки цього кроку особисто авторами «літописів», зокрема, образ людини «віроломної, підступної, зрадливої», «хитрого лиса, валечного навистюха і Махіавелія», образ «гетьмана-зрадника» та діяча, що взагалі негідний уваги дослідників. Нарешті, в одній з хронік І. Мазепа постав як «герой-коханець», але цей образ був запозичений з творів західноєвропейської літератури і відповідним чином відтворений

¹ [С.Н.И.][Ісаєвич С.] Вопль Мазепи // Киевская старина. – 1884. – Т. 10. – № 12. – С. 658–672.

авторами хроніки. Незважаючи на суб'єктивізм та певну упередженість висновків авторів згаданих пам'яток, вплив часу та політичних обставин на їхній зміст, ці твори ще й сьогодні, розглядаються як важливе джерело наших знань та уявлень про І. Мазепу і добу його гетьманування в Україні. Саме з них розпочалася популяризація в творах української історіографії XIX – початку XXI ст., які в той чи інший спосіб були пов'язані з висвітленням постаті гетьмана та його діяльності, трьох основних «образів» постаті гетьмана: «гетьмана-хитрого лиса», «гетьмана-зрадника» та «гетьмана-козацького ватажка».

Постать гетьмана І. Мазепи в українській романтичній та народницькій історіографії XIX ст.

Складне та неоднозначне ставлення «літописців», а згодом й перших професійних істориків, до постаті гетьмана І. Мазепи, яке проявилось в творах козацького історіописання та перших компілятивних, синтетичних текстах другої половини XVIII ст., стало ще більш наочним у працях дослідників XIX ст., незважаючи на те, що на їхні погляди та висновки впливали абсолютно різні суспільно-політичні, ідеологічні, загальнокультурні та наукові чинники.

Огляд історичної літератури зазначеного періоду на предмет висвітлення в ній постаті гетьмана І. Мазепи варто починати з видатної пам'ятки української історико-політичної думки кінця XVIII – початку XIX ст. – «Історії Русів». Цей історично-літературний твір був не лише найбільш популярною працею з історії України протягом століття, але й найбільш впливовим в сенсі формування історичної свідомості українців та їхньої інтелектуальної еліти. Дослідники «Історії Русів» неодноразово вказували на те, що продовжуючи деякі традиції творів князівського та козацького історіописання, ця праця містила чимало нового, зокрема в оцінці діяльності українських гетьманів. Постаті І. Мазепи в цьому творі приділено чималу увагу, однак відомості, подані автором, є неоднозначними, а іноді відверто суперечливими. Так, з одного боку, автор зобразив Івана Мазепу освіченою та відповідальною людиною, хоробрим, досвідченим воєначальником, вправним політиком, побожним християнином і покровителем церкви; з розумінням поставився до його окремих непопулярних дій, які не знайшли відгуку в народі (йдеться про арешт С. Палія та страту В. Кочубея та І. Іскри). З іншого боку, автор вважав, що гетьман скомпрометував себе під час подій Великої Північної війни, у протистоянні Московської держави та Швеції, замінивши домовленості з Петром I на союз зі шведським королем Карлом XII. На його думку, це була зрада, мотивом якої була особиста образа: *«Мерзенний задум той породила в ньому пекельна злоба за особисту образу свою... Мазепа мав шкідливий задум спонуканий власною злобою і помстою, а ніяк не національними інтересами»*. Паралельно з подібним висновком, автор

«Історії Русів» без жодних коментарів подав текст промови І. Мазепи, в якій гетьман зазначав, що *«ми не повинні воювати зі Шведами, ані з Поляками, ані з Великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну Отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною...При майбутньому замиренні всіх воюючих держав вирішено поставити країну нашу в той стан держав, у якому вона була перед володінням Польським, зі своїми природними Князями та з усіма колишніми правами і привілеями, що вільну націю визначають...»*. Підсилюючи слова гетьманської промови, згадкою про те, що українці колись були вільні, «усамостійнені», мали свій «уряд» і «назву», яку згодом «москалі на себе перебрали», автор твору ніби виправдовує крок гетьмана і підтримує його, хоча прямих вказівок на це немає. Всі авторські характеристики гетьмана стримані, і мало які з них говорять про симпатії автора до свого героя. Натомість покоління істориків, вихованих на змісті «Історії Русів» стверджували, що цей твір, особливо в стосунку до І. Мазепи, варто читати поміж рядків. Саме за такої умови, на фоні негативних образів Петра І, О. Меншикова, які спричинили різанину у Батурині, влаштували жорстокі катування мазепинців у Лебедині та Ромнах, образ І. Мазепи постає в іншому світлі. І Д. Дорошенко, і Д. Багалій, і багато інших істориків пізніших часів, сходилися на тому, що автор твору, був обтяжений тими ж *«особистими та громадськими комплексами суперечливої лояльності»*, що і його попередники, тобто *«козацькі літописці»*, тому він не зумів переступити зачароване коло «історіографічних суперечок» навколо І. Мазепи. Він лише поглибив уявлення про складність і неоднозначність особистості гетьмана та його політичного вибору, залишаючи читачу можливість робити діаметрально протилежні висновки з його праці. Таким чином «Історія Русів», як твір, що походив з ліберально-демократичних кіл російського дворянства українського походження, при усій своїй обмеженості та неоднозначності, започаткував нове українське історіописання з позицій «національної окремішності та розгляду її в контексті європейської історії», а отже, і спроби розуміння дій гетьмана І. Мазепи в обставинах, що склалися на початок XVIII ст., в контексті українських інтересів. Усе це вже відповідало ознакам нового напрямку в історіографії – романтизму, з його, за словами О. Яся, образами колективного героя – «народу-нації», «стану-захисника», котрий характеризувався «розмаїттям волі, дій»¹.

Під впливом західноєвропейських тенденцій розвитку історичної науки, в Україні наприкінці XVIII – протягом першої третини XIX ст. посилювався інтерес до джерел. Почалось їхнє повсякчасне збирання та опублікація. Особливе місце серед джерел української історії безперечно зайняли так звані

¹ Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. // Соціум. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 216–218.

козацькі літописи, численні хроніки, документи гетьманських канцелярій тощо. Серед матеріалів мемуаристичного характеру, які привертали увагу істориків, були щоденники, журнали-діаріуші, спогади, які залишили нащадки відомих козацьких родин: М. Ханенка, Я. Марковича, П. Апостола. Традиції, закладені цими «піонерами української мемуаристики», згодом були продовжені. В мемуарах, спогадах, подорожніх записках наступного часу містилося чимало інформації з різних сфер життя тогочасного суспільства, у тому числі з історії розшуків матеріалів, присвячених чи пов'язаних з постаттю І. Мазепи.

У цьому сенсі особливу увагу привертають мемуари Олексі Мартоса, автора 5-титомної «Истории Малороссии». 1819 року, працюючи над спогадами зі свого життя, історик описав своє перебування у місті Галац та відвідини місця поховання гетьмана І. Мазепи, яке, очевидно, справило на нього сильний емоційний вплив. Наслідком пережитих вражень та емоцій став рідкісний за відвертістю запис: *«В греческом монастыре в городе похоронен малороссийский гетман Мазепа [...] Мазепа умер в отдаленности от отечества своего, коего он защищал независимость; он был друг свободы и за сие стоит уважения потомства. После его удаления из Малороссии, жители ее потеряли свои права, столь священные, которые Мазепа долго защищал с свойственною каждому патриоту любовью и горячностью. Его не стало, и имя Малороссии и ее храбрых казаков изгладилось из списка народов, хотя не великих числом, но известных своим существованием и конституцией [...] Кроме других добродетелей, Мазепа был друг наук: он увеличил в Киеве академию в Братском монастыре, который им возобновлен и украшен, снабдил ее библиотекою и редкими манускриптами. Однако основатель академии и многих церквей и человеколюбивых заведений ежегодно исправно проклиняется в Воскресенье первой недели Великого поста, вместе с Стенькой Разиным и иными ворами и разбойниками. Но какая разность! Последний был разбойник-святоотец, Мазепа – просвещеннейший, человеколюбивейший человек, искусный полководец и повелитель вольного, следовательно, счастливого народа. Я слушал сию гнусную церемонию в Киеве, которую совершает митрополит с архиереями и всем духовенством, совершенно с пренебрежением имени нашей церкви»¹*. На жаль, ця радикально відмінна від попередніх, оцінка постаті І. Мазепи, залишилася поза увагою колег-істориків. У своїй масі вони продовжували у традиційно негативному дусі, без достатньої аргументації, трактувати особисті якості, окремі вчинки та державницьку діяльність гетьмана І. Мазепи. Вже в найближчому за часом творі Миколи Маркевича «Історія Малоросії», що вийшла 1842 р., увага читача ніби навмисно зосереджувалася

---

¹ Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичне есе. – Львів: «Червона калина», 1991. – С. 105–106.

автором на таких фактах, які без достатнього пояснення, були не лише незрозумілими, але й сприяли формуванню негативного ставлення до постаті гетьмана. Зокрема, факти присутності В. Голіцина на козацькій раді під час обрання І. Мазепи гетьманом та сплата йому останнім 10 тисяч рублів, інтерпретувалися як нечувані речі, які однозначно підтверджували незаконний шлях приходу І. Мазепи до влади¹. Так само, як і традиційна у Війську Запорізькому наявність альтернативи вибору (на Коломацькій раді, крім імені І. Мазепи, виголошували імена ще трьох претендентів), трактувалася як відсутність однастайності серед козаків, яких примусили обрати небажану для них людину. Щодо останнього політичного рішення І. Мазепи, прийнятого восени 1708 року, то, на думку М. Маркевича, воно взагалі не може бути виправданим. Для М. Маркевича, який належав до того кола істориків періоду «критичної історії», для яких було типовим прагнення поєднання «ідеї великоросійської державності та малоросійського патріотизму»², не могло бути іншої оцінки постаті І. Мазепи, крім тієї, що постала зі сторінок його праці – «зрадник, гідний осуду».

Незважаючи на власні переконання щодо неможливості визначення сталих хронологічних меж у процесі розвитку історіографії³, сучасні історіографи все ж таки намагаються більш чітко окреслити періоди появи та розвитку окремих історіографічних напрямків, зокрема романтизму. На думку О. Яся⁴ та І. Колесник⁵, протягом другої чверті ХІХ ст. (або 1820–1860-тих років) виник та досить швидко розвинувся *романтичний напрямок* в українській історіографії, до якого належали М. Костомаров, М. Максимович, П. Куліш, М. Драгоманов, П. Житецький та інші. Працям цих істориків була притаманна певна «героїзація козацтва, ідеалізація козацької державності»⁶. Натомість З. Когут переконаний, що протягом усього ХІХ століття в українській історіографії «панувало народництво». Цю ж думку поділяє і Я. Калакура, який вважає, що середина та друга половина ХІХ століття (або 1860–1880-ті роки) характеризувалися утвердженням в українській історіографії народницького напрямку, прихильники якого вважали рушієм історичного процесу народ, зокрема селянство. Народ вважався носієм

¹ На той час присутність царських представників при виборах гетьманів була обов'язковою і обумовлювалася умовами статей, які підписували українські гетьмани після обрання і якими регулювалися відносини царської влади та гетьманських урядів. Зокрема, при обранні попередника І. Мазепи – І. Самойловича на козацькій раді був присутній кн. Ромодановський. Сплата ж великої грошової суми теж була лише частиною встановленого порядку і вважалася обов'язковим «подарунком», яким слід було віддячити царському представнику за моральну підтримку.

² Колесник І. І. Українська історіографія ХVІІІ – початок ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – С. 249.

³ Там само. – С. 249.

⁴ Ясь О. Романтизм і український гранд-нарратив // Ейдос. – 2008. – № 3. – Ч. 1. – С. 207–226.

⁵ Колесник І. І. Вказ. праця. – С. 249.

⁶ Там само. – С. 250.

національних цінностей, культури, мови, звичаїв та традицій. Представники інших верств населення зацікавлені були лише в реалізації власних корпоративних інтересів, тому ці верстви та їх окремі представники отримували негативну оцінку з боку істориків-народників. Винятком були лише ті випадки, коли представники шляхти, козацтва чи духовенства, ставали виразниками інтересів селянської маси. Саме під таким кутом зору в працях істориків народницького напрямку в історіографії розглядалася діяльність козацької старшини та гетьманів.

Серед відомих істориків, які досліджували козацький період в історії України та діяльність численних представників козацько-старшинської верстви, були М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров, В. Антонович, О. Лазаревський, Ф. Вовк та багато інших. У такому контексті романтична історіографія могла розглядатися лише як певна течія в межах народницького напрямку, тим більше, що в переліку істориків-романтиків та істориків-народників зустрічаються одні й ті самі прізвища.

Як би там не було, особливе місце в колах згаданих істориків, посідає М. Костомаров, науковий доробок якого, налічує кілька ґрунтовних монографій, присвячених раньомодерному часу в історії України («Богдан Хмельницький», «Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича», «Гетманство Юрия Хмельницкого», «Павло Полуботок», «Мазепа», «Мазепинцы»).

Перший крок до розуміння постаті І. Мазепи та часів його гетьманування М. Костомаров зробив у монографії «Руїна». Саме там він вперше повідомив про початок кар'єри І. Мазепи. Історик описав його службу при гетьмані П. Дорошенку, відзначив його роль як гетьманського посланця до Переяслава, де відбувалося проголошення І. Самойловича гетьманом України, а також оповів про перехід І. Мазепи на службу до останнього. Описуючи далі гетьманство І. Самойловича, М. Костомаров докладніше зупинився на характеристиці постаті І. Мазепи та його ролі при гетьмані І. Самойловичеві. Зокрема він писав: *«Мазепа был человек очень ловкий и сообразительный, притом один из таких, которые обладают врожденною способностью сразу всякому нравиться и располагать к себе людские сердца. Избежавши крайней опасности в поле от запорожцев, он успел понравиться Самойловичу и Ромадановскому; сразу понравился он, кому нужно было, и в Москве.... Ласково приняли в Москве Мазепу и отпустили, дозволивши перейти с семьею и с пожитками на левый берег Днепра, о чем просил за него гетман Самойлович. Отсюда начался поворот в судьбе этого замечательного человека»*¹.

---

¹ Костомаров Н. Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича // Исторические монографии и исследования Н.И.Костомарова. – Т. XV. – СПб.: Изд-е М. О. Вольфа, 1882.

Наступним кроком та спробою присвятити І. Мазепі повноцінне монографічне дослідження і показати його, як людину свого часу, своєї доби, була «Історія України в життєписах визначних її діячів» (1874–1876 рр.). Оцінка історика базувалася на докладному вивченні архівних джерел, мемуарів учасників Великої Північної війни та праць попередників, зокрема, творів іноземних істориків – А. Фрікселя та Й. Х. фон Енгеля. Захопившись дослідженням доби І. Мазепи, М. Костомаров знову і знову повертався до архівів у пошуках відповідних матеріалів. Останні були дуже різноманітними і дозволяли істориком формувати свою точку зору не лише щодо гетьмана І. Мазепи, Петра I та його оточення, але й загалом щодо тієї доби, яку він досліджував. Описуючи у тексті монографії події Північної війни, М. Костомаров часто звертав увагу читача на факти усіяких утисків українських козаків з боку командування московської армії, на випадки прояву відвертої неповаги та приниження з боку «московских ратных людей», а також з боку місцевого населення. І. Мазепа, отримуючи інформацію про ці факти від своїх підлеглих, скаржився Г. Головкіну та особливо підкреслював, що *«невозможно так насиловать людей»*. Доволі цікавою була виписка М. Костомарова, зроблена ним в архіві, але якою він не скористався в тексті своєї майбутньої монографії. Йдеться про те, що на сьогодні в історичній літературі, присвяченій подіям Великої Північної війни, зокрема подіям 1707–1708 рр., досить часто цитується відповідь Петра I на прохання І. Мазепи надати йому хоча б 10 тисяч регулярного війська для захисту, на той випадок, якщо Карл XII рушить на територію України. Цар тоді відповів, що не може дати й 10 чоловік. Ця відмова не лише образила гетьмана. Вона дала йому формальні підстави вважати дану відповідь порушенням договірних зобов'язань сюзерена (тобто Петра I) щодо свого васала (тобто І. Мазепи), зафіксовані в тексті «Коломацких статей» 1687 р., і фактично розв'язувало гетьману руки в його подальших діях. Саме після військової наради у Жовкві (1707), де відбувся цей інцидент, І. Мазепа розпочав активні переговори зі С. Лещинським та Карлом XII. В тексті виписок М. Костомарова нам вдалося виявити практично повноцінну копію листа Петра I до І. Мазепи, зміст якого підтверджував позицію царя і не залишав гетьману та Україні жодного шансу уникнути воєнних дій на своїй території, а також інших наслідків війни. Петро I свідомо та рішучо був налаштований на те, аби використати Україну як розмінну карту в його власній грі: *«Ныне объявляю Вам о неприятеле, оный отишед от Могилева остановился в 6 милях [...] и о походе куда именно направятся идти неизвестно подлинно; того ради надлежит немедленно сказать Вам межю Киевом и Черниговом не отдаляясь от тех мест, и если неприятель пойдет на Украину, то Вам по прежним указам нашим и по своему рассуждению [...], буде же неприятель не пойдет на Украину, а пойдет к Смоленску, тогда пришлется к Вам указ дабы Вы с войском своим шли к Белой Церкви*

для удержання наших интересов, ибо доброжелательные поляки ради нас о том просили и того ради предастся Вам несколько драгунских полков и пехотных...»¹.

Однак незважаючи на джерела, які розкривали М. Костомарову справжні обставини, за яких приймав рішення та діяв І. Мазепа, в остаточному варіанті своєї монографії історик надав перевагу тим з них, які давали гетьману та його діяльності негативну оцінку, що було далеким від прагнень історика бути неупередженим та «суворо поважати правду». Очевидно, що вчений, на якого суттєво впливала складна особиста ситуація, не бажав зайвого конфлікту з владою. Зазнавши репресій з боку царського уряду, як колишній член Кирило-Мефодієвського товариства, обмежений у реалізації своїх наукових планів, старий та хворий М. Костомаров не наважився відстоювати своє справжнє бачення І. Мазепи. Він подав його таким, яким його хотіла бачити влада, продемонструвавши при цьому максимальну лояльність до неї. Саме тому, в опублікованому на сторінках журналу «Русская мысль», а згодом в окремому виданні монографії, історик представив абсолютно негативний образ українського гетьмана, проігнорувавши при цьому відомості, отримані ним з архівних джерел: *«Гетман Мазепа как историческая личность не был представителем никакой национальной идеи. Это был эгоист в полном смысле этого слова. Поляк по воспитанию и приемам жизни, он перешел в Малороссию и там сделал себе карьеру, подделываясь...к московским властям и отнюдь не останавливаясь ни перед какими безнравственными путями. Самое верное определение этой личности будет сказать, что это была воплощенная ложь. Он лгал перед всеми, всех обманывал – и поляков, и малороссиян, и царя, и Карла, всем готов был делать зло, как только представилась ему возможность получить себе выгоду или вырваться из опасности. Он воспользовался существовавшим у малороссиян желанием сохранить автономию своей страны и свою национальность и обманывал старшин, будто у него план – приобрести для Украины самостоятельность»*².

Така негативна оцінка постаті І. Мазепи, такий образ «втілення всесвітнього зла» можуть бути пояснені ще й тим, що своєю працею історик намагався випрадатися перед російською владою, довести їй свою вірність, примирити імперську владу з українським суспільно-політичним рухом, намагаючись переконати царський уряд, що ніби-то цей рух не має тенденції політичного сепаратизму, а вимоги українців зводяться лише до «заведення української мови до народних шкіл та свободи творення українського

---

¹ Ковалевська О. Матеріали М. Костомарова у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Український історичний збірник. – Вип. 10. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 279–282.

² Костомаров Н. Мазепа: Историческая монография. – М.: Кушнарев и К^о, 1882. – 446 с.

письменства для народної освіти». Монографія М. Костомарова в загальному підсумку доводила, що акція І. Мазепи була суто індивідуальним вчинком, який не мав нічого спільного з бажанням народних мас. Перекладена на шведську мову й зпопуляризована французькою мовою Мельхіором де Вогює, праця М. Костомарова сприяла розповсюдженню негативного погляду на І. Мазепу як у вітчизняній, так й у зарубіжній історіографії XIX – XX ст.

Неоднозначне ставлення до І. Мазепи простежувалося в працях інших істориків, що належали до народницького напрямку в історіографії. Серед них були В. Антонович, О. Лазаревський, М. Драгоманов, Д. Яворницький (останнього також вважають неоромантиком) та деякі інші. Найбільш чітко узагальнив особливості підходу «народників» до постаті І. Мазепи В. Антонович. Він писав: *«Гетьман Іван Мазепа (1687–1709) чоловік найбільш освічений серед українських діячів ... Це єдиний з-поміж діячів XVIII ст. справжній політик ... він був дуже щирим і гарячим патріотом, бо завжди дбав про повну автономію свого краю. Але прямуючи до неї, він цілком не зважив на демократичні ідеали народної маси, не дбав про прихильність її, а силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його у боротьбі з московським урядом. Він думав зорганізувати Україну на зразок сусідських держав»,* де він бачив монарха та аристократію, однак він зазнав справедливої «кари» за те, що не зважив на народні бажання¹. Незважаючи на таку позицію історика, який оцінюючи політику І. Мазепи, мислив категоріями соціальними, висновки В. Антоновича були виваженими та дозволяли зрозуміти і трагедію самого І. Мазепи, і трагедію народу, який зазнав після полтавської катастрофи *«лютий для України період царської помсти»*.

У справі пошуку нових джерел до біографії І. Мазепи велика роль належала О. Лазаревському. Він одним з перших навів генеалогічні відомості про рід Мазеп та їхніх родичів в «Очерках малороссийских фамилий» (1876). У статті «На ком был женат Мазепа» (1888) дослідив питання одруження І. Мазепи, виправши помилку допущену М. Костомаровим. 1894 року історик опублікував мазепинський універсал від 12 грудня 1708 р., який також висвітлював питання сімейної історії гетьмана. О. Лазаревський також мав праці, що стосувалися автентичних зображень гетьмана. Така увага до деталей біографії гетьмана, до питань, які дозволяли краще зрозуміти цю історичну постать, говорить про те, що О. Лазаревський визнавав І. Мазепу видатним діячем української історії, який мав величезний вплив на подальшу історичну долю України, хоча оцінка його діяльності загалом була негативною. Пояснювалося таке ставлення історика до цієї постаті досить просто. Маючи історико-філологічну освіту, юридичний фах, який дозволяв

¹ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – С. 154.

О. Лазаревському працювати у численних судових установах, будучи членом численних історичних товариств і, перш за все, Київської археографічної комісії, маючи досвід публікації численних історичних, статистичних, мемуарних та судових документів та матеріалів з історії Гетьманщини, вчений не одноразово зтикався з практикою «зради» представниками колишньої козацької старшини інтересів селян. Це не могло не вплинути на оцінку істориком окремих представників козацької еліти, обмежувало його у розумінні мотивів їхніх дій, умов, у яких ці діяння творилися, а також значення цих дій.

Радикальні зміни у погляді українських дослідників на І. Мазепу почалися з монографії Ф. Уманця. Ці зміни відбувалися, на думку Д. Дорошенка, паралельно із зростанням національної свідомості, розвитком політичної думки і збільшенням активності українських громадських кіл. Монографія Ф. Уманця «Гетман Мазепа» стала результатом зацікавлення постаттю гетьмана чернігівськими красзнавцями у другій половині 1890-х років. Тоді з намірами «реабілітації» І. Мазепи в очах суспільства та науковців виступив Б. Грінченко. Однак його праця не пішла далі підготовчих пошуків. Водночас Ф. Уманцю вдалося написати цікаве дослідження. Метою його монографії стало бажання показати І. Мазепу як непересічну особистість та видатного політичного діяча. Проревізувавши історичний матеріал про життя та діяльність гетьмана, накопичений за час після його смерті, а також використавши доступну літературу про гетьмана, Ф. Уманець дійшов до висновку, що І. Мазепа був щирим українським патріотом, що він дбав не тільки про старшину, але й про народні маси, і що причиною його розриву з Москвою був страх за майбутню долю України і бажання зробити її вільною та незалежною. Зміст роботи Ф. Уманця підтверджував зацікавлення автора ідеями народництва та пізнішого федералізму, які хвилювали розум багатьох представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., але вони дуже мало вплинули на позитивну оцінку І. Мазепи.

Взагалі українські громадські та наукові кола прийняли монографію Ф. Уманця з великим зацікавленням. На неї з'явилися як позитивні, так і негативні рецензії, але незалежно від їх оцінок дана монографія з того часу зайняла в історіографії своє належне місце і стала вважатися передтечею наукових студій українських істориків-державників.

Слід зазначити, що з другої половини XIX ст. на сторінках наукової періодики стали з'являтися статті, матеріали та документи, які так чи інакше стосувалися особистості І. Мазепи та часів його гетьманування. Серед статей кінця XIX ст. найбільш цікавими були «Мазепа – князь и его шляхетский и княжеский гербы» О. Дабіжі¹, «Мазепа и его «Прекрасная Елена»

---

¹ Дабіжа А. Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы // Киевская старина. – 1885. – Т. 13. – № 12. – С. 715–718.

І. Каманіна¹, «Посольство Шакловитого к Мазепе 1688 г.» А. Востокова², «Гетман Мазепа и Остерские общие земли» І. Лучицького³, «Евангеліе на арабском языке, напечатанное в Алеппо, 1708 г. иждивением Мазепы»⁴, «О портретах Мазепы»⁵, «Молдавские сведения о месте погребения и могиле Мазепы»⁶, «Палей и Мазепа в народной поэзии»⁷, «Дом Ивана Мазепы»⁸ та інші. Ці праці були присвячені питанням походження та родоводу гетьмана, розкривали обставини цікавої судової справи, яка, очевидно, стала основою численних легенд про любовні пригоди молодого І. Мазепи, а також повідомляла справжнє ім'я тієї таємничої жінки, яку з подачі Я. Пасека, вважали пані Фальбовською; розповідали про існування Євангелія арабською мовою, створеного коштом гетьмана І. Мазепи для вжитку православними сирійцями; висвітлювали питання наявності автентичних та не автентичних портретів гетьмана; повідомляли про останні дні життя І. Мазепи на еміграції, смерть та поховання; про будинок полкової канцелярії у Чернігові, який традиційно називали «мазепиним», а також про відображення образів С. Палія та І. Мазепи в усній народній творчості українців.

Таким чином, з кінця XVIII ст., протягом усього XIX ст. і навіть частково ще на початку XX ст., у творах українських вчених, які слід відносити до критичної, романтичної та народницької історіографії, зберігалася тенденція до одночасного існування діаметрально протилежних образів гетьмана І. Мазепи, але тепер вже у творах, що належали до одного і того ж самого напрямку, а не до різних. Автори цих творів, спираючись на суттєво збільшену джерельну базу, мусили вирішувати дилему, шукати спосіб узгодження співіснування позитивного та негативного образів гетьмана, що частіше за все закінчувалося визнанням усіх позитивних якостей особистості І. Мазепи, і водночас, негативною оцінкою його політичного кроку 1708 р., тобто переходу на бік Карла XII під час Великої Північної війни, навіть, якщо вони вбачали у цьому кроці гідну мотивацію – звільнення з під протекторату

¹ Каманин И. «Мазепа» и его «Прекрасная Елена» // Киевская старина. – 1886. – Т. 16. – № 11. – С. 520–535.

² Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. – 1890. – Т. 29. – № 5. – С. 199–226.

³ Лучицкий И. Гетман Мазепа и Остерские общие земли (Из истории землевладения в Левобережной Украине) // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – № 1. – С. 110–118.

⁴ Евангеліе на арабском языке, напечатанное в Алеппо, 1708 г. иждивением Мазепы // ЖМНП. – Ч. LXXIX. – Отд. VII. Новости и смесь. – СПб.: В типографии Императорской Академии наук, 1853. – С. 47–49.

⁵ [Ф.] О портретах Мазепы // Киевская старина. – 1883. – Т. 6 – № 7. – С. 317–320.

⁶ [В.А.][Антонович В.] Молдавские сведения о месте погребения и могиле Мазепы // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – № 7. – С. 501–505. [В.А.][Антонович В.] Молдавские сведения о месте погребения и могиле Мазепы // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – № 7. – С. 501–505.

⁷ [Каллаш В.] Палей и Мазепа в народной поэзии // Этнографическое обозрение. – М.: «Русская типо-литография», 1889. – Кн. II. – С. 80–123.

⁸ Дом Ивана Мазепы // Киевская старина. – 1899. – Т. 66. – № 9. – Отд. 2. – С. 115.

Московської держави та здобуття самостійності. Саме тому на сторінках цих праць постає дихотомічний образ І. Мазепи: «освітчений, відповідальний, хоробрий, вправний політик, побожний християнин, покровитель церкви» – «злобна та мстива людина, зі шкідливим задумом у голові, що не визначався національним інтересом»; «правний, винахідливий, з природними здібностями подобатися та привертати до себе людей, видатна людина» – «поляк за походженням та стилем життя, аморальна, брехлива людина, готова до того, аби скоїти зло»; «освітчений, справжній політик, щирий і гарячий патріот» – «людина нездатна зважити на народні інтереси».

Образ І. Мазепи в українській державницькій історіографії ХХ ст.

З кінця 1890-х років у надрах народницької історіографії, яка засвідчила окремішність української історії, поставила справу її дослідження на глибоко наукові рейки, користуючись здобутками позитивізму, виникають початки державницького напрямку в історіографії. Особливу роль у цьому процесі відіграли праці М. Грушевського та представників львівської школи (С. Томашівський, І. Крип'якевич, Г. Хоткевич та ін.). Запропонована видатним істориком «нова» схема української історії, де роль основного рушія історичного, політичного, соціального, економічного та культурного розвитку суспільства продовжував відігравати «народ-нація», вперше визнала суттєве місце в цих процесах окремих особистостей – князів, козацьких ватажків та гетьманів. Історик у своїх творах намагався поєднати дві ідеї: народності та державності. Серед його праць, що вийшли протягом 1904–1917 рр., дуже важливими були «Очерк истории украинского народа», «Виговський та Мазепа», «Мазепинство» і «Богданівство», «Шведсько-український союз 1708 р.», «Ллюстрована історія України» та деякі інші. В цих дослідженнях історик виклав власну позицію і щодо оцінки І. Мазепи, його внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності, одним з перших заявив про меценатство гетьмана та взяв участь у дискусії щодо визначення автентичних зображень І. Мазепи.

М. Грушевський був переконаний, що історична особистість, або історичний «герой», завжди має виступати як об'єднувач, консолідатор «народу-нації», що здатен акумулювати народну енергію. Найкраще з цією функцією впорався Б. Хмельницький. Особисті ж риси І. Мазепи, на думку історика, не відповідали цій історичній ролі: «Чоловік здібний та честлюбивий, але занадто ухильний та обережний, надто враховуючий всілякий ризик та небезпеку для свого я, бюрократ та дипломат за формою понять та темпераментом, він мало надавався на самостійну, відповідальну роль правителя». Особливе значення мав висновок М. Грушевського щодо політичного кроку І. Мазепи, тобто переходу його на бік Карла XII у листопаді 1708 р. Як вважав дослідник: «*Это была только одна из многочисленных попыток украинских автономистов найти опору в какой-*

нибудь внешней силе, чтобы освободиться из пут московского царизма... Представители центрального правительства постарались возможно более раздуть это событие, для того, чтобы воспользовавшись им, произвести смертный приговор всему старому строю Гетьманщины, ее автономии и козацкому самоуправлению, якобы дискредитировавшим себя «изменою» Мазепы. В действительности эта «измена» дискредитировала только централистическую политику правительства...»¹. Поряд з цим висновком М. Грушевський зазначив, що основною причиною поразки, яку зазнали плани гетьмана, була невідповідність «замислів Мазепи» по відношенню до маси українського населення. Гетьман занадто довго тримав свої плани при собі. Непоінформованість українського суспільства призвела до того, що у найважливіший момент гетьман залишився лише в оточенні найвідданіших однодумців. Тим не менш, М. Грушевський високо оцінив внесок І. Мазепи у розвиток української культури і «вписав» його у свою «українську ідею», як «виконавця традиційної політики української старшини». В загальному підсумку можна сказати, що погляди М. Грушевського на І. Мазепу визначалися кількома основними історіософськими моделями, тобто з точки зору позитивістсько-народницької моделі; з позицій соціальної психології; з точки зору «філософії життя» та неоромантизму. Таке поєднання різних теоретичних концепцій у питанні визначення ролі героя в історії, загалом було характерне для початку ХХ ст. та відображало ситуацію зміни класичної моделі історіографії її модерною версією.

У тогочасних дослідженнях українських істориків значна увага приділялася зовнішній політиці І. Мазепи та його політичному вибору. При розгляді причин, які спонукали І. Мазепу до остаточного рішення на користь союзу з Карлом XII, почали називатися прагнення гетьмана та частини старшини досягти самостійності України. Подібні зміни у трактуванні намірів та прагнень І. Мазепи були невинуватими. Вони цілком узгоджувалися з концептуальними засадами державницького напрямку української історіографії, ідеологами якого були М. Міхновський, Д. Донцов та В. Липинський.

Державницькою ідеєю в цей період були проникнуті багато праць українських істориків. Зокрема, в дослідженні «Причинки до історії Мазепинщини» (1908) чітко простежувався державницький світогляд С. Томашівського². Добре володіючи німецькою і шведською мовами, дослідник вперше використав зарубіжні джерела про події 1708–1709 рр., що дозволило йому розкрити наміри І. Мазепи щодо об'єднання Правобережної України під одною булавою з метою подальшого забезпечення її самостійності.

¹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – С. 246

² Томашівський С. Причинки до історії Мазепинщини // Записки НТШ. – 1908. – Т. 81. – С. 151–154.

Революційні, суспільно-політичні процеси початку ХХ ст. поставили перед істориками завдання створення нових праць з історії українського народу та його державності, а також висунули вимогу популяризації здобутих знань серед широких верств населення. Саме в цьому напрямку працювали М. Аркас, який написав популярну «Історію України-Русі» (1908)¹, Г. Коваленко, який уклав невеличку за обсягом «Українську історію» (1912)², А. Кащенко³, який видав низку історичних оповідань, та інших, але усі вони погоджувалися з тим, що І. Мазепа, при всій повазі авторів до нього, помилився у розрахунках і його справа «української політичної автономії була остаточно програна», а «знесилена, роздерта сусідами на клатті Україна конала».

Серед суто наукових досліджень початку ХХ ст. особливу увагу привертала праці О. Грушевського «По катастрофі 1708 р. Конфіскації земель у мазепинців»⁴, «Воєнні роботи»⁵, «Глухів і Лебедин»⁶, які були надруковані на сторінках «Записок НТШ» протягом 1907–1909 рр. Перша стаття була присвячена заходам московського уряду щодо конфіскацій маєтків та майна мазепинців, що відбувалися за наказом Петра І. До категорії «мазепинців», як зазначив історик, з часом попадали люди, які ніякого відношення не мали до справи І. Мазепа та його близького оточення. Політика «кнута та пряника», тобто конфіскація в одних та нагородження інших, дозволила московському уряду «з корінням вирвати» опозиційно настроєну українську шляхту та започаткувати в Україні велике російське землеволодіння, а також посилити російський елемент серед українського населення Лівобережжя. Таким чином, російський уряд на чолі з Петром І надовго захистив себе від «головного болю», що пізніше отримав назву «українського сепаратизму». Стаття «Воєнні роботи» теж була присвячена політиці Московської держави щодо України, але ця проблема розглядалася під іншим кутом зору, а саме: проведення фортифікаційних робіт в Україні на початку ХVIII ст. та участь у них українців. У роботі «Глухів і Лебедин» О. Грушевський розглянув відомості про перші враження різноманітних прошарків українського суспільства та керівних кіл Російської імперії від акції І. Мазепа, а також реакцію на глухівські вибори нового гетьмана, маніфести та універсали, які писали і І. Мазепа, і Карл XII, і Петро І до

---

¹ Аркас М. Історія України-Руси. – СПб.: Общественная польза, 1908. – 16, 385 с., 210 арк.

² Коваленко Г. Українська історія. – К.: Велес, 1992. – 176 с.

³ Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорозьке низове: Коротка історія війська запорозького. – Катеринослав-Ляйпциг: Укр. вид-во, 1917. – 367 с.

⁴ Грушевський О. По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців // Записки НТШ. – 1907. – Т. 75. – Кн. 1. – С. 85–95.

⁵ Грушевський О. По катастрофі 1708 р. Воєнні роботи // Записки НТШ. – 1907. – Т. 80. – Кн. 6. – С. 19–35.

⁶ Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708–1709) // Записки НТШ. – 1909. – Т. 92. – Кн. 6. – С. 21–65.

українського народу. Крім того, автор звернув увагу на факти конфіскацій маєтків та майна мазепинців, які не повернулися, або повернулися пізніше зазначеного терміну, а також нагороди тим, хто вчасно виявив свою прихильність царю. Головною ж метою статті була розповідь про допити та покарання мазепинців у Глухові, а особливо у Лебедині, де було створено ціле кладовище закатованих «мазепинців», підрахувати яких було неможливо. Таким чином, праці О. Грушевського дозволили пролити світло на дійсні плани та наміри російського уряду щодо Гетьманщини та козацької старшини, а також продемонструвати конкретні заходи московської влади, спрямовані на унеможливлення підтримки повстання на чолі з І. Мазепою більшістю населення України-Гетьманщини. На думку історика, як би не сприймали гетьмана І. Мазепу сучасники, але він був єдиним стримуючим чинником в планах царя щодо розбудови імперії та проведення для цього низки корінних реформ. Як тільки І. Мазепи не стало, стримати нищення залишків української автономії вже стало неможливим.

Протягом 1916–1918 рр. вийшли ще декілька робіт, які також були присвячені дослідженню постаті І. Мазепи. До них належали розвідки В. Різниченка¹, праці І. Крип'якевича² та Г. Хоткевича³, автори яких намагалися висвітлити внутрішній, так би мовити, інтимний світ гетьмана та розповісти про почуття І. Мазепи до Мотрі Кочубей, розповісти про гетьманську столицю – Батурин, знищену військами О. Меншикова у 1708 р., роз'яснити ситуацію з можливістю чи неможливістю перенесення праху гетьмана в Україну, простежити в політиці І. Мазепи тяглість основних ідей українського автономізму, закладених ще Б. Хмельницьким, а також спростувати протиставлення цих двох гетьманів, їхньої політики, яке стало вже традиційним для історичних праць романтичної та народницької історіографії.

Відродження української державності протягом 1917–1920 рр. відкрило перед українською наукою нові перспективи історичних досліджень, були намічені широкі плани пошукової та видавничої діяльності, реалізовано прагнення мати власну академію наук. Однак, «колесо історії» несподівано звернуло в інший бік. У результаті цього в Україні запанувала радянська влада. Певна кількість науковців одразу або через деякий час опинилися за кордоном. Саме там з часом з'явилися

¹ Гетьман Іван Мазепа. Переписка з Мотрею Кочубеївною в Батурині / Передм. В. Різниченка [Листи І. Мазепи до Мотрі Кочубей]. – К.: Друкарня Словянська, 1916. – 16 с.; Різниченко В. З минулого Батурина. Історичні нариси. К, 1916. – 60 с.; Різниченко В. Батуринський шлях: Уривок з дорожніх споминів «В резиденції гетьмана Мазепи». – К., 1916. – 12 с.; Різниченко В. На могилі гетьмана Мазепи: До питання про перенесення його праху з чужини на Україну. – Звенигородка, 1917. – 16 с.

² Крип'якевич І. Коротка історія України. – Київ–Львів–Відень: тов.-во «Вернигора», 1918. – 85 с.

³ Хоткевич Г. Гетьман Іван Мазепа. – Харків, 1917. – 46 с.

різноманітні наукові центри та установи з вивчення історії та культури України¹. Наукові праці істориків, що були членами цих установ, в основному ідеологічно продовжували та розвивали постулати української історіографії державницького напрямку.

Кількість досліджень, присвячених І. Мазепі та його добі, в цей період не лише не зменшилася, але й у кількісному і якісному розумінні зроста. Напрямки та аспекти досліджень були найрізноманітнішими. Так, серед праць початку 1920-х років слід згадати працю О. Терлецького, присвячену історії української держави, де історик висловив певні міркування стосовно спроб І. Мазепи відновити монархічну традицію в українському державному житті, а також роботу Б. Барвинського «Слідами гетьмана Мазепи»², в якій розглядалася панегірична література, присвячена І. Мазепі, а також досліджувалося «значення імені «Мазепа» в українській, московській, білоруській і польській мові» на підставі даних словників та усної народної творчості. Іншою працею була стаття «Гетьман Мазепа в історії й літературі та для сучасності» (1924), в якій давалася характеристика внутрішній політиці, особистому меценатству гетьмана, українсько-шведським відносинам під час Великої Північної війни та відтворенню образу І. Мазепи в творах європейського романтизму. Закінчувалася робота закликком перевезти «великий прах» гетьмана в Україну.

У зазначений період серед українських істориків поширилася думка про те, що вже на даному етапі розвитку історичної науки виникла потреба узагальнити спадщину минулих поколінь дослідників, які присвятили свої праці І. Мазепі. Першим на шлях створення такого роду праці історіографічного характеру став Д. Кравцов, який дослідив розвиток української історіографії у XIX ст.³, а пізніше до нього приєдналися Д. Дорошенко⁴ і Б. Крупницький⁵.

Подальша праця істориків-державників, яка ідеологічно не могла бути сумісною з утвердженням в науці принципів марксистської ідеології, продовжилася в тих наукових установах та товариствах, що були утворені вченими-емігрантами поза межами України: Українському вільному

---

¹ Головні осередки українського наукового життя були зосереджені спочатку в Чехословаччині, а потім у Західній Німеччині: Наукове товариство імені Шевченка, Українська вільна академія наук (УВАН), Український вільний університет, Українська економічна вища школа, Богословсько-педагогічна академія та інші.

² Барвинський Б. Слідами гетьмана Мазепи // Записки НТШ. – 1920. – Т. 129. – С. 107–140.

³ Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 6. – К., 1929. – С. 234–246.

⁴ Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа. 36. ст. – Т. I. – Варшава, 1938. – С. 3–34.

⁵ Крупницький Б. Мазепа і советська історіографія // Український збірник інституту для вивчення СРСР. – Мюнхен, 1955; Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950 рр.). – Мюнхен, 1957. – 122 с.

університеті у Празі та Мюнхені, Українських наукових інститутах у Варшаві та Берліні, Українському високому педагогічному інституті у Празі, Українській господарській академії у Подєбрадах та інших. Серед істориків, які у цей час активно продовжували свою дослідницьку діяльність, були І. Борщак, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, М. Андрусак, В. Січинський, Р. Смаль-Стоцький, Я. Токаржевський-Карашевич, В. Біднов, О. Лотоцький, які, опинившись на еміграції, прагнули максимально використати можливість роботи із закордонними архівами.

Незосереджуючись на докладному аналізі усіх праць істориків-державників, які працювали у міжвоєнні часи, зазначимо, що вони зуміли скористатися з тих можливостей, які надало їм перебування поза межами УРСР. Починаючи з 1932 року, історики Західної України, а також ті, що потрапили на терени різних європейських країн, доклали чималих зусиль, аби утвердити в українській та зарубіжній історіографії образ І. Мазепи, як гетьмана-державника, видатного політичного діяча України-Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст., військового, мецената, людини, що щиро прагнула незалежності свого краю. З цією метою проводилося чимало заходів, конференцій, а головне було підготовлено цілу низку оригінальних досліджень, частина з яких згодом увійшла до відомого збірника «Мазепа», підготовленого до друку та опублікованого працівниками Українського наукового інституту у Варшаві.

Поява цього видання стала однією з найвидатніших подій у науковому світі кінця 1930-х рр. Збірник було приурочено до 300-тої річниці з дня народження І. Мазепи. До змісту перших двох томів збірника, крім розглянутих вище історіографічних праць Д. Дорошенка та Б. Крупницького, увійшли три роботи про меценатську діяльність Мазепи – «Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч» М. Андрусяка, «Слідами Мазепи у Галичині» В. Січинського та «Санктуаріум Мазепи» Р. Смаль-Стоцького, дві статті, присвячені справі анафемування І. Мазепи: «Церковна анатема на гетьмана Івана Мазепу» В. Біднова та «Справа правосильності анафемування гетьмана Івана Мазепи» О. Лотоцького. Крім цього, були ще надруковані стаття Яна Токаржевського-Карашевича «Походження та герб гетьмана Мазепи»; єдине на той час в історіографії дослідження, присвячене його матері – «Марія Магдаліна, мати гетьмана Мазепи» В. Біднова; робота О. Прицака «Іван Мазепа і княгиня Дольська», і, нарешті ще одна праця В. Січинського, присвячена гравюрам на честь Мазепи – «Гравюри Мазепи».

До складу третього тому мали увійти статті та матеріали більш пов'язані із діяльністю П. Орлика, ніж із І. Мазепи. Зокрема, статті Б. Крупницького «Роля запорожців у шведських операціях 1709 р.», «Шведсько-українські договори 1708–1709 р.», Д. Олянчина «Матеріали в справі двох домагань московського уряду 1715 і 1721 рр. про видачу гетьмана Орлика Австрією», Б. Стрельчика «Мазепа в Польщі», кілька підготовлених до друку текстів

першоджерел: мемуари Габрієля Бельке, реляція 1707 р. та лист П. Орлика до С. Яворського, а також «Мазепинська бібліографія», зібрана О. Пріцаком¹. Наклад збірника загинув, але частково збереглися рукописи та машинописи кількох статей. У поєднанні з матеріалами, які готувалися до друку членами Історичної секції УВАН у 1949 р. на сторінках іншого збірника – «Іван Мазепа», усі згадані тексти були відтворені та видані 2011 р. О. Ковалевською². Таким чином, до уваги дослідників мазепинської доби потрапили раніше невідомі, або важкодоступні статті Б. Крупницького, О. Оглоблина, В. Січинського, Д. Олячина, В. Жили. Автори усіх згаданих праць, що увійшли до складу двох томів збірника «Мазепа» (1938, 1939), мали увійти до третього тому збірника «Мазепа» (1939 р.) та збірника «Іван Мазепа» (1949 р.) своїми дослідженнями внесли величезний внесок у розвиток мазепознавчих студій і підготували належний ґрунт для написання повноцінних монографічних праць, присвячених гетьману І. Мазепі та його добі. Наукова цінність цих праць визначається тим, що жодне сучасне дослідження в галузі мазепознавства не відбувається без звернення до наукового доробку згаданих істориків.

В їхніх працях висвітлювалися невідомі або малодосліджені факти, стосовно поінформованості європейських країн про Україну та гетьмана І. Мазепу наприкінці XVII – на початку XVIII ст., подавалися цікаві аспекти зовнішньої політики гетьмана, аналізувалися нові підходи та методи дослідження даної історичної постаті, розкривалися ступінь розробки біографії та діяльності гетьмана в німецькій та шведській літературі, розглядалися проблеми переходу Правобережжя під булаву І. Мазепи, польсько-шведські відносини протягом першого та другого періодів Великої Північної війни, питання меценатства гетьмана, розроблялися складні, дискусійні, а іноді зовсім не досліджені питання, які характеризували особистість Івана Мазепи та його державну діяльність, а також проблеми виживання в умовах еміграції, військової та зовнішньополітичної діяльності мазепинців після смерті І. Мазепи та обрання гетьманом П. Орлика, міжнародних відносин та розвитку мистецтва часів І. Мазепи.

Автори цих творів рішуче відмовлялися від практики своїх попередників (М. Костомарова, Ф. Уманця, М. Грушевського, А. Енсена та інших) щодо застосування «психологічного методу» при дослідженні мотивів вчинків гетьмана. Дехто, зокрема Б. Крупницький, спробував подати зріз діяльності гетьмана І. Мазепи в контексті тогочасної геополітичної ситуації в регіоні, яка визначала політичний курс українського керівництва. Саме тому,

---

¹ Каталог видань Українського наукового інституту в Варшаві, 1930–1939. – Варшава, 1939. – С. 34.

² Ковалевська О. Третя (неопублікована) частина збірника «Мазепа» в контексті діяльності наукових центрів української еміграції 1939 – 1949 рр. // Ковалевська О. Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проєкту 1939–1949 років. – К.: Темпора, 2011. – С. 8–23.

наприклад, досліджуючи складну проблему українсько-російського розриву 1708 р., автор аргументовано доводив, що причини переорієнтації І. Мазепи з Московії на Швецію варто шукати не в його особистих мотивах, а в державних інтересах України та її еліти.

Оцінка гетьмана у цих та інших дослідженнях істориків-емігрантів була досить високою (гетьман-державник, гетьман-самостійник, гетьман-благодійник тощо), проте автори намагалися не робити з нього ідола, не засуджувати й не возвеличувати українського правителя безпідставно, намагаючись насамперед зрозуміти логіку та мотивацію його дій та вчинків. Вони прагнули бачити у ньому *людину свого часу, що діяла відповідно тогочасним ідеалам, уявленням, власним переконанням та конкретно-історичним обставинам*, крах політичних планів гетьмана, як правило, розглядався як *катастрофа* для всієї України і навіть Європи.

Серед істориків нової, післявоєнної хвилі еміграції опинилося чимало здібних дослідників, які з часом увійшли до складу наукових установ діаспори, і продовжили свої працю, спрямовану на дослідження історії України.

Серед праць 1940–1950-х рр., присвячених дослідженню мазепинської доби, певну увагу привертають роботи Н. Полонської-Василенко «Палій та Мазепа» (1949) – висвітлює історію конфлікту між білоцерківським (фастівським) полковником С. Гурко (Палієм) та гетьманом; В. Січинського «Іван Мазепа. Людина і меценат» (1951), яка мала велике значення для розширення відомостей про цю маловідому сторону діяльності гетьмана; Д. Донцова «Похід Карла XII на Україну» (1955), в якій автору вдалося більш ґрунтовно визначити мету походу, позиції шведського короля і українського гетьмана, причини невдачі та значення результатів походу шведської армії для європейської політики взагалі і для України, зокрема. У 1954 р. докторант Оттавського університету В. Луців написав докторську дисертацію про гетьмана Мазепу в світлі європейської літератури і в цьому ж році видав монографію «Гетьман Іван Мазепа. Життя і діяльність великого гетьмана». Вона мала велике значення, оскільки підбивала певні підсумки в справі дослідження історичної біографії гетьмана та його діяльності, і в свою чергу була віхою в процесі розвитку історичних досліджень, присвячених цій постаті та періоду його гетьманування.

1959 рік став знаковим для українців діаспори, бо цього року вони відзначали 250 років зі дня смерті І. Мазепи та сумну дату поразки українсько-шведського війська під Полтавою. До цієї дати було підготовлено до друку велику кількість наукових публікацій, присвячених гетьману та його добі. Серед таких, поважне місце займала збірка творів митрополита Іларіона (Івана Огієнка), яка давала змогу простежити еволюцію поглядів дослідника та оцінок ним постаті Івана Мазепи. Студії І. Огієнка яскраво демонстрували, яким шляхом відбувався перехід історика від однозначно негативних оцінок

діяльності гетьмана, до глибокого усвідомлення й розуміння гетьманських спроб «тихою ходою здобути волю Україні». В силу різних обставин збірка «Розп'ятий Мазепа» побачила світ лише 2002 року, коли була опублікована за підтримки Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка).

Крім зазначених праць, на ювілейний «мазепинський» рік прийшлися публікації монографій К. Біди «Союз гетьмана Івана Мазепи з Карлом XII», та А. Маркевича «Великий подвиг», перевидання праці В. Січинського «Іван Мазепа. Людина і меценат», поява двотомного твору Р. Млиновецького «Гетьман Мазепа в світлі фактів в дзеркалі «історій», який існував на правах рукопису.

Враховуючи той факт, що 1959 рік був багатим на ювілейні дати, пов'язаних із постаттю І. Мазепи, редакційна колегія «Календаря свободи» (видання Українського народного союзу), також присвятила гетьману значну частину обсягу свого видання. В змісті випуску на 1959 р. були представлені публікації Р. Смаль-Стоцького «Регалом української державності», В. Луціва «Гетьман Іван Мазепа. Життя та діяльність великого гетьмана», П. Шандрука «Полтавська битва і її наслідки для України», І. Сидорука «Мазепа в чужій літературі», О. Оглоблина «Гетьман І.Мазепа й українська промисловість», текст інсенізації на тему «Велика ідея», створеного на основі твору Б. Лепкого, український переклад поеми Байрона та вірш Є. Маланюка «До портрету Мазепи».

Вагомими з точки зору дослідження доби гетьмана І. Мазепи були 1960-1980-ті роки. Перш за все, треба зупинитись на дослідницькій діяльності професора О. Оглоблина. У своїх працях історик спирався на схему М. Грушевського, яку значно розширив та доповнив, включаючи ХІХ та ХХ ст. Зайнятися добою гетьмана І. Мазепи вченого спонукали як об'єктивні, так і суб'єктивні обставини. Він вважав, що часи І. Мазепи в історії України позначилися великим піднесенням українського політичного, суспільно-економічного та культурного життя і тому, виявилися винятково важливими при вивченні історії Козацько-гетьманської держави. Історику належала велика кількість праць, присвячених повстанню Петрика, окремим періодам в житті І. Мазепи та його діяльності, крім того, ряд досліджень іконографічного характеру, присвячених аналізу автентичності та класифікації портретів гетьмана, низка праць з питань економічного розвитку Гетьманщини, а також роботи історіографічного характеру, в яких була здійснена наукова критика історичних студій різних істориків, в працях яких висвітлювалася діяльність І. Мазепи в контексті політичного, економічного і культурного розвитку Східної Європи. Основною ж роботою О. Оглоблина стала монографія «Гетьман Іван Мазепа та його доба». Монографія мала десять розділів, в яких розглядалися питання біографії І. Мазепи до гетьманства, його обрання на цю посаду та умови Коломацьких статей, зовнішньої та внутрішньої політики гетьмана, повстання Петрика, проблеми

історії Правобережжя та відносини з Палієм, союз зі Швецією та похід Карла XII на Україну, і, нарешті, події на еміграції та смерть гетьмана.

Добу І. Мазепи О. Оглоблин вважав часом «мазепинського ренесансу». Діяльність Івана Степановича розглядав в контексті державного будівництва та реалізації потреб тогочасного українського суспільства. Ці засади дали історика можливість стверджувати, що *гетьман був людиною надзвичайних дипломатичних здібностей, високої культури, з глибоким знанням європейського світу, мав надзвичайний хист володаря*. О. Оглоблин писав, що І. Мазепа дістав від своїх попередників сумну спадщину: напруження соціальних відносин, опозиційні настрої козацької старшини і політичну боротьбу серед різних верст українського населення, непорозуміння із Запоріжжям і послідовну політику Московської держави, яка прагнула до знищення Козацько-гетьманської держави. Крім того, Польща, Крим та інші держави постійно втручалися у справи козацької України, у її політичне життя. Не зважаючи на поразку гетьмана разом зі шведською армією під Полтавою, О. Оглоблин вважав, що таким чином І. Мазепа «заманіфестував перед усім світом і перед майбутніми поколіннями державну волю української нації» і це позитивно відбилося як на самому визвольному русі, так й на підготовленості Європи і світу до сприйняття цих вимог з боку українців.

Значення дослідницької діяльності О. Оглоблина полягало ще й у тому, що йому все ж таки вдалося написати «безсторонню», «неупереджену» монографію про І. Мазепу, про яку мріяв ще М. Костомаров. Це була найповніша праця, яка ґрунтувалася на широкій джерельній базі та результатах історичних доробків трьох століть; на принципах історизму та об'єктивності. Усі наступні роботи, які присвячувалися І. Мазепі, за основу брали саме цю монографію.

Крім монографії О. Оглоблина, у 1960 р. вийшла робота Є. Маланюка «Ясновельможний пан Мазепа – тло і постать», в якій гетьман називався *«людиною епілогу Козацької доби»*, що мав добрий розрахунок, але не мав об'єктивних шансів на перемогу. У 1962 р. Л. Винар видав історичний нарис, присвячений А. Войнаровському, в якому були деякі цікаві подробиці про сім'ю гетьмана та про події, пов'язані з діяльністю так званої «Бендерської комісії» по смерті гетьмана. У цьому ж році в Стокгольмі шведською мовою була надрукована монографія Богдана Кентиржинського «Мазепа», яка так само високо оцінювала історичну роль І. Мазепи та виправдовувала його політичний вибір.

У 1963 р. В. Луців опублікував на сторінках «Визвольного шляху» статтю «Гетьман Мазепа і його співпрацівники». Ця робота була продовженням тих досліджень, що з'явилися в історіографії ще наприкінці ХІХ ст. (мається на увазі монографія М. Костомарова «Мазепинці»), на початку ХХ ст. (слід згадати праці О. Грушевського) і були присвячені «мазепинцям» та історії першої української політичної еміграції.

Протягом 1960–1980-х рр. ХХ ст. над дослідженням доби І. Мазепи багато працював відомий український історик професор Т. Мацьків. В його науковому доробку була певна кількість історичних, історіографічних та іконографічних досліджень, проте пріоритетним напрямком його діяльності залишався археографічний. Результати роботи історика в різноманітних європейських архівах регулярно друкувалися на сторінках наукової преси або виходили окремими виданнями. Однак узагальнила науковий доробок історика його власна монографія «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687–1709 рр.)», яка була вперше опублікована у 1988 р. Т. Мацьків не обмежився аналізом та класифікацією джерел і літератури, на підставі яких краще можна було зрозуміти особливості німецької, французької, англійської та інших історичних шкіл, в межах яких виходили твори, присвячені Мазепі. На підставі численних джерел історик спростував помилкові гіпотези і фальсифікації щодо певних фактів біографії та діяльності гетьмана, зроблені європейськими, а головне, російськими авторами. Він також долучився до розв'язання таких складних питань, як «Мазепа – творець українсько-шведського союзу», «Битва під Полтавою» та «Легенда і правда про Мазепу». Серед інших дослідників української діаспори, чії праці вийшли наприкінці 1980-х рр. і мали відношення до І. Мазепи, були О. Субтельний, А. Господин, М. Небелюк.

Отже, в творах українських істориків, яких можна зарахувати до державницького напрямку в історіографії, гетьман І. Мазепа постає в образі *«освіченої людини, видатного військового, політичного та культурного діяча, найбільшого державника, борця за самостійність»*. На відміну від праць попередніх часів дослідники-державники виписували цей образ на широкому тлі доби, завдяки чому І. Мазепа поставав як *«людина свого часу, що діяв відповідно до ідеалів, уявлень цієї доби, а також в залежності від власних переконань та конкретно-історичних обставин»*. Не менше значення творчості істориків державницького напрямку полягає у тому, що зі сторінок їхніх творів І. Мазепа постав як символ українського визвольного руху, символ *«мазепинства»* ХХ ст., метою якого була боротьба за незалежність та суверенність України.

Образ Мазепи в працях радянських істориків

Певним антиподом дослідженням істориків державницького напрямку, можна вважати твори радянської історіографії, методологічною основою якої став марксизм з його формаційним підходом, поділом суспільств на класи та *«вічною»* боротьбою між ними за володіння засобами виробництва. Етнічна приналежність авторів цих творів не мала жодного значення, натомість важливим об'єднуючим чинником виступала політико-ідеологічна платформа та методологія цих досліджень.

Не применшуючи значення наукового доробку радянських істориків в дослідженні подій Великої Північної війни (яку на відміну від європейської традиції називали просто Північною), біографії Петра I та його сподвижників, деяких питань міжнародної політики наприкінці XVII – початку XVIII ст. та військового мистецтва, варто зазначити, що більшість з них, зосереджувалися на дослідженні «вирішальної ролі народних мас у перемозі над шведськими загарбниками» і тому «боротьба козацької старшини проти Москви» та «зрадник Мазепа» не могли бути предметом їхнього зацікавлення. Постать останнього взагалі фігурувала в дослідженнях радянських істориків лише як другорядний персонаж, який на певному етапі війни, «зрадивши Петра I»¹, ледве не зашкодив процесу «прорубання вікна в Європу», що було актуальним для Московської держави початку XVIII ст., яка прагнула увійти до кола розвинутих країн Європи, здобувши вихід до моря.

Науковим доробком радянських істориків, який спирався на результати досліджень так званої «буржуазної», або «дореволюційної» історіографії, стали детальний опис Полтавської битви 27 червня 1709 р., стратегія та тактика Петра I, дослідження розвитку «русской кавалерии» петровської доби та «русской артиллерии» з 1389 по 1812 рр, та їхньої ролі у подіях Північної війни, загальне уявлення про розвиток військово-інженерної справи тих часів, а також введення до наукового обігу праць європейських істориків, з якими постійно полемізували радянські історики і висновки яких намагалися заперечити. Серед великої маси одноманітних праць, певним чином вирізнялися (а відповідно різко критикувалися колегами) кілька, в яких подавалися несподівані відомості, або робилися неочікувані висновки.

Відомо, що «батько радянської історичної науки», історик з трагічною долею, М. Покровський у своїх працях «Русская история с древнейших времен» та «Русская история в самом сжатом очерке», що з'явилися протягом 20-х – початку 30-х років XX ст., серед причин, які призвели до розв'язання Північної війни, назвав «інтереси російської зовнішньої торгівлі» та наголосив на тому, що саме Московія та країни Північного союзу розпочали цю війну. І. Мазепі та його діям історик дав досить прихильну оцінку. Автор навіть критикував московську політику щодо І. Мазепи й України, чим фактично виправдовував акцію українського гетьмана. У праці В. Панова «Петр I как полководец» (1940), намагаючись з'ясувати причини переходу І. Мазепи на бік шведського короля, автор зазначив, що гетьман «мріяв бути главою незалежної української держави». Цієї ж думки дотримувався і В. Мавродін, який зазначив це у праці під назвою «Петр I» (1944). Суттєвим внеском у розвиток радянської історіографії була монографія Є. Тарле «Северная война и шведское нашествие на Россию» (1958). Автор узагальнив доробок своїх

---

¹ Перелік тих, кого «зрадив» Мазепа, в радянській історіографії постійно варіювався, але основними фігурантами списку були Петро I, російський народ, український народ, «вікова дружба двох (або трьох) братніх народів».

попередників, залучив численні матеріали архівних та рукописних фондів бібліотек Москви та Ленінграду (нині Санкт-Петербург – *О.К.*), спираючись на які, він обґрунтовано довів, що армія Карла XII повернула на Україну не через запрошення І. Мазепи, як писали інші радянські історики, а через втілення жолківського плану «спаленої землі». Спираючись на залучені шведські джерела, Є. Тарле дав докладну та цілком позитивну характеристику шведської армії та її полководцям, що рідко визнавалося іншими його колегами. Історику також вдалося цілком слушно визначити, що якби не «інертність та індиферентизм» українського народу, які він проявив щодо І. Мазепи та його останнього політичного вибору 1708 р., Петру I не вдалось би так швидко ліквідувати наслідки переходу гетьмана на бік Карла XII. Неоднозначно історик висвітвив й участь українських козаків на чолі із К. Гордієнком в конфлікті сторін, називаючи їх то малочисельною купкою вояків, які стали лише знаряддям чужої волі, то «свідомими зрадниками». Загалом же монографія Є. Тарле була написана на засадах марксистсько-ленінської методології, де мова йшла про «класові відносини», «класову боротьбу», «народну війну», «інтервентів» та «зрадників-мазепинців».

Слід зауважити, що усі згадані вище праці, не були типовими для радянської історіографії, яка постійно знаходилася під ідеологічним тиском влади. Виконуючи настанови ЦК Комуністичної партії, які визначали розвиток радянської історичної науки, та залишаючись обмеженими методологічними приписами марксизму і формаційної теорії, радянські історики не могли неупереджено досліджувати історичний процес на українських землях. Ситуація з визнанням І. Мазепи та визначенням тієї історичної ролі, яку він відіграв в історії України, не була унікальною. Вона була лише більш показовою.

Незаглиблюючись в детальний аналіз наукового доробку радянських дослідників доби феодалізму, до якого відносилися і час гетьманування І. Мазепи, і події Великої Північної війни, зазначимо лише основні тенденції в оцінках цієї постаті та загальні висновки щодо її місця в українській історії, зроблені радянськими істориками. Слід зауважити, що системного дослідження козацької доби в Україні на той час не проводилося. Зокрема, увага істориків до часу гетьманування І. Мазепи та його постаті, обумовлювалася ситуативною необхідністю відзначити кілька пам'ятних дат, пов'язаних з ювілеями перемоги Петра I під Полтавою 1709 р. Зокрема, серед праць, які з'явилися в ювілейних збірниках до 230-ї річниці Полтавської перемоги (1940) і вважалися значним досягненням радянської науки, не було жодної, яка б не писала про І. Мазепу як про «старого зрадника українського народу», «який вів зрадницькі переговори з польсько-литовськими магнатами», «намагався відторгнути Лівобережну Україну від Росії», «діяв на користь шведським загарбникам», «обдурював народ», який «глибоко ненавидів цього зрадника Батьківщини».

Не відрізнялися своїми оцінками й праці, які у значно більшій кількості, ніж у попередній період, з'явилися протягом 1959/1960 років на відзначення 250-ї річниці Полтавської битви. У працях Н. Прокопенка, Б. Кафенгауза, С. Безбаха, В. Шутого, В. Дядиченка, Є. Прокопенка, І. Шатилюка, Є. Тарле, С. Литвиненка, В. Лисцова, А. Маркевича, А. Козаченка та інших, І. Мазепу в основному зображували як зрадника віковичній дружбі двох народів, які завжди нібито прагнули воз'єднання. Варто зазначити, що в працях одного з найвідоміших радянських дослідників історії Полтавської битви В. Дядиченка була закладена схема зображення постаті І. Мазепи, яка поширювалася ним самим та репродукувалася в працях інших істориків. В текстах публічної лекції «Мазепа – зрадник українського народу» (1946), брошурі «Розгром шведських загарбників на початку XVIII ст.», книжці «Полтавська битва» В. Дядиченка, статтях «Народная война на Украине против шведских захватчиков в 1708–1709 гг.» та «Измена Мазепы» (1950) В. Шутого, роботі «События 1708–1709 гг. на Украине в освещении украинской дворянско-буржуазной историографии» (1959) А. Козаченка зазначалося, що життєвий шлях Мазепи був пов'язаний з Польщею. Освіта його почалася в іезуїтській колегії, а згодом він став покойовим польського короля; цю службу покинув «внаслідок сутички на ґрунті адюльтеру з польським магнатом Фальбовським». Стати гетьманом йому вдалося лише внаслідок сплати хабаря В. Голіцину. Згодом через власну заздрість до польських королів, він розпочав таємні переговори з «ворожими колами польських магнатів», а потім «шведськими загарбниками», яким він прагнув «віддати на поталу весь український народ». Далі зазначалося, що соціальна політика І. Мазепи була спрямована на «збагачення та зміцнення привілеїв старшинської верхівки», до того ж і сам гетьман був «найбагатшим поміщиком Лівобережної України». Особиста увага І. Мазепи до православної церкви пояснювалася розумінням гетьманом значення православної релігії в тогочасному житті українського народу, хоча сам гетьман все життя залишався «прибічником католицької шляхетської Польщі та церкви». Сам задум І. Мазепи щодо використання моменту для «відірвання» України від Росії, зображувався істориками небажаним українському народові, а передача «мазепинських агентів», тобто прибічників гетьмана, до рук російської влади, справедливим покаранням для «зрадників».

Праця відомого історика тієї ж доби В. Шутого – «Измена Мазепы» (1950), хоча і була написана на значній джерельній базі, містила чимало безпідставних прокламацій, відвертих фальсифікацій та брудної лайки або на адресу І. Мазепи, або на адресу істориків, які мали відмінну точку зору, ніж радянські. Крім того, більшість цитат, використаних автором, були вирвані зі своїх первинних контекстів, а тому набули в обробці В. Шутого зовсім інший зміст, ніж це було в тексті першоджерел. В. Шутой настільки захопився

обвинуваченнями та викриваннями, що навіть почав закидати В. Дядиченку, що той у своїх працях «весьма слабо раскрывает изменническую деятельность Мазепы». До того ж, у роботах, присвячених «народній боротьбі зі шведськими загарбниками» 1708–1709 рр., явним було перебільшення як історичного, так і наукового значення даного питання. Воно виглядало модернізованим, особливо з огляду на ідеологічну необхідність оцінки тодішніми радянськими істориками сучасних їм подій, зокрема, Великої Вітчизняної війни.

Оригінальною за змістом і формою вважалася науково-популярна брошура А. Козаченка «Битва під Полтавою», новизна якої, як виявилось, полягала у вистіленні «патріотичного піднесення широких народних мас в боротьбі з шведськими загарбниками». Зазначаючи наявність «високого бойового духу російської армії» під Полтавою, автор натомість особливо підкреслив «розгубленість шведських солдатів» та стан їхньої деморалізації. З тексту праці також випливало, що перемоги таких жалюгідних вояків, як «шведи під Полтавою», не становило великої праці, і все ж таки основну роль у виснаженні армії Карла XII, відіграли «старі, жінки та підлітки», які самовідданно захищали обложене місто. Інша, праця цього ж автора, «События 1708–1709 гг. на Украине в освещении украинской дворянско-буржуазной историографии» (1959), мала на меті «проследить как складывалась националистическая легенда о Мазепе и разоблачить реакционную сущность этой легенды», тобто в черговий раз спробувати спростувати висновки досліджень істориків української діаспори, які в цей час активно займалися дослідженням часів гетьманування І. Мазепи. Ця праця фактично стала останньою крапкою у справі боротьби радянської науки з «українським буржуазним націонализмом», визначення «істинного лица изменника Мазепы», а також підтвердженням концепції «історичної єдності двох братніх народів». Таким чином, з кінця 1950-х рр., коли в історичних реаліях середини ХХ ст. остаточно вже було покінчено з рухом опору проти радянського ладу на території Західної України, в радянській історіографії була завершена «боротьба» і з ідеалом, постаттю-символом українських «самостійників та націоналістів» – І. Мазепою. Науковий і політичний інтерес до його особи почав зникати. Однак, в серпні 1975 року в журналі «Людина і світ» в рубриці «Правда про уніатство» раптово з'явилася стаття С. Даниленка «Як вони перекручують історію». В цій роботі були подані відомості, які більше ні до, ні після цього жодного разу не з'являлися ні в радянській, ні в діаспорній історичній літературі. Стаття явно була частиною чергової політико-пропагандистської акції, спрямованої на цей раз проти Ватикану. Найбільш несподіваним у ній була інформація про матеріали особистого архіву І. Мазепи, який нібито зберігався в архіві Ватикану. При чому сам автор статті не бачив цього архіву, але чув про це з якогось «достовірного джерела», яке не називав.

Серед кількох статей та монографій кінця 1980-х рр., в яких згадувалося ім'я І. Мазепи, нічого принципово нового не з'явилося. Характеристики українського гетьмана, як і раніше, не виходили за межі ярликів на взірць «зрадник» та «кривоприсяжник», а мета його переходу на бік Карла XII, за традицією багатьох праць радянського часу, визнавалася «черговим проектом повернення України до складу Речі Посполитої», сама ж Полтавська битва почала порівнюватися і ставитися в один ряд з Куликовською, Бородинською, Станінградською та Курської битвами. Отже, для радянських істориків постать І. Мазепи назавжди залишилася *персоною «нон грата»*, яка так і не дочекалася серйозного дослідження та належної оцінки у цей час. Хоча певні політичні зміни наприкінці 1980-х років зрушили справу з «мертвої точки», що призвело до появи протягом перших років незалежності, кількох праць, які вже принципово відрізнялися від усіх попередніх.

***Формування образу українського гетьмана в творах
сучасної української історіографії кінця XX –
початку XXI століття***

Кінець 80-х рр. XX ст. ознаменувався поступовим переходом української історіографії на стадію «націоналізації» історії. Суть цього явища полягала в переході від писання історії в рамках класової парадигми, що було притаманним працям радянської історіографії, до її переписування і переосмислення як історії національної. Саме в цей час почався процес «пригадування» свого «справжнього» минулого, виявлення «білих плям», розвінчання одних історичних міфів та творення інших, повернення з небуття цілих періодів української історії. Цьому процесу сприяли як внутрішні, так і зовнішні чинники, зокрема суттєві політичні зміни, які сталися в Україні протягом кількох років. 1991 року вона стала незалежною державою і це не могло не відбитися на розвитку історичної науки.

Знаковою подією стала публікація праці В. Смолія та О. Гуржія «Як і коли почала формуватися українська нація» (1991), яка була присвячена теоретичним аспектам написання саме національної історії. З набуттям Україною незалежності перед історичною наукою постали важливі завдання: легітимації новоствореної держави, формування просторових та часових уявлень про українську націю, ствердження правомірності й правонаступності існування цієї нації як у свідомості її членів, так і в свідомості сусідів. За умов відсутності власних напрацювань української науки на шляху створення національної історії, цю функцію з успіхом виконали твори колишніх «буржуазно-націоналістичних» істориків та істориків діаспори, чії праці активно перевидавалися на початку 1990-х рр. Першим кроком на цьому шляху стало перевидання англомовного нариса з історії України, що належав О. Субтельному («Україна. Історія»), який протягом певного часу виконував не лише функцію підручника, але й

синтезної наукової праці з історії України. Згодом з'явилася колективна монографія фахівців Інституту історії України НАН «Історія України. Нове бачення», яка мала замінити працю О. Субтельного і представити офіційну точку зору українських вітчизняних істориків на історичний процес, що відбувався на теренах України від найдавніших часів до сучасності. Ці паралельні процеси, тобто перевидання заборонених за радянських часів праць українських істориків та написання нових, в яких викладалася національна версія нашої історії, сприяли формуванню нових методологічних засад історичних досліджень та залученню істориками нового наукового інструментарію до своєї праці.

Для розвитку вітчизняного «мазепознавства» велике значення мало видання на початку 1990-х декількох збірок статей, присвячених І. Мазепі, шостого номеру журналу «Пам'ятки України» за 1991 рік, зміст якого повністю був присвячений мазепинській проблематиці, а також певна кількість статей в науковій та громадсько-політичній пресі, більшість з яких торкалася питань меценатства гетьмана та була присвячена використанню його образу в художній літературі. Це значення було обумовлено фактом обмеженого доступу суспільства до інформації про велику історіографію, присвячену дослідженню біографії та діяльності І. Мазепи, що мало місце за радянських часів. Тому, усі вищезгадані статті, мали виконати інформативну функцію та розширити уявлення зацікавленого кола науковців, освітян та інших про цю неоднозначну постать.

Одночасно з перевиданнями та публікаціями праць вчених української діаспори, постать І. Мазепи все частіше привертала увагу вітчизняних істориків. Зокрема, вона ставала предметом обговорення та дискусій на науково-практичних конференціях республіканського та регіонального значення, таких як VI та VII Всеукраїнські конференції, конференція «Північна війна та її наслідки для України» (Полтава, 1992 р.), «Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва» (Запоріжжя, 1993 р.), «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (Київ, 1994 р.), міжнародні конференції «Мазепа та його наступники: історія, культура, література» (Мілан, 2002 р.) та «Личность Ивана Мазепы в европейской истории» (Галац, 2004 р.).

Велику роботу по поверненню І. Мазепі його імені та гідного місця в історії України як державного діяча, дипломата, мецената та неординарної історичної особистості проводили В. Марочкін, Р. Горак, В. Шевчук, К. Резакевич, В. Ричка, В. Пуцько, співробітники Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви», «Музею Гетьманства» в Києві, а також краєзнавчих музеїв України, які мали документи та матеріали мазепиної доби.

1990-ті роки, як і будь-який інший період в історії української історіографії, в межах якого висвітлювалися питання життя та діяльності

І. Мазепи, мав свої особливості. Обумовлено це було двома основними чинниками. Під впливом неоромантизму, викликаного здобуттям незалежності, та висновків вчених, які досліджували добу І. Мазепи та його постать протягом 1930-х – кінця 1980-х років у різних політичних умовах, під впливом різних теоретико-методологічних концепцій, постать гетьмана почала трактуватися виключно як символ національно-визвольних змагань, як символ боротьби за незалежність Української держави, при чому, в сучасному розумінні цього слова. Подібний спрощений підхід та навмисне «обілення» постаті І. Мазепи, перетворило його на політично заангажовану фігуру, яку почали використовувати в сучасних політико-пропагандистських цілях. Водночас, фахові історики закликали до поміркованості, виваженості висновків та максимальної неупередженості для того, щоб ця постать обгрунтовано могла зайняти своє чинне місце серед видатних особистостей нашої історії.

Протягом 1991–2011 рр. було перевидано та опубліковано понад сотні різноманітних праць з біографії гетьмана І. Мазепи, історії його гетьманування, з історії розвитку української культури в цілому, та окремих її галузей, зокрема. Велика кількість досліджень була присвячена соратникам та однодумцям гетьмана, історії окремих пам'яток друкарства, архітектури, живопису та граверства тощо.

Треба також зауважити, що розвиток мазепознавчих студій протягом згаданого часу, відбувався у тісному зв'язку з відзначеннями певних ювілейних дат: дня народження гетьмана, дня обрання на гетьманство, дня смерті, відзначення батуринської трагедії 1708 р., а також ювілеїв Полтавської битви. Ці «відзначення» виявилися стимулюючим та активізуючим факторами, які впливали на дослідників. Одні з них намагалися використати слушну нагоду, для того, аби дослідити нові аспекти старих, чи комплекс нових наукових проблем, і представити на суд наукової громадськості результати цих досліджень, натомість інші – використовували надані можливості скоріше для нагадування про себе, бо їхні «ювілейно-урочисті» чи «лайливо-пропагандистські» публікації не мали жодної наукової вартості.

Найбільш активна науково-конференційна та видавнича діяльність українських науковців спостерігалася на початку – у середні 1990-х років, а також протягом 2007–2010 рр. Про перший період ми вже згадували, а що стосується другого, то його характерною особливістю була надзвичайна активність представників наукових, освітніх та мистецьких кіл, які прагнули привернути увагу влади та офіційних інституцій до необхідності відстоювати право українців на власне трактування певних історичних подій, гідне представлення участі українців у цих подіях, неупереджене і політично незаангажоване трактування дій історичних осіб, зокрема, І. Мазепи. З цією метою у 2007 р. було організовано дві структури: Урядовий та Громадський

комітети з відзначення 300-річчя військово-політичного виступу І. Мазепи та україно-шведського союзу 1708 р. Перший обмежив свою діяльність спробами узгодити, так би мовити, «українське» та «російське» бачення згаданих подій, а також пошуком шляху «спільного відзначення ювілею Полтавської битви» Україною та Росією. Водночас, представники Громадського комітету у співпраці з іншими громадськими організаціями та об'єднаннями розгорнули активну діяльність, наслідком якої стали проведення конкурсів творчих робіт серед молоді, низки освітянських та наукових конференцій, видання наукових та науково-популярних праць, презентацій цих видань у різних регіонах України, низка мистецьких заходів, і навіть культурно-релігійні акції, зокрема, сприяння проведенню панихід на спомин душі померлого гетьмана у православних храмах Київського патріархату. Крім того, члени Громадського комітету активно співпрацювали з науковцями Батуринської українсько-канадської археологічної експедиції (Чернігів), Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (Батурин), одеського відділення Інституту досліджень українського козацтва (Одеса), співробітниками «Музею Гетьманства» (Київ), місцевими краєзнавцями з Київщини, Сумщини, Львівщини тощо, намагалися налагодити співпрацю з представниками місцевої влади та музейниками міста Полтави. Водночас активно діяли у згаданих напрямках окремі навчальні та музейні заклади, осередки «Просвіти», представники української діаспори, дипломатичні структури тощо.

Внаслідок спільних зусиль науковців, музейників та освітян протягом згаданого періоду з'явилися кілька збірників наукових праць, зокрема: «Батуринська старовина», присвячена 300-річчю трагічної загибелі гетьманської столиці – Батурина (2008), «Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха», підготовлений спільно Інститутом історії України та Державними комітетом архівів України (2008), «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять», підготовлений працівниками Києво-Могилянської академії за результатами однойменної міжнародної конференції (2008), «Полтавська битва 1709 року в історичні долі України, Росії, Швеції та інших держав», підготовлений працівниками заповідника «Поле Полтавської битви» на основі матеріалів відповідної конференції (2009), «Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії», що став збірником доповідей науково-теоретичної конференції, проведеної на базі Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова (2009), а також збірник «Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII століть» (2011), що увібрав у себе доповіді, виголошені на міжнародній науковій конференції ще 2009 р.

Серед дослідників, чий особистий внесок у розвиток мазепознавства, був вартий окремої уваги, залишається В. Станіславський, чий публікації завжди відзначалися якісним опрацюванням джерельної бази. Серед праць науковця,

датованих серединою 1990-х – початком 2000-х років, можна назвати такі: «Запорозька Січ у політичних планах Карла XII (кінець 1708 – перша половина 1709 р.)» (1995), «Матеріальне заохочення як метод політичного впливу уряду Івана Мазепи на Запорізьку Січ» (1996), «З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи» (1996), вступної статті до «Листів Івана Мазепи», підготовлених істориком до друку, а також численних статтях автора, як то: «Похід на Самару, зведення Новобогородицької фортеці та взаємини Гетьманщини з Запорожжям за даними новознайдених листів Івана Мазепи за 1688 рік» (2003), «Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи 1695–1696 років)» (2005), «До питання про зовнішність Мазепи» (2006), «До історії взаємин гетьманського уряду з Запорозькою Січчю в 1691–1694 рр.», «Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією у недрукованих листах Івана Мазепи 1699–1700 рр.» (2007) та ін. На підставі аналізу архівних матеріалів, перш за все неопублікованого листування гетьмана І. Мазепи з московськими царями та можновладцями, коронними гетьманами, кошовими отаманами Запорізької Січі тощо, автор розкрив особливості взаємин українського гетьмана з московською владою, з представниками сусідніх держав, особливості «південного» напрямку його зовнішньої політики, а також нюанси його внутрішньої політики, зокрема, в стосунках між генеральним урядом та Запорожжям. Але найважливіше значення як для сучасних, так і для майбутніх дослідників доби І. Мазепи, мали підготовка до друку та видання істориком двотомника «Листи Івана Мазепи» (2002; 2010), яке дозволило ознайомитися з неопублікованим епістолярієм гетьмана, а також значно поглибити знання дослідників його доби щодо «взаємин Війська Запорозького із країнами, що входили до складу османської імперії – Кримським ханством, Валахією, Молдовою, Буджацькою Ордою, а також із Річчю Посполитою й залежним від неї правобережним козацтвом»¹.

У продовження вищезначеної теми, але з точки зору правових особливостей взаємостосунків Запорізької Січі з гетьманом І. Мазепою, Московією, Річчю Посполитою, Кримським ханством та Османською Портою, варто звернути увагу на чималий доробок О. Кресіна², який досліджував політико-правові засади організації влади в Гетьманщині, реалії політичного протистояння останньої з Московською державою та відображення цього процесу у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст.

¹ Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступ. дослідж. В. В. Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Т. 2: 1691–1700. – 2010. – 752 с.

² Кресін О. Політико-правові аспекти відносин урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Кримським ханством // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. – К.: Ін-т історії України НАНУ, Держ. ком. Архівів України, 2008. – С. 48–72.

Не менш цікавими, хоча не завжди достатньо обґрунтованими були висновки, зроблені науковими працівниками Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» Л. Шендрик та О. Янович в їхніх дослідженнях, присвячених портретам гетьмана І. Мазепи¹. Крім аналізу іконографічних джерел, на підставі яких дослідники намагалися визначити найбільш вірогідний перелік портретів гетьмана, їхня праця «Мазепа: дослідження портретів гетьмана» (2004) пропонувала читачам ознайомитися з оригінальними результатами творчих пошуків місцевих полтавських художників, чікими творами оформлена експозиція музею.

Проблемам відтворення образу Мазепи в живописних творах польських художників Олександра Орловського та Вацлава Павлішака, а також у творах художників української діаспори, ідентифікації зображень з відомих портретів з Гріпсгольмської галереї у Швеції та Державного історичного музею у Москві, автентичності зображення гетьмана І. Мазепи на портретах з Національного музею історії України та Дніпропетровського художнього музею та іншим, були присвячені дослідження О. Ковалевської². Завдяки співпраці з фахівцями з судово-криміналістичної експертизи Національної академії СБУ, дослідниці вдалося визначити п'ять основних портретних зображень, на яких представлено І. Мазепу в різні періоди його життя. Усі виявлені портрети, на думку історика, відповідали описам зовнішності гетьмана, що були залишені його сучасниками. Протягом зазначеного періоду О. Ковалевська опублікувала цікаву книгу: «Іван Мазепа у запитаннях та відповідях» (2008)³, яка протягом року встигла витримати два видання. Незважаючи на популярний стиль викладу матеріалу, ця праця була підготовлена на цілком науковій основі, а для відповіді на окремі «запитання», дослідниці прийшлося спеціально дослідити цілу низку дрібних та раніше недосліджуваних проблем. Як зазначала сама авторка у передмові до цього видання, книга мала стати для читачів «кишеньковою енциклопедією однієї особистості», що присвячена І. Мазепі. Наприкінці 2009 р. дослідниці також підготувала ґрунтовне видання бібліографічного

---

¹ Шендрик Л. К., Янович О. В. І. С. Мазепа. Дослідження портретів гетьмана. – Полтава: «Верстка», 2007. – 72 с.: іл.

² Ковалевська О. Образ Мазепи в творчості Олександра Орловського та Вацлава Павлішака // Український альманах . – Варшава, 2005. – С. 227–233; Ковалевська О. До питання атрибуції портретів І. Мазепи // Сіверянський літопис. – № 1. – 2006. – С. 102–108; Ковалевська О. Образ Івана Мазепи у творах митців української діаспори // Історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 63–68; Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Укр. істор. журн. – 2007. – № 3. – С. 152–167; Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи: внесок українських митців ХХ століття // Історія в школах України. – 2008. – № 5. – С. 39–42; Ковалевська О. Дослідження іконографії Івана Мазепи за матеріалами листування Т. Цявловської та С. Білоконя // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Ред. В. А. Смолій, відпов. секр. О. О. Ковалевська. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 289–300 та ін.

³ Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях та відповідях. – К.: Темпора, 2008. – 200 с.: іл.

характеру, присвячене відображенню мазепинської доби в історіографії та художній літературі: «Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009)»¹, що містило бл. 2400 бібліографічних позицій, серед яких були публікації джерел, монографій, дисертаційних та спеціальних досліджень, а також перелік інтернет-ресурсів. Видання містило вступну статтю, присвячену історії бібліографічних публікацій у мазепознавстві, особливостям структури даного видання й іменний покажчик для зручності користування ним.

У тому ж 2009 р. О. Ковалевською було завершено упорядкування та підготовлено до друку великий за обсягом видавничий проект видавництва «Темпора» – «Гетьман»², що складався з двох книг. Перша книга – «Шляхи», була присвячена висвітленню віх життєвого шляху гетьмана І. Мазепи на тлі його доби та у порівнянні з життям його сучасників. Друга книга – «Осмилення», розкривала особливості процесу наукового, літературно-художнього та мистецького осмилення цієї історичної постаті українською, європейською та американською творчими спільнотами, яке розпочалося ще у XVIII ст. і триває до сьогодні. До складу основного авторського колективу згаданого видання, що було презентоване науковій та освітній громадськості наприкінці 2009 р., входили О. Ковалевська, В. Станіславський, О. Сокирко, В. Панченко, О. Кресін, С. Павленко. Крім того, для підготовки окремих статей запрошувалися й інші фахівці: О. Дзюба, О. Однороженко, Ю. Ситий, І. Ситий. На сьогоднішній день це видання є однією з найбільш повних та чудово ілюстрованих публікацій, присвячених постаті І. Мазепи та характеристиці його доби в історії України.

Слід зазначити, що протягом зазначеного періоду було опубліковано низку праць генеалогічного та геральдичного характеру, що належали В. Кривошеї («Білоцерківський шляхтич Іван Мазепа та його оточення»), Є. Чернецькому («Як звали Мазеп козацьким звичаєм? Реконструкція родоводу гетьмана Івана Мазепи»), «До проблеми родоводу гетьмана Івана Мазепи»), «Герб гетьмана Івана Мазепи: його зображення та походження»), І. Ситому («Сіверський слід походження роду Мазеп»), С. Павленку («Родовід гетьмана І. Мазепи»), Т. Лютії («До генеалогії роду Мазеп») та іншим, які не лише розкривали питання походження та родоводу гетьмана, продовжуючи, таким чином наукову дискусію з цих питань, започатковану О. Лазаревським та Я. Токаржевським-Карашевичем, але й пропонували нові, раніше невідомі їх аспекти.

Заслужовують на увагу статті та матеріали, присвячені надзвичайно цікавим знахідкам, тим чи іншим чином пов'язаним із ім'ям та постаттю І. Мазепи. Першою такою знахідкою виявився прапор з гербом І. Мазепи та

¹ Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688 – 2009) / Упоряд. та авт. передм. О. О. Ковалевська; відпов. Ред. О. А. Удод. – К.: Темпора. – 248 с.

² Гетьман. Шляхи / Упоряд. О. Ковалевська. – К.: Темпора, 2009. – 272 с.: іл.; Гетьман. Осмилення / Упоряд. О. Ковалевська. – К.: Темпора, 2009. – 368 с.: іл.

полковника М. Миклашевського, розшуканий та описаний Є. Турек та Ю. Савчуком в роботі «Українська пам'ятка Північної війни»¹. Цей прапор був добутий шведами під Несвіжем 1706 р., де козацьке військо зазнало поразки, а сам полковник М. Миклашевський загинув. Нині пам'ятка зберігається у Трофейній колекції Національного музею воєнної історії Швеції. Протягом 2008–2009 рр. прапор було виставлено до уваги українців та світової спільноти в межах дії міжнародної виставки «Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII – XVIII століття)». Другою, не менш важливою пам'яткою виявився гетьманський прапор, що зберігався у Харківському історичному музеї. Як показали дослідження, під цим прапором пройшли гетьманство І. Самойловича, І. Мазепи та Д. Апостола. За час свого існування прапор був сильно пошкоджений і до реставрації 2007–2008 років втратив становили 46% його первинної площі. Реставрацію пам'ятки здійснила міжнародна група фахівців з України, Польщі, Росії та Італії². Після відновлювальних робіт пам'ятка також була представлена до уваги наукової громадськості.

Наступна пам'ятка, яка була виявлена та досліджена українськими фахівцями³, також була пов'язана з постаттю І. Мазепи. За легендою гетьманська булава, що нині зберігається у Муніципальній бібліотеці в Лінчопінгу (Швеція), була успадкована Пилипом Орликом від свого попередника, а потім у скрутних обставинах життя на еміграції, закладена гетьманом у Крістіанстаді.

Згодом увага українських дослідників була зосереджена на публікації цікавого зображувального джерела – креслення палацу гетьмана, розшуканого В. Ленченком та опубліковане в його статті «Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині»⁴. Публікація цього креслення була особливо цікавою з огляду на те, що до нашого часу не дійшло жодного зображення гетьманських палат, так яскраво описаних іноземними мандрівниками. Однак, це зображення викликало суперечливі думки фахівців з приводу його відповідності результатам та висновкам археологічних досліджень залишків фундаментів гетьманського палацу на Гончарівці. Відповідно визначилися дві групи дослідників: тих, які вважали, що зображена будівля не відповідала традиціям української палацової архітектури, а також збереженим залишкам

---

¹ Турек Є., Савчук Ю. Українська пам'ятка Північної війни // Український форум. – 1999. – Ч. 20/21. – 24 червня.

² Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII – XVIII століття) : Каталог виставки. – К.: «Такі справи», 2008. – С. 115.

³ Савчук Ю. Булава, під якою стверджено першу Конституцію України // Історія в школах України. – 2003. – № 4. – С. 50–52; Його ж. Гетьманська булава з колекції муніципальної бібліотеки м. Лінчопінг у Швеції // Батуринські читання-2007: Зб. наук. праць. – Ніжин. – 2007. – С. 253–259.

⁴ Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – 2003. – № 3. – С. 18–33.

фундаментів, та тих, хто був переконаний у можливості існування триповерхового палацу гетьмана у його заміській резиденції. Зокрема, за останніми архітектурно-археологічними дослідженнями цей палац «мав глибокий підквадратний склепінчастий підвал з чотирма кімнатами, три наземні поверхи, ймовірно, з дерев'яними перекриттями, мансарду/аттік з вальмовим дахом із заломом та вертикальну центричну симетричну об'ємно-просторову композицію. Разом із підвалом і мансардою споруда мала п'ять ярусів»¹. У прив'язці до дослідження залишків гетьманського палацу та інших споруд на Гончарівці, чому були присвячені численні публікації В. Мезенцева, цікавими виявилися знахідки залишків керамічних полив'яних поліхромних плит з гербом і монограмою І. Мазепи, які нині досліджують В. Мезенцев, Ю. Ситий та Л. Мироненко².

На окрему характеристику заслуговують результати багаторічної пошуково-дослідної роботи С. Павленка, який протягом 2003–2010 рр. видав одразу кілька праць: нарис життя та діяльності гетьмана – «Іван Мазепа»³, оригінальну та інформативну працю, присвячену соратникам гетьмана – «Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники»⁴, спеціальне дослідження, присвячене розвитку культури за часів І. Мазепи – «Іван Мазепа як будівничий української культури»⁵, дві невеличкі праці «Кохання гетьмана Мазепи»⁶ та «Восстание мазепинцев: мифы и реалии»⁷; а також величезні за обсягом два томи документів доби І. Мазепи, сформовані з опублікованих у XIX ст. матеріалів, більшість яких на сьогодні є недоступними через свою бібліографічну рідкість: «Доба гетьмана Івана Мазепи в документах»⁸ та «Військові кампанії доби гетьмана Іван Мазепи в документах»⁹. С. Павленко своїми працями підсумував та узагальнив значний науковий доробок не лише

¹ Козут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Гетьманські резиденції Батурина. – Торонто, 2011. – С. 13.

² Козут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Гетьманські резиденції Батурина. – Торонто, 2011. – 19 с.; Мезенцев В. Історико-археологічні дослідження садиби І. Мазепи в Батурині // Музеї України. – 2011. – № 3. – С. 8–11; Мезенцев В. Реконструкції та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Київ-Глухів, 2011. – С. 163–171.

³ Павленко С. Іван Мазепа. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 416 с.: іл.

⁴ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 602 с.

⁵ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 304 с.

⁶ Павленко С. Кохання гетьмана Мазепи. – Чернігів: ПП «Видавництво «Русь», 2008. – 112 с.

⁷ Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. – Чернігів: ПП «Видавництво «Русь», 2009. – 142 с.

⁸ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. О. Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.

⁹ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. О. Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1054 с.

істориків минулих століть, але й наших сучасників. Незважаючи на дискусійність деяких його тверджень та переконань, не можна не погодитись із висновком дослідника: *«Роль І. Мазепи як гетьмана, ... настільки визначальна, прозора, що лишається тільки дивуватися тому потужному потенціалу, вкладеному часом, історією у цю особистість. ... Лише в душі такого масштабу могли зародитися високі честолюбиві помисли повернути Вітчизні, Києву ту славу, яку вони мали за князювання Володимира і Ярослава Мудрого. І. Мазепа, здійснюючи свій потаємний замір зробити Україну вільною..., великі зусилля спрямував насамперед на будівництво її фундаменту, на основі якого можна було б вибудувати суверену державу»*¹.

Актуальними і водночас оригінальними та потрібними стали дослідження О. Сокирка, присвячені питанням модернізації козацького війська за часів І. Мазепи², які дозволили по-іншому подивитися на взаємовідносини Московської держави, що прагнула перетворення на імперію, з Військом Запорозьким, наприкінці XVII – на початку XVIII ст., на причини виступу І. Мазепи проти Петра I; на історію найманого війська та його участь у Північній війні («Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр.»³); а також представили погляд українських військових істориків на Полтавську битву («Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український рубікон»⁴), а також війська українських гетьманів, які брали участь у ній⁵.

Досить своєрідними були праці Р. Радишевського, В. Свербигуза «Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко»⁶ та В. Шевчука «Просвічений володар»⁷, які намагалися представити образ І. Мазепи та його доби у всій їхній неоднозначній складності. Для авторів цих праць Іван Мазепа – великий гетьман Козацької держави, що творив свою політичну та життєву програму на основі ренесансово-барокової ідеї просвіченого володаря, якому вдалося побудувати автентичну політичну та

¹ Гетьман. Шляхи. – К.: Темпора, 2009. – 272 с.: іл.

² Сокирко О. Військо Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. (Спроба історико-побутової реконструкції) // Гетьман Іван Мазепа та його доба: (До 285-річчя від дня смерті): Тези доповідей наук. конф. / Упоряд. Г. І. Ярова; Музей гетьманства. – К.: Просвіта, 1995. – С. 43–45; Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 101–116 та ін.

³ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006. – 280 с.: іл.

⁴ Сокирко О. Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український рубікон: В 2-х ч. – К.: Темпора, 2009.

⁵ Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р. // Укр. істор. журн. – 2009. – № 2. – С. 40–51.

⁶ Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2006. – 552 с.: іл.

⁷ Шевчук В. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К.: Либідь, 2006. – 464 с.

економічну системи, а також наповнити їх духовно. Оригінальність обох праць полягала у тому, що для побудови системи аргументації авторських тез, дослідники використовували як тексти документів, зокрема, універсали гетьмана, так і тексти літературних, публіцистичних, політичних творів тієї доби, що дійсно дозволило подивитися на цю постать в іншому вимірі.

Оригінальними були підходи до характеристики зовнішньої політики гетьмана, особливостей його дипломатії, відображені у працях Г. Рендюка¹, Т. Чухліба², Т. Таїрової-Яковлевої³ та інших.

Отже, проведені протягом першого десятиріччя ХХІ ст. численні наукові та суспільно-політичні заходи, конференції, реалізовані наукові проекти, поява великої кількості наукових та науково-популярних праць, які були присвячені І. Мазепи та часам його гетьманування, в цілому продемонстрували перехід мазепознавства на новий щабель свого розвитку. Характерними рисами цього етапу стала публікація великого корпусу різноманітних нарративних джерел (універсали, розпорядження, накази, листи, повідомлення), визначення та ґрунтовне висвітлення нових питань та проблем, які раніше не були предметом наукового дослідження. Водночас помітною тенденцією став розгляд певного кола питань, які вже знайшли своє відображення в історіографії, але в світлі нових метод чи під новим кутом зору. На сучасному етапі розвитку мазепознавства нове прочитання знайшли проблеми іконографії, генеалогії та геральдики часів І. Мазепи, де були зроблені певні відкриття. Значне місце зайняло висвітлення питань матеріальної та духовної культури кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст., особливо з огляду на публікації результатів археологічних досліджень, що проводилися в м. Батурині, на Гончарівці, в Чернігові, в Києві та інших місцях. Надзвичайно популярними на початку ХХІ ст. стали дослідження формування та розвитку «мазепіани» в Україні та світі, а також вихід через їхнє посередництво на більш широке коло питань, які були пов'язані з такими явищами, як український національно-визвольний рух у ХХ ст., розвиток національної та історичної свідомості українців, український національний міф тощо. На інший рівень, у порівнянні з початком 1990-х років, піднялося питання популяризації знань з історії мазепинської доби, біографії та діяльності гетьмана.

Водночас не можна оминати того прикрого факту, що протягом 2007–2011 років зв'язилася велика кількість низкопробних кон'юнктурних текстів, які характеризувалися не лише компліативністю, але й повною відсутністю наукової критики, незнанням історіографії питань, що висвітлювалися

¹ Рендюк Г. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий. – К.: АДЕФ–Україна, 2010. – 480 с.:іл.

² Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – Видавничий дім «Кисево-Могиланська академія», 2011. – 327 с.

³ Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М.: Издательство Центрполиграф, 2011. – 525, [3]с.

авторами, відвертим плагіатом. Все це ускладнює аналіз сучасної української історіографії, присвяченої І. Мазепі, а також визначення особливостей формування образу гетьмана сучасними істориками. При наявності значної кількості праць, які фактично репродукують вже відомі образи «зрадника», «кривоприсяжника», «зłodія», або «борця за незалежність», можна говорити про існування стабільної тенденції до формування образу «видатної особистості свого часу, дипломата, військового та державного діяча, щирого мецената, який діяв згідно з уявленнями свого часу», чиє життя та діяльність не дозволяють нам остаточно і однозначно визначити його наміри, хоча їх опосередковані наслідки відчуються ще й сьогодні.

Отже, як видно з наведеного огляду української вітчизняної та діаспорної історіографії¹, постать гетьмана Івана Мазепи була і залишається непересічною, складною, важкозрозумілою, але водночас настільки важливою, значущою, що її просто не можна було оминути в будь-якому дослідженні з історії України, присвяченому подіям кінця XVII – початку XVIII ст. Крім того, саме ця постать виявилася найбільш вдалою для політичних ангажментів, що суттєво зашкодило її безсторонньому дослідженню та трактуванню, як в працях істориків минулого, так і сучасності. На оцінки істориків щодо особи гетьмана впливали джерельна база їхніх досліджень, можливість користування численною та різноплановою літературою про гетьмана, належність істориків до різних історіографічних напрямків в науці, а також сучасна їм політична ситуація. Але в загальному підсумку, важливо зазначити, що на сучасному етапі розвитку історичної науки, коли вона позбавляється залежності від певних ідеологій, коли відбувається збалансоване засвоєння досвіду національної та зарубіжної історіографії, всебічно застосовується методологічне розмаїття дослідницького інструментарію, створюються ті умови, які, з одного боку, дозволяють нам виходити на новий рівень узагальнень, а з іншого – відкривають нові горизонти майбутніх досліджень постаті Івана Мазепи та його доби.

---

¹ Зауважимо, що такий поділ залишався актуальним лише для визначення особливостей розвитку історіографії XX ст., коли це було обумовлено певними політичними та методологічними чинниками. В умовах XXI ст. такий поділ є недоречним. Науковий доробок вчених, які є українцями за походженням та асоціюють себе з українською історичною наукою, незалежно від місця проживання чи праці, є надбанням української історіографії.

ОБРАЗ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРІОПИСАННІ

Ось уже двадцять років ми живемо у незалежній Україні. Зміна суспільно-політичної епохи неминуче пов'язана з творенням нової ідеології та способу мислення. Але без відродження історичної пам'яті це неможливо. Тому зі становленням української державності все гостріше відчувається необхідність нового свіжого погляду на наше минуле. Нині відбувається переосмислення не тільки ходу історичних подій на українських теренах, але й визначних постатей минулого. Деякі з них мають непересічне значення в нашій історії. Вони є орієнтиром сьогодення у справі становлення нового способу мислення, оскільки своєю працею, творчою спадщиною та власним громадянським подвигом вказали сучасній Україні шлях до самоствердження і еволюції.

До таких постатей відносимо Миколу Івановича Костомарова, якого нині можна назвати широко відомим українському пересічному читачеві. Відкриваючи для себе його творчий доробок, що багатий на різноманітні напрями і жанри, ми бачимо, яким вагомим він є у формуванні сучасного українства. М. Костомарова знають як історика, письменника, публіциста, етнографа, фольклориста, археографа, педагогічного, громадського та політичного діяча. Його образ нині потребує ґрунтовного аналізу.

Відомостями про вченого рясніють сучасні енциклопедичні, довідкові, ювілейні, періодичні, публіцистичні та наукові видання. Найбільшого розмаху популяризація ім'я М. Костомарова набуло в останнє десятиліття (2001–2011). Саме цей період у розвитку вітчизняної історіографії ми беремо до уваги у цьому нарисі. Очевидно, тільки тепер прийшов час повернути суспільству багатющу спадщину вченого, яка, безумовно, є нашим національним надбанням.

Якщо брати до уваги науковий аналіз доробку М. Костомарова, то й тут є великі зрушення. За останні роки вийшло кілька монографій, енциклопедій та бібліографій історика. Систематично проводяться наукові конференції, де дискутуються проблеми в галузі костомаровознавства. Науковцями України захищено ряд дисертаційних досліджень про М. Костомарова. В історичній науці швидкими темпами розвивається цілий науковий напрям – костомаровознавство. Щоб розібратися у численній історіографії костомаровознавства, слід систематизувати всі студії. Умовно розіб'ємо розвідки окресленої теми на такі підрозділи: 1) біографічні; 2) джерелознавчі; 3) проблемні; 4) довідкові. Одразу необхідно зазначити, що ми будемо торкатися не всіх праць, але лише тих, які, на нашу думку, варті уваги,

оскільки нами виявлено кілька десятків робіт, які є компілятивними і не виключають плагіату, а отже, не несуть в собі новизни.

У першому підрозділі виділяємо працю В. Міхеєвої «Н. И. Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути»¹. Робота присвячена науковому життєпису вченого, який розпочався у Харкові. Багата й різноманітна джерельна база, неупереджений підхід до створення образу молодого М. Костомарова – основні позитивні риси праці. Дослідниця проаналізувала оточення вченого, вплив кожної конкретної особистості на формування наукових інтересів молодого вченого. В. Міхеєва простежила витoki й основні риси романтичного світогляду М. Костомарова. Цінною є характеристика обох дисертацій вченого, а також умов, в яких вони готувалися й захищалися. В результаті дослідження В. Міхеєва прийшла до наступних висновків:

1. М. Костомаров – неординарна особистість у науковому світі ХІХ ст. Обдарований великим талантом, він крім того, був надзвичайно працелюбним, цілеспрямованим і захопленим вченим;

2. на формування наукового світогляду М. Костомарова мали вплив харківські романтики – українські письменники, поети, історики, етнографи і фольклористи – Г. Квітка, М. Петров, І. Срезневський, А. Метлинський, П. Гулак-Артемівський, П. Сокальський, О. Корсун, Я. Щоголев, В. Боровиковський та ін.;

3. перші розвідки М. Костомарова відносилися до української етнографії і фольклористики (паралельно він оволодівав українською мовою), а згодом вони переросли в історичні дослідження.

Аналізуючи монографію В. Міхеєвої, необхідно зазначити, що ця праця – свіжий сучасний погляд на життєвий і творчий шлях М. Костомарова. Дуже вдало авторові вдалося показати місце вченого у харківському літературному русі 30–40-х рр. ХІХ ст. Але монографія має декілька недоліків. По-перше, текст переобтяжений численними об'ємними цитатами з різних джерел. По-друге, автор, як етнограф, місцями захоплюється другорядним фактичним матеріалом, який здебільшого має віддалене значення для біографії Миколи Костомарова.

Варто виділити ще й працю Є. Луняка «З плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський»². Хоча вона є науково-популярною, проте подає життєпис М. Костомарова у формі біографії з використанням історичних джерел, насамперед мемуарів та листування. До того ж цитати є дуже доречними, на нашу думку. Автор – відомий знавець суспільно-політичної та наукової діяльності М. Костомарова. У цій праці він дає неупереджені оцінки

---

¹ Міхеєва В. В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути. – Х.: Тимченко А. Н., 2007. – 260 с.

² Луняк Є. З плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 155 с.

тим фактам з життя вченого, які потрапили до різночитання, і це робить її ще більш привабливою в інформативному та аналітичному планах.

Наступною працею, вартою уваги, є стаття Н. Побірченко «Апостол кращої долі України – Микола Іванович Костомаров»¹. На думку автора, непересічна постать М. Костомарова – одна з найяскравіших на суспільно-політичних горизонтах другої половини ХІХ ст., де залишився відбиток його творчого духу. Вчений пережив стільки творчих злетів, як ніхто з його сучасників, але стільки ж було гірких розчарувань і зламів долі. Цікаво, що автор торкається й протиріч у творчості Миколи Костомарова. Зокрема це стосується хитань історика в окресленні ролі української літератури та мови після Емського указу. Авторка доводить, що вчений хотів захистити мову від цілковитої заборони. Цей короткий біографічний нарис містить посилання на різноманітні джерела особового походження, в т.ч. й листування, що дуже важливо у сучасному переосмисленні образу М. Костомарова.

Привенула нашу увагу й студія В. Вишнякова². Стаття належить до короткого огляду біографії вченого з урахування соціокультурних впливів на його світогляд. Безумовно, актуалізація дослідження історико-філософських та національно-культурних граней світогляду М. Костомарова важлива. Але автор подекуди використовує застарілі поняття, як, наприклад, «буржуазна історіографія», а також бере до уваги вибіркочну літературу про нього переважно радянського періоду, ігноруючи при цьому величезну кількість новітніх студій.

До цікавих розвідок біографічного характеру відносимо статтю Є. Степанович «Крим в житті М. І. Костомарова»³. Ця праця відображає деякі цікаві факти з життя вченого, а також акцентує увагу на його рисах характеру і оточенні під час перебування в Криму. Насамперед, авторка вказує на особливість творчої лабораторії історика, який не уявляв своєї праці без подорожей на місце описуваних ним подій. Під впливом екзистенціальних вражень М. Костомаров писав вірші та відомі історичні розвідки, присвячені періоду стародавньої історії України та національно-визвольних змагань українського народу в середині ХVІІ ст. Є. Степанович стверджує, що здобуті в результаті подорожей відомості, він використав і в написанні програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства.

---

¹ Побірченко Н. Апостол кращої долі України – Микола Іванович Костомаров / Н. Побірченко // Історико-педагогічний альманах. – К., 2006. – Вип. 2. – С. 50–58.

² Вишняков В. М. Передумови формування історико-філософського та національно-культурного світогляду М. І. Костомарова // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури. Збірник наукових праць. – Д., 2005. – С. 16–25.

³ Степанович Є. Крим в житті М. І. Костомарова // Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, д.і.н., проф. Р. Г. Симоненка. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 239–250.

У цьому ж виданні опублікована стаття російської дослідниці Т. Чалої, присвячена новим фактам біографії вченого, зокрема даті народження (5 (17) травня 1817 р., а не 4 (16) травня, як вважалося раніше) та деяких тонкощів його генеалогічного дерева. Цікаві моменти Т. Чалая повідомляє про дитинство та юність М. Костомарова. Таким чином, дослідниця уточнює дані автобіографії історика, яку вважає «повною загадок, неясностей і навіть таємниць, котрі чекають свого дослідника»¹.

До біографічних розвідок відносимо студію О. Дутко, яка стосується педагогічної і науково-просвітницької діяльності М. Костомарова. Дослідниця на «основі вивчення передумов і основних чинників формування особистості М. Костомарова як видатного українського суспільно-культурного діяча» зробила спробу окреслити періодизацію зазначених напрямів його діяльності. Тема цікава та малодосліджена в історіографії. На нашу думку, періодизація життєвого і творчого шляху вченого – це не новина, але вона, як правило, має географічний або подієвий характер. О. Дутко пропонує власний варіант, в якому актуалізовано процесу формування наукових інтересів. Отже, перший – підготовчий період або період формування світогляду і визначення галузі наукових інтересів (дитинство – 1843). Тут основними факторами, що вплинули на молодого вченого, є «спілкування і співпраця... з українськими суспільно-культурними діячами, ознайомлення з україномовними творами та перебування у середовищі, де концентрувалася діяльність, спрямована на утвердження ідеї самодостатності української народності, її мови, культури»². Другий – період наукових пошуків та удосконалення М. Костомаровим педагогічної майстерності (1844–1847) – пов'язаний з переїздом вченого спочатку до Рівного, а згодом до Києва. Протягом цього часу він працював у Рівненській гімназії та Київському університеті, де поєднував педагогічну із напруженою науковою роботою, а також взяв участь у діяльності Київської археографічної комісії та Кирило-Мефодіївського братства. Одночасно М. Костомаров знайомиться з цілою низкою відомих вчених, культурних і громадських діячів, кожен з яких вплинув на його свідомість. Третій період – заслання (1847 – квітень 1859) – став часом найбільших життєвих випробувань. Однак це не завадило вченому продовжувати нарощувати свій науковий і освітній потенціал. Четвертий – період розквіту науково-педагогічної і громадсько-просвітницької діяльності (1859–1863). Особливістю цього етапу став триумф Миколи Костомарова як професора і лектора, його активна участь у розбудові освітнього процесу у вищих навчальних закладах, також боротьба за

---

¹ Чалая Т. Крепостной «паньч» (Н. И. Костомаров) // Там само. – С. 194–202.

² Дутко О. Про періодизацію педагогічної і науково-просвітницької діяльності М. Костомарова (1817–1885) // Історико-педагогічний альманах. – С. 20–21.

утвердження української літературної мови, запровадження її в навчальний процес початкових шкіл. П'ятий – період реалізації наукових задумів (1864–1885).

Запропонована періодизація, на нашу думку, має право на існування, тим більше, що авторка аргументує хронологічні межі кожного з періодів. О. Дутко вважає, що кожен з етапів зумовлений зовнішніми (політичними і суспільними) чинниками, а також власними світоглядними переконаннями і принципами М. Костомарова¹.

До розвідок біографічного змісту відноситься і нарис А. Іванка². Автор у дуже загальних рисах дає характеристику творчості Костомарова на ниві української історіографії. Нічого радикально нового ми не можемо відзначити у цій праці, але вважаємо за потрібне тут дещо виділити. Такі нариси, безумовно, повинні з'являтися, тому що вони розраховані на широку аудиторію і формує суспільну думку на провідні образи української науки. У такому ж руслі написана нами стаття у 2007 р.³ У ній звертаємо увагу на формування самосвідомості вченого, який уже в зрілому віці став вважати себе українцем. У молоді роки конкретики у його поглядах на свою національну приналежність не було, адже батько вченого був росіянином, а матір – україною.

Актуальними на сьогодні вважаємо розвідки, які конкретизують той чи інший період в житті вченого, зосереджують увагу читача на уточненні біографічних відомостей. Надзвичайної ваги у цьому випадку має опора на джерела особового походження. До таких відносимо розвідку літературознавця Г. Зленка⁴. У статті автор звертається до спогадів Івана Устиновича Палімпсестова, опублікованих у журналі «Русское обозрение». Він звертає увагу на окремі особливості, які згадував Палімпсестов щодо вченого. Так він описав знайомство, неодноразові зустрічі, бесіди. Цікаві подробиці родинних стосунків Миколи Костомарова, зокрема з матір'ю, дружиною, друзями. Автор акцентує глибоку релігійність вченого і цитує уривок одного з чотирьох листів Костомарова. Цікавим є зауваження самого Палімпсестова стосовно змісту листів Костомарова (яких налічувалося 28). Зокрема, що у них не було ніякої ні зовнішньої, ні внутрішньої політики.

Першорядна роль у популяризації імені вченого належить відомому костомаровознавцю Ю. Пінчуку. В окреслений нами період він багаторазово

---

¹ Там само. – С. 24.

² Іванко А. Б. Український Кремуцій Корд (М. І. Костомаров) // Історики України XIX–XX ст.: (Нариси української історіографії). – Кіровоград, 2001. – С. 59–64.

³ Гончар Ольга. Микола Костомаров: вчений, борець, українець // Микола Костомаров у вимірах сучасності (До 190-річчя від дня народження М. І. Костомарова). Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Рівне: Волинські обереги, 2007. – С. 72–81.

⁴ Зленко, Григорій. Кілька рисок до портрета Миколи Костомарова /Г. Зленко. // Науковий світ. – 2010. – № 9. – С. 12–13.

публікував статті біографічного змісту стосовно М. Костомарова. Вони різні за обсягом, але об'єднані однією ідеєю: ім'я вченого ми лише починаємо повертати із забуття. Щоб не обтяжувати нарис розгорнутими посиланнями, ми пропонуємо звернутися до ювілейної біобібліографії шановного Ю. Пінчука, де за останні 10 років вийшло більше 10 нарисів¹.

У курсі лекцій Я. Калакура «Українська історіографія»², автор дає комплексну оцінку місця і ролі М. Костомарова в українській історіографії. Зокрема, він характеризує основні етапи наукової діяльності історика, визначає інтелектуальне оточення, яке впливало на формування його світогляду, та визнає вченого однією з провідних постатей «романтизму і зародження народницької історіографії»³.

Науково виваженою є характеристика джерел української історіографії, де знаходимо визначення листів як «джерел особового походження», які «в комплексі з критико-бібліографічною літературою, дають важливі відомості про життєвий і творчий шлях відомих істориків, їх науковий досвід, вплив на формування нової генерації»⁴. Цілком погоджуємося з думкою Я. Калакура, що автобіографії, листи, щоденники відомих істориків, в т.ч. й М. Костомарова, які опубліковані останнім часом, дають цінну інформацію про розвиток історичної науки.

Серед розмаїття розвідок про М. Костомарова особливо цікавими є, на нашу думку, джерелознавчі студії. Ще досі немає комплексного видання його епістолярної спадщини. Відсутня навіть публікація типу «Вибіркові листи». Частина епістолярію опубліковано на сторінках раритетних часописів, які потребують перевидання. Величезна кількість листів залишаються у архівах, рукописних відділах бібліотек і т.п. Але справа видання епістолярної спадщини не стоїть на місці. Останніми роками побачили світ декілька листовних корпусів, які опубліковані у наукових збірниках та часописах. Найбільш цінним джерелом у цьому напрямі є збірник «Історіографічні дослідження в Україні». У кількох випусках останнього десятиліття вийшли наші розвідки стосовно листування М. Костомарова з найближчим оточенням. У 2002 р. побачив світ корпус листів історика до І. Палімпсестова. Аналізуючи їх, ми прийшли до висновку, що епістолярні джерела найбільш повно розкривають внутрішній світ особистості. Враховуючи те, що М. Костомаров далеко не завжди мав можливість відкрито декларувати свої справжні думки, вони найчастіше залишилися на сторінках його листів. Показовим у цьому є згадане листування. Тут ми

¹ Юрій Анатолійович Пінчук: Біобібліографія: (До 70-річчя від дня народження) / Вступна ст. В. А. Смоля; відп. Ред. О. А. Удод; уклад.: С. С. Батуріна, О. Т. Гончар, Н. В. Пазюра, О. В. Ясь. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. – 64 с.

² Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

³ Там само. – С. 189.

⁴ Там само. – С. 21.

знаходимо докази, як палко історик любив Україну, як вболівав за її долю, як нестримно мріяв про світле майбутнє українського народу. Не дивлячись на складні умови імперського тиску, на жорстку критику з боку колег та опонентів і на стан здоров'я, вчений залишався вірним ідеалам молодості. З боєм говорячи про обставини, в яких він знаходився в останні роки, історик стверджує неможливість існування загальноросійської мови для багатомільйонного народу, який страждає від насилля над рідним словом. Прикметним тут є самоідентифікація М. Костомарова як українця. Саме це спростовує тези про нівелювання вченим власних ідеалів і підлаштування його під політику царизму в галузі українства¹.

Того ж року з'явилася джерелознавча розвідка в межах окресленої теми у часописі «Молода нація». Авторка опублікувала чотири листи М. Костомарова до О. Бодяньського, супроводивши їх докладними науковими коментарями. А. Шацька констатує, що листи відображають особисті стосунки і взаємсприйняття вчених, які належать до когорти видатних діячів української культури і науки².

У 2004 р. нами опубліковано ще один комплекс листів, де М. Костомаров виступає у ролі респондента. Це епістолярії С. Шубинського, редактора часопису «Исторический вестник», з яким активно співпрацював історик з 1877 по 1883 рр.³ Ця публікація цікава тим, що разом з листами М. Костомарова до С. Шубинського, введеними у науковий обіг ще в 1939 р., становить повноцінний джерельний комплекс. Крізь призму цього джерела ми бачимо М. Костомарова не просто як вченого, а й як палкого захисника українства, борця за побудову цілісної самостійної української історії. Дискутуючи з С. Шубинським щодо необхідності українознавчих публікацій на сторінках «Исторического вестника», історик стверджує, що український і російський народи споріднені, і це є основою для їх взаємозбагачення. Тоді, коли М. Костомарова звинувачували в пресі в політичній грі на цій темі, в листах відчувається неплідність ідей вченого і бажання відстоювати свої думки, не дивлячись на непорозуміння зі своїми колегами. У листах знаходимо цікаві подробиці наукової лабораторії М. Костомарова в період написання багатьох відомих праць.

У цьому ж збірнику побачила світ ще одна стаття, присвячена М. Костомарову. Вона належить Ю. Пінчуку і стосується аналізу мемуарів А. Костомарової стосовно найближчого оточення Миколи Костомарова.

---

¹ Гончар О. Т. У пошуках істини (з епістолярної спадщини М. І. Костомарова) // Там само. – С. 202–239.

² Шацька А. Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодяньського // Молода нація. – 2002. – С. 126–141.

³ Гончар О. «Неизменно предан Вам...» (листи С. М. Шубинського до М. І. Костомарова) // Історіографічні дослідження в Україні // Відп.ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 466–483.

Автор констатує, що спогади відіграють надзвичайно важливу роль у розробці сучасної біографії вченого. Щодо оточення М. Костомарова, то воно було різноманітним і відображало особливості епохи. Так у мемуарах згадується родина Крагельських, Т. Шевченко, П. Куліш і його сім'я, В. Антонович, Д. Мордовець та багато інших. Крім того Ю. Пінчук звертає увагу, що мемуари проливають світло на багато біографічних моментів, які необхідно проаналізувати костомаровознавцям. Мемуаристика та епістолярій вченого залишається важливим джерелом для висвітлення не тільки оточення М. Костомарова, але і його ролі у творенні української національної ідентичності¹.

Цю ж ідею Ю. Пінчук проводить у наступній студії стосовно жіночих мемуарів про М. Костомарова. В оточенні вченого було багато відомих жінок, які згодом розповіли про нього у спогадах. До них належить і К. Юнге. Ця жінка не просто поважала історика, а навіть мала до нього глибокі почуття. М. Костомаров змушений був з різних причин відмовити їй, проте це не заважало залишатися їм друзями. Спогали К. Юнге доводять, наскільки цікавою особистістю був її обранець, як він вмів заворожити своїм палким словом, і як громадськість ставилася до М. Костомарова. Одним словом, мемуаристика – це невичерпне джерело думок сучасників історика, в яких криється справжній Костомаров, а не той, що в офіційних його творах². Мемуарні розвідки Ю. Пінчука були об'єднані автором у монографію, яка, окрім згаданих нарисів, містить нарис про мемуари Н. Білозерської, близького друга, соратника і секретаря М. Костомарова, а також текстів спогадів О. Куліш, В. Мордовцевої та О. Багалій³. Загалом охоплений Ю. Пінчуком напрям у біографічному і джерелознавчому дослідженні постаті М. Костомарова показує, що серйозні узагальнення в сучасному розумінні образу вченого – справа майбутнього.

Продовжуючи дослідження епістолярної спадщини М. Костомарова, ми звернулися до листування його з відомим українознавцем М. Максимовичем. Хоч його не можна назвати об'ємним, проте за змістом воно посідає не останнє місце у висвітленні стосунків двох вчених. Насамперед, ми прийшли до висновку, що у становленні М. Костомарова як українського історика М. Максимович відіграв досить значну роль. Як свідчить автобіографія історика, саме збірка пісень 1827 р. стала тим відповідним пунктом, від якого

¹ Пінчук Ю. Микола Костомаров і його найближче оточення у світлі мемуарів Аліни Костомарової // Там само. – С. 442–465; Його ж. Спогади Аліни Костомарової як історико-біографічне джерело // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 89–97.

² Його ж. Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка та Миколу Костомарова: історико-біографічне значення // Там само. – 2004. – № 8. – С. 42–50.

³ Його ж. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіограф. Нариси з додатками спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті О. Багалій. – К. : Вища школа, 2005. – 142 с.

почалося опанування М. Костомаровим української мови та народної пісенної творчості. Як свідчать листи, М. Максимович надавав допомогу при написанні монографії «Богдан Хмельницький»: цитував джерела, повідомляв деякі факти про оточення Б. Хмельницького і т.п. Згодом він критикував її перший варіант «заради історичної істини», а М. Костомаров у листах давав пояснення щодо певних моментів студії. Один з листів відображає суто людські риси характеру обох респондентів, а саме, як вони допомагали вирішити долю бідної дівчини Марії, яка була обманута одним зі спільних знайомих¹.

Спираючись на епістолярну спадщину, ми проаналізували науковий диспут М. Костомарова і М. Погодіна. Досі дослідники, описуючи цю важливу наукову подію, лише побіжно зверталися до листування учасників диспуту. Тому ми і вирішили опиратися на маловідомі, але інформативно насичені джерела. В результаті, нами зроблені наступні висновки:

1. Ініціатором диспуту був М. Погодін. М. Костомаров лише відповів на виклик, хоча ніколи не прагнув виновити наукову дискусію на суд громадськості.

2. Перемога М. Костомарова була пов'язана на стільки з предметом диспуту, скільки з перевагою вченого у ораторському мистецтві, а також бажанням молоді підтримати нові віяння в науці.

3. Диспут мав здебільшого негативні наслідки для самого М. Костомарова, тому що його накрила хвиля критики у пресі, але авторитет як професора і вченого значно зріс особливо у колах студентів Київського університету.²

Ще одне джерелознавче дослідження, підготовлене нами, опубліковане на сторінках «Українського історичного журналу» в 2007 р.³ Воно присвячене маловідомим спогадам про вченого, які належать П. Бикову (1843–1930), російському бібліографу і письменнику. Досить цікаве джерело поповнило низку мемуарних творів про Костомарова. Спогади відображають ставлення самого автора до вченого, високу оцінку не тільки його творчості, але й громадянської позиції і людських якостей. П. Биков записав спогади наприкінці життя, коли до людини приходить мудрість, а

¹ Гончар О. Листування М. О. Максимовича з М. І. Костомаровим // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 73–79.

² Її ж. М. І. Костомаров і М. П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розрізі // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2007. – Вип. 17. – С. 69–77.

³ Її ж. «Людина науки, закохана в неї...» (М. І. Костомаров) // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 107–113.

познайомився з Костомаровим у 17-річному віці. Читач має можливість відчутти, наскільки автор шанував Миколу Івановича і знав ціну його незвичайним здібностям, які викликали різні почуття у громадськості. Цінним елементом спогадів є продиктована автобіографія Костомарова, де він називає свою матір українкою і визнає своє простонародне походження. Мемуари П. Бикова доводить, що вчений, з одного боку, був предтечею великих змін і потрясінь імперської Росії, а з іншого – звичайною відкритою й чуйною людиною.

Цікавим є дослідження архівних джерел, які розкривають інтелектуальну лабораторію вченого. Підготовка Миколою Костомаровим однієї з найвідоміших його монографій «Мазепа», яка з'явилася на світ у 1882 р., була тривалою і копіткою. Про це свідчать джерела, які потрапили в наше поле зору. Мова йде про зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Гарновського¹. У цьому музеї зберігаються чорновики Костомарова з архівними виписками, які зроблені ним у період підготовки монографії. Розшифрувати їх повністю не видається можливим, оскільки вони містять значні скорочення, зрозумілі, очевидно, лише самому автору. Крім того почерк історика на схилі літ був надзвичайно нерозбірливим, бо він мав проблеми з зором. Проте в трьох товстих зошитах автору вдалося все ж таки дещо розібрати і зробити певні висновки щодо архіву, яким користувався вчений, хронологічних меж документів, їх класифікації, кореспондентів. Характер записів дає можливість констатувати, що Микола Костомаров намагався опрацювати якнайбільше справ, тому в них присутні скорочення, закреслення, виправлення, але інколи відсутні позначення оригіналу чи копії, дати або номери аркуша і т.п. Недосконалість ведення записів також, на думку автора, свідчить, що вчений часто покладався на свою феноменальну пам'ять. Різноманітність документів дозволила Костомарову уявити цілісну картину життя Івана Мазепи, його стосунків зі своєю родиною, козацькою старшиною, Петром I тощо. Окрема група документів стосувалася подій Північної війни, в якій брали участь українські козаки. Очевидно, що Миколу Івановича цікавили документи, які ілюстрували доблесть козацтва, відношення до нього царя, утиски, байдужість до долі козацтва і небажання підтримати їх в скрутних ситуаціях².

Другу групу документів, аналізованих у цій розвідці, становить епістолярій Миколи Костомарова, а саме його листи до Надії Тарновської та до Олександра Ханенка. Послання відображають соціокультурне оточення

---

¹ Гончар О., Ковалевская О. Материалы Н. И. Костомарова из фондов Черниговского исторического музея им. В. В. Гарновского как источник для реконструкции внутреннего мира ученого // Ставропольский альманах Российского общества интеллектуальной истории. – Вып. 10. – Ставрополь-Пятигорск: ПГЛУ, 2008. – С. 60–73.

² Там же. – С. 67–70.

вченого, інтереси, які об'єднували його з українською інтелігенцією в 60–80-х рр. XIX ст., а також особливості наукових контактів у цьому відтинку його плідної історичної творчості¹.

На основі епістолярних джерел висвітлюється процес підготовки монографії «Мазепа» у ще одній нашій розвідці². Вона присвячена аналізу особливостей творчої лабораторії вченого, яка здебільшого залишається поза увагою дослідників. Не дивлячись на величезну кількість костомаровознавчих студій останніх років, не всім прийнятна й зрозуміла унікальна методика історичного дослідження, якою володів Микола Костомаров. «Його твори дають живу картину народного буття в усіх тонкощах з акцентом на внутрішній психометричний аналіз людини як творця історії»³. Щоб досягти такого результату, вчений ніколи не писав нашвидкуруч, і шлях його праць до читача був тернистим. Працюючи над одним твором, Костомаров починав думати про наступний. Так сталося із монографією «Мазепа», яку він задумав, коли писав «Богдана Хмельницького». Перші джерела для цього історик здобув під час подорожі по Європі, зокрема у шведських архівах ще у 1857 р. Проте тоді не йшлося про великий твір. Лише згодом, майже через 20 років, працюючи в архівах Міністерств іноземних справ та юстиції у Москві, дослідник вирішив написати монографію. Шалений ентузіазм супроводжував збір матеріалу для майбутньої книги: працював зранку і до вечора в архіві, потім проглядав записи вдома, щоб знати, які документи потрібно переглянути наступного дня. Так проходили місяці. Єдиною перешкодою став зір, який нестримно погіршувався. Бодем і відчаєм переповнені окремі листи, де Костомаров шкодує за молодими роками, коли він міг працювати ледве не цілу добу. Єдиною підтримкою у безвихідній ситуації була дружина, Аліна Леонтіївна. На старості вона стала очима і руками вченого. Без її допомоги історична наука не отримала б такої кількості монографічних досліджень. Вона писала під диктовку чоловіка, переглядала його записи, вела листування з колегами і т.д.

Епістолярні джерела містять інформацію про спілкування М. Костомарова з іншими істориками в період підготовки тексту праці. Зокрема до цього долучилися О. Лазаревський, В. Антонович, О. Ханенко, І. Палімпсестов тощо. Також у листах відображено весь шлях від тексту до друкованого варіанту. Цікавим моментом є ажіотаж навколо монографії серед видавців: за книгу змагалися О. Юр'єв та журнали «Киевская старина» і «Вестник Европы». Також маловідомою є інформацію щодо намірів Миколи Костомарова продовжувати дослідження окресленої теми, бажання вченого

---

¹ Там же. – С. 1–8.

² Гончар О. Т. Микола Костомаров у пошуках історичного портрета Івана Мазепи (за епістолярними джерелами) // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 190–198.

³ Там само. – С. 190.

поглибити його¹. Дещо з цього він реалізував у праці «Мазепа и мазепинцы», але далі не пішов – завадила смерть. Ніякі перешкоди до того не спиняли вченого у наукових намірах, лише смерть поставила крапку.

Заслуговує на увагу розвідка В. Уляновського «Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій», в якій автор вдається до фундаментального аналізу подій навколо не тільки докторського диплому, а й можливості повернення М. Костомарова до професури в Київському університеті. Деякі висновки дослідника викликають питання і вимагають продовження дискусії, але надзвичайно цінним є документальний додаток студії, де значне місце відведено діловому епістолярію². До речі, ділове листування Миколи Костомарова теж не посіло належного місця в українській історіографії. Бракує комплексних та узагальнюючих розвідок, натомість проглядаються лише фрагментарні.

Отже, епістолярій відображає соціокультурне тло, роль колег по цеху, стан здоров'я, недостатність, однобічність здобутих джерельних матеріалів та особливість підходу історика до їх обробки, а також труднощі, пов'язані з тиском на вченого з боку цензури.

Загалом костомаровознавчі дослідження джерел особового походження в останні десять років розкривають певний поступ у цьому напрямі. Проте великих зрушень досі не зроблено, оскільки ці джерела залишаються не виданими комплексно. Тут дослідникам ще є над чим попрацювати.

Серед усієї наукової літератури в галузі костомаровознавства найбільш цінними є ті, які умовно можна об'єднати у розділ «Проблемне костомаровознавство». Вони присвячені глибокому вивченню творчості історика, а також впливу спадщини вченого на розвиток української історіографії різних часів. Зокрема у студії Н. Юсової приділяється увага місцю творчості М. Костомарова у вивченні історії Київської Русі. У своїй монографії дослідниця аналізує весь доробок вченого і визначає У монографії Костомарову присвячений цілий підрозділ «Етнічні процеси давньоруської доби згідно з поглядами М. Костомарова».

Н. Юсова виділяє теоретичне осмислення істориком «удільно-вічової» доби з точки зору «єдиної народності». Однак, на думку Юсової, Костомаров більше значення приділяє виявленню особливостей руських народностей, насамперед малоросійської³. За Костомаровим об'єднання руських народностей відбулося у IX ст. під впливом варягів, але це не стерло

---

¹ Там само. – С. 195.

² Уляновський В. Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії «супутніх» подій // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки та культури. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 210–236.

³ Юсова Н. М. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. 2-е вид. перероб. і доп. – К.: ВД «Стилос», 2006 – С. 73.

самобутності різних племен¹. Щодо української, то вона склалася на ранньому етапі. Об'єднуючими факторами були, насамперед, віра і спільна церква, а також походження, побут, мова, єдиний княжий рід тощо². На думку Юсової М. Костомаров заклав основи «майбутньої радянської концепції давньоруської народності»³.

Коріння української ідентичності шукав вчений, досліджуючи киево-руську спадщину. До такої думки прийшов В. Ричка в одній зі своїх останніх розвідок⁴. Зокрема, він констатує, що в 1860-х рр. вчений «гранично чітко сформулював» відмінність історії Південно-Західної та Північно-Східної Русі. Він обґрунтував взаємопов'язаність форм, течій і напрямів історичного розвитку, показав їх спадковість (наприклад, від Київської Русі до козацької доби)⁵.

Миколі Костомарову належить думка про удільно-вічовий уклад Русі як основу федеративного устрою давньоруської держави. Ця ідея була ним популяризована й дискусійно сприйнята і розвинута тогочасною історичною наукою⁶.

Останній проблемі присвячена стаття В. Тельвак «Творча спадщина Миколи Костомарова в історіографічній рецепції Михайла Грушевського»⁷. Авторка констатує, що науковий світогляд М. Грушевського з молодих років формувався під впливом творів М. Костомарова. Першому з них належить роль великого знавця та популяризатора творчого надбання історика. М. Грушевський добре знав не тільки самі твори, але й проаналізував джерела впливу, історичне тло, на якому зростав і формувався як український вчений Микола Костомаров. Йдеться, наприклад, про етнографізм історика, який він вважає логічним і необхідним для розвитку української історіографії в ті часи. Перу М. Грушевського належать найбільш влучні характеристики М. Костомарова: фундатор нової української історіографії, історик-артист-художник, історик-демократ-федераліст і т.п. Але М. Грушевський був далекий від ідеалізації постаті; він бачив і хиби у творчості свого учителя. Насамперед, це відсутність твердої соціологічної бази, історичного аналізу, методологічного оброблення джерел, ясної конструкції соціально-історичного процесу, поверхово-розповідний характер монографій, розрив між теорією і практикою історичного дослідження у працях історика.

¹ Там само. – С. 74.

² Там само. – С. 75.

³ Там само. – С. 118.

⁴ Ричка В. Києво-руська спадщина в російській та українській історіографії XIX ст. // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 1

⁵ Там само. – С. 153.

⁶ Там само. – С. 155.

⁷ Тельвак В. Творча спадщина Миколи Костомарова в історіографічній рецепції Михайла Грушевського⁷ // Історіографічні дослідження в Україні // Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 484–496.

М. Грушевський першим виявив особливість М. Костомарова як вченого і громадського діяча в тому, що його історична та літературна творчість була громадянською акцією. Отже, авторка статті дала повну характеристику ставлення М. Грушевського до спадщини М. Костомарова з поглядом у минуле й майбутнє української історичної науки.

Окремо у сучасному проблемному костомаровознавстві виділяємо праці О. Яся. На нашу думку, вони є досить оригінальними в оцінці постаті М. Костомарова як вченого. У 2004 р. дослідник показав місце монографічної спадщини історика у всьому просторі подібних досліджень другої половини XIX ст. Автор твердить, що саме М. Костомарову належить поширення монографічного напрямку в історіографії 50–80-х рр. XIX ст. Крім того, костомарівські монографії, починаючи від «Богдана Хмельницького», значно ширші від окресленої теми, бо висвітлюють не тільки саму історичну постаті, але й добу. При всьому читач найчастіше не може в тексті знайти дослідницьких узагальнень, а лише вгадати, так би мовити, між рядками приховані коментарі. Таким чином, М. Костомаров надав розповіді привабливості роману, за словами М. Максимовича. О. Ясь приходить до висновку, що в монографічних студіях вченого відсутнє проблемне спрямування, хронологічні засади побудо композиції твору, домінування наративу і т.д. Також і науковий апарат історика особливий. Наприклад, у тому ж «Богдане Хмельницьком» вступ фактично відтворює історію всієї козащини, відсутні висновки, переважають польські джерела та козацькі літописи, а от історико-правничі документи і дипломатичні акти здебільшого ігноруються. Подібні проблеми в тій чи іншій мірі стосуються наступних монографій М. Костомарова. Загалом О. Ясь констатує, що нововведення історика закріпилося в історіографічній традиції кінця XIX ст. Домінування романтичних складових у світогляді вченого відобразилися у його монографічній творчості й обмежували його внутрішню рефлексію. Все це призвело до різночитання його студій і розбіжності оцінок творчого спадку та його впливу на подальший розвиток історичної науки взагалі. Особливо цікавим для нас є співвідношення деякими дослідниками М. Костомарова з французом О. Тьєррі або ж віднесення його творчості до початків школи «Анналів» та історичної психології. Останнє для автора є сумнівним, а для нас відкриває нові обрії осмислення образу Костомарова-вченого¹.

Продовжуючи аналіз монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький», О. Ясь звертається до теми «історія як сюжет»². Насамперед дослідник

---

¹ Ясь О. Монографічні студії в українській історіографії другої половини XIX ст. // Історіографічні дослідження в Україні // Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 365–404.

² Його ж. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 89–106.

акцентує, що історичні твори М. Костомарова користуються нині великою популярністю саме через те, що через них автор веде своєрідний діалог з читачем. Численні перевидання творчої спадщини вченого свідчать, що художній стиль Костомарова задовольняє вимогливого сучасного читача не менше, ніж інтелектуальне середовище другої половини XIX ст. Ще М. Грушевський критикував історика за некритичне ставлення до джерельної бази, за описовий характер монографічних студій. Слушним є зауваження, що нині така характеристика не відповідає сучасним вимогам науки. Не можна однозначно оцінювати спадщину Костомарова, оскільки вона не відповідає жодним канонам і є унікальною. Враховуючи особливості романтичного історіописання, необхідно виявити інтуїтивні й чуттєві риси пера історика. Насамперед, слід звернути увагу на сюжети Костомарова, які він обирав для монографічних студій. Це найяскравіші історичні події і постаті, що самі по собі викликали захоплення у автора. Надзвичайний талент Костомарова, зокрема у зображенні образу Богдана Хмельницького, і став причиною фантастичного успіху однойменної монографії. І хоч праця мала численні недоліки і прорахунки, проте довгий час залишалася єдиним яскравим образом гетьмана та унікальною науковою працею. Це, насамперед, свідчить, що сюжет Микола Костомаров обрав вдало. Як відомо, праця удосконалювалася протягом чверті століття, мала чотири видання, спричинила полеміку в періодиці, але й досі залишається значимою в українській історіографії. О. Ясь звертає на це увагу і вважає, що попри доопрацювання, монографія залишалася майже без змін. Очевидно, на це у Костомарова були приватні причини. Насамперед, до монографій у вченого були певні вимоги: ідея, єдність дії і явищ, послідовність і завершеність сюжету, який необхідно оживити спогляданням, щоб праця не була штучною¹.

На нашу думку, даремно звинувачувати М. Костомарова у недоліках, адже він у вступі наголосив, що монографія розрахована на широку аудиторію, а не на вузьке коло спеціалістів. Тому для необізнаного читача він подає широке історичне тло подій, що передують появі Богдана Хмельницького. Таким чином, Костомаров дозволяє читачу зануритися в епоху і відчутти себе учасником подій (історик насичує текст емоційністю, переживаннями і великою кількістю художніх замальовок). Погоджуємося з О. Ясем, що разом з цим автору вдається показати мінливість історичних подій, які відбувалися паралельно – це і становище міщан, поведінку євреїв під час повстання, релігійні перепетії. Звертаючись до емоційної сфери, історик передає глибину переживань народу в ті часи і те, як козацтво поступово стає рушійною силою перетворень. Отже, Микола Костомаров – це майстер відображення історичного контексту. Як

---

¹ Там само. – С. 92.

історик-романтик він особливу увагу приділяє характеристиці еволюції духу народу і його ідейного носія козацтва на чолі з Богданом Хмельницьким.

Ще один важливий момент актуалізує О. Ясь у своїй праці. М. Костомаров часто-густо, не задовольняючись інформацією з джерел, використовує стилізацію, адаптуючи певні картини до історичної доби, додає монологи і т.д. Для того, щоб наповнити дослідження, історик сам не раз відвідував місця описуваних подій, що наповнитися їх духом і самому вжитися у створювані картини. Певна етнографічна практика була у М. Костомарова на ранньому етапі його творчості, пізніше вона переросла в інструмент стилізації минулого¹.

Цікаво, як історик тримає читача постійно у полі зору. Описуючи певні події, він робить своєрідні підказки, щоб спрямувати читача у потрібне русло і допомогти йому зробити правильні висновки. Одним словом, Костомаров поступово примушує співпереживати описувані події, і це не залишає читача байдужим. Змальовуючи образ Богдана Хмельницького, історик робить його привабливим насамперед тому, що гетьман в його інтерпретації, з одного боку, мудрий політичний діяч, видатний військовий керівник, а з іншого – звичайна людина зі своїми недоліками і непередбачуваністю. Таке поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників в особі історичного героя зберігається у костомарівській характеристиці колективного героя – народу. І це не дивно для романтичної історіографічної традиції.

Висновки О. Яся співзвучні з висновками інших його статей про монографію «Богдан Хмельницький». Сюжет праці оригінальний, оскільки розроблений за авторською методикою, але інструменти традиційні для романтичного історіописання. Справа в тому, як автор їх використав, адже такою популярністю не користувався жодний історичний роман другої половини XIX ст.

Продовжуючи дослідження згаданої монографії, О. Ясь торкається іншої проблеми – конструкції часу у висвітленні М. Костомарова. Його погляди дослідник вважає самотніми, не дивлячись на те, що вчений був представником романтизму в українській історіографії. Насамперед, О. Ясь констатує, що історик співвідносив будь-яке суспільство із традиційними тоді періодами виникнення, розквіту та занепаду. Його стан залежить від моральних і духовних засад, від боротьби ідей, які відображаються у поведінці колективного героя – народу. До таких засад Костомаров звертається досить часто у своїй праці. Він поділяє історію на зовнішні і внутрішні складові, і у трактуванні історичного процесу надає перевагу останнім. Так званий «дух народу» у різноманітних проявах життя має позачасову цінність і стає в центрі історичного процесу. На думку О. Яся,

---

¹ Там само. – С. 95.

такі погляди М. Костомарова сформувалися під впливом німецьких романтиків ще в період його харківських університетських студій.

Крім роздвоєння на зовнішні і внутрішні чинники, М. Костомаров використосував і ще одну пару понять, таку як «старе–нове». Елементи одного й другого присутні в історичних студіях про козацтво. Виділяючи дві фази розвитку козацтва (первісну й заключну), Костомаров приходить до висновку: козацтво на початку було репрезентантом бажань народу захиститися від національного і релігійного гніту, а згодом перетворилося на руйнівну силу суспільства. Схожі конструкції історик бачить, торкаючись історії давньої Русі. Там він бачить поєднання федералізму (удільності) і загальноруської єдності (єдиноподданності) в устремліннях давньоруських земель. Згодом М. Костомаров вибудовує історичну схему розраду удільно-вочового укладу Русі на збирання руських земель під владою Москви.

У культурі вчений розглядає поєднання візантійської складової та світської, язичницької. В період унії – боротьбу католицизму і православ'я як протистояння старого і нового у релігійному житті періоду Реформації. Так ми бачимо, що конфронтація і взаємодія внутрішніх і зовнішніх чинників – це звична схема історіописання для Миколи Костомарова, але вона не має чіткості у часовому вимірі. Тут ми можемо заперечити О. Ясю, адже історичні процеси не завжди можна чітко локалізувати в часі, у Костомарова зазначені паралелі все-таки співвідносяться з певними історичними періодами, тому говорити тут про розмитість, на нашу думку, занадто категорично. Погоджуємося із твердженням, що для Миколи Костомарова дух народу – це «позачасове мірило вартості історії»¹. Додамо лише, що обравши за найбільшу наукову цінність внутрішнє життя українського народу, вченому вдалося у живій, нехай місцями художній формі, відтворити не тільки цілісність історичного процесу, але й самотність самого народу, його етнопсихологічні якості. Не усвідомлюючи цього, вчений, на нашу думку, все ж таки, був першопочатківцем в українській етнопсихології. У темпоральному сенсі він бачив швидше не єдність часових елементів, а їх співіснування і взаємодію (протистояння старого і нового – це теж взаємодія, хоч і зі знаком мінус).

Отже, в результаті дослідження О. Ясь прийшов до наступних висновків:

1) темпоральні елементи у розумінні Миколи Костомарова представлені у вигляді ідей, які борються за превалювання над колективним героєм. Вони репрезентовані як протистояння масового і персонального героя;

2) народний дух – тотальне ірраціональне явище, яке рухає історичний процес і є найвищим мірилом у романтичній системі цінностей вченого;

---

¹ Ясь О. Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова // Україна у Центральній Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 512–530.

3) Микола Костомаров визнає Божественне провидіння в історії і внаслідок цього визначає справу історії як пошук причин явищ, а не причини причин;

4) Певні канони в історіописанні вченого спрямовані головною метою – «проникнути в історичний час тієї чи іншої доби, збагнути її якісний стан».¹

Досліджуючи українську романтичну історіографію та її представників, О. Ясь називає Миколу Костомарова істориком-художником ще в одній своїй праці, яка так і називається «Між достовірним і уявним. Микола Костомаров як історик-художник»². Підтверджуючи характеристику вченого-історика, дослідник виявляє ще кілька особливостей історіописання Костомарова. Насамперед, він сповнений ідеєю романтизму, а тому ніколи не оперує сухим фактажем, шукає джерельне підтвердження. Так Костомаров з великою довірою ставився до давньоруського та козацького літописання і використовував його на рівні з офіційними документами³.

Також у цій розвідці розписано і проаналізовано списки джерел усіх прижиттєвих видань «Богдана Хмельницького» і проаналізовано їх кількість, структуру і зміни, які відбулися в пізніших публікаціях монографії. Загалом дослідник прийшов до висновку, що еволюція поглядів на джерела у М. Костомарова відбувалася досить повільно. Характеристику деяких джерел історик помістив в «Актах Южной и Западной России», але вони мали вигляд особистого вибіркового уподобання. У вченого взагалі було «історичне відчуття» в тлумаченні літописів, які він використовував досить вільно, зрідка посилаючись і нечітко оформляючи самі посилання. Таке ставлення до джерел можна пояснити світоглядом історика, який шукав відомості про внутрішній побут, думки, відчуття народу, тому М. Грушевський назвав його антикваром-побутовцем⁴. О. Ясь у своїй розвідці наводить думки С. Томашівського, М. Кордуби, які називали М. Костомарова «безкритичним істориком» і по всьому видно, що автор погоджується з такою характеристикою. Дослідник актуалізує думку, що суперечності в історичних дослідженнях М. Костомарова пов'язані з його характером. Неурівноваженість – риса характеру, про яку говорили більшість сучасників вченого⁵. Емоційність, мрійливість, неспокійність, вередливість Миколи Костомарова допомагали йому занурюватися в події, уявляти їх драматизм,

---

¹ Там само. – С. 527.

² Його ж. Між достовірним і уявним. Микола Костомаров як історик-художник // Український археографічний щорічник / НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Вип. 15. – К.: Український письменник, 2010. – С. 232–250.

³ Там само. – С. 233.

⁴ Там само. – С. 237–238.

⁵ Там само. – С. 246.

захоплюватися ними і не заважали відноситися до історії як до божества і покласти на плаху науки все своє життя.

На нашу думку, порівняння історика з іноземними вченими-романтиками не мають сенсу, оскільки його образ абсолютно особливий, він не вписується ні в які межі.

Монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький» присячена розвідка Ю. Пінчука, але вона торкається полеміки з М. Максимовичем. Автор знаходить багато спільного між вченими в плані творчості, але наголошує на постійних дискусіях. Особливо це торкнулося згаданої монографії. Опираючись на публіцистичні листи М. Максимовича, дослідник приходять до висновку, що ця полеміка мала позитивні наслідки для історичної науки. Сама ж монографія відіграла величезну роль у творенні української етнічної ідентичності¹.

Продовжуючи дослідження впливу студій Миколи Костомарова на українське національне самоусвідомлення, Ю. Пінчук звертається до аналізу праці «Гетманство Многогрешного»². Слушною видається думка, що основна мета М. Костомарова полягала у «обґрунтуванні прагнення українців мати власну незалежну державу, що свідчить про значний внесок цього вченого у творенні української етнічної ідентичності.»³

Ця ж думка проходить червоною лінією через наступну студію Ю. Пінчука «Мазепа»⁴. Автор аналізує зміст монографії відносно відображення у ній історичної свідомості М. Костомарова, особливостей його поглядів на місце Івана Мазепи в українському історичному процесі в період т.зв. зламів і критичних точок. Образ гетьмана, створений вченим, довгий час залишався найбільш фундаментальнішим у порівнянні з іншими студіями того часу. Найбільшою причиною монографії є її ґрунтованість на великій кількості історичних джерел.

Ю. Пінчук звертає велику увагу на те, що в цій праці присутні «невтішні характеристики І. Мазепи», які, на його думку, з'явилися там як жертва влади⁵.

У аналізованій статті червоною ниткою проводиться думка, що монографія «Мазепа» мала величезний вплив на формування самоідентифікації українців. Автор зазначає, що вибір теми дослідження був новаторським в тогочасній історичній науці. Сам вчений був

¹ Пінчук Ю. Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії «Богдан Хмельницький» // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 16. – С. 60–72.

² Його ж. Студія М. Костомарова «Гетманство Многогрешного» в контексті творення української етнічної ідентичності // Історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 36–44.

³ Там само. – С. 44.

⁴ Його ж. Монографія М. Костомарова «Мазепа» як чинник формування самоусвідомлення української нації // Історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 3–18.

⁵ Там само. – С. 5.

неблагонадійним для влади та ще й обрав таку непросту для того часу постать для характеристики. Ю. Пінчук констатує, що в цій праці М. Костомаров не зрадив народницькому напрямові, ним ще започаткованим. Він надав перевагу ролі народу в мазепинський час і показав, що гетьман програв, бо втратив підтримку широких верств населення. Концепція вченого щодо Мазепи була «виваженою і нейтральною, з опертям на унікальні джерела, а також некон'юктурною та необразливою,... вона є авторською...»¹

До аналізу монографії М. Костомарова «Мазепа» звертається і О. Ясь. Він, на нашу думку, характеризує працю дуже яскравими тезами. Наведемо одну з них. Порівнюючи цей твір з «Богданом Хмельницьким», дослідник констатує «студія М. Костомарова про І. Мазепу виглядає як разючий дисонанс, ба навіть як бліда тінь попередніх праць, свосередний виняток у творчості історика-художника»². Розкриваючи деякі незвичайні для Костомарова дослідницькі прийоми, О. Ясь неодноразово звертається до його епістолярної спадщини, за допомогою якої ілюструє свої думки, наприклад, щодо недостатності історичних джерел під час підготовки монографії, впливу фізичного стану Костомарова на його працездатність і психічне здоров'я, відношення його до історичної правди і т.п. Дослідник будує свою характеристику історика на доведенні його приналежності до романтичного історіописання, але й актуалізує творчі рефлексії, які не були раніше притаманні вченому, і виявилось лише в цій праці. Загалом, в окресленій студії ми бачимо Миколу Костомарова як високоморального, емоційного історика з абсолютно осоловою методикою, дослідження якої лише розгортається у сучасній українській історіографії.

Проблема впливу творчості Миколи Костомарова на формування самосвідомості українців розкривається у монографії Ю. Пінчука, яка побачила світ у 2009 р.³ У вступі автор декларує значущість історичних творів вченого у період формування української нації⁴. Твори Костомарова виrokeмили українців з-поміж інших народів, показали самотність їх історії, культури і мови.

Ю. Пінчук аналізує історичну творчість вченого у хронологічному порядку, починаючи з раних харківських студій (в т.ч. й дисертацію М. Костомарова) і закінчуючи зрілими монографіями петербурзького

---

¹ Там само. – С. 16.

² Ясь О. Історія як міф. «Гетьман-відступник» у рецепції М. Костомарова // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб.наук.праць / Відп.ред. В. А. Смолій, відп. Секр. О. О. Ковалевська. НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2008. – С. 145.

³ Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. К., 2009. – 306 с.

⁴ Там само. – С. 3–6.

періоду, які посіли своє місце в українській академічній історичній науці. Загалом автором охоплено дванадцять творів.

Основні висновки, зроблені Ю. Пінчуком:

1. Дисертація «О причинах и характере унии в Западной России» М. Костомарова започаткувала народницький напрям в українській історіографії. Вона ж засвідчила, що вчений ще з молодих років стає на позиції раннього позитивізму¹.

2. В київський період у вченого формується мета наукової творчості – «написати систематичну історію України, обробляючи її по періодах»².

3. У засланні Костомаров продовжив дослідження історії українського козацтва, зокрема ключових постатей, І. Свирговського, П. Сагайдачного та Б. Хмельницького. Увага вченого була прикута до мети визвольної боротьби козаків, їх самосвідомості, історичного контексту, на тлі якого формувалися характери їх очільників тощо.³

4. Характеризуючи образ Б. Хмельницького, створений М. Костомаровим, автор розкриває тяглість формування його в часі – від першого видання 1857 р. до четвертого 1884 р. Ю. Пінчук звертає увагу на джерельну базу дослідження, понятійний апарат, художні засоби, використані істориком. Насамкінець, він зауважує, що праця мала величезний вплив на суспільну думку другої половини XIX ст. свідченням цього стала полеміка з такими дослідниками, як М. Максимович, Г. Карпов, М. Погодін, С. Соловійов.⁴

5. Створені Костомаровим у подальшому образи І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепи є неперевершеним зразком власної наукової позиції, місцями дискусійної, місцями не зовсім виваженої, але такої, яку не можна сплутати з іншими.

6. Творча спадщина М. Костомарова доводить, що Україна має «свою великозначну і поучаючу історію», яку народ повинен не просто знати, а розуміти, для того, щоб «відродити народність, що вмирала під московським багатом і петербурзьким багнетом»⁵.

Значної уваги приділяють дослідники відношенню вченого до проблем української мови. Так, стаття А. Пономаренко «Проблеми української мови та рідномовної освіти в рецепції Миколи Костомарова» присвячена окресленню ролі вченого у становленні української літературної мови. Автор звертає увагу, що деякі заходи М. Костомарова неправильно трактуються в науці. Наприклад, його теорія мови «для хатнього вжитку» є лише вимушеною мірою для збереження української мови в другій половині XIX ст., коли вона перебувала під жорстким контролем, а згодом і повною

---

¹ Там само. – С. 19, 29.

² Там само. – С. 44.

³ Там само. – С. 55–58.

⁴ Там само. – С. 99.

⁵ Там само. – С. 300.

забороною імперською владою. Ось до якого висновку приходять автор: «М. Костомаров глибоко розумів шляхи захисту й утвердження української мови у тогочасному суспільстві, культивував ідею національної самодостатності українського народу, його самовизначення через мову»¹.

Одна з останніх наших розвідок також присвячена цій проблемі². Ми зосередилися на епістолярних джерелах, які розкривають відношення вченого до української мови протягом 40–60-х рр. XIX ст. та його участь у мовних дискусіях. Інтерес М. Костомарова до вивчення української мови пов'язаний з оточенням, в якому формувалася особистість з раннього дитинства. У 40-х рр. це були представники української наукової еліти, знані літературознавці, історики, суспільні та культурні діячі. Молодий вчений був переконаний у необхідності досконало знати мову того народу, частиною якого себе вважав. Прагнучи відтворити суцільну схему української історії, в центр якої він ставив народ з його внутрішнім життям, історик сам мав стати його частиною, а це було неможливо без знання мови. М. Костомаров зрозумів, яким принизливим для будь-якого народу є наруга над його святинями, зокрема мовою. Саме у такому ставищі перебувала українська мова у той час. Поступово вчений прилучився до активних захисників не тільки мови, а й усієї культури українського народу. З часів перебування у складі Кирило-Мефодіївського братства і до останньої своєї години Костомаров так чи інакше впливав на становлення української літературної мови. І хоч основна частина його історичної спадщини написана російською, проте це не заперечує його значення у мовотворчому процесі. Вчений ще в 40-х рр. виробив свою програму розвитку мови. Якщо анонсувати її коротко, то насамперед необхідно навчати рідною мовою найнижчі шари населення. Саме з найкращих представників низів, на думку Костомарова, має сформуватися народна еліта, яка покликана розвивати культуру українського народу і довести її до найкращого європейського і світового рівнів.

Але навіть серед своїх колег думки вченого не мали одноставної підтримки. Тому вже після повернення із заслання він одразу включається у мовну дискусію. Новий етап лінгвістичної революції, яка відбувається в Європі на той час, неодмінно поширюється і на Російську імперію. В умовах «олександрівської відлиги» М. Костомаров активізує свою громадянську і наукову позицію щодо мови і освіти українського народу. Різні думки висвітлює листування з М. Максимовичем, В. Лукашевичем, П. Кулішем, А. Метлинським, Т. Шевчеком, О. Бодянським, І. Срезневським та ін.

---

¹ Кононенко П. П., Кононенко Т. П., Пономаренко А. Ю. Творець «Книги буття українського народу». – К. : НДІУ, 2007. – С. 39.

² Гончар О. Дискусії щодо українського мовного питання у листуванні інтелектуальної еліти середини 40-х – початку 60-х рр. XIX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 20. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 197–237.

Микола Костомаров не був лише ідеологом, він і практично долучився до розвитку мови. За його ініціативи було створено спеціальний фонд для друкування навчальної літератури¹. Вчений займався ним до кінця життя, а кошти, зібрані від пожертв, зрештою були використанні для багатотомного словника української мови вже після смерті.

Окремою сторінкою у громадсько-політичній діяльності вченого є його боротьба проти Валуєвського циркуляру 1863 р. Незважаючи на свою «неблагонадійність», він не побоявся особисто зустрітися з автором документу з метою вплинути на обмеження репресивних заходів. Слушно зауважити, що Костомарову протягом всього його життя доводилося приховувати свої прагнення, думки і почуття і намагатися завуалювати їх з допомогою дозволених владою схем. За це вченого інколи не розуміли навіть колеги і близькі йому люди. І тільки тепер ми можемо побачити, яким все-таки далекоглядним виявився М. Костомаров (велике можна зрозуміти лише на відстані!).

Ще однією важливою проблемою у вивченні постаті М. Костомарова як представника інтелектуальної еліти є його роль у формуванні української національної ідеї. Це питання було висвітлено у збірнику «Еліти і цивілізаційні процеси формування націй»². Зокрема у статті О. Рафальського говориться про основні документи Кирило-Мефодіївського товариства як першу політичну програму українства. Ця теза не є новою в історіографії. Прикметно, що характеризуючи соціальний структуру організації, автор спочатку не згадує В. Білозерського та М. Костомарова, але пізніше називає останнього головним ідеологом кирило-мефодіївців. Маючи своєрідні погляди на українське майбуття, у членів товариства у процесі тісного спілкування, гарячих дискусій кристалізувалася самосвідомість. У джерелах найяскравіше відображено паралель Костомаров–Шевченко. Про це у спогадах і листуванні свідчили інші кирило-мефодіївці. Результатом стало створення М. Костомаровим засад романтичного націоналізму, в якому він бачив майбутнє України не простим відтворенням ідеалізованого минулого, а наповненим новими пріоритетами, де центральне місце належало окремішності України з її мовою, культурою і політичною системою³.

Докладніше тема взаємного сприйняття Костомарова і Шевченка висвітлюється в іншій розвідці цього збірника, і тут основна увага приділяється джерелам особового походження. Стосунки між двома велетнями національної культури розглядаються у розвитку: від знайомства і

---

¹ Там само. – С. 206.

² Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т. 1. – 496 с.

³ Рафальський О. Українська інтелектуальна еліта в середині – другій половині XIX ст. і процес формування української нації // Там само. – С. 133.

першого враження до смерті Т. Шевченка і роботи М. Костомарова над увічненням пам'яті Кобзаря¹.

Вони познайомилися у Києві в 1845 р., швидко зійшлися, але так і не стали дуже близькими. Очевидно, у кожного було в житті щось особисте і закрите для стороннього ока. Під час зустрічей Костомаров і Шевченко читали один одному свої твори, а пізніше у листуванні згадували ці події, даючи високу оцінку творчості свого побратима. Як говорив М. Костомаров, близькість між ними була літературна, а не людська. Найголовніший пункт, який їх об'єднував, була велика любов до українського народу і мрія про світле його майбутнє. Участь обох діячів у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства теж була різною: Костомаров створив програмні документи і був прихильником мирних методів боротьби, натомість Шевченко закликав до більш радикальних заходів. Взагалі, деякі дослідники говорять про існування ліберального і радикального крил у товаристві. На нашу думку, це занадто різке твердження. Джерела свідчать, що під час зібрань кирило-мефодіївці часто дискутували, а значить висловлювали власні думки щодо майбутнього України. Про шляхи, якими буде здійснюватися зміни в Російській імперії не йшлося, оскільки всі вони були лише романтиками. Основна заслуга товариства (Костомарова й Шевченка в т.ч.) у створенні політичної програми майбутнього України поза будь-якою імперією.

Спілкування М. Костомарова й Т. Шевченка продовжилося до останніх днів Кобзаря. Після звільнення із заслання вони листувалися і зрештою зустрілися у Петербурзі, «щоб поплакати о братстві». Шевченко був у захваті від Костомаровського «Богдана Хмельницького», натомість Костомаров бачив у поеті майбутнє української літератури, яка мала відіграти вирішальну роль у творенні нової еліти. Звертаючись до епістолярію, ми бачимо теплоту, турботу, спільність інтересів і справжню дружбу. Насамкінець у розвідці звертається увага на ставлення М. Костомарова до пам'яті поета. Йому неодноразово доводилося захищати добре ім'я Кобзаря від нападів у пресі. Історик доклав чимало зусиль, аби світ побачили недруковані твори поета, в т.ч. й російськомовні. У спогадах Костомаров відзначав, що слово Шевченка буде жити, оскільки воно близьке і зрозуміле простій душі народу.

Тема «Костомаров–Шевченко» знаходить відображення у розвідці І. В. Пасько², де дано влучні оцінки творчості М. Костомарова і Т. Шевченка і актуалізовано їх взаємовпливи. Автору слушним видається таке поєднання

---

¹ Гончар О. Т. Українська інтелектуальна еліта у соціокультурному просторі Російської імперії XIX ст. (на прикладі взаємин М. І. Костомарова і Т. Г. Шевченка) // Там само. – С. 367–376.

² Пасько І. В. Костомарівська наука і Шевченківська поезія на тлі доби (до 190-річчя від дня народження М. І. Костомарова і 160-річчя заснування Кирило-Мефодіївського братства) // Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур. Матеріали третьої міжнародної наукової конференції. 22–23 травня 2007 р. – Рівне, 2007 р. – С. 69–76.

класиків історіографії та поезії, оскільки вони є яскравими представниками інтелектуальної еліти XIX ст., коли українська наука і культура робили величезні кроки вперед, поєднуючи і вплітаючись у килим української ідентичності. Актуалізація цього процесу сталася на фоні українського національного відродження, активними учасниками якого були і М. Костомаров і Т. Шевченко.

Цінність доробку М. Костомарова полягає у тому, що він фундаментально дослідив «національний характер, психологію, світогляд українського народу» та вибудував цілісну картину його історії. Цілком погоджуємося з автором, що аналізуючи творчість М. Костомарова, дослідники мало уваги приділяють еволюції його як вченого. «Апогеєм цієї еволюції стало унікальне і органічне поєднання Божого дару художнього слова, яким володів Микола Костомаров, з широкою ерудицією і глибиною знань вченого-історика»¹.

Автор цілком слушно визначає вплив поезії Т. Шевченка на науково-історичний світогляд М. Костомарова, але дещо перебільшує вплив поета на науково-історичну діяльність вченого. Погоджуємося з думкою, що вони часто дискутували між собою і критикували один одного, але разом з тим це позитивно впливало на їх творчість.

М. Костомаров, як бачимо, глибоко шанував Т. Шевченка і був вражений байдужістю оточення до особистості поета і художника після його смерті. Історик одним з перших оцінив багатовекторність таланту Кобзаря, його творчий геній.

Оточення вченого, особистісні стосунки з колегами займають вагомe місце у сучасному українському костомаровознавстві. Так Ю. Пінчук та О. Кіян проаналізували взаємовідносини Костомарова і Антоновича і спільній розвідці². Дослідники наголошують на впливі першого на формування наукового світогляду другого, проводять паралелі між ідеями вчених. Зрештою вони констатують, що між М. Костомаровим і В. Антоновичем є багато спільного, але останній все таки пішов вперед у порівнянні зі своїм учителем, він сформував власну історичну школу, яка виробила нову методологію. Кожен з учених був сином свого часу.

Епістолярні джерела проливають світло на наукові контакти М. Костомарова та В. Барвінського. Нами доведено, що на початку 80-х рр. XIX ст. історик продовжував відстоювати свої українофільські позиції, хоча не раз був критикований українською інтелігенцією. Дискусія з приводу місця української мови у тогочасному суспільстві відбулася у листуванні з відомим львівським громадським діячем В. Барвінським³.

¹ Там само. – С. 71.

² Пінчук Ю., Кіян О. Микола Костомаров і Володимир Антонович: єдність ідей та відмінність методології // *Історичний журнал*. – 2006. – № 1. – С. 43–51.

³ Гончар О. Т. Проблема русификации западных окраин Российской Империи во второй половине XIX в. в переписке Н. И. Костомарова и В. Барвинского // *Исторический путь*

Стаття О. Кравченко теж висвітлює стосунки М. Костомарова з одним із своїх друзів і колег¹. Вона присвячена характеристиці відносин з відомим істориком, письменником і громадським діячем П. Кулішем. До цієї теми дослідники звертаються досить часто, оскільки обидва були колегами, друзями й опонентами. Характеризуючи взаємини Куліша і Костомарова, авторка визначає їх непростими, покладаючись на епістолярні свідчення, а саме листи Пантелеймона Олександровича до Костомарова та інших осіб, в яких останній згадується. Так само О. Кравченко використовує листування Костомарова. Завдяки вдалому відбору джерел дослідниці вдалося розкрити суперечності у взаєминах вчених, показати ідейні протиріччя їх творчості, розкрити особливості характерів обох респондентів і з'ясувати еволюцію стосунків. Найскладнішими стосунки були у зрілому віці, адже розбіжності у поглядах ставали все глибшими, але обидва зуміли зберегти повагу один до одного.

Стосунки М. Костомарова зі своїми колегами висвітлюють у дослідженні В. Смілянської 2005 р.², яка актуалізує літературну творчість М. Костомарова. Аналізуючи спадщину вченого, його суспільно-політичну діяльність, автор доречно звертається до листування, зокрема з О. Кониським, акцентуючи увагу читача на боротьбі М. Костомарова за українську мову та публікацію навчальної літератури для народу як основного засобу просвіти. В. Смілянська звертає увагу читача на те, що і після смерті вченого, його ідеї не залишали байдужими громадськість. Так, ідея мови як «домового» засобу спілкування по-різному трактувалася. Наприклад, М. Драгоманов вважав її поступкою урядові, а І. Шраг та М. Комаров визнавали необхідність езопівської мови «для висловлення заборонених ідей»³.

У цьому ж збірнику подається ще одна розвідка стосовно М. Костомарова та М. Драгоманова⁴. В ній автор торкається причин конфлікту середини 1870-х рр., пов'язаного з відмовою М. Костомарова використати підконтрольний йому фонд для друкування літератури за кордоном. Слушною видається думка дослідниці щодо односторонності образи з боку М. Драгоманова, який з часом заспокоюється і переглядає свої критичні погляди на діяльність М. Костомарова вже після його смерті. Для ілюстрації В. Смілянська звертається до приватного листування М. Костомарова та епістолярію М. Драгоманова, де він висловлює

литовской письменности / Институт литовского языка; редколлегия сборника: Ю. Будрайтис. – Вильнюс: Издательство Института литовского языка, 2005. – С. 324–337.

¹ Кравченко О. П. Куліш та М. Костомаров: до історії взаємин // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб. – К., 2006. – Вип. 17. – С. 253–259.

² Смілянська В. М. Шевченкознавчі роздуми. Зб. наук. праць. – К., 2005. – С. 434–469.

³ Там само. – С. 465.

⁴ Там само. – С. 470–486.

позитивні відгуки щодо федералістичної програми історика та впливу її на «українофільський соціалістичний ідеал»¹.

Українофільська діяльність Костомарова розглянута нами на основі епістолярних джерел². Після повернення із заслання історик включився в активну боротьбу за права українського народу. Він використовував всі можливі способи боротьби – від громадсько-політичних до суто наукових. При цьому на нього сипалися різноманітні звинувачення, однак відбиваючись від своїх опонентів і ворогів, він намагався досягти однієї великої і вартої втрат мети – допомогти Україні здобути свободу розквіту і великого майбутнього. Тому сьогодні, як ніколи, погляди українців прикуті до спадщини вченого і його непересічної постаті.

Дослідники останнім часом велику увагу звертають на історіософські проблеми творчості Миколи Костомарова. Показовими у цьому аспекті є дослідження Я. Козачка. У своїй монографії «Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу»³ він розглядає літературну і науково-публіцистичну спадщину М. Костомарова в багатьох цікавих ракурсах, але насамперед у націєтворчій її ролі. Автор вибудовує свою працю у вигляді нарисів інтелектуальної біографії вченого. Він прослідковує формування світогляду Костомарова в різні періоди його життя. Зупинимося докладніше на основних думках автора.

У молодості майбутній вчений формувався під впливом кращих представників харківської інтелігенції, насамперед Г. Квітки, І. Срезневського, А. Метлинського. Бажання пізнати внутрішнє життя українців привело його до опанування української мови та перших літературних спроб. Це був непростий, але захоплюючий, насичений відкриттями час, коли Костомаров, як губка, вбирав у себе український дух. Тоді ж і з'явилося бажання йти вперед, щоб опанувати розуміння, яким повинне бути майбутнє українського народу. В Кирило-Мефодіївському товаристві бачимо перші паростки національної ідеї в розумінні Костомарова і його соратників. Розгром братства, перебування у Петропавлівському рavelіні, заслання – такі випробування випали на долю людини, яка лише хотіла добра для України. Я. Козачок стверджує, що в період заслання вчений залишається вірним «націєтворчій ідеї України, пристрасним поборником її, і в поті чола працює задля утвердження чвоїх переконань на широкому суспільному терені. Однак шукання письменник переносить головним чином у сферу науки і публіцистики...»⁴ Одрозу підся заслання Костомаров

¹ Там само. – С. 473, 475–476.

² Гончар О. Т. Українофільська діяльність М. Костомарова у дзеркалі його епістолярію (середина 1850-х – початок 1860-х рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – С. 34–49.

³ Козачок Я. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня та науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К. : НАУ, 2004. – 352 с.

⁴ Там само. – С. 108.

вливається в нове суспільно-політичне мереживо, яке втягує його у вир приємних і не дуже подій. Він стає професором Петербурзького університету, виступає на публіці з диспутом проти М. Погодіна, бере участь у діяльності часопису «Основа». На думку автора, публіцистичні виступи історика були співзвучними з ідеями «Основи». Але у своїх переконаннях Микола Костомаров не зрадив ідеям Кирило-Мефодіївського братства, тому й розійшовся з громадівцями, які хотіли радикально-революційних перетворень в Російській імперії¹. На сторінках «Основи» вчений продовжував втілювати ідеї 40-х рр. XIX ст. Зокрема, він оголосив про збір коштів на навчальну літературу українською мовою. Автор констатує, що більшості полемічних праць історика взагалі і того періоду зокрема властива далекоглядність і сучасність².

«Трагедія Костомарова-вченого була ... в тому, що він обстоював позиції уярмленої національної ідеї, підневільного політично і морально народу... Людина свого часу, Костомаров був при цьому наділений рідкісним даром ученого – вмінням досягнути предмет дослідження і в ретроспективі, і в контексті історичної доби, і в перспективі, а в своїй сучасності бачити всі можливі проекції проблеми. Це риси кабінетного ученого, але це робило також Костомарова блискучим глибоким ідеологом. До того ж з ранньої юності і до кончини був Костомаров безкомпромісним патріотом. Розумів важливість своєї праці для України, тому знову і знову виносив свої судження на голгофу суспільних розтезань», – твердить Я. Козачок³.

Погоджуємося також з думкою автора, що «масштаби його громадсько-публіцистичної діяльності та її значення для загального розвитку прогресивного напрямку національної думки XIX століття ще тільки починають проглядатися і осмислюватися»⁴. Також нам імпонує теза щодо завуальованості деяких висновків Миколи Костомарова в глибині історичних подій. Саме це і бачили опоненти вченого, а він змушений був переконувати всіх у лояльності до системи. Цілком правильним є думка, що до Костомарова будуть повертатися всі, хто досліджуватиме українську ідею. Без нього досягнути її неможливо.

Ще кілька зауваг робить дослідник з приводу боротьби між Україною і Росією за М. Костомарова як свого вченого. Підтримуємо думку, що тут дискусія переведена з площини практичної в ідеологічну. Відібрати у нас Костомарова хотять противники прогресу українства. Українська культура все-таки залишається у гіршому становищі, і про це свідчить навіть кількість перевидань творів Миколи Костомарова в Росії⁵.

---

¹ Там само. – С. 132.

² Там само. – С. 142.

³ Там само. – С. 151.

⁴ Там само. – С. 162.

⁵ Там само. – С. 179.

Відзначаючи позитивні риси праці Я. Козачка, можна сказати про опору на різноманітні джерела, переважно епістолярні. Вони надзвичайно яскраво допомагають висвітлювати основні тези наукової та громадської діяльності М. Костомарова як борця за українську національну ідею.

Роздуми щодо узагальнення й перспектив костомаровознавства знаходимо ще в одній розвідці Я. Козачка¹. М. Костомаров – знакова постать в історії української духовної культури, творець її системних наукових основ у широкому спектрі діянь. У всьому його творі характер метаоснови, творили підґрунтя найважливіших історіософських засад української націотворчої ідеї, її практичної реалізації у слові. В складних умовах імперського режиму доробок Костомарова відкривав тривалі перспективи розвитку науки. Погоджуємося з автором, що твори вченого були ідейно заангажованими. Українська націєтворча ідея визначала коло його наукових інтересів, вибір історичного матеріалу і його тлумачення, тем, змісту і стилю науково-полемічних виступів, їх духовну наповненість, впливала на оцінку ним діянь чільних представників нації.

Національною пристрасстю переповнені його освітні ідеї. За кількістю зробленого, фундаментальністю спадщини, її вагомістю мало хто з його сучасників дорівнював Костомарову, як і за глибиною знань, громадянською пристрасстю, правдивістю, працездатністю.

Автор вдається до характеристики його художньої творчості. Зокрема він констатує, що комплексний аналіз творчості Миколи Костомарова потребує нових методологічних підходів в царині його націєтворчого дискурсу, розглядаючи в ньому теорію ідей. Необхідне нове прочитання індивідуального художнього стилю історика. Також назріла проблема означити деструкції і спростувати кривотлумачення його творчості. Незаперечна заслуга вченого у збагаченні історичної науки полягає ще в тому, що він наповнив історіописання новими соціально-історичними сюжетами, показав драматизм історії України в точках її біфуркації. Його твори мали суспільно-історичне значення.

Великого значення надано науково-публіцистичній творчості М. Костомарова у розвідці В. Єгорова². Зокрема автор констатує, що ця «творчість ознаменувала поважну віху в еволюції історичної думки України та була основою для розвитку народницької течії в українській історіографії, стала підґрунтям політичної програми українського національного руху

---

¹ Його ж. Творчий феномен Миколи Костомарова в ідейно-естетичному контексті доби (проблеми систематизації та інтерпретації) // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 262–275.

² Єгоров В. В. Науково-публіцистична боротьба М. І. Костомарова проти антиукраїнської політики царизму (1860-ті – початок 1880-х років) / В. В. Єгоров // Сторінки історії : зб. наук. праць. – К. : НТУУ «КПІ», 2010. – Вип. 31. – С. 37–51.

наприкінці XIX ст.»¹. Слушними є тези В. Єгорова про велике бажання історика позитивно вплинути на український освітній процес, не дивлячись на звинувачення його в українофільстві, сепаратизмі і т.п. Його публіцистичні виступи «були поодинокими спробами на тлі дуже низької активності українофілів та їхньої відвертої бездіяльності після 1863 р.»². Особливу цінність аналізованої розвідки є її базування на епістолярній спадщині М. Костомарова, яка найбільш яскраво ілюструє його непримиренну позицію щодо захисту права української мови на вільний розвиток. Цінним є зауваження автора про походження теорії «мови для домашнього вжитку». Її, як відомо, виставляють на докір Костомарову, начебто він погодився з обмеженням ролі української мови в тогочасному суспільстві. В. Єгоров доводить, що вчений мав на увазі появу літературної української мови, яка об'єднує мову освічених верств українського народу з побутовою мовою простого селянина. Насамперед, Костомаров вважав, що цей процес не можливий без розвитку суспільства і його культури. Коли ж на нього посипалися звинувачення від українофілів, то вчений намагався пояснити свою позицію у засобах масової інформації. На його думку, без активної діяльності інтелігенції у боротьбі проти заборон, накладених на українську мову, вона може перетворитися лише на побутовий засіб спілкування³.

Тему відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості історика розкриває Ю. Пінчук у ювілейній статті, присвяченій 190-й річниці від дня народження М. Костомарова⁴. Він розглядає дисертацію про унію та інші розвідки, які вважає знаковими у творчості вченого. Спираючись на студії М. Грушевського, автор показує наукову вагу дисертації М. Костомарова, яка була заборонена і знищена в силу певних суспільно-політичних обставин. Як би не впирався уряд Російської імперії, ця праця історика не є сьогодні останнім словом науки у висвітленні історії унії, але вплинула на той момент на формування національної свідомості українців як елементу національної ідеї. Відносно свого часу це було оригінальне бачення історії України, нове віяння в науці, неупереджений погляд на роль духовенства в суспільстві, народні рухи, пов'язані з унією, і загалом започатковувало народницький напрям в українській історіографії⁵.

Ю. Пінчук констатує, що у дисертації прослідковується націєтворча ідея вченого, яка спочатку знаходиться у площині унійних процесів, а згодом розвиває думку про необхідність звільнення Західної Русі від польського

---

¹ Там само. – С. 38.

² Там само. – С. 43.

³ Там само. – С. 47.

⁴ Пінчук Ю. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78–88.

⁵ Там само. – С. 81–82.

гніту та з'єднання із Східною (але без Росії) як шлях до побудови своєї держави. Така постановка питання і варіант відповіді на нього, безперечно, були на рівні наукового відкриття¹. Автор також намагається нівелювати деякі упереджені думки щодо самої дисертації та обставин, в які вона потрапила. Насамкінець він підсумовує: зміст дисертації М. Костомарова значно виходить за межі декларованої теми; праця є найпершою спробою у вітчизняній історіографії XIX ст. висвітлити розуміння української національної ідеї, пробудити національну свідомість читача².

У монографії А. Сініциної висвітлюється історико-філософські погляди М. Костомарова як представника українського романтизму³. Авторка вважає вченого українським етнопсихологом, який поставив народ у центр історичного дослідження і проаналізував його самобутність через психометричні якості та історичні чинники, під впливом яких вони формувалися.

Український романтизм набуває національного забарвлення, формуючи тим самим україноцентричне мислення українських романтиків, серед яких слід відзначити М. Костомарова. Ціннішим у дослідженнях М. Костомарова є те, що він через призму національної психології намагається визначити і обґрунтувати ідею незалежної української держави, що впливає з самої природи українського народу.

Ця тема знаходить відображення у дослідженні Т. Сокіл⁴. Микола Костомаров, розуміючи і сприймаючи загальноєвропейські орієнтири розвитку історичної науки доби романтизму, збагатив її на українському ґрунті художньо-історичним осмисленням. Він здійснив не просто історичний підхід до аналізу фактів історії, а й поєднав з ним естетичне осмислення через народний дух, колорит. «Микола Іванович Костомаров – такий актуальний і досліджуваний у наш час науковець, історик, творець слова правди, істини, оберіг минувшини, душі людської і її сподвижник для прийдешніх поколінь», – такий висновок робить авторка про місце вченого і його творчості у нинішні часи⁵.

Одна з останніх розвідок стосується поглядів вченого на природний стан націй. Авторка статті І. Майданюк аналізує розуміння М. Костомаровим свободи і рівності націй як природного їх стану, а також ідеального суспільства, де найкраще вирішуюються політичні, соціальні та національні проблеми. Дослідниця прийшла до висновку, що в «Книзі буття українського

---

¹ Там само. – С. 83.

² Там само. – С. 86.

³ Сініцина А. Історико-філософські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомарів). – Львів, 2002. – 160 с.

⁴ Сокіл Т. Історія України в драматургії Миколи Костомарова. – Рівне: Волинські обереги, 2007. – 40 с.

⁵ Там само. – С. 20.

народу» Микола Костомаров чітко змалював власне ідеальне бачення історії України, яка є апогеєм світового історичного процесу. Важливо, що саме українському народові він відводив центральну роль у формуванні нової моделі справедливого суспільства. Історик вважав, що лише в українцях об'єдналися глибока релігійність із прагнення до демократії. Цими рисами, безперечно, відрізняється сам вчений. Тому Миколі Костомарову вдалося сформулювати поняття нації як духовної спільноти. Насамкінець дослідниця висловлює сподівання, що висновки вченого стануть у пригоді нинішнім політикам у процесі «олюднення» стосунків між суспільством і державою¹.

Протягом останнього десятиріччя в українській історіографії активно студіюється проблема українського етногенезу. В історіографічному аналізі належне місце дослідники відводять Миколі Костомарову. Так, у російськомовній монографії Н. Бондаренко «Славянский этногенез и становление украинского народа»², яка вийшла на вітчизняних теренах, цьому питанню присвячений цілий підрозділ «Этноисторические аспекты зрелого творчества Н. И. Костомарова». Авторка констатує, що в останній чверті XIX ст. Микола Костомаров був найавторитетнішим вченим, який систематично і професійно займався історією України. Ще в молодості він почав боротися з «фантастично тенденційними образами вітчизняних героїв»³, у зрілі роки подолав юнацький романтизм і все більше тяжів до урівноваженого розуміння історії України. Особливо в період діяльності «Основи» Микола Костомаров одним з перших системно аналізує етносоціальні та етнокультурні розбіжності українського і російського народів, минаючи мовні та етнографічні аспекти цієї проблеми. Він проводить певні етносоціальні та етнокультурні архетипи двох народів крізь призму історичного розвитку⁴.

Внесок М. Костомарова в дослідження українського етносу в загальних рисах розглядається у статті О. Гомотюк⁵. Крізь призму імперських політичних конструкцій авторка висвітлює роль вченого в українознавстві XIX ст. Зокрема констатується, що М. Костомаров став фундатором народницької течії в українській науковій думці окресленого періоду. В різні періоди свого життя вчений намагався розвивати знання про український народ, стверджувати його окремішність, хоча цьому не сприяли політичні

---

¹ Майданюк І. З. Світоглядні переконання Миколи Костомарова про природний стан і природні права // Грані. – 2011. – № 2. – С. 38–41.

² Бондаренко Н. С. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ). – К.: Феникс, 2007. – 400 с.

³ Там же. – С. 37.

⁴ Там же. – С. 40.

⁵ Гомотюк О. Основні вектори наукових студій українського етносу в умовах імперських політичних конструкцій (XIX ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 2. – С. 19–30.

обставини. Зайнявшись лише науковою діяльністю у 60-х рр. він очолив українофільський рух у Петербурзі. Центральним компонентом українознавства, на думку М. Костомарова, є історія. Об'єктивність, виважений підхід до складових істричної науки – такі ключові особливості творчої діяльності вченого. Своєю творчістю він комплексно збагатив знання про український народ і дав відповіді на болючі питання українознавства. Крім того історик мав вплив на творчість Т. Шевченка та інших видатних постатей XIX ст., як-от В. Антоновича¹.

У статті Г. Скрипник Миколу Костомарова названо ученим-сподвижником культурно-національного руху XIX ст.² Він одним з перших «диференціює історичний процес за його суб'єктами, поділяючи історію на внутрішню і зовнішню». Автор актуалізує працю вченого «Дві руські народності», в якій Костомаров фактично започатковує новий напрям в українській історичній науці – етнопсихологія. Вчений визначає поняття «народного духу» і він відносить його до рушійних сил історичного процесу³.

Вплив М. Костомарова на формування етнокультурних засад українського національного руху XIX ст. досліджував у дисертаційній роботі В. Єгоров⁴. Автор констатує, що історик належить першій у визначенні етнокультурних засад українського народу як основи усвідомлення національних особливостей українців. Шляхом історичних досліджень, присвячених Україні, М. Костомаров окреслив «внутрішню правду» українців у порівнянні з іншими народами – росіянами, білорусами, поляками тощо. Дослідник також виокремлює праці вченого в галузі української етнополітики з найдавніших часів і до XVIII ст.

Не менш важливою проблемою, якої неодноразово торкався вчений у своїх працях, є мовно-освітній аспект як складова обґрунтування окремішності українського народу в Російській імперії. Історик визначив і сферу використання української мови на початковому етапі освіти. Правда, що ця програма через об'єктивні обставини не була реалізована українофілами, але її формування, на думку В. Єгорова, ліг в основу ідеологічних засад українського національного руху XIX ст.⁵

Безперечним позитивом аналізованої праці є використання інформаційного навантаження епістолярної спадщини та визначення

¹ Там само. – С. 24.

² Скрипник Г. Наукова та мистецька спадщина другої половини XIX століття у контексті культурно-національного відродження (замість передмови) //Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 3–11.

³ Там само. – С. 3.

⁴ Єгоров В. В. М. І. Костомаров у формуванні етнокультурних засад українського національного руху XIX ст.: автореф. дис... канд.іст.наук: 07.00.01 / В. В. Єгоров; Київський національний університет будівництва і архітектури. – К., 2011. – 20 с.

⁵ Там само. – С. 18.

напрямів наукового доробку історика, які обділені увагою сучасних дослідників.

Прикметною ознакою української історіографії в галузі костомаровознавства останніх років є визначення місця вченого у формуванні ідеологічних концепцій національно-державного спрямування. Тут наш погляд зупиняється на монографії О. М. Ситника¹. М. Костомаров займає своє місце у цьому складному процесі від періоду Кирило-Мефодіївського товариства. Саме на початку 40-х рр. XIX ст. відбулося самоусвідомлення ним принципів побудови справедливого суспільства в душі романтичних настроїв, які панували в європейській філософії. Проаналізувавши досягнення німецьких, французьких та чеських філософів, поклавши це на імперський ґрунт, Микола Костомаров сформував власну концепцію української національної ідеології. При цьому він глибоко розумів і відчував внутрішній світ українського народу. Як влучно говорить О. Ситник, його «політико-ідеологічна доктрина розвивалася в душі романтизму та в напрямку пошуку наскрізної ідеї, котра поєднує минуле, сучасне й майбутнє українського народу в єдине історичне ціле»². Поклавши дух народу в основу його буття, Костомаров визначив республіканський лад як найефективніший спосіб реалізації державності. Вчений став першим в українській науці, хто заклав основи політичної думки. Якщо підсумувати його концепцію, то основними поняттями тут є «демократизм», «християнство», «народництво», «месіанство» та «слов'янство».

Після заслання М. Костомаров розвинув свої ідеї, включившись у громадівський рух. Часопис «Основа» став ареною їх реалізації, однак він не мав типових для того часу ознак соціально-політичного радикалізму. Культурницька спрямованість журналу викликала спротив не тільки в офіційних, але й у шовіністичних колах Російської імперії³.

Непересічність постаті вченого виявилася в одному нюансі. Навіть тоді, коли він прийняв рішення стати кабінетним вченим, його вдача і активна громадянська позиція не дозволили зачинитися у замкнутому просторі наукових досліджень. І хоч він не став публічним політиком, але його ідеї популяризувалися на сторінках періодичних видань у численних виступах проти своїх опонентів. Тому до кінця життя Микола Костомаров залишився учасником громадсько-політичних подій країни.

Державницька концепція вченого розглядається у статті Л. Іванової⁴. Авторка вдається до характеристики програмних документів товариства,

---

¹ Ситник О. М. Формування ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку XIX ст. – до 1939 р.) / О. М. Ситник: Монографія. – Донецьк: «Нуолідж», 2009. – 549 с.

² Там само. – С. 218.

³ Там само. – С. 237.

⁴ Іванова Л. Державницька концепція М. Костомарова // Історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 27–35.

визначає їх романтичні риси та наголошує, що ідеологія вченого, як засновника Кирило-Мефодіївського братства, була адекватною часу і суспільно-політичній думці. Вона базувалася на ідеях європейського демократизму, рівності народів, їхньому праві на власне державницьке існування.

Визначення ролі Костомарова у національно-визвольному русі другої половини XIX ст. стала предметом дослідження праці «Україна і Росія в історичній ретроспективі»¹. Автор В. Верстюк цілком слушно аргументує причину жорсткого покарання кирило-мефодіївців. Не дивлячись на те, що слов'янофільство не було для царської влади серйозною проблемою, українофільство, як його складова, хвилювало значно більше. Пам'ятаючи уроки польського повстання 1830–1831 рр., III відділення бачило у нечисленній організації інтелігенції силу, яка могла об'єднати поляків з українцями у національно-визвольній боротьбі.

У період «олександрівської відлиги» уряд тримав руку на пульсі українофільського руху. В. Верстюк констатує, що про наміри бувших кирило-мефодіївців, в т.ч. й М. Костомарова, влада знала, оскільки перехоплювала їх листування, але каральних заходів не було, навпаки, вони отримали дозвіл на випуск «Основи». Деяке полегшення для української мови було необхідне, тому що складна суспільно-економічна ситуація, пов'язана з реформою 1861 р., не давала можливості збільшувати напругу. Тим паче простому селянинові, який отримує початкову освіту рідною мовою, простіше пояснити суть нововведень². На стрінках «Основи» відбувалася аналітична розробка національної ідеї, і насамперед у працях М. Костомарова. Він публічно описав українців, росіян та поляків як різні народи та наголосив, що наша земля має бути вільною від будь-чиїх зазіхань³.

Показовим у характеристиці громадянської позиції М. Костомарова є його полеміка з М. Катковим щодо української мови у період виходу Валуєвського циркуляра. Вчений намагався всіляко очистити українофільство від «польської інтриги», а його опонент відчував, що виступи Костомарова – це інтелектуальне зазіхання українців на єдину і неподільну Русь. Ми підтримуємо думку В. Верстюка, що на початку 60-х рр. XIX ст. українці на чолі зі своєю інтелігенцією (Костомаров – центральна її фігура) мали дуже скромні наміри у порівнянні з іншими слов'янськими народами, що входили до Російської імперії. Вони виступали за «вироблення модерної національної ідентичності та прищеплення її народним масам».

¹ Верстюк В. Ф. Українофільство та державоохоронна політика царизму // Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. I.: Українські проекти в Російській імперії. – С. 351–370.

² Там само. – С. 354.

³ Там само. – С. 355.

Український націотворчий проект опирався на ідеї романтичного націоналізму, в якому актуалізувалися мовно-етичні, етнокультурні та ментальні аспекти. Слушною є думка, що Костомаров і Куліш вплинули на формуванні нових лідерів українського руху – В. Антоновича та М. Драгоманова, які розвинули і осучаснили їх ідеї¹.

Однією з найпопулярніших тем, які виділяються останнім часом у історіографії про М. Костомарова, є федералізм. Багато уваги цьому питанню приділяється російськими дослідниками. Щодо української історіографії можемо констатувати, що в цьому руслі з'являється незначна кількість цікавих досліджень. Проте, декілька розвідок все ж виділяємо. Одна з них належить Д. Морозову². Автор стверджує, що історіографія не належним чином висвітлює національні позиції Костомарова. І саме федеративна теорія відзеркалює їх у повній мірі. Як історик-федераліст, він відштовхувався від панславистської ідеології. В праці докладно проаналізована костомарівська історико-федералістична теорія, яка протиставлялася загальноприйнятій тоді теорії «збирання Русі», якою користувалися і слов'янофіли і державники. Лейтмотивом цієї теорії виступають вічова демократична традиція, етнічно-земельний автономізм та республіканізм. І хоч такий погляд був романтичним, ідеї Костомарова мали грандіозний резонанс і в науці, і в суспільно-політичному житті Російської імперії другої половини XIX ст.³

Внесок вченого у розвиток теорії політичного лібералізму розглядається у дисертації К. Лемещенко. Авторка аналізує історико-політичну частину спадщини вченого, яка актуалізована сьогодні, «коли держава і суспільство стали перед вибором шляхів свого існування». Розглядаючи діяльність Костомарова у Кирило-Мефодіївському товаристві, вона зосереджується на його реформаторських ідеях: національне звільнення українців і всіх слов'ян, релігійна віротерпимість та еволюційна перебудова суспільства в цілому⁴. Увагу дослідників, на думку авторки, повинні привернути праці вченого, які присвячені унікальності української нації та необхідності інтеграції з іншими слов'янськими народами. Костомаров у цьому дослідженні визнається визначним політичним мислителем, федералістом, слов'янознавцем, фундатором теорії політичного лідерства в українській науці. Заслугою вченого є формування українських демократичних традицій політичної думки.

---

¹ Там само. – С. 362–363.

² Морозов Д. Концептуальні ідеї теорії історико-демократичного федералізму Миколи Костомарова // Історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 34–42.

³ Там само. – С. 41.

⁴ Лемещенко К. Б. Розвиток політико-правової теорії лібералізму у творчій спадщині М. І. Костомарова / авор. дис. канд. політ. наук / К. Б. Лемещенко; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010. – С. 3.

Історіософська концепція вченого аналізується у праці М. Лука¹. Дослідник розглядає менталітет польського народу, вивченням якого займався М. Костомаров. Визнаючи приналежність вченого до романтичного напрямку в науці, М. Лук констатує, що своїм дискурсом у новітньому для тієї епохи напрямі він здобув «титул» фундатора народницької школи у вітчизняній історіографії.

На формування історіософської концепції Костомарова, на думку автора, мали праці А. Міцкевича. Під впливом його ідей молодий вчений визначає концепти «народ» і «дух народу (нації)». Крім того він вписує український історичний процес у модель християнської історії².

Цікавим, на нашу думку, є дослідження А. Пахарєва щодо формування М. Костомаровим теоретичних засад політичного лідерства. Автор констатує, що вчений одним з перших у вітчизняній історичній науці звернувся до окресленої проблеми. Завдяки його працям сучасні вчені досліджують особливості формування політичного лідерства і проєктують цю ретроспекцію на сучасну картину в цій галузі. Миколу Костомарова він відносить до лідерів народництва та слов'янофільства, а творчість називає «вагомим підґрунтям у формуванні історії та теоретичних засад сучасної політичної науки в Росії та Україні»³.

Ще однією популярною темою студій є участь М. Костомарова у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. На нашу думку, тут дуже важко сказати щось нове, оскільки джерела давно відомі і опрацьовані. Залишається шлях переосмислення звільнення від міфів. Одним з таких є думка, що Микола Костомаров під час слідства втратив стійкість, злякався і почав відмовлятися від власних ідей. Нам здається, на це можна поглянути і з нішої точки зору. Уявімо себе на його місці. Ув'язнення у Петропавлівській фортеці протягом одного року – це не курорт. Воно не може справити позитивний вплив на щодну людину. У Костомарова було слабе здоров'я від природи, до того ж він не розумів за що так жорстоко карається, адже радикальних дій кирило-мефодіївці не планували, вони лише мріяли про майбутнє України і всього слов'янського світу. Потім до уваги потрібно брати й чисто людську природу вченого. Хто, потрапивши до III відділення, захотів би власними руками себе посадити у в'язницю? Авжеж, ніхто. Тому, у своїх зізнаннях Костомаров намагався полегшити свою долю, при цьому нікого не зрадивши. Знову ж таки, це наша власна думка, яка

---

¹ Лук М. Феномен ментальності народу в історіософських концепціях українських романтиків (М. Костомаров і П. Куліш) / М. Лук // Освіта і упр. – 2006. – № 3–4. – С. 180–186.

² Лук М. Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму [Текст] / М. Лук // Молода нація. – 2002. – № 1 (22). – С. 28–89.

³ Пахарєв А. Д. Політичне лідерство: історико-політологічний аспект і сучасне станговище: Автореф. Дис... д-ра політ. наук / А. Д. Пахарєв; НАН України. Ін-т політ. і етносоц. Дослідж. – К., 2003. – С. 10.

може стати приводом до дискусії і ні в якому разі не претендує на абсолютну істину.

Образ Костомарова як кирило-мефодіївця посідає центральне місце у дисертації згаданого нами вище автора Є. Луняка¹. Аналізуючи історіографію діяльності братства, автор наголошує, що вона включає різні оцінки діяльності «братчиків» і Костомарова зокрема. Це пов'язане з інформацією, яка закладена у мемуари самого вченого, який заперечував політичний її характер і вважав покарання царського уряду занадто жорстким. Історики різних епох по-своєму характеризували Костомарова. І це не дивно: кожен етап нашої історії мав власну ідеологію. І лише в останній чверті ХХ ст. вчені стали виправляти фальсифікації, продиктовані радянською епохою. *Z persona non grata* Костомаров поступово повертався в українську історіографію. Дослідник констатує, що прийшов час повністю відділити від політики задекларовану тему, натомість наповнити її документальним та об'єктивним історичним підґрунтям.

Микола Костомаров як історик відображений у ще одній праці Є. Луняка². Автор називає його фундатором української академічної історіографії, показує визначне місце вченого в історичній науці ХІХ ст. Також підкреслюється значення його творчості для розвитку сучасної історичної науки.

Концепція «духу народності» в творчості Миколи Костомарова лягла в основу дослідницької практики В. Федюк. Авторка приділила цьому питанню кілька статей та дисертаційне дослідження. І хоч ця тема є більше філософською, аніж історичною, проте ми вважаємо за потрібне зупинитися на ній, оскільки без розуміння історіософії Костомарова не можна дати належної оцінки всій творчості вченого. Зазначена концепція лягла в основу історичних досліджень Костомарова, він одним з перших чітко формулює визначне місце духовного чинника в історичному процесі українського народу.

Дослідниця робить наступні цікаві і ціннісні висновки:

- 1) концепція «духу народності» є ексклюзивною соціально-філософською моделлю вченого;
- 2) Костомаров визнавав домінування духовних і соціокультурних факторів у формуванні національних ознак українського етносу;
- 3) до основних самобутніх рис українців він відносив релігійність, забобонність, естетичність, мовчазність, традиціоналізм, неагресивність, синтенталізм, альтруїзм, патріотизм і т.д.

---

¹ Луняк Є. М. Кирило-Мефодіївське товариство в історичних дослідженнях другої половини ХІХ–ХХ ст.: Автореф. Дис... канд. іст. наук. / Є. М. Луняк; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2003. – 19 с.

² Його ж. Матеріали з української історіографії: навч.-методич. посіб. /Є. М. Луняк; Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – 2-ге вид., доповн. І переробл. – Ніжин, 2009. – 131 с.

4) вчений вважав православ'я головним консолідуючим фактором у бутті українського народу;

5) звернення до праць вченого сьогодні необхідне, оскільки він доводить, що українська спільнота – цілком повноцінний суб'єкт історичності, який здатен оволодіти «віссю» історії.

Місце Миколи Костомарова в українському слов'янознавстві розглядає С. Копилов у своїй статті¹. Автор аналізує еволюцію наукового світогляду вченого у цьому напрямі, деталізує його витoki і завершує діяльністю в Кирило-Мефодіївському товаристві. Спираючись на різноманітні джерела, в тому числі й епістолярні, дослідник вписує образ Костомарова у становлення українського слов'янознавства у своїй монографії². Автор говорить, що Микола Костомаров серйозно почав займатися слов'янознавством ще у період навчання у Харківському університеті. Значний вплив на його уподобання справили викладачі П. Гулака-Артемівський та І. Срезневський. Останній запропонував молодому дослідникові зайнятися перекладом Краледворського рукопису в 1837 р.³

С. Копилов оперує при цьому різноманітним джерельним матеріалом, в т.ч. й листуванням із І. Срезневським. На думку автора, подібні зацікавлення стали однією з причин обрання його на кафедру російської історії Київського університету. А книга «Слов'янська міфологія» склала основу його лекційного курсу⁴. Також дослідник прийшов до висновку, що Микола Костомаров першим у славістичних дослідженнях використав концепцію «народної історії» та «започаткував вивчення проблем історії слов'янських народів представниками народницької школи української історіографії». Значним внеском у слов'янознавчі дослідження автор вважає праці історика «Останні роки Речі Посполитої» та «Костюшко і революція 1794 р.»⁵

Миколу Костомарова неодноразово при житті звинувачували у змові. Першим випадком такого типу була його участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Суть змови і роль молодого вченого у ній розглядається у монографії С. Козака⁶. Автор вбачав у програмі братства реалізацію мрій учасників «української змови», які щиро вірили у месійне призначення України. Уявляючи батьківщину центром слов'янського світу, вони на чолі з М. Костомаровим закликали слов'янські народи об'єднатися у єдину

---

¹ Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів у процесі формування наукових поглядів М. Костомарова (середина 1830-х – 1847 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Т. 6.: На пошану Павла Михайлини. – Чернівці, 2003. – С. 295–299.

² Його ж. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський, 2005. – 464 с.

³ Там само. – С. 140–141.

⁴ Там само. – С. 144–145.

⁵ Там само. – С. 268–272.

⁶ Козак С. Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське Братство: Моногр. / С. Козак. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 253 с.

Федерацію, яка базувалася б на принципах християнської моралі, тобто миру, спокою, злагоди, дружби без гніту та насильства над людиною.

Дискусійною, на нашу думку, є тема поглядів вченого на єврейське питання. Ця проблема неодноразово ставала предметом наукового дискурсу. Основний висновок, до якого приходили дослідники, був пов'язаний з вкрай негативним ставленням М. Костомарова до єврейського народу. Це твердження викликає у нас великий сумнів. Він, безперечно, потребує переосмислення. У сучасній українській історіографії теж з'являються розвідки на вказану тему. Найбільш ґрунтовною ми вважаємо статтю В. Любченка, оскільки автор розкриває процес формування світогляду історика у цій царині¹. Основними джерелами дискурсу є твори М. Костомарова, публіцистика та автобіографія. Формування поглядів вченого відбувалося на тлі тогочасної традиції. У більш зрілому віці історик дещо еволюціонував під впливом епохи «Великих реформ». Та й власний досвід теж мав вплив на становлення українсько-єврейських поглядів М. Костомарова. В. Любченко подає власну періодизацію формування цієї частини наукового світогляду вченого. Не викликає сумніву присутність ірраціональності у сприйнятті істориком євреїв як іншівців, які здійснюють ритуальні вбивства. Але в період «олександрівської відлиги» М. Костомаров разом з іншими інтелігентами написали відкритого листа на сторінках часопису «Русский вестник», в якому захищали євреїв та їх демократичні права². За декілька років уже на сторінках «Основи» він розвиває цю думку, але наголошує на необхідності емансипації не тільки євреїв, але й українців, щоб уникнути ворожих взаємин між народами. Однак від думки про релігійну обмеженість і ворожість до християнства єврейської віри Костомаров не відмовляється. Цікавими є ще деякі нюанси поглядів вченого на «єврейське питання», розглянуті В. Любченком в цій розвідці, але про них читач може довідатися, коли познайомиться з повним текстом самостійно. Насамкінець, автор приходить до висновку, що в поглядах М. Костомарова органічно поєднувалися раціональні та ірраціональні моменти, які переважно вкладалися у тогочасну суспільну думку.

Місце Миколи Костомарова в українській історичній фемінології – ось ще одна цікава проблема, яка останнім часом розробляється в українській історіографії. Найбільш значимими у цьому напрямі вважаємо роботи Л. Буряк. Так в одній своїй розвідці авторка стверджує, що в добу українського національно-культурного відродження жіноча історія розроблялася відомими постатями історичної науки, в т.ч. й

---

¹ Любченко В. Чинники формування поглядів М. Костомарова на «єврейське питання» та історію українсько-єврейських взаємин // Проблеми історії України XIX ст. Випуск XIX / Ред. Колегія: О. П. Реєнт (годова редколегія), В. В. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2011. – С. 402–414.

² Там само. – С. 407.

М. Костомаровим. Зокрема він стояв біля витоків української матриархальної міфологеми, показавши через жіночу історію демократичні витoki українського суспільства та використавши найпоширенішу тоді українсько-російську антитезу¹. Вчений був прихильником ідеї, що паритет між чоловіком і жінкою в українців був результатом їхнього тяжіння до європейської цивілізації, протиставивши йому принцип «домостроя» у росіян².

У ще одній своїй розвідці Л. Буряк аналізує біографічні портрети відомих жінок, які створив Микола Костомаров у зібранні «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». Саме цю працю дослідниця відносить до фундаментальних творів історичної біографістики, де належне місце відводиться жіночим портретам. Завдяки характеристиці неоднозначних та суперечливих постатей жінок Костомарову вдалося, на думку Л. Буряк, «розкрити історію як живий процес діяльності осіб, закономірний і несподіваний одночасно»³. Крім того історик вдалося створити власну модель жіночої біографії, яка складалася з опису зовнішності жінок, освіти, оточення, ставлення до влади і т.п.

Найбільш детально на постаті Миколи Костомарова Л. Буряк зупиняється у спеціальній розвідці «Науково-творча спадщина М. І. Костомарова крізь призму історичної фемінології»⁴. Насамперед дослідниця стверджує, що в радянську епоху цьому питанню приділялося дуже мало уваги, і величезний пласт спадщини вченого залишався неосмисленим. У своїх жіночих історико-біографічних нарисах вчений не вдавався до глибокого історіософського аналізу, але вони спонукали читача до роздумів і стали підґрунтям для майбутніх досліджень. Його метою було «дослідити становище жінки у малоросійському та великоросійському суспільствах, акцентуючи на відмінностях та пояснюючи їх причини перебігом подій, особливостями культури, традиціями, психологією двох народів»⁵.

На думку дослідниці, саме у жіночих історіях М. Костомаров проявив майстерність і професіоналізм. Йому вдалося віднайти безліч цікавих деталей у біографії кожної героїні. Описуючи наукову лабораторію історика, Л. Буряк звертається до листування з колегами. Це, безперечно, є позитивною рисою її студії. Цікавою є сентенція щодо особливостей фемінології у виконанні

¹ Буряк Л. Українська історична фемінологія ХІХ – початку ХХ ст. в контексті історіографічного аналізу // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 162–176.

² Там само. – С. 168.

³ Її ж. Жіноча біографістика в українській історіографії (друга пловина ХІХ – перша третина ХХ ст.) // Там само. – 2010. – Вип. 17. – С. 6–16.

⁴ Її ж. Науково-творча спадщина М. І. Костомарова крізь призму історичної фемінології // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 19. – С. 348–363.

⁵ Там само. – С. 348.

М. Костомарова. Зазначимо деякі з них: роль авторитетної матері, присутність неординарних жінок протягом всього життя вченого, досвід особистої долі й прихильність до нього жінок, які, не дивлячись на усякі дивацтва у поведінці Костомарова, завжди були поряд, захоплювалися ним і навіть закохувалися. Тому в його розумінні жінка – це божество, шляхетність, розум, краса, кохання, відданість і т.п.

Л. Буряк вдається і до короткої характеристики взаємовідносин М. Костомарова з Н. Білозерською, А. Крагельською, Г. Пасхаловою, але чомусь не згадує при цьому К. Юнге та А. Блудову. Перебуваючи в оточенні вченого, згадані жінки залишили по собі мемуари, які досі залишаються цінним джерелом для дослідників. До них теж звертається авторка статті. Підсумовуючи своє дослідження, Л. Буряк стверджує, що історико-фемінологічні дослідження М. Костомарова є підтвердженням того, що українська історична наука тісно пов'язана з європейськими романтичними традиціями¹.

Окремим напрямом у сучасному костомаровознавстві є тема співробітництва вченого з тогочасними періодичними виданнями. Так у статті С. Сініченко розглядається питання участі українських істориків, зокрема М. Костомарова, з журналом «Русская старина»². Актуальність теми не викликає сумнівів, оскільки зазначений часопис не виступав об'єктом комплексного дослідження як джерело з історії України. Стосовно нашої теми автор констатує активну співпрацю М. Костомарова з редакцією журналу, а також особисто з М. Семецьким. Так з'явилися коментарі до деяких історичних документів, які були у розпорядженні редактора.

Микола Костомаров і журнал «Киевская старина» – тема монографії М. Палієнко. Дослідниця вважає, що історик на початковому етапі видання надавав «моральну й наукову підтримку журналу». На основі листування М. Костомарова з редактором Ф. Лебединцевим автор демонструє жорстоку боротьбу редакції з цензурою за право друкувати найкращі зразки української літератури у відповідності з українським правописом³.

Не можна назвати новою і малорозробленою у костомаровознавстві тему педагогічної діяльності вченого. Про неї ми згадували вище. Але питання дидактики історії – однозначно нове. До нього звертається у своєму дослідженні О. Удод⁴. Дослідник органічно пов'язує окреслений напрям у діяльності вченого не із якоюсь чіткою системою, а з думками про освіту,

---

¹ Там само. – С. 362.

² Сініченко С. В. Журнал «Русская старина» (1870–1918) та українські історики. Аспекти і особливості співпраці // Грані. – 2009. – № 6. – С. 29–32.

³ Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К. : Темпора, 2005. – С. 40–44.

⁴ Удод О. Дидактика історії як предмет наукових зацікавлень М. І. Костомарова // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 18. – С. 100–108.

підручник, шкільництво тощо. Погоджуємося, що у спадщині вченого такого рівня можна знайти багато цікавих ідей, а головне, актуальних і сьгодні. Можливо вони не звучали так, як трактуються нині, але проаналізувавши деякі роботи М. Костомарова, можна знайти думки щодо української національної освіти, етнопедагогіки і дидактики. До такої думки прийшли дослідники історії педагогічної думки в Україні¹.

О. Удод дуже доречно звертає увагу на те, що в українській історичній науці існує загальна проблема дисциплінарної структури, тому між спеціалістами з історії України та історії педагогіки немає узгодженості, і це негативно впливає на студіювання згаданої проблеми. Загалом питання дидактики історії в розумінні М. Костомарова вписується дослідником в загальні дидактичні сентенції другої половини XIX ст. Саме народна педагогіка як одна із складових духовного життя українського народу стала джерелом звернення вченого до задекларованої проблеми. Також власний педагогічний досвід (викладання у Рівненській гімназії) хоч і не був тривалим, проте спонукав Миколу Костомарова до студіювання фольклорного матеріалу, я якому відображалися погляди укранців на мораль, етику, виховання, добро і зло. Згодом під час роботи в Київській Першій гімназії молодий вчений познайомився з відомими педагогами і під їх впливом ще активніше вдосконалював власне педагогічне мистецтво. Результатом цього стало обрання його ад'юнкт-професором Київського університету Св. Володимира. Дещо пізніше Микола Костомаров висловився щодо ролі історика в суспільстві. Він розумів, що історик – це громадянин, який своїми працями повинен приносити користь суспільству, але тільки у випадку, коли буде слідувати істині. Навряд чи можна заперечити його словам і зараз. Теж саме можна сказати про соціальні функції історії і вплив її на формування свідомості. Вчений, започаткувавши художню історію, використовував засоби, які одночасно є і дидактичними: «художньо-нарративна техніка викладу, вузька предметна локалізація, деталізація побутових сюжетів, компілятивність, вудсутність проблемної спрямованості, переважання техніки «складання» монографії з певних джерел»².

О. Удод акцентує увагу на поглядах вченого на виховання, навчання та навчальну літературу. Насамперед, Микола Костомаров виступав за доступність освіти та рівноправний доступ до освіти всіх шарів населення, в т.ч. й незабезпечених. Від себе додамо, що вчений доклав максимальних зусиль до створення підручників для початкової освіти: збирав кошти, вів переговори з потенційними виконавцями, шукав меценатів і займався популяризацією у пресі цього процесу тощо. Завершуючи роздуми, О. Удод висловлює думку, що в сучасному суспільстві, яке реформує освіту,

---

¹ Там само. – С. 100–101.

² Там само. – С. 107.

необхідно пам'ятати спадщину М. Костомарова, його розуміння теорії освіти й навчання¹.

Микола Костомаров неодноразово звертав увагу на важливість освіти та виховання у формуванні української ментальності. Це питання досліджує В. Федюк у одній із своїх розвідок². Авторка звертає увагу на цілеспрямовану працю вченого у цьому напрямі – від розробки програми початкового навчання і підготовки підручників до публічного ведення справи по збору коштів та численних публічних звинувачень, якими супроводжувався цей процес.

Тему педагогічної діяльності М. Костомарова продовжує одна з численних статей Я. Козачка³. Автор звертає увагу на те, що вчений надавав величезного значення освіті у своєму житті. Постійно навчаючись сам він намагався сприяти розвитку народної освіти. Його ідеями у цьому напрямі пронизана художня творчість. Але набагато більшого значення мала на той час його практична діяльність. Починаючи з молодості (в період участі в Кирило-Мефодіївському братстві) і до зрілого віку Микола Костомаров працював над розвитком усіх рівнів освіти. Він брав участь у розробці програм початкового навчання для українського народу та активно втілював її в життя. Наукова творчість вченого нерідко супроводжувалася публічними дискусіями, в яких він стійко захищав ідею необхідності реформування освіти в Російській імперії в напрямі наближення її до потреб простого народу.

Окремою темою стосовно М. Костомарова є відношення його до релігії і церкви. Так, в одній із розвідок О. Богдашиної це питання розглядається у контексті останніх релігієзнавчих досліджень⁴. Вона констатує, що глибока релігійність була типовою для українських істориків Росії, які відносились до романтичного напрямку. Зокрема Костомаров виступав за реформування освіти у «православно-християнському дусі».

Цікавими є сучасні розвідки щодо категорій і понять, які використовував Микола Костомаров у своїх творах. Одна з таких категорій розглядається у статті Н. Зайдлер та В. Зотової, а саме історизм художнього мислення⁵. Це поняття об'єднує історичну та літературну творчість вченого. Характеризуючи його, Костомаров прийшов до висновку, що правдиво

---

¹ Там само. – С. 108.

² Федюк В. Ю. Освіта і виховання як складові компоненти української ментальності (в контексті поглядів М. І. Костомарова) // *Філософія і соціологія в контексті сучасної культури*. – Д., 2007. – С. 405–411.

³ Козачок Я. Педагогічні ідеї в діяльності та художній спадщині Миколи Костомарова // *Наукові записки*. – Тернопіль, 2004. – № 1. – С. 28–34.

⁴ Богдашина О. Ставлення істориків українських земель другої половини ХІХ – початку ХХ ст. до релігії та церкви // *Історіографічні дослідження в Україні*. – Вип. 20. – С. 42–60.

⁵ Зайдлер Н. В. Зотова В. Г. Антропологічна семантика категорії «історизм художнього мислення» // *Пост методика*. – № 7–8. – Полтава, 2002. – С. 127–132.

всвітливши народний характер у художньому творі, можна тим самим показати його історичний розвиток. Численні праці вченого доводять історичне значення народної пісенної творчості.

Ця ж думка розвивається у наступній статті. А. В. Літвіненко констатує, що ідеї Миколи Костомарова були надзвичайно популярними, вони мали продовження в працях інших дослідників, а також у захопленнях молоді XIX ст. Доказом того стали етнографічні гуртки, літературно-музичні вечори, на яких пропагували український фольклор¹. Тому наукова діяльність вченого мала безпосередній вплив на формування національної свідомості молоді в другій половині XIX ст.

Проблема формування наукової термінології під впливом творчості Миколи Костомарова розглядається у розвідці В. Єгорова². Автор акцентує увагу на поняттях, які введено до наукового обігу вченим або уточнено ним у своїх творах. Це стосується понять народу, народності, нації.

Узагальнюючи доробок української історіографії останнього десятиліття стосовно образу великого вченого XIX ст. Миколи Костомарова варто зазначити, що дослідниками зроблено прорив у цій царині. Ми спостерігаємо розвиток цілого напрямку, який рясніє різноманітними темами, які дають можливість переосмислити місце Миколи Костомарова в українській історичній науці та його образ вцілому, очистивши його від перекручень, заідеологізованості й суб'єктивності. Найбільше цьому сприяє джерелознавчий напрям досліджень.

Попри величезні зрушення, ми вбачаємо й ряд проблем розвитку костомаровознавчого дискурсу, а саме і незначну кількість перевидань його праць українською мовою, комплексних досліджень, відсутність корпусних видань епістолярної та мемуарної спадщини тощо. Все це негативно впливає на подальший розвиток окресленої теми, але й відкриває цілком реальні перспективи для молодих дослідників.

---

¹ Літвіненко А. В. Становлення музичної фольклористики XIX ст. як чинник національного відродження України і підґрунтя виховання молоді засобами народної пісенної творчості // Там само. –

² Єгоров В. В. Понятійно-категоріальний апарат в історичних розвідках М. І. Костомарова (етнокультурний аспект) // Вісник. – Івано-Франківськ, 2004. – Вип. 8. – С. 120–128.

ОБРАЗ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ДЗЕРКАЛІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ТРАДИЦІЙ (перша третина ХХ ст.)

Проблема рецесії творчої діяльності Михайла Грушевського в інтелектуальній культурі його часу має тривалу та багату історіографічну традицію. Втім, значною мірою вона зосереджена на українському контексті прочитання та інтерпретації знакових текстів ученого. Попри самозрозумілість такого стану речей, відзначимо важливість звернення уваги на проблему артикуляції творчих поглядів автора «Історії України-Руси» поза українським інтелектуальним середовищем. Адже М. Грушевський, протягом цілого життя зберігаючи лідируюче становище у вітчизняній гуманістиці, в очах його російських, польських і західних колег зазвичай був уособленням всієї української науки. З огляду на це ми можемо екстраполювати оцінки, які прозвучали на адресу наукового доробку М. Грушевського поза українським інтелектуальним середовищем, ясна річ, з певною долею умовності, на всю вітчизняну історіографію його часу.

Відстежуючи дискусії довкола праць видатного вченого, вдалося виявити численні критичні тексти більшістю європейських мов – російською, польською, чеською, англійською, французькою, німецькою, румунською, італійською, словацькою, шведською, іспанською та ін. Аналізуючи персональний вимір проблеми можемо ствердити, що до осмислення ідей автора «Історії України-Руси» зверталися практично всі скільки-небудь помітні славісти першої третини ХХ ст. – від Російської імперії до Сполучених Штатів Америки. Втім, у більшості названих національних історичних шкіл це критичне осмислення ідей М. Грушевського, викликане зазвичай появою його перекладних праць іноземними мовами, так і не набуло традиційності, що не в останню чергу також пояснюється відсутністю глибшого зацікавлення українознавчою проблематикою у той час. Певної системності критичне звернення до спадщини українського вченого набуло фактично лише в російському, польському, чеському та німецькому інтелектуальних середовищах. Історіографічна мотивація, логіка та інтерпретаційні особливості в кожній з названих національних шкіл були доволі своєрідні. Їх з'ясування сприятиме, на нашу думку, не лише розширенню проблематики грушевськознавчих досліджень, але й дозволить інтегрувати український історіографічний матеріал у більш широкі інтелектуальні контексти.

Постать Михайла Грушевського в російській історичній думці.

Поза українським інтелектуальним середовищем найбільшу увагу на науково-організаційну та громадсько-політичну діяльність М. Грушевського

звертали наші сусіди росіяни. Це й зрозуміло, адже Україна завжди входила у сферу їх «життєвих» інтересів, тому будь-яка спроба політичної та інтелектуальної сепарації українців викликала спротив у північного сусіда. Особливої гостроти інтелектуальне суперництво між росіянами та українцями набуло в другій половині XIX – на початку XX ст., що пояснюється двома причинами. По-перше, у цей час в складі Австро-Угорщини українці формально були забезпечені демократичними свободами, що дозволяло їм відносно вільно створювати національний інтелектуальний продукт, поширюючи його і на підросійські землі. По-друге, саме в цей час українська історіографія, значною мірою вихованка російської академічної традиції, переживала бурхливі процеси інституціалізації та професіоналізації, пов'язані з предметно-тематичними дискусіями та розмежуванням науково-організаційних структур. Зрозуміло, що у центрі російської рефлексії здобутків тогочасного українського культурного життя опинились історіографічні концепції найвидатнішого представника вітчизняної гуманістики Михайла Грушевського.

Початки російської грушевськіани сягають рецензій на студентські праці М. Грушевського. Вже його перша монографія «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.» знайшла жваве обговорення на сторінках багатьох фахових часописів Російської імперії. Підвищена увага до книги молодого вченого була зумовлена, передусім, вагомістю предмету вивчення, адже історія Київщини княжої доби традиційно перебувала у фокусі зацікавлень російських дослідників. Так, оглядач «Вестника Европы» наголосив, що праця М. Грушевського є однією з кращих у серії обласних монографій школи Володимира Антоновича. Рецензент докладно проаналізував погляди молодого вченого на історію Київщини після монгольської навали та підсумував, що «автор добре вивчив літературу, котра відноситься до його предмету»¹.

На сторінках бібліографічного відділу «Исторического вестника» стверджувалося, що хоча молодий автор у вирішенні спірних питань давньоруської історії (йшлося, передусім, про автохтонне населення Київщини та характер литовського завоювання цієї території) йде шляхом свого вчителя В. Антоновича, він намагається обґрунтувати власне розуміння тих чи інших проблем, виступаючи своєрідним «третейським суддею» у полеміці іменитих дослідників². Близькою за тональністю була й рецензія, опублікована на сторінках «Русской мысли». Її автор – знаний у майбутньому російський історик і політик Павло Мілюков – підкреслив ґрунтовність та майстерність опрацювання М. Грушевським джерельної бази та історіографії

---

¹ М. Грушевский Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV-го столетия. Киев. 1891 // Вестник Европы. – 1891. – № 12. – С. 849–851. Огляд наведений без авторства.

² В. Б. [Боцяновский В. Ф.]: М. Грушевский Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV-го столетия. Киев. 1891 // Исторический вестник. – 1892. – Т. XLIX. – С. 737–739.

проблеми. «До цієї літератури п. Грушевський, – зауважив рецензент, – віднісся надзвичайно уважно; постійне зіставлення різноманітних думок зі спірних питань і є головною перевагою його книги та робить її вельми корисною для всіх, хто хоче орієнтуватися в існуючій літературі»¹. І все ж, незважаючи на значне коло історіографічної літератури та запропонованих дослідниками гіпотез, молодий автор, зазначається у відзиві, повсюди пропонує власне бачення тієї чи іншої проблеми, щоправда, не завжди достатньо аргументуючи його.

Особливістю праці, на думку оглядача, є те, що в ній на першому плані стоїть не стільки дослідження у власному сенсі, скільки оповідання, що «складає найбільш сильну сторону авторського викладу». Проте ця перевага наративної складової є в очах рецензента одночасно й недоліком у тих випадках, коли треба було докладно проаналізувати наявні факти та навести власний узагальнювальний висновок. Особливо цей недолік, що проявився в недостатній оригінальності та обґрунтованості авторських думок, впадає у вічі в розділі, присвяченому суспільному устрою та побуту населення Київської землі у домонгольський період. Як і решта оглядачів, рецензент підніс фаховий рівень останньої частини книги, назвавши її «найбільш оригінальною та цікавою». Зупиняючись на концептуальних засадах цілої монографії, він зараховує М. Грушевського до «поміrkованих прихильників українофільської теорії» в аспекті вирішення питання про впливи монгольського нашестя на Київщину². У цьому контексті рецензент полемізує з гіпотезою молодого автора про наслідки татарського завоювання для Київщини, слушно вважаючи його погляди наслідком впливу ідей школи В. Антоновича. Зауважимо, що на останню обставину звернули увагу й інші оглядачі праці М. Грушевського³.

"Наукову відважність" київського дослідника на сторінках московських «Библиографических записок» відзначив й інший авторитетний у майбутньому російський історик Олександр Кізеветтер. Окресливши ті численні труднощі, що стояли перед М. Грушевським у реалізації його дослідницького завдання, оглядач ствердив, що «в межах можливого він [М. Грушевський] дав нам працю доволі [...] корисну»⁴. Стисло аналізуючи

---

¹ [Миллюков П.] Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель от конца XII столетия. М. Довнар-Запольскаго. К., 1891 г.; Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. М. Грушевскаго К., 1891 г.; Великие и удельные князья северной Руси в татарский период с 1238 по 1505 г. А. В. Экземплярскаго. – Т. II. – Спб., 1891 г.; О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Р. В. Зотова. Спб., 1892 // Русская мысль. – 1893. – Кн. III. – С. 119.

² Там же. – С. 120.

³ Пыпин А. Н. История русской этнографии. – Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1892. – Том IV. – С. 459.

⁴ Кизеветтер Ал.: М. Грушевский Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV-го столетия. Киев. 1891 // Библиографическія записки. – 1892. – № 5. Май. – С. 377.

змістове наповнення книги, рецензент пише про недостатню аргументованість висунутих молодим автором гіпотез. Критикує він також фактографічну перенасиченість праці, коли «крізь окремі факти не видно загальних історичних течій, за деревами не видно лісу». Спірною для оглядача є й концепція праці загалом, передусім намагання М. Грушевського відобразити «індивідуальну фізіономію» київської землі замість того, щоб зосередитися на осмисленні значення Києва як політичного центру всієї Русі. Утім, наголошує О. Кізоветтер, наукова вартість книги є безсумнівною, головню в аспекті узагальнення всієї попередньої традиції вивчення історії давньоруської держави.

Схвальний відгук на «Нарис» подав також Іван Філевич¹. Він підкреслив ґрунтовність проведеної джерелознавчої та історіографічної роботи, зауважив, що автор «мистецьки згрупував наявні дані». Концептуальні засади праці, особливо в аспекті негативної оцінки дружинно-княжого устрою, оглядач цілком слушно пояснив впливом теоретичних поглядів В. Антоновича та всією традицією його київської школи. Досить докладно рецензент зосередився на критиці «теорії безкняжіння». «Гіпотеза п. Грушевського, – зауважив І. Філевич, – побудована дуже ґрунтовно: автор скористався всіма фактами, які можна навести на її користь... При всьому цьому вказаній гіпотезі не вистачає внутрішньої вірогідності... Яку б роль не відігравала в нашій історії маса населення, тим не менше безперечно – вона не могла залишатися без керівництва»². Надто категорично, на думку оглядача, молодий автор розправляє і з питанням «уявного запусіння Київщини після татар», яке, на думку І. Філевича, можна буде остаточно вирішити лише після всебічного вивчення колонізаційних процесів на Подніпров'ї. Незважаючи на серйозність висловлених у рецензії зауважень, І. Філевич підкреслив, «що книга п. Грушевського є фактом дуже відрадным. [...] Виявила й серйозні знання, і критичні, конструктивні здібності і самостійну думку».

Отже, можемо констатувати, що вже в ранній період формування професійної особистості М. Грушевського поступово створювався його образ як продовжувача традиційного народницького та творця нового модерного українського національних підходів до інтерпретації ключових подій і фактів східноєвропейського минулого. При цьому деякі російські оглядачі пояснювали це лише приналежністю М. Грушевського до школи В. Антоновича, інші ж – виразно наголошували на його українофільських симпатіях, закидали ідеологічно вмотивоване переоцінювання усталених у тогочасній російській науковій літературі поглядів. Відзначимо, що ця тенденція в різних варіаціях розвиватиметься й надалі.

¹ Філевич І. П. Обзор главнейших сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год // Славянское обозрение. – 1892. – Т. 1. – С. 418–421.

² Там же. – С. 420.

Після переїзду до Львова наукова діяльність М. Грушевського сягнула свого апогею, а львівський, а згодом львівсько-київський період життя та творчості вченого справедливо вважається найпліднішим. Поряд із творчою та науково-організаційною діяльністю, історик у цей період багато уваги й часу також присвячував громадсько-політичній роботі. Остання обставина зумовила появу нових вимірів в оцінці його наукового доробку: поряд із власне історіографічним контекстом усе помітнішим стає політико-ідеологічний.

Вказана тенденція ідеологізації праці М. Грушевського проявила себе вже у перші роки його перебування в Галичині, коли вчений заходився активно розбудовувати інституційний кістяк української науки. Цю діяльність деякі російські оглядачі українського інтелектуального життя сприйняли як загрозову для цілісності «руського племені». Так, при характеристиці львівських «Записок НТШ», які голова Товариства в короткому часі перетворив на провідну українознавчу трибуну, на перший план нерідко ставили не фаховий рівень опублікованих статей, а експонували політико-ідеологічну складову національно-культурної діяльності, що була розгорнута під керівництвом М. Грушевського в Галичині. У цьому контексті наголошувалося на непридатності української мови для наукових публікацій, згубності для цілісності Російської імперії тієї роботи, яку проводили українці Австро-Угорщини¹.

Особливою активністю у формуванні негативного образу науково-дослідної діяльності галицьких українців відзначився професор університету святого Володимира і водночас київський цензор Тимофій Флоринський, котрий зажив слави безкомпромісного борця з будь-якими проявами українського культурного життя. На його переконання, приїзд молодого вченого до Східної Галичини «мав значення визначної події в історії розвитку малоруського літературного сепаратизму. [...] Він [М. Грушевський] став справжнім енергійним вождем українофільського руху в Галичині та широко розсунув рамки діяльності Наукового товариства імені Шевченка»². Віддаючи належне енергійності та організаторському таланту новообраного голови НТШ, Т. Флоринський вказував на маловартісність його різнобічної діяльності, але водночас, заперечуючи собі, гіперболізував її небезпеку для традиційних ідеологічних засад російського самодержавства. У своїх оглядах слов'янознавчої літератури українській мові (за термінологією автора – «малоруському наречію») київський учений відводив роль виключно інструмента

---

¹ Див. напр.: Неизвестный. Беседа // Киевлянин. – 1895. – № 15. – С. 2; Н. Р.–в. [Рышков Н.]: Записки наукового товариства імені Шевченка. Виходять у Львові під редакцією Михайла Грушевського. Т. XIX. Львів, 1898 // Исторический вестник. – 1898. – Т. LXXIV. – С. 316–318.

² Проф. Т. Д. Флоринский. О усвоении малорусскому языку роли органа науки и высшей образованности // Галичанинъ. – Львовъ, 1900. – Ч. 40. – 19 февраля (3 марта). – С. 1.

простонародної літератури, відмовляючи їй у праві обслуговувати високі сфери культури та науки¹.

Від теоретичних постулатів Т. Флоринський нерідко переходив до практичної реалізації своїх переконань. Так, під час підготовки Київського археологічного з'їзду саме він наполіг на забороні львівським ученим виголосити свої доповіді рідною мовою, навіть попри те, що згоди було досягнуто у керівництва Петербурзької Академії наук. Така позиція організаторів з'їзду викликала справжній скандал в наукових і демократичних колах Росії та Західної Європи й стала зручним приводом обговорити складне становище української мови та культури в Російській імперії. Додатковим імпульсом для такого обговорення стала публікація в XXXI і XXXII томах «Записок НТШ» рефератів галицьких учених, які планувалося виголосити на XI Археологічному з'їзді у Києві. У бібліографічному огляді «Киевской Старины» підкреслювалося: «...Можна без перебільшення сказати, що проведений з'їзд багато втратив, оскільки був позбавлений можливості познайомитися з досить солідними науковими працями галицьких учених»².

Скандал довкола мовної цензури на Київському з'їзді привернув увагу до рефератів львівських українців також оглядачів центральних російських часописів, які практично одностайно засудили позицію Т. Флоринського та його однодумців. Висловлювалося загальне обурення, що позиція однієї людини «забарвлює всю російську науку у зовсім невластиві для неї кольори». Наприклад, на сторінках бібліографічного відділу «Вестника Всемирной истории» йшлося: «Нічого й говорити, що в цих рефератах найбільш витончене око не віднайде ані найменших слідів «отрути» й лише поліційна заподатливість може побачити «сепаратизм» у намаганні галицько-українських учених читати ці реферати своєю рідною мовою...»³. Певедінка Т. Флоринського та його однодумців, котрі «звикли плутати «два відмінних ремесла» – науку та розшук», обурююався оглядач «Вестника», призвела до загального спротиву в середовищі слов'янських учених, котрі майже одноголосно засудили не лише дії київського професора, а в його особі й всю російську науку⁴.

---

¹ Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. – 1898. – № 11. – С. 219;

Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. – 1901. – № 4. – С. 38–45.

² В. Д. [Доманицький В.]: Записки наукового товариства імені Шевченка, тт. 31–32 // Киевская Старина. – 1900. – Т. LXXI. – С. 35.

³ В. Б-ській. [Бояновский В.]: Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. XXXI и XXXII. Львів. (Львов. Австрійская Галиція) // Вестник Всемирной Истории. – 1901. – № 5. – С. 250.

⁴ Там же. – С. 251; XI ruský archaeologicalký sjezd v Kijevě // Slovansky Přehled. – Praha, 1899. – Ročník II. – S. 23–26; 85–86.

Висунуті Т. Флоринському звинувачення у російській, західноєвропейській та українській науковій періодиці у привнесенні до науки поліційних обмежень змусили його давати необхідні пояснення. У кількох статтях, опублікованих на сторінках «Киевлянина» та передрукованих низкою інших правомонархічних видань, Т. Флоринський наголошував, що його практична участь у заборонних акціях щодо українського слова на Наддніпрянщині є прямим наслідком власного наукового переконання у штучності надання права українській мові обслуговувати сфери високої культури¹.

Ці публікації викликали хвилю публіцистичних виступів по обидва боки Збруча та привернули увагу широкої громадськості не лише до становища української мови, але й до українських наукових і просвітніх організацій, діяльності провідних українських діячів, в тім числі і до М. Грушевського². Зауважимо, що своїми українофобськими публікаціями та практичною діяльністю щодо поборювання будь-яких проявів українського культурного життя на Наддніпрянщині на посаді київського цензора Т. Флоринський здобув досить специфічну славу в демократичному інтелектуальному середовищі Російської імперії. Так, коли в 1905 р. вийшов збірник на його пошану, оглядач «Русской мысли» висловив здивування з приводу вшанування людини, котра за свою громадську діяльність заслуговує лише засудження, та в'їдливо зауважив, що в книзі «не вистачає тільки якої-небудь значної передовиці про малоросійську та польську зраду»³.

Прикметно, що з антиукраїнськими виступами Т. Флоринського цілком солідаризувалися галицькі москвофіли, передруковуючи на сторінках «Галичанина» його праці⁴. З друкарень русофільських культурно-освітніх установ, як-от Галицько-руська матиця та Ставропігійський інститут, значними накладками виходили численні опуси київського професора та його

---

¹ Еще о Киевском Археологическом съезде. Письмо в редакцию проф. Т. Д. Флоринского // Вестник Европы. – 1900. – № 1. – С. 406–415; Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руський» літературний сепаратизм. – Спб., 1900. – 163 с.

² Див. напр.: W. Несколько слов по поводу XI археологического съезда в Киеве // Русская мысль. – 1899. – кн. XII. – С. 96–104; Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? (Оттиск из журнала «Киевская Старина»). – Киев, 1899; Т. [Піпін О.]: Известия XI Археологического съезда в Киеве, 1–20 августа 1899 г. Киев, 1899. К. Михальчук. Что такое малорусская (южнорусская) речь? (Оттиск из журнала «Киевская Старина»), Киев, 1899 // Вестник Европы. – 1899. – № 11. – С. 394–402; Spectator [Лотоцький О.]. Проф. Флоринський і українсько-руське письменство. Відбитка з «Літературно-Наукового Вістника» за 1900 р. – 24 с.

³ Покровский Н. : Изборник Киевский, посвященный Т. Д. Флоринскому // Русская мысль. – 1905. – Кн. VII. – С. 213–214.

⁴ Проф. Т. Д. Флоринский. О усвоении малорусскому языку роли органа науки и высшей образованности // Галичанин. – 1900. – № 15–19, 21–42, 51, 54; [Флоринский Т.] «Український» сепаратизм и народная школа // Галичанин. – 1907. – Ч. 167. – С. 2; Ч. 168. – С. 2.

однодумців¹. Символічно, що в своїй критиці суспільно-політичної та наукової діяльності М. Грушевського галицькі москвофіли досить часто, глумуючи, називали останнього «майбутнім президентом української республіки»².

Критичний тон праць М. Грушевського з боку представників російської правомонархічної інтелігенції зростав відповідно до активізації діяльності самого українського вченого по популяризації своїх поглядів в російському інтелектуальному середовищі. Яскравим прикладом тут слугує реакція його представників на появу в академічному збірнику відомої статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Полемічно сприйнята в академічному колі російських учених, вона викликала обурення у націоналістичному середовищі.

Найбільш рельєфно цю позицію в своєму огляді славистичної літератури представив Т. Флоринський. Він наголосив на помилковості та шкідливості допуску української мови до академічних видань та засудив сам факт «покровительства» над українським культурним рухом з боку деяких російських учених³. Окремо київський професор зупинився на концептуальних засадах статті, відмовивши їм у науковості. У висліді автор закликав російських істориків «дати належну оцінку праці Грушевського». Зауважимо, що висловлені в огляді Т. Флоринського тези були згодом широко розтиражовані прихильниками правомонархічної ідеології⁴. Адепти останньої побачили також у публікації могутній ідейний підтекст, вважаючи висловлені у ній наукові положення підставою для розвитку «сепаратистських тенденцій» в середовищі української інтелігенції країни. Були серед них і такі, що з позиції постулатів «теорії змови» намагалися довести шкідливість і згубність сепаратного тлумачення історичних доль двох сусідніх народів, апелюючи до класичної слов'янофільської тези про «зовнішню загрозу» для слов'янства. «Невже старовинна слов'янська ворожнеча, що завдала стільки шкоди слов'янам, – писав один із рецензентів статті М. Грушевського, – буде безкінечно продовжуватися також у середовищі російського народу, і замість спільної культурної праці будемо чути вигуки: ми самі по собі, а ви самі по собі: ми українці, а ви великоруси – нам до вас ніякого діла немає! Хто, кінець кінців, залишиться у виграші, як не вороги слов'янства»⁵.

---

¹ Див. напр.: Филевич И. П. По поводу теории двух русских народностей. – Львов: Издательство «Галицко-русской матицы», 1902; Флоринский Т. Нужны-ли «украинския кафедры»? – Львов: Издание О. А. Маркова. Из типографии Ставропигийского института, 1907.

² Печать об одноцельном рутенском клубе // Галичанин. – 1907. – Ч. 130. – С. 1.

³ Флоринский Т. Д. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. – 1905. – № 11. – С. 184–189.

⁴ Див. напр.: Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 139–140.

⁵ Радченко К. : Статьи по славяноведению. Выпуск I. Спб., 1904 // ЖМНП. – Часть. CCCLXI. – Октябрь. – Спб., 1905. – С. 443–453.

Відзначимо, що подібний погляд на суспільно-політичну та науково-організаційну діяльність М. Грушевського з позиції «теорії змови» поділявся також багатьма російськими урядовцями. Так, бувший консул у Львові К. П. Пустошкін у своїй записці, названій «19 років серед поляків» вважав «створення українства» наслідком спільних зусиль «трьох державних мужів: графа Бадені, сьгоднішнього намісника Галичини Бобжинського та кардинала Сембратовича», що мали за мету «ще більше ослабити російську партію, посіяти в ній розбрат, щоб остаточно стерти саме російське ім'я в Галичині... Українська партія, незалежно від того, що внесла розкол в російську партію в Галичині, є милою та дорогою для поляків ще й головним чином тому, що шкодить Росії. Словом, докладено всіх зусиль, щоби відірвати малоросів від Росії міражами «Самостійної України» під егідою відновленої Польщі». Для викорінення «всього російського» в Прикарпатській Русі, передусім загальноруської ідеї, був, на думку автора записки, «виписаний до Львова з Києва російсько-підданий, професор Михайло Грушевський», що повністю відкидав будь-яку єдність російського народу. К. Пустошкін доволі в'їдливо проінтерпретував наукову концепцію М. Грушевського: «Українці, згідно заяв шановного професора, зовсім не росіяни; це особливий народ... Слово «російський» – збірне поняття, оскільки складається з двох абсолютно відмінних народів: з москалів, у яких переважає монгольська кров, та українців, чистих слов'ян. Українці завжди воювали з Москвою і тільки завдяки зраді Хмельницького приєднані в 1654 р.». Таким чином, на думку автора записки, вся ідеологія «українства» була сконструйована поляками для боротьби з Росією та російським впливом за її межами¹.

Незважаючи на інтелектуальний опір частини російської інтелігенції, М. Грушевський дедалі активніше інтегрувався до читацького простору Російської імперії, що уможливила спочатку «урядова весна» кн. Петра Святополка-Мирського, а згодом знесення заборони української мови. Першою працею монографічного характеру, що з нею український учений вийшов на російський читацький ринок, став «Очерк истории украинского народа». Саме його поява фактично започаткувала ознайомлення широких кіл російського суспільства з національною моделлю українського минулого та спонукала до всебічного обговорення наукових ідей М. Грушевського у професійних колах імперії.

Інтерес до книги виявився настільки значним, що на перше її видання рецензіями відгукнулися більшість російських історичних часописів. Частина з цих рецензій носила характер звичайного огляду змістової наповненості нової книги та мала на меті ознайомити читача з її провідними ідеями.

---

¹ Цит. за: Клопова М. Э. Украинское движение на восточнославянских землях империи Габсбургов как фактор австро-российских отношений в начале XX в. // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С. 99–100.

Більшість рецензентів визнали важливість появи книги і в плані науковому (цілісне представлення українського минулого), суспільно-політичному (задоволення зростаючої зацікавленості російських інтелектуалів молодим українським рухом та самою культурою й історією українців), і виховному (можливість українців імперії отримати зважені та науково обґрунтовані знання про своє минуле). Незважаючи на популярне спрямування видання, рецензенти підносили його наукову вартість як самостійної праці, написаної з чітких теоретико-методологічних позицій з урахуванням широкого комплексу джерел і літератури. «"Нарис» Грушевського, – зауважив В. Черепін, – пробуджує допитливість у читача, заставляє його думку посилено працювати, привертає його увагу до рідної історії та спонукає прямувати до висвітлення та вияснення зачеплених книгою жагучих питань»¹.

Попри очевидне ідеологічне забарвлення більшості висловлених у книзі положень, оглядачі відзначали спокійний академічний тон оповіді, об'єктивність у висвітленні спірних наукових проблем, що було вельми важливим у розділах, присвячених становищу українців у нові часи. Водночас висловлювалися численні зауваження полемічного характеру. Зрозуміло, що більшість цих зауважень торкалися проблем, які М. Грушевський подав у відмінному від російської історіографічної традиції дусі. Найбільше критики, як недостатньо обґрунтовані, викликали декілька положень: про спадкоємність державницької традиції від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства; про антів, як безпосередніх предків українців; про вагомість українського внеску до скарбниці східнослов'янської культури тощо². Попри такі концептуальні зауваження, полеміка точилася також довкола спеціальних наукових проблем – інтерпретації станового поділу давньоруського суспільства, порядку заміщення князівських столів, розуміння ваги економічної складової в суспільній еволюції того часу тощо³.

В цілому ж, попри низку критичних зауважень, загальна оцінка праці була вельми прихильною. Один з найпослідовніших критиків концептуальних

---

¹ Черепин В. Родная история (Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб. 1904) // Киевская Старина. – 1905. – Т. LXXXIX. – № 5. – Отдел I. – С. 232.

² Чечулин Н. : Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – С-Пб., 1904. стр. 380 // ЖМНП. – Седьмое десятилетие. – Часть CCCLVIII. Апрель. – С-Пб., 1905. – С. 393–399; А. Я. [А. Яцимирский]: Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб., 1904. стр. 380 // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 694–695; Житецкий И. : Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб., 1904. стр. 380 // Вестник Европы. – 1905. – № 3. – С. 413.

³ Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Спб., 1904 // Русская мысль. – 1905. – Кн. 2. – С. 57–59. Огляд був поданий без авторства; Сторожев В. Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Спб., 1904 // Мир Божий. – 1905. – № 2. – С. 49–51.

положень книги М. Грушевського М. Чечулін зауважив: «Загалом же книга проф. Грушевського дуже цікава; вона виявляє в авторі вченого, що володіє значними знаннями, здатного охоплювати широкі питання, скажемо, мабуть, навіть – обрії»¹. А О. Яцимирський висловив свій жаль з того приводу, що «такий великий талант» досі не посів російської університетської кафедри².

Важливість появи «Нарису» полягала також у створенні прецеденту. Адже вперше після заборонних стосовно української мови урядових акцій, було дозволено оприлюднити в широких читацьких колах альтернативну до пануючої в державі історичну ідеологію. Про це доволі образно у своєму звіті голови НТШ за 1904 р. висловився сам М. Грушевський. За його словами, поява «Нарису» «імунізувала» російську цензуру і уможливила подальше проникнення його творів на російський читацький ринок, у першу чергу його великої «Історії»³.

Поряд з рецензіями академічного характеру, на «Нарис» з'явилися також численні відгуки представників російського інтелектуального життя, стурбованих активізацією українського громадського та культурного руху в Російській імперії та невдоволених тими поступками, які зробив царат у сфері своєї української політики. Книгу М. Грушевського такі оглядачі сприйняли як справжній виклик державному устрою та цілісності «російського народу». У своїх відзивах вони зосередилися на ранньоісторичній реконструкції львівського професора, завзято полемізуючи з його тезами про етнічну самотність українців, виведення їхньої генези від антських племен, бачення давньоруської культури як питомо української тощо. Замість конкретних аргументів на користь своїх поглядів, такі оглядачі зазвичай послуговувалися емоційними випадками, нерідко наповненими образливими для українців епітетами. Наприклад, один з таких критиків «Нарису» – М. Павлов – на сторінках харківського журналу «Мирный труд» (редагованого головою місцевого відділу «Русского собрания» професором О. Вязгіним), розглянувши ранньоісторичну модель українського вченого, категорично заявив, що «весь наведений набір учених фраз і наукових слів пана Грушевського виявляється нісенітницею», та висловив переконання, що праця останнього «не отримає розповсюдження у середовищі свідомих російських читачів просто через безглуздість змісту»⁴. Прикметно, що ця рецензія, як і решта упереджених критичних відзивів, які з'явилися на праці

---

¹ Чечулін Н. : Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб., 1904. стр. 380 // ЖМНП. – Седьмое десятилетие. – Часть ССCLVIII. Апрель. – С-Пб., 1905. – С. 394.

² А. Я. [А. Яцимирский]: Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380. – С. 694.

³ Загальні збори (дня 19 цвітня 1905) // Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 22. – С. 5.

⁴ Павлов Н. М. Ученый труд господина профессора Грушевского «Очерк истории украинского народа» // «Украинская болезнь» русской нации. – М. : Имперская традиция, 2004. – С. 186. Вперше опубліковано у харківському журналі «Мирный труд» за 1905 р., а також окремою брошурою (Харків, 1905 р.).

Образ Михайла Грушевського у дзеркалі національних історіографічних традицій

львівського професора в російській періодиці, досить оперативно була передрукована львівським «Галичанином»¹. У передмові до другого видання «Нарису» М. Грушевський назвав ці критичні відзиви на його працю «голосами из оврага».

"Нарис історії українського народу" М. Грушевського привернув увагу до його творчості в широких колах російських фахівців, а поглиблення лібералізації політичного життя в імперії після подій 1905 р. уможливило подальше обговорення історичних творів львівського професора, в тому числі і його україномовних праць. Наприклад, з нагоди виходу першого тому козацького циклу «Історії України-Руси» російська критика вустами О. Яцимирського висловлювала побажання автору якнайшвидше перекласти його російською мовою². З того часу практично всі скільки-небудь помітні дослідники російської історії вважали за необхідне висловитися з приводу запропонованої М. Грушевським інтерпретації українського минулого, що завжди торкалася й розуміння тих чи інших аспектів генези українсько-російських взаємин.

Попри прихильну опінію переважної більшості російських учених щодо історичних творів М. Грушевського, шовіністично налаштована частина російських інтелектуалів надалі намагалася всіляко дискредитувати громадсько-політичну та культурно-наукову працю львівського професора. У цьому аспекті можемо відзначити своєрідну тенденцію: що інтенсивніше М. Грушевський переорієнтував свою діяльність на підросійську Україну й що більше зростала ступінь його інтеграції в російський інтелектуальний простір, то активніше діяли його опоненти із правоконсервативного табору, вправляючись у численних працях у дотепності щодо критики історико-теоретичних засад українського руху та віднайденні все нових контраргументів. Вони традиційно наголошували на руйнівному впливі історичних творів М. Грушевського на цілісність сприйняття «звичайної схеми» російської історії, яке, на їхнє далекоглядне переконання, матиме негативні для імперії суспільно-політичні наслідки.

Особливо активно таку «викривальну» роботу проводили київські правоконсервативні кола на чолі зі згадуваним Т. Флоринським та газетою «Киевлянин»³. Останній у своїх оглядах славістичної літератури на сторінках київських «Университетских известий», а також в окремих працях

¹ Павлов Н. М. Сепаратизм в науце // Галичанин. – 1905. – Ч. 48–55.

² А. Я. [Яцимирский А.]: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. К. – Львів, 1909 // Исторический вестник. – 1910. – № 9. – С. 1072–1073.

³ Див. напр.: Л. В. В українофильском лагере // Киевлянин. – 1908. – № 214. – С. 2; Из українофильского лагеря // Киевлянин. – 1908. – № 258. – С. 2–3; Савенко А. Заметки. DCCCLXXXIV // Киевлянин. – 1910. – № 72. – С. 3; Русская академія наук и украинская агитация // Киевлянин. – 1910. – № 80. – С. 3. Див. докл.: Половинчак Ю. М. Боротьба газети «Киевлянин» з українством наприкінці XIX – початку XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – С. 10–17.

(наприклад, «Малорусский язык и «українсько-руській» литературный сепаратизм» та «Зарубежная Русь и ея горькая доля») оголосив науково-дослідну працю М. Грушевського та його співробітників по НТШ «тенденційною за задумом та втіленням», а всю суспільно-політичну діяльність львівського професора назвав шкідливою для традиційного державного устрою¹. «Верховним вождем українства» та гарячим прихильником ідеї української автономії Т. Флоринський називав автора «Історії України-Руси», наголошуючи, що той «багато попрацював на користь «українського» сепаратизму в Галичині та тепер переніс свою діяльність у межі нашої Малоросії. Він голосніше та наполегливіше багатьох своїх товаришів вимагає автономії України»². Аналізуючи публіцистику М. Грушевського, київський професор переконує читача у значній надуманості більшості його історико-політичних ідей. Ці тези Т. Флоринського ревно підтримали у середовищі прихильників державного централізму та ідеї панславізму, прикладом чого можуть бути відзиви на праці останнього на сторінках віденського «Славянского века»³.

Цікаво, що не всі прихильники «загальноросизму» та панславізму схильні були змальовувати діяльність М. Грушевського у Львові лише темними барвами. Деякі оглядачі суспільно-політичного життя в Галичині на початку ХХ ст. відзначали позитивні наслідки різнопланової діяльності М. Грушевського та його учнів щодо створення протидії польським впливам у Галичині та зростаючій колонізації краю. Так, один з оглядачів «Славянского века» зауважив: «Знання російської мови молоддю російської Галичини – результат діяльності проф. Грушевського, як це не виглядатиме для декого дивним. Вихованець російської школи, людина російської культури, він вигідно відрізняється від свосередної людської породи рутенців Галичини або від виключно етнографічних малоросів: будучи малоросом, проф. Грушевський не перестає бути росіянином взагалі. З цього погляду діяльність п. Грушевського та її результати викликають невдоволення та розчарування пп. Бобринських та Барвінських, котрі очікували дещо інше від «виписаного» професора. Що стосується «українства» в діяльності п. Грушевського, то воно не має шкідливого впливу на Росію і своєю гостротою спрямоване проти колонізму, від якого рятує галицьке російське населення. Слід би було зрозуміти це і багатьом людям в Росії: без галицького українофільства російське населення може й

¹ Див. напр.: Флоринский Т. Д. Критико-библиографический Обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетскія известія. – 1910. – № 11 – С. 7–12; Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руській» литературный сепаратизм. – Спб., 1900. – С. 101. Див. також: Флоринский Т. Зарубежная Русь и ея горькая доля. – Киев, 1900.

² Т. Ф. [Флоринський Т.] «Українцы» и кровавые выборы // Киевлянин. – 1907. – № 149. – С. 1; Його ж. Толки об «автономии Украины» // Киевлянин. – 1907. – № 159. – С. 2.

³ Проф. Т. Д. Флоринский: Зарубежная Русь и ея горькая доля. – Киев, 1900 // Славянский век. – Вена, 1900. – № 7–8. – С. 43–44. Огляд наведений без авторства.

зовсім пропало би, не знаходячи жодної підтримки в Росії»¹. Щоправда, такий погляд на культурно-освітню діяльність М. Грушевського не був поширений у колах прибічників панславізму та централізму, свідченням цього може бути критична реакція на щойно висловлену думку².

Незважаючи на активність київських націоналістів щодо створення негативного образу науково-культурної діяльності галицьких українців під проводом М. Грушевського, відзначимо, що вчений дедалі успішніше інтегрувався в російський інтелектуальний простір, його запрошували до співпраці у провідних російських часописах, а творчі ідеї вченого осмислювалися в працях російських істориків. Зазначимо також, що на сторінках ліберальної періодики в Російській імперії випадки представників правомонархічного табору гостро критикувалися³. Наприклад, оглядач «Этнографического обозрения», характеризуючи найбільш промовисті тези згадуваних праць Т. Флоринського, заявив, що вони є ілюстрацією того, як «люди науки іноді бувають дуже лихими та шкідливими для народної справи і для самої науки публіцистами»⁴. Зауважимо, що антиукраїнство Т. Флоринського було критично сприйняте й далеко за межами Російської імперії. Оглядачі праць київського професора дивувалися з його нестриманості при обговоренні української проблематики, підкреслювали політичну вмотивованість усієї дослідницької праці⁵.

Свідченням зростаючої популярності Грушевського-історика в середовищі російських інтелектуалів було відзначення двадцятип'ятилітнього ювілею його творчої праці на сторінках російської наукової періодики. Автори ювілейних дописів робили у першу чергу акцент на солідності внеску українського дослідника у вивчення широкого кола проблем південноруської історії⁶. Свідченням зростання авторитету М. Грушевського в інтелектуальних колах Російської імперії стала також поява змістовних гасел у популярних російських енциклопедіях, де із симпатією писалося про наукову та громадську діяльність ученого⁷.

¹ К-са. Проф. Кареев во Львове (Корреспонденция «Сл. Века») // Славянский век. – Вена, 1901. – № 15. – С. 22. Див. також: Русский язык в львовском университете // Славянский век. – Вена, 1901. – № 27. – С. 89–90.

² Мончаловский О. Русский язык в Галичине (письмо в Редакцию «Слав. Века») // Славянский век. – Вена, 1901. – № 17. – С. 13–15.

³ Див. напр.: Т.: Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руський» літературний сепаратизм. – Спб., 1900; Его же. Зарубежная Русь и ея горькая доля. – Киев, 1900 // Вестник Европы. – 1900. – № 10. – С. 842–845; В. Ш. Существует ли украинский сепаратизм? // «Кіев». – 1910. – № 8. – С. 2–5; А. Ш. Еще об украинском «сепаратизме»? // «Кіев». – 1910. – № 10. – С. 3–4.

⁴ А. М. [Максимов А.]: Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руський» літературний сепаратизм. – Спб., 1900 // Этнографическое обозрение. – 1900. – № 3. – С. 154.

⁵ Див. напр.: Polivka J.: Prof. T. D. Florinskij, Slavjanskoje plemja // Český Časopis Historický. – Praha, 1908. – Sešit 1. – S. 85–90.

⁶ Юбилей проф. М. С. Грушевскаго // Исторический вестник. – 1910. – № 8. – С. 707–708.

⁷ Грушевский Мих. Сергеев. // Большая энциклопедия. Четвертое издание со стереотипа. – Седьмой том. – С. -Петербург., б.д. – С. 668; Василенко Н. Грушевский Михаил Сергеевич //

Не втрачаючи надії подолати імперські обмеження щодо українських авторів, М. Грушевський використовував кожен черговий «відлигу» в національній політиці царату для популяризації українських домагань. З цією метою для ознайомлення зі своїми ідеями ширшого кола зацікавлених читачів, що достатньо не володіють українською мовою, М. Грушевський запропонував російській аудиторії переклад першого тому своєї «Історії України-Руси». З цією метою він укотре переробив його зміст з урахуванням нових наукових здобутків. У передмові до видання М. Грушевський писав: «Підготовлюючи перший том «Історії України-Руси» для нового видання, я мав можливість в деяких випадках значно освіжити вказівки на літературу, а місцями й сам виклад...»¹. Про сумлінність, з якою вчений підійшов до підготовки російського видання, промовисто свідчать сторінки його щоденника за перше півріччя 1910 р.².

Російська наукова періодика зацікавлено та доволі критично зустріла працю М. Грушевського³, про що свідчать численні рецензії у провідних історичних часописах. В них поступово формулювалися ключові дискусійні проблеми, які напередодні Першої світової війни стали традиційними для українсько-російського історіографічного діалогу. Наприклад, П. Михайлов звинуватив М. Грушевського в тенденційності при зображенні генези українського народу та державності, намаганні «пов'язати долю Русі та України в єдине ціле, розгорнути їх з єдиного історичного клубка». Він полемізує також з поглядами М. Грушевського на характер міграції слов'ян із заходу на схід, відстоюючи слушність теоретичних засад «звичайної схеми» російської історії. Незважаючи на зауважені дискусійні моменти та критичність щодо багатьох концептуальних тез М. Грушевського, рецензент підкреслив важливий креативний вплив праці на подальше обговорення давньоруської проблематики: «Його цікава за історичною постановкою та, загалом, за змістом книга пробуджує думку читача, порушуючи найбільш суперечливі питання праісторії та історії походження Русі»⁴.

Із критичними зауваженнями П. Михайлова перегувалася й рецензія О. Кізеветтера. Про саму працю оглядач відізвався прихильно, назвавши її «значною і надзвичайно цінною», зробленою «твердою рукою справжнього

Новый энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – Спб, 1913. – Т. 15. – С. 155–157; Славинский М. Грушевский Михаил Сергеевич // Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института Гранат. 13-е стереотипное издание. – М., б.д. – Т. 17. – С. 265–268.

¹ Грушевский Мих. Киевская Русь. – С-Пб., 1911. – Т. I. – Введение.

² Грушевський М. Щоденник / Підг. до друку І. Гирич та О. Тодійчук // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 100–119.

³ Бороздин И. Русская историческая литература в 1911 году. Отдельный оттиск. – С. 1–2.

⁴ Михайлов П.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. С-Пб., 1911. стр. 490 // ЖМНП. Новая серия – Часть XLVII. Октябрь. – 1913. – С. 389–403.

майстра». Як і інші російські рецензенти, він також зауважив надмірну категоричність українського вченого у твердженнях «про межі слов'янської прабатьківщини, про південне походження імені «Русь», про малоросійство давньослов'янського придніпровського населення». Проте зауважив, що проблеми етногенези та державотворення в добу східноєвропейського середньовіччя належать у науці до «вічних» і їх навряд чи коли-небудь вдасться однозначно розв'язати з огляду на скромні можливості доступних джерел. А тому гіпотези М. Грушевського мають повне право громадянства, тим паче, що стимулюють поживлення дискусій у середовищі фахівців, змінюють ракурс погляду на саму проблему. Рецензент, як і інші оглядачі першого тому, високо підніс фахову культуру М. Грушевського, повноту зібраних ним джерел та опрацьованої історіографічної літератури: «Зі всіх питань автор розгортає перед читачем рясні дані археологічні, етнографічні, лінгвістичні, супроводжуючи кожний параграф свого викладу докладною бібліографією предмету та, крім того, деяким питанням присвячуючи особливі історіографічні огляди у додатках. Назагал книга є, як сказали б у минулі часи, надзвичайно багатим зібранням історичних свідчень про найдавнішу пору нашої історії»¹.

Розлогою рецензією на перший том «Історії України-Руси» відреагував і знайий російський дослідник середньовічної історії Східної Європи Олександр Пресняков. Його оцінки першого тому «Історії» М. Грушевського цікаві з огляду на певну солідарність з ідеями українського вченого про необхідність рівноправного вивчення історичного минулого трьох східнослов'янських народів. Щоправда, як довели сучасні дослідники, цих учених не можна вважати цілковитими однодумцями щодо розуміння етнічних процесів на східноєвропейських теренах². Цінність рецензованої праці, на переконання оглядача, полягає у ґрунтовному опрацюванні широкого кола джерел та літератури, використанні пізнавальних можливостей археології, антропології та порівняльного мовознавства, внаслідок чого та представляє собою «сучасний підсумок здобутого колективною працею у цій галузі знання, що відрізняється значною повнотою та ретельністю».

О. Пресняков підкреслює обережність і критичність М. Грушевського при інтерпретації джерел та реконструкції подій східноєвропейського минулого, вираженість його висновків: «Надзвичайно обережно М. С. Грушевський дав

---

¹ Кизеветтер А. : Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. С-Пб., 1911. стр. 490 // Русская мысль. – 1911. – № 2. – С. 46–47.

² Юсова Н. О. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // А се его серебро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 259–268.

критичний підсумок свідчень про минуле східноєвропейської рівнини, отримані шляхом вивчення іноземних писемних джерел. Він ретельно розрізняє суперечливий характер багатьох основних проблем, нестачу даних для їхнього вирішення, сумнівність сформульованих висновків. Ця обережність є вельми цінною рисою праці, яка може слугувати гарним загальним вступом до цих питань, тим паче, що наділена ґрунтовною та добре підбраною бібліографією». Загалом високо оцінюючи фаховий рівень рецензованої праці, О. Пресняков полемізує з автором щодо низки дрібних проблем, закидає йому деяку категоричність у висновках, надмірне захоплення раціоналістичним моделюванням, що перетворює «логічно можливе на історично дійсне»¹.

Достатньо гостро на появу «Киевской Руси» М. Грушевського відреагували представники правомонархічного табору, слушно побачивши в книзі загрозу для сповідуваної ними теорії «єдинства русскаго народа». Критиці викладених у праці тез було присвячено окреме засідання київського «Клуба Русских Националистов», на якому лікар за фахом професор І. Сікорський прочитав доповідь «Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса)». Як свідчить назва доповіді, І. Сікорський зосередився на критиці етнологічної теорії М. Грушевського, заперечивши обґрунтовану в книзі концепцію самостійності українського народу як окремої етнічної групи, що за багатьма антропологічними параметрами відрізняється від сусідніх етносів. Навівши низку своїх аргументів, отриманих на підставі порівняння антропометричних даних населення північноросійських та українських губерній, автор дійшов висновку, що «Україна» та «Українці» – це термін радше географічний і політичний, але не антропологічний чи етнічний. Очевидно, що частина території південносхідної Європи без належних підстав відведена пр. Грушевським під «Україну», а її населення зараховане до «Українців», але ці Українці антропологічно нічим не відрізняються від російського населення»².

Далі І. Сікорський докладно обґрунтовує власну теорію етногенезу на східноєвропейському просторі, доводячи, що будь-які твердження про існування окремого українського народу та його мови недоречні. Патетично полемізуючи з українським ученим та відкидаючи його інтерпретацію історичної долі топонімів «Русь» та «Україна», автор стверджував: «Проф. Грушевський хоче замінити для нас історію політичними вченнями. Можливо, комусь дуже необхідно, щоби Росія в своєму минулому була Україною, а росіяни українцями, та тільки цього

---

¹ Пресняков А. Е. : Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. С–Пб, 1911. стр. 490 // Известия ОРЯиСИАИ. – Том XVII. – кн. 1. – С–Пб., 1913. – С. 291–299.

² Сикорский И. А. Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса). Доклад в Клубе Русских Националистов в Киеве 7 февраля 1913 года. – Киев, 1913. – С. 12–13.

ніколи не було насправді»¹. Доповідь І. Сікорського, що оперував численними науковими даними, була з великим зацікавленням сприйнята в правомонархічному таборі та розрекламована в численних чорносотенних виданнях². Свої аргументи про відсутність української нації І. Сікорський виклав також в окремій брошурі «Что такое нация», опублікованій в роки Першої світової війни.

Успіх перекладного першого тому «Історії» на російському книжковому ринку та неабияка увага спеціалістів до видання дали імпульс М. Грушевському продовжувати роботу в цьому напрямку. Для наступних перекладів учений обрав томи «козацького циклу», оскільки їх українським виданням жваво зацікавилися російські дослідники. Пояснюючи мотивацію свого вибору для перекладу саме козацької частини «Історії України-Руси», М. Грушевський у передмові зазначив: «Явище це (козацтво) – голосне, ефектне, найбільш ефектне зі всього українського життя від його початку і до нашого часу, дуже швидко привабило до себе увагу іноземців і вони намагалися в'янути історію появи цієї оригінальної козацької стихії»³. Численні рецензії у російській науковій періодиці засвідчили, що зі своїм вибором учений не помилився.

Російські історики одностайно привітали появу перекладу праці М. Грушевського, що знайомила не лише з незнаним джерельним матеріалом, але й представляла новий погляд на таку важливу наукову проблему, якою була історія козащини. Вони слушно наголошували, що неможливо адекватно оцінити ключові події російської історії без розуміння історичних процесів, що відбувалися по сусідству, особливо в українських землях. «В історії України, – зазначав Г. Вернадський, рецензуючи книгу М. Грушевського, – зустрічаються та зав'язуються в складний вузол нитки Московської, середньоевропейської та східної культури. Розгадку та початок багатьох культурних явищ Московської держави ми повинні шукати на Україні»⁴. Аналізуючи зміст «Історії української козащини», рецензент наголосив на ґрунтовності опрацювання та широті залучених джерел. Не з усіма висловленими в книзі положеннями Г. Вернадський погоджується, проте зазначає, що «загальне значення книги М. С. Грушевського безспірне», а сама вона «є необхідним посібником для всіх тих, хто цікавиться минулим нашої країни».

---

¹ Там же. – С. 53.

² Див. напр.: Сборник клуба русских националистов. – Выпуск четвертый и пятый. – Киев, 1913. – С. 140–144.

³ Проф. М. Грушевский. История украинского козачества. До соединения с московским государством. – Том первый. До начала XVII века. (Извлечено из VII тома «Історії України-Руси»). – Киев, 1913. – С. 5.

⁴ Вернадский Г. : Проф. М. Грушевский. История украинского казачества. Том первый. Спб., 1913 // Русская мысль. – 1913. – № 12. – С. 462.

Найбільш суттєвий закид оглядача стосується нерівномірності простеження автором культурних впливів на історію України: мається на увазі надмірне захоплення східним вектором (Кримом та Туреччиною) та Польщею, натомість Угорщина та германський світ значною мірою згадані лише побіжно. Осторонь залишена, підкреслює Г. Вернадський, й Московська Русь, «хоча проф. Грушевський говорить про Москву достатньо багато». З позиції прихильника «звичайної схеми» він вважає, що причиною такої недостатньої уваги є роздільне тлумачення автором історичної долі та культурного життя українців і росіян, що збіднює загальну картину східноєвропейського минулого. «Не роз'єднуючи, – підкреслює він, – а поєднуючи вивчення північної та південної руських культур, зрозуміємо ми їхню історію та їх сутність»¹.

Оглядачі традиційно підносили фаховий рівень праці, відзначивши, що «для осіб, котрі не вміють читати українською мовою або користуватися українською літературою, книга, що з'явилася, є великою цінністю, відкриває нові перспективи в історії козацтва»². Схвалення отримав також науковий апарат «Історії» – «завжди складний, стрункий та повчальний у проф. Грушевського». Доступності книги для пересічного читача, писали критики, сприятиме й добра мова перекладу та легкість стилю. В аналогічному піднесеному тоні російська критика сприйняла наступний перекладний том історії козащини. На сторінках «Вестника Европы» підкреслювалося, що «матеріал наведено вичерпний, його розробка вносить нові погляди, дає повноту картини життя того часу»³.

Попри активну науково-дослідницьку та організаційну роботу, М. Грушевський і надалі тримав руку на пульсі популяризації української історії та культури серед широкого кола читачів. 1906 р. з'явилося друге видання науково-популярного «Нарису історії українського народу». Численні полемічні зауваження, висловлені в рецензіях на перше видання праці, змусили М. Грушевського давати необхідні пояснення та відповіді, що й було зроблено ним у передмові до її оновленої публікації. Автор із задоволенням відзначив, що книгу, за незначними винятками, з великою симпатією зустріли і спеціалісти, і широкі читацькі кола.

Далі вчений дав відповіді на найбільш поширені в літературі закиди та висловлені побажання. Прислуховуючись до зауважень стосовно недоліків архітектоніки праці, М. Грушевський зазначає, що він з певними

---

¹ Там само. – С. 463.

² Проф. М. Грушевский. История украинскаго козачества. До соединения с московским государством. Том первый. До начала XVII века. – Спб., 1913. // Вестник Европы. – 1913. – № 1. – С. 169. Огляд був наведений без авторства.

³ М. Сл.: Проф. М. Грушевский. История украинскаго козачества. До соединения с московским государством. Том второй. Первые десятилетия XVII века. (Извлечено из VII–VIII томов «Исторії України-Руси»). Спб., 1914.) // Вестник Европы. – 1914. – № 3. – С. 397–398.

застереженнями вніс відповідні правки до другого видання. Так, ідучи назустріч побажанням збільшити другу частину книги, присвячену історії останніх трьох століть, М. Грушевський, однак, не погоджується зменшити першу її частину. Це, на його переконання, суперечило б самій меті книги – дати цілісний нарис української історії, а також утруднювало б розуміння генези багатьох історичних процесів нового часу. Тому в другому виданні обсяг праці було збільшено кількома новими розділами. Відзначимо, що враховуючи побажання, у третьому виданні книги автор знову збільшив обсяг другої частини¹.

На інший блок зауважень, що торкаються історичної схеми, на якій побудована робота, М. Грушевський окремо не відповідає, а відсилає опонентів до своєї відомої статті, опублікованої в академічному збірнику. Так само вчений не вважає за потрібне докладніше зупинитися на пошуку додаткових аргументів стосовно приналежності цивілізаційного спадку Київської Русі, рекомендуючи зацікавленим перші томи великої «Історії». І хоча М. Грушевський погоджується дещо пом'якшити свою риторичку, разом із тим зазначає, що «по суті не почуває для себе можливим змінити щонебудь у сказаному про засвоєння великоруським племенем продуктів київського життя»². Інше побажання критики історіографічного плану – про потребу наводити докладні огляди літератури порушених проблем – автор теж відмовляється виконати, вказуючи, що це значно збільшить обсяг і вартість книги, а також суперечить популярному характеру видання. Відзначимо, що докорінних змін зазнав мовностилістичний бік праці. Ґрунтовність проведеної у цьому напрямку роботи засвідчує щоденник М. Грушевського за червень-липень 1905 р., в якому знайшла відображення щоденна редакторська праця вченого над другим виданням «Нарису історії українського народу»³.

Порівняння двох варіантів книги дозволяє ствердити, що структурні, стилістичні та мовні недоліки першого видання, на які вказували рецензенти, значною мірою були виправлені у наступному виданні. Передусім суттєво було розширено зміст другої частини праці, де висвітлювалася історія українців нового часу, та додано два нових розділи; було виправлено стилістику та мову викладу; автор поміркованіше презентував ті наукові проблеми, які ще не здобули консенсусу в науці. Про позитивні зміни у другому виданні писали й оглядачі російських історичних часописів. Наприклад, на сторінках «Исторического вестника» зазначалося: «Найбільш

---

¹ Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. Издание третье, дополненное. – С-Пб., 1911. – Предисловие.

² Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. – С-Пб., 1906. – С. VI.

³ Грушевський М. Щоденник / Підг. до друку І. Гирич та О. Тодійчук // Український історик – 2006–2007. – № 4 / 1–2. – С. 57–64.

слабкі частини першого видання настільки виправлені, що навіть без підрядкового порівняння помітні сліди серйозної авторської праці. Передусім треба відзначити чистоту мови, яка в першому виданні хибувала малоруськими зворотами»¹. Рецензенти одностайно зійшлися на важливості появи «Нарису», його затребуваності суспільством; писали про науковий та об'єктивний тон автора, що спромігся гострі питання українсько-російських взаємин висвітлити толерантно та відсторонено. «Його книга, – йшлося у рецензіях, – не повинна образити нікого, окрім хіба що шовіністів»².

Найбільш докладною рецензією на друге видання «Нарису» на сторінках «Вестника Европы» відгукнувся Василь Сторожев. На відміну від рецензії на перше видання праці, де обговорювалися суто фахові питання, в огляді нової версії книги він зосередився на світоглядних моментах, покладених М. Грушевським в основу реконструкції минулого українських земель. Пояснюючи такий підхід, рецензент вказав на особливість діяльності львівського професора: «Будучи серйозним ученим, автор вносить у свою працю не мало почуттів і в Галіції є не тільки представником науки, але й чуйним суспільним діячем, партійною людиною. [...] На свою працю автор, поза сумнівом, дивиться як на свого роду національно-культурну місію, надійно засновану на суворо науковому матеріалі»³. Такий симбіоз талановитого вченого та активного громадського діяча в одній особі, зауважив оглядач, приніс М. Грушевському значний авторитет в широких колах українського суспільства по обидва боки Збруча, що також стимулює звернення уваги до його світоглядних ідей. Разом із тим, таке поєднання, переконує В. Сторожев, зовсім не шкодить науковій об'єктивності українського вченого, «котрий ніколи з огляду на свою національну пристрасть не впадає ані в неприємний пафос, ані у вузький партикуляризм».

Вважаючи «Нарис» струнким викладом історичної еволюції українського народу протягом багатьох епох, В. Сторожев визнає рацію головних моментів концептуальної схеми автора. Так, він цілком поділяє погляд М. Грушевського на давньоруську епоху як органічну складову українського минулого. Переконливою оглядач також називає тезу українського вченого про пов'язаність давньоруського та литовсько-польського періодів. Підсумовуючи ідеї цієї частини книги, В. Сторожев вказує: «Тепер без вивчення праць п. Грушевського ані говорити, ані писати про Київську Русь не можна, і він є в наш час одним із найбільш авторитетних її знавців»⁴.

---

¹ А. Я. [А. Яцимирский]: Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. Спб., 1906 // Исторический вестник. – 1906. – Том CV. – С. 604.

² Там же.

³ Сторожев В. : Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. Спб., 1906 // Образование. Журнал литературный и общественно-политический. – 1906. – № 6. – С. 109.

⁴ Там само. – С. 110.

Далі рецензент минає виклад у книзі наступних історичних епох і переходить до останніх частин, де представлена докладна характеристика М. Грушевським стану українських земель наприкінці XIX – на початку XX ст. При цьому особливу увагу він відводить аналізу конституційного проекту українського вченого, осердям якого була ідея національно-територіальної автономії для всіх національних меншин Російської імперії. Демонструючи переваги та недоліки проекту М. Грушевського, рецензент погоджується з ним у визнанні необхідності нормалізації національних відносин в імперії шляхом відмови від її великодержавних традицій. У підсумку В. Сторожев вкотре наголосив на важливості появи «Нарису», назвавши його «прекрасною та цінною» книгою.

Відзначимо, що розширення М. Грушевським аргументації на користь власної історичної схеми спричинило її подальше обговорення в колі російських фахівців. Наслідком розгорнутої в літературі полеміки довкола історичної схеми львівського професора став пошук наукового компромісу між російськими інтелектуалами – прихильниками «звичайної» схеми та представниками української національної історіографії. Цікаво, що один з варіантів такого компромісу запропонували учні самого М. Грушевського. Наприклад, на думку С. Томашівського, «остаточно згода між Українцями і Москалями на сьому пункті [про спадщину Київської Русі – авт.] вповні можлива, а то така, що т. зв. київський період стане спільним історичним добром обох народностей, так само, як історія Франконії V–IX ст. стала спільним історичним добром народів німецького і французького, між якими нема ніяких суперечок на тому полі»¹.

Успіх «Нарису історії українського народу» був настільки великим і в колі спеціалістів, і серед читачів, що книгу удостоїли престижної премії графа Уварова при Академії наук. Офіційний відзив про саму працю та коротку характеристику наукової діяльності М. Грушевського зробив Д. Корсаков. Він, зокрема, писав, що вся наукова творчість українського вченого є послідовною розробкою ідей його вчителя В. Антоновича та інших українських істориків XIX ст. Оглядач високо оцінив наукові здобутки М. Грушевського, підкреслив об'єктивний тон його праць, підніс вартість розгорнутої у Галичині археографічної та науково-організаційної діяльності.

Рецензент поставив перед собою завдання докладно проаналізувати провідні тези праці. У зв'язку із цим особливу увагу Д. Корсаков звернув на концептуальні засади книги, викладені в передмові та вступі. Він загалом погоджується з головними думками М. Грушевського і все ж зауважує їхню недостатню обґрунтованість та певну категоричність. До таких дискусійних моментів праці М. Грушевського він, як і решта російських істориків, відніс

---

¹ С. Т. [С. Томашівський]; Мих. Грушевський. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. С–Пб., 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXV. – С. 173.

історичну схему вченого, його реконструкцію початків українського народу та погляд на цивілізаційну спадщину Київської Русі. Щоправда, критик визнав, що на більшість порушених М. Грушевським спірних питань генези етнічних та політичних процесів у східноєвропейському регіоні неможливо, з об'єктивних причин, дати однозначну відповідь, оскільки джерельна база є достатньо скромною та не передбачається її суттєве розширення. «Відзначені з мого погляду невірності в деяких твердженнях М. С. Грушевського, – писав Д. Корсаков, – які, по суті, є лише необґрунтованими припущеннями, залежать від його бажання бачити не тільки історичну можливість, але історичну достовірність у такі століття віддаленого від нас минулого, до яких не в змозі досягти світло історії»¹. Рецензент також вказує на окремі неточності у тексті книги. Утім, поступове – від століття до століття – збільшення джерельної бази для вивчення української історії позитивно позначається, на думку оглядача, на обґрунтованості висловлених у «Нарисі» тез.

Особливе схвалення у відзиві отримала висвітлена М. Грушевським історія козаччини: «Історія українського народу за XVII ст. викладена п. Грушевським дуже цікаво і з новим висвітленням»². Вартим уваги, на думку критика, є також опрацювання львівським ученим наступних XVIII і XIX століть. Загальний висновок рецензента звучить вельми прихильно: «Нарис історії українського народу» є найновішим і в наш час єдиним на загальноросійській мові оглядом всього ходу південноросійської історії від найдавніших часів до кінця XVIII ст.»³. Відзначимо, що рецензія Д. Корсакова є промовистим свідченням тих поступових змін у російській історичній науці, які відбулися на початку XX ст. під впливом здобутків української Клію. Ці зміни бачимо і в плані концептуально-термінологічному – критичного сприйняття та засвоєння українського бачення східноєвропейської історії, а також нової термінології (передусім топоніма «Україна» замість «Південна Росія» чи «Малоросія»), і в аспекті тематичному – визначення широкого кола наукових проблем (поза місцевою історією), у вивченні яких пріоритет було визнано за українськими вченими.

В 1911 р. у Петербурзі вийшло друком чергове третє видання «Нарису». Його, як і попередні випуски книги, прихильно зустріла наукова критика. Оглядачі схвалили перенесення акценту авторської уваги в книзі на період XVII–XIX століть. Традиційно полемізуючи з історичною схемою М. Грушевського, рецензенти відзначили, що його гіпотеза обґрунтована повно та всебічно, а опис подій – яскравий та доказовий, що приваблює пересічного читача.

---

¹ Корсаков А. Д. Отзыв о сочинении М. Грушевского «Очерк истории украинского народа» (Издание второе, дополненное. Спб., 1906). – Спб., 1909. Оттиск. – С. 489.

² Там же. – С. 493.

³ Там же. – С. 498.

Подібні до «Нарису» науково-популяризаторські завдання ставив М. Грушевський і до «Ілюстрованої історії України», котру невдовзі після україномовного видання вчений випустив також у російському перекладі. У передмові до російського видання сам професор пояснював: «Зважаючи на інтерес, пробуджений цією книгою [йдеться про українське видання – авт.] в широких колах інтелігентних і просто грамотних читачів-українців, з'явилась думка зробити це видання доступним також і для читачів, котрі цікавляться минулим України, але не володіють достатньою мірою українською мовою або просто не при звичаєні до читання українською мовою»¹.

Рецензенти сходилися на тому, що найкращі риси українського варіанту – науковість, об'єктивність, літературне і мистецьке оформлення – перейшли й до російського видання. Особливо це впадає у вічі, наголошували вони, коли порівняти працю львівського професора з книгами О. Єфименко та М. Аркаса. Критики схвально відгукнулися на розкриття М. Грушевським особливостей культурного та політичного життя на українських землях.

Серед численних та різнопланових рецензій на історичні праці М. Грушевського загалом і на його «Ілюстровану історію України» зокрема окреме місце посідає критичний огляд російського історика-марксиста М. Рожкова. Оскільки це перший відомий аналіз історичних поглядів М. Грушевського з позицій історичної теорії марксизму, зупинимося на критичному виступі М. Рожкова докладніше. Уже на самому початку огляду рецензент зазначає, що дивиться на працю Грушевського як на цікаву пам'ятку українського «лівого націоналізму», а на автора – як на «засліпленого націоналістичним ентузіазмом»². Саме ці обставини, на переконання критика, зумовили численні слабкі моменти книги. Серед останніх він називає сепаратний розгляд внутрішньої та зовнішньої історії; хибне зображення генези українського народу та української державницької традиції; недооцінку економічної складової історичної еволюції; невірне розуміння економічних та соціальних законів людського поступу; національне, а не класове пояснення низки культурних, суспільних та економічних явищ тощо. «Повсюди, – резюмує рецензент, – п. Грушевський засліплений своїм культом національності, підміняє класову підвалину національною». Акцентуючи на «дрібнобуржуазності» історичних поглядів М. Грушевського, рецензент усе ж віднаходить і сильні моменти його праці. Такими для нього є зображення розвитку сільського господарства на українських землях XVII ст., генези козаччини, боротьби козаків із польським гнітом. Імпонує рецензентові також мовне, літературне та мистецьке виконання книги. «Загалом, – підсумовує М. Рожков, – варто рекомендувати

---

¹ Грушевский Мих. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург: «Просвещение», 1913. – Предисловие.

² Рожков Н. : Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б.г. // Современный мир. – 1913. – № 4. – С. 119.

книгу п. Грушевського читацькому загалові: вона цікава та важлива як сама по собі, своїм змістом та малюнками, так і як певне літературне явище, що відбиває важливий струмінь суспільного руху в російській та зарубіжній Україні»¹.

Характеризуючи рецензію М. Рожкова з перспективи подальшого поглиблення та урізноманітнення грушевськознавчої рефлексії в історичній науці ХХ ст., можемо говорити про становлення синтезу класичного для російської історіографії та типового для марксизму комплексу дискусійних проблем в обговоренні творчої спадщини М. Грушевського, а через його особу – й ключових постулатів української національної історичної думки. Подальшого поглиблення полемічна база цієї дискусії набуде в радянській історичній науці 20–30-х років, а довершеності – в 50–80-х роках. Виступ М. Рожкова своєю загостреною ідеологічно-класовою спрямованістю привернув увагу оглядачів українського інтелектуального життя. Так, у журналі «Украинская жизнь» з приводу рецензії М. Рожкова було зауважено: «Рецензент відкидає деякі погляди українського вченого на розуміння подій української історії, але протиставлені їм погляди самого рецензента надто догматичні та аподиктичні, щоб могли мати силу переконливості. В окремих випадках п. Рожков проявляє себе вже не як історик, з яким можна погоджуватися або сперечатися, а радше як людина певної партії»².

Успіх науково-популярних праць М. Грушевського (як російською, так і українською мовами) серед широкої читацької аудиторії засвідчив брак літератури, в якій подавався б науковий і водночас адаптований до рівня пересічного читача узагальнений обсяг знань про українське минуле. Задовольняючи зростаючий попит, учений видав окремими книгами ще кілька науково-популярних нарисів, що, за словами В. Дорошенка, «становлять могутню зброю національного усвідомлення і самопізнання серед широких верств нашого громадянства»³. Ці праці прихильно зустріли і в українських, і в російських фахових колах. Підносилися наукова новизна та оригінальність запропонованого автором погляду на історичні події та явища, їх майстерне літературне зображення, емоційність і загальнодоступність викладу; особливого схвалення здобуло ілюстративне оформлення видань.

Про жваве сприйняття науково-популярних праць М. Грушевського тогочасною критикою промовисто свідчить, наприклад, обговорення його «Культурно-національного руху на Україні в XVI–XVII в.», котрий попри те, що вийшов українською мовою, був із симпатією сприйнятий також і російськими оглядачами. Деякі з них навіть жалкували, що книга вийшла лише в україномовному варіанті. Російські дослідники традиційно

---

¹ Там же. – С. 121.

² Літературная летопись // Украинская жизнь. – 1913. – № 6. – С. 110.

³ Дорошенко Вол.: Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні... Київ-Львів, 1912 // ЛНВ. – 1912. – Т. LVIII. – С. 297.

полемізували з українським поглядом М. Грушевського на ключові проблеми українсько-російських взаємин, наголошуючи, однак, на солідності фахового рівня його праць і їх своєчасній появі на читацькому ринку. Характерною для російських критичних відзивів можна назвати реакцію В. Мякотіна на цю працю: «Іноді автор у застосуванні цієї точки зору [про роль козацтва в українській історії – авт.] йде, мабуть, занадто далеко і деякі окремі його твердження можуть викликати зауваження. Але це у будь-якому випадку не більше, аніж деталі, назагал же цікава і змістовна книга п. Грушевського цілком відповідає завданням історичної популяризації, і можна широко побажати, щоб він випустив цю книгу й російською мовою»¹.

Традиційно схвально російські оглядачі відгукнулися про ілюстративне оформлення «Культурно-національного руху на Україні в XVI–XVII в.», де було використано численні автентичні художні пам'ятки досліджуваної доби. Слушно зазначено, що лише дослідник формату Грушевського, котрий володіє настільки значною історичною ерудицією, здатен адекватно дібрати ілюстративний матеріал, що створив би необхідне тло для оповідання. Оглядач журналу «Искусство», наприклад, писав: «...Ми, резюмуючи наші спостереження, можемо сказати одне: нова книга проф. Грушевського стосовно ілюстрацій відрізняється такою ж – і навіть більшою – свіжістю, що і його ілюстрована історія України. Найдорожче і найважливіше – вона дає дійсно те, що було, без підробок та прикрас, уникаючи всього недостовірною, хоча би й із сучасної нам точки зору – красивого. Що ж до художньої цінності й самостійності «Культурного руху» – багато про що можна сперечатися, але за автором цієї єдиної в своєму роді книги залишиться назавжди заслуга видобування з пилу століть і внесення до широких кіл сучасної нам публіки – того, що створила, сприйняла у сусідів і по-своєму переробила стара Україна в роки першого пробудження культурного життя»².

Натомість доволі насторожено науково-популяризаторську працю М. Грушевського на Наддніпрянщині зустріли представники правомонархічного табору. Черговим приводом для їх занепокоєння стала поява на російському читацькому ринку популярної праці львівського професора – «Про старі часи на Україні». Видання на сторінках «Киевлянина» охарактеризував відомий діяч промонархічного руху, засновник київського Клубу російських націоналістів Анатолій Савенко. З позиції прихильників чорносотенної ідеології автор, замість очікуваної наукової полеміки, банально висміяв гіпотези свого опонента як позбавлені

¹ [Мякотин В. А.]: М. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. К. –Л., 1912 // Русское богатство. – 1912. – № 11. – С. 392–393.

² В. П. Искусство старой Украины в новом труде проф. М. С. Грушевскаго («Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці», Київ–Львів, 1912) // Искусство. Живопись, графика, художественная печать. – 1912. – № 7–8. – С. 303.

будь-якої наукової цінності. Традиційно для націоналістів закинувши українофілам на чолі з М. Грушевським зраду інтересів слов'янства, А. Савенко емоційно підкреслив, що аналізована праця – «це найбільш тенденційна брошура, яку мені доводилося читати»¹.

Якщо ставлення російських інтелектуалів до наукової спадщини М. Грушевського в цілому було вираженим, то значно гостріше ними сприймалася суспільно-політична публіцистика львівського професора, в якій наголошувалося на пріоритетності боротьби за національно-культурне визволення українців, акцентувалося потреба в консолідації всіх соціальних прошарків народу у відстоюванні його прав і свобод. Такі погляди не могли не викликати застереження з боку російських соціал-демократів. Наприклад, конспектуючи працю М. Грушевського «Украинство в России, его запросы и нужды», один з лідерів російських соціал-демократів В. Ульянов-Ленін особливу увагу звернув на авторську тезу про небезпеку перетворення, під впливом репресивної політики царату, українського національно-визвольного руху в революційно-терористичний. Адже таким чином не лише народ може втратити своїх лідерів, але й національна складова боротьби з царатом елімінується, відійде на другий план, поступаючись класовій. Занотовуючи цю тезу, Ленін на полях свого зошиту промовисто відреагував – «Реакція!!»².

Зростання напруги в європейській політиці на початку 1910-х років, а також активізація українського національного руху в Галичині та на Наддніпрянщині призвели до збільшення критичності його сприйняття в російських націоналістичних колах. Представники останніх побоювалися перетворення українського руху з регіонального феномену на самостійний чинник європейської політики та розігрування «української карти» супротивником у близькому міжнародному конфлікті. Це спричинило появу численних тенденційних публікацій, в яких піддавалися критиці основні постулати українського національного проекту, в тому числі і теоретичні засади, сформульовані М. Грушевським у багатьох історичних і публіцистичних працях. Така «викривальна» діяльність в Російській імперії була підтримана на державному рівні та особливого розмаху набула напередодні Першої світової війни. Про сприяння своїм діям з боку влади писали, наприклад, у власному «Збірнику» представники київського Клубу російських націоналістів, які на своїх засіданнях завзято вправлялися в критиці історичних поглядів М. Грушевського, котрого називали не інакше, як «головою всієї мазепинської партії»³.

---

¹ Любопытная брошюра «Мих. Грушевского» // Галичанинь. – Львовь, 1907. – Ч. 173. – 3 (16) августа. – С. 2–3.

² Ленинский сборник. Под редакцией В. В. Адоратского, В. М. Молотова, М. А. Савельева, В. Г. Сорина. – М. : Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. – Т. XXX. – С. 26.

³ Записка А. И. Савенка об украинском движении // Сборник клуба русских националистов. – Выпуск четвертый и пятый. – К., 1913. – С. 266–267.

Прикладом такого «українознавства» київських націоналістів слугує доповідь російського історика та публіциста Андрія Стороженка, зроблена ним на засіданні членів київського Клубу російських націоналістів. Як і належить фаховому історику, доповідач насамперед окреслив широке тло розвитку українського суспільно-політичного руху протягом кількох останніх століть, найбільше уваги присвятивши постаті М. Грушевського. Останньому він традиційно відвів чолову роль у виникненні та поширенні «української моди». Її найголовнішою складовою, не менш традиційно вказує А. Стороженко, є створення штучної української мови з численних латинізмів та полонізмів, котру автор назвав «грушевское языкоблезние».

Одночасно з «виготовленням мови», вказує доповідач, М. Грушевський зосередився на розбудові українського наукового руху на терені реформованого НТШ. Ця бурхлива, але маловартісна з наукового погляду діяльність, зазначає А. Стороженко, хибно переконала європейську спільноту в слушності культурних домагань українців. Під її чари, шкодує він, підпали й деякі російські вчені. Найбільше А. Стороженка обурило присудження українському вченому Уваровській премії від Академії наук за «Нарис історії українського народу», адже «книга отруєна злобною ненавистю до Росії і містить в собі тенденційну переробку, в потрібному для проф. Грушевського напрямку, всієї російської історії»¹.

Врешті, вказує доповідач, М. Грушевський взявся за реорганізацію всього українського політичного життя з початку в Галичині, а згодом і на Наддніпрянщині. Остання обставина, тобто змагання українського вченого за об'єднання українських культурних і політичних сил з обох боків Збручу, особливо дошкуляє А. Стороженку. «Проф. Грушевський зумів створити собі небувале досі міжнародне становище, ставши ніби вище підданства Росії чи Австрії, – пише він. – Повсюди він є представником винайденого ним «українського» народу та повсюди змушує себе слухатись»². Спеціальну увагу доповідач присвятив критиці конституційного проекту М. Грушевського, доводячи його історичну, економічну та адміністративну нереальність. Вияснюючи мотивацію всієї національної праці українського діяча, А. Стороженко пише про «ненаситне честолюбство та манію величі» М. Грушевського, і все заради того, щоб «бути серед сліпих прихильників «батьком», вождем «українського» народу»³. У підсумку доповідач, подібно до інших його колег з націоналістичного табору, традиційно звинуватив М. Грушевського та його однодумців у «зраді батьківщини», дивним чином пов'язавши їх діяльність із руйнівними для цілісності імперії планами німців, поляків і, звісно, євреїв.

---

¹ Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства. Второе издание. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1912. – С. 49.

² Там же. – С. 51.

³ Там же. – С. 56.

Ще одним яскравим прикладом антиукраїнських праць, що набули значного поширення в Російській імперії напередодні вибуху війни, назвемо значну за обсягом книгу київського цензора, лікаря за фахом, Сергія Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», що з'явилася друком в 1912 р. Праця мала вигляд докладного інформатора про установи, видання та особи, котрі хоч якось долучилися до українського культурного та суспільно-політичного життя в Росії та за кордоном. Чи не найбільше уваги в книзі було відведено аналізу наукової та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського, якого автор назвав «ересіархом сучасного українського руху»¹. У своїй критиці наукової, організаційної та суспільно-політичної діяльності львівського професора С. Щоголев не був оригінальним, а лише сумлінно узагальнив і переповів поширені в російській націоналістичній літературі оцінки.

Особливого обурення при характеристиці історичних поглядів М. Грушевського у С. Щоголева викликало схвальне сприйняття багатьма російськими вченими «українського імперіалізму» автора «Історії України-Руси». Це, на його переконання, легітимізувало в науці альтернативний погляд українського дослідника на минуле східноєвропейського середньовіччя та додавало працям останнього авторитетності в очах пересічного читача. «Прихильність критики надала п. Грушевському не лише можливість, але й право зверхньо дивитися на всіх російських істориків, що наважилися визнати Київський княжий період загальноросійським», – зауважив автор². Загалом погляди С. Щоголева на історичні концепції М. Грушевського були типовими для представників російського праворадикального табору, про що свідчать численні схвальні відзиви у російській чорносотенній періодиці³.

Довідковий характер книги С. Щоголева зробив її також популярною у поліційному середовищі, представники якого використовували зазначену працю як інформатор для боротьби з українським рухом. Ця обставина, поряд з українофобським змістом книги, викликала хвилю обурення в російській та українській демократичній пресі, що однозначно кваліфікувала «Украинское движение» як донос⁴. Цікаво, що з такою оцінкою, відповідаючи на звинувачення, погодився й сам автор, перевидавши скорочений варіант книги в 1914 р.⁵

---

¹ Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 73.

² Там само. – С. 113.

³ Див. про це докл.: Смолин М. Современное положение России и феномен «украинского» отщепенства // Щеголев С. Н. История «украинского» сепаратизма. – М.: Имперская традиция, 2004. – С. 13–15.

⁴ Див. про це докл.: Єфремов С. Благородный осведомитель. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912 // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 85–98.

⁵ Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. – К., 1914.

Згадані вище погляди І. Сікорського, А. Стороженка та С. Щоголева були надзвичайно популярними у середовищі російських публіцистів, котрі апелювали саме до їх праць при потребі вести полеміку з прихильниками самобутності української історії та культури. На сторінках такої російської великодержавної за своїм духом публіцистики історіографічні ідеї М. Грушевського було відверто спрофановано. Сам же він нерідко ставав об'єктом гостросатиричних нарисів, де його діяльність була гіперболізована до абсурду, а сама постать набувала карикатурних рис. Автора «Історії України-Руси» зазвичай зображали найбільш авторитетним діячем українського життя – творцем української мови та модерного українського руху, мета якого – відірвання українських територій від Російської імперії. Яскравим прикладом таких опусів служать сатиричні нариси російського письменника та журналіста Андрія Реннікова «Самостийные украинцы». На сторінках книги автор, вправляючись у дотепності, переповідав широким колам читачів у популярній формі тези С. Щоголева та А. Стороженка: «Професор Грушевський для українофілів у наш час – бог. [...] Грушевський зараз не тільки голова, але й язик, котрий проповідує, руки, котрі пишуть, і навіть спина, котра вчасно згинається перед австрійським урядом. Грушевський – українець за все: він і komponує сам історичні праці, в котрих доводить необхідність самостійної України; він і прибирає українофільські течії від пилу та мотлоху; він чистить чоботи німцям для урочистого вступу їх до російської України; він заварує кашу на кожному новому етапі українського руху»¹.

Перша світова війна поклала початок новому і тривалому періоду в житті М. Грушевського, сповненому небезпек арешту й заслання, самовідданої державотворчої діяльності й труднощів еміграції. Різкої зміни зазнали також і звичні умови та форми інтелектуальної праці вченого. Перебуваючи в епіцентрі українського національного руху, живо реагуючи на суспільні запити, М. Грушевський був змушений усе більше віддаватися публіцистичній, громадсько-політичній та державотворчій праці, що відсувало власне наукову діяльність на другий план. З іншого боку, наукові та науково-популярні праці й численні публіцистичні виступи автора «Історії України-Руси» несли на собі у той час настільки помітний відбиток історичних подій, які переживав український народ та його лідер, що це призводило до постійного взаємовпливу цих сфер творчості видатного діяча, сприяло витворенню цікавого феномену історичної публіцистики, до певної міри унікального в українській культурі. Ця особливість обставин творчості М. Грушевського тієї доби наклала помітний відбиток на специфіку обговорення його творчості. Як і в інтелектуальній діяльності вченого, у її

---

¹ Ренников А. Самостийные украинцы. Сатирические очерки украинского движения. – Спб., 1914. – С. 34–35.

сприйнятті сучасниками оцінки наукового доробку надзвичайно тісно переплелися з характеристиками публіцистичної творчості та громадсько-політичної діяльності.

З початком Першої світової війни увага до українського питання в Росії помітно зросла. Не лише офіційні кола, але й багато представників громадськості відверто негативно поставилися до діяльності галицьких українців щодо підтримки Центральних держав. В умовах посилення патріотичної риторики та військової цензури ставлення до українства та його лідера було гранично критичним навіть з боку представників ліберально-демократичного крила російської публіцистики. У публікаціях, присвячених українській проблемі, прямо вказувалося на морально-ідейну причетність М. Грушевського до формулювання національних постулатів, які стали програмовими в діяльності багатьох українських організацій у Східній Галичині. Російська правомонархічна преса захлиналася статтями про небезпеку «мазепинського руху» та «підступність» українців, закликала до рішучих дій щодо переслідування українських діячів, передусім М. Грушевського. Київський відділ «Союза русского народа» навіть звернувся до міністра внутрішніх справ із заявою про недопущення вченого на територію Російської імперії¹. Згадуючи тогочасні події, О. Лотоцький писав: «Брехливі нагілки на М[ихайла] С[ергійовича] не переставали. Ще до війни київські націоналісти взивали до начальства, щоб йому заборонено приїздити в Росію. Але спеціальним об'єктом обмовної какафонії їх став він з початком війни, коли політичні противники його заповзялися до-центу знищити «мазепинство»².

Після арешту М. Грушевського київські шовіністичні видання крізь призму чорносотенної ідеології критикували і громадсько-політичну, і науково-організаційну діяльність львівського професора. При характеристиці його історичних концепцій тиражувалися оцінки, висловлені у попередній період боротьби з проявами українського життя на Наддніпрянщині. Під час слідства, поряд із прискіпливою увагою до суспільно-політичного вектору діяльності М. Грушевського, йому висувалися також звинувачення й ідеологічно-наукового характеру – цілковито у дусі праць С. Щоголева³.

Про тональність і стилістику антиукраїнських виступів київської преси може свідчити стаття професора Київського університету Юліана

---

¹ Ссылка М. С. Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. – Спб.: Издательство Феникс, 1998. – С. 210.

² Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Ч. 2. – С. 157.

³ Див. напр.: Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким отчетом истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // Украинський археографічний збірник. – К., 1926. – Том перший. – С. 274–354. Див. про це докл.: Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Том перший. – С. 271–273.

Кулаковського «Русским людям, именующим себя «украинцами», в якій автор, пов'язавши наукові зацікавлення та педагогічну діяльність львівського професора з його громадсько-політичною практикою, закинув останньому причетність до організації українських добровільних військових формувань та їх участі у боях на боці Австро-Угорщини на тій підставі, що серед стрільців було багато учнів М. Грушевського – студентів Львівського університету. «Тепер, – писав київський професор, – коли його учні наповнили галицький легіон і вихваляються пролиттям крові російського солдата, – тепер оголюються з цілковитим жахом плоди того посіву, котрий зробив п. Грушевський. Нехай напоумить ця кров наших «українців». Час їм пояснити, що ідеї п. Грушевського ведуть їх не до свободи, а загрожують перетворити на погній для німецької культури»¹. Окреме місце у своєму виступі київський професор відвів критиці наукової діяльності українського вченого, назвавши її «величезною та дуже напруженою працею в галузі фальсифікації російської історії». Зосередившись на «Ілюстрованій історії України», Ю. Кулаковський вже звично для представників правомонархічного табору дорікнув М. Грушевському у намаганні знищити «единство русского народа».

Відповідаючи на ці звинувачення, М. Грушевський, перебуваючи у непевній ролі політичного засланиця, змушений був виправдовуватися на сторінках газети «Речь». Він вкотре підкреслив, що мету своєї діяльності вбачав у перебудові Росії на конституційних засадах, а не її територіальний розкол. У статті було резонно зауважено: якщо йти за логікою Ю. Кулаковського, його самого можна звинуватити в українофільській діяльності М. Грушевського як колишнього студента університету св. Володимира². Що ж до критики Ю. Кулаковським концептуальних підстав «Ілюстрованої історії України», учений демонструє необережність опонента у використанні цитат, намагання за будь-яку ціну спотворити авторські думки.

Відзначимо, що довкола відповіді М. Грушевського його опонентові, особливо в аспекті проросійських висловлювань останнього, багато галасу здійняла польська преса Галичини³. Це призвело до того, що наприкінці березня 1916 р. Вчена рада Львівського університету ухвалила рішення «розпочати проти п. проф. д-ра Михайла Грушевського дисциплінарне розслідування з приводу його неприязної для австрійської держави

¹ Кулаковскій Ю. Русским людям, именующим себя «украинцами» // Киевлянин. – 1915. – № 258. – С. 1.

² Грушевський М. Ветхий прах // Речь. – 1915. – № 281. – С. 2. Передруковано в: Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – Том ССXXXIII. – С. 463–467.

³ Siekawa enuncya prof. Hruszewskiego // Gazeta Wieczorna. – Lwów, 1915. – № 2572; Enuncjacja prof. Hruszewskiego // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1915. – № 427; Orientacya rosyjska ukraińców rosyjskich // Ilustrowany Kurjer Codzienny. – Kraków, 1915. – № 297.

публіцистичної діяльності під час війни в російському журналі «Речь»¹. До честі університетської корпорації, львівська професура не знайшла чогось злочинного у виступах колишнього колеги, підкресливши, що «університетські професори мають забезпечену свободу науки», а вивчення значного творчого доробку М. Грушевського «вимагає величезних студій, які в результаті дали б дуже мало»². Зауважимо, що незважаючи на воєнний час, крайнощі антиукраїнських випадів російської шовіністичної преси зазнавали критики з обох боків фронту³.

Після арешту та заслання М. Грушевського деякі представники російської науки розгорнули активну діяльність за полегшення його долі. У цій боротьбі за пом'якшення наслідків заслання найважливішим аргументом була саме солідність наукового доробку українського вченого. Цікаво простежити, як у приватному листуванні відбулося неопублічне ставлення до професійних рис українського історика. Проаналізовані нами листи засвідчують подібність оцінок, які дали російські інтелектуали на зламі ХІХ–ХХ століть, з тими аргументами, що вони наводили на користь полегшення долі М. Грушевського. Так, у листі до президента Академії наук князя Костянтина Романова С. Платонов дав таку характеристику: «Михайло Грушевський має великий науковий талант і для історичної науки, незалежно від його «теорій», зробив дуже багато»⁴. У такому ж тоні про наукові праці симбірського засланця писав до згаданого адресата й О. Шахматов: «... Критичний апарат його восьмитомної історії можна назвати класичним та єдиним після Карамзіна»⁵. Зрозуміло, в цих оцінках відображено й бажання показати свого протеже у вигідному для нього світлі, проте вони різко дисонують із переважаючим негативізмом до проукраїнської діяльності М. Грушевського в російській періодиці 1914–1916 рр. Свідченням високого наукового авторитету українського вченого у фахових колах Росії було також запрошення його до співпраці в провідних історичних часописах і різноманітних виданнях, незважаючи на офіційний статус засланця⁶.

---

¹ Антонович М. Справа Грушевського // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 368.

² Цит за: Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934) // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 419.

³ З. К. Професор Юліян Кулаковський і його посланіє «русским людям, именующим себя «украинцами» // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 49–50. – С. 12. Див. також: Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Ч. 2. – С. 158.

⁴ С. Платонов – Вел. кн. Константину (9 декабря 1914) // Минувшее: Исторический альманах. 23. – Спб.: Издательство Феникс, 1998. – С. 218.

⁵ А. Шахматов – Вел. кн. Константину (26 декабря 1914) // Там же. – С. 222.

⁶ Див. напр.: От редакції // Русскій историческій журнал. – 1917. – Год 1. – Книга 1. – С. 7; Саліковський Ол. Про одну ненаписану книжку (Уривок зі споминів) // Календар «Дніпро». – Львів, 1925. – С. 102–107.

Загальна політизація суспільного та інтелектуального життя позначилася також і на тогочасних оцінках наукових праць М. Грушевського з боку російських інтелектуалів. Наприклад, П. Струве, рецензуючи праці професора в першому томі енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», відзначив той факт, що книга з'явилася перед війною і в ній, на відміну від обережних висловів історика після початку військових дій, з усією яскравістю відображені його дійсні погляди на національне питання в Російській імперії. Оглядач безпосередньо пов'язав наукові гіпотези та суспільно-політичні виступи М. Грушевського, наголосивши, що «праці п. Грушевського не тільки важливі за своїм змістом, але представляють також значний політичний інтерес, як яскраві прояви «українського» націоналізму, мають до того ж, якщо так можна висловитися, керівне значення»¹. Характеризуючи світоглядну призму всієї діяльності автора «Історії України-Руси», рецензент підкреслює, що це – «відвертий та послідовний «український» націоналізм». Саме він, на думку оглядача, й лежить в основі всіх наукових конструкцій М. Грушевського. Особливо гостро П. Струве розкритикував історичну схему українського вченого, котра, на його переконання, «за тенденційністю і штучністю є чимось цілковито винятковим»². Щоб зберегти враження об'єктивності рецензії, оглядач наприкінці відзиву віддав належне «науковій енергії та літературній продуктивності» М. Грушевського.

Падіння царату, постання Центральної Ради, її демократична політика в національній сфері, проголошення абсолютною цінністю права на самовизначення народів спричинили появу низки полемічних публікацій, в яких відновилося активне у дореволюційний час обговорення минулого та актуального стану українства з урахуванням нових політичних реалій. Знесення цензурних обмежень і небачена перед тим свобода слова надали цим виступам особливої відвертості та загостреної полемічності. Про ці часи дещо пізніше учений згадував: «Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене творцем і українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене з своїми лайками й погрозами»³. Оскільки при такому комплексному осмисленні феномену українства на теренах колишньої Російської імперії оминати інтелектуальний доробок М. Грушевського було неможливо, то часто спалахувала пряма чи опосередкована полеміка з його історичними концепціями.

¹ Струве П. Книги по украинскому и галицкому вопросу // Русская мысль. – 1915. – № 2. – С. 11.

² Там же.

³ Життя професора Михайла Грушевського від вибуху світової війни // Земля і Воля. – Львів, 1920. – № 25. – С. 2.

Опоненти культурно-наукової та державотворчої діяльності М. Грушевського особливо помітно активізувалися після появи Третього універсалу Центральної Ради, яким було проголошено постання Української Народної Республіки. Адже «опереткова», за висловами противників українства, діяльність київських українців дала цілком неочікувані для них серйозні результати. Проявом такої стурбованості стала поява значної кількості публіцистичних виступів, в яких доводилася безпідставність державотворчих домагань українців, всіляко дискредитувалися лідери українства, зображувані як аморальні та корисливі інтригани. В центрі цієї критики очікувано опинився тогочасний лідер українського життя М. Грушевський.

Уяву про акценти, які в той час розставляли прихильники «єдинонеделимства» в заочній полеміці з автором «Історії України-Руси», дають, наприклад, матеріали заснованого в 1918 р. періодичного збірника «Малая Русь». Останній, за словами його редактора В. Шульгина, був присвячений єдино «відновленню історичної правди»¹, у першу чергу – розвінчання наукових концепцій М. Грушевського, що лягли в основу програми політичного українства. Сучасний стан торжества українського життя, на думку редактора, став можливий передусім внаслідок невинуватості російських істориків до результатів праці їх українського колеги, що дозволило тому здобути незаслужений авторитет в очах наукового співтовариства. «Після періоду, під час якого безроздільно панував професор Михайло Грушевський, – твердив В. Шульгін, – й стала можливою та грандіозна омана, при якій ми присутні в 1917 році. Насипано високий курган брехні»².

Автори більшості публікацій першого випуску цього видання послідовно реалізували поставлене в редакційній передмові завдання. При цьому в центрі критики авторів стало перебували історичні погляди М. Грушевського. Наприклад, А. Савенко звернувся до історичної термінології автора «Історії України-Руси», доводячи неправомірність вживання ним етноніму «українці» та відстоюючи тезу про національну єдність слов'ян від Карпат до Уралу. Автор наголошував, що «тільки після того, як політик в Грушевському остаточно переміг ученого, він вирішив відріктися від славного імені наших предків та назвати малоросів «українцями»³. Тези А. Савенка поглибив у своїй статті «К вопросу о национальном имени Южной Руси» Б. Щеглов⁴.

Концептуальну та термінологічну полеміку з М. Грушевським на сторінках «Малой Руси» було перервано наступом на Київ більшовицьких

---

¹ Шульгин В. Малая Русь // Малая Русь. – К., 1918. – Выпуск первый. – С. 4.

² Там же. – С. 6.

³ Савенко А. Наше национальное имя // Малая Русь. – К., 1918. – Выпуск первый. – С. 21.

⁴ Щеглов Б. К вопросу о национальном имени Южной Руси // Малая Русь. – К., 1918. – Выпуск первый. – С. 32–43.

військ Муравйова. Другий випуск збірника, що з'явився по поверненню до столиці діячів Центральної Ради, було присвячено описові численних нещасть, котрі зазнали кияни в дні більшовицького терору. Втім, спільний ворог не зміг об'єднати прихильників та противників української самостійності. Останні були схильні вбачати причину більшовицької інтервенції саме у незалежницькій політиці М. Грушевського та його найближчого оточення, що нібито й спровокувало північного сусіда. На сторінках другого випуску «Малой Руси», наповненого оповіданнями про звірства більшовиків, знайшлося місце й для неприхованих зловтішань з приводу особистих нещасть М. Грушевського, передусім, знищення багатопверхового родинного будинку. Так, одна з анонімних авторок видання піднесено оповідала про те, як, попри загрозу власному життю, декілька разів на день приходила милуватися грандіозною пожежею, що не вщухала кілька діб. «Спалене прокляте гніздо чаклуна», – пафосно резюмувала вона¹. Навіть обкладинка другого випуску була ілюстрована зображенням палаючого будинку Грушевських, стилізованого під смолоскип у затисненій руці.

Щойно окреслені традиції критичного обговорення творчої спадщини М. Грушевського з позиції радикального заперечення культурної та політичної самобутності українства були поглиблені в 20-х роках в російському емігрантському середовищі. Велика хвиля еміграції інтелектуалів з теренів колишньої Російської імперії на Захід, а також необхідність осмислення недавніх трагічних подій революції та більшовицького терору відродили в емігрантському середовищі широке обговорення міжнаціональної проблематики з висоти нового історичного досвіду. Особливої гостроти, з огляду на складнощі становлення нової моделі національних взаємин у часи війни, набули дискусії довкола українсько-російських стосунків. Російські публіцисти, оперуючи концептом «зради», схильні були звинувачувати українських провідників у фатальному для долі імперії розвитку подій. Прямо вказувалося, що український рух, фінансований та інспірований ворогами Росії, був спрямований на руйнування цілісності країни, а українські лідери називалися не інакше, як платними агентами ворожих розвідок. При цьому особлива увага була прикута до історико-ідеологічних підстав українського національного руху. У цьому контексті відродилася критика історичних концепцій та суспільно-політичної практики М. Грушевського, який в очах російської еміграції надалі залишався найбільш авторитетним представником українства. За своїм змістом ця критика була сумішно попередніх правомонархічних гасел та сформульованої у часи війни тези

---

¹ Е *** То, что я помню (Из женских переживаний в дни царствования большевиков) // Малая Русь. – К., 1918. – Выпуск второй: Война украинцев с большевиками (1 ноября 1917 г. – 17 февраля 1918 г.). – С. 86.

про «масонську змову» проти Росії, в якій одна з провідних ролей відводилася українським лідерам. Змальовуючи цю ситуацію у листі до К. Студинського, М. Грушевський зазначав: «Останніми місяцями, слідячи за славист[ичними] закордонними виданнями – оскільки їх можна, NB дістати, – я бачу, як Общероси знову збили українську проблему в науці до розмірів мінімальних, до вигляду якихось ненаукових фантазій і под[ібне]. Рос[ійські] учені-емігранти, що розтіклись по всьому світу і їм скрізь дають місце, просто з мотивів гуманітарних, може несвідомо використовують се для скріплення і поглиблення ідеї єдиної Руси... Влітає, розуміється, при тім особливо міні»¹.

Як приклад таких публікацій наведемо книгу князя Олександра Волконського «Історична правда та українофільська пропаганда», що з'явилася французькою, італійською та російською мовами в 1920 р. в Турині. Свою працю автор бачив як спробу протидії «українській пропаганді» на Заході. У дусі правомонархічних гасел початку ХХ ст. О. Волконський характеризує весь український рух як винятково штучний витвір ворожих Росії країн, передусім Німеччини. Окреме місце у своїй книзі він відводить критиці української ідеології в її історичному та політичному вимірах, що, на думку автора, знайшла послідовне втілення у працях М. Грушевського. Як і його попередники з правомонархічного табору передвоєнних часів, О. Волконський беззастережно критикує історичну схему українського вченого, його наукову термінологію (передусім вживання топоніма «Україна»), закидає відсутність фахового сумління, недобросовісність у ставленні до джерел, що призвело до викривлення всієї ретроспективи східнослов'янського минулого².

Особливий акцент у книзі робився на демонстрації штучності виникнення та розвитку українського національного руху. «Австро-німецьке походження легенди про існування особливого українського народу не підлягає сумніву – підкреслював О. Волконський. – Розчленувати Росію, знесилити її та підкорити собі економічно – такою є одна з цілей задуманої Німеччиною війни. План утворення України підготовлювався у Відні та Берліні давно; методи збудження штучного сепаратизму були розроблені в Галиції задовго до війни»³.

Даниною минулому часу військового протистояння було огульне звинувачення М. Грушевського та інших українських лідерів в отриманні

---

¹ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г. Сварник. – Львів–Нью-Йорк, 1998: Видавництво М. П. Коць. – С. 132.

² Волконский А. М. Историческая правда и украинофильская пропаганда // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник / Вступительная статья и комментарии М. Б. Смолина. – М. : Москва, 1998. – С. 31–32, 39, 43, 82 та ін.

³ Там же. – С. 90.

коштів на розкол Росії від ворожих їй держав¹. Особливо завзято у пошуку та смакуванні подробиць цієї «теорії змови» вправлялася російська емігрантська преса. Так, наприклад, редактор празької газети «Славянская заря» Євген Єфимовський у своїх численних опусах, оперуючи документами міфічного походження, радше за все придуманими в самій редакції, викривав М. Грушевського як «агента Відня та Берліна», за вказівкою та на фінансування котрих той створював не лише політичний рух, але й власну історичну концепцію та саму українську мову². Про характер і «достовірність» таких документів свідчить описаний Є. Єфимовським випадок зі спробою представника російського уряду напередодні війни домовитися з М. Грушевським припинити антиросійську діяльність в обмін на щедre фінансування. Та, виявилось, не зійшлися в ціні – М. Грушевський начебто заявив посереднику, що «російський уряд не може мені дати стільки грошей, скільки я отримую... з Берліна»³.

Поряд із таким упередженим та заідеологізованим ставленням до наукового доробку М. Грушевського, у вічі впадає доволі високий індекс цитування його праць російськими істориками при дослідженні широкого спектру наукових проблем, пов'язаних зі спільним історичним минулим сусідніх народів. У цих працях сприйняття ідей М. Грушевського відрізнялося більшою об'єктивністю та толерантністю. Для прикладу наведемо низку праць М. Ростовцева з ранньої історії слов'янської колонізації та генези державотворчих процесів на східноєвропейських теренах, в яких автор, полемізуючи з історичною схемою українського колеги, часто апелює до його наукових здобутків⁴. Розпочату таким чином наукову полеміку сам М. Грушевський зміг продовжити лише після повернення в Україну, коли з'явилися відповідні для цього науково-видавничі можливості.

Зазначимо також, що загалом прихильно, з обов'язковим підкресленням солідності фахового рівня, про історичні праці М. Грушевського писали й російські історики-марксисти. Їхній лідер М. Покровський, наприклад, схарактеризувавши у своєму історіографічному огляді М. Грушевського як

---

¹ Див. напр.: Романовский Ю. Д. Украинский сепаратизм и Германия // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник / Вступительная статья и комментарии М. Б. Смолина. – М.: Москва, 1998. – С. 296–312. Уперше книга була видана в 1920 р. в Токіо.

² Ефимовский Е. Возрождающая Россия и ее враги // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 24. – С. 5–6; № 25. – С. 2–3; Ефимовский Е. Роковая годовщина // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 96. – С. 1. Див. також: Кутепов Р. Большое чувство // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 26. – С. 1; Габсбурги и Украина // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 29. – С. 2–3.

³ Le «Peuple Ukrainien» par un Petit-russien de Kief. – Nancy–Paris–Strasbourg, 1919. – P. 22–23; Изменники // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 20. – С. 2–3.

⁴ Rostovtzeff M. Les origins de la russie kiévienne // Revue des études slaves. – Paris, 1922. – Tome second. – S. 5–18; Ростовцев М. Происхождение Киевской Руси // Современные записки. Общественно–политический и литературный журнал. – Париж, 1921. – III. – С. 142–149.

«представника федералістів дрібнобуржуазного відгалуження», достатньо високо оцінив професійний рівень його праць та зроблений ним внесок до розробки низки наукових проблем історії Росії. Оглядаючи здобутки української історіографії другої половини XIX – початку XX ст., М. Покровський стверджував, що «Грушевський у своїх перших томах, присвячених Київській Русі, є найбільш свіжим та найбільш європейським дослідником; тому я рекомендую вам 1 том Грушевського як довідник для отримання певних свідчень про Київську Русь. Він спирається на найновіші археологічні та лінгвістичні дані...»¹. Водночас протиставляючи ідеї М. Грушевського історичній концепції свого вчителя В. Ключевського, М. Покровський наголошує, що заперечивши «звичайну» схему російської історії та одночасно сповідуючи федералістські гасла, український історик не може дати «жодної концепції за самою суттю справи»².

Окреслені вище оціночні тенденції зберігалися в цілому й протягом другої половини 20-х – початку 30-х років. Так, не вщухала критика М. Грушевського в російському емігрантському середовищі і в той час, коли сам український учений, повернувшись на Батьківщину, відійшов від політичної діяльності. Як і на початку 20-х років, російські інтелектуали розглядали український національно-визвольний рух з позицій теорії «змови проти Росії», а діячам українства відводили демонічну роль зрадників, котрі на кошти ворожих Росії держав зруйнували її цілісність. Чи не найбільш агресивним з боку російських публіцистів було ставлення до М. Грушевського, якого вважали ідеологом українського руху, істориком, що у своїх історичних працях обґрунтовував ідею політичної самостійності українського народу з метою розколу імперії.

Промовистим прикладом таких інсинуацій слугує праця А. Стороженка «Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям», опублікована у 1925 р. в Берліні. Сховавшись за псевдонімом А. Царинного, цей нащадок знаного козацько-старшинського роду в своєму антиукраїнському памфлеті у традиційних для російських прихильників правомонархічної ідеології та єдиноділімства темних барвах малював український національний рух та його лідерів. Окреме місце в книзі А. Стороженка було відведено критиці наукової, організаційної та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. Автор звинуватив видатного вченого в цілеспрямованій діяльності по розколу «єдиного» російського народу та імперії, зрозуміло, на гроші ворожої Росії Австро-Угорщини. Така руйнівна діяльність автора «Історії України-Руси», переконує А. Стороженко, проводилась у трьох головних напрямках: штучного створення української літературної мови, відмінної від російської, але насиченої полонізмами;

---

¹ Покровский М. Н. Борьба классов и русская историческая литература. – Петроград: Прибой, 1923. – С. 90.

² Там само.

перегляду класичної «звичайної» схеми російського минулого та, відповідно, побудові сепаратної української історичної моделі; створенні гурту української інтелігенції, в середовищі якої панують переконання про Росію як «тюрму народів» та виношуються плани відірвання від неї українських земель¹. Таке безоглядне антиукраїнство А. Стороженка було розкритиковане в українській публіцистиці з обох боків Збруча².

В другій половині 20-х років М. Грушевський залишався популярним персонажем численних опусів російської емігрантської публіцистики, в якій на різні лади розповідалося про його руйнівну для цілісності «російської нації та держави» науково-громадську діяльність³. Тут треба відзначити антиукраїнські випадки давнього опонента наукової та громадської праці М. Грушевського князя Олександра Волконського⁴. Відзначимо, що подекуди участь у розвінчанні «української теорії М. Грушевського» брали й авторитетні російські історики, намагаючись різноманітними наукового характеру аргументами довести справедливність тез прихильників «єдиносудимства». Наприклад, П. Біцилли у своїй книзі «Проблема русско-украинских отношений в свете истории», оперуючи багатим історичним матеріалом, наводив численні прецеденти у світовій історії, коли відмінні з культурного та мовного погляду сусідні етноси ставали з часом єдиним національним організмом. Звідси автор зробив висновок про штучність спроб українських інтелектуалів відродити неіснуючий нібито народ, який є реальним лише в їх уяві⁵.

На противагу публіцистичній літературі, у фаховому середовищі представників російської наукової еміграції авторитет Грушевського-історика був досить високим. Про пильність уваги до творчої спадщини українського

---

¹ Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник / Вступительная статья и комментарии М. Б. Смолина. – М. : Москва, 1998. – С. 173–181.

² Дорошенко Вол.: Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. С введением князя А. М. Волконского. Берлин, 1925 // ЛНВ. – 1926. – Т. ХСІ. – С. 284–287; «Очень ценный труд» // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 16. – С. 3; Гнатович В. «Фантастичні мрії» // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 24. – С. 15–18; Айзеншток І. Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. – Берлин, 1925 // Червоний шлях. – 1926. – № 9. – С. 260.

³ Див. огляд: Мухин М. Ucraina в чужих виданнях 1926–27 р.р. // Нова Україна. – Прага, 1927. – Січень–лютий. – С. 115–117; Мухин М. Антиукраїнські публікації російської пропаганди французькою мовою // Книголюб. – Прага, 1928 – Кн. III–IV. – С. 56–59.

⁴ Див. напр.: Волконский А. М. В чем главная опасность? // Карпатский свет. – 1929 – № 4. – С. 493–500; Wolkonsky A. pr. «Russ» del Sud e «Russ» del Nord // L'Europa Orientale. – Roma, 1929. – Anno IX. – S. 203–213; Волконский А. М. Имя Руси в домонгольскую пору. – Прага, 1929.

⁵ Бицилли П. М. Проблема русско-украинских отношений в свете истории. – Прага: Издательское общество «Единство», 1930. – С. 5–38.

дослідника свідчать хоча б рясні посилання на його праці. Найбільше цитованими були студії вченого з давньоруської проблематики, що викликали стійке полемічне зацікавлення з боку російських колег, котрі, нерідко погоджуючись з інтерпретацією М. Грушевським поодиноких наукових проблем, опонували запропонованій ним загальній історичній концепції східноєвропейського середньовіччя¹.

І все ж, попри критику більшістю російських істориків схеми М. Грушевського, у середовищі фахівців він мав незаперечний авторитет як один з кращих дослідників історії України та російсько-українських стосунків. Наприклад, видатний російський історик академік Микола Кареев у своєму огляді здобутків російської історичної науки за 1876–1926 роки, опублікованому на сторінках авторитетного французького часопису «Revue Historique», з повагою писав про наукові пошуки свого українського колеги, відзначаючи його вплив на російську історичну науку перших десятиліть ХХ ст.²

Відзначимо, що отримавши академічну трибуну у вигляді журналу «Україна», М. Грушевський прийняв виклик його російських колег і в низці рецензійних оглядів висловив власне аргументоване бачення піднятих ними дослідницьких проблем. Наприклад, у розлогій рецензійній статті він зосередився на працях М. Ростовцева, котрий у своїх студіях давньоруської доби в традиційному для російської історіографії дусі писав про цивілізаційний спадок Київської Русі як про виключно російське надбання, критикував українських дослідників, у першу чергу М. Грушевського, за протиставлення давньоруської доби пізнішим періодам російської історії. Критикуючи ці положення, український учений звертає також увагу на термінологічні аспекти студій російського колеги (передусім уживання ним як рівнозначних етнонімів «Русь» та «Росія»), що особливо впадає у вічі при перекладі праць М. Ростовцева іноземними мовами³.

---

¹ Див. напр.: Mošin V.A. Начало Руси. Норманы в Восточной Европе // Byzantinoslavica. Sbornik pro stadium byzantsko-slovanských vztahů. – Praha, 1931. – Ročník III. – S. 33–58, 285–307; Мошин В. А. Варяго-русский вопрос // Slavia. – Ročník X. – Praha, 1931. – S. 109–136, 313–379, 501–537; Погодин А. Л. Варяги и Русь // Записки Русского научного института в Белграде. – Белград, 1932. – Выпуск 7. – С. 93–135; Олесницький А. А. Первые боевые встречи в XV веке турок-османов с Русью // Записки Русского научного института в Белграде. – Белград, 1933. – Выпуск 9. – С. 89–140. Див. докл.: Прохоренко А. В. Философское россиеведение в идейной полемике пореволюционной эмиграции (первая половина ХХ в.). – Спб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2005. – С. 57–142.

² Кареев Н. И. Отчет о русской исторической науке за 50 лет (1876–1926) / Публ. подгот. В. П. Золотарев // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 142–143.

³ Грушевський М. Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России. Общий очерк. – Петроград: Изд-во «Огни», 1918. Iranians and Greeks in South Russia by M. Rostovtzeff. – Hon D. Litt. Oxford at the Clarendon Press, 1922. – XVI, 160 P. Les origines de la Russie Kievienne, par M. Rostovtzeff. Revue des études slaves. – 1922. – P. 5–18; Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.

Прикметно, що на відміну від українських колег, загалом прихильно, з обов'язковим підкресленням солідності фахового рівня, про історичні праці М. Грушевського писали й російські історики-марксистки. Їхній лідер М. Покровський, наприклад, характеризуючи давньоруську культурну спадщину у «Нарисі історії російської культури», рекомендував читачам «надзвичайно хороші, як завжди», праці українського вченого¹. У цілком спокійному та виваженому тоні, як на часи радикалізації боротьби в країні з численними «ухилами» та «ізмами», про Грушевського-історика йшлося також у виданій 1933 року збірці статей М. Покровського. У ній без жодних змін передруковувалися написані на початку 20-х років історіографічні праці російського вченого, де він говорив про М. Грушевського як про видатного дослідника східноєвропейського середньовіччя. Розглядаючи різноманітні спроби моделювання минулого східноєвропейського регіону, М. Покровський проводить паралелі між історичними працями П. Мілюкова та автора «Історії України-Руси», зазначивши, що «Грушевський як історик є більш талановитим та значущим, аніж його великоросійський ровесник»². При цьому автор додав, що має намір присвятити окреме історіографічне дослідження постаті українського вченого.

Досить респектабельною постать М. Грушевського поставала також зі сторінок радянських довідникових видань, де його діяльність характеризувалася порівняно помірковано. Це вкотре доводить поширене в грушевськознавчій літературі твердження, що офіційні оцінки життя та діяльності М. Грушевського в радянській історіографії залежали від політичної кон'юнктури, рівня ідеологізації суспільного життя, періодичних кампаній боротьби на «історичному фронті». Наприклад, цілком солідно в науковому плані М. Грушевський виглядав на сторінках московської «Літературної енциклопедії». І хоча вченого назвали «короткозорим, дрібнобуржуазним політиком», водночас відзначали про перегляд ним своїх попередніх політичних симпатій і перехід на бік більшовицької влади. У науково-літературному плані слабкість художньої майстерності М. Грушевського, продемонстрована у його белетристичних і прозових творах, протиставлялася солідності фахового рівня історико-літературних праць, передусім багатотомній «Історії української літератури», названій «головним внеском Г[рушевського] в літературознавство» та «основним

Критическое обозрение памятников литературных и археологических. (Российская Академия истории материальной культуры). – 1925. – VIII, 623. // Україна. – 1925. – кн. 4. – С. 151–158.

¹ Покровский М. Н. Очерк истории русской культуры. – М.–Л.: Госиздат, 1925. – Часть первая. – С. 42, 175.

² Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов (историографические очерки, критические статьи и заметки). – Москва–Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1933. – С. 131.

джерелом в галузі вивчення стародавньої української літератури»¹. Критикуючи методологію історико-літературних студій українського дослідника, автор енциклопедичного гасла писав, що «являючись послідовником французького соціолога Дюркгейма та не будучи в стані зрозуміти великий закон класової боротьби, Г[рушевський] вносить в свої цінні праці багато еклектизму»².

Передчасна смерть М. Грушевського завершила його тривалу полеміку з російськими колегами. На цю сумну для українців новину з Кисловодська широко відгукнулися російські еміграційні видання. Втім, навіть ця трагічна подія не примирила українського вченого та його опонентів з табору російської еміграції. Яскравим прикладом слугує некролог, котрим газета «Последние новости» – орган російських емігрантів у Парижі – відреагувала на смерть автора «Історії України-Руси». У традиційному для чорносотенної пропаганди дусі акцентувалася руйнівна для «єдинонеделимой» Росії різнобічна діяльність українського вченого. М. Грушевського було названо «людиною глибоко ворожою Росії», а його «Історію України-Руси» – «монументальною працею», «в якій з великою ерудицією та з не меншою тенденційністю було здійснено спробу переглянути всю історію київської та південної Росії з вузького націоналістичного українського погляду, відокремлюючи її від історії «Московщини». І вже цілком абсурдним виглядає твердження, що більшовики в останні роки остаточно зняли з ученого кару ув'язнення та «за старі заслуги» призначили йому державну пенсію й влаштували «національні» похорони»³.

Узагальнюючи наші спостереження над російською рецепцією творчої спадщини М. Грушевського протягом кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. можемо впевнено ствердити, що вона стала своєрідним дзеркалом, у якому виразно відобразилося ставлення до всього українства з боку представників багатьох напрямків російської наукової та суспільно-політичної думки. Швидка еволюція теоретичних засад українського руху наприкінці ХІХ – в першій третині ХХ ст., урізноманітнення культурно-наукових форм національного життя та ускладнення його суспільно-політичного поля, вимагали адекватного осмислення з боку російських інтелектуалів. У підсумку було створено декілька інтерпретаційних підходів – від цілком вдалих спроб академічного аналізу історіографічної спадщини М. Грушевського до відвертої профанації всього спектру його діяльності прихильниками правомонархічної ідеології. Відзначимо, що прояви цих підходів простежуються й у сучасній російській україніці, в котрій М. Грушевський надалі є символом українства його доби.

¹ Буревой К. Грушевский Михаил Сергеевич // Литературная энциклопедия. – М. : Издательство Коммунистической Академии, 1930. – Том третий. – С. 73.

² Там же. – С. 74.

³ С. М. Грушевській // Последние новости. – Париж, 1934. – № 4998. – С. 3.

Польська грушевськіана

Доволі подібним до російського – за уважністю та емоційністю сприйняття – був польський контекст інтерпретації творчої спадщини М. Грушевського. Вже перші кроки в науці початкуючого вченого знайшли надзвичайно докладне та зацікавлене відбиття на сторінках першого польського історичного часопису «Kwartalnik Historyczny», що одним із своїх першочергових завдань бачив «друкувати дрібні історичні праці як зразки суворого наукового методу, а також поборювати дилетантизм, неуцтво та брак об'єктивності шляхом сумлінної оцінки біжучої історичної літератури як польської, так і чужої, котра стосується польського й слов'янського минулого»¹. Про значну зацікавленість польських учених доробком М. Грушевського певною мірою свідчить той факт, що деякі праці молодого вченого, як наприклад його дебютна розвідка «Южнорусские господарские замки в половине XVI века», були двічі занотовані у відділі рецензій часопису². Польські фахівці високо оцінили перший крок у науці талановитого учня В. Антоновича. Так, у рецензіях на згадувану вище працю йшлося, що вона написана «критично, зі знанням предмету», а «автор подає цікавий погляд» на важливу та малодосліджену проблему³. Оглядачі одностайно зауважили той факт, що рецензована праця є першим вагомим науковим здобутком молодого автора, тому, до певної міри, й цим фактом можна пояснити виключно доброзичливий тон наведених оцінок.

Надзвичайно ґрунтовному аналізу на сторінках видання була піддана перша монографічна студія початкуючого дослідника, присвячена історії Київщини. Рецензент книги А. Шарловський, як і його російські колеги, акцентував, що тема праці та методика опрацювання матеріалу зумовлені фактом приналежності М. Грушевського до київського історичного кола В. Антоновича. Проте, зауважив рецензент, студія молодого історика помітно відрізняється від решти обласних монографій київської школи як глибиною дослідження, так і широтою охоплення матеріалу. Поряд із дрібними зауваженнями фактологічного характеру, критик відзначив надзвичайну солідність джерельної та історіографічної бази дослідження («...літературу та джерела автор досліджував зі всією суворістю наукового методу та з великою дозою критицизму»), глибину аналізу політичних та соціально-економічних

¹ Bujak F. Przedmowa // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S. I.

² Уї.: Južnoruskije hospodarskije Zamki v połovinie XVI vieka, przez M.Hruszewskiego... // Kwartalnik Historyczny. – 1891 – S. 402–403; Czolowski A.: Gruszewski M. Južnoruskije gospodarskije zamki w połowyni XVI wieka. Moskwa, 1890 // Kwartalnik Historyczny. – 1893. – S. 706.

³ Уї.: Južnoruskije hospodarskije Zamki v połovinie XVI vieka, przez M.Hruszewskiego... // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1891 – Rocznik V. – S. 402–403; Czolowski A.: Gruszewski M. Južnoruskije gospodarskije zamki w połowyni XVI wieka... // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1893. – Rocznik VII. – S. 706.

процесів. Вельми цікавим А. Шарловський вважає п'ятий розділ, присвячений побуту та суспільному устрою Київської землі: «Є то докладний образ матеріальної і духовно-моральної культури тієї частини Русі, складений зі старанно та мозольно вибіраних подробиць з маси найрізноманітнішого матеріалу». У книзі рецензенту заімпонували також предметність аргументації й академічний тон висловлювань М. Грушевського, високий фаховий рівень дослідження, відсутність у творі «відступів на національно-політичному полі та модних сьогодні патріотичних вигуків». Завершуючи огляд, він зауважив: «Хоча наукова діяльність пана Грушевського не сягає за наше десятиліття, проте він вже здобув собі почесне місце в ряді київських істориків»¹.

Перша монографічна студія М. Грушевського зробила його ім'я відомим у польському фаховому середовищі, що привернуло увагу до інших публікацій молодого дослідника. Певного резонансу набуло дослідження ним феномену «руху болохівців» – масового добровільного підданства українських громад татарській владі, висвітлене у низці статей. Дослідники загалом високо оцінили важливу джерельну знахідку М. Грушевського, що підтверджувала тезу М. Дашкевича про локалізацію болохівців². Однак у їхньому середовищі не знайшло підтримки твердження М. Грушевського про значну поширеність цього руху в землях Київської Русі.

Зазнали також критики погляди молодого історика на причини та шляхи денационалізації української шляхти в XVI–XVII століттях, викладені ним у ряді статей, присвячених шляхті Барського староства. А. Прохаска, один з оглядачів цих публікацій, звернув увагу на слабку джерельну аргументацію запропонованої автором гіпотези. «Автору треба собі побажати, – занотував він, – щоб його праці були вільними від упереджень, що не личать серйозній науці»³. Зрозуміло, що гостра критика молодим дослідником надуживань польської адміністрації на українських землях Речі Посполитої та протишляхетське спрямування всієї розвідки і зумовили значною мірою різкість оцінок польського дослідника. Додамо також, що практично всі оглядачі ранніх творів М. Грушевського писали про те невиправдано значне місце, що посідали у його працях сміливі припущення. Однак сам Грушевський на такі закиди відповідав, що навіть «невдала гіпотеза веде за собою більш ґрунтовну та правдоподібну»⁴.

---

¹ Szarlowski A.: Gruszewski M. Oczerk istorii Kijowskoj ziemi ot śmierti Jarosława do końca XIV wieku. Kijów, 1891; Gruszewski M. Wołynskij wopros 1097–1102 // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1893. – Rocznik VII. – S. 140.

² P-ska A. [Prochaska A.]: Hruszewskij M. K woprosu o Bołochowie. Odbitka z «Kijewskiej Stariny» // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1894. – Rocznik VII. – S. 340–341.

³ P-ska A. [Prochaska A.]: Hruszewskij M. Barskaja okolicznaja szlachta do końca XVIII w. Odbitka z «Kijewskiej Stariny» // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1894. – Rocznik VII. – S. 353.

⁴ Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 422.

Критично польські історики відгукнулися також на статтю М. Грушевського «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці», опубліковану у першому томі «Записок НТШ». Оглядач рецензійного відділу «Kwartalnika Historycznego» А. Шарловський у різкій формі розкритикував надзвичайно слабку, на його думку, джерельну аргументацію запропонованої автором теорії про двоїстість суспільного устрою у давньоруські часи, недосконалість її доказової бази, що, зрештою, не дозволяє погодитися з історичною реконструкцією М. Грушевського. «Подібними аргументами, – зазначив він, – можна було б підперти навіть найдивніші історичні гіпотези»¹.

Всебічним було й обговорення другої монографічної праці М. Грушевського про Барське староство. Її розгляду було присвячено розлогу рецензійну статтю спеціаліста з історії Поділля Александра Яблоновського. Останній підкреслив солідність джерельної бази праці та поважну археографічну роботу автора, назвав рецензовану монографію «чудовим причинком до історії наших внутрішніх стосунків», «вичерпним фактичним описом Барського староства», що «у всій повноті представляє картину внутрішніх, економічних відносин у ньому, подає тим самим історичний взірць, вказує ніби норму тих же відносин в інших українських староствах подібної генези й категорії». Поряд з такими оцінками, рецензент робить авторові й один серйозний закид. На його думку, колонізаційні процеси та еволюцію шляхетського землеволодіння XV – початку XVII століть М. Грушевський зображує тенденційно, керуючись «виразно українським (ruskim) підходом», він втрачає об'єктивність суджень та явно перебільшує сприяння уряду польській шляхті в Західному Поділлі².

Після свого приїзду до Львова, М. Грушевський був надзвичайно тепло та оптимістично зустрінутий польським науковим середовищем Галичини. До певної міри це пояснюється, можливо, не так фактом наукових здобутків ученого, що на той час ще не були настільки значними, як тією обставиною, що М. Грушевський приїхав у Галичину як прихильник політики польсько-українського порозуміння – «нової ери». Символічною можна назвати реакцію польських науковців на першу лекцію М. Грушевського у Львівському університеті. «Таким є зміст цього захоплюючого виступу, – підсумовуючи писав у своїй рецензії А. Левицький. – Вітаємо в його авторі нового працівника на полі нашої спільної минувшини; знаємо його з попередніх праць як дослідника талановитого та працьовитого, володіючого вишуканим історіографічним методом, а передусім, захопленого щирим бажанням осягнення правди, якою б вона не була; надсилаємо йому також від

¹ Szarlowski A.: Serhienko M. Hromadskij ruch na Ukraini-Rusi w XIII wici... // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1894. – Rocznik VII. – S. 338–340.

² Jabłonowski A. Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoriceskije oczerki. Kijew 1894) // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1897. – Rocznik XI. – S. 64–73.

осередку Ягелонського університету сердечне вітання на тому новому для нього становищі у нашому краї: щастя Боже!»¹.

Приїхавши до Львова прихильником курсу «нової ери» та її натхненників О. Кониського та О. Барвінського, М. Грушевський досить швидко поривав з угодовським табором та перетворюється на переконаного опозиціонера, рішучого противника угодовсько-лоялістичної тактики². Вже в 1898 р. М. Грушевський заявляє: «Тепер вважаю новокурсну політику не меншою шкодою для нашого народу, як москвофільство»³. Загальне охолодження українсько-польського діалогу наприкінці XIX ст., зростаюча радикалізація суспільно-політичного життя в тогочасній Галичині, призвели до загострення не лише політичної полеміки, але й історіографічної дискусії навколо широкого кола питань генези взаємовідносин двох народів. Цьому сприяли також теоретичні зміни в самій польській історіографії на зламі XIX–XX ст., що підпала під зростаючі впливи неоромантизму, котрий акцентував потребу відродження польської державності в межах давньої Речі Посполитої⁴. Таким чином, історіографія дедалі більше ставала учасником політичної боротьби. У дослідницькій практиці польських істориків відбувся поворот до ягелонської ідеї та традиції «родинного» сприйняття українців, у працях все частіше топонім «Україна» замінювався терміном «Русь». Це призвело до поглиблення конфлікту з українською історіографією. З того часу тон оглядів праць М. Грушевського, як і взагалі української наукової літератури, став значно гострішим та критичнішим. Зауважимо, що подібні тенденції спостерігалися й з іншого, українського боку, про що свідчить зміст тогочасних «Записок НТШ», особливо, рецензійного відділу видання.

Одразу після приїзду до Львова М. Грушевський зосередився на розгортанні видавничої діяльності в галузі наукового українознавства. Значні зусилля доклав він до реформування «Записок НТШ», які зі щорічника за короткий час перетворилися на двомісячник і стали органом не всього Товариства, а лише його Історико-філософської та Філологічної секцій. М. Грушевський запровадив також, за класичними європейськими взірцями, структуру «Записок», що включала великі наукові розвідки, miscellanea (дрібні джерельні причинки), документальні матеріали та значний рецензійний відділ. Дуже швидко «Записки» перетворюються на найавторитетніший українознавчий орган, у якому сам М. Грушевський став найактивнішим дописувачем. Зростаючий

---

¹ Lewicki A.: Hruszewskij M. Wstępny wykład z dawniejszej historii Rusi // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1895. – Rocznik IX. – S. 565–567.

² Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою // Україна в минулому. – Випуск 5. – К. – Львів, 1994. – С. 108–122.

³ Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова // Діло. – 1898. – Ч. 137. – С. 1.

⁴ Див. докл.: Adamus J. Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1958. – S. 16–36; Maternicki J. Historiografia polska XX wieku. Część I. Lata 1900–1918. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1982. – S. 59–76.

науковий рівень «Записок» зробили його знаним у середовищі фахівців. Уже від кінця XIX ст. з'являються критичні огляди змісту «Записок» у польських часописах. І хоча польські науковці досить гостро опонували представленому на сторінках видання образу східноєвропейського минулого, презентованого передусім у працях М. Грушевського та його учнів, проте завжди віддавали належне фаховому рівню самого часопису¹. Особливо схвально сприймали польські історики численні джерельні публікації М. Грушевського, що збагачували дослідницьку базу вивчення багатьох наукових проблем². Принагідно зазначимо, що при рецензуванні статей М. Грушевського польськими істориками іноді траплялися й певні непорозуміння, коли йому приписувалися праці брата Олександра³.

Інший напрямок наукової активності М. Грушевського у Львові стосувався розробки цілісної картини українського минулого. Учений передусім звернув увагу на розширення джерельної бази для вивчення окремих періодів і наукових проблем. Уже перші томи започаткованої та редактованої ним документальної серії «Жерела до історії України-Руси» були схвально сприйняті в середовищі польських науковців. Ці томи містили багатий матеріал з російських і польських архівів та мали ґрунтовні передмови, що стали першою спробою їх узагальнення. Оглядачі відзначали прогресивну археографічну методику видавця, який обстоював точне передавання змісту оригіналів. Особливий інтерес привертало передмови, що узагальнювали опублікований джерельний матеріал. У науковій літературі підносились їхня самостійна наукова цінність, відзначалися «сумлінність» і «вичерпність» опрацювання джерел⁴.

Увага польського наукового світу до творчості М. Грушевського значно зросла після публікації перших томів його «Історії України-Руси». Це й зрозуміло, адже в цьому творі вперше було запропоновано докладний і багатоаспектний аналіз минулого українського народу від найдавнішої доби його буття на всій історичній території проживання. У праці утверджувались

---

¹ Див. напр.: Zdziarski S. Zapysky naukowego Towarzystwa imeny Szewczenki, T. 31–32. // Wiśła. Miesięcznik Geograficzny i Etnograficzny. – Rok. 1900. – Tom XIV. – S. 794–797; ек.: Zapysky Naukowego Towarzystwa imeny Szewczenka. Tom XCVIII. R. 1910... // Świat Słowiański. – Rocznik VII. – Kraków, 1911. – Sierpień–Wrzesień. – S. 175–178; Leszczyński J.: Zapysky Naukowego Towarzystwa imeny Szewczenka. Tom CIII. R. 1911, zeszyt III, tom CIV, roku 1911, zeszyt IV... // Świat Słowiański. – Rocznik VIII. – Kraków, 1912. – Maj. – S. 394.

² Див. напр.: Łucki S. Kulturalny stan współczesnej Rusi Galicyjskiej // Krytyka. – Kraków, 1904. – Zeszyt 1. – S. 38–41; Goyski M. Przegląd literatury historycznej polskiej // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1908. – T. VI. – S. 394–400; Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraińska. – Kraków, 1911. – S. 28, 59, 64, 147–148.

³ Goyski M. Przegląd literatury historycznej polskiej // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1908. – T. VI. – S. 396.

⁴ Chamiec Ks.: Źródła do historii Ukrainy–Rusi, wydawane przez Komissję archeograficzną Tow. Nauk. Im. Szewczenki. T. I. Lustracye królewsczyzn na ziemiach Halickiej i Przemyskiej z roku 1565–1566. Lwów, 1895 // Biblioteka Warszawska. – 1897. – Tom II. – S. 181–187.

оригінальність і самобутність української культури, її відмінність від культур сусідніх народів. «Історія» стала науковим підґрунтям українського національного руху кінця XIX – початку XX ст., давши йому необхідну теоретичну аргументацію, тому завжди неоднозначно сприймалась як російськими, так і польськими вченими.

Незважаючи на очевидні для польського читача проблеми зі сприйняттям першого українськомовного тому «Історії» М. Грушевського, у фахових часописах було відзначено його появу. Так, для берлінського часопису «Archiv für Slavische Filologie» невеликий огляд книги М. Грушевського представив знаний польський дослідник староруської літератури Александр Брікнер¹. Передусім він висловлює своє захоплення від широти зауважених у книзі проблем, кола залучених джерел та літератури: «Вся сучасна, особливо російська література, наведена тут як найстаранніше; посилання на літературу дуже докладні. Автор не пошкодував часу та праці; він надзвичайно начитаний, виявляє критичний такт, добру школу та метод і подав нам гарну, ґрунтовну та доступно написану книгу, якій рівну має далеко не кожна, навіть старша слов'янська література». Далі А. Брікнер робить низку застережень щодо окремих аспектів східноєвропейської історії, порушених у праці М. Грушевського. Докладно та принципово він полемізує з антинорманською концепцією українського вченого. Свої зауваження рецензент завершує переконанням, що «... не зважаючи на ті чи інші закиди ця поважна праця варта всякого визнання і вона принесе багато користі»².

Антинорманські погляди М. Грушевського піддав гострій критиці також яскравий польський публіцист, етнограф та історик Францішек Равіта-Гавронський. Відзначаючи ренесанс антинорманської теорії, польський дослідник вказує, що найбільш аргументовано її засади обстоюють В. Антонович і його талановитий учень М. Грушевський. Останній, за словами критика, у своїй монографії про Київське князівство та інавгураційній лекції твердив, що слов'янська держава існувала задовго перед навалою варягів. Вони й надали їй згодом знаного в джерелах військово-дружинного характеру. Ця теза й стала об'єктом критики Ф. Равіта-Гавронського, що закинув українському колезі тенденційність і апіорність, бажання за будь-яку ціну утвердити в науці тезу про існування доварязької Русі³.

---

¹ Див. докл.: Liburska L. Aleksandr Brückner jako badacz literatury staroruskiej // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – CCCLXII. – Prace Historycznoliterackie. Zesz. 29. – Kraków, 1974. – S. 101–117.

² Brückner A. Publikationen der Szewczenko-Gesellschaft // Archiv für Slavische Filologie. – Berlin, 1900. – Zweiundzwanzigster band. – S. 293–294. Див. також: Brückner A. Neuere Arbeiten zur slavischen Volkskunde // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – Berlin, 1902. – S. 228–237.

³ Rawita-Gawroński Fr. Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. W zarysie. – Lwów: Jakubowski i ZadurowiCz. – S. 2–8.

Значно докладнішому аналізу концептуальні засади першого тому «Історії України-Руси» польські вчені піддали після виходу німецького перекладу праці в 1904 р. Для часопису «Kwartalnik Historyczny» розлогий критичний відзив підготував уже згаданий Александр Брікнер. У ґрунтовній розвідці «Норманська догма» він продовжив розпочату раніше полеміку. Як свідчить сама назва статті, автор виступив з позиції норманської теорії у розумінні генези політичного устрою давньоруської держави. Тому основний акцент у рецензії було спрямовано якраз на критику антинорманської концепції М. Грушевського, яку А. Брікнер назвав «новітньою історичною ерессю». На початку рецензії автор висловлює своє загальне враження від праці українського вченого та його фахової майстерності: «Праця п. Г[рушевського] є промовистим свідченням ученості та універсальності руського автора. Він цілком опанував величезну літературу предмету – археологічну, історичну, філологічну, передусім російську, перед цим закриту для Європи сімома печатками; просто дивує нас начитаністю, знанням найбільш спеціальних, дрібних, нерідко забутих російських і німецьких праць. З тією фантастичною начитаністю в парі йде швидкість думки, самобутність суджень, досконалий метод – усе це мірою цілком незвичайною...»¹. Основний закид М. Грушевському полягав у тому, що, не будучи мовознавцем, учений у своїх філологічних аргументах на користь антинорманізму був змушений цілком покладатися, за його словами, на хибні та перестарілі ідеї українських і російських дослідників. «Коли б автор був філологом, – переконує рецензент, – то ніколи не потрапив би в антинорманські тенета». Далі польський оглядач полемізує з основними тезами антинорманської теорії М. Грушевського, наводячи власні аргументи, переважно філологічного характеру.

Завершивши критику антинорманізму М. Грушевського, рецензент не погодився також із баченням в антах безпосередніх предків українців, пояснюючи становище львівського вченого в цьому питанні винятково ідеологічними мотивами – бажанням «якнайбільш ранньої появи своєї України» на історичній арені. Оперуючи філологічними аргументами, А. Брікнер також піддав критиці теорію М. Грушевського про етнічні процеси на українсько-польському порубіжжі XI–XIII століть. Він вважав безпідставними твердження львівського професора про український характер заснування «червенських» міст та й загалом заперечує теорію вченого про експансіоністську політику поляків стосовно Галицько-Волинського князівства. Польський дослідник похвалив останні розділи, присвячені слов'янській колонізації та матеріальній культурі східнослов'янських племен тих часів, реконструкції початків давньоруської держави. Цікавими та змістовними, на його думку, є розлогі примітки й екскурси, що завершують

¹ Brückner A. Dogmat normański // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1906. – Rocznik XX. – S. 665.

книгу та нерідко становлять самостійні розвідки. Наприкінці рецензійного огляду А. Брікнер ще раз наголосив на високому рівні праці, яка «імпонує розмірами, ерудицією, всебічністю досліджень» та висловив побажання польським науковцям створити таку ж працю про витоки власного народу та держави¹.

Полемічні зауваження А. Брікнера спричинилися до дискусії між польськими та українськими дослідниками щодо ваги норманського чинника в утворенні та еволюції державних форм Київської Русі. На зауваження польського вченого невеликою ремаркою відреагував і сам М. Грушевський на сторінках «Записок НТШ». У відповідь на закиди А. Брікнера щодо слабкості висунутих у книзі філологічних аргументів на користь антинорманської теорії, український учений веде мову про застарілість і безпорадність суто історичних доказів польського філолога, неврахування ним широкого дослідницького контексту вивчення проблеми. «Проф. Брікнер, – підсумовує М. Грушевський, – занудившись в товаристві філологів любить останніми роками загостити до істориків. Гість шумний і веселий. Там переверне, там догори ногами поставить, а при тій нагоді насварить безрадних істориків – і гайда додому, полишивши господарів в непевності, чи брати все сказане під серйозну дискусію, чи вважати його борше за анекдот»².

Значно ґрунтовніше на полемічних зауваженнях А. Брікнера в своєму огляді зупинився Степан Томашівський. Підтримуючи наукову аргументацію свого вчителя, дослідник вказав на численні слабкі місця історичних концепцій польського колеги, наголосивши на хибності односторонньої філологічної аргументації наукової теорії, необхідності врахування цілого спектру історичних, археологічних, лінгвістичних даних при реконструкції такої складної проблеми, як генеза державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні³.

На критику українських колег А. Брікнер відгукнувся ще однією ремаркою на сторінках «Kwartalnika Historycznego». Розвиваючи надалі свої філологічні аргументи, він у загальних рисах переповів попередні тези, однак погодився із закидом щодо категоричності деяких висновків⁴. Цікаво, що резонансна дискусія польського мовознавця з українськими колегами була помічена далеко за межами львівського осередку⁵. Зауважимо також, що до спірних питань ранньої історії та культури українського народу А. Брікнер й

---

¹ Ibid. – S. 679.

² Грушевський М. : Brückner A. Próbkі najnowszej krytyki historycznej (P.H., 1905, S. 24–35) // Записки НТШ. – Т. LXXVII. – 1907. – С. 206.

³ Наукова хроніка // Записки НТШ. – Т. LXXX. – 1907. – С. 181–186.

⁴ Brückner A. O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1909. – Rocznik XX. – XXXIII. – S. 362–371.

⁵ Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1907. – Sešit 1. – S. 130.

надалі неодноразово звертався у численних рецензіях на праці, присвячені давньоруській тематиці, продовжуючи та поглиблюючи розпочату з М. Грушевським полеміку¹.

Критичні зауваження А. Брікнера підтримали та розвинули інші польські історики – Людвік Колянковський, Францішек Равіта-Гавронський, Ян Камінський та ін. Найбільше претензій вони висловили до термінологічного словотвору М. Грушевського, особливо популяризації ним терміна «Україна-Русь». Сумніву було піддано й ранньоісторичну реконструкцію львівського професора, його антинорманську гіпотезу, а також погляди на генезу етнічних процесів на українсько-польському пограниччі².

Наступні томи «Історії України-Руси» також викликали зацікавлене обговорення в польській науковій періодиці. Присвячені спільній добі історичного минулого, вони отримали значну кількість полемічних зауважень з боку польських дослідників. Другий цикл «Історії України-Руси», що охоплює томи з четвертого по шостий у розлогіх рецензійній статті проаналізував Людвік Колянковський. Рецензія польського вченого була дещо доповненим варіантом його реферату, прочитаного 15 березня 1913 р. на засіданні Краківського кола Історичного товариства³. Польський історик, що було традиційно для оглядачів, віддав належне «великій, імпонуючій ерудиції» українського вченого, котрий вперше представив докладний та всебічний образ економічних, соціальних, національних і культурних відносин на українських землях Речі Посполитої тієї доби⁴. Далі Л. Колянковський зосередився на дискусійних моментах, які об'єднав довкола трьох найбільш вагомих, на його думку, наукових проблем: характері політики Казимира Великого стосовно Русі, значенні для українського народу Люблінської та Берестейської уній. Опонуючи М. Грушевському, він навів факти опіки Казимира над українським населенням польських земель, особливо у сфері захисту православ'я, та наголосив на тих перевагах, які отримали українці після проголошення Люблінської та Берестейської уній. На думку рецензента, М. Грушевський гіперболізує вагомість і значущість українського національного чинника на польських землях того часу, що проявляється, зокрема, в авторській термінології – уживанні топоніма «Україна» замість «Русь», намаганні

¹ Kociowski P. Aleksandr Brückner jako recenzent // Wokół zagadnień publicystyki literackiej. – Warszawa–Poznań, 1974. – S. 3–23.

² Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M. Hruszewskiego Historii Ukrainy-Rusi. – Lwów, 1913. – 20 S.; Rawita-Gawroński Fr. Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // Świat Słowiański. – Roczник VII. – Kraków, 1911. – Maj. – S. 337–356; Kamiński Jan. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego. – Lwów, 1910. – S. 1–10.

³ Sprawy Towarzystwa. Zebrania członków grona krakowskiego // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1913. – Roczник XXVII. – S. 198.

⁴ Kolankowski L. Hruszewski M. Istorija Ukrainy-Rusi, T. IV, V, VI // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1913. – Roczник XXVII. – S. 350.

показати козаччину як чинник національного відродження вже від другої половини XVI ст., загальній характеристиці ягелонської доби як часу стрімкого занепаду Русі. Усе це, вважає польський автор, свідчить про тенденційність поглядів українського вченого.

Проте найбільшою вадою «Історії України-Руси» для Л. Колянковського є намагання М. Грушевського надмірно загострити та підкреслити українсько-польське протистояння в усіх можливих вимірах тогочасного суспільного життя – соціально-економічному, політичному, культурно-релігійному. Для такого глибокого міжнаціонального конфлікту, переконаний рецензент, не було жодних вагомих підстав. А тому висновки українського вченого не тільки безпідставні, а й надмірно тенденційні та заполітизовані, зумовлені напругою у стосунках двох народів на початку XX ст. Саме ці обставини, на думку Л. Колянковського, спричинилися до того, що «...незвичайно працьовитий, просто невтомний дослідник у своїй праці, що має всі риси наукового опрацювання, дає відступи та цілі розділи, які личать лише завзятому публіцистові. Бо, мабуть, до цієї категорії [...] належить зарахувати постійно порушувані ним струни польсько-української ненависті, так, аж часами складається враження, що саме це і є метою автора»¹.

Зрозуміло, що в науковій рецензії не зовсім коректно послуговуватись емоціями, замість того щоб спростувати висновки опонента конкретними історичними фактами. Однак рецензія Л. Колянковського зайвий раз засвідчила, що польсько-українська наукова полеміка дедалі частіше набувала яскравого політичного забарвлення. Зауважимо, що в цій дискусії й українська сторона нерідко послуговувалася метанауковою лексикою та різного роду емоційними випадками, що простежується при аналізі рецензійного блоку в «Записках НТШ»².

Свої враження від праці українського вченого, викладені на сторінках «Kwartalnika Historycznego», Л. Колянковський згодом повторив також в окремій брошурі під назвою «Де кілька зауваг до «Історії України-Руси» проф. М. Грушевського»³. Спеціальної відповіді на висловлені польським дослідником закиди М. Грушевський не дав. Утім, у своїх рецензійних оглядах польської історичної літератури львівський професор осібно зупинився на студіях Л. Колянковського, відзначивши їхню поверховість і фахову недосконалість, слабе знання історіографії східноєвропейського регіону доби середньовіччя⁴.

---

¹ Ibid. – S. 357.

² Див. напр.: Тельвак В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894–1914 рр.) // Київська Старовина. – 2001. – № 5. – С. 157–166.

³ Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M. Hruszewskiego Historji Ukrainy-Rusi. – Lwów, 1913. – 20 s.

⁴ Грушевський М. Новіша література по історії в. кн. Литовського // Український науковий збірник. – М., 1916. – Вип. II. – С. 36–39.

Критику історичних поглядів М. Грушевського Л. Колянковський продовжував і в багатьох публіцистичних працях, слушно наголошуючи, що наукові концепції українського вченого є теоретичною підвалиною його суспільно-політичної діяльності. Наприклад, на засіданні «Слов'янського клубу» у Кракові в грудні 1907 р. він виступив з доповіддю «Українські думки та ідеї професора М. Грушевського»¹. У ній було наголошено на шкідливості історичних концепцій львівського професора, оскільки спопуляризовані в пресі та поширені серед широких мас народу картини одвічного протистояння поляків та українців роблять вибухонебезпечною й без того наелектризовану атмосферу в Східній Галичині². Український патріотизм, переконує Л. Колянковський, не повинен виховуватися на прикладах кривавих сцен міжнаціонального протистояння. Обом народам, пропонує він, треба об'єднатися в боротьбі проти спільного ворога – російського імперіалізму, адже «дорога до вільного Києва веде й до вільної Варшави»³. Полеміка з поглядами М. Грушевського розгорнулася також на сторінках численних історичних праць, де польські дослідники, відзначаючи вагомість наукового внеску професора в розробку більшості проблем польсько-українських взаємин, водночас пропонували власні інтерпретації історичних фактів⁴.

Дискусії між М. Грушевським і польськими вченими стосовно шляхів формування давньоруської державності чи генези етнічних процесів на західноукраїнських землях в XI–XIII ст. були далеко не єдиними. Значно гострішою була полеміка про становище православної церкви на українських землях Речі Посполитої в XIV–XVI ст., що розгорілась між українським істориком та кустошем львівського крайового архіву А. Прохазкою. Приводом для обговорення стали події, що розгорнулися довкола побудови православної церкви у Дрогобичі в XVI ст. М. Грушевський, опублікувавши низку документів, апелював до них, щоби продемонструвати упередженість королівської влади до православної церкви. А. Прохазка, також навівши джерельні свідчення, стверджував, що жодних утисків не було, а заборона на будівництво православного храму в Дрогобичі не була пов'язана з конфесійним чи національним протистоянням. Невдовзі предмет цієї дискусії

¹ Trzy posiedzenia Klubu Słowiańskiego // Świat Słowiański. – Kraków, 1908. – Rocznik IV. – Styczeń. – S. 42–43.

² Kolankowski L. Pomysły i idee ukraińskie Prof. M. Hruszewskiego // Świat Słowiański. – Kraków, 1908. – Rocznik IV. – Styczeń. – S. 19–30.

³ Ibid. – S. 29.

⁴ Див. напр.: Rumbold z Połocka. Rafał Korsak, metropolita Rusi // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1906. – Т. III. – S. 351–373; Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1911. – Т. XVI. – S. 87.

розширився до з'ясування загального становища православ'я за часів Сигізмунда I¹. Полеміка з поглядами М. Грушевського розгорнулася також на сторінках численних історичних праць, де польські дослідники, відзначаючи вагомість наукового внеску професора в розробку більшості проблем польсько-українських відносин, у той же час пропонували власні інтерпретації історичних фактів².

Не могли польські історики залишитися також осторонь обговорення козацького циклу «Історії України-Руси». Це обговорення було надзвичайно емоційним – польські дослідники завжди наголошували на фатальності козацьких рухів для долі Речі Посполитої. Серед польських істориків козакознавчі студії М. Грушевського протягом тривалого часу аналізував Ф. Равіта-Гавронський. Він присвятив науковим і публіцистичним працям українського вченого й окремі розлогі критичні статті, і чимало сторінок в узагальнювальних працях, слушно вбачаючи в М. Грушевському не тільки кабінетного вченого, але й ідеолога українського національного життя.

Про головну працю українського дослідника йдеться в розлогій статті Ф. Равіти-Гавронського «Професор Грушевський та його «Історія України-Руси», в якій основний фокус уваги зосереджений на томах, присвячених козацьким часам, хоча нерідко автор сягає й інших частин «Історії» для підтвердження своїх висновків³. У характерному для нього іронічному тоні дослідник показує інтерпретацію М. Грушевським початків та генези козащини, а також її ролі в історії українського народу. Він назагал віддає належне працьовитості та ерудиції українського колеги. Пише також про поважну фактологічну базу праці та правильно вибудовану хронологію подій. Цей своєрідний «кістяк» роботи закликає залишити, а все решта, тобто авторську інтерпретацію подій, фактів і явищ історії козащини, однозначно відкинути як речі тенденційні, ненаукові, надмірно суб'єктивні, спричинені «націоналістичним становищем автора».

Змальовуючи темними барвами минуле козащини та показуючи її виключно руйнівний вплив на суспільство Речі Посполитої (без розмежування народності та віросповідання), рецензент стверджує, що в праці М. Грушевського «над історичною логікою вивищується сьогоднішня політична думка, бажання неодмінно перетворити звичайних грабіжників на національних та ідейних героїв ХХ століття». У результаті такого

---

¹ Див. докл.: Тельвак В. Дрогобиччина в дослідженнях М. Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Матеріали III-ї краєзнавчої конференції, проведеної в Дрогобицькому педагогічному інституті імені Івана Франка 17–18 травня 1996 року. – Дрогобич, 1997. – Випуск II. – С. 160–164.

² Див. напр.: Rumbold z Połocka. Rafał Korsak, metropolita Rusi // Przegląd Historyczny. – 1906. – Т. III. – С. 351–373; Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny. – 1911. – Т. XVI. – С. 87.

³ Rawita-Gawroński Fr. Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // Świat Słowiański. – Kraków, 1911. – Rocznik VII. – Maj. – С. 337–356.

послугування політичними міркуваннями, стверджує критик, історія козаччини в праці М. Грушевського постає «єдиним актом оскарження Польщі», а «ватаги бандитів» перетворюються на шляхетних лицарів, які мету свого життя вбачали в захисті українського населення. Причиною такого спотворення історичного минулого, вважає Ф. Равіта-Гавронський, є «школярська» методологія автора, що полягає, з одного боку, в упередженості до аргументів опонентів, з іншого – у відсутності логічного зв'язку між вихідними фактами та проголошеним висновком, намаганням підтасувати фактаж під заздалегідь сформульовану тезу та вибудовану конструкцію. Не задовольняє рецензента й мовний бік нарративу, причина – у «юності», як він пише, української мови, неусталеності її поняттєвого апарату, що зробило стиль «Історії» «надмірно важким».

Найбільше закидів у Ф. Равіта-Гавронського до термінології М. Грушевського: абсолютно неправомірним він вважає вживання терміна «Україна-Русь», особливо недоречним це виглядає в контексті східноєвропейської історії доби раннього середньовіччя. Прикметно, що з'ясовуючи мотивацію українського вченого при конструюванні нової історичної термінології, Ф. Равіта-Гавронський наголошує на його політичних «державницьких» (підкреслено нами – авт.) аспіраціях, з яких логічно витікають «історичні» й «територіальні» претензії до Росії, Австро-Угорщини та Польщі в її кордонах XVIII ст. Відтак польський дослідник наголошує на штучності реконструйованої М. Грушевським моделі історії українців у такій далекій ретроспективі та в межах так широко окресленої етнічної території¹.

Останню тезу Ф. Равіта-Гавронський активно розвивав у своїх численних публіцистичних працях, наголошуючи на слабкості та нерозвиненості культурного й національного життя українців (останніх принципово все життя називав русинами), що не готові ще до активного суспільно-політичного життя, оскільки не усвідомлюють вповні власних потреб². «Їхне нещастя полягає в тому, – вказував він, – що русини хочуть більше, аніж на те може вистачити їхніх розумових, культурних та матеріальних сил, що їхні прагнення ніколи не відповідають реальності та межам, що неспокійність їхнього первісного характеру – риса етнічна – приносить їм більше шкоди, аніж все разом взяте й описуване Грушевським та його адептами»³.

¹ Див. докл.: Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński a wczesnośredniowieczna Ruś i jej relacje z Polską. Problemy wybrane // Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dla Profesora Przemysława Hausera. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2002. – S. 88–89.

² Див. докл.: Koko E. Rusini czy Ukraińcy? Kształtowanie się nowoczesnego narodu ukraińskiego w oglądach Franciszka Rawity-Gawrońskiego // Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur. – Część I. Zbiór studiów pod redakcją Romana Wapińskiego. – Gdańsk, 2000. – S. 31–35.

³ Rawita-Gawroński Fr. Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi // Świat Słowiański. – Kraków, 1912. – Rocznik VIII. – Sierpień–Wrzesień. – S. 557–578. Див. також: F.K. Z prasy ruskiej // Świat Słowiański. – Kraków, 1907. – Rocznik III. – Luty. – S. 136–141.

Унаслідок такої слабкості, вважає Ф. Равіта-Гавронський, народ некритично сприймає політичні ідеї українських діячів і передусім М. Грушевського – «соціаліста з переконання». У своїх працях він не шкодує місця для дошкульних характеристик української еліти, змальовуючи її представників як аморальних і корисливих інтриганів, цілком байдужих до долі свого народу. При цьому дослідник не обмежується лише своїм часом, а сміливо сягає в глибину століть. Так, характеризуючи діяльність українських гетьманів після Хмельниччини, він зазначає: «Ми оглянули заледве півстоліття, а скільки в ньому сваволі, зради, вбивств. Робилося то не в ім'я добра народу, не в ім'я державної окремішності, не в обороні втрачених прав, а лише з бандитського неспокою, з браку ясної мети перед собою, будь-якої іншої, аніж власна»¹. Політичні традиції гетьманів, переконаний Ф. Равіта-Гавронський, продовжують українські діячі початку ХХ ст.² Це особливо небезпечно напередодні неминучого конфлікту на європейській арені, у ході якого українці, очолювані такими «авантюристичними» провідниками, неодмінно виступлять, передбачливо вказував він, проти гегемонії поляків у Східній Галичині³. Зауважимо, що негативні оцінки, якими Ф. Равіта-Гавронський характеризував ідеї М. Грушевського, були поширені польським ученим на весь загаль українських істориків і суспільних діячів – саме в їхній діяльності він вбачав загрозу для майбутнього Польщі⁴.

З викладеними вище поглядами Ф. Равіта-Гавронського солідаризувалися й інші польські оглядачі тогочасної української наукової літератури⁵. Так, візію М. Грушевського історії козацтва піддав сумніву Тадеуш Корзон в своїй праці «Dzieje wojen i wojskowości w Polsce». Називаючи українського колегу «творцем нової (української т[ак] зн[ачить] козацько-січової) теорії», він вказував на факт значної модернізації вченим світогляду козацької старшини та самого Богдана Хмельницького. Польський дослідник закидав М. Грушевському прояви національної мегаломанії, а також вказував на

---

¹ Rawita-Gawroński Fr. Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi // Świat Słowiański. – Kraków, 1912. – Rocznik VIII. – Sierpień–Wrzesień. – S. 568.

² Див. напр.: Rawita-Gawroński Fr. Oderwanie Chełmszczyzny i Rusini. – Lwów, 1909. – S. 18, 21.

³ Див. докл.: Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński wobec stosunków polsko-ukraińskich na przełomie XIX i XX wieku (do 1914 r.) // Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Romanowi Wapińskiemu. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2001. – S. 166–178.

⁴ Див. докл.: Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński wobec historiografii ukraińskiej na przełomie XIX–XX wieku // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Tom III. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 270–278.

⁵ Див. напр.: Szelągowski A. Kwestya ruska w świetle historyi. – Warszawa: Nakładem «Przeglądu Narodowego», 1911. – S. 19, 37; R.: Dr. Bohdan Barwiński: Istorycznyj rozwij imeni ukraińsko-ruskoho narodu. U Lwowi 1909. Nakładem Redakcyi Rusłana // Ruś. – Lwów, 1911. – Rocznik I. – Zeszyt III. – S. 339–340.

численні «цікаві маніпуляції» «плідного дослідника України-Руси» з джерельним матеріалом¹.

Практично одностайно польські історики критикували й історичну термінологію М. Грушевського, зокрема, послідовно вживаний ним термін «Україна-Русь». Наприклад, Станіслав Смолька закидав українському колезі «форсоване впровадження» «штучної мовної номенклатури». Це заважає, переконує польський учений, адекватній інтерпретації подій східноєвропейського середньовіччя².

Поряд із фундаментальними студіями М. Грушевського монографічного характеру, польські вчені звертали увагу й на «малі форми», що виходили з під пера вченого. Особливо схвально сприймалися ними численні джерельні публікації М. Грушевського, що збагачували дослідницьку базу вивчення багатьох наукових проблем³. При рецензуванні статей М. Грушевського іноді траплялися й певні непорозуміння, коли йому приписувалися праці брата Олександра⁴.

Зацікавлено польські вчені сприйняли й появу науково-популярних праць М. Грушевського, попри те, що вони були видані російською мовою. Свідченням цього є той факт, що Людвік Фінкель в якості теми на свій науковий семінар визначив Івану Крип'якевичу (на той час студенту Львівського університету) завдання прорецензувати головні думки російськомовного «Нарису історії українського народу». В розлогому конспекті пера І. Крип'якевича, котрий відклався у його архіві, докладно систематизовано провідні історіографічні тези перших розділів «Нарису», що торкаються польсько-українських взаємин доби середньовіччя. У підсумку початкуючий дослідник ствердив: «Поява цієї книги є дуже важливою для руської історіографії, бо дотепер власне не було правдиво опрацьованої історії»⁵. Втім, не відомо, чи з таким висновком погодився сам польський учений.

Як певне продовження полеміки з самим М. Грушевським можна розглядати розгорнуту в історіографії початку ХХ ст. дискусію з представниками його Львівської школи, що в той час переважно працювали у просторі концептуальних ідей учителя, відштовхуючись від його теоретико-

---

¹ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Tom I. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – S. 63–67; 91; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Tom II. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – S. 302–303, 312, 354–355.

² Smolka S. Przedmowa Aleksandr Jabłonowski. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – W Krakowie: Akademia Umiejętności, 1912. – S. XI–XII.

³ Див. напр.: Goyski M. Przegląd literatury historycznej polskiej // Przegląd Historyczny. – 1908. – Т. VI. – S. 394–400.

⁴ Ibid. – S. 396.

⁵ Крип'якевич І. Рецензія на «Очерк» М. Грушевського читана в семінарі Л. Фінкля, 1905. – Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. – Ф. 314 (І. П. Крип'якевич). – П. 165/4. – Арк. 49.

методологічних настанов. Наприклад, польські історики зазначали, що ідеї М. Грушевського склали своєрідну «українську історіософію», яка мала значний вплив на багатьох молодих галицьких істориків – представників його школи.

Критичні зауваження до праць учнів видатного вченого були характерними для тогочасної польсько-української дискусії та розширювали предмет полеміки польських учених із самим М. Грушевським. Критики акцентували дослідницьку ерудицію та фахову майстерність учнів М. Грушевського, залучення ними до наукового обігу значної кількості незнаного джерельного матеріалу, віднайденого в багатьох європейських архівах. Водночас робилися закиди у політизації наукового пошуку, тенденційності при висвітленні багатьох питань українсько-польських взаємин. Так, польські вчені відкидали модернізацію українськими колегами подій Хмельниччини, героїзацію її провідників, вважаючи останніх «порушниками суспільного спокою». На їхнє переконання, не існувало жодних об'єктивних підстав для незадоволення політикою польських королів, численні факти соціально-економічних і релігійних утисків, які наводили у своїх працях українські дослідники, вважалися перебільшеними, несуттєвими та вирваними із загального подієвого контексту¹. З таких позицій, наприклад, критикував працю В. Герасимчука «Виговщина і гадацький трактат» В. Гавлік. Він дорікав авторові у політизації предмету дослідження, надмірному захопленні постаттю гетьмана Хмельницького та зробив висновок, що роботу написано «cum ira et studio»². Аналогічними були оцінки студій, присвячених іншим непростим сторінкам українсько-польських стосунків, наприклад, Коліївщині³.

Обговоренню теоретико-методологічних засад історичної школи українського вченого спеціальну увагу присвятив Я. Камінський у статті «Причинки до характеристики історичної школи проф. Грушевського», що спочатку була опублікована на сторінках львівської газети «Słowo Polskie»⁴, а згодом вийшла окремою брошурою. У вступі він зауважив, що зростання політичної напруги у світі та ускладнення міжнаціональних стосунків у Галичині негативним чином позначилося на рівні об'єктивності наукових

---

¹ Див. докл.: Mądzik M. Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. За редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів–Люблін, 1996. – С. 213–224; Stepnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. – Lublin, 1998. – S. 245–246.

² Gawlik M.: Herasymczuk W. Wyhowszczyzna i hadiackij traktat // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1912. – Rocznik XXVI. – S. 353–354.

³ Див. напр.: Rawita-Gawroński Fr.: Korduba M. Die Anfänge des ukrainischen Kosakenthums // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1912. – Rocznik XXVI. – S. 521–525.

⁴ Kamiński Jan. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // Słowo Polskie. – Lwów, 1909. – № 528. – S. 1–2; № 530. – S. 1–2.

студій, які друкуються на сторінках «Записок НТШ». Як приклад він навів статтю І. Крип'якевича «Львівська Русь в першій половині XVI ст.», підготовлену в науковому семінарі М. Грушевського. Аналізуючи студію І. Крип'якевича, польський учений спеціально зосередився на тій частині роботи, що була присвячена авторському погляду на становище православної церкви в Польщі крізь призму резонансної в XVI ст. справи галицького намісника Я. Гдашицького. Рецензент, «з обов'язку дослідника та в інтересі історичної правди», дорікає І. Крип'якевичеві у фальшуванні джерел і зумисному перекручуванні дійсних історичних фактів з певною ідеологічною метою – довести утиски православ'я на польських землях у XVI ст. Я. Камінський переконує, що така «тенденційність» І. Крип'якевича зовсім не випадкова – вона є визначальною рисою творчості самого М. Грушевського та всієї його історичної школи.

З відповіддю польському досліднику виступив І. Крип'якевич на сторінках «Діла». Він погодився з деякими висловленими Я. Камінським зауваженнями фактологічного характеру та визнав неточність у використанні історичного джерела, проте наголосив, що загальна картина релігійних стосунків у давній Польщі, накреслена у праці, є вірною, оскільки підтверджується іншими численними фактами. Відповідь українського вченого викликала продовження дискусії. У наступній статті Я. Камінський переповів свої попередні тези, звинувачуючи І. Крип'якевича та М. Грушевського у тенденційності та бажанні спотворити дійсний образ релігійних відносин на східногалицьких землях, виніс суворий вердикт фахової неспроможності історичної школи львівського професора¹.

В останні передвоєнні роки стосунки М. Грушевського з його польськими опонентами остаточно зіпсувалися. У польській публіцистичній пресі того часу образ українського вченого дедалі частіше радикалізується, подекуди набуваючи демонічних рис. При цьому мало не всі негаразди польсько-українського співжиття пояснюються виключно згубним впливом голови НТШ. Тут виразним прикладом може бути брошура Людвіка Кульчицького, присвячена осмисленню реалій співжиття сусідніх народів. Звертаючись до особи М. Грушевського, польський автор твердить, що приїзд вченого до Львова в 1894 р. став правдивою віхою в житті українців Галичини. Л. Кульчицький наголошує: «Професор Грушевський є поза сумнівом енергійною людиною, що має потужні зв'язки в Росії, працюючим та спритним організатором; водночас посідає риси характеру та інтелекту, котрі мали поганий вплив на русинське суспільство в Галичині»². Говорячи про позитивний вплив українського вченого на галицьке суспільство, польський автор коротко згадує його організаторські здібності та наукову працюючість.

¹ Kamiński Jan. Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // Słowo Polskie. – Lwów, 1909. – № 587. – S. 1–2; № 589. – S. 1–3.

² Kulczycki L. Ugoda Polsko-Ruska. – Lwów: z drukarni udziałowej we Lwowie, 1912. – S. 39.

Натомість, від'ємним сторонам діяльності автора «Історії України-Руси» Л. Кульчицький відводить значно більше місця. Чудово орієнтуючись у суті конфлікту між М. Грушевським та галицькими народовцями, польський автор для збереження видимої об'єктивності свого аналізу оперує закидами українських опонентів тогочасного голови НТШ. Насамперед, він ставить на карб українському вченому «деспотизм і самоволю», котрі М. Грушевський нібито одідичив у російській культурі. Проявом цих рис Л. Кульчицький вважає справу з Михайлом Павликом, якого львівський професор нібито усунув від усіх справ в НТШ. «Грушевський не зносить самостійних одиниць, і як тільки бачить когось здібного, котрий міг би бути йому конкурентом, старається йому шкодити», – підсумовує автор¹.

Поряд із цими «вадами характеру», польський публіцист вказує на «не менші вади розумові». Останні проявляються і в праці науковій ученого, і в його діяльності як практичного політика. Стосовно першого, Л. Кульчицький, цілком у дусі закидів інших польських публіцистів, так характеризує головний твір М. Грушевського: «Його історія, багата новими фактами, добутими з незнаних попередньо джерел, відзначається іноді дивною наївністю в оцінці явищ, браком історичної перспективи, а також порівняльного відчуття»². Причиною цього він називає погану наукову школу автора «Історії України-Руси», котрий засвоїв в історіографії «не найкращі російські взірці».

Специфічний російський політичний досвід, переконаний Л. Кульчицький, завадив також виваженості Грушевського-політика. Вказуючи на хиби його громадської діяльності, польський автор наголошує на безпідставності критики М. Грушевським характеру польського панування в краї, його скепсисі стосовно можливостей польсько-українського порозуміння, радикалізмі у вимогах національного рівноправ'я, «згубному» впливі на молодь тощо. Поряд із цим, вказує Л. Кульчицький, М. Грушевський цілком нелогічно толерує російський деспотизм, вважаючи поляків небезпечнішими за росіян. Про «об'єктивність» польського автора говорить хоча б його закид на адресу М. Грушевського, що нібито саме голова НТШ «своїм впливом перешкодив в 1909 р. відзначити річницю відходу Мазепи від Росії»³. Хоча загальнознаними були ініційовані головою НТШ урочистості та присвячений Мазепі том «Записок НТШ».

Зполітизованість українсько-польської історіографічної дискусії на початку ХХ ст., до загострення якої спричинилися обидві сторони, відбивала загальне напруження у відносинах двох народів напередодні Першої світової війни. Переродження діалогу, що був властивий попередньому періоду, в монолог, спрямований лише на колекціонування національних кривд, провіщав

---

¹ Ibid. – S. 41.

² Ibid. – S. 40.

³ Ibid. – S. 41.

значні труднощі у пошуку шляхів міжнародного порозуміння. Лихоліття війни та здобуття Польщею незалежності здійснило помітний вплив на всі сфери духовного життя. Зазнали змін і соціальні функції польської історичної науки, що вкотре опинилася в епіцентрі політичного життя. Якщо раніше її завданням було довести неминучість повернення народом незалежності, то в нових умовах постала необхідність консолідації суспільства, доведення логічності перебування у складі Польщі західноукраїнських теренів. Тому в цей час польсько-українська історіографічна дискусія ще більше забарвилась у тони політичної кон'юнктури.

Свідченням цього була значна емоційність, з якою в польській історіографічній літературі було сприйнято видані СВУ європейськими мовами науково-популярні праці М. Грушевського. Зрозуміло, що вагома політико-ідеологічна та пропагандистська складова цих праць, де спрощувалися наукові моменти та акцентувалися проблеми зростаючого національного організму, природно, породжували політизацію критичних аргументів польських оглядачів, які обстоювали ідею доцільності перебування західноукраїнських земель у складі Польщі¹. Риторика критичних відзивів польських учених особливо яскраво позначилася на рецензіях Чеслава Франкевича на німецькомовні видання науково-популярних нарисів історії України вченого. Так, одна з брошур польського дослідника названа «Історичні погляди проф. М. Грушевського «в українському питанні» у світлі наукової критики» мала також характерну підназву – «В обороні історії Польщі».

Закиди Ч. Франкевича можна назвати типовими для тогочасної польської критики поглядів М. Грушевського. Вони зводилися до кількох усталених пунктів: недоцільність уживання етноніма «українці» в контексті дослідження давньоруських часів, неслухність теорії про первісне українське заснування «червенських» міст, надмір негативізму в оцінці польсько-українських стосунків, героїзація козаччини і т.д.². Найбільш принциповою в рецензії була полеміка довкола акцентованих у книзі М. Грушевського періодів боротьби українського населення Речі Посполитої за національне та релігійне визволення. Більшу частину свого огляду рецензент відвів критиці поглядів українського вченого на генезу та становлення козацтва, представивши останнє у традиційному для польської історичної науки негативному світлі. Згодом, у дещо скороченому вигляді, ці тези були повторені Ч. Франкевичем на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny»³.

¹ Grabowski Tad. St. Rosya jako «opiekunka» Słowian (Dwa odczyty, wypowiedziane w Piotrkowie dn. 16 i 17 maja 1916 r.). – Kraków, 1916. – S. 12–46.

² Dr. Czef [Frankiewicz Cz.]. Poglądy historyczne Prof. M. Hruszewskiego w «kwestii ukraińskiej» w świetle krytyki naukowej. – Lublin, [1916]. – S. 1–16.

³ Frankiewicz Cz. : Die ukrainische in historischer Entwicklung von Michael Hruszewskyj. Wien, 1915 // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1917. – Rocznik XXXI. – Zeszyt 1–2. – S. 174–177.

Критикуючи М. Грушевського, польські історики заперечували об'єктивність та науковість праць українського вченого, експонували їх виразне ідеологічне забарвлення, свідченням чого, на переконання оглядачів, було використання його творів з пропагандистською метою в часи війни¹. Особливо завзято вони обстоювали правомірність перебування українських земель у складі старої Речі Посполитої, відкидали тезу М. Грушевського та представників його Львівської школи про занепад українського культурно-релігійного життя після проголошення Люблінської унії². Польські публіцисти закликали українських інтелектуалів на чолі з М. Грушевським відмовитися від пропаганди, як зазначалося, «гайдамацьких» ідей соборності та незалежності українських земель.

Попри безпосередню гостру критику історичних поглядів М. Грушевського, польські вчені, опонуючи українській стороні, також опублікували кілька популярних праць європейськими мовами, в яких презентували власне бачення генези міжнаціональних стосунків на східних теренах давньої Речі Посполитої. Критикуючи погляди українських дослідників, насамперед М. Грушевського, вони змальовували релігійно-етнічну та станову гармонію в давній Речі Посполитій, підносили толерантність польських правителів щодо українського населення, засуджували будь-які спроби порушити усталені звичаї³. Такі брошури, як свідчать відгуки у тогочасній пресі, з великою симпатією сприймалися у польському суспільстві⁴. Звичайно, польсько-українське інтелектуальне протистояння було віддзеркаленням і продовженням національного конфлікту, що набирив обертів у Східній Галичині в контексті реалізації проекту відродження польської держави та обговорення майбутнього статусу краю.

У першій половині 20-х років тональність в оцінках науково-дослідної діяльності М. Грушевського з боку його польських колег практично не зазнала змін. Як і в попередній період, тут також можемо відзначити, з

---

¹ Grabowski T. Prof. Hruszewskij o stosunki Polski do Rusi. – Sl, 1917. – S. 49–57. Окрема відбитка з «Roku Polskiego», rocznik 2, № 3.

² Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do korony w roku 1569. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1915. – S. 1–8, 17, 42; Rawita-Gawroński Fr.: Żereła do istorii Ukrainy–Rusi. T. VI. Lwów 1913. Materjały do istorii Hałyczyny, zibraw i uporiadkowaw Stefan Tomaszewskij. T. III. Litopisni pamiatki z r. 1647–1648. Lwiw 1913. Predmowa I–XX. Meży Piławciamy i Zamostiem 1–114. Źródła i literatura 117–151. Tekst 1 do 226. Spis nazw // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1915. – Rocznik XXIX. – S. 358–365; Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudz jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1916. – S. 17–25.

³ Див. напр.: Halecki O. Das Nationalitäten-Problem im Alten Polen. – Krakau, 1916. – S. 9–104; Smolka S. Les Ruthènes et les problèmes religieux du monde russe. – Berne: Ferdinand Wyss, 1917. – P. 318, 460–512.

⁴ Див. напр.: Stopp. Sprawa narodowościowa w dawnej Polsce // Nowa Reforma. – Kraków, 1916. – № 299. – S. 2; Stopp. Litwa, Ruś i Polacy // Nowa Reforma. – Kraków, 1916. – № 301. – S. 2.

одного боку, рішуче опонування українському вченому в його баченні спільних аспектів минулого та актуального стану життя польського та українського народів, з іншого – доволі високий індекс цитування його історичних праць, визнання вченого авторитетним дослідником східноєвропейської проблематики, чії праці є класичними для розуміння цілого спектру наукових проблем. Сказане знайшло віддзеркалення в матеріалах четвертого з'їзду польських істориків, котрий відбувся у Познані в грудні 1925 р. Кілька рефератів, що були виголошені на з'їзді, торкалися проблематики польсько-українських взаємин в історичній ретроспективі. Зрозуміло, що при цьому не можна було оминати спадщини українського вченого. Так, Теофіл-Еміль Модельський, аналізуючи еволюцію поглядів українських учених на проблему польсько-руського етнічного кордону, звертається до праць М. Грушевського як найбільш авторитетного слова тогочасної української науки. При цьому він вказує, що український колега під впливом здобутків польських істориків менш категорично обстоює свою тезу «про Русь аж по Краків», викладену у першому томі «Історії України-Руси» 1898 року видання¹.

Творчої спадщини М. Грушевського торкнувся також Казимир Соханевич у статті «Стан, організація і постулати досліджень над історією південно-руських земель». Передусім, він відзначив потужний науково-організаційний талант українського колеги, котрий особливо яскраво проявився у численних виданнях НТШ. Чи не вперше в історіографії К. Соханевич відмітив вплив на археографічну діяльність М. Грушевського польського історика Александра Яблоновського. Разом із тим, подібно до інших польських істориків, учений відзначив суб'єктивізм автора «Історії України-Руси» у доборі історичного матеріалу для публікацій і його подальшої інтерпретації².

Надалі польські вчені полемізували також з термінологією українського колеги, особливо рішуче закидаючи йому неправомірність вживання топоніму «Україна» в контексті східноєвропейського середньовіччя. Наприклад, довголітній опонент українського дослідника Ф. Равіта-Гавронський, продовжуючи розпочату перед війною дискусію, вкотре в своїх працях наголосив на штучності та недоцільності вживання М. Грушевським терміна «Україна» замість історично виправданого та обґрунтованого, на його думку, «Русь», пояснюючи історіографічну мотивацію українського колеги виключно «шовіністичними вибриками». «Була то з його [М. Грушевського] боку, – зауважив польський дослідник, – якась licentia

---

¹ Modelski T. E. Sprawa pogranicza polsko-ruskiego w badaniach ruskich // Pamiętnik IV. Powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925. I. Referaty. – Lwów: Nakładem Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1925. – S. 11–12.

² Sochaniewicz K. Stan, organizacja i postulaty badań nad historią ziem południowo-ruskich // Pamiętnik IV. Powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925. I. Referaty. – Lwów: Nakładem Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1925. – S. 8–9.

poetica супроти історії, правди та логіки, яка не мала для себе іншої підтримки, крім політичних поглядів»¹. Він укотре перераховує неприйнятні для себе тези М. Грушевського, найголовніша з яких – бачення козацтва як національно-визвольного чинника, та веде з ними гарячу полеміку. Окремо Ф. Равіта-Гавронський зупиняється на громадсько-політичній діяльності М. Грушевського, вбачаючи в ній поле для реалізації його історіографічних ідей. Він закидає досліднику спробу створити за підтримки Берліна штучну (за його виразом – «книжкову») національну спільноту з українського населення Росії та Австро-Угорщини, відверту ворожість стосовно ідеї відновлення польської державності у межах давньої Речі Посполитої, пропаганду польсько-української ненависті в Східній Галичині².

Приблизно таким самим за емоційністю та гострою полемічністю було обговорення в польській науці першої половини 20-х років поглядів М. Грушевського на минуле давньоруського шкільництва. Опонент українського вченого А. Ванчура у своєму монографічному дослідженні «Шкільництво в Старій Русі» відвів досить багато місця критиці відповідних сюжетів «Історії України-Руси». Закидаючи М. Грушевському тенденційність у доборі та інтерпретації джерел, упередженість і навіть ворожість до польської культури, автор повністю відкинув твердження українського колеги про розквіт давньоруського шкільництва в добу середньовіччя та його поступовий занепад після поширення влади польських королів на землі старої Русі. «Належить пошкодувати, що вчений такого рівня як Грушевський, в такій цінній подекуди праці як «Історія України-Руси» не завагався понизитися до тенденцій, гідних сеймикового крикуна, і вивалити історію у бруді політичної пристрасті, – зазначив він. – [...] Стверджуємо, що власне на тій «патріотичній» тенденції сконструював Гр[ушевський] цілу свою [...] теорію про староруське шкільництво»³.

Творчість М. Грушевського міжвоєнного періоду, порівняно з попереднім часом, привертала значно меншу увагу польських істориків. Причин цьому було декілька, передусім, зниження, через об'єктивні причини, інтенсивності наукової праці самого вченого, котрий, тривалий час перебуваючи на еміграції, не мав достатніх можливостей для її повноцінного продовження, що спричинило затримку в появі чергових томів «Історії України-Руси». Поява в другій половині 20-х років чергових томів «Історії України-Руси» поновила серйозне та ґрунтовне обговорення творчості М. Грушевського на сторінках польської наукової періодики.

---

¹ Rawita-Gawroński Fr. Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny. – Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1922. – S. 15.

² Ibid. – S. 17–19.

³ Wanczura A. Szkolnictwo w Starej Rusi. Z przedmową Prof. Dra Aleksandra Brücknera. – Lwów–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1923. – S. 33–34.

Розлогою рецензією на вихід третьої частини восьмого тому «Історії України-Руси» відгукнувся «Kwartalnik Historyczny». На переконання автора критичного огляду М. Гавліка, рецензоване дослідження вперше в історіографії надзвичайно докладно та всебічно представило події піку Хмельниччини – в 1648–1650 рр. Критик погодився з більшістю оцінок, які дав М. Грушевський тогочасним процесам. Досить об'єктивно, на його переконання, виведено у праці образ Богдана Хмельницького, що вигідно відрізнявся від упереджених оцінок російських, українських і польських дослідників XIX – початку XX ст. Проте, зауважив рецензент, М. Грушевський також не уник певної міфологізації постаті гетьмана, називаючи останнього оборонцем черні та свідомим творцем українського народного руху. Фактологічна цінність «Історії», на думку М. Гавліка, полягає у залученні значної кількості нововіднайдених архівних матеріалів, спростуванні на їхній підставі низки помилкових дат і фактів – військових походів Хмельницького, чисельності польських і українських військ, козацького реєстру тощо. «Автор, – підводить підсумки рецензент, – заслужений дослідник історії Русі, здійснює фахову критику джерел, намагається – нерідко вдало – відокремити однобічну легенду від історичної правди»¹.

Попри критичність оцінок концептуальних засад творчості М. Грушевського, його праці надалі мали високий авторитет у середовищі польських істориків, що не могли оминати їх при дослідженні багатьох питань, пов'язаних з вивченням минулого українських земель Речі Посполитої. На нові твори українського вченого очікували, до них апелювали як до взірців наукового розуміння предмета історичного дослідження. Наприклад, дослідник польсько-української війни за Львів А. Кавалковський, вказуючи нечисельність і заангажованість українських праць про цю подію, з надією зазначав, що невдовзі повинно з'явитися проанонсоване в емігрантській періодиці нове видання нарису історії України Михайла Грушевського, «котрий повинен також містити синтез української боротьби за незалежність в 1918–1920 роках»². Поряд із багатьма дискусійними моментами оцінного характеру, польські дослідники традиційно вели мову про солідну ерудицію українського вченого, авторитетність його візії багатьох історичних явищ, пріоритетність у розробці значної кількості наукових проблем, підкреслювали джерельну цінність творів історика³. Так,

¹ Gawlik M.: Hruszewskij M.: Chmelnyczczyzna w rozchwiti (1648–1650) (Ist. Ukr. Rusy, T. VIII, Cz. III) // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1924. – Rocznik XXXVIII. – S. 361–376.

² Biblioteka Polska w Paryżu. Dział Zbiorów Specjalnych. – Spuścizna Aleksandra Kawałkowskiego. – Sygn. 1151. – K. 36.

³ Див. напр.: Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1921. – Seria II. – T. III. – S. 87; Chodynicki K. Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim // Przegląd Historyczny. – Warszawa,

дослідник релігійного життя на східних теренах Речі Посполитої К. Ходиницький зауважив: «Праця Грушевського є надзвичайно корисною для орієнтації в цих важких і непевних справах»¹.

Образ М. Грушевського в польській історіографічній та публіцистичній літературі кінця 20-х – початку 30-х років зазнав незначних змін. Поряд із визнанням незаперечності його наукових заслуг, критично писалося про суспільно-політичну діяльність ученого на галицьких теренах наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. І все ж гострота критичності в оцінках громадської праці діяча поступово згасала через загальне загострення польсько-українських взаємин у міжвоєнній Польщі, на тлі яких український рух на зламі століть виглядав доволі спокійно. З великим занепокоєнням польські оглядачі писали про факти нищення наукових установ М. Грушевського на початку 30-х років, переслідування самого вченого радянською владою, різке погіршення його здоров'я². Деякій нормалізації у сприйнятті польськими науковцями творчої спадщини українського колеги сприяли також цілеспрямовані дії самого М. Грушевського щодо встановлення наукових контактів і книгообміну між польськими та українськими науковими інституціями – про це свідчить його листування з польськими дослідниками³.

Поодинокі приводи для активізації уваги польських оглядачів українського наукового життя давала поява творів М. Грушевського. Так, зі широкою симпатією у колі польських фахівців було сприйнято продовження його праці над «Історією України-Руси»⁴. Польська критика уважно відстежувала також дрібніші наукові розвідки київського академіка, неодмінно відзначаючи його солідну ерудицію та авторитетність висловлених поглядів⁵. Поряд із традиційною полемікою з концептуальними

1919–1920. – Seria II. – T. II. – S. 57; Papée F. Jagiellonowie a Moskwa // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1922. – Rocznik XXXVI. – S. 46–47.

¹ Chodyncki K. Stosunek Rzeczpospolitej do wyznania grecko-wschodniego. *Przegląd literatury i problematów* // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1921. – Seria II. – T. III. – S. 124.

² Див. напр.: Edw. K. Michał Hruszewskij // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1933. – № 21. – S. 2–3.

³ Див. напр.: *Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Oddział rękopisów*. – Sygn. 2285. *Korespondencja Jana Łosia*. – T. 2. – K. 90–91. Див. докл.: Тельвак В. Листи Михайла Грушевського у краківських архівах // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. – Вип. VIII. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 511–514.

⁴ Z. Ż-a.: Hruszewskij Mychajło. *Istoriija Ukrainy-Rusy*, T. IX, Cz. II. Kijów, 1931 // *Wiadomości Historyczne*. – Lwów, 1931. – T. II. – S. 61–62.

⁵ K.T.: Hruszewskij M.S. *Samowidec Ruiny i jego pozniejsze otrazeniya* // *Wiadomości Historyczne*. – Lwów, 1932. – T. III. – S. 192; Turska H. *Grušewskij M.S. O tak nazywajemoj «Lwowskoj letopisi» i ee predpolagajemom avtore* // *Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie*. – Wilno, 1933. – T. I. – S. 188–189; H.T.: *Grušewskij M.S. Samowidec Ruiny I ego pozniejsze otrazeniya* // *Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie*. – Wilno, 1936. – T. II. – S. 300–301; Z. B.–S.: *Grušewskij M.S. Ob ukraińskoj istoriografii XVIII veka neskolko soobraženij* // *Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie*. – Wilno, 1938. – T. III. – S. 406.

задами творчості М. Грушевського, його праці ставали неодмінною складовою наукового апарату студій польських істориків при дослідженні ними численних питань, пов'язаних із вивченням минулого українських земель Речі Посполитої¹.

У досліджуваний період польські дослідники вперше звернулися до іншої фундаментальної праці М. Грушевського – «Історії української літератури». У своїй ґрунтовній німецькомовній рецензії відразу п'ять перших томів праці проаналізував давній опонент українського вченого, професор Берлінського університету А. Брікнер. Відзначивши вражаючу працьовитість М. Грушевського, котрий за цілком несприятливих для творчості умов продовжував плідну наукову діяльність, він підкреслив, що «знання та прагнення автора можуть викликати лише повагу»². Саму «Історію української літератури» польський учений схарактеризував як фундаментальну працю, написану зі значною ерудицією та дослідницьким талантом. Прихильно А. Брікнер відгукнувся про опрацювання М. Грушевським поодиноких сюжетів, назвавши, наприклад, сторінки, присвячені Волинському літопису, «найдосконалішою оцінкою, якої досі дійсно не вистачало»³. Утім, він зовсім не поділяв концепції авторського задуму та мав претензії до інтерпретації низки історико-літературних явищ. Продовжуючи розпочату ще на початку ХХ ст. дискусію, А. Брікнер критикував антинорманізм українського колеги, стверджуючи, що його патріотичні настанови нерідко спрямовують логіку наукового пошуку. Ілюструючи цю тезу, польський учений вказував на намагання М. Грушевського штучно збільшити вік української культури, хибними аргументами довести українське походження польських та російських літературних пам'яток. З неприхованою іронією А. Брікнер писав також про спроби автора зробити українцями деяких, на його переконання, польських письменників, пропонуючи й себе, як уродженця Тернополя, вважати українцем. Попри доволі полемічний тон всієї рецензії, польський учений загалом прихильно оцінив працю свого колеги, відзначивши її пропедевтичний характер.

---

¹ Див. напр.: Tomkiewicz W. Ograniczenie swobód kozackich w roku 1683 // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1930. – Rocznik XLIV. – S. 125–175; Kuraszkiewicz Wł. Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium filologiczne // *Byzantinoslavica. Sbornik pro stadium byzantsko-slovanských vztahů*. – Praha, 1932. – Ročník IV. – S. 354, 356; Maleczyńska E.: Doroszenko D.: *Narys istoriji Ukrainy. T. I (do połowyny XVII stollitja)*. Warszawa 1932 // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1933. – Rocznik XLVII. – S. 612–617.

² Brückner A.: *Hruševskýj Mychajto. Istorija ukraїnškoї literatury*. Bd. I, Kyjiv–Lviv 1923, 360 SS.; II, 231 SS.; III, 295 SS.; IV, (Kyjiv, Deržavne vydavnyctvo Ukrainy), 1925, 689 SS.; V 1, 1926, 204 SS. Voznjak Mychajto. *Istorija ukraїnškoї literatury*. Bd. I, Lviv 1920, 344 SS.; II 1921, 416 SS.; III 1924 564 SS. // *Zeitschrift für slavische Philologie*. – Leipzig, 1927. – Bd. 4. – S. 462–463.

³ *Ibid.* – S. 465.

На смерть М. Грушевського польська наукова періодика відгукнулася кількома некрологами. Смерть українського вченого, писалося на сторінках польських видань, не стала несподіванкою, адже інтернований у фактичне заслання до Москви, він був приречений на загибель, як і багато інших українців, котрі стояли на заваді експансіоністських намірів більшовиків. Убивши вченого морально – відібравши у нього можливість повнокровної наукової праці, радянська влада лише довершила свою справу, позбавивши його життя фізично. С. Кутшеба – тогочасний генеральний секретар Академії наук у Кракові – у своєму річному звіті відзначив: «З членів-кореспондентів Історично-філологічного відділу вибув Михайло Грушевський [...] найвидатніший український історик [...]. Членом-кореспондентом Академії був від 1895 р., однак не утримував з нею ближчих стосунків»¹.

Втрата М. Грушевського змальовувалась як фатальна для української науки, що «осиротіла» з відходом ученого². Осягаючи величність постаті дослідника в історії східноєвропейської культури, професор Львівського університету П. Дамбковський писав: «Була то видатна постать, а для українців перед війною та в окресі революції 1917–1918 рр. – незаперечний авторитет»³. Відзначаючи епохальність внеску померлого як в українську, так і в загальноєвропейську культуру, у цілком спокійному тоні на сторінках польських видань йшлося про його громадсько-політичну діяльність. Слідом за українськими публіцистами, польські оглядачі в першу чергу акцентували соборницьку вагу Грушевського-політика, твердячи, що він «в цілій своїй діяльності був містком між українцями в бувшій Галичині та на Україні»⁴. Незважаючи на гарячі дискусії довкола державотворчої праці видатного українця, вказувалося, що вже саме місце й обставини його смерті дають відповіді на багато питань, які непокоять сучасників⁵.

Польські публіцисти знайшли в собі мужність відзначити довголітне неприйняття всієї діяльності видатного українця. «Померлий не був нашим приятелем – не був ним з нашої вини, – підкреслювалося на сторінках варшавського видання «Człowiek w Polsce». – І сьогодні, відчуваючи її, розуміючи глибину втрати для України, не можемо з чистою совістю скласти вінок на його труні – і не зможемо – допоки не створимо його землякам відповідних умов національного життя у себе»⁶. У такому ж дусі про

---

¹ Sprawozdanie Sekretarza Generalnego P. A.U. Stanisława Kutrzeby za czas od czerwca 1934 do czerwca 1935 // Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności 1934/35. – Kraków, 1936. – S. 109.

² Modelski T. E. Mychajło Hruszewskij // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1934. – Rocznik XLVIII. – S. 1023–1024.

³ Dąbkowski P. Wspomnienia pozgonne. Michał Hruszewski // Przewodnik historyczno-prawny. Czasopismo kwartalne. – Lwów, 1937. – Rocznik V. – S. 138.

⁴ Ibid. – S. 139.

⁵ J.S. Ś. P. Michał Hruszewskij (1866–1934) // Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany. – Warszawa, 1934. – № 48 (83). – S. 1–2.

⁶ Uziembło A. Ś. P. Michał Hruszewskij // Człowiek w Polsce. – Warszawa, 1934. – № 23. – S. 5.

непоправну втрату писали й інші польські часописи, нерідко передруковуючи некрологи з українських газет¹.

Не втримався від дошкульних закидів М. Грушевському «Kurjer Lwowski», змалювавши у передвоєнних традиціях польсько-українського антагонізму творчий і життєвий шлях померлого. Назвавши його «Нестором руських істориків, творцем нової історичної школи», анонімний автор цілковито у стилі критичних зауважень Л. Колянковського та Я. Камінського початку ХХ ст. звинуватив померлого в розпалюванні на сторінках наукових праць міжнародної ворожнечі, фальсифікації історичних джерел з метою обґрунтування своїх ненаукових концепцій. Під впливом гостроти міжнародного протистояння в Східній Галичині, підкреслює автор, М. Грушевський «в обговоренні стосунків польсько-українських пригашував світло та перебільшував тіні». І вже зовсім архаїчно виглядали у некролозі закиди щодо вживання М. Грушевським у численних історичних студіях слів «Україна» та «український», що врешті призвело його до обґрунтування цілої концепції «українізму»².

У підсумку відзначимо, що вивчення польської грушевськіани протягом першої третини ХХ ст. дозволяє зробити кілька висновків, що цілком відповідають загальним уявленням про ставлення польської історіографії до української Клію того часу. У першому періоді, приблизно до кінця ХІХ ст., масмо назгал об'єктивний та науковий підхід – тоді актуалізувалась конкретна дослідницька проблематика, дискусії відбувалися у напрямі віднайдення найбільш адекватних шляхів вирішення поставленого завдання. Наступний період – початок ХХ ст. – приніс помітну радикалізацію національного руху українців і поляків, а звідси – загострення польсько-українських відносин, що позначилося й на характері історіографічної дискусії у напрямку її політизації. Історичні концепції М. Грушевського дедалі більше розглядались крізь призму зростаючого політичного протистояння – як теоретичне обґрунтування українського національного руху. У міжвоєнній Польщі вказані тенденції лише загострились. Це зайвий раз доводить той факт, що історіографічні концепції М. Грушевського в інтерпретаціях польських істориків уособлювали концептуальні засади всієї української Клію.

Чеська рецепція спадщини Михайла Грушевського

Як уже відзначалося, різнопланова діяльність М. Грушевського поза українським середовищем найбільш зацікавлене сприйняття зустріла з боку представників сусідніх слов'янських народів, що уважно, а нерідко й

---

¹ Див. напр.: Ze spraw ukraińskich. Prof. Michał Hruszewski // Gazeta Poranna. – Lwów–Kraków–Równe, 1934. – 10853. – S. 3; Życie i niedokończona praca Michała Hruszewskiego // Wiek Nowy. – Lwów, 1934. – № 10038. – S. 9.

² а. Michał Hruszewski // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1934. – № 328 – S. 3.

стурбовано стежили за швидким зростанням українського культурного та суспільно-політичного життя, починаючи з кінця XIX ст. При цьому, як це було показано вище, російські та польські оглядачі в своїй більшості достатньо критично сприймали активізацію українського руху, вбачаючи в ньому небезпеку для традиційних засад експансіоністської політики стосовно українських земель. На тлі загострення українсько-польської та українсько-російської полеміки на зламі XIX–XX ст. доволі спокійно та доброзичливо виглядає рецепція здобутків українського руху в чеській науковій літературі та публіцистиці, що яскраво позначилося на оцінках творчого доробку одного з його лідерів. Цьому сприяло як налагодження тісних чесько-українських культурних контактів на зламі XIX–XX століть, так і особисті приязні стосунки М. Грушевського з провідними чеськими політиками та науковцями¹.

Вже перші кроки М. Грушевського по розбудові українського наукового життя в Галичині на початку XX ст. здобули зацікавлене висвітлення на сторінках чеської періодики. Особливо схвально чеські оглядачі відгукувалися про науковий рівень видань Наукового Товариства імені Шевченка, передусім, реформованих його головою «Записок НТШ». Наприклад, на сторінках авторитетного у наукових славистичних колах видання «*Český časopis Historický*» йшлося про несприятливі умови для розвитку української науки рідною мовою у межах Російської імперії та вказувалося, що справу розбудови української культури взяли на себе львівські науковці, об'єднані у НТШ. Товариство, володіючи обмеженими коштами, наголошував оглядач празького журналу відомий філолог та фольклорист Їржи Полівка, настільки професійно реалізує свою наукову програму, що невдовзі заслужено претендуватиме на здобуття академічного титулу. Він наголосив на важливості наукових видань НТШ у справі популяризації здобутків української культури та науки, зауважив, що майже бездоганно у титульному виданні Товариства поставлено відділи бібліографії та наукової хроніки².

Безпосередньо до творчості М. Грушевського представники чеського наукового світу звернулися після публікації першого тому «Історії України-Руси». Незважаючи на певні проблеми зі сприйняттям українськомовного тексту праці, у чеських фахових часописах було відзначено його появу. Так, на сторінках празького журналу «*Český časopis Historický*» було наголошено, що книга українського професора, створена на високому професійному рівні,

---

¹ Моторний В., Гнатюк М. Діяльність М. Грушевського в оцінці чеської академічної громадськості // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 61–65; Вперше друком: Документи Масарика // Хроніка 2000. – 1999. – Вип. 29–30. – С. 17–19; Чеські адресати Михайла Грушевського // Хроніка 2000. – 1999. – Вип. 29–30. – С. 20–25.

² J.P. [Polivka J.] Zprávy // *Český časopis Historický*. – Praha, 1905. – Sešit 4. – S. 468–469.

є першим ґрунтовним опрацюванням раннього періоду історичного буття українського народу¹. А редакція іншого празького часопису «Věstník Slovanských Starožytosti», інформуючи про появу першого тому «Історії» М. Грушевського, пообіцяла читачам невдовзі опублікувати на своїх шпальтах розгорнуту рецензію на книгу². Цікаво, що в цій справі редактор «Věstníka» Любор Нідерле звертався до самого автора з проханням підказати можливого рецензента³. За порадою М. Грушевського, Л. Нідерле звернувся до молодого на той час учня львівського професора Мирона Кордуби. Його розлогий рецензійний огляд з'явився на сторінках третього тому часопису⁴.

Справжній сплеск зацікавлення творчістю львівського професора у чеському науковому середовищі викликала поява німецькомовного першого тому «Історії українського народу» М. Грушевського. Чеська історична наука відгукнулася на появу цієї книги двома змістовними рецензіями. Для празького часопису «Sborník Věd Právnických a Státních» розлогий критичний огляд на «Історію українського народу» написав професор Карлового університету Карел Кадлец⁵. В огляді К. Кадлеца переважає глибокий аналіз змісту праці, виконаний зі справжнім знанням предмету. Особливо докладно чеський дослідник зупиняється на вступі до книги, де викладено її концептуальні засади. К. Кадлец солідаризується з основними ідеями теоретичної моделі українського вченого, порівнюючи його внесок в українську науку зі значенням праць Ф. Палацького для чеської історіографії. Особливо сміливими, на його думку, є твердження М. Грушевського про спадкоємність і нерозривність української державницької традиції від часів Київської Русі та акцентування ваги давньоруської культурної спадщини у становленні московської, литовської і всієї східноєвропейської ідентичності. Високо поцінуючи науковий рівень праці, К. Кадлец не оминає також її спірних моментів. Він зауважує недостатню аргументованість висунутих М. Грушевським гіпотез, надмірну категоричність у їх відстоюванні, що дисонує з загальною бідністю відомих і доступних історичних джерел. У висновках рецензент ще раз підносить вагу першого тому «Історії українського народу» як важливого історіографічного явища: «Праця М. Грушевського написана з такою надзвичайною ерудицією та спирається

¹ Zprávy // Český časopis historický. – Praha, 1899. – Ročník V. – S. 392.

² Грушевський Мих. Історія України–Руси. Т. I. У Львові, 1898 // Věstník Slovanských Starožytosti. – Praha, 1899. – Svazek II. – S. 54. Огляд був поданий без авторства.

³ Див.: Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2006. – Випуск 10/11. – С. 634–635.

⁴ Кордуба М.: Грушевський Михайло. Історія України–Руси. Т. I. До початку XI віка. У Львові, 1898 // Věstník Slovanských Starožytosti. Vydává Dr. Lubor Niederle. – Praha, 1899. – Svazek III. – S. 63–67.

⁵ Kadlec K.: Hruševskýj Mychajlo, Istorija Ukrainy–Rusy (6. svazek, Lvov, 1907) a Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (I sv. Lipsko, 1906) // Sborník Věd Právnických a Státních. – 1909. – Ročník IX. – S. 298–305.

на таку багату літературу і такі численні джерела, що належить до найвидатніших досягнень слов'янської літератури за останні десять років»¹.

"Český Časopis Historický» відгукнувся на «Історію українського народу» ґрунтовною рецензією історика та публіциста Яна Славіка. На початку свого огляду рецензент виявляє власне кредо щодо самої суті української – чи як цей автор послідовно вживає – «малоруської» справи. Я. Славік заявляє, що він не стоїть на позиції тих учених, «які в спорі велико- і малоруському займають вкрай негативне становище, яке ще в 60-х роках найбільш повно виразив російський міністр словами «українського народу не було, немає й бути не може». Далі рецензент визнає, що «ця фаза спору, коли поважно бралася під сумнів сама екзистенція малорусів як окремого етнографічного витвору, належить уже майже минувшині. Малоруський народ є й буде»². Чеський дослідник ставить питання, чи був цей малоруський народ віддавна, чи диференціювався ще на порозі слов'янської історії? Він ставить під сумнів позитивні відповіді М. Грушевського на ці питання. Тези українського вченого, підкреслює він, «значно відрізняються від нашого погляду». З'ясовуючи останній, рецензент каже, що «для нас українці є частиною племені *guského*, витвором загалом лише другорядного, спеціального розвитку, який *guský* народ проробив найбільшою мірою в історичних часах»³. Обережність автора в цьому аспекті йде настільки далеко, що він визнає за необхідне «вважати тільки з відповідним застереженням [...] вбачання в південних племенах руських, які називає найстарший руський літопис, предків сучасних «малорусів», хоча це й стало вже «якоюсь звичкою»⁴.

Далі Я. Славік говорить про те, що львівський професор не задовольнився цією гіпотезою, а «скомбінував чи швидше виелімінував з візантійських джерел ідентичність антів з «українськими» племенами». Етнічний чеський учений послідовно бере в лапки. «Ціла «антська» гіпотеза проф. Грушевського, – пише далі Я. Славік, – має дуже мало доказів. З усіх свідчень, які Грушевський наводить, жодне не є настільки доказовим, щоб давало підстави убачати в антах предків «українців»⁵. Єдине, з чим погоджується рецензент, це те, що «поселення антів співпадали, мабуть, частково з поселеннями пізніших малорусів, але й тут дуже важко утримувати антів у країні між Дністром і Дніпром, як це робить Грушевський – треба посунути їх на південний захід до Карпат»⁶.

---

¹ Ibid. – S. 301–302.

² Slavik Jan: Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig: Teubner, 1906. I Band // Český Časopis Historický. – Praha, 1908. – Sešit 2. – S. 214.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid. – S. 215.

⁶ Ibid.

Докладно аналізуючи розділи «Історії українського народу», Я. Славік спеціально зупиняється також на критиці антинорманської теорії М. Грушевського. Він зазначає: «Намір захитати норманську теорію Грушевському вдался також мало, як і всім його попередникам, навпаки – безсторонній читач в об'єктивно написаному додаткові переконується, що інша теорія, крім норманської, на сьогодні є неможливою»¹. У кінці свого огляду чеський дослідник віддає належне неабиякій ерудиції та високому фаховому рівню праці українського колеги.

Свою дискусію з історичними поглядами М. Грушевського Я. Славік продовжив за кілька років у рецензії на сьомий том «Історії України-Руси», що був присвячений дослідженню важливої проблеми генези української козаччини. До своєї першої рецензії чеський учений і відсилає читача, знову нагадуючи, що М. Грушевський нав'язує витоки українського народу до початків давньоруської держави. Етніонім «українці» в автора і тут, як і раніше, часто пишеться в лапках. Констатуючи обширність праці львівського професора, рецензент підкреслює присутність у ній спеціальних екскурсів з численними подробицями і розлогими цитатами, що разом з неекономністю у викладі спричинюється до надмірного зростання обсягу всієї праці: «Автор часто повторюється, багато що чуємо двічі й тричі [...], автор не економить на подробицях».

Але поза цими негативними якостями, що ними, на думку рецензента, хибують усі томи «Історії України-Руси», Я. Славік визнає, що рецензований том у багатьох моментах кращий за попередні. «Праця набуває об'єктивності, – наголошує рецензент, – і не є тенденційною. Виклади про походження козацтва в основі, гадаю, переконують і, мабуть, не помилюся, якщо скажу наперед, що тут маємо на довший час твір основний...»². Серед помічених недоліків чеський дослідник відзначає подекуди вільне поводження М. Грушевського зі своїми джерелами, бажання українського колеги сказати більше, ніж можуть дати документи тієї епохи³. Стисло зреферувавши зміст всього тому, Я. Славік висловлює побажання львівському професору якомога швидше порадувати читача продовженням своїх студій над українською козаччиною. Зауважимо, що схвально чеськими дослідниками були оцінені й інші козакознавчі праці М. Грушевського⁴.

Поряд із суто науковими працями, чеські дослідники зацікавлено реагували також на науково-популяризаторську діяльність М. Грушевського. Так, коли в 1905 р. у Російській імперії вийшов друком російськомовний

¹ Ibid. – S. 217.

² Slavik J.: Hruševskij Michajlo, Istorija ukrajinskoj Kozáččini. T. I. do roku 1625. Kijev–Lvov, 1909. Kripjakevič Ivan. Materiali do istorii ukrajinskoj Kozáččini. T. I. Dokumenti po rik 1631. Lvov, 1908 // Český Časopis Historický. – Praha, 1910. – Sešit 3. – S. 335.

³ Ibid. – S. 339.

⁴ Див. напр.: Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1909. – Sešit 4. – S. 498–499.

«Нарис історії українського народу», чеські наукові часописи відзначили його появу короткими бібліографічними повідомленнями. В них наголошувалося, що праця львівського професора, попри виразний популяризаторський характер, є першою спробою цілісного наświetлення українського минулого від передісторичних часів до початку ХХ ст.¹

З великою симпатією чеські науковці зустріли появу популярної «Ілюстрованої історії України». Так, празький «Časopis Musea Království Českého» відгукнувся на нову працю М. Грушевського рецензією К. Кадлеца. У ній чеський учений говорить про важливість науково-популяризаторської діяльності львівського професора, що сприяє кращому інформуванню не лише українського суспільства, але й представників інших народів, зацікавлених українською справою. Коротко зреферувавши зміст всієї книги та відзначивши ґрунтовність авторської оповіді, рецензент особливу увагу звернув на опрацювання М. Грушевським історії козаччини. На думку К. Кадлеца, це кращі сторінки у праці, бо наводяться не лише невідомі факти, а дається їх якісно нова інтерпретація². Схвалення також, на думку оглядача, варта художня досконалість авторської оповіді, доступність книги для пересічного читача. Припало до смаку К. Кадлецу й ілюстративне оформлення праці, що дозволяє суттєво доповнити читачеві свої враження від прочитаного. «Вартість книги Грушевського, – резюмує критик, – полягає не лише в тому, що написана популярно словом ясним та загальнозрозумілим, а передусім у тому, що написав її найкращий знавець українського минулого»³.

Цікаво відзначити, що схвально сприймаючи спроби М. Грушевського пробудити національну свідомість українців Наддніпрянщини шляхом видавання численних науково-популярних праць, чеські оглядачі водночас досить критично сприйняли боротьбу з просвітницькою діяльністю вченого з боку чорносотенних організацій. Так, на шпальтах чеських наукових часописів піддавалося осуду антиукраїнство одного з ідеологів київських чорносотенців Тимофія Флоринського. Оглядачі антиукраїнських опусів київського професора дивувалися з його нестриманості при обговоренні української проблематики, підкреслювали політичну вмотивованість усієї дослідницької праці⁴.

Своєрідним підсумком чеської грушевськїани початку ХХ ст. стали публікації з приводу сорокалітнього ювілею М. Грушевського, що припав

---

¹ Див. напр.: Zprávy knihopisné // Časopis Musea Království Českého. – Praha, 1905. – Svazek první. – S. 197; Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1905. – Sešit 3. – S. 361.

² Kadlec K.: Михайло Грушевський, Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1911. Stran 551 // Časopis Musea Království Českého. – Praha, 1912. – Svazek první. – S. 177–178.

³ Ibid. – S. 178.

⁴ Див. напр.: Polivka J.: Prof. T. D. Florinskij, Slavjanskoje plemja // Český Časopis Historický. – Praha, 1908. – Sešit 1. – S. 85–90.

на 1906 р. У розлогій статті на сторінках празького часопису «Slovansky Přehled», прикрашеної портретом М. Грушевського, спробу узагальнити його різнобічну працю здійснив Карел Кадлец¹. Пояснюючи читачеві мотиви свого звернення до постаті автора «Історії України-Руси», він наголосив: «Михайло Грушевський перший розвинув українське питання в цілому його обсязі, перший виступив з науковим обґрунтуванням устремлінь українського народу та почав організацію українського руху. Вже тільки ця праця є достатньою для того, щоб його ім'я стало безсмертним серед українського народу»². На переконання чеського дослідника, його український колега «належить до найплодовитіших і найґрунтовніших слов'янських дослідників», адже його організаційному хисту завдячує свій швидкий поступ львівське НТШ, перетворене на правдиву Академію наук, а також київське УНТ; саме завдяки М. Грушевському українці нарешті отримали свою історичну метрику³. Окремо К. Кадлец зупинився на науково-організаційній праці ювіляра, наголосивши, що під його керівництвом постала перша в українській культурі наукова історична школа.

Поряд з такою масштабною дослідницькою та науково-організаційною діяльністю, увагу К. Кадлеца привернула також громадсько-політична активність львівського професора, де він вже на практиці реалізує своє переконання щодо права українського народу на вільний культурний і громадський розвиток. Захоплюючись ідеями суспільно-політичної публіцистики автора «Історії України-Руси» чеський учений наголошує, що на її сторінках «не лише інформується читачів про стан українського питання, але багато місця відведено також проблемам його вирішення, при цьому наголошується, що єдине вирішення українського питання і загалом національного питання в Росії є можливе тільки на підставі національно-територіальної автономії і широкої децентралізації, проведеної в усіх областях Росії з огляду на всі її народи». В цілому поділяючи оцінки, що прозвучали зі сторінок української періодики, К. Кадлец відзначає співмірність внеску М. Грушевського у розбудову українського життя поряд із його великими попередниками – Тарасом Шевченком і Михайлом Драгомановим. Визнанням наукових заслуг М. Грушевського з боку чеських колег стало іменування його в 1914 р. закордонним членом Королівського Чеського Наукового Товариства.

Не пройшов повз увагу чеських фахових часописів також вихід «Наукового збірника» на честь ювіляра. Підкреслювалося, що приурочення такої ошатної книги львівському професору свідчить про те, «що

¹ Kadlec K. Mychajlo Hruševskýj // Slovansky Přehled. – 1909. – № 11. – S. 163–167.

² Ibid. – S. 163.

³ Ibid.

Грушевський має навколо себе гідну поваги наукову школу»¹. Чеські оглядачі співвідносили роль М. Грушевського в українській культурі зі значенням Михайла Ломоносова в російській. Стверджувалося, що завдяки його таланту як дослідника та організатора українці, попри вкрай несприятливі обставини для свого культурного розвитку, спромоглися на утворення фактичної Академії наук та розбудову широкого спектру українознавчих дисциплін².

Бурхливі події Першої світової війни значною мірою ускладнили наукову комунікацію, а зниження темпів наукової праці самим М. Грушевським, його активне занурення в державотворчу роботу вплинули на інтенсивність сприйняття творчості дослідника у всіх національних історичних школах, втім і чеській. Проте, поодинокі видання українського вченого, що потрапляли до чеських книгозбірень, неодмінно ставали предметом обговорення. Так, на сторінках журналу «*Český Časopis Historický*» у той складний для наукової комунікації час було відзначено появу науково-популярних творів М. Грушевського. Оглядачі підкреслювали, наприклад, що перевидана головою Центральної Ради «Ілюстрована історія України» є одним з кращих у фаховому сенсі опрацювань минулого українців³.

Зауважимо, що в часи війни поодинокі популярні нариси М. Грушевського було перекладено чеською мовою, що також з цікавістю сприйняла критика. Традиційно підносилися наукові та літературні прикмети перевиданих книг, наголошувалося, що нові видання, звільнені від цензурних утисків, містять значно більшу кількість ретельно зібраних матеріалів про український рух від середини ХІХ ст. і до перших кроків Центральної Ради⁴. Прикметно, що після здобуття державної незалежності, М. Грушевського було одним із перших серед закордонних науковців обрано в 1919 р. до складу Чеської Академії Наук і Мистецтв.

Активне обговорення чеськими дослідниками наукової та організаційної праці М. Грушевського відновилося в другій половині 20-х років, коли сам учений розгорнув бурхливу діяльність у ВУАН. Особливо їм імпонувала розбудова «Нестором української історії», як образно назвав М. Грушевського один із оглядачів⁵, широкою видавничою діяльністю, що швидко принесла свої відчутні наслідки⁶. Особливу увагу критиків привертав

---

¹ Zprávy // *Český Časopis Historický*. – Praha, 1906. – Sešit 4. – S. 503–504; Rozhledy a správy // *Slovansky Přehled*. – Praha, 1906. – Ročník VIII. – S. 338–339.

² Boczkowski H. *Ukrainská akademie věd // Časopis Musea Království Českého*. – Praha, 1916. – Svazek druhý. – S. 210.

³ Zprávy // *Český Časopis Historický*. – Praha, 1919. – Ročník XXV. – S. 156.

⁴ Див. напр.: Brtník V.: *M. Hruševskýj, Ukrajina a Ukrajinci*. Praha, F. Švejda 1918, 96 S. // *Lipa*. – Praha, 1917/1918. – № 1. – S. 799–800.

⁵ Ch.: *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. Під редакцією академіка Михайла Грушевського // *Slovansky Přehled*. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 775.

⁶ Див. напр.: А. Ф.: *Науковий збірник за рік 1925*. Том XX під редакцією голови історичної секції Всеукраїнської Академії Наук Михайла Грушевського (Державне видавництво України,

Образ Михайла Грушевського у дзеркалі національних історіографічних традицій

часопис «Україна» – за одностайною їх оцінкою – найбільш представницька тогочасна трибуна українознавства. Наприклад, рецензуючи перші числа відродженої «України», професор Карлового університету Ярослав Бідло звернув увагу на ті важкі умови, в яких довелося українському вченому реалізувати свої творчі плани в радянській державі. Тож рецензоване видання як під оглядом його змістового наповнення, так і редакційної політики, – на переконання чеського оглядача, є безсумнівним свідченням крупного організаційного таланту М. Грушевського¹. Жваве зацікавлення чеських оглядачів викликала публікація на сторінках журналу матеріалів, присвячених видатним діячам української культури XIX – початку XX ст. – М. Максимовичу, М. Костомарову, О. Лазаревському, П. Кулішу, В. Антоновичу². Особливу увагу в своїх дописах чеські оглядачі звертали на дослідження М. Грушевським на сторінках фундаментальних праць і спеціальних розвідок чесько-українських культурних взаємин³.

Розлогими рецензіями чеська критика зустріла продовження М. Грушевським праці над «Історією України-Руси». На сторінках празького «Časopis národního musea» обидві частини дев'ятого тому прорецензував довголітній дослідник творчої спадщини українського вченого Я. Бідло. Охарактеризувавши М. Грушевського як «невтомного та плідного творця новочасної історіографії (а значною мірою – й революційної історії) України або – краще – українського народу», рецензент підкреслив важливість продовження ним головної праці життя та гідну подиву наукову активність останніх років⁴. Я. Бідло яскравими барвами змалював обставини творчості

Київ 1926) // Slovanický Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 643; Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1927. – Ročník XXXIII. – S. 677; V. Ch.: За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. Державне видавництво України. R. 1927 // Slovanický Přehled. – Praha, 1927. – Ročník XIX. – S. 712; Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1929. – Ročník XXXV. – S. 224; Charvat V.: За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. Державне видавництво України. R. 1928 // Slovanický Přehled. – Praha, 1929. – Ročník XXI. – S. 142–143.

¹ Bidlo J.: Ukraina, naukovj tr'òchmisjačnyk ukrainoznavstva za rok 1924 // Časopis národního musea. – Praha, 1925. – Ročník XCIX. – S. 83–87.

² V. Ch. Časopisy // Slovanický Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 481–482; Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1927. – Ročník XXXIII. – S. 677; Ch.: Україна. Науковий двохмісячник українознавства під редакцією акад. М. Грушевського. Книга 6. 1925. Київ // Slovanický Přehled. – Praha, 1927. – Ročník XIX. – S. 72–73; Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1928. – Ročník XXXIV. – S. 459.

³ Charvat V.: Михайло Грушевський: Впливи чеського національного руху XIV–XV вв. в українським життю і творчості, як проблема досліду. Кілька заміток і дезидерат. Lvov. Nákladem Tovarystva im. Ševčenka // Slovanický Přehled. – Praha, 1927. – Ročník XIX. – S. 545–546.

⁴ Bidlo J.: Mychajlo Hruševs'kyj, Istorija Ukraïny–Rusy. Tomu devjatoho perša polovyna (Chmelnyččyny roky 1650–1653). DVU, 1928. – Tomu devjatoho druga polovyna

українського вченого в роки війни та революції, відзначивши складність написання та друку томів козацького циклу «Історії України-Руси», адже зібрані протягом багатьох років матеріали виявилися знищеними і доводилося всю підготовчу працю робити практично наново. Дев'ятий том, підкреслює рецензент, містить надзвичайно велику кількість нового джерельного матеріалу, котрий таким чином стає доступним широкому колу дослідників. Це дозволило українському вченому не лише реконструювати неznані сторінки Хмельниччини, але й багато в чому переглянути усталені в науці погляди.

Рясно цитуючи уривки з праці М. Грушевського, оглядач акцентує оригінальність авторського підходу до вирішення багатьох наукових проблем, демонструє його ерудицію та фахову майстерність. Відзначає рецензент також стилістичну вправність автора, стверджуючи, що від тому до тому художня вартість «Історії України-Руси» невпинно зростає. Перераховуючи дискусійні моменти дев'ятого тому, Я. Бідло докладно зупиняється на характеристиці М. Грушевським постаті Богдана Хмельницького та пише про значну полемічність його оцінок, котра втім, на переконання чеського дослідника, сприятиме зростанню зацікавленості і в колі дослідників, і серед пересічних читачів особою гетьмана. На прикладі Хмельницького, стверджує Я. Бідло, М. Грушевський майстерно та всебічно продемонстрував те, чим власне є історичний герой та наскільки складними можуть бути його стосунки з народними масами. Відзначив чеський оглядач цікаві додатки до книги та розлогий довідковий апарат¹. Дослідники, констатував наприкінці огляду Я. Бідло, з нетерпінням очікують продовження важливої праці над тією буремною добою.

На вихід чергової частини «Історії України-Руси» рецензійною статтею «Розквіт та занепад України» відгукнулася також відома своїми українськими симпатіями газета «Prager Presse» – неофіційний речник Міністерства зовнішніх справ². Дев'ятий том на її шпальтах було названо новим каменем, який М. Грушевський заклав у проваджену ним протягом десятків літ будівлю цілісного синтезу української історії. Рецензент акцентував значущість описуваних у новій праці подій не лише суто з історичного погляду, оскільки останні роки Хмельниччини були позначені потужним у новий час злетом українських державницьких змагань, але й з огляду на їх суспільний резонанс – подібність реконструйованих у книзі подій недавньому незалежницькому зриву одного з найбільших слов'янських народів. Враховуючи солідну історіографічну традицію опрацювання

(Chmelnyččyny roky 1654–1657). DVU, 1931 // Časopis národního musea. – Praha, 1931. – Ročník CV. – S. 130–131.

¹ Ibid. – S. 142.

² Див. докл.: Гехтер М. «Prager Presse» и ее служение славянскому делу // Славянская книга. – Прага, 1926. – Май–июнь. – С. 207–214.

козацької доби в працях українських, польських та російських дослідників, М. Грушевський, наголосив рецензент, зумів сказати своє вагоме та оригінальне слово не лише в джерелознавчому аспекті – залучення величезної кількості нововіднайдених документів, але й у спробі нового погляду на відомі, значною мірою міфологізовані попередньою традицією історичні факти та персоналії. Незважаючи на героїчний характер описуваних подій, їх важливість у подальшій долі українського народу та близькість до недавньої доби Визвольних змагань, М. Грушевський, підкреслювалося в рецензії, зміг утриматися на висоті об'єктивного дослідника, стримано та коректно відтворити своєрідність тієї бурхливої епохи¹.

Своєрідним підсумком у сприйнятті сучасниками діяльності М. Грушевського стало широке відзначення восени 1926 р. шістдесятиліття з дня його народження та сорокової річниці наукової та науково-організаційної діяльності. Серед значної кількості присвячених ювіляру публікацій відчутним був і голос його чеських колег. Розлога ювілейна стаття, написана Ярославом Бідло та прикрашена портретом ювіляра, з'явилася на сторінках «Prager Presse». У його нарисі було охарактеризовано багату наукову, літературну та політичну діяльність ученого, з особливим наголосом на здобутках львівської доби.

Докладніше автор зупинився на «Історії України-Руси», яка, за його словами, «належить до найбільших і найпомітніших праць історичної літератури цілого світу не лише через свій обсяг і багатство узагальненого матеріалу, але й завдячуючи високому фаховому рівню, своїй концепції, широті погляду та незвичайній науковій чіткості»². Для Я. Бідло головна праця ювіляра є твором, що відповідає практично всім вимогам модерної світової історіографії, оскільки в ньому представлено не традиційне змалювання політичної історії, а цілісний образ історії культури, в якому політична історія є тільки одним із вимірів інтегральної історії. Особливо характерними для концепції та методологічних уподобань М. Грушевського дослідник називає п'ятий і шостий томи його великої праці. Саме в них найбільш талановито змалювано синтез соціальних, адміністративно-правових, церковних, економічних і культурних відносин, що панували на українських землях від XIV до XVII ст., тобто в часи активного творення української нації. «Грушевський, – наголосив чеський дослідник, – що написав свою працю в національно-українському дусі, аби послужити українській окремішності, залишився в цілому об'єктивним істориком. І саме ця його об'єктивність спричинює те, що фахівець, який хоче можливо докладно пізнати історію українського народу, приходиться зі студією «Історії»

¹ М.Н. Der Ukraine Glanz und Niedergang (M.Hruševs'kyj: Geschichte der Ukraine) // Prager Presse. – Prag, 1931. – № 99. – S. 8.

² Bidlo J. Michajlo Hruševskij // Prager Presse. – Prag, 1926. – № 267. – S. 5.

Грушевського до переконання, що нинішнє становище українців як самостійної нації є природним наслідком особливого історичного розвитку земель, які вони замешкують»¹. У цьому сенсі Я. Бідло порівнює «Історію» М. Грушевського з працею Франтішека Палацького про минуле чеського народу: обидва твори написані в патріотичному дусі і разом із тим засновані на суворій об'єктивності та відповідають усім науковим вимогам. Тому не дивним є для чеського професора, що «Історія» М. Грушевського мала колосальний вплив на поступ і розвиток українського національного життя. Я. Бідло переконаний, що було б вдячною темою порівняти М. Грушевського з Ф. Палацьким також з погляду їх внеску в організацію наукового верстату. Адже українському вченому завдячують і НТШ у Львові, і УНТ та ВУАН у Києві своєю визначною діяльністю на полі науки.

Коротко змалювавши політичну діяльність М. Грушевського в часи української державності (оцінювати її, як вважає Я. Бідло, ще не час), дослідник ставить у заслугу М. Грушевському факт повернення в радянську Україну, де видатний історик взявся до організації наукової праці серед дуже важких матеріальних обставин. Він стверджує, що достатньо імпонуюче у науковому плані виглядає відновлена «Україна», а також дуже вартісна й оригінальна «Історія української літератури». Побажавши ювілярові міцного здоров'я та налагодження умов наукової праці, Я. Бідло насамкінець сказав: «Значення й заслуги Грушевського оцінено в Чехословаччині вже давно (1914), коли його іменовано закордонним членом «Королівського Чеського Наукового Товариства». 1919 р. Грушевський став членом «Чеської Академії Наук і Мистецтв». Гадаю, що його тішило б не менше, якби його популярна, вже не раз друкована «Ілюстрована історія України» з'явилася також по-чеськи. Для обопільних взаємин між українцями й чехословаками це було б вельми корисно»². Щира симпатія, з якою написано ювілейний нарис Я. Бідло, викликала вдячний відгук його українського колеги, що назвав статтю на сторінках «Prager Presse» «одною з найкращих, які мені довелося побачити»³.

Розлогою статтею на ювілей М. Грушевського відгукнувся й чеський славістичний журнал «Slovanský Přehled». Автор нарису філолог-україніст Франтішек Тіхи підмітив, що після смерті Лесі Українки та Івана Франка саме Михайло Грушевський є духовним лідером свого народу. Коротко змалювавши життєвий та творчий шлях ювіляра, чеський дослідник докладніше зупинився на львівському періоді, адже саме тоді вчений розгорнув «гідну подиву різнобічну діяльність»⁴. «Історію України-Руси» Ф. Тіхи характеризує як твір епохальний, що разом із продуктивною науково-

---

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Чеські адресати Михайла Грушевського // Хроніка 2000. – 1999. – Вип. 29–30. – С. 25.

⁴ Tichý F. Michajlo Hruševskýj // Slovanský Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 643.

організаційною працею дав змогу М. Грушевському посісти почесне місце у пантеоні європейської науки. Відзначив дослідник і результативну діяльність ювіляра також в інших напрямках: видавничому, педагогічному, громадському тощо. Сукупно вся ця жертвна праця видатного діяча на благо України дозволяє без перебільшення, стверджує чеський учений, назвати його «Батьком свого народу». Змалювавши широту наукових зацікавлень М. Грушевського в галузі історії, літератури та соціології, Ф. Тіхи підкреслив внесок ювіляра у вивчення українсько-чеських культурних зв'язків і на сторінках його синтетичних опрацювань, і в спеціальних студіях. Наприкінці нарису автор приєднався до оцінок, висловлених Я. Бідло, і від імені чеського наукового світу побажав ювіляру сили й енергії для нових творчих здобутків, а також довгих років життя – дочекатися наслідків своєї праці¹.

Передчасна смерть М. Грушевського була з великим занепокоєнням сприйнята його чеськими колегами та викликала справжню зливу публікацій про вченого. Вже через кілька днів на трагічну звістку з Кисловодська відреагували провідні часописи країни². В некролозі на сторінках празького «Český Časopis Historický» М. Грушевського було названо найвидатнішим українським науковим і громадським діячем, вплив котрого відчувався далеко за межами Батьківщини: «Твори його мали величезне будительське значення, також український національний рух знаходився значною мірою під його впливом»³. З обуренням чеські вчені писали про намагання радянського керівництва імітувати турботу про померлого та його сім'ю після багатьох років жорстоких моральних тортур та фактичного заслання до Москви⁴.

Розлогим некрологом на смерть М. Грушевського відгукнувся Ярослав Бідло – довголітній товариш померлого, що був чудово ознайомлений як із його творчою спадщиною, так і з загальним контекстом поступу українознавчих студій. Відреагувавши свого часу змістовними рецензіями на головні праці вченого, він був добре ознайомлений з обставинами діяльності українського колеги у різні періоди життя, а довголітнє листування з М. Грушевським робило його поінформованим про численні малознані нюанси творчої біографії київського академіка. Відтак некролог Я. Бідло несе на собі помітне мемуарне забарвлення.

На початку чеський учений з прикрістю зазначає, що замість ювілейної статті з приводу недалекого сімдесятиріччя М. Грушевського він змушений писати некролог на його передчасну смерть, яка стала болісною втратою для всієї слов'янської науки. Схематично окресливши головні факти біографії

¹ Ibid. – S. 645.

² Див. напр.: Dr. V.V. Michajlo Hrušovskij zemřel // Lidové noviny. – Praha, 1934. – 27 listopada. – S. 4.

³ Z. H. [Hájek Z.] Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1934. – Ročník XL. – S. 671.

⁴ Slavik J. Michajlo Hruševskýj // Slovanský Přehled. – Praha, 1934. – Ročník XXVI. – S. 311.

українського колеги, автор зосередився на характеристиці його творчої спадщини, назвавши її фундаментальною. Вершиною діяльності Грушевського-науковця Я. Бідло називає «Історію України-Руси», що попри свою незавершеність і деякі недоліки, про які згадував і сам її автор, «є твором якщо не геніального, то високоталановитого синтетика, який своєрідним способом опанував як загальний матеріал джерел, так і фахову літературу, при цьому добре просунувся в сучасних соціологічних теоріях та має оригінальний погляд на всесвітню історію»¹. Новаторський характер синтезу М. Грушевського полягає у поєднанні традиційної політичної історії з історією культури, соціальних інститутів та економічних процесів. Незважаючи на свій виразно національний характер, «Історія України-Руси» є водночас твором наскрізь об'єктивним, що своєю критичністю переконує неупередженого читача у слушності авторських гіпотез. Згадавши про історико-літературні студії М. Грушевського, а також його різнобічну науково-організаційну працю, Я. Бідло підкреслив, що «втрата його неординарної особистості в українському науковому житті залишиться незамінною на довгі роки»².

Ярослав Бідло написав також першу серед неукраїнських авторів узагальнювальну працю, присвячену життю та діяльності вченого. У розповідному біографічному ключі автор розкрив становлення М. Грушевського як видатного організатора української науки, історика, літературознавця, публіциста, громадського та державного діяча. Як і інші дослідники, чеський учений докладніше зупинився на здобутках львівської доби життя та діяльності М. Грушевського. Стисло реферуєчи зміст кожного з томів «Історії України-Руси», він акцентував оригінальність погляду свого товариша на цілу низку проблем вивчення минулого східноєвропейського регіону, що викликало гарячі дискусії в європейській науці кінця XIX – першої третини XX ст.³.

Схвально відгукнувся Я. Бідло про теоретико-методологічну основу історичних студій М. Грушевського, підкреслив його критичність та об'єктивність, поважну ерудицію, вправне володіння соціологічним методом. Цілком справедливо, вказує дослідник, український колега об'єктом своєї уваги обрав широкий спектр проявів життя українського народу, соціологічним методом синтезувавши їх у цілісну картину. Вказав також дослідник на епохальність внеску М. Грушевського в розбудову джерельних підстав української історичної науки. Все це, вважає чеський учений, робить роль М. Грушевського в українській науці співмірною зі значенням Ф. Палацького для чехів⁴. Я. Бідло не оминув увагою й суспільно-політичну

---

¹ Bidlo J. Mychajlo Hruševs'kyj // Slavische Rundschau. – Prag, 1935. – Jg. 7. – S. 62.

² Ibid. – S. 64.

³ Bidlo J. Michal Hruševs'kyj. – Praha: Nákladem České Akademie Věd a Umění, 1935. – S. 7–9.

⁴ Ibid. – S. 13.

та просвітницьку діяльність М. Грушевського, вказавши на її важливе для модернізації українства значення.

Співчутливо змалювавши державотворчу діяльність голови Центральної Ради, дослідник підвів читача до природності його рішення повернутися в Україну. Останнє було зумовлено не лише науковими планами вченого, але й його світоглядними переконаннями у необхідності невідступно бути зі своїм народом¹. Слушність такого кроку Я. Бідло ілюструє багатими здобутками радянської доби діяльності М. Грушевського. Як сповнені трагізму чеський учений змальовує останні роки життя українського вченого, котрий, незважаючи на погіршення здоров'я, надалі намагався науково працювати.

Наприкінці книги Я. Бідло поділився з читачем своїми особистими враженнями від багаторічного знайомства з М. Грушевським, відзначивши небуденність його діяльної натури. Цікавим є свідчення чеського вченого про його останню зустріч з українським колегою напередодні повернення в Україну. У довірливій розмові М. Грушевський, зі слів його співбесідника, сказав, що вирішив змиритися з українською більшовицькою владою з огляду на те, що подальшу боротьбу українців з нею вважає марною справою². Масштабність творчої спадщини автора «Історії України-Руси» для чеського читача ілюстрував доданий до книги хронологічно укладений список головних наукових праць українського історика.

Підводячи підсумки дослідженню чеської грушевськіани першої третини ХХ ст. можемо ствердити, що чеська наука в своїх оцінках творчої діяльності М. Грушевського була об'єктивною та в цілому досить прихильною. Доброзичливість та об'єктивність чеських учених при зверненні до наукового доробку автора «Історії України-Руси» є, як ми змогли побачити, особливо помітною при порівнянні з емоційними характеристиками його доробку з боку російських і польських колег. Відсутність взаємних історичних претензій, важкий досвід імперського гніту, традиційно міцні чесько-українські культурні взаємини, особисті приятні стосунки вченого з чоловічими представниками наукового світу Богемії створили сприятливу атмосферу для побудови міжнаціонального історіографічного діалогу, в якому М. Грушевський відігравав роль лідера. Попри скептичне ставлення до антинорманізму автора «Історії України-Руси» та деякі застереження щодо сміливості його історичного моделювання, чеські вчені з великим визнанням ставилися до різнобічної культурної діяльності українського колеги, уважно відстежуючи появу його наукових творів. Відтак найбільшого визнання чеських учених здобула науково-організаційна праця М. Грушевського, що на їх переконання легітимізувала українознавство як важливий напрямок славістичних студій. У цьому контексті загального визнання епохальності

---

¹ Ibid. – S. 26–27.

² Ibid. – S. 34.

доробку Грушевського-науковця традиційним для чеських дописувачів стало порівняння його заслуг для української культури зі значенням Ф. Палацького для чехів. Тому не випадково, що найбільшим академічним титулом – закордонного члена національної Академії наук – український дослідник був відзначений саме в Чехії. Чеська історіографія має в своєму доробку доволі розлогу грушевськіану: спеціальні публікації, присвячені М. Грушевському, головню з нагоди його ювілейних дат, відтворювали образ видатного вченого-славіста, невтомного працівника на полі української культури, принципового оборонця національних інтересів.

Образ Михайла Грушевського в німецькій славистиці

Зрозуміло, що до різнобічної діяльності автора «Історії України-Руси» найбільш зацікавлено поставилися в слов'янському інтелектуальному середовищі. Стосовно ж західного слов'янознавства, тривалий час акцент робився на індиферентності європейських дослідників до українознавчої проблематики, їх захопленні русистикою та домінуючі симпатії до наукових концепцій російських істориків. В цілому погоджуючись із цим спостереженням, відзначимо, що західноєвропейське слов'янознавство не було одноманітним у ставленні до українознавчої проблематики, як це прийнято вважати. На тлі байдужості французьких та англійських славістів до україністики, вирізняється досить серйозне ставлення до неї з боку німецьких учених. Це ставлення, як відзначають сучасні дослідники, мало тривалу традицію та було стимульоване складним комплексом як геополітичних і соціально-економічних, так і суто наукових чинників. На зламі ХІХ–ХХ ст. увагу німецьких політиків і вчених привернув бурхливий розвиток українського національно-визвольного руху та постаті його лідерів¹. З того часу у сприйнятті української наукової проблематики завжди був відчутним політико-ідеологічний момент, що складав особливість німецької славистики. З огляду на сказане, простежимо еволюцію німецької україністики на прикладі сприйняття німецькими ученими постаті найвидатнішого діяча українства першої третини ХХ ст.

Німецький читач відкрив для себе М. Грушевського завдяки перевиданню першого тому «Історії України-Руси» німецькою мовою, котрий вийшов у Лейпцигу під оригінальною назвою «Історія українського (рутенського) народу». Зауважимо, що в українських інтелектуальних колах покладалися великі сподівання на переклад праці М. Грушевського мовою тогочасної науки, висловлювалося загальне переконання у важливості реалізації цього проекту для популяризації українського питання в Європі. «Вона [німецьке видання першого тому праці – авт.] зробить честь не тільки авторови, але й нації, – наголошував С. Томашівський, – аж тоді почнеться правдиве і глибше

---

¹ Кураєв О. Перший історичний авторитет України. Михайло Грушевський і німецьке українознавство // Вісник НАН України. – 2000. – № 3. – С. 55.

зацікавлення європейського авторитетного совіта нашою минувиною і теперішнім положенням. Поява такої солідної наукової праці зробить в «Європі» для нашого народу більше, ніж цілі сотки політичних (легкої марки) часописних статей»¹.

Саме в німецькій науковій періодиці з'явилася найбільша кількість відгуків на «Історію українського народу». Так, для мюнхенського часопису «Beilage zur Allgemeinen Zeitung» рецензію написав професор Рудольф Штібе². На початку свого обговорення він звернув увагу читача на своєрідність рецензованої книги як ідеологічного маніфесту молодого українського руху: «З національних стремлінь русинів передусім повсталала велика «Історія України-Руси» львівського професора Мих. Грушевського, який є натхненним сподвижником руського національного руху». Критик пише про свої враження від масштабу праці та обсягу залучених для її написання джерел і літератури. У книзі, на його думку, «з найбільшою обережністю і старанністю» узагальнено весь можливий спектр різноманітних джерел, що дозволило критично розглянути існуючі гіпотези та обґрунтувати правомірність власних моделей. Найкраще обробленими сторінками першого тому, як під оглядом зібраних джерел, так і слушності сформульованих гіпотез, рецензент вважає дослідження М. Грушевським родинної і племінної організації у слов'ян, а також їх культури та міфології. Схвально оцінює Р. Штібе й зображення М. Грушевським часів Володимира Великого, особливо зовнішньополітичної діяльності князя. Це, на думку критика, «зразок великої історичної характеристики». «Вже перше враження, яке робить книга проф. Грушевського, – зазначає Р. Штібе, – вказує на гідну подиву вченість і невтомну працьовитість у поєднанні з проникаючою швидкістю думки та натхненням для справи. Автор відзначається широким знанням навіть часто недоступної літератури, як це рідко в кого буває, а предмет опановує він сміливою критичною оцінкою. Відтак повстало славне діло, якому можна довіряти щодо передання всіх фактів в найширшому значенні. Радо підношу вартість праці, хоча в деяких пунктах не можу погодитися з поглядом автора».

Далі дослідник, розглядаючи структуру, методологію та методику написання книги, її концептуальні засади, формулює низку зауважень. Бажання автора скрупульозно, зі всіма можливими подробицями, описати предмет свого дослідження, подекуди є негативним явищем, вважає критик, оскільки іноді за масою таких подробиць втрачається провідна ідея пошуку, внаслідок чого «лектура книжки стає втомливою і ми остаточно виходимо

---

¹ Томашівський С. Нова книжка – нові часи (Проф. М. Грушевський – Очерк истории украинского народа. С-Пб., 1904) // ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – С. 46.

² Stübe R. Dr. Eine Geschichte der Ruthenen (Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906) // Beilage zur Allgemeinen Zeitung. – München, 1907. – Band III. – S. 617–623.

невдоволені». У книзі також неправдоподібно окреслено географічний ареал розселення українців у добу раннього середньовіччя та задалеко в історичну ретроспективу посунуто початки їх історії. «З тим експансіоністським стремлінням автора я не можу погодитись», – зазначив критик. Утім, ця проблема, зауважив Р. Штібе, притаманна історіописанню всіх молодих народів, особливо слов'янських, що намагаються існування власного етносу посунути в сиву давнину та визначити йому якомога більший ареал розселення. У контексті попереднього зауваження критик закидає М. Грушевському деяку штучність в інтерпретації відомих подій, наприклад, відзначає слабку доказовість гіпотези про автохтонність українців і тези щодо цілковитої самотності давньоруської культури.

Критичних зауважень зазнала також авторська реконструкція шляхів зародження та напрямків еволюції державних форм у східних слов'ян. Р. Штібе не шкодує полемічних стріл для антинорманської теорії українського вченого, вважаючи відповідні сторінки найбільш спірними та слабкими у книзі. «Праця просякнута тенденцією, яка сама собою гідна уваги, але їй зашкодила, – завершує він свій огляд. – Грушевський хоче прислужитися національним стремлінням свого рухливого, обдарованого та діяльного народу, намагаючись довести, що русини є народом із власною своєрідною культурою, що вони створили й власний державний устрій. Через це він деколи перекручує цілком знані факти: це призводить інколи до спотворень та перебільшення. Ця тенденція також шкідливо впливає на представлення предмета; оповідь часто підміняється з'ясуванням поодиноких питань»¹.

Для лейпцизького часопису «Historische Vierteljahrshrift» розлогу рецензію на книгу М. Грушевського написав приват-доцент Берлінського університету Отто Геч. Солідаризуючись з автором «Історії українського народу», він наголосив на важливості появи цієї праці для ознайомлення західного читача з минулим народу, що в європейській традиції стало ідентифікуватися з титульними націями тих держав, до складу яких входив. Хибність такого погляду, стверджує рецензент, стає особливо очевидною, коли взяти до уваги цивілізаційний внесок українців до скарбниці східноєвропейської культури та потужність українського національного руху в другій половині XIX – на початку XX ст. Царські заборони та переслідування не досягли своєї мети, й українські історики на чолі з М. Грушевським повертають із забуття славні діяння свого народу, демонструючи, за словами О. Геча, що «національна історіографія іде пліч-о-пліч з національним пробудженням, які один одне пришивидшують та один на одне продуктивно впливають»². Далі рецензент окреслює географічний ареал

---

¹ Ibid. – S. 623.

² Höttsch Otto: Hruševskij M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906 // Historische Vierteljahrshrift. – Leipzig, 1907. – B. X. – S. 223.

проживання українців та їх чисельний склад, погоджуючись зі своїм українським колегою про справедливість цілісного зображення українського народу на всіх його етнічних територіях. Характеризуючи фаховий бік праці, рецензент зазначає: «Про цей перший том можна в загальному сказати, що Грушевський працює з повним володінням колосального і розпорошеного матеріалу та з великою методичною обережністю та передбачливістю»¹.

Значна кількість дискусійних моментів у книзі, передусім критика норманської теорії, за словами О. Геча, пов'язана не лише з намаганням М. Грушевського подати історичний матеріал у вигідному для себе світлі, але й зумовлена загальною неоднозначністю тлумачення більшості подій східноєвропейського середньовіччя у тогочасній науці. Незважаючи на це, оглядач підносить дослідницьку сумлінність автора «Історії українського народу», його виважений та об'єктивний підхід до досліджуваних проблем, намагання відобразити увесь спектр історіографічних оцінок, чому прислужилися розлогі коментарі та екскурси. Як і решта оглядачів, О. Геч критично відгукнувся про якість перекладу, особливу увагу звернувши на надмірну насиченість тексту «австріяцизмами». Наприкінці огляду рецензент наголосив: «І нарешті я можу лише повторити ту радість, що цінна і важлива праця стала доступною німецькому світу, і хочу лише побажати, щоб переклад швидко просувався вперед. Залишається лише додати, що цей перший том заслуговує на увагу не лише істориків, а й слов'янських філологів, етнографів і візантиністів»².

Для берлінської «Deutsche Literaturzeitung» невеликий, але змістовний огляд написав професор Боннського університету Леопольд Карл Гетц. Як і інші рецензенти, він також відзначив вкрай низький рівень поінформованості європейського читача про минуле Східної Європи. Тим більшу вагу та цінність, наголошено в огляді, мають синтетичні праці, які зосереджені на вивченні витоків історичного життя на великому просторі від Карпат до Кавказу. Характеризуючи рецензовану працю, Л. Гетц зауважив: «...Ще, напевно, довго не буде твору, який би так ґрунтовно і солідно вивчав цю галузь науки [історію Східної Європи – авт.], як представлена історія українського народу»³.

Далі оглядач зосереджується на провідних ідеях «Історії», наголошує на великому обсязі залучених українським дослідником джерел і літератури. Остання обставина є вельми цінною для європейських фахівців, оскільки значною мірою російська та українська література для них малодоступна. Самостійну наукову вартість, зазначено в огляді, мають додатки до книги, з яких особливо вартісними, на думку оглядача, є екскурси про давньоруське

¹ Ibid. – S. 224.

² Ibid. – S. 225.

³ Goetz Leopold Karl: Hruševskij Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // Deutsche Literaturzeitung. – Berlin, 1908. – № 8. – XXXIX. – S. 495.

літописання та норманську теорію. Погляди М. Грушевського, наголошує Л. Гетц, цілковито руйнують поширене в середовищі європейських дослідників бачення минулого Східної Європи як монокультурного та моноетнічного простору. Рецензент зізнається, що неодноразово у своїй роботі користувався наступними томами головної праці М. Грушевського, тому наголошує на необхідності перекласти подальші її частини: «Це привернуло б у нас у Німеччині більшу увагу до цієї неналежно висвітленої, майже повністю занедбаної галузі науки про європейську історію та культуру»¹. Прикметно, що в згаданій рецензії немає традиційної для європейських дослідників критики антинорманізму М. Грушевського та полеміки з його історичною схемою. Сам огляд написаний, як це видно зі змісту, з метою ознайомити читача з провідними ідеями українського дослідника.

Відгукнувся на нову книгу М. Грушевського невеликою оглядовою рецензією й реномований у Німеччині історичний часопис «Historische Zeitschrift»². Автор, сховавшись за криптонімом J.L., услід за іншими оглядачами відзначив, що праця українського вченого є по суті першою після нарису Енгеля спробою цілісно відтворити ранню історію одного з найбільших східнослов'янських народів. Коротко зупинившись на основних ідеях праці та схарактеризувавши її структуру, оглядач зауважує, що не може за браком місця докладно зупинитися на всіх суперечливих моментах видання. Дискусійним для нього є заперечення М. Грушевським слушності норманської теорії. Як і інші європейські критики, рецензент підносить ерудованість українського автора, що особливо позначилася на інформаційній насиченості додатків до книги, які вперше вводять читача у слов'янський контекст студіювання східноєвропейського середньовіччя. Цікавою для дослідників, зауважує оглядач, є також укладена автором мапа Східної Європи у часи формування Київської держави. Незважаючи на дискусійні моменти, а також помилки перекладу, критик підкреслює важливість появи книги М. Грушевського, що ознайомила широкі читацькі кола з історією українського народу.

З початком Першої світової війни увага до українського питання помітно збільшилася та набула виразно політичного забарвлення. У Західній Європі, завдяки активній популяризації української справи багатьма патріотичними партіями та організаціями, а також з огляду на інтерес воюючих сторін до національних визвольних змагань підкорених народів з метою використання їхнього потенціалу у власних політичних планах, значно зросло зацікавлення

---

¹ Ibid. – S. 496.

² J.L.: Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd.: Urgeschichte des Landes und Volkes. Anfänge des Kijever Staates. Von M. Hruševskýj. Autorisierte Übersetzung aus der zweiten ukrainischen Ausgabe. Leipzig, B.G. Teubner. 1906. XVIII u. 754 S. // Historische Zeitschrift. – München und Berlin, 1908. – 101 Band. – S. 180–182.

українським рухом та його лідерами. Особливо діяльною у справі популяризації українських домагань була робота Союзу визволення України. Його представники розгорнули плідну інформаційно-пропагандистську діяльність на шпальтах не лише австрійської та німецької преси, але й часописів багатьох країн європейського та американського континентів¹.

Першим значним кроком СВУ у цьому напрямку була публікація різними мовами на початку вересня 1914 р. звернення до громадськості Європи, в якому проголошувалася необхідність здобуття Україною незалежності в результаті переможної війни Центральних держав. Розгорнута інформаційна робота невдовзі дала свої наслідки. Як свідчили докладні огляди у «Віснику СВУ» під рубриками «Огляд преси», «Чужа преса про нас», «Голоси преси про українську справу», українське питання зацікавило європейських та американських політичних оглядачів². При цьому тональність висловлених оцінок залежала від приналежності тієї чи іншої країни до однієї з воюючих сторін³. Цією обставиною пояснюються найбільш прихильні оцінки преси Центральних держав; в країнах Антанти, натомість до українського руху ставилися зі значним скептицизмом, а у Великобританії взагалі було введено офіційну заборону на поширення літератури про Україну.

Преса держав Антанти в оцінках українського руху зазвичай тиражувала тезу російської публіцистики про «німецьку інтригу». Як слушно зауважують дослідники, появу анти- чи проукраїнських публікацій треба розцінювати як спроби різних політичних груп через створення громадської думки вплинути на парламенти та уряди власних держав. У відзивах преси, поряд з аналізом суто політичних аспектів становлення українського національного руху, багато уваги приділялося українській історії та культурі, що мало на меті ознайомити читачів своїх країн з тією частиною Східної Європи, яка в масовій свідомості стійко асоціювалася з Росією. При цьому практично завжди згадувалося ім'я М. Грушевського, якого традиційно представляли як видатного українського вченого та одного з найбільш впливових суспільно-

---

¹ Див. докл.: Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 73–112.

² Див. напр.: Огляд преси // Вісник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 2. – С. 9–10; Чужа преса про нас // Вісник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 5–6. – С. 11; Голоси преси про українську справу // Вісник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 9–10. – С. 15–19; Болгарська преса й українська справа // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 29–30. – С. 19; Німецька преса про українську справу // Вісник СВУ. – Відень, 1916. – Ч. 77–78. – С. 138–139.

³ Див. докл.: Цвенгрош Г. Українське питання у франкомовному світі // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. – Львів: Каменярь, 1992. – С. 271–299; Кураєв О. Українське питання у пресі центральних держав від початку Першої світової війни до «літнього наступу» 1915 року // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Випуск 10/11. – С. 844–848; Сирота Р. «The New Europe» і британський дискурс України 1916–1920 років: перепроєктування Європи // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2006. – Том CCLI. – С. 240–302.

політичних діячів. Справжнє збурення європейської громадськості – від Карпат до Піренеїв – принесла звістка про арешт та заслання українських провідників А. Шептицького та М. Грушевського – українському руху та його лідерам співчувала тогочасна демократична преса більшості країн¹.

У видавничій і пропагандистській діяльності СВУ твори М. Грушевського посідали особливе місце як важливий пропагандистський матеріал для популяризації української справи в Західній Європі. Тиражуючи науково-популярні роботи вченого, а також перекладаючи їх багатьма іноземними мовами, діячі СВУ, як зазначав А. Жук, переслідували дві головні цілі: «систематичного поінформування західно-європейської публіки про українську справу» та «дати широкій народній масі історичні основи для розуміння своєї народної справи»².

Найбільше перекладних праць М. Грушевського з'явилося німецькою мовою. У редакційних передмовках наводилася коротка характеристика їхнього автора як найбільш знаного українського вченого та громадського діяча, вказувалося, що його твори, написані відповідно до вимог науки, здобули високе визнання у фаховому середовищі³. Видавці змальовували М. Грушевського як жертвовного борця за українську справу, що зазнав жорстоких переслідувань від російського царату. Уникаючи звинувачень у кон'юнктурності, підкреслювалося, що перекладені праці М. Грушевського були написані задовго до вибуху світової війни, а викладені в них ідеї жодним чином не є наслідком пошуку українцями свого місця у протистоянні європейських держав⁴. Особливий акцент у цих редакційних вступках робився на поясненні термінології праць українського вченого, особливо на правомірності вживання топоніма «Україна». У передмовках ж М. Грушевського, що передруковувалися з довоєнних видань, традиційно наголошувалося на недостатній ознайомленості західного читача з минулим та сучасним станом українського народу, наводилися звичні аргументи щодо самотності його історії та культури, вагомості цивілізаційного внеску у європейську спадщину. Акцентувалося і на парадоксальності ситуації, що

---

¹ Голоси преси про українську справу // Вісник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 9–10. – С. 19; Професор М. Грушевський перед російським судом. Голоси преси про українську справу // Вісник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 9–10. – С. 20; Комітет протесту против ув'язнення М. Грушевського // Вісник СВУ. – 1916. – Ч. 77–78. – С. 141; Чужа преса про нас // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 11–12. – С. 21; Чужа преса про нас // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 21–22. – С. 29; Професор Михайло Грушевський в московській неволі // Календар Українського Народного Союзу в Америці на переступний 1916 рік. – Джерзі Сіті: «Свобода», 1916. – С. 34.

² Жук А. Союз визволення України // Памяткова книжка Союзу визволення України і календарь на 1917 рік з 103 ілюстраціями. – Відень: Накладом СВУ, 1917. – С. 376, 378.

³ Див. напр.: Преглед украинката история отъ Михайло Хрушевски. – София, 1914. – Предговоръ; Мучажло Hрушевський. Украјина а Руско. – Kyjiv–Praha: Čas. – Úvodem.

⁴ Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung Von Michael Hruschewskyj. – Wien, 1915. – Von den Herausgebern.

склалася, адже у XVIII ст. європейці були значно краще ознайомлені з Україною та українцями, аніж на початку XX ст.¹.

Переклади наукових та публіцистичних творів М. Грушевського найбільш схвальні відгуки отримали в пресі Центральних держав. Особливо багато про симбірського в'язня писала австрійська та німецька періодика. На сторінках багатьох видань висловлювалися співчуття важкій долі українського засланиця, підносилися його роль у загальному пробудженні національно-визвольного руху в Східній Галичині. При огляді виданих СВУ історичних праць М. Грушевського акцентувалася їхня фаховість, вказувалося, що львівський професор є одним з найавторитетніших знавців минулого східноєвропейського регіону, а його погляд на сучасний стан і перспективи розвитку цієї частини Європи є вагомою альтернативою загальноприйнятій москвоцентричній моделі². Звертаючись до творчої спадщини М. Грушевського, німецькі вчені одностайно називали його «першим історичним авторитетом України»³. І все ж, незважаючи на відверті симпатії до наукової та суспільно-політичної праці М. Грушевського, німецькі дослідники традиційно полемізували з антинорманізмом ученого, вбачаючи в популяризації цієї концепції виключно патріотичні мотиви⁴.

Сходження М. Грушевського з політичної арени після поразки Центральної Ради, значне призупинення його дослідницької праці та складнощі наукової комунікації у міжвоєнні роки помітно знизили інтенсивність грушевськознавчої рефлексії у середовищі німецьких дослідників. Приводом для чергового сплеску зацікавленості постаттю М. Грушевського стала передчасна смерть ученого, що була з великим занепокоєнням сприйнята його німецькими колегами та викликала справжню зливу публікацій про вченого. Вже через кілька днів на трагічну звістку з Кисловодська відреагували провідні часописи країни. Тут, поряд із традиційним зацікавленням німецьких учених україністикою, треба також відзначити активну діяльність у міжвоєнній Німеччині українських науково-культурних установ, що своєю роботою привертати увагу широких кіл громадськості⁵. Не слід відкидати й особистого фактора – на той час жили і

¹ Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung Von Michael Hruschewskyj. – Wien, 1915. – Vorrede des Verfassers; Hrushevskyj M. Geschichte der Ukraine. – Lemberg, 1916. – Teil 1. – S. V–VIII.

² Див. напр.: W.K.: Die Union der Ukraina mit Moskau // Reichspost. – Wien, 1915. – № 571. – S. 2; Калинович І. Німецька преса про нас // Українське слово. – 1915. – Ч. 107. – С. 3.

³ Див. докл.: Курасв О. Перший історичний авторитет України. Михайло Грушевський і німецьке українознавство // Вісник НАН України. – 2000. – № 3. – С. 58.

⁴ Про німецьку історію України М. Грушевського // Вісник СВУ. – Відень, 1916. – Ч. 135. – С. 78–79.

⁵ Див. докл.: Бублик Т. В. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині в 20–30-ті роки XX століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – Арк. 87–136.

працювали німецькі славісти, котрі були особисто знайомі з М. Грушевським ще з передвоєнних часів, тому вони досить рефлексивно сприйняли трагічну новину з радянської держави.

Давній знайомий українського вченого та популяризатор його ідей у німецькомовному світі Отто Геч написав свої некрологи-спогади одразу для декількох німецьких славістичних часописів. Пригадавши обставини свого знайомства з М. Грушевським та співпраці з ним ще у передвоєнні часи, О. Геч наголосив, що німецька наука завжди пильно стежила за творчими здобутками українського дослідника, хоча й критично сприймала висловлені ним погляди¹. Утім, «Історія України-Руси» своєю фундаментальністю та критичністю приваблювала європейських дослідників, поступово переконуючи їх у правомірності сформульованої її автором історичної моделі. Попри суто наукові звершення, вказує О. Геч, М. Грушевський був також незрівняним організатором наукового життя, засновником історичної школи, що розвивала ідеї вчителя. Відзначає дослідник і національне значення творчої спадщини українського колеги: «Своєю визначною історичною працею та науковою роботою Грушевський створив народові фундамент його національної ідеології»².

Та померлий, зауважив автор, не був тільки кабінетним ученим – у роки важких випробувань для свого народу він став на чолі першого українського парламенту. Німецькою, нагадує О. Геч, з'явилися лише перший том великої «Історії» М. Грушевського та частина популярного курсу. Вельми бажано, вважає автор, як з огляду на високий фаховий рівень праць видатного вченого, так і через недостатню ознайомленість німців з українською історією, було б перекласти його головні науково-популярні книги. «Чи має бути Грушевський зарахований до видатних істориків східного слов'янства, я не наважуюсь вирішувати, – підсумовує О. Геч. – Його велике значення у цій галузі незаперечне. [...] Те, що він не зміг повністю завершити свій головний твір, є великою втратою для історії Східної Європи, дослідники якої будуть берегти про померлого добрі та шанобливі спогади...»³.

Відгукнувся на смерть свого давнього колеги й знаний дослідник історії Східної Європи Ганс Кох, написавши розлогий некролог для «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven»⁴. Демонструючи чудову обізнаність з біографією видатного вченого та його різнобічною діяльністю, німецький учений назвав М. Грушевського «не тільки сином, а й утіленим символом українського народу» та здійснив спробу визначити місце вченого на тлі його

---

¹ Hoetzsch O. Michael Hruschewskij // OstEuropa. – Berlin, 1935. – Heft 4. – S. 212.

² Hoetzsch O. Michael Hruševskýj // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1935. – Band IX. – S. 162.

³ Ibid. – S. 163–164.

⁴ Koch Hans. Dem Andenken Mychajlo Hruševskij's (29. September. 1866–25 November 1934) // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. – Breslau, 1935. – Bd. XI. – S. 3–10.

бурхливої епохи. Як історик, стверджує Г. Кох, покійний учений своєю титанічною працею повернув українців із забуття та ввів до історії європейських народів, переконливо довівши відмінності від сусідів-слов'ян. Виснажливі джерельні пошуки, усебічні наукові зацікавлення та небуденна ерудиція, що були наслідком важкої кабінетної праці, не дозволяють, вважає дослідник, назвати «Історію України-Руси» геніальною книгою, а радше невичерпним джерелом знань і роздумів для всіх майбутніх дослідників Східної Європи. Утім, історична схема, покладена в основу праці, вказує автор, мала революційне значення для всієї східноєвропейської історіографії, змусивши фахівців переглянути постулати російської науки. Аналогічно ґрунтовністю, підкреслює Г. Кох, відрізняються й історико-літературні, соціологічні та релігієзнавчі студії М. Грушевського.

Не менш масштабною, йдеться в некролозі, була й науково-організаційна діяльність українського вченого – він на практиці довів культурну спроможність одного з найбільших слов'янських народів. Пов'язуючи різні аспекти діяльності М. Грушевського, німецький учений слушно вказав, що його історіософські погляди, які були наслідком багатолітнього всебічного дослідження минулого свого народу, визначили характер громадської та державницької праці українського колеги. І хоча остання, вважає Г. Кох, була менш успішною, однак саме з ім'ям М. Грушевського пов'язується українське національне відродження ХХ ст.

Проявом невідомого зацікавлення постаттю М. Грушевського вже не тільки з боку німецьких учених, але й політиків стала поява присвяченої українському історичному редакційної статті на сторінках офіційного гітлерівської націонал-соціалістичної партії газети «Vöelkischer Beobachter»¹. Уже на самому її початку, підносячи всеукраїнське значення різнобічної діяльності видатного українця, підкреслювалося: «Говорити про значення та роль М. Грушевського – означає змалювати весь розвиток українського визвольного руху за останнє півстоліття. Своєю безмежною любов'ю до свого народу і своєю невтомною багаторічною науковою діяльністю, передусім як дослідник історії, він назавжди поєднав своє ім'я з українською ідеєю»².

Коротко змалювавши головні віхи творчої біографії померлого, автор статті вказував на його послідовну боротьбу за визволення українського народу з-під російського гніту. Зазначалося, що цю боротьбу він вів і як політик – організовуючи український суспільно-політичний рух, і як науковець – своєю величною творчою та організаційною працею руйнуючи усталені стереотипи про культурну несамостійність українців, доводячи на ділі їх право на власний державний розвиток. Успіх цієї діяльності

¹ Див. докл.: Тельвак В. Некролог на Михайла Грушевського на сторінках німецької газети // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2009. – Т. 9. – С. 169–174.

² Michael Hruschewskij // Vöelkischer Beobachter. – Berlin, 1935. – № 69–70. – S. 5.

М. Грушевського ще перед війною, наголошувалося в некролозі, цілком заслужено закріпив за ним славу «батька» всього народу та викликав ненависть з боку одвічних поневолювачів України. Наголошувався також вплив величезної наукової спадщини видатного українця на європейську науку: «Дев'ять томів його найголовнішої праці (а ще є низка популярних творів) разом із п'ятьма томами історії української літератури творять ту духовну спадщину, до якої раніше чи пізніше повинні підійти сучасні німецькі історики. Деякі росіяни це вже почали робити і мусять визнати слушність проф. Михайла Грушевського»¹.

В середині січня 1935 р. у Берлінському університеті було організовано урочисту Жалобну Академію, присвячену пам'яті видатного українця. На ній, окрім української громади міста, були присутні німецькі вчені, урядові представники та преса. З присвяченою М. Грушевському доповіддю виступив куратор Інституту проф. Антон Пальме². У своєму виступі він зупинився на характеристиці М. Грушевського як видатної постаті в історії українського народу. Доповідач підкреслив непересічний вплив покійного вченого на всі сторони буття своєї нації, зауважив необхідність цілісного підходу до осмислення його феномена. М. Грушевський, стверджував А. Пальме, «успішно працював у всіх сферах з дивовижною енергією та працелюбством, чого вимагав добробут його народу. Основною рисою, властивою його особистості, була безмежна любов до Батьківщини і постійна готовність до самопожертви заради нації»³.

Окресливши загальний контекст становлення українського національного руху в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., доповідач акцентував на тих труднощах, які довелося долати М. Грушевському в його боротьбі за право свого народу на вільний культурний і політичний розвиток. У загальному біографічному ключі доповідач розкрив головні здобутки померлого: його наукова діяльність була спрямована на доведення історичної самотності українців, організаційна мала на меті модернізувати українське культурне життя, суспільно-політична – мобілізувати свідомість українців з усіх етнічних земель для вирішення завдань національної консолідації та державотворення.

Докладніше А. Пальме зупинився на характеристиці наукових поглядів М. Грушевського, відзначивши революційний вплив «Історії України-Руси» на переосмислення минулого Східної Європи у колі західноєвропейських фахівців. Менш успішною була державотворча діяльність ученого, котру

---

¹ Ibid.

² Засідання пам'яті М. Грушевського в Українськiм Науковiм Інститутi в Берліні // Новий час. – 1935. – № 28. – С. 6.

³ Palme A. M. Hruschewskyj als Persönlichkeit // Prof. Michael Hruschewskyj Sein Leben und sein Wirken (1866–1934). Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes anlässlich der Todesfeier an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. – Berlin, 1935. – S. 5.

А. Пальме назвав «трагедією його життя». Утім, дослідник закликав більш виважено поставитися до політичної праці українського вченого в революційні роки і не звалювати на нього одного помилки всього тогочасного проводу. З сумом і співчуттям доповідач змалював останні роки життя видатного вченого, що впав жертвою своєї невинуватої довіри до більшовиків. Висловлюючи співчуття українцям від імені німецької науки, А. Пальме на закінчення зазначив: «Грушевському не судилося свій народ привести до мети; проте він виразно поставив цю мету перед очима свого народу і справа його життя, що стала важливою частиною сучасної української державності, завжди впливатиме своїм прикладом на національну свідомість»¹.

Підводячи підсумки дослідженню німецької грушевськіани першої третини ХХ ст. можемо ствердити, що німецька наука в своїх оцінках творчої діяльності М. Грушевського була доволі об'єктивною та в цілому прихильною. Доброзичливість та зваженість німецьких учених при зверненні до наукового доробку автора «Історії України-Руси» є особливо помітною при порівнянні з емоційними характеристиками його спадщини з боку російських і польських колег. Попри скептичне ставлення до антинорманізму автора «Історії України-Руси» та деякі застереження щодо сміливості його історичного моделювання, німецькі вчені з великим визнанням ставилися до різнобічної культурної діяльності українського колеги, уважно відстежуючи появу його головних наукових творів. Найбільшого визнання німецьких інтелектуалів здобула історіографічна й археографічна праця М. Грушевського, що на їх переконання легітимізувала українознавство як важливий напрямок славістичних студій. Німецька наука також може похвалитися найчисленнішою у неслов'янському світі грушевськіаною: розлогі рецензійні огляди та спеціальні публікації, присвячені М. Грушевському, відтворювали образ невтомного вченого-славіста та талановитого організатора наукового життя.

* * *

Отже, поза українським інтелектуальним середовищем найбільш уважним та емоційним ставлення до праць М. Грушевського було в російському суспільстві. Уже перша праця історика-початківця, що містила спробу переосмислення класичної для російських істориків давньоруської проблематики, привернула увагу фахівців до вихованця Київської документальної школи. З кінця ХІХ ст. кожна наукова студія М. Грушевського, яка торкалася проблем розмежування сфер зацікавлення російської та української історіографії, попри численні цензурні рогатки, неодмінно потрапляла в поле зору російських дослідників. А масштабна

---

¹ Ibid. – S. 13.

науково-організаційна праця львівського професора на галицькому, а згодом й наддніпрянському ґрунті, принесла заслужений авторитет у колі славістів.

Представники ліберальної течії російської науки, віддаючи належне фаховій ерудиції та майстерності українського колеги, принципово заперечували його намагання конструювати національний гранд-нарратив ціною перегляду усталеної погодинської схеми. Утім, цілеспрямована діяльність М. Грушевського з популяризації своїх наукових ідей у російському інтелектуальному світі шляхом перекладу багатьох праць, сприяла поступовому проникненню його ідей спочатку серед фахівців, а згодом і в широкому інтелігентському середовищі. Гаряче полемізуючи з приводу схеми українського вченого, опираючись його намаганням «націоналізувати» звичну для імперської історіографії проблематику, переглянути усталені інтерпретації ключових подій історії сусідніх народів, російські вчені водночас визнали слушність заявленої М. Грушевським потреби переосмислити класичні для науки ХІХ ст. постулати. Так, поділяючи правомірність тези про сепаратне вивчення історії всіх східнослов'янських народів, російські історики відкинули абсолютні претензії українців на давньоруську спадщину; погодившись із самостійністю українського етносу, вони поставили під сумнів історичні права топоніма «Україна» та змальований М. Грушевським ареал розселення українців на російсько-українському порубіжжі. Утім, найголовнішим здобутком впливу праць українського вченого на російську науку стала поступова трансформація історіографічної моделі «спора южан и северян» у повноцінну міжнаціональну наукову дискусію. Вибудована у передреволюційні часи формула російсько-української історіографічної полеміки продовжувалася і в міжвоєнний період, щоправда, її інтенсивність у середовищі російської еміграції була значно меншою, адже інтелектуальні сили виявилися розпорощеними по світових академічних центрах, а можливості наукової комунікації не завжди були достатніми. Зазначимо, саме російська славістика великою мірою сформувала тенденції розвитку західного українознавства напередодні Другої світової війни, головню, на американському континенті.

Більш конфліктним було сприйняття наукових ідей українського вченого в середовищі російських інтелектуалів, що сповідували правомонархічну ідеологію. До їхнього рішучого неприйняття тез М. Грушевського про самостійність етнічного типу українців досить швидко додалося засудження розгорнутої вченим широкомасштабної культурницької та суспільно-політичної діяльності. Слушно вбачаючи в наукових поглядах українського дослідника теоретичне обґрунтування його громадської активності, прихильники «єдинонеделимства» беззастережно відкидали будь-які його спроби нав'язати інтелектуальний діалог, зазвичай вдаючись до глузування та профанації творчого доробку М. Грушевського – не так критикуючи, як дискредитуючи його ідеї. На сторінках публіцистичних видань у грубій

шовіністичній тональності демонізували образ ученого як творця ворожого російським національним інтересам українського руху. Яскравою ілюстрацією такого ставлення було поширення замітника української мови як «мови Грушевського», а всю його творчість зневажливо називали «українськими фантазіями». Крайні форми таке ставлення отримало у зламні для Росії періоди війни та революції, а особливого поширення набуло в середовищі російської еміграції міжвоєнної доби, коли М. Грушевського відверто таврували як платного агента ворожих слов'янству країн, що на замовлення конструює історію неіснуючого народу єдино з метою розколу імперії Романових.

Відзначимо, що саме під впливом класичної для російської науки та публіцистики полемічної традиції сприйняття праць М. Грушевського своє ставлення до створеної ним національної версії українського минулого артикулювали представники галицького москвофільства та наддніпрянського малоросійства. Сповідуючи класичні гасла російської історіографії ХІХ ст. про етнічну, культурну та історичну спільність «південної та північної гілок російського народу», теоретики москвофільства відкидали ключові тези історичної концепції вченого. Так і не спромігшись на створення оригінальних історіософсько-історіографічних контраргументів, в ідеологічному плані вони дедалі більше підпадали під вплив російської шовіністичної літератури. Більш змістовною в науковому плані була полеміка з автором «Історії України-Руси» з боку прихильників малоросійської історичної ідеології. Утім, події війни, революції та Визвольних змагань радикалізували їхнє сприйняття творчої спадщини М. Грушевського, в якому наукові аргументи дедалі більше поступалися полемічному запалу.

Цікавим явищем була інтерпретація творчої спадщини М. Грушевського представниками російського марксизму, традиції якого сягали ще початку ХХ ст. й уперше були сформульовані у працях М. Рожкова та М. Покровського. Закидаючи українському вченому недооцінку соціально-економічного чинника історичного поступу та гіперболізацію значущості культурно-ідейних явищ, російські марксистичні загалом визнавали наукову вагомість доробку М. Грушевського, цінність його концепцій, фактично вимагаючи лише деякого зміщення акцентів. Прикметно, що представники російської марксистської науки з більшою симпатією ставилися до Грушевського-історика, аніж до своїх українських однодумців по ідеологічному фронті, картаючи останніх за дилетантизм та вбачаючи в їхній творчості більшу небезпеку з огляду на численні ревізіоністські спроби. Чи не найбільш яскраво це проявлялося в тому, що навіть у роки загострення ідеологічної боротьби на «історичному фронті» ставлення з боку російських радянських учених до праць М. Грушевського носило помірковано критичний характер, що особливо контрастував з тією

істерією, яку підняли на сторінках київських і харківських видань українські суспільствознавці.

Не менш уважним та емоційним сприйняття творчої спадщини М. Грушевського було в польському інтелектуальному середовищі. Від перших студентських праць і до невеликих наукових студій часів московського заслання – практично кожна розвідка українського вченого знайшла обговорення у колі польських фахівців. Як і російські дослідники, їхні польські колеги також гаряче опонували науковим поглядам М. Грушевського в тих аспектах, де він, на їхнє переконання, «зазіхав» на традиційні засади польської Кліо. Намагаючись перенести процеси етногенезу українців у ранньомодерний час, польські вчені критикували антинорманізм автора «Історії України-Руси»; заперечували його тлумачення етнічних процесів на польсько-українському порубіжжі, що вело за собою надмірне, на їхній погляд, розширення західного кордону українського розселення; відкидали інтерпретацію дослідником більшості спірних проблем співжиття двох народів у межах польської держави (передусім оцінки Люблінської унії та козаччини). Бажання законсервувати усталені історіографічні стереотипи на рівні їхнього розуміння наукою XIX ст. яскраво проявилось у впертому небажанні відмовитися від етноніму «русин» на користь модерного «українець». Активна участь М. Грушевського в модернізації українського культурно-наукового та суспільно-політичного руху в Галичині, його відверті проросійські симпатії, заяви у справі Холмщини та Підляшшя, скептичне ставлення до чергових спроб польсько-українського порозуміння значною мірою політизували осмислення творчості вченого польськими інтелектуалами. Як і у випадку з російськими монархістами, шовіністично налаштовані польські діячі також вбачали в наукових аспіраціях М. Грушевського впливи ворожих полякам зовнішніх сил.

Гострота українсько-польського історіографічного діалогу, що мав, завдяки українським романтикам, значно більший досвід проговорення в науці XIX ст. у порівнянні з українсько-російським, була помітно меншою, аніж у випадку з північним сусідом. Польські науковці, вважаючи неприйнятними низку щойно перерахованих аспектів історичної моделі М. Грушевського, досить високо оцінили фаховість його праць, свідченням чого був високий індекс їх цитування у спеціальній літературі. Врешті, М. Грушевський ще наприкінці XIX ст. був обраний членом-кореспондентом краківської Академії наук, а також певний час перебував в інших польських наукових товариствах (наприклад, Історичному товаристві у Львові). Польська публіцистика, створюючи у масовій свідомості образ руйнівника планів відродження старої Речі Посполитої, значно рідше від російської вдавалася до відверто вульгарних випадів на адресу вченого.

Своєрідністю польської грушевськіани була регіональна специфіка гостроти оцінних характеристик діяльності М. Грушевського. Найбільш критичними у її сприйнятті виявилися галицькі поляки, що були свідками

проявів дієвості та принциповості натури українського вченого, відчуваючи в його активності пряму загрозу своєму привілейованому становищу в краї. Найприхильнішими до М. Грушевського виявилися поляки з підросійських земель, що бачили потребу пошуків порозуміння з українцями у спільному протистоянні царату. Позитивний досвід польського державотворення, значне зростання напруженості польсько-українських взаємин у 20-ті рр., в яких М. Грушевський не брав безпосередньої участі, значною мірою зняли гостроту польського прочитання текстів ученого у міжвоєнний період. Зі сторінок польських видань кінця 20-х – початку 30-х років постає цілком респектабельний образ класика україністики.

Найприхильнішою у слов'янському світі до М. Грушевського була чеська наука. Відсутність взаємних історичних претензій, важкий досвід імперського гніту, традиційно міцні чесько-українські культурні взаємини, особисті приятні стосунки вченого з чоловіми представниками наукового світу Богемії створили сприятливу атмосферу для побудови міжнаціонального історіографічного діалогу, в якому автор «Історії України-Руси» відігравав роль лідера. Попри скептичне ставлення до антинорманізму М. Грушевського та деякі застереження щодо сміливості його історичного моделювання, чеські вчені з великим визнанням ставилися до різнобічної культурної діяльності українського колеги, уважно відстежуючи появу його наукових творів.

Представники німецької славістики були одностайними у визнанні фундаментальності творчої спадщини М. Грушевського, незамінності його внеску у розвиток україністики. Однак на рівні фахового аналізу запропонованих М. Грушевським інтерпретацій східноєвропейської історичної проблематики переважали скептицизм і критицизм, зумовлені, з одного боку, пануванням дослідницьких традицій (звідси – послідовна критика антинорманізму вченого), з іншого – значним авторитетом російських славістів та популярності їхніх наукових пропозицій. Тому, поряд із співчутливим ставленням до спроб М. Грушевського ввести український народ у європейську сім'ю на правах рівного члена, в наукових концепціях ученого схильні були вбачати радше політичні аспірації, аніж аргументовану наукову модель. Це особливо яскраво проявилось у широкій дискусії довкола німецького перекладу першого тому «Історії українського народу». Погляди українського вченого так і не зрушили підвалин німецького слов'янознавства, маючи більший успіх у середовищі політиків, де увага до української проблеми була спричинена цілком прагматичними міркуваннями. Навіть у міжвоєнний час, коли Україна в різних іпостасях виступала суб'єктом міжнародних відносин, у широких фахових колах не схильні були переглядати усталену модель східнослов'янського минулого, хронологічно відносячи феномен українства до періоду пробудження національних рухів

поневоленних народів Центрально-Східної Європи другої половини XIX – початку XX ст.

Підсумком у ставленні сучасників М. Грушевського до його наукової творчості стала велика за обсягом література, викликана передчасною смертю вченого. В усіх національних історіографічних традиціях було зафіксовано актуальне сприйняття спадщини М. Грушевського та концептуалізованого образу українства зі зрозумілою поправкою на особливості меморіальних публікацій.

Вивчаючи полеміку довкола творчого доробку М. Грушевського в інтелектуальній думці кінця XIX – першої третини XX ст., можемо відтворити певну логіку інтенсивності звернення сучасників до його ідей. Зростання зацікавленості науковою творчістю М. Грушевського з боку російських, польських, чеських та німецьких оглядачів українського культурного та суспільно-політичного життя мало спонтанний і лавиноподібний характер, зумовлюючись здебільшого активністю самого вченого. Найбільш жваво у відповідних національних середовищах сприймалися іншомовні переклади праць М. Грушевського, адаптовані до вимог певної читацької аудиторії. Незважаючи на ритми творчої активності вченого, грушевськознавча рефлексія поза вітчизняним культурним світом ніколи не переривалася, завжди перебувала у своєрідному «тонусі» та відображала зацікавленість чужоземців українським питанням.

Іншою важливою проблемою, звернення до якої уможливило наше дослідження, є відповідь на питання про впливи критичних зауважень на адресу наукових праць М. Грушевського на еволюцію його дослідницького верстату. Можемо стверджувати, що дослуховуючись до порад колег по цеху, вчений завжди наполегливо працював над пошуком додаткових аргументів для своїх гіпотез, звертав увагу на нові методологічні пропозиції, залучав до історіографічного аналізу непомічені комплекси джерел, корегував та вдосконалював структуру наукових праць. Однак принципові моменти його схеми та головні історіографічні постулати не зазнали суттєвих змін, незважаючи ані на доброзичливі вказівки колег, ані на гучні критичні кампанії ідейних опонентів. Сконструйована в основних своїх рисах на зламі XIX–XX ст. схема українського історичного процесу залишилася для М. Грушевського аксіоматичною й вимагала лише, з погляду вченого, подальшої деталізації та пошуку нових аргументів.

Насамкінець, в плані окреслення перспектив подальшого вивчення російської, польської, чеської та німецької грушевськіани відзначимо, що зміна суспільно-політичного клімату на європейському континенті у повосенний час у вирішальний спосіб вплинула на специфіку українознавчих досліджень, також і на оцінку постаті М. Грушевського. Втім, навіть побіжне занурення в проблему виявило, що особа автора «Історії України-Руси» й надалі перебуває в епіцентрі осмислення української гуманістики

Образ Михайла Грушевського у дзеркалі національних історіографічних традицій

першої третини ХХ ст., дедалі більше символізуючи собою все українство того часу. В сумі це стимулює історіографічний інтерес до подальшого вивчення особливостей конструювання образу Михайла Грушевського в національних історіографічних традиціях від повоєнної доби і до наших днів.

Наукове видання

**АКАДЕМІЧНІ Й ДОАКАДЕМІЧНІ
ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРИОГРАФІЇ**

Монографія

Комп'ютерна верстка Л. І. Чалчинська

Підписано до друку 20.12.2012. Гарнітура Таймс.
Формат 70x100/16. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 46,3. Наклад 300.

Надруковано в «МП Леся».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 892 від 08.04.2002.
«МП Леся»

03148, Київ, а/с 115.

Тел./факс: + 38 050 469 7485, 068 340 8332

E-mail: lesya3000@ukr.net

Милб, Браноств и... Тогинб Малолоссицио

Поли

и, о Лаширгяно

Вов стани

и днурв

, Пожевили

Ензралной

ми, во Зо

Делу Ста

рв Атин

Взу, Ма

Да.

и сиодок

...

...

...

тама

и

...

...

